θεμέλιο • ιστορική βιβλιοθήκη

CARLO M. CIPOLLA

Ἡ Εὐρώπη πρίν ἀπό τή βιομηχανική ἐπανάσταση

κοινωνία καί οἰκονομία 1000 - 1700 μ.Χ.

Στά έπτακόσια χρόνια πού προηγήθηκαν της Βιομηχανικής Έπανάστασης δημιουργήθηκαν οί προϋποθέσεις γιά τη μεταμόρφωση της Εύρώπης άπό μία καθυστερημένη άγροτική κοινωνία σέ μία ισχυρή καί βιομηχανική κοινωνία. Στή δεύτερη έκδοση της έξαιρετικά πρωτότυπης αύτής μελέτης, ό Carlo Cipolla, οίκονομικός ίστορικός διεθνούς κύρους, διερευνά τίς διαδικασίες πού όδήγησαν στή μεταμόρφωση αύτή, καί κατ' αύτό τόν τρόπο διαφωτίζει τόν πολύπλοκο χαρακτήρα τών οίκονομικών, κοινωνικών καί πολιτισμικών της παραγόντων.

Γεφυρώνοντας τό χάσμα μεταξύ της σύγχρονης οίκονομικής θεωρίας καί της οίκονομικής ίστορίας, ό συγγραφέας διαπραγματεύεται τά έπίμονα έρωτήματα της οίκονομικής ίστορίας της προβιομηχανικής Εύρώπης μέσα άπό ένα συνεκτικό άναλυτικό πλαίσιο. Ίδιαίτερη προσοχή άποδίδεται στή νοοτροπία καί τίς άντιλήψεις τού παρελθόντος, κατά τήν έφαρμογή τών μεθόδων της σύγχρονης άνάλυσης.

Τό βιβλίο χωρίζεται σέ δύο μέρη. Κάνοντας χρήση τών πορισμάτων ένός εύρύτατου φάσματος πρόσφατων έρευνών καί δυσεύρετων ώς τώρα στοιχείων, τό Πρώτο Μέρος έπιχειρεί νά έπεξηγήσει τόν τρόπο λειτουργίας τού κοινωνικού καί οίκονομικού συστήματος της προβιομηχανικής Εύρώπης, μέσω της άλληλεπίδρασης της προσφοράς καί της ζήτησης. Ή άνάλυση άναφέρεται στό μέγεθος καί τή δομή τού πληθυσμού, στά έπίπεδα καί τήν κατανομή τού είσοδήματος, στήν φύση τών άναγκών καί τών έπιθυμιών διαφόρων κοινωνικών στρωμάτων, στούς συντελεστές της παραγωγής καί στήν παραγωγικότητα όλων τών τομέων της οίκονομίας. Τό τμήμα αύτό παρουσιάζει άνάγλυφα τά βασικά χαρακτηριστικά της προβιομηχανικής Εύρώπης.

Τό Δεύτερο Μέρος άναζητεί τίς συγκεκριμένες έκείνες άλλαγές τού κοινωνικού καί οίκονομικού συστήματος πού ύπήρξαν καθοριστικές γιά τό μέλλον της ήπείρου. Ή έπανεμφάνιση τών πόλεων, οί δημογραφικές μετατοπίσεις καί διακυμάνσεις, οί τεχνολογικές άλλαγές καί καινοτομίες, οί νέες έπιχειρηματικές μέθοδοι καί όργανωτικές μορφές καθώς καί τό διεθνές έμπόριο καί ή άνάπτυξη έξετάζονται ύπό τό πρίσμα αύτό. Άναζητεί έπίσης τίς έπιπτώσεις τών άλλαγών αύτών έπί μεμονωμένων κρατών άλλά καί γενικά έπί της ίσορροπίας δυνάμεων της Εύρώπης. Ό συγγραφέας έπιχειρεί νά έξηγήσει τούς λόγους πού προκάλεσαν τήν άλλαγή τού συστήματος καί τόν τρόπο μέ τόν όποιο έπιτελέσθηκε ή άλλαγή αύτή.

Ή δεύτερη έκδοση, ή όποία καί περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων θεμάτων, νέο ύλικό γιά τήν κατανομή πλούτου, τίς έπιπτώσεις της έλεημοσύνης, τούς ρυθμούς της θνησιμότητας καί τίς άγροτικές άποδόσεις, δικαιώνει τήν άναγνώριση τού βιβλίου αύτού ώς της πλέον χρήσιμης ίστορίας της προβιομηχανικής Εύρώπης.

Τίτλος πρωτοτύπου:
Carlo M. Cipolla
BEFORE THE INDUSTRIAL REVOLUTION
European Society and Economy, 1000-1700
W.W. NORTON & COMPANY
New York/London, 1980

Ἡ ἔκδοση αὐτή πραγματοποιήθηκε μέ τήν οἰκονομική ἐνίσχυση τοῦ Κοινωφελοῦς Ἱδρύματος τῆς Ἑλληνικῆς Τράπεζας Βιομηχανικῆς Ἀναπτύξεως

Σόλωνος 84, τηλ. 3608180

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΖΗΤΗΣΗ

1. ΤΡΟΠΟΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ

Ἡ λειτουργία κάθε οἰκονομικοῦ συστήματος μπορεῖ νά ἐξεταστεῖ ἀπό δύο ὀπτικές γωνίες, τῆς ζήτησης καί τῆς προσφορᾶς. Οἱ δύο ὀπτικές εἶναι βαθειά συνδεδεμένες καί ἀντικατοπτρίζουν τήν ἴδια πραγματικότητα. Ὡστόσο, ὅταν τίς περιγράφουμε, ἡ ἀνάγκη νά ἀναλύσουμε πρῶτα τή μία καί μετά τήν ἄλλη, ἐπιτείνει ἀναγκαστικά τήν μεταξύ τους διάκριση.

2. Ο ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ

Ἀπό τήν σκοπιά τῆς ζήτησης, τό πρῶτο πρός ἐξέταση στοιχεῖο εἶναι, προφανῶς, ὁ πληθυσμός. Ἐάν δέν ὑπῆρχαν ἄνθρωποι, δέν θά ὑπῆρχαν καί ἀνθρώπινες ἀνάγκες. Καί ἐάν δέν ὑπῆρχαν ἀνθρώπινες ἀνάγκες, δέν θά ὑπῆρχε ζήτηση.

Ἡ μελέτη τοῦ πληθυσμοῦ προϋποθέτει τή συλλογή δημογραφικῶν στοιχείων. Ἡ Βενετία ἔκανε ἀπογραφές τοῦ πληθυσμοῦ της τουλάχιστον ἀπό τό 1509. Στό Μέγα Δουκάτο τῆς Τοσκάνης, ἀπογραφές τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ τοῦ κρατιδίου ἔγιναν τό 1552, 1562, 1622, 1632, 1642 καί ἀρκετές φορές ἔκτοτε. Ὡστόσο σέ ἐθνικό ἐπίπεδο, στοιχεῖα πού μποροῦν νά θεωρηθοῦν ἀκριβῆ ὅσον ἀφορᾶ τό μέγεθος καί τή δομή ἑνός πληθυσμοῦ, δέν εἶναι διαθέσιμα πρίν ἀπό τόν 19ο αἰώνα, μέ ἐξαίρεση τή Σκανδιναυΐα, γιά τήν ὁποία ὑπάρχουν ἀκριβῆ στοιχεῖα καί γιά τόν 18ο αἰώνα. Ἡ Ἀγγλία ἔκανε τήν πρώτη της ἐθνική ἀπογραφή τό 1801· τό ἴδιο καί ἡ Γαλλία. Στήν Ἱσπανία εἶχαν γίνει καταμετρήσεις τοῦ πληθυσμοῦ σέ ἐθνική κλίμακα, τό 1768 καί τό 1799, ἀλλά μιά κάπως πιό τακτική σειρά ἐθνικῶν ἀπογραφῶν ἄρχισε τό 1887.

Γιά τήν περίοδο πρίν ἀπό τό 1800, ἱστορικοί δημογράφοι προσπάθησαν νά ξεπεράσουν τήν ἔλλειψη στοιχείων ὑπολογίζοντας τόν πληθυσμό μέ βάση ἔμμεσα καί ἀνομοιογενῆ στοιχεῖα, πού προέρχονταν ἀπό διάσπαρτες πηγές ὅπως ἡ ἀρχαιολογία, ἡ βοτανική καί ἡ τοπωνυμία καθώς καί ἀπό γραπτά τεκμήρια κάθε δυνατῆς προέλευσης, ὅπως ἀπογραφές (φέουδων) καταλόγους στρατευμένων καί λογαριασμούς φόρων κατοικίας ἤ κεφαλικῶν φόρων. Ὁ Πίνακας 1 παρουσιάζει ἐκτιμήσεις τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ τῶν κυριότερων περιοχῶν τῆς Εὐρώπης. Στοιχεῖα σάν αὐτά μποροῦν νά θεωρηθοῦν μόνο ὡς χονδρικές προσεγγίσεις.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Πληθυσμός τῶν κυριότερων εὐρωπαϊκῶν χωρῶν κατά προσέγγιση, 1000-1700 (σέ ἑκατομμύρια)

	π. 1000	1300	1500	1600	1700
Βαλκάνια	–	–	7	8	8
Κάτω Χῶρες	–	–	2	3	3
Βρετανικές Νῆσοι	2	5	5	7	9
Παραδουνάβιες Χῶρες	–	–	6	7	9
Γαλλία	5	15	16	18	19
Γερμανία	3	12	13	16	15
Ἰταλία	5	10	11	13	13
Πολωνία	–	–	4	5	6
Ρωσία	–	–	10	15	18
Σκανδιναυϊκές Χῶρες	–	–	–	2	3
Ἱσπανία καί Πορτογαλία	–	–	9	11	10
Ἑλβετία	–	0,8	0,8	1,1	1,2

Τά στοιχεῖα τοῦ πίνακα γιά τόν 11ο καί 14ο αἰώνα εἶναι τό ἀποτέλεσμα παρακινδυνευμένων ὑποθέσεων. Τό περιθώριο λάθους τῶν στοιχείων αὐτῶν εἶναι ἀρκετά ὑψηλό, τό λιγότερο 20% καί πιθανότατα μεγαλύτερο. Παρόλο πού τά στοιχεῖα στίς δύο τελευταῖες στῆλες εἶναι περισσότερο ἀξιόπιστα, κι αὐτά, δέν πρέπει νά θεωρηθοῦν ἀκριβῆ. Περισσότερο ἀξιόπιστα στοιχεῖα ὑπάρχουν γιά μεμονωμένες πόλεις (βλ. Παράρτημα, Πίνακας 1), ἀλλά ὑπόκεινται κι αὐτά σέ μεγάλα περιθώρια λάθους καί πρέπει νά θεωροῦνται μόνο ὡς τάξη μεγέθους.

Τά στοιχεῖα τοῦ Πίνακα 1, ὅσο χονδρικά κι ἄν εἶναι δείχνουν ἐντούτοις μέ συνέπεια ὅτι πρίν ἀπό τόν 18ο αἰώνα ὁ πληθυσμός τῆς Εὐρώπης παρέμενε σχετικά μικρός. Γιά μεγάλα χρονικά διαστήματα δέν μεγάλωνε καθόλου, καί ὅποτε αὐξανόταν ὁ ρυθμός τῆς αὔξησης ἦταν πάντα πολύ χαμηλός. Λίγες πόλεις μπόρεσαν νά ξεπεράσουν τό ὅριο τῶν ἑκατό χιλιάδων κατοίκων (βλ. Παράρτημα, Πίνακας 1). Ὅποτε μία πόλη ἔφθανε τούς πενήντα χιλιάδες κατοίκους, θεωρεῖτο μητρόπολη. Ὁ προβιομηχανικός κόσμος παρέμεινε ἕνας κόσμος ἀριθμητικά μικρῶν κοινωνιῶν.

Ἐάν ἕνας πληθυσμός παρουσιάζει μηδενική ἤ ἔστω ἐλάχιστη αὔξηση, ἐνόσω δέν παρατηροῦνται ἀξιόλογα μεταναστευτικά ρεύματα ὁ λόγος ἔγκειται ἤ στή χαμηλή γεννητικότητα ἤ στήν ὑψηλή θνησιμότητα ἤ καί στά δύο. Στήν προβιομηχανική Εὐρώπη ἡ γεννητικότητα διέφερε ἀπό περίοδο σέ περίοδο καί ἀπό περιοχή σέ περιοχή (σέ βαθμό) πού ὁποιαδήποτε γενίκευση πρέπει νά ἀντιμετωπίζεται μέ σοβαρές ἐπιφυλάξεις. Ἡ ἀγαμία ἦταν ἕνα πλατειά διαδεδομένο φαινόμενο καί οἱ πολλοί γάμοι γίνονταν σέ σχετικά προχωρημένη ἡλικία. Οἱ *παράγοντες* αὐτοί συντελοῦσαν στή μείωση τῆς γεννητικότητας. Ὡστόσο, ὁ ρυθμός τῶν γεννήσεων παρέμενε ἀκόμα ἀρκετά ὑψηλός, πάντα πάνω ἀπό τό ὅριο τοῦ 30 τοῖς χιλίοις (βλ. Παράρτημα, Πίνακας 2). Παρόλο πού ἡ γεννητικότητα σπάνια ἔφθανε τό βιολογικά ἀνώτατο ἐφικτό ὅριο, ἦταν πιό κοντά στό ὅριο αὐτό παρά στά ἐπίπεδα πού παρατηροῦνται στίς ἀνεπτυγμένες χῶρες τοῦ 20οῦ αἰώνα. Ὁ λόγος γιά τόν ὁποῖο ὁ πληθυσμός τῆς προβιομηχανικῆς Εὐρώπης παρέμενε σχετικά μικρός, πρέπει νά ἀναζητηθεῖ περισσότερο στήν ὑψηλή θνησιμότητα παρά στή χαμηλή γεννητικότητα. Θά ἐπιστρέψουμε στό θέμα αὐτό στό Κεφάλαιο 2 τοῦ Δεύτερου Μέρους.

Ἕνας διαχωρισμός μεταξύ τῆς φυσιολογικῆς καί τῆς καταστροφικῆς θνησιμότητας δέν θά ἦταν ἄσκοπος. Ἡ διάκριση αὐτή εἶναι αὐθαίρετη καί κατά κάποιο τρόπο τεχνητή, ἀλλά εἶναι χρήσιμη γιατί διευκολύνει τήν περιγραφή. Μποροῦμε νά ὁρίσουμε γενικά τή φυσιολογική θνησιμότητα σάν τή θνησιμότητα ἐκείνη πού ἀπαντᾶται σέ ὁμαλές περιόδους – δηλαδή σέ περιόδους ἀπαλλαγμένες ἀπό συμφορές ὅπως πολέμους, λιμούς, ἐπιδημίες καί ἄλλες παρόμοιες ἀτυχεῖς συγκυρίες. Ἡ

φυσιολογική θνησιμότητα ἦταν κατά κανόνα, χαμηλότερη ἀπό τήν ἀντίστοιχη γεννητικότητα. Καταστροφική εἶναι ἡ θνησιμότητα τῶν περιόδων ἐκείνων πού χαρακτηρίζονται ἀπό μεγάλες συμφορές. Ἡ καταστροφική θνησιμότητα ἦταν κατά κανόνα πολύ ὑψηλότερη ἀπό τήν ἀντίστοιχη γεννητικότητα. Σέ περιόδους φυσιολογικῆς θνησιμότητας, ἡ φυσική κίνηση τοῦ πληθυσμοῦ (δηλ. ἡ διαφορά μεταξύ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν γεννήσεων καί τοῦ ἀριθμοῦ τῶν θανάτων) ἦταν γενικά θετική. Σέ περιόδους καταστροφικῆς θνησιμότητας, ἡ φυσική κίνηση τοῦ πληθυσμοῦ ἦταν πάντα ἔντονα ἀρνητική. Ἐξαιτίας τῶν περιοδικῶν πληγμάτων τῆς καταστροφικῆς θνησιμότητας πού συνδέονταν μέ τήν ἐκδήλωση λιμῶν, πολέμων καί ἐπιδημιῶν πανώλης, οἱ πληθυσμοί τῶν διαφόρων περιοχῶν τῆς προβιομηχανικῆς Εὐρώπης ὑποβάλλονταν συνεχῶς σέ σημαντικές αὐξομειώσεις, πού μέ τή σειρά τους ἀποτελοῦσαν αἰτία ἀστάθειας τοῦ οἰκονομικοῦ συστήματος, ἐπηρεάζοντας σοβαρά καί τήν προσφορά καί τή ζήτηση.

3. ΕΠΙΘΥΜΙΕΣ, ΑΝΑΓΚΕΣ ΚΑΙ ΕΝΕΡΓΟΣ ΖΗΤΗΣΗ

Ὅλα τά μέλη μιᾶς κοινωνίας ἔχουν ἀνάγκες. Οἱ ἀνάγκες αὐτές ποικίλλουν σέ μεγάλο βαθμό, ὡς πρός τήν ποσότητα καί τήν ποιότητά τους, ἀνάλογα μέ τίς ἑκάστοτε περιστάσεις. Ἀκόμα καί οἱ ἀνάγκες ἐκεῖνες πού φαίνονται πιό ἀνελαστικές, ὅπως ἡ φυσική ἀνάγκη γιά διατροφή, διαφέρουν αἰσθητά ἀπό ἄτομο σέ ἄτομο, ἀνάλογα μέ τό φύλο, τήν ἡλικία, τό κλίμα καί τό εἶδος ἐργασίας. Γενικά, μπορεῖ νά εἰπωθεῖ ὅτι ἡ ποσότητα καί ἡ ποιότητα τῶν ἀναγκῶν μιᾶς κοινωνίας ἐξαρτῶνται ἀπό: α) τό μέγεθος τοῦ πληθυσμοῦ· β) τή δομή τοῦ πληθυσμοῦ ὡς πρός τήν ἡλικία, τό φύλο καί τό ἐπάγγελμα· γ) γεωφυσικούς παράγοντες· δ) κοινωνικοπολιτισμικούς παράγοντες.

Τό πρῶτο σημεῖο δέν χρειάζεται σχόλιο. Ὡς πρός τό δεύτερο, δέν φαίνεται νά χρειάζεται ἐξήγηση τό γεγονός ὅτι οἱ γηραιότεροι καί τά παιδιά ἤ οἱ ἄνδρες καί οἱ γυναῖκες δέν ἔχουν τίς ἴδιες ἀνάγκες. Ὅσον ἀφορᾶ τό τρίτο σημεῖο, εἶναι αὐτονόητο ὅτι κάποιος πού ζεῖ στή Σουηδία ἤ τή Σιβηρία ἔχει ἀνάγκες τελείως διαφορετικές ἀπό κάποιον πού ζεῖ στή Σικε-

λία ἤ τήν Πορτογαλία. Ἡ σχέση ὅμως μεταξύ τῶν ἀναγκῶν καί τῶν κοινωνικοπολιτισμικῶν συνθηκῶν εἶναι πιό λεπτή.

Στήν προβιομηχανική Ἀγγλία οἱ ἄνθρωποι πίστευαν ὅτι τά χορταρικά «προκαλοῦσαν κακή διάθεση καί ἦταν συχνά ἡ αἰτία κακῶν πυρετῶν», μελαγχολίας καί βαρυστομαχιᾶς. Σάν συνέπεια τῶν ἰδεῶν αὐτῶν ἡ ζήτηση γιά φροῦτα καί χορταρικά ἦταν χαμηλή καί ὁ πληθυσμός βρισκόταν σέ προσκορβουτικό στάδιο.[1] Ἀπ' τήν ἄλλη, ἐνῶ πολλοί ἀρνοῦνταν νά πιοῦν φρέσκο ἀγελαδινό γάλα, πολλοί εὔποροι πλήρωναν τροφούς γιά νά ἔχουν τή δυνατότητα νά θηλάζουν γάλα ἀπευθείας ἀπό τά στήθη τους. Ὁ γηραιός Dr. Caius ὑποστήριζε ὅτι ὁ χαρακτήρας του παρουσίαζε ἐναλλαγές ἀνάλογα μέ τό χαρακτήρα τῆς τροφοῦ του. Τό κατά πόσο οἱ ἀλλαγές στή διάθεσή του ἐξαρτῶνταν ἀπό τήν ποιότητα τοῦ γάλακτος ἤ ἀπό ὁρμονικές ἐκκρίσεις, δέν ἀποτελεῖ μιά ἐρώτηση πού θά ἔπρεπε νά μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ. Τό θέμα εἶναι ὅτι ὑπῆρχε μιά σταθερή ζήτηση γιά τροφούς πού δέν σχετίζονταν ἀποκλειστικά καί μόνο μέ τή διατροφή τῶν νηπίων.

Ὑπάρχουν ὅμως καί ἄλλοι πολιτισμικοί παράγοντες πού ἐπηρεάζουν ἐξίσου καθοριστικά τίς ἀνάγκες, τή φύση τους καί τή δομή τους. Γιά αἰῶνες ὁλόκληρους οἱ Καθολικοί θεωροῦσαν χρέος τους νά τρῶνε ψάρι τίς Παρασκευές, ἐνῶ οἱ ἄνδρες τῶν Νήσων τοῦ Σολομῶντα ἀπαγόρευαν στίς γυναῖκες τους νά τρῶνε μερικά εἴδη ψαριῶν. Ἡ Μουσουλμανική θρησκεία ἀπαγορεύει στούς πιστούς της νά πίνουν κρασί, ἐνῶ ἡ Καθολική θρησκεία ἐπέβαλε στίς κοινότητες τῶν πιστῶν της τή χρήση τοῦ κρασιοῦ στήν τέλεση τῆς Θείας Λειτουργίας. Παράλογες ἰδέες συνέβαλαν ἐπίσης στή διαμόρφωση ἀναγκῶν πού θεωροῦνταν ἀπαραίτητες. Ἡ Γαληνική θεωρία στήριξε γιά αἰῶνες μιά πλατειά διαδεδομένη ἀνάγκη γιά βδέλλες.

Τά τελευταῖα αὐτά παραδείγματα ἐπελέγησαν σκόπιμα γιά νά δείξουν ὅτι οἱ οἰκονομολόγοι ἔχουν οὐσιαστικούς λόγους νά μήν ἐμπιστεύονται τή λέξη ἀνάγκες. Ἡ λέξη αὐτή ὑπονοεῖ «ἔλλειψη ὑποκατάστατων» ὁδηγώντας ἔτσι τήν οἰκονομική ἀνάλυση σέ σοβαρές παρεξηγήσεις. Ἐπιπλέον, πρέπει κανείς νά λάβει ὑπόψη του ὅτι ἡ διαχωριστική γραμμή ἀνάμεσα στό ἀναγκαῖο καί στό περιττό, εἶναι δύσκολο νά καθοριστεῖ. Ἐνῶ

1. Drummond καί Wilbraham, *The Englishman's Food*, σ. 68, 69, 124, 125.

ὁ «ἐπιούσιος ἄρτος» φαίνεται ἀναγκαῖος καί ἕνα ταξίδι στίς Μπαχάμες περιττό, μεταξύ τῶν δύο ὑπάρχει ἕνας τεράστιος ἀριθμός ἀγαθῶν καί ὑπηρεσιῶν, τῶν ὁποίων ἡ ταξινόμηση εἶναι προβληματική. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ὁ ὁρισμός τῆς ἀνάγκης δέν εἶναι δυνατόν νά περιοριστεῖ στήν ἐλάχιστη ποσότητα τροφῆς πού εἶναι ἀπαραίτητη γιά ἐπιβίωση. Μόλις ὅμως τό κριτήριο ἐπεκταθεῖ πέραν τοῦ ὁρίου αὐτοῦ γιά νά συμπεριλάβει καί ἄλλα στοιχεῖα, εἶναι δύσκολο νά πεῖ κανείς ποῦ τίθεται ἡ διαχωριστική γραμμή ἀνάμεσα στό ἀναγκαῖο καί τό περιττό. Τό κρέας, εἶναι ἀναγκαία τροφή μιά φορά τή βδομάδα; Ἤ μιά φορά τό μήνα; Σήμερα, οἱ μπανιέρες, ἡ κεντρική θέρμανση καί τά μαντήλια θεωροῦνται ἀναγκαῖα εἴδη ἀλλά πρίν τριακόσια χρόνια στήν Εὐρώπη τά πράγματα αὐτά δέν ἦταν παρά εἴδη πολυτελείας πού δέ θά μποροῦσε κανείς οὔτε κἄν νά διανοηθεῖ νά τά περιγράψει σάν ἀνάγκες. Γράφτηκε παλαιότερα, ὅτι κρίνουμε ὡς ἀπαραίτητο ὅ,τι καταναλώνουμε ἐμεῖς οἱ ἴδιοι καί ὡς περιττό ὅ,τι καταναλώνουν οἱ ἄλλοι.

Ὅσο κάποιος εἶναι ἐλεύθερος νά ζητᾶ αὐτό πού θέλει, αὐτό πού μετράει στήν ἀγορά δέν εἶναι οἱ πραγματικές ἀνάγκες ἀλλά οἱ ἐπιθυμίες. Ἕνα ἄτομο μπορεῖ νά χρειάζεται βιταμίνες, ἀλλά νά θέλει ἀντ' αὐτῶν τσιγάρα. Ἡ διάκριση εἶναι σημαντική ὄχι μόνο ἀπό τή σκοπιά τοῦ ἀτόμου ἀλλά καί ἀπό τήν κοινωνική σκοπιά. Μιά κοινωνία μπορεῖ νά χρειάζεται περισσότερα νοσοκομεῖα καί σχολεῖα, ἀλλά τά μέλη της μπορεῖ νά θέλουν περισσότερες πισίνες, θέατρα ἤ αὐτοκινητόδρομους. Δικτατορικά καθεστῶτα συχνά ἐπίσης ἐπιβάλλουν ἤ καλλιεργοῦν συγκεκριμένες ἐπιθυμίες γιά στρατιωτικές κατακτήσεις, πολιτικό γόητρο ἤ θρησκευτική ἀνάταση. Αὐτό πού μετράει γιά τήν ἀγορά δέν εἶναι ἡ ἀντικειμενική ἀνάγκη –τήν ὁποία οὕτως ἤ ἄλλως, κανείς δέν μπορεῖ νά ὁρίσει παρά μόνο σέ σχέση μέ τό κατώτερο ἐπίπεδο συντήρησης– ἀλλά ἡ ἐπιθυμία, ὅπως αὐτή ἐκφράζεται καί ἀπό τό ἄτομο καί ἀπό τήν κοινωνία.

Στήν πραγματικότητα, οἱ ἐπιθυμίες μας εἶναι ἀπεριόριστες. Δυστυχῶς, καί σάν ἄτομα καί σάν κοινωνία ἔχουμε περιορισμένους πόρους στή διάθεσή μας. Κατά συνέπεια, πρέπει νά κάνουμε συνέχεια ἐπιλογές, δίνοντας σειρά προτεραιότητας στίς ἀνάγκες μας μέ βάση οἰκονομικές, πολιτικές, θρησκευτι-

κές, ἠθικές καί κοινωνικές σκοπιμότητες.

Ἡ ἐπιθυμία δέν ὁδηγεῖ ἀναγκαστικά σέ ἐνεργό ζήτηση. Γιά νά παίξουν κάποιο ρόλο στήν ἀγορά, οἱ ἐπιθυμίες πρέπει νά συνοδεύονται ἀπό ἀνάλογη ἀγοραστική δύναμη. Ἡ ἀγορά ἀδιαφορεῖ γιά τόν πεινασμένο, πού ἡ βασανιστική του ἐπιθυμία γιά τροφή, δέν συνοδεύεται ἀπό ἀντίστοιχη ἀγοραστική δύναμη. Οἱ ἐπιθυμίες μετατρέπονται σέ ἐνεργό ζήτηση καί καταγράφονται ἀπό τήν ἀγορά μόνο ὅταν ἐκδηλωθοῦν μέ τή μορφή δαπάνης.

Ἐφόσον ἡ ἀγοραστική δύναμη βασίζεται στό εἰσόδημα, συνεπάγεται ὅτι, δεδομένης τῆς πληθώρας τῶν ἐπιθυμιῶν, ἰδιωτικῶν καί δημοσίων, καί δεδομένης μιᾶς συγκεκριμένης κλίμακας προτεραιοτήτων, τό ἐπίπεδο καί ἡ δομή τῆς ἐνεργοῦς ζήτησης καθορίζονται ἀπό:

α) τό ἐπίπεδο τοῦ εἰσοδήματος·

β) τήν κατανομή τοῦ εἰσοδήματος (μεταξύ ἀτόμων, ὀργανισμῶν καθώς καί μεταξύ τοῦ δημόσιου καί τοῦ ἰδιωτικοῦ τομέα)·[2]

γ) τό ἐπίπεδο καί τή δομή τῶν τιμῶν.

4. ΤΟ ΕΙΣΟΔΗΜΑ ΚΑΙ Η ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΟΥ

Ἡ πλειονότητα τῶν εἰσοδημάτων μποροῦν νά ταξινομηθοῦν σέ τρεῖς γενικές κατηγορίες: α) μισθοί· β) κέρδη· γ) ἐνοίκια, μερίσματα, τόκοι.

Τά διαφορετικά αὐτά εἴδη εἰσοδημάτων ἀντιστοιχοῦν σέ διαφορετικές μορφές συμμετοχῆς στήν παραγωγική διαδικασία. Παρέχουν στούς ἀποδέκτες τους ἀγοραστική δύναμη, καθιστώντας τους ἔτσι ἱκανούς νά ἐκφράζουν τίς ἐπιθυμίες τους στήν ἀγορά ὑπό τόν τύπο τῆς ἐνεργοῦς ζήτησης. Τό ἄτομο πού δημιουργεῖ καί λαμβάνει εἰσόδημα, τό δαπανᾶ προφανῶς ὄχι μόνο γιά τόν ἑαυτό του ἀλλά καί γι' αὐτούς πού ὑποστηρίζει. Μέ ἄλλα λόγια, ὁ ἀρχηγός τῆς οἰκογένειας πού δουλεύει καί παίρνει μισθό, τόν ξοδεύει ὄχι μόνο γιά νά συντηρηθεῖ ὁ ἴδιος ἀλλά ἐπίσης καί γιά τή σύζυγό του, τά

2. Ἡ κατανομή τοῦ εἰσοδήματος ἐπηρεάζει τό ἐπίπεδο καί τή δομή τῆς ζήτησης διότι ἡ ἐλαστικότητα τῆς ζήτησης μεταβάλλεται ἀνάλογα μέ τό ἐπίπεδο τοῦ εἰσοδήματος.

παιδιά καί ἴσως καί γιά τούς γέρους γονεῖς του, ἐάν ζοῦνε ἀκόμα. Ἔτσι λοιπόν, αὐτός πού κερδίζει τό εἰσόδημα μετατρέπει σέ ἐνεργό ζήτηση ὄχι μόνο τίς προσωπικές του ἐπιθυμίες ἀλλά καί αὐτές τῶν ἐξαρτημένων ἀπό αὐτόν προσώπων. Συμπερασματικά λοιπόν, τό εἰσόδημα τοῦ «ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ» μετατρέπει σέ ἐνεργό ζήτηση τίς ἐπιθυμίες τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ (δηλ. τοῦ ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ καί τοῦ ἐξαρτημένου μαζί).

Ἐπί αἰῶνες, τό εἰσόδημα τῆς πλειοψηφίας τοῦ πληθυσμοῦ προερχόταν ἀπό μισθούς· μέχρι τή Βιομηχανική Ἐπανάσταση, μπορεῖ νά πεῖ κανείς ὅτι, λόγω τῆς χαμηλῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας (βλ. παρακάτω) καί ἄλλων θεσμικῶν παραγόντων, οἱ μισθοί ἦταν ἰδιαίτερα χαμηλοί σέ σχέση μέ τίς τιμές, πού σημαίνει ὅτι οἱ πραγματικοί μισθοί ἦταν ἐξαιρετικά χαμηλοί. Ἀντιστρέφοντας τή διαπίστωση αὐτή, μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι οἱ τότε τιμές τῶν ἀγαθῶν ἦταν πολύ ὑψηλές γιά τούς μισθούς τῆς ἐποχῆς. Πρακτικά λέμε τό ἴδιο πράγμα, ἀλλά προσδίδουμε ἔμφαση στό γεγονός ὅτι τό βασικό πρόβλημα ἦταν ἡ ἔλλειψη.

Ἡ εὐρωπαϊκή κοινωνία ἦταν κατά βάση φτωχή, ἀλλά σέ κάθε γωνιά τῆς Εὐρώπης ὑπῆρχαν διαβαθμίσεις φτώχειας καί πλούτου. Ὑπῆρχαν οἱ φτωχοί καί οἱ πολύ φτωχοί καί μαζί μ' αὐτούς κάποιοι πλούσιοι καί κάποιοι πολύ πλούσιοι. Ἀνάμεσα στούς φτωχούς, οἱ ἀγρότες κατεῖχαν τά πρωτεῖα ἄν καί σ' αὐτούς ἀκόμα μποροῦσε νά διακρίνει κανείς τούς πολύ φτωχούς, τούς φτωχούς καί τούς ὄχι καί τόσο φτωχούς. Οἱ διαφορές δέν ἦταν ἐμφανεῖς μόνο σέ συγκεκριμένα μέρη ἤ ἐπακριβῶς ὁριοθετημένες περιοχές ἀλλά καί γενικότερα μεταξύ χωρῶν. Νωρίς, τόν 17ο αἰώνα, καλά πληροφορημένος Ἄγγλος περιηγητής κατέγραφε:

> «Ὅσο γιά τόν φτωχό *paisant* [στή Γαλλία] τά βγάζει πέρα πολύ δύσκολα καί τρέφεται κατά τό πλεῖστον μέ ψωμί καί φροῦτα, ὡστόσο μπορεῖ νά παρηγορηθεῖ μέ τοῦτο, δηλαδή ὅτι ἐνῶ ἡ μοίρα του δέν μπορεῖ οὔτε κατά διάνοια νά εἶναι τόσο καλή ὅσο τοῦ γεωργοῦ καί τοῦ φτωχοῦ τεχνίτη στήν Ἀγγλία, εἶναι πολύ καλύτερη ἀπό αὐτή τοῦ *villano* στήν Ἰταλία».[3]

3. Dallington, *The View of France*, σ. T3v.

Ὅσον ἀφορᾶ τούς μάστορες, πολλοί εἶχαν τήν ἴδια τύχη μέ τούς τεχνίτες πού ζοῦσαν στήν ἐνορία Saint-Reim τοῦ Μπορντώ τόν 17ο αἰώνα, καί πού, σύμφωνα μέ τόν τοπικό ἱερέα, ἐπιβίωναν μόνο χάρη στήν ἐλεημοσύνη πού δέχονταν κατά διαστήματα ἀπό τίς κυρίες τῆς φιλοπτώχου.[4] Ὅμως οἱ τεχνίτες πιό ἀνεπτυγμένων πόλεων, ὅπως τῆς Φλωρεντίας ἤ τῆς Νυρεμβέργης, κατάφερναν νά ἔχουν μιά ζωή πού παρόλο πού δέν ἦταν ἄνετη, δέν ἦταν καί τελείως ἐξαθλιωμένη. Δέν ἦταν περίεργο γιά ἕνα τεχνίτη τῆς Νυρεμβέργης νά ἔχει στό τραπέζι του κρέας περισσότερο ἀπό μιά φορά τήν ἑβδομάδα.[5] Ἀρκετοί φλωρεντίνοι τεχνίτες ἦταν σέ θέση νά βάλουν στήν ἄκρη μισά ποσά ἤ νά μαζέψουν προίκα γιά τίς κόρες τους.[6] Ὅπως

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Κατανομή τοῦ πλούτου στή Φλωρεντία (Ἰταλία)
(Ποσοστό ἐπί τοῖς ἑκατό τοῦ πλούτου)

Ποσοστό ἐπί τοῖς ἑκατό τοῦ πληθυσμοῦ	Ἀκίνητη περιουσία	Κινητή περιουσία	Χρεώγραφα	Συνολικός πλοῦτος
10	53	71	86	68
30	39	23	13	27
60	8	6	1	5
100	100	100	100	100

Πηγή: Herlihy, *Family and Property*, σ. 8

πάντα ἡ πραγματικότητα δέν μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ μέ μαῦρο καί ἄσπρο. Παραμένει ὅμως ἀναντίρρητο τό γεγονός ὅτι ἕνα ἀπό τά κύρια χαρακτηριστικά τῆς προβιομηχανικῆς Εὐρώπης, ὅπως καί κάθε παραδοσιακῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας, ἦταν ἡ ἔντονη ἀντίθεση μεταξύ τῆς ἔσχατης ἐξαθλίωσης τῆς μάζας καί τῆς ἀφθονίας καί μεγαλοπρέπειας ἑνός περιορισμένου ἀριθμοῦ πολύ πλούσιων. Ἐάν μέ τή βοήθεια φωτεινῶν διαφανειῶν μπορούσαμε νά δείξουμε, ἀπό τή μιά τά χρυσά μωσαϊκά τοῦ μοναστηριοῦ Monreale (Σικελία) καί ἀπό τήν ἄλλη τήν καλύ-

4. Boutruche, *Bordeaux*, σ. 504.
5. Strauss, *Nuremberg*, σ. 201.
6. Fanfani, *Storia del lavoro*, σ. 421-422.

ϐα ἑνός Σικελοῦ ἀγρότη τῆς ἐποχῆς, δέν θά χρειάζονταν πιά λέξεις γιά νά περιγράψουμε τή φύση τοῦ φαινομένου αὐτοῦ. Ἐνῶ εἶναι χρήσιμο νά ἔχει κανείς τήν εἰκόνα αὐτή κατά νοῦ, χρειάζεται νά διευκρινίσουμε περαιτέρω αὐτό τό φαινόμενο μέ κάποιες μετρήσεις. Δυστυχῶς, τά διαθέσιμα στοιχεῖα εἶναι ποσοτικά λίγα καί ποιοτικά φτωχά. Σύμφωνα μέ δημοσιονομικές ἐκτιμήσεις τῆς ἐποχῆς στή Φλωρεντία (Ἰταλία) τοῦ 1427 καί στή Λυών (Γαλλία) τοῦ 1545, ὁ πλοῦτος κατανέμετο ὅπως δείχνουν οἱ πίνακες 2 καί 3 ἀντίστοιχα. Ἐάν οἱ ὑπολογισμοί

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Κατανομή τοῦ πλούτου στή Λυών (Γαλλία), 1545

Πληθυσμός %	Πλοῦτος %
10	53
30	26
60	21
100	100

Πηγή: Gascon, *Grand Commerce*, τόμ. 1, σ. 370.

εἶναι ἀκριϐεῖς, τό δέκα τοῖς ἑκατό τοῦ πληθυσμοῦ εἶχε κάτω ἀπό τόν ἔλεγχό του περισσότερο ἀπό τό πενήντα τοῖς ἑκατό τοῦ καταμετρημένου πλούτου. Δημοσιονομικά τεκμήρια πού ἔχουμε στή διάθεσή μας γιά ἄλλες πόλεις ὁδηγοῦν σέ ἀνάλογα συμπεράσματα.[7]

Οἱ δημοσιονομικοί ὑπολογισμοί σπάνια εἶναι ἀξιόπιστοι· πόσο μᾶλλον ἐκεῖνοι τοῦ Μεσαίωνα καί τῆς Ἀναγέννησης. Θά μπορούσαμε ὅμως νά στραφοῦμε σέ ἄλλου εἴδους ἐνδεικτικά στοιχεῖα. Συχνά οἱ ἀρχές τῆς πόλης κατέγραφαν τά ἀποθέματα δημητριακῶν πού ἦταν ἀποθηκευμένα σέ ἰδιωτικές κατοικίες. Οἱ σάκκοι τῶν δημητριακῶν ἦταν δύσκολο νά κρυφτοῦν· ἡ ποσότητα τῶν ἀποθηκευμένων δημητριακῶν ἦταν συνάρτηση τοῦ εἰσοδήματος καθώς ἐπίσης καί τοῦ μεγέθους τῆς οἰκογένειας. Ὁ Πίνακας 4 παρουσιάζει τήν κατανομή τῶν

7. Βλ. Herlihy, *Pistoia*, σ. 188 καί Fiumi, *Popolazione*, σ. 94.

ἰδιωτικῶν ἀποθεμάτων δημητριακῶν σέ μιά πόλη τῆς Λομβαρδίας, στά μέσα τοῦ 16ου αἰώνα.

Μέ βάση τόν παρακάτω πίνακα λοιπόν, τό 2 τοῖς ἑκατό τῶν οἰκογενειῶν εἶχαν στήν κατοχή τους τό 45 τοῖς ἑκατό τῶν συνολικῶν ἀποθεμάτων, ἐνῶ τό 60 τοῖς ἑκατό τῶν οἰκογενειῶν δέν εἶχαν καθόλου ἀποθέματα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Κατανομή τῶν Ἀποθεμάτων Δημητριακῶν στήν Παβία (Ἰταλία), 1555

Μέγεθος τῶν Ἀποθεμάτων Δημητριακῶν ἀνά οἰκογένεια	Οἰκογένειες %	Ἀποθέματα %
Περισσότεροι ἀπό 20 σάκκοι	2	45
2 ἕως 20 σάκκοι	18	45
Μέχρι 2 σάκκοι	20	10
Κανένας σάκκος	60	-
	100	100

Πηγή: Zanetti, *Problemi alimentari*, σ. 71.

Ἐν γένει, εἶναι ἐξαιρετικά δύσκολο νά ἐκτιμήσει κανείς ἐπαρκῶς τίς ἀλλοιώσεις τῶν στοιχείων πού προκλήθηκαν ἀπό ἀνακριβεῖς ὑπολογισμούς, φοροδιαφυγές κλπ. Ποῦ καί ποῦ κάποιο ἄτομο τῆς ἐποχῆς ἐκείνης προσπαθοῦσε, μέ βάση τήν προσωπική ἐμπειρία του, νά κάνει αὐτό πού ἐμεῖς δέν μποροῦμε. Ἐάν αὐτό τό ἄτομο ἦταν προικισμένο μέ ἱκανότητα καί ὀξυδέρκεια, τά συμπεράσματά του εἶναι ἀνεκτίμητα. Τό 1698, ὁ Vauban ταξινόμησε τόν πληθυσμό τῆς Γαλλίας ὡς ἑξῆς:

πλούσιοι: 10 τοῖς ἑκατό
πολύ φτωχοί (fort malaisés): 50 τοῖς ἑκατό
σχεδόν ζητιάνοι: 30 τοῖς ἑκατό
ζητιάνοι: 10 τοῖς ἑκατό

Ἡ ἐκτίμηση αὐτή δέν ἀποτελεῖ παρά μιά βάσιμη εἰκασία.[8] Δέκα χρόνια νωρίτερα στήν Ἀγγλία, ἕνας εὐφυής ἄνθρωπος, ὁ Gregory King, ἔκανε ἀκριβέστερους ὑπολογισμούς γιά τό

8. Vauban, *Project de dime royale*, σ. 2-4 (σ.σ. στήν ἔκδοση τοῦ Coornaert).

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

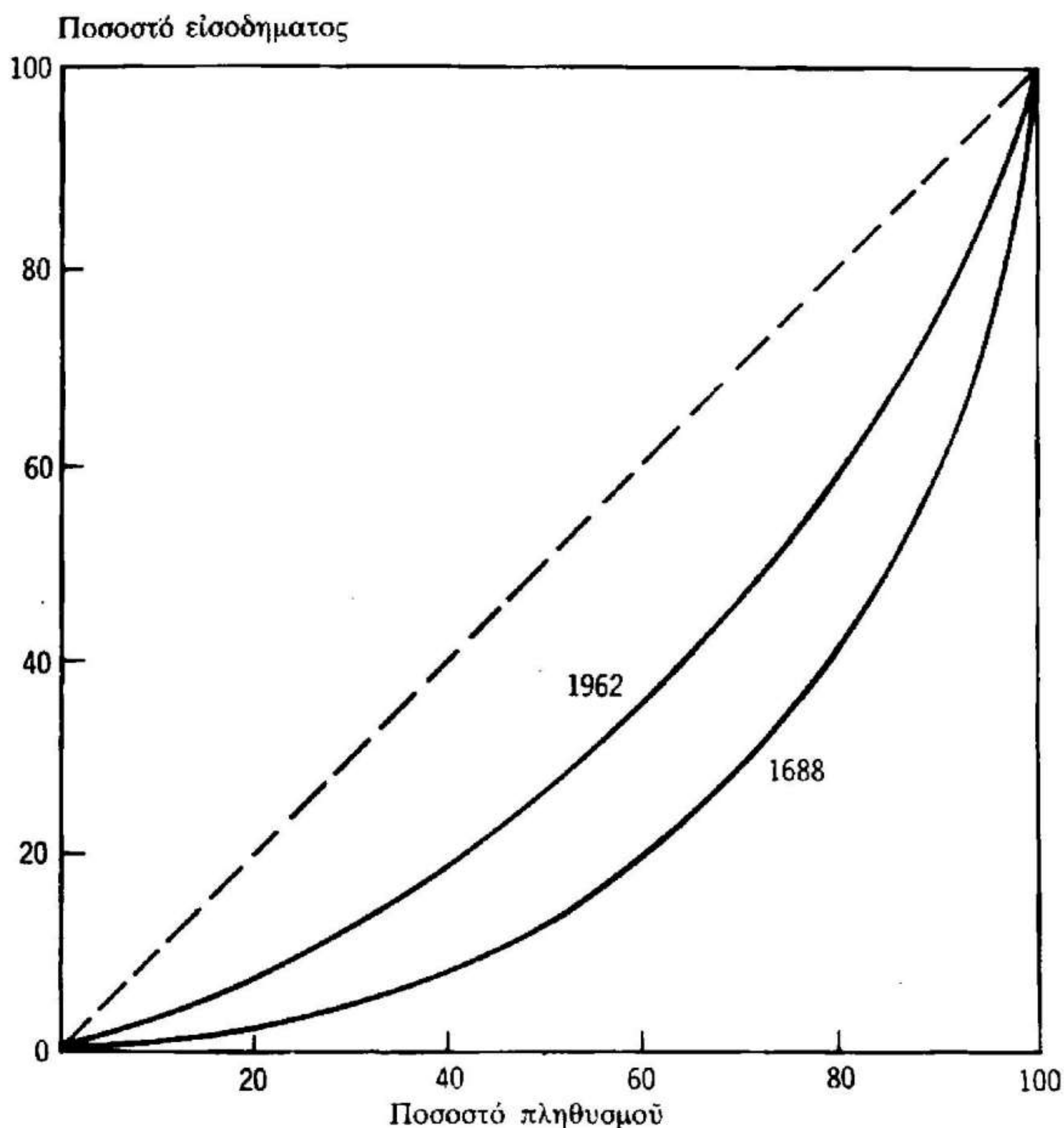
Κατανομή τοῦ εἰσοδήματος στήν Ἀγγλία τό 1688 σύμφωνα μέ τούς ὑπολογισμούς τοῦ Gregory King

Κοινωνικοοικονομική τάξη	Ἀριθμός οἰκογενειῶν (χιλιάδες)	Συνολικό εἰσόδημα σέ χιλιάδες λίρες (στερλίνες)	Οἰκογένειες %	Εἰσόδημα %
α. (κοσμικοί καί πνευματικοί ἡγέτες, βαρωνέτοι, ἱππότες, ἀξιότιμοι κύριοι, ἄνθρωποι ὑπηρεσιῶν, ἐπιστημῶν καί γραμμάτων)	53	9.816	4	23
β. [Ἔμποροι (ἐσωτερικό καί ἐξωτερικό ἐμπόριο)]	10	2.400	1	5
γ. (Ἰδιοκτῆτες καί ἀγρότες)	330	16.960	24	39
δ. (Καταστηματάρχες, λιανέμποροι τεχνίτες, χειροτέχνες)	100	4.200	7	10
ε. (ἀξιωματικοί τοῦ ναυτικοῦ καί τοῦ στρατοῦ, κληρικοί)	19	1.120	2	2
στ. (ναυτικοί, ἐργαζόμενοι, ὑπηρέτες, καλυβίτες καί ἄποροι ἁπλοί στρατιῶτες)	849	9.010	62	21
Σύνολο	1.361	43.506	100	100

Πηγή: King, «Natural and Political Observations», σ. 31.

ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Κατανομή εἰσοδήματος στή Μεγάλη Βρετανία 1688 καί 1962

Πηγή: L. Sottow, «Long-run changes in British income inequality», σ. 20.

ἐθνικό εἰσόδημα, τό ἐμπόριο καί τήν κατανομή τοῦ πλούτου, ἀξιοποιώντας ὅλο τό ὑλικό πού εἶχε στή διάθεσή του καθώς καί τίς προσωπικές του παρατηρήσεις. Οἱ ὑπολογισμοί του συνοψίζονται στόν Πίνακα 5. Ἐάν οἱ ἐκτιμήσεις τοῦ King εἶναι σωστές, στήν Ἀγγλία τοῦ 1688 περίπου τό 5 τοῖς ἑκατό τοῦ πληθυσμοῦ (τάξεις Α καί Β) εἶχε ὑπό τόν ἔλεγχό του τό 28 τοῖς ἑκατό τοῦ εἰσοδήματος, ἐνῶ οἱ κατώτερες τάξεις, πού ἀποτελοῦσαν τό 62 τοῖς ἑκατό τοῦ πληθυσμοῦ, λάμβαναν τό 21 τοῖς ἑκατό τοῦ εἰσοδήματος. Στό Σχεδιάγραμμα 1 τά στοιχεῖα τοῦ King συγκρίνονται μέ στοιχεῖα πού ἀφοροῦν τή διανομή

τοῦ εἰσοδήματος στήν Ἀγγλία τοῦ 1962.

Οἱ παραπάνω πέντε προσεγγίσεις, παρά τό ὅτι εἶναι τελείως διαφορετικές ὡς πρός τή φύση καί τήν προέλευσή τους, καί συνεπῶς δύσκολα ὑπόκεινται σέ σύγκριση, ἐπισημαίνουν ὅλες τήν ὕπαρξη μιᾶς ἐξαιρετικά ἄνισης κατανομῆς τόσο τοῦ πλούτου ὅσο καί τοῦ εἰσοδήματος.[9] Ὑποδεικνύουν ἐπίσης ὅτι, σέ ἀντίθεση μέ τόν ἰσχυρισμό τοῦ Pareto, ἡ κατανομή τοῦ πλούτου καί τοῦ εἰσοδήματος δέν ἀποτελοῦσε μιά σταθερά.[10] Στήν ἀναφορά του γιά τήν Ἱσπανία τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰώνα, ὁ Francesco Guicciardini σημείωνε ὅτι «ἐκτός ἀπό λίγους εὐγενεῖς τοῦ Βασιλείου πού ζοῦν σέ μεγάλη πολυτέλεια, συνάγει κανείς ὅτι οἱ ὑπόλοιποι ζοῦν σέ μεγάλη φτώχεια».[11]

Ὁ τόνος αὐτοῦ τοῦ σχολίου ὑποδηλώνει ὅτι ἀκόμα καί ἕνας σύγχρονος παρατηρητής δέν θά μποροῦσε παρά νά προσέξει ὅτι ἡ διανομή τοῦ εἰσοδήματος καί τοῦ πλούτου διέφερε αἰσθητά ἀπό χώρα σέ χώρα. Ἡ κατανομή τοῦ πλούτου καί τοῦ εἰσοδήματος ἦταν ἄνιση παντοῦ, ἀλλά σέ κάποιες χῶρες καί/ἤ σέ συγκεκριμένες περιόδους, ἦταν πολύ πιό ὀξυμένη ἀπ' ὅ,τι σέ ἄλλες χῶρες καί/ἤ διαφορετικές περιόδους.

Ἡ βαθειά φτώχεια τῶν προβιομηχανικῶν κοινωνιῶν καί ἡ ἄνιση κατανομή τοῦ πλούτου καί τοῦ εἰσοδήματος ἀντικατοπτρίζονταν στήν παρουσία ἑνός σημαντικοῦ ἀριθμοῦ «φτωχῶν» καί «ζητιάνων», (οἱ δύο ὅροι χρησιμοποιοῦνταν τότε σάν συνώνυμοι). Δίπλα στή μεγάλη μάζα αὐτῶν πού εἶχαν ἐλάχιστα εἰσοδήματα, ὑπῆρχε μιά ὁμάδα ἀτόμων πού, λόγω ἔλλειψης εὐκαιριῶν ἀπασχόλησης, ἀνικανότητας, ἄγνοιας, κακῆς ὑγείας ἤ τεμπελιᾶς, δέν συμμετεῖχαν στήν παραγωγική διαδι-

9. Ἡ ἀνισότητα τῆς κατανομῆς τοῦ πλούτου εἶναι συνήθως μεγαλύτερη ἀπό τήν ἀνισότητα τῆς κατανομῆς τοῦ εἰσοδήματος· μέ ἄλλα λόγια, τά περιουσιακά στοιχεῖα παρουσιάζουν μεγαλύτερο βαθμό συγκέντρωσης ἀπό τά εἰσοδήματα πού κερδίζονται ἐτησίως. Εἶναι δύσκολο νά πεῖ κανείς σέ ποιό βαθμό ἡ κατανομή τοῦ πλούτου διέφερε ἀπό τήν κατανομή τοῦ εἰσοδήματος στήν προβιομηχανική Εὐρώπη, ἀλλά εἶναι λογικό νά ὑποθέσει κανείς ὅτι ἡ διαφορά αὐτή ἦταν μεγαλύτερη τήν ἐποχή ἐκείνη ἀπ' ὅ,τι σήμερα, ἐξαιτίας τῆς τρομακτικῆς συγκέντρωσης τῆς γῆς καί ἄλλων μορφῶν περιουσίας στά χέρια τῶν εὐγενῶν καί τῆς ἐκκλησίας.

10. Samuelson, «A Fallacy in the Introduction of Pareto's Law of Alleged Constancy of Income Distribution», σ. 246.

11. Guicciardini, *Relatione*, σ. 131.

κασία καί στεροῦντο ἔτσι, παντελῶς, εἰσοδήματος. Δέν ὑπάρχει χρονικό ἤ ἁγιογραφία τῆς μεσαιωνικῆς ἤ τῆς ἀναγεννησιακῆς Εὐρώπης, πού νά μήν ἀναφέρει τούς ζητιάνους. Μινιατοῦρες καί ἔργα ζωγραφικῆς ἀφιερώνουν πολύ χῶρο στά ἐξαθλιωμένα αὐτά πλάσματα. Περιηγητές καί συγγραφεῖς κάνουν συχνές ἀναφορές σ' αὐτούς. Τό 1601 ὁ Fanucci ἔγραφε, «Στή Ρώμη βλέπει κανείς μόνο ζητιάνους καί εἶναι τόσοι πολλοί, πού εἶναι ἀδύνατο νά περπατᾶς στούς δρόμους χωρίς νά σέ περιστοιχίζουν». Στή Βενετία οἱ ζητιάνοι ἦταν τόσοι πολλοί πού προκαλοῦσαν ἀνησυχία στήν κυβέρνηση· μέτρα δέν λαμβάνονταν μόνο ἐναντίον τῶν ἴδιων τῶν ζητιάνων ἀλλά καί ἐναντίον τῶν βαρκάρηδων πού τούς μετέφεραν ἀπό τήν ἠπειρωτική Ἰταλία. Τέτοιες μαρτυρίες εὔκολα δημιουργοῦν τήν ἐντύπωση ὅτι οἱ ζητιάνοι ἦταν «πολλοί». Ἀλλά πόσο πολλοί;

Ἡ ὕπαρξη ἑνός τόσο μεγάλου ἀριθμοῦ ἀπόρων ἦταν τόσο προβληματική ὥστε ἔγιναν προσπάθειες καταμέτρησής τους –μόνο καί μόνο γιά νά καταλήξουν στό συμπέρασμα, ὅπως στήν περίπτωση τῆς Φλωρεντίας τοῦ 1630, ὅτι «ὁ ἀριθμός τῶν φτωχῶν ἦταν μεγαλύτερος ἀπ' ὅ,τι ἀρχικά πιστευόταν».

Ὅπως εἴδαμε ἤδη, ὁ Vauban ὑπολόγισε ὅτι οἱ ζητιάνοι στή Γαλλία, στά τέλη τοῦ 17ου αἰώνα, ἀποτελοῦσαν περίπου τό 10 τοῖς ἑκατό τοῦ πληθυσμοῦ. Ὁ ὑπολογισμός του δέν φαίνεται παράλογος. Ἀρκετές μελέτες γιά διαφορετικές χῶρες δείχνουν ὅτι οἱ «φτωχοί», οἱ «ζητιάνοι» καί οἱ «ἐξαθλιωμένοι» ἀντιπροσώπευαν ἕνα ποσοστό πού, συνήθως κυμαινόταν ἀπό 10 ἕως 20 τοῖς ἑκατό τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ τῶν πόλεων (βλ. Πίνακας 6). Οἱ φτωχοί συνέρρεαν στίς πόλεις, ὅπου ἡ ἐλεημοσύνη ἦταν πιό ἁπλόχερη, μιά καί ἐκεῖ ζοῦσαν οἱ πλούσιοι. Ὡστόσο, ἀκόμα καί ἄν κάποιος μελετήσει τούς πληθυσμούς ὁλόκληρων περιοχῶν καί ὄχι μόνο αὐτούς τῶν πόλεων, θά διαπιστώσει ὅτι καί σ' αὐτή τήν περίπτωση, οἱ φτωχοί ἀποτελοῦσαν σημαντικό τμῆμα τῆς κοινωνίας.

Στά τέλη τοῦ 17ου αἰώνα, στήν Ἀλσατία στήν περιοχή Alençon, σέ συνολικό πληθυσμό 410.000 κατοίκων οἱ 48.051 ἦταν ζητιάνοι, δηλ. τό 12 περίπου τοῖς ἑκατό. Στή Βρετάνη, σέ συνολικό πληθυσμό 1.655.000 ὑπῆρχαν 149.325 ζητιάνοι, δηλ. τό 9 περίπου τοῖς ἑκατό.[12] Στίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰώνα, ὁ

12. Reinhard, Armengaud, Dupâquier, *Histoire générale de la population*, σ. 192-193.

ΧΑΡΤΗΣ 1

Η ΕΥΡΩΠΗ ΤΟΥ 1560

• Σύνορα τῆς Ἁγίας Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας
λη τῆς Χανσεατικῆς Ἕνωσης ὑπογραμμισμένα

ΣΚΩΤΙΑ
ΙΡΛΑΝΔΙΑ
ΑΓΓΛΙΑ
ΤΣΕΣΑΪΡ
Λονδίνο
Ε Σ Σ Ε Ξ
Α Τ Λ Α Ν Τ Ι Κ Ο Σ
Ω Κ Ε Α Ν Ο Σ
ΒΟΡΕΙΟΣ
ΘΑΛΑΣΣΑ
Θλ. δίπλα
ΟΛΛΑΝΔΙΑ
ΦΛΑΝΔΡΑ
Μόναχο
Π. Ρῆνος
Κολωνία
Φρανκφούρτη
Worms
ΑΛΣΑΤΙΑ
Φριμπουργκ
Μπεζανσόν
ΕΛΒΕΤΙΑ
Μιλάνο
Τορίνο
Παβία
ΙΤΑ
Ρουέν
Παρίσι
Ρένς
Καέν
ΝΟΡΜΑΝΔΙΑ
Π. Σηκουάνας
Τρουά
Νουαγιέ
Ποτ. Λίγηρας
ΓΑΛΛΙΑ
Λυών
Ποτ. Ροδανός
Γκρενόμπλ
Μασσαλία
Μπορντώ
Ποτ. Γαρούνας
Μπερζεράκ
Τουλούζη
ΝΑΒΑΡΑ
ΑΡΑΓΟΝΙΑ
Βαρκελώνη
ΚΑΣΤΙΛΛΗ
Μαδρίτη
ΙΣΠΑΝΙΑ
ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ
Λισαβώνα
ΓΡΑΝΑΔΑ
Μ Ε Σ Ο Γ Ε Ι Ο Σ Θ Α Λ Α Σ Σ Α
ΑΦΡΙΚΗ

ΝΟΡΒΗΓΙΑ
ΣΟΥΗΔΙΑ
Νορκοπινγκ
ΔΑΝΙΑ
Κίελο
ΒΑΛΤΙΚΗ ΘΑΛΑΣΣΑ
Reval
Dorpat
ΛΙΘΩΝΙΑ
ΤΕΥΤΟΝΙΚΑ ΤΑΓΜΑΤΑ
Ρίγα
ΡΩΣΙΑ
Königsberg
ΤΕΥΤΟΝΙΚΑ ΤΑΓΜΑΤΑ
Tannenberg
Λούμπεκ
ΠΟΜΕΡΑΝΙΑ
ΧΟΛΣΤΑΙΝ
MECKLENBERG
Ἀμβούργο
Βρέμη
ΒΡΑΔΕΜΒΟΥΡΓΟ
Βερολίνο
Ποτ. Βιστούλας
Βαρσοβία
ΛΙΘΟΥΑΝΙΑ
ΠΟΛΩΝΙΑ
Π. Ἔλβας
Μπρεσλάου
Ποτ. Ὄντερ
ΑΓΙΑ ΡΩΜΑΪΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ
Νυρεμβέργη
Πράγα
ΜΟΡΑΒΙΑ
Κρακοβία
Αὐγκσμπουργκ
Ποτ. Δούναβης
Ρέγκενσμπουργκ
ΟΥΓΓΑΡΙΑ
ΜΟΛΔΑΒΙΑ
ΒΛΑΧΙΑ
Ποτ. Δούναβης
ΜΑΥΡΗ ΘΑΛΑΣΣΑ
Βενετία
Μπολώνια
Φλωρεντία
ΛΙΚΑ
Σιένα
Περούτζια
ΚΡΑΤΗ
Ρώμη
ΣΕΡΒΙΑ
ΒΟΣΝΙΑ – ΕΡΖΕΓΟΒΙΝΑ
ΑΛΒΑΝΙΑ
Ο Θ Ω Μ Α Ν Ι Κ Η Α Υ Τ Ο Κ Ρ Α Τ Ο Ρ Ι Α
ΑΙΓΑΙΟ ΠΕΛΑΓΟΣ
ΑΣΙΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Οἱ φτωχοί ὡς ποσοστό τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ σέ ἐπιλεγμένες εὐρωπαϊκές πόλεις, ἀπό τόν 15ο ἕως τόν 16ο αἰώνα

Πόλεις	Ἔτη	Ποσοστό ἐπί τοῖς % τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ
Λουβαίν[1]	Τέλη τοῦ 15ου αἰώνα	18
Ἀμβέρσα[1]	Τέλη τοῦ 15ου αἰώνα	12
Ἀμβοῦργο[2]	Τέλη τοῦ 15ου αἰώνα	20
Κρεμόνα[3]	1550 περίπου	6
Κρεμόνα[3]	1610 περίπου	15
Μοδένη[4]	1621	11
Σιένα[5]	1766	11
Βενετία[6]	1780	14

Πηγές: 1. Mols, *Introduction*, τόμ. 2, σ. 37-39.
2. Bucher, *Bevölkerung*, σ. 27.
3. Meroni, *Cremona Fedelissima*, τόμ. 2, σ. 6.
4. Basini, *L'uomo e il pane*, σ. 81.
5. Parenti, *La popolazione della Toscana*, σ. 8.
6. Beltrami, *Storia della popolazione di Venezia*, σ. 204.

Δούκας τῆς Σαβοΐας θά ἔπρεπε νά θεωρεῖ τυχερό τόν ἑαυτό του ἀφοῦ στά ἐδάφη του σέ συνολικό πληθυσμό 1,5 ἑκατομμυρίων κατοίκων μόνο 35.492 –δηλ. τό 2,5 τοῖς ἑκατό– βρέθηκαν στήν ἀπογραφή ὡς φτωχοί.[13] Στήν Ἀγγλία, τό ποσοστό τῶν φτωχῶν ἦταν τόσο ὑψηλό, ὥστε νά ἀπασχολεῖ σοβαρά τούς Ἄγγλους μονάρχες ἀπ' τόν Ἑρρίκο Γ' καί ἔπειτα σέ βαθμό πού τελικά προκάλεσε τή ρύθμιση τοῦ προβλήματος μέ εἰδικά σωφρονιστικά νομοθετήματα, πού ἔμειναν γνωστά στήν ἱστορία ὡς Νόμοι περί τῶν Πτωχῶν. Γιά τό τέλος τοῦ δέκατου 17ου αἰώνα, ὁ Charles Wilson ἔγραφε:[14]

«Δέ χρειάζεται νά κοιτάξουμε παρά στίς στατιστικές τοῦ Gregory King γιά μιά τρανταχτή ἐπιβεβαίωση τοῦ μεγέθους τοῦ προβλήματος στά τέλη τοῦ δέκατου ἕβδομου αἰώνα. Ἐπί συνολικοῦ πληθυσμοῦ 5,5 ἑκατομμυρίων, 1,3 ἑκατομμύρια –δηλ. περίπου τό ἕνα τέταρτο– χαρα-

13. Beloch, *Bevölkerungsgeschichte*, τόμ. 3, σ. 259.
14. Wilson, *England's Apprenticeship*, σ. 231.

> κτηρίζονται χονδρικά σάν "καλυβίτες καί φτωχοί". Ἄλλοι 30.000 ἀναφέρονται σάν "ἀλῆτες, γύφτοι, κλέφτες, ζητιάνοι κλπ."[...] Βάσει ἑνός συντηρητικοῦ ὑπολογισμοῦ, τό ἕνα τέταρτο τοῦ πληθυσμοῦ θά πρέπει νά θεωρεῖται ὅτι βρισκόταν μόνιμα σέ κατάσταση φτώχειας καί ὑποαπασχόλησης, ἄν ὄχι ὁλοκληρωτικῆς ἀνεργίας. Αὐτή ἦταν μιά χρόνια κατάσταση. Ὅταν ὅμως ξεσποῦσε οἰκονομική κρίση, τό ποσοστό μποροῦσε νά ἀνέβει περίπου στό μισό τοῦ πληθυσμοῦ».

Ὅπως ἀφήνεται νά ἐννοηθεῖ στό τέλος τοῦ παραπάνω παραθέματος ὁ ἀριθμός τῶν φτωχῶν παρουσίαζε μεγάλες διακυμάνσεις. Οἱ πιό πολλοί ζοῦσαν σέ ἐπίπεδο στοιχειώδους συντήρησης. Δέν εἶχαν καθόλου ἀποταμιεύσεις, οὔτε κοινωνική ἀσφάλιση γιά περίπτωση ἀνάγκης. Ἐάν ἔμεναν χωρίς δουλειά, ἡ μόνη τους ἐλπίδα ἐπιβίωσης ἦταν ἡ φιλανθρωπία. Μάταια ψάχνουμε νά βροῦμε στή γλώσσα τῆς ἐποχῆς τόν ὅρο *ἄνεργος*. Οἱ ἄνεργοι συγχέονταν μέ τούς φτωχούς, οἱ φτωχοί ἐξομοιώνονταν μέ τούς ζητιάνους καί ἡ σύγχυση τῶν ὅρων ἀντικατόπτριζε τή σκληρή πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς. Σέ μιά χρονιά κακῆς σοδειᾶς ἤ οἰκονομικῆς στασιμότητας, ὁ ἀριθμός τῶν ἀπόρων παρουσίαζε ἐμφανή αὔξηση. Εἴμαστε συνηθισμένοι στίς διακυμάνσεις τῶν ἀριθμῶν τῶν ἀνέργων. Οἱ ἄνθρωποι τῆς προβιομηχανικῆς ἐποχῆς ἦταν συνηθισμένοι στίς ἔντονες αὐξομειώσεις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν φτωχῶν. Ἰδιαίτερα στίς πόλεις, ὁ ἀριθμός τῶν φτωχῶν αὐξανόταν σημαντικά τίς χρονιές πού ἐκδηλώνονταν λιμοί, μιά καί πεινασμένοι ἀγρότες ἐγκατέλειπαν τήν ἐξαντλημένη ὕπαιθρο καί κατέκλυζαν τίς πόλεις, ὅπου ἡ ἐλεημοσύνη ἦταν πιό εὐχερής καί τά σπίτια τῶν πλουσίων εἶχαν τρόφιμα στίς ἀποθῆκες. Ὁ Tadino ἀναφέρει ὅτι, στό Μιλάνο (Ἰταλία), κατά τή διάρκεια τοῦ λιμοῦ τοῦ 1629, μέσα σέ λίγους μῆνες ὁ ἀριθμός τῶν φτωχῶν αὐξήθηκε ἀπό 3.554 σέ 9.715.[15] Ὁ Gascon διαπίστωσε ὅτι, στή Λυών (Γαλλία), «σέ ὁμαλές χρονικές περιόδους, οἱ φτωχοί ἀντιπροσώπευαν τό 6 μέ 8 τοῖς ἑκατό τοῦ πληθυσμοῦ, ἐνῶ σέ περιόδους λιμοῦ, ὁ ἀριθμός τους αὔξανε μέχρι καί 15 ἤ 20 τοῖς ἑκατό».[16]

15. Tadino, *Raguaglio*, σ. 11.
16. Gascon, *Grand Commerce*, τόμ. 1, σ. 404.

Αὐτό πού οὐσιαστικά χαρακτήριζε τούς φτωχούς ἦταν ἡ ἔλλειψη ἀνεξάρτητης πηγῆς εἰσοδήματος. Στό βαθμό πού κατάφερναν νά ἐπιβιώνουν, δέν ἦταν παρά μέσω μιᾶς ἐθελοντικῆς μεταβίβασης εἰσοδήματος ὑπό τή μορφή τῆς ἐλεημοσύνης.

Τό εἰσόδημα προέρχεται ἀπό τή συμμετοχή τῆς ἐργασίας καί τοῦ κεφαλαίου στήν παραγωγική διαδικασία. Ὡστόσο, τό εἰσόδημα μπορεῖ νά μεταβιβασθεῖ ὅπως καί νά κερδηθεῖ· ἡ μεταβίβαση τοῦ εἰσοδήματος δέν εἶναι κατ' ἀνάγκη συνδεδεμένη μέ τήν παραγωγική διαδικασία. Σέ κάθε κοινωνία ὑπάρχουν πολλές μορφές μεταβίβασης εἰσοδήματος (ἤ πλούτου). Γιά νά ἁπλοποιήσουμε τά πράγματα, μποροῦμε νά ταξινομήσουμε τίς διάφορες μορφές μεταβίβασης σέ δύο γενικές κατηγορίες, τίς ἐθελοντικές καί τίς ὑποχρεωτικές. Συνήθεις μορφές ἐθελοντικῆς μεταβίβασης εἰσοδήματος (ἤ πλούτου) εἶναι ἡ ἐλεημοσύνη καί οἱ δωρεές. Μία κοινή μορφή ὑποχρεωτικῆς μεταβίβασης εἶναι ἡ φορολογία.

Στήν ἐποχή μας, εἴμαστε περισσότερο συνηθισμένοι στίς μεταβιβάσεις πού συντελοῦνται ὑπό τή μορφή φόρων. Ὅπως ἕνας σύγχρονος οἰκονομολόγος παρατήρησε, κάπως ὠμά, «Ἡ ἐλεημοσύνη καί οἱ δωρεές βρίσκονται ἔξω ἀπό τή λογική τοῦ συστήματος». Δέν συνέβαινε ὅμως τό ἴδιο στήν προβιομηχανική Εὐρώπη. Τότε, ἡ ἐλεημοσύνη καί οἱ δωρεές ἦταν σέ μεγάλο βαθμό ἐνσωματωμένες στή «λογική τοῦ συστήματος». Χρονικά καί ἄλλης ὑφῆς ἔγγραφα ἀναφέρονται συνεχῶς σέ ἐθελοντικές μεταβιβάσεις εἰσοδήματος ἤ πλούτου ἐκ μέρους τόσο τῶν ἀρχόντων ὅσο καί τοῦ ἁπλοῦ λαοῦ. Ἡ παράδοση τῆς ἐλεημοσύνης ἦταν ἰσχυρή καί ἡ πράξη τῆς ἐλεημοσύνης καθημερινή ὑπόθεση. Κάποια γεγονότα ἐπέτειναν τό φαινόμενο αὐτό.

Ὅταν ὁ θάνατος χτυποῦσε τήν πόρτα, οἱ ἄνθρωποι ἄνοιγαν τά πουγγιά τους πιό εὔκολα παρακινούμενοι ἀπ' τό φόβο τοῦ διαβόλου ἤ ἀπό πιό λογικά συναισθήματα. Ὁ χρονικογράφος Giovanni Villani ἐξιστορεῖ ὅτι:

> «Τό μήνα Σεπτέμβριο τοῦ 1330, ἕνας ἀπ' τούς συμπολίτες μας πέθανε στή Φλωρεντία μή ἔχοντας οὔτε γιό οὔτε κόρη [...] Καί ἀνάμεσα στά ἄλλα κληροδοτήματα πού ἄφησε, παράγγειλε νά δοθοῦν στούς φτωχούς τῆς Φλωρεντίας, πού ζητιάνευαν ἐλεημοσύνη, ἕξι πέννες στόν

καθένα [...] Καί δίνοντας σέ κάθε φτωχό ἄνθρωπο ἕξι πέννες τό ποσό ἔφθασε τίς 430 λίρες [...] σέ φαρδίνια [...] καί ἦταν αὐτοί περισσότεροι ἀπό 17.000 ἄτομα».[17]

Ὅταν ὁ Francesco di Marco Datini, ὁ μέγας «Ἔμπορος τοῦ Prato», πέθανε τό 1410 ἄφησε 100.000 χρυσά φιορίνια γιά τήν ἵδρυση ἑνός ἀγαθοεργοῦ ἱδρύματος καί 1000 φιορίνια στό νοσοκομεῖο τῆς Santa Maria Nuova τῆς Φλωρεντίας, γιά τήν κατασκευή ἑνός ὀρφανοτροφείου. Στή Βενετία τό 1501 ὁ ἀριστοκράτης Filippo Dron ἄφησε πλούσια κληροδοτήματα στά νοσοκομεῖα καί σέ ἄλλα ἱδρύματα τῆς Βενετίας, καθώς καί ἕνα κληροδότημα γιά τό κτίσιμο ἑκατό μικρῶν σπιτιῶν πού θά δίνονταν «γιά τήν ἀγάπη τοῦ Θεοῦ στούς φτωχούς ναῦτες».[18]

Οἱ θεομηνίες ἐπίσης, συνέβαλαν στήν ἐπίταση τοῦ φαινομένου τῆς φιλανθρωπίας. Σέ περιόδους πανώλης ἤ λιμοῦ οἱ ἄνθρωποι δώριζαν πιό εὔκολα εἴτε γιά νά ἐξευμενίσουν τό Θεό καί τούς ἁγίους εἴτε ἁπλά ἀπό ἕνα φυσικό πνεῦμα ἀλληλεγγύης. Στά ὀκτώ χρόνια πού μεσολάβησαν ἀπό τό Πάσχα τοῦ 1340 ἕως τόν Ἰούνιο τοῦ 1348, ἡ ἐνορία τοῦ Saint Germain l' Auxerrois στό Παρίσι ἔλαβε 78 κληροδοτήματα. Μετά ἐκδηλώθηκε ἡ πανώλη καί μέσα σέ ὀκτώ μῆνες μόνο, τά κληροδοτήματα ἔφθασαν τόν πρωτοφανή ἀριθμό τῶν 419.[19] Κατά τή διάρκεια τῆς ἐπιδημίας αὐτῆς, τοῦ 1348, τό νοσοκομεῖο Santa Maria Nuova τῆς Φλωρεντίας ἔλαβε δωρεές ἀξίας 25.000 χρυσῶν φιορινίων καί ἡ Compagnia della Misericordia δέχθηκε κληροδοτήματα ἀξίας 35.000 χρυσῶν φιορινίων.[20] Οἱ δωρητές δέν προέρχονταν ἀποκλειστικά καί μόνο ἀπό τίς τάξεις τῶν πλουσίων. Ἕνας ἀρχαιοδίφης, πού ὑπομονετικά συνέταξε τόν κατάλογο τῶν εὐεργετῶν τοῦ νοσοκομείου Santa Maria Nuova τῆς Φλωρεντίας, διαπίστωσε ὅτι «ὁ κατάλογος δείχνει ὅτι κάθε κοινωνική τάξη μπορεῖ νά ὑπερηφανευθεῖ ὅτι

17. Villani, *Cronica*, βιβλίο 10ο, κεφάλαιο 162. Πράγματι, ἐάν δόθηκαν 6 δηνάρια στόν καθένα καί ξοδεύθηκαν 430 λίρες, τό σύνολο τῶν δικαιούχων ἦταν 17.200. Ἡ Φλωρεντία, τήν ἐποχή ἐκείνη ἀριθμοῦσε 90.000 κατοίκους ἐντός τῶν τειχῶν της.

18. Priuli, *Diarii*, σ. 179.

19. Mollat, *La Mortalité*, σ. 505.

20. Carabellese, *La peste del 1348*, σ. 51 καί 65.

περιλαμβάνει γενναιόδωρες ψυχές γεμάτες φιλευσπλαχνία γιά τούς ἀδελφούς τους»· ἀνάμεσα στούς δωρητές βρίσκει κανείς τήν «ταπεινή ὑπηρέτρια» πού ἀφήνει λίγα φιορίνια, πού μάζεψε μέ τόν ἱδρώτα καί τίς οἰκονομίες πολλῶν χρόνων, καθώς ἐπίσης ἰσχυρούς καί πλούσιους πολίτες, ἰδιοκτῆτες μεγάλων κτημάτων ὅπως τόν Giovanni Pico della Mirandola.[21]

Ἐκτός ἀπό τήν ἰδιωτική γενναιοδωρία ὑπῆρχαν καί οἱ προσφορές τῶν ἀρχόντων καί τῆς δημόσιας διοίκησης. Στήν ἐπιδημία τῆς πανώλης τοῦ 1580, ἡ Κοινότητα τῆς Γένοβας ξόδεψε σέ ἐλεημοσύνες καί περίθαλψη περίπου 200.000 σκοῦδα.[22] Πολύ συχνά τροφή καί κάποτε εἴδη ρουχισμοῦ μοιράζονταν στούς φτωχούς. Ὁ Ἐρρίκος Γ΄ τῆς Ἀγγλίας εἶχε πάθος νά μοιράζει εἴδη ὑπόδησης.

Οἱ ἑκάστοτε γιορτές πρόσφεραν ἐπίσης τή δυνατότητα γιά ἐκδήλωση φιλανθρωπίας. Στή Βενετία, οἱ δόγηδες ἔκαναν σημαντικές δωρεές στούς φτωχούς κατά τήν περίοδο τῶν ἐκλογῶν. Τό 1618, ὁ Antonio Priuli μοίρασε δύο χιλιάδες δουκάτα σέ μικρά νομίσματα καί ἑκατό σέ χρυσά. Στή Ρώμη κατά τήν ἐκλογή τοῦ πάπα καί τίς μετέπειτα ἐπετείους τῆς ἐκλογῆς του,

> «μισό giulio δινόταν σέ ὅποιον τό ζητοῦσε καί τό δῶρο αὐξανόταν γιά κάθε γιό· οἱ ἔγκυοι ὑπολογίζονταν γιά δύο. Ὁ κόσμος δάνειζε ἤ νοίκιαζε τά παιδιά του, καί μαξιλάρια πολλαπλασίαζαν τίς ἐγκυμοσύνες. Οἱ πιό τυχοδιῶκτες κατάφερναν νά παρουσιάζονται περισσότερο ἀπό μιά φορά καί νά μαζεύουν ἔτσι ἕνα σεβαστό ποσό χρημάτων».[23]

Στή Βενετία ἐπιδημίες καί λιμοί τό 1528 καί τό 1576 ἔκαναν τίς ἀρχές νά θεσπίσουν γενικές εἰσφορές ὑπέρ τῶν φτωχῶν· ἔτσι, στίς περιπτώσεις αὐτές οἱ φτωχοί βοηθοῦνταν ὄχι ἀπό ἐθελοντικές πράξεις ἀγαθοεργίας, ἀλλά ἀπό ὑποχρεωτικές μεταβιβάσεις πληρωμῶν πού ἐπιβάλλονταν ἀπό τίς δημόσιες

21. Passerini, *Stabilimenti di beneficenza*, σ. 334-35. Στίς σελίδες 873 κ.ἑξ. τοῦ Παραρτήματος L, ὁ Passerini παραθέτει ὀνομαστικό κατάλογο τῶν εὐεργετῶν τοῦ νοσοκομείου.

22. Paschetti, *Lettera*, σ. 26.

23. Gnoli, *Roma e i Papi*, σ. 123. Βλ. ἐπίσης Fanfani, *Storia del lavoro in Italia*, σ. 430 κ.ἑξ.

ἀρχές.[24] Στήν Ἀγγλία, ἡ Ἐλισαβετιανή διοίκηση καί οἱ διάδοχοί της κατά τόν 17ο καί 18ο αἰώνα ἐπανειλημμένα προσπάθησαν νά θεσπίσουν ἕνα σύστημα δημόσιας βοήθειας πού νά βασίζεται στήν καταβολή εἰσφορῶν ὑπέρ τῶν φτωχῶν, ἀπό τίς προνομιοῦχες τάξεις.[25] Ἀνεξάρτητα ἀπό τό πόσο ἀξιέπαινες καί σύγχρονες στή σύλληψή τους ἦταν οἱ προσπάθειες αὐτές, παρέμειναν ἀπομονωμένες καί ἀναποτελεσματικές: ἀκόμα καί στήν περίπτωση τῆς Βενετίας καί τῆς Ἀγγλίας, ἡ ἰδιωτική φιλανθρωπία συνέχισε νά διαδραματίζει τόν κύριο ρόλο στήν ἀνακούφιση τῆς βαθειᾶς φτώχειας ἑνός σημαντικοῦ τμήματος τῆς κοινωνίας.

Οἱ παραπάνω παρατηρήσεις εἶναι ἐνδιαφέρουσες ἀλλά ἀφήνουν ἀναπάντητη τή βασική ἐρώτηση τῆς μακροοικονομικῆς: τί τάξη μεγέθους ἀντιπροσώπευε ἡ φιλανθρωπία σέ σχέση μέ τό εἰσόδημα;

Διάφοροι προϋπολογισμοί τῶν πλουσίων καί εὐπόρων οἰκογενειῶν τοῦ 16ου καί 17ου αἰώνα, παρουσιάζουν τή συνήθη ἐλεημοσύνη στήν τάξη τοῦ 1 μέ 5 τοῖς ἑκατό τῶν δαπανῶν κατανάλωσης, ἀλλά ἐκτός ἀπό τίς δωρεές αὐτές, ἰδιῶτες θ᾽ἄφηναν, γιά ἀγαθοεργούς σκοπούς μέρος τῆς περιουσίας τους μετά θάνατον. Ἐμπορικές ἐπιχειρήσεις ἔδιναν συχνά ποσά γιά φιλανθρωπικούς σκοπούς: στά βιβλία τῶν ἐμπορικῶν ἑταιρειῶν τῆς Φλωρεντίας, οἱ δαπάνες γιά ἐλεημοσύνη εἶναι συνήθως καταχωρημένες σέ ἕνα εἰδικό λογαριασμό κάτω ἀπό τόν τίτλο *«conto di messer Domineddio»* (κατά κυριολεξία, «λογαριασμός Κυρίου τοῦ Θεοῦ μας»). Ὡστόσο μεγάλο μέρος τῆς «ἐλεημοσύνης», ἦταν στήν πραγματικότητα μεταβίβαση πλούτου στήν Ἐκκλησία.[26] Ἡ Ἐκκλησία, στή συνέχεια,

24. Pullan, *Rich and Poor in Renaissance Venice*, σ. 632.

25. Elton, *An early Tudor Poor Law*· Leonard, *Early History of English Poor Relief*· Marshall, *The Old Poor Law*· Jordan, *Philanthropy in England*.

26. Στίς προτεσταντικές χῶρες, ἡ Μεταρρύθμιση τροποποίησε σέ σημαντικό βαθμό τό μοντέλο πού περιγράψαμε παραπάνω. Ἐνῶ στίς Καθολικές περιοχές ἡ Ἐκκλησία συνέχισε νά δέχεται ἕνα σημαντικό ποσοστό χρημάτων μέ τή μορφή ἀγαθοεργίας, στίς Προτεσταντικές χῶρες ἡ Θρησκεία ἔχασε ἀρκετό ἔδαφος σάν ἀντικείμενο ἰδιωτικῆς φιλανθρωπίας. Ὁ Jordan *(Philanthropy in England)* μελέτησε τά ἀρχεῖα δέκα ἐπαρχιῶν τῆς Ἀγγλίας· ὑπολόγισε ὅτι ἐνῶ στό διάστημα μεταξύ τῶν ἐτῶν 1480 καί 1540 περίπου τό 54 τοῖς ἑκατό τῶν πόρων πού προορίζονταν γιά ἀγαθοεργίες κατέληγαν στήν Ἐκκλησία, μετά τή Μεταρρύθμιση τό ποσοστό αὐτό μειώθηκε σέ λιγότερο ἀπό 15 τοῖς ἑκατό.

ἔδινε στούς φτωχούς ἕνα μικρό μόνο μέρος ἀπό ὅ,τι ἔπαιρνε. Οἱ ἐκκλησίες, ἀκόμα καί σήμερα, ξοδεύουν πολύ περισσότερα γιά νέες κατασκευές καί τελετές, παρά γιά ἐλεημοσύνη.[27] Στά τέλη τοῦ Μεσαίωνα, σέ ὁμαλές περιόδους, τά μοναστήρια στήν Ἀγγλία, κάτοχοι τεράστιων περιουσιῶν, ἔδιναν λιγότερο ἀπό 3 τοῖς ἑκατό τοῦ εἰσοδήματός τους στούς φτωχούς.[28] Πράγματι, ἔγγραφα δείχνουν ὅτι οἱ καλόγεροι μερικές φορές καταχράζονταν χρήματα τά ὁποῖα τούς εἶχαν ἐμπιστευθεῖ γιά ἀγαθοεργίες.[29] Ὡστόσο, ἐάν κάποιος προσθέσει, συνολικά, τίς ἐλεημοσύνες πού προέρχονταν ἀπό ἰδιῶτες, ἑταιρεῖες, τίς δημόσιες ἀρχές καί τήν Ἐκκλησία ὁδηγεῖται στή διαπίστωση, ὅτι οἱ μεταβιβάσεις πόρων στούς φτωχούς πρέπει νά ἀνέρχονταν σέ λίγο περισσότερο ἀπό τό 1 τοῖς ἑκατό τοῦ Ἀκαθαρίστου Ἐθνικοῦ Προϊόντος. (Σύμφωνα μέ τόν Kohler, στίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, γύρω στό 1970, ἐθελοντικές διοικογενειακές μεταβιβάσεις ἐκπροσωποῦσαν στό σύνολό τους μόνο «ἕνα ἐλάχιστο κλάσμα τοῦ 1 τοῖς ἑκατό τοῦ ΑΕΠ»).

Ἡ σημασία τῆς ἐλεημοσύνης ὡς πρός τήν ἱκανοποίηση τῶν ἐπιθυμιῶν ἑνός μεγάλου τμήματος τοῦ πληθυσμοῦ, φαίνεται ὄχι μόνο ἀπό τό μέγεθος τῶν πόρων πού παρέχονταν ἀλλά ἐπίσης καί ἀπό τό εὐρύ φάσμα τῶν ἐπιθυμιῶν γιά τήν ἱκανοποίηση τῶν ὁποίων αὐτοί οἱ πόροι προορίζονταν. Στό διάστημα τῶν πέντε χρόνων, ἀπό τό 1561 ἕως τό 1565, ἡ *Scuola di San Rocco* τῆς Βενετίας –μιά θρησκευτική ὀργάνωση λαϊκῶν– διένειμε ἐλεημοσύνη ὕψους 13.027 δουκάτων, ποσό πού ἰσοδυναμεῖ μέ τίς ἀποδοχές ἑνός ἐργάτη γιά 70.290 μέρες ἐργασίας. Ἡ κατανομή τῶν πόρων αὐτῶν εἶχε ὡς ἑξῆς:[30]

58 τοῖς ἑκατό γιά ἐλεημοσύνη
23 τοῖς ἑκατό γιά χορήγηση προικῶν σέ ἄπορες νέες
15 τοῖς ἑκατό γιά νοσοκομεῖα
4 τοῖς ἑκατό γιά φαρμακευτικά εἴδη

27. Τό 1970, ἡ συμβολή καί τῶν 45 χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν τῶν ΗΠΑ σέ ἀγαθοεργίες ἀνέρχονταν στό συνολικό ποσό τῶν 764 ἑκατομμυρίων δολλαρίων, ἤ σέ ποσοστό ἴσο πρός τό 0,08% τοῦ ΑΕΠ ἐνῶ διέθεσαν πολύ περισσότερα γιά νέες κατασκευές καί τέσσερις φορές περισσότερα γιά τελετές.

28. Snape, *English Monastic Finances*, σ. 112 κ.ἑξ. καί Coulton, *Medieval Panorama*, σ. 168.

29. Coulton, *Medieval Panorama*, σ. 168.

30. Pullan, *Rich and Poor in Renaissance Venice*, σ. 180-184.

Μέχρι πρόσφατα, τά νοσοκομεῖα, τά ἱδρύματα γιά τά ἐγκαταλειμμένα παιδιά καθώς καί αὐτά γιά τή διανομή προικῶν σέ ἄπορες νέες, λειτουργοῦσαν στήν Εὐρώπη μέ βάση τό εἰσόδημα πού συσσωρευόταν ἀπό ἰδιωτικές δωρεές μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου. Συχνά ἐπίσης, ἰδιωτικές δωρεές προορίζονταν γιά τήν ἐπιχορήγηση σχολείων, εἰδικά στίς Προτεσταντικές χῶρες, ὅπου, μετά τή Μεταρρύθμιση, ἡ ἐλεημοσύνη ἀπέβλεπε ὅλο καί περισσότερο στήν ἐκπαίδευση τῶν φτωχῶν σέ χρήσιμα ἐπαγγέλματα.[31]

Ἡ δωρεά εἶναι, ὅπως καί ἡ ἐλεημοσύνη, μιά μεταβίβαση εἰσοδήματος ἤ πλούτου, ἀλλά τό κίνητρό της δέν εἶναι (ἤ τουλάχιστον ὄχι ἀναγκαστικά) ἡ φτώχεια τοῦ ἀποδέκτη. Ἡ δωρεά, ὅπως καί ἡ ἐλεημοσύνη, δέν ἔχει τελείως ἐκλείψει στίς βιομηχανικές κοινωνίες, ἀλλά ἡ οἰκονομική σημασία της ἔχει μειωθεῖ σημαντικά. Ὅλα τά ἐμπορεύματα καί οἱ ὑπηρεσίες ἔχουν μία τιμή καί ἡ ἀγορά μέ τή χρήση χρημάτων εἶναι ὁ πιό συνηθισμένος τρόπος ἀπόκτησης τῶν ἐπιθυμητῶν ἐμπορευμάτων καί ὑπηρεσιῶν. Στήν προβιομηχανική Εὐρώπη, ἡ κατάσταση ἦταν διαφορετική καί ὅσο παλαιότερα κοιτάξει κανείς, τόσο πιό σημαντικός γίνεται ὁ ρόλος τῆς δωρεᾶς στό σύστημα τῆς ἀνταλλαγῆς. Συχνά, κίνητρο τῆς δωρεᾶς δέν ἦταν ἡ γενναιοδωρία, ἀλλά ἤ ἡ ἀνάγκη γιά ἐπίδειξη τῆς κοινωνικῆς θέσης τοῦ δωρητῆ ἤ ἡ προσδοκία τῆς ἀπολαβῆς, σάν ἀντάλλαγμα, ἑνός ἄλλου δώρου ἤ τῆς εὔνοιας κάποιου στήν ἐξουσία. Ἴχνη τῆς παράδοσης αὐτῆς ἐπανεμφανίζονται στίς βιομηχανικές κοινωνίες μέ τήν εὐκαιρία γεγονότων ὅπως οἱ γάμοι ἤ ἑορτῶν ὅπως τά Χριστούγεννα.

Οἱ δωρεές καί ἡ ἐλεημοσύνη δέν ἀποτελοῦν τούς μόνους δυνατούς τρόπους ἐθελοντικῆς μεταβίβασης πλούτου. Στήν προβιομηχανική Εὐρώπη, ἡ προικοδότηση καί τά τυχερά παιχνίδια ἦταν ἐξίσου σημαντικοί τρόποι. Παρόλο πού τέτοιου εἴδους μεταβιβάσεις δέν συνδέονταν μέ παραγωγικές δραστηριότητες μποροῦσαν ὡστόσο νά τίς ἐπηρεάσουν. Ὅπως σέ ὅλες τίς ὑποανάπτυκτες κοινωνίες, οἱ ἄνθρωποι θεωροῦσαν τήν προικοδότηση καί τό τζόγο σάν πηγές χρηματοδότησης

31. Jordan, *Philanthropy in England.*

επιχειρηματικών δραστηριοτήτων. Ὁ Goro di Stagio Dati γιά παράδειγμα σημείωνε:

«Στίς 31 Μαρτίου 1393, ἀρραβωνιάστηκα τή Betta, κόρη τοῦ Mari di Lorenzo Vilanuzzi καί τή Δευτέρα τοῦ Πάσχα, 7 Ἀπριλίου, τῆς ἔδωσα τό δαχτυλίδι [...] Ἔλαβα πληρωμή 800 χρυσῶν φιορινίων ἀπό τήν Τράπεζα τοῦ Giacomino καί Σία. Αὐτή ἦταν ἡ προῖκα. Ἐπένδυσα στό κατάστημα τοῦ Buonaccorso Berardi καί τῶν συνεταίρων του...».

Ἡ Betta πέθανε τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1402. Στούς ἐμπορικούς λογαριασμούς τοῦ 1403 ὁ Goro κατέγραφε:

«Ὅταν ἔληξε ὁ συνεταιρισμός μου μέ τόν Michele di Ser Parente, ἄνοιξα δικό μου κατάστημα [...] Οἱ συνέταιροί μου εἶναι ὁ Piero καί ὁ Jacobo di Tommaso Lana πού συνεισφέρουν 3.000 φιορίνια ἐνῶ ἐγώ συνεισφέρω 2.000. Νά πῶς προτίθεμαι νά τά μαζέψω: 1370 φιορίνια ἔχω ἀκόμα νά παίρνω ἀπό τόν παλιό μου συνεταιρισμό μέ τόν Michele di Ser Parente. Τά ὑπόλοιπα ἐλπίζω νά τά ἀποκτήσω ἐάν ξαναπαντρευτῶ αὐτή τή χρονιά, ὁπότε καί ἐλπίζω νά βρῶ μιά γυναίκα μέ προίκα τόσο μεγάλη ὅσο ὁ Θεός θελήσει νά μοῦ δώσει».[32]

Ὁ Buonaccorso Pitti ἐξιστορεῖ στό *χρονικό* του πώς ὁ τζόγος τοῦ ἀπέφερε τό ἀπαραίτητο κεφάλαιο γιά μιά συμφωνία πού ἀφοροῦσε ἄλογα:

«ἄρχισαν νά παίζουν καί ἐγώ μαζί τους καί στό τέλος ἔφερα σπίτι, ἀπ' αὐτή τήν ἱστορία, εἴκοσι χρυσά φιορίνια σέ κέρδη. Τήν ἑπόμενη μέρα ξαναπῆγα καί κέρδισα περίπου ἕνδεκα φιορίνια· αὐτό συνεχίστηκε γιά δεκαπέντε μέρες περίπου ἔτσι πού κέρδισα 1200 φιορίνια. Καί ἔχοντας τόν Michele Marucci συνέχεια στ' ἀφτιά μου νά μέ ἱκετεύει νά μήν παίξω ἄλλο καί νά μοῦ λέει "Ἀγόρασε μερικά ἄλογα καί πήγαινε στή Φλωρεντία", ἐγώ τελικά ἄκουσα τή συμβουλή του καί ἀγόρασα ἔξι καλά ἄλογα».[33]

32. Dati, *Libro segreto*, σ. 57. Βλ. ἐπίσης, σ. 113, 114 καί 116.
33. Pitti, *Cronica*, σ. 40-41.

Ἕως τώρα ἀσχοληθήκαμε μέ τίς ἐθελοντικές μεταβιβάσεις εἰσοδήματος καί / ἤ πλούτου, ἀλλά ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω ὑπάρχουν καί ὑποχρεωτικές μεταβιβάσεις. Ὅταν μιλᾶμε γιά ὑποχρεωτικές μεταβιβάσεις, ἐννοοῦμε κυρίως τή φορολογία, ἀλλά οἱ ἐπιθέσεις μέ σκοπό τή λεηλασία, οἱ ληστεῖες στούς δημόσιους δρόμους καί ἡ κλεψιά μέ τή στενή ἔννοια ἀνήκουν ἐπίσης στήν ἴδια κατηγορία. Στή μεσαιωνική Εὐρώπη, μερικοί θεωρητικοί τῆς πολιτικῆς θεωροῦσαν σάν ἀμελητέα τή διάκριση μεταξύ φορολογίας καί ληστείας. Ἀλλά καί ἡ διάκριση μεταξύ πολέμου, πλιάτσικου καί ληστείας ἦταν πράγματι ἀσήμαντη. Ὑπάρχει μία παράξενη διάταξη στούς νόμους Ine τοῦ Wessex πού ἐπιχειρεῖ νά ὁρίσει τούς διάφορους τρόπους βίαιης ἐπίθεσης πού μπορεῖ νά ὑποστεῖ ἕνας νοικοκύρης καί ἡ περιουσία του: ἐάν οἱ ἐπιτιθέμενοι εἶναι λιγότεροι ἀπό ἑπτά θεωροῦνται κλέφτες, ἀπό ἑπτά ὥς τριάντα πέντε σχηματίζουν συμμορία καί ἀπό τριάντα πέντε καί πάνω ἀποτελοῦν στρατιωτικό ἐκστρατευτικό σῶμα.[34]

Ἡ σχετική βαρύτητα τῆς φορολογίας ἀπό τή μιά καί τῆς λεηλασίας καί τῆς κλοπῆς ἀπό τήν ἄλλη δέν μπορεῖ νά ὑπολογισθεῖ ποσοτικά, ἀλλά δέν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία ὅτι ὅσο παλαιότερη εἶναι ἡ ὑπό ἐξέταση χρονική περίοδος τόσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ βαρύτητα τῆς λεηλασίας καί τῆς κλοπῆς σέ σύγκριση μέ τή φορολογία.

Θά ἀσχοληθοῦμε παρακάτω μέ τήν ἐπίδραση τῆς φορολογίας στήν προβιομηχανική Εὐρώπη. Ἐδῶ ἀξίζει νά ἀναφερθοῦμε σύντομα στή λεηλασία καί τήν κλοπή. Πολλά ἔχουν γραφεῖ γιά τήν κλοπή ἀπό νομική καί δικαστική σκοπιά ἀλλά λίγα ἀπ' τή στατιστική. Ὡστόσο γνωρίζουμε ὅτι ἡ κλοπή ἀποτελοῦσε ἕνα πολύ συνηθισμένο φαινόμενο – πράγμα πού δέν προκαλεῖ ἀπορία, ἄν ἀναλογιστεῖ κανείς τό μεγάλο ποσοστό τῶν φτωχῶν στό σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ, τήν ἀνισότητα στήν κατανομή τοῦ εἰσοδήματος, τή συχνότητα τῶν λιμῶν καί τήν περιορισμένη δυνατότητα τῶν προβιομηχανικῶν ἀρχῶν νά ἐλέγξουν τόν πληθυσμό καί τίς κινήσεις του. Ὅλα αὐτά ἐξηγοῦν ἱκανοποιητικά τή συχνότητα μέ τήν ὁποία χαμηλῆς τάξης ἄτομα προέβαιναν σέ κλοπές καί ληστεῖες. Ὡστόσο καί οἱ εὐγενεῖς καί οἱ πλούσιοι συμμετεῖχαν κι αὐτοί

34. Grierson, *Commerce in the Dark Ages*, σ. 131.

σέ παρόμοιες δραστηριότητες, ἰδιαίτερα στούς πρώτους αἰῶνες τοῦ Μεσαίωνα. Τό 1150 τό 'Αββαεῖο τοῦ St. Victor Marseille διαμαρτυρήθηκε στόν Raymond Beranger, Κόμητα τῆς Βαρκελώνης καί Μαρκήσιο τῆς Προβηγκίας, ὅτι ὁ Guillaume de Signes καί οἱ γιοί του εἶχαν κλέψει σταδιακά 5.600 πρόβατα καί κατσίκια, 200 βόδια, 200 γουρούνια, 100 ἄλογα, γαϊδούρια καί μουλάρια ἀπό τά διάφορα κτήματα τοῦ 'Αββαείου. Τό 1314, ἕνα μεγάλο ποσό ξυλείας κλάπηκε ἀπό ἕνα βασιλικό κτῆμα στήν κοιλάδα Craus (Haute Provence, Γαλλία). Ἡ ἔρευνα πού ἔγινε ἀπέδειξε ὅτι ἡ ληστεία εἶχε διαπραχθεῖ ἀπό ἄνδρες καί κάτω ἀπό τίς διαταγές τοῦ Κόμητα τοῦ Beuil: ὁ Κόμης ἐμπορευόταν ξυλεία.[35] Ὅσον ἀφορᾶ τίς λεηλασίες σέ καιρό πολέμου μπορεῖ νά ἀναφέρει κανείς ὅτι στίς ἀρχές τοῦ 15ου αἰώνα, ὁ ἄρχοντας d' Albert εἶπε σ' ἕνα Ἱππότη τῆς Βρετάνης ὅτι «δόξα τῷ Θεῷ» ὁ πόλεμος ἀντάμειψε αὐτόν καί τούς ἄνδρες του καλά, ἀλλά ὅτι ἦταν ἀκόμα καλύτερα, ὅταν πολεμοῦσε στό πλευρό τοῦ Βασιλιᾶ τῆς 'Αγγλίας γιατί τότε «καλπάζοντας πρός τήν περιπέτεια (à l' aventure)» μποροῦσε συχνά «νά βάλει στό χέρι τούς πλούσιους ἐμπόρους τῆς Τουλούζης, Κοντόν, Λά Ρεόλ ἤ τῆς Μπερζεράκ».[36] Ὁ ἀρχηγός τῶν *Lansquenets,* Sebastian Schertlin, πού πολέμησε στήν 'Ιταλία ἀπό τό 1526 ἕως τό 1529 καί πῆρε μέρος στή λεηλασία τῆς Ρώμης, γύρισε στή Γερμανία μέ χρήματα, κοσμήματα καί ροῦχα, λεία ἀξίας 15.000 φιορινίων περίπου. Λίγα χρόνια ἀργότερα, ὁ καλός Sebastian ἀγόρασε ἕνα κτῆμα πού περιλάμβανε ἐξοχική κατοικία, ἔπιπλα καί ζῶα ἔναντι 17.000 φιορινίων. 'Από τούς Σουηδούς διοικητές πού πῆραν μέρος στόν τριακονταετή πόλεμο, ὁ Kraft von Hohenlohe συγκέντρωσε πολεμική λεία ἀξίας 117.000 περίπου· ὁ λοχαγός A. Ramsay περίπου 900.000 σέ μετρητά καί τιμαλφῆ καί ὁ Johan G. Baner μία περιουσία πού ἀνερχόταν σέ 200.000 μέ ἕνα ἑκατομμύριο thalers, τήν ὁποία καί κατέθεσε σέ τράπεζες τοῦ 'Αμβούργου.[37]

Τά λύτρα ἀποτελοῦν μία ἄλλη μορφή λεηλασίας. Ἔχουμε σαφεῖς πληροφορίες γιά τά σημαντικά ποσά πού πλήρωναν ὡς

35. Sclafert, *Cultures en Haute-Provence*, σ. 11, 37.
36. Wolff, *Toulouse*, σ. 61 σημ. 189.
37. Γι' αὐτά καί ἄλλα παραδείγματα, σύγκρινε F. Redlich, *De Praeda Militari*, σ. 54 κ.ἑξ.

λύτρα, πρίγκηπες καί ἀνώτεροι ἀξιωματικοί γιά νά ἀφεθοῦν ἐλεύθεροι. Ὅταν ὁ Ἰσαάκ Κομνηνός, δούκας τῆς Ἀντιόχειας, αἰχμαλωτίσθηκε ἀπό τούς Σελτζούκους, κατά τή διάρκεια τῆς Βασιλείας τοῦ Μιχαήλ Ζ', χρειάσθηκε νά πληρωθεῖ ποσό 20.000 χρυσῶν besants, γιά τήν ἀπελευθέρωσή του.[38] Τό 1530, ὁ Βασιλιάς Φραγκίσκος Α' τῆς Γαλλίας ἔπρεπε νά καταβάλει τό ποσό τοῦ 1,2 ἑκατομμυρίου χρυσῶν δουκάτων στόν Αὐτοκράτορα Κάρολο Ε' γιά τήν ἀπελευθέρωση τῶν δύο του παιδιῶν.[39] Μικρότερης σημασίας πρόσωπα ἄξιζαν πολύ λιγότερα. Ἀλλά τό συνολικό ποσό τῶν λύτρων πού πλήρωναν ταξιδιῶτες πού αἰχμαλωτίζονταν ἀπό πειρατές, στρατιῶτες καί πολίτες πού αἰχμαλωτίζονταν στόν πόλεμο, καί πόλεις πού καταλαμβάνονταν ἀπό τόν ἐχθρό, ἀποτελοῦσε, σ' ὅλες τίς ἐποχές μιά συνεχή καί σημαντική μεταβίβαση πλούτου.

Δέν ἔχουμε κανένα ἀπολύτως τρόπο γιά νά μετρήσουμε τή σχετική σημασία ἀφ' ἑνός τῶν μονομερῶν μεταβιβάσεων (στίς ὁποῖες συμπεριλαμβάνονται ἡ ἐλεημοσύνη, οἱ δωρεές, οἱ προῖκες καθώς καί οἱ λεηλασίες, τά λύτρα καί οἱ κλοπές), ἀφ' ἑτέρου, τῶν ἀνταλλαγῶν. Ἀλλά φαίνεται, ὅτι ὅσο παλαιότερη εἶναι ἡ ὑπό ἐξέταση περίοδος, τόσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ σχετική σημασία τῶν μονομερῶν μεταβιβάσεων σέ σύγκριση μέ τίς ἀνταλλαγές. Πράγματι, ἀναφερόμενος στό Μεσαίωνα, ὁ Grierson ἰσχυρίστηκε ὅτι «οἱ ἐναλλακτικές τοῦ ἐμπορίου (δηλαδή οἱ δωρεές καί ἡ κλοπή) ἦταν πιό σημαντικές ἀπό τό ἴδιο τό ἐμπόριο».[40] Ἄλλη μιά αὐθεντία ὀρθά παρατήρησε: «ἡ ἄγρια κοινωνία κυριαρχοῦνταν ἀπό τή συνήθεια τῆς λεηλασίας καί τήν ἀνάγκη τῆς προσφορᾶς. Νά ληστεύεις καί νά δίνεις: οἱ δύο αὐτές συμπληρωματικές πράξεις ἀντιπροσώπευαν μιά μεγάλη μερίδα τῶν ἀνταλλαγῶν».[41] Τέτοια ἦταν ἡ λογική τοῦ συστήματος *ἐκείνου*. Μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου καί τήν ἀνάπτυξη τοῦ πολιτισμοῦ, τόσο τό σύστημα ὅσο καί ἡ λογική του ἄλλαξαν σιγά-σιγά, ἀλλά ἡ κοινωνία στήν ὁποία οἱ ἀνταλλαγές ἀποτελοῦν τόν κυρίαρχο τρόπο δοσοληψίας, ἐμ-

38. Γιά τό παράδειγμα αὐτό καί γιά ἄλλα παραδείγματα βλ. Grierson, *Commerce in the Dark Ages*, σ. 135.
39. Mignet, *Rivalité de François I et de Charles V*, τόμ. 2, σ. 452-461.
40. Grierson, *Commerce in the Dark Ages*, σ. 140.
41. Duby, *Guerriers et paysans*, σ. 60.

φανίστηκε μόνο στούς τελευταίους αἰῶνες.

Οἱ μεταβιβάσεις εἰσοδήματος ἤ πλούτου, ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἐάν εἶναι ἐθελοντικές ἤ ὑποχρεωτικές, σημαίνουν ἀνακατανομή τοῦ εἰσοδήματος ἤ πλούτου. Ἐν γένει, ἡ φιλανθρωπία συντελεῖ πρός μιά περισσότερο ἴση κατανομή. Μέσω τῆς φιλανθρωπίας, εἰσόδημα ἤ πλοῦτος μεταβιβάζεται ἀπό τούς πλούσιους στούς φτωχούς. Στήν Εὐρώπη ὡστόσο, κατά τή διάρκεια τοῦ Μεσαίωνα καί τῆς Ἀναγέννησης ὁποιαδήποτε δωρεά πρός τήν Ἐκκλησία ἐθεωρεῖτο ὡς πράξη ἀγαθοεργίας. Στό βαθμό πού ἡ δωρεά πρός τήν Ἐκκλησία κατακρατοῦνταν ἀπό αὐτή τήν ἴδια καί δέν ἀνακατανέμονταν στούς φτωχούς, συντελοῦσε στή συγκέντρωση τοῦ πλούτου (στήν περίπτωση αὐτή στά χέρια τῆς Ἐκκλησίας) παρά σέ μιά πιό δίκαιη κατανομή του.

Ὁμοίως ἡ φορολογία μποροῦσε νά ἔχει διττό χαρακτήρα. Στό βαθμό πού τά ἔσοδα ἀπό τή φορολογία προορίζονταν γιά τή διατήρηση νοσοκομείων, γιά τήν πληρωμή κοινοτικῶν δασκάλων ἤ γιατρῶν, ἤ γιά τή χρηματοδότηση διανομῆς δωρεάν τροφίμων, ἡ φορολογία εἶχε σάν ἀποτέλεσμα μιά πιό δίκαιη κατανομή τοῦ εἰσοδήματος. Ἐάν ὅμως ἡ φορολογία χρησίμευε σάν τρόπος συγκέντρωσης τῶν διαθέσιμων πόρων στά χέρια τοῦ πρίγκηπα, ἡ ἀνισότητα τῆς κατανομῆς τοῦ εἰσοδήματος ὀξυνόταν, ἰδιαίτερα ὅταν τό βάρος τῆς φορολογίας ἔπεφτε ἀναλογικά περισσότερο στίς κατώτερες τάξεις.

5. ΕΙΔΗ ΖΗΤΗΣΗΣ

Ἡ συνολική ἐνεργός ζήτηση μπορεῖ νά διαιρεθεῖ σέ:

α) ζήτηση γιά καταναλωτικά ἀγαθά
β) ζήτηση γιά ὑπηρεσίες
γ) ζήτηση γιά κεφαλαιουχικά ἀγαθά

Ἡ ὑποδιαίρεση αὐτή τέμνεται ἀπό μία ἄλλη, δεδομένου ὅτι ἡ ζήτηση μπορεῖ νά διαιρεθεῖ ἐπίσης σέ:

1) ἰδιωτική ἐσωτερική ζήτηση
2) δημόσια ἐσωτερική ζήτηση
3) ἐξωτερική ζήτηση

Κάθε τμῆμα α, β, γ, μπορεῖ νά ὑποδιαιρεθεῖ σέ ὑποτμήματα 1, 2, 3 καί ἀντίστροφα.

6. ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΖΗΤΗΣΗ

Ἄς ἐξετάσουμε πρῶτα τήν ἐσωτερική ζήτηση γιά καταναλωτικά ἀγαθά καί ὑπηρεσίες στόν ἰδιωτικό τομέα. Ὅσο χαμηλότερο εἶναι τό διαθέσιμο εἰσόδημα τόσο μεγαλύτερο εἶναι τό ποσοστό του πού ξοδεύεται γιά εἴδη διατροφῆς. Ἡ αἰτία τοῦ φαινομένου αὐτοῦ –γιά νά χρησιμοποιήσουμε ἐξειδικευμένους ὅρους– ὀφείλεται στό ὅτι ἡ ζήτηση γιά εἴδη διατροφῆς παρουσιάζει ἐλαστικότητα εἰσοδήματος μικρότερη τῆς μονάδας. Ἀκούγεται ἀπαγορευτικό, ἀλλά δέ σημαίνει παρά ὅτι οἱ ἄνθρωποι δέν μποροῦν εὔκολα νά κάνουν περικοπές στά ἔξοδα διατροφῆς, ὅταν τό εἰσόδημά τους μειώνεται καί ὅτι δέν μποροῦν νά αὐξήσουν τήν κατανάλωση τροφῆς πέρα ἀπό ἕνα συγκεκριμένο σημεῖο, ὅταν τό εἰσόδημά τους αὐξάνει.[42]

Τό 1950, τά ἔξοδα γιά εἴδη διατροφῆς ἀποτελοῦσαν τό 22 τοῖς ἑκατό τῶν συνολικῶν ἐξόδων κατανάλωσης στίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, τό 31 τοῖς ἑκατό στό Ἡνωμένο Βασίλειο καί τό 46 τοῖς ἑκατό στήν Ἰταλία. Προφανῶς λοιπόν, ὅσο πιό φτωχή εἶναι μιά χώρα τόσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ ἀναλογία τοῦ διαθέσιμου εἰσοδήματος, πού οἱ κάτοικοί της ξοδεύουν γιά εἴδη διατροφῆς. Ἕνα ἀνάλογο ἐπιχείρημα ἰσχύει καί γιά τή σχέση ἀνάμεσα στά ἔξοδα γιά ψωμί καί στά συνολικά ἔξοδα διατροφῆς. Ὅσο χαμηλότερο εἶναι τό εἰσόδημα, τόσο ὑψηλότερο θά εἶναι τό ποσοστό πού ξοδεύεται σέ «φτωχά» εἴδη, ὅπως τό ψωμί καί ἄλλες ἀμυλώδεις τροφές.[43]

42. Ὅλες οἱ μελέτες τῶν οἰκογενειακῶν ἐξόδων διαβίωσης ἐπιβεβαιώνουν τόν νόμο τοῦ Ἔνγκελς: τά ἔξοδα γιά εἴδη διατροφῆς αὐξάνουν ἀναλογικά, ἐνῶ τά ἔξοδα γιά ἄλλα ἀγαθά καί ὑπηρεσίες μειώνονται καθώς τό ἐπίπεδο τῶν συνολικῶν δαπανῶν μειώνεται. Σύμφωνα μέ τόν M. Working, «...ἡ σχέση μεταξύ τῶν δαπανῶν διατροφῆς καί τῶν συνολικῶν δαπανῶν παρουσιάζει μία ἀξιοσημείωτη ὁμοιομορφία καί προσεγγίζει τήν ἀκόλουθη σχέση:

$$F/T = \alpha\text{-}b\log T$$

ὅπου τό F συμβολίζει τίς δαπάνες διατροφῆς καί τό T τίς συνολικές δαπάνες», (Working, *Statistical Laws*, σ. 45).

43. Ὁ βαθύτερος λόγος γιά τόν ὁποῖο τά δημητριακά ἀποτελοῦν τήν τροφή τῶν φτωχῶν θά πρέπει νά ἀναζητηθεῖ στήν οἰκολογική ἁλυσίδα τῆς ἐνέργειας. Τό φυτό μετατρέπει τήν ἡλιακή ἐνέργεια κατευθείαν σέ χημική ἐνέργεια. Τό ζωϊκό κρέας, ἀντίθετα, εἶναι τό προϊόν μιᾶς διαδικασίας διπλοῦ μετασχηματισμοῦ κατά τήν ὁποία προστίθενται οἱ «ἀπώλειες» τῆς ἀρχικῆς διαδικασίας πού συνδέονται μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς χορτονομῆς καθώς καί οἱ «ἀπώλειες» τῆς

Στή Λομβαρδία τοῦ 16ου αἰώνα ἕνα ὑπόμνημα πρός τίς ἀρχές πού ἀφοροῦσε τό κόστος ἐργασίας καί τό κόστος διαβίωσης τόνιζε ὅτι:

> «οἱ χωρικοί ζοῦν μέ στάρι [...] καί εἴμαστε τῆς γνώμης ὅτι μποροῦμε νά ἀγνοήσουμε τά ἄλλα τους ἔξοδα γιατί εἶναι ἡ ἔλλειψη σταριοῦ πού ὠθεῖ τούς μεροκαματιάρηδες νά ἐγείρουν ἀξιώσεις· τά ἔξοδά τους γιά ἔνδυση καί ἄλλες ἀνάγκες εἶναι στήν οὐσία ἄνευ ἰδιαίτερης σημασίας».[44]

Οἱ χωρικοί εἶχαν ὑποβιβασθεῖ στά χαμηλότερα εἰσοδηματικά στρώματα στήν προβιομηχανική Εὐρώπη. Ἡ πλειοψηφία τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ βρίσκονταν σέ καλύτερη οἰκονομική κατάσταση, ἀλλά ὅποτε τά ὑπάρχοντα στοιχεῖα ἐπιτρέπουν κάποιες δοκιμαστικές ἐκτιμήσεις στή διάρθρωση τῶν ἐξόδων, βρίσκει κανείς ὅτι γενικά σέ ὁμαλές περιόδους, ἀκόμα καί στίς πόλεις τά ἔξοδα τῆς πλειοψηφίας τοῦ πληθυσμοῦ γιά τροφή ἀνέρχονταν στό 60 μέ 80 τοῖς ἑκατό τῶν συνολικῶν (βλ. Πίνακα 7).

Ἄν καί οἱ ἁπλοί ἄνθρωποι ξόδευαν περίπου 60 μέ 80 τοῖς ἑκατό ἀπό τό εἰσόδημά τους γιά τροφή, αὐτό δέν σημαίνει ὅτι ἔτρωγαν καλά καί ἄφθονα. Ἀντίθετα οἱ μάζες ἔτρωγαν λίγο καί φτωχικά, ἀλλά τό μέσο εἰσόδημα ἦταν τόσο χαμηλό, πού ἀκόμα καί μιά φτωχή διατροφή ἀπορροφοῦσε τό 60 μέ 80 τοῖς ἑκατό τοῦ εἰσοδήματος αὐτοῦ –ὅλα αὐτά φυσικά σέ ὁμαλές περιόδους. Ὡστόσο οἱ ὁμαλές περίοδοι δέν ἀποτελοῦσαν τόν κανόνα στήν προβιομηχανική Εὐρώπη. Οἱ καλλιέργειες δέν ἦταν ἐπιλεγμένες, οἱ ἄνθρωποι δέν ἤξεραν πῶς νά καταπολεμήσουν τά ζιζάνια, τά λιπάσματα ἦταν σπάνια. Ἐπιπροσθέτως, ἕνα σχετικά πρωτόγονο σύστημα μεταφορᾶς ἔκανε κάθε προμήθεια εἰδῶν διατροφῆς, σέ μακρινή ἀπόσταση, ἀδύνατη, μέ ἐξαίρεση τή μεταφορά μέσω θαλάσσης. Κατά συνέπεια, οἱ τιμές τῶν εἰδῶν διατροφῆς παρουσίαζαν ὑπερβολικές διακυμάνσεις, ἀντανακλώντας ταυτόχρονα τήν ἀνελαστικότητα τῆς ζήτησης καί τόν περιορισμένο ἔλεγχο τοῦ ἀνθρώπου πάνω στίς ἀντίξοες δυνάμεις τῆς φύσης. Μεταξύ τοῦ 1396 καί τοῦ

δεύτερης διαδικασίας πού συνδέονται μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἴδιου τοῦ ζώου.

44. Cipolla, *Prezzi e salari in Lombardia*, σ. 15.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Ἐκτιμήσεις τῆς σύνθεσης τῶν ἰδιωτικῶν δαπανῶν τῆς πλειοψηφίας τοῦ πληθυσμοῦ κατά τόν 15ο καί 16ο αἰώνα (ποσοστό ἐπί τοῖς ἑκατό τῶν δαπανῶν)

	Ἀγγλία (15ος αἰώνας)	Λυών Γαλλία (1550 περίπου)	Ἀμβέρσα Κάτω Χῶρες (1596-1600)	Ὁλλανδία (μέσα τοῦ 17ου αἰώνα)	Β. Γαλλία (πρίν τό 1700)	Μιλάνο Ἰταλία (1600 περίπου)	Ἀγγλία μή ἀπασχολούμενη στή γεωργία ἐργατική δύναμη (1794)
Εἴδη διατροφῆς	≈ 80	≈ 80	≈ 79	≈ 60	≈ 80		74
Ψωμί (ποσοστό τροφῆς)	(≈ 20)	(≈ 50)	(≈ 49)		(≈ 25)	≈ 30	
Ἔνδυση καί ὑφάσματα		≈ 5	≈ 10		≈ 12		5
Θέρμανση, φωτισμός καί ἐνοίκιο	≈ 8	≈ 15	≈ 11		≈ 8		11
Διάφορα							10

Πηγές: Phelps, Brown καί Hopkins, ***Wage Rates and Prices***, σ. 293· Phelps, Brown καί Hopkins, ***Seven Centuries of Building Wages***, σ. 180· Gascon, *Grand Commerce*, τόμ. 2, σ. 544· Schollier, *De Levensstandard in de 15 en 16 Eeuw te Antwerpen*, σ. 174· Eden, *The State of the Poor*· Posthumus, *Geschiedenis der Leidsche Lakenindustrie*.

Ἀγροτικός Γάμος. Πίνακας τοῦ Pieter Brueghel τοῦ πρεσβύτερου – 1565 περίπου. Μία φευγαλέα ἀπεικόνιση τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς: ἕνας γάμος γίνεται σέ μιά ἀποθήκη πού εἶναι ἀραιά ἐπιπλωμένη μέ πρόχειρα ἔπιπλα καί μέ ἀκατέργαστα πήλινα σκεύη. Kunsthistorisches Museum, Βιέννη.

1596, σέ ἕνα λιμάνι σάν τήν Ἀμβέρσα, πού ἐφοδιαζόταν εὔκολα μέσω θαλάσσης, ἡ τιμή τῆς σίκαλης παρουσίαζε ἐτήσιες αὐξήσεις τῆς τάξης τοῦ 100 μέ 200 τοῖς ἑκατό σέ ἕντεκα χρόνια καί στά ἐννέα ἑπόμενα, ἅλματα πολύ μεγαλύτερα ἀπό 200 τοῖς ἑκατό τό χρόνο.[45] Ὅπως ἔχει διαπιστωθεῖ, «ἡ ἀγοραστική δύναμη τῆς ἐργατικῆς τάξης ἐξαρτιόταν οὐσιαστικά ἀπό τίς κλιματολογικές συνθῆκες».[46] Ὅταν ἡ συγκομιδή ἦταν φτωχή καί οἱ τιμές τῶν εἰδῶν διατροφῆς διογκώνονταν περισσότερο, ἡ δαπάνη ἀκόμα καί τοῦ 100 τοῖς ἑκατό τοῦ εἰσοδήματος ἑνός ἐργάτη, δύσκολα θά μποροῦσε νά θρέψει αὐτόν καί τήν οἰκογένειά του. Ἔτσι παρουσιαζόταν τό

45. Van der Wee, *Antwerp Market*, τόμ. 2, σ. 391.
46. Fourastié, *Machinisme et bien-être*, σ. 61.

φαινόμενο τοῦ λιμοῦ καί οἱ ἄνθρωποι πέθαιναν ἀπό πείνα.

Οἱ κατώτερες τάξεις ζοῦσαν σέ μιά χρόνια κατάσταση ὑποσιτισμοῦ καί κάτω ἀπό τή μόνιμη ἀπειλή τῆς λιμοκτονίας. Αὐτό ἐξηγεῖ τήν συμβολική ἀξία πού ἀπέκτησε ἡ τροφή στήν προβιομηχανική Εὐρώπη. Ἕνα ἀπό τά χαρακτηριστικά πού διαχώριζαν τόν πλούσιο ἀπό τόν φτωχό, ἦταν ὅτι οἱ πλούσιοι μποροῦσαν νά γεμίσουν τό στομάχι. Τό μεγαλοπρεπές γεῦμα ἦταν αὐτό πού ἔκανε μιά γιορταστική ἐκδήλωση –ἡ ἐμποροπανήγυρις τοῦ χωριοῦ, ὁ ἑορτασμός ἑνός γάμου– νά ξεχωρίζει ἀπό τήν καθημερινή ρουτίνα. Ἡ ἁπλόχερη προσφορά φαγητοῦ ἦταν στοιχεῖο φιλοξενίας καθώς ἐπίσης καί ἔνδειξη σεβασμοῦ: οἱ σπουδαστές τοῦ πανεπιστημίου ὄφειλαν νά προσφέρουν στούς καθηγητές τους ἕνα γενναιόδωρο γεῦμα τήν ἡμέρα τῆς ἀπονομῆς τοῦ πτυχίου τους· ἡ ὑποδοχή ἑνός ἐπισκέπτη πρίγκηπα ἤ ἑνός ξένου ἀπεσταλμένου προϋπέθετε πάντα μεγαλόπρεπα συμπόσια. Σ' αὐτές τίς περιπτώσεις, σάν μιά ἀντίδραση στήν πείνα πού καθένας φοβόταν καί ἔβλεπε στά σκελετωμένα πρόσωπα τοῦ ὄχλου, οἱ ἄνθρωποι παραδίδονταν σέ γαστρονομικές ὑπερβολές. Ὁ βαθμός τῆς φιλοξενίας, ἡ σπουδαιότητα τῆς γιορτῆς, ὁ σεβασμός πρός τόν ἀνώτερο, ὅλα μετροῦνταν βάσει τῆς ἀφθονίας τοῦ φαγητοῦ καί τῶν ὑπερβολῶν κατανάλωσης πού τή συνόδευαν.

Ἡ μάζα τῶν ἀνθρώπων εἶχε στή διάθεσή της μετά τήν ἀγορά τῶν εἰδῶν διατροφῆς ἐλάχιστα χρήματα γιά τήν ἱκανοποίηση ἀκόμη καί τῶν στοιχειωδέστερων ἐπιθυμιῶν της. Στήν προβιομηχανική Εὐρώπη, ἡ ἀγορά ἑνός ἐνδύματος ἤ ὑφάσματος γιά ἔνδυμα ἀποτελοῦσε πολυτέλεια καί ἔξοδο πού οἱ ἁπλοί ἄνθρωποι σπάνια κατά τή διάρκεια τῆς ζωῆς τους μποροῦσαν νά ὑποστοῦν. Μία ἀπό τίς κύριες ἔγνοιες, λοιπόν, τῆς διοίκησης τῶν νοσοκομείων ἦταν νά ἐξασφαλίσει ὅτι τά ροῦχα τῶν θανόντων «δέν θά ἁρπάζονταν ἀλλά θά δίνονταν στούς νόμιμους κληρονόμους».[47] Κατά τή διάρκεια τῶν ἐπιδημιῶν τῆς πανώλης οἱ ἀρχές τῆς πόλης ἔπρεπε νά κάνουν ὁλόκληρο ἀγώνα γιά νά κατάσχουν τά ροῦχα τῶν πεθαμένων καί νά τά κάψουν: οἱ ἄνθρωποι περίμεναν ἄλλους νά πεθά-

47. Βλ. τούς *Ordinationi per il buon geverno di tutti li Hospitali del Contado di Perugia*, Περούτζια 1582, σ. 3.

νουν γιά νά πάρουν τά ροῦχα τους –πράγμα πού γενικά εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τήν ἐξάπλωση τῆς ἐπιδημίας. Στό Πράτο (Τοσκάνη) στή διάρκεια τῆς πανώλης τοῦ 1631 ἕνας χειροῦργος πού ἔζησε καί δούλεψε στό λοιμοκαθαρτήριο περίπου ὀκτώ μῆνες, κάνοντας ἐπεμβάσεις καί θεραπεύοντας πληγές, προσβάλλονταν ἐπανειλημμένα ἀπό τήν ἀρρώστια καί ἀνάρρωνε κατόπιν. Φοροῦσε τά ἴδια ροῦχα σέ ὅλη αὐτή τήν περίοδο. Στό τέλος, ἔκανε αἴτηση στίς ἀρχές τῆς πόλης γιά κάποια πρόσθετη ἀμοιβή πού θά τοῦ ἐπέτρεπε τήν ἀγορά ἑνός καινούργιου ἐνδύματος, πού κόστιζε δεκαπέντε δουκάτα, δηλαδή ποσό ἴσο μέ τό μηνιαῖο μισθό του.[48]

Ἀπό τούς ἁπλούς ἀνθρώπους ἐθεωρεῖτο τυχερός ἐκεῖνος πού εἶχε ἕνα εὐπρεπές πανωφόρι γιά τίς ἅγιες μέρες. Οἱ χωρικοί ἦταν μόνιμα ντυμένοι στά κουρέλια. Τό κόστος τοῦ ἐνδύματος, τό ἀνήγαγε σέ σύμβολο τῆς κοινωνικῆς θέσης. Ὅπως συνήθιζε νά λέει ὁ Λουδοβίκος Θ΄ τῆς Γαλλίας, «δίκαιο εἶναι ὁ ἄνθρωπος νά ντύνεται ἀνάλογα μέ τήν κοινωνική του θέση». Δεδομένου ὅτι ἡ τιμή ἑνός ρούχου ἦταν ὑψηλή σέ σχέση μέ τά τρέχοντα εἰσοδήματα, τό «μάκρος τοῦ πανωφοριοῦ ἐξαρτιόταν σέ μεγάλο βαθμό ἀπό τήν κοινωνική θέση».[49] Οἱ εὐγενεῖς καί οἱ πλούσιοι διακρίνονταν ἐπειδή μποροῦσαν νά ὑποβληθοῦν στή δαπάνη μακριῶν ἐνδυμάτων. Προκειμένου οἱ ἁπλοί ἄνθρωποι νά ἐξοικονομήσουν χρήματα, φοροῦσαν ἐνδύματα πού μόλις ἔφθαναν στά γόνατά τους. Ἀπό τή στιγμή πού τό μάκρος τοῦ πανωφοριοῦ ἀπέκτησε συμβολική ἀξία, ἔγινε καί θεσμός. Στό Παρίσι, οἱ χειροῦργοι χωρίζονταν σέ δύο κατηγορίες, τούς ὑψηλά ἐκπαιδευμένους πού ἀπολάμβαναν τό δικαίωμα νά φοροῦν μακρύ ἔνδυμα καί τούς χαμηλῆς κοινωνικῆς προέλευσης κουρεῖς-γιατρούς πού δέν εἶχαν τό δικαίωμα νά φοροῦν ἔνδυμα μακρύτερο ἀπό τά γόνατα.

Ἔχοντας ξοδέψει τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ εἰσοδήματός τους γιά διατροφή καί ἔνδυση, οἱ κατώτερες τάξεις εἶχαν πλέον λίγα χρήματα νά διαθέσουν γιά νοίκι καί θέρμανση. Στίς μεγάλες πόλεις τά ἐνοίκια ἦταν ὑπερβολικά ὑψηλά σέ

48. Cipolla, *Cristofano*, σ. 117-118.
49. Lebarge, *A Baronial Household*, σ. 141.

σχέση μέ τούς μισθούς. Στή Βενετία, στό δεύτερο μισό τοῦ 17ου αἰώνα τό νοίκι γιά ἕνα ἤ δύο ἄθλια δωμάτια ἔφθανε πάνω ἀπό τό 12 τοῖς ἑκατό τοῦ μισθοῦ ἑνός εἰδικευμένου ἐργάτη.[50] Ἡ κατοικία, συχνά, δέν ἦταν παρά μιά καλύβα πού τή μοιράζονταν πολλοί, κατάσταση πού εὐνοοῦσε τήν ἐξάπλωση μικροβίων σέ καιρούς ἐπιδημίας. Σχολιάζοντας τόν ὑψηλό ἀριθμό θανάτων πού σημειώθηκε στίς κατώτερες τάξεις κατά τή διάρκεια τῆς ἐπιδημίας τῆς πανώλης τοῦ 1631 στή Φλωρεντία, ὁ Rondinelli κατέγραψε πώς

> «ὅταν ἔγινε ἡ καταμέτρηση τοῦ πληθυσμοῦ, βρέθηκε ὅτι 72 ἄτομα ζοῦσαν στοιβαγμένα σέ ἕνα παλιό καί ἄθλιο πύργο στήν αὐλή τοῦ de' Donati, 94 σέ ἕνα σπίτι στήν ὁδό dell Acqua καί ἄλλοι 100 περίπου σέ ἕνα ἄλλο στήν ὁδό San Zanobi. Ἐάν ἀπό ἀτυχία ἔστω καί ἕνας ἔπεφτε θύμα ἀρρώστιας κατά πᾶσα πιθανότητα θά προσβάλονταν ὅλοι».[51]

Ὁ γιατρός G.F. Fiochetto, στήν ἔκθεσή του γιά τήν ἐπιδημία τοῦ 1630 στό Τορίνο, ἀνέφερε ὅτι ἕνα ἀπό τά πρῶτα περιστατικά ἦταν αὐτό τοῦ Francesco Lupo, τσαγκάρη πού ἔμενε σ' ἕνα σπίτι «στό ὁποῖο ἔμεναν 65 ἄτομα, ἄνδρες καί γυναῖκες, ὅλοι τεχνίτες».[52] Στό Μιλάνο, κατά τή διάρκεια τῆς ἐπιδημίας τῆς πανώλης τοῦ 1576, στίς φτωχότερες συνοικίες τῆς πόλης 1563 σπίτια θεωροῦνταν σάν προσβεβλημένα. Στά σπίτια αὐτά, σέ συνολικό ἀριθμό 8956 δωματίων ζοῦσαν 4066 οἰκογένειες.[53] Αὐτό σημαίνει ὅτι σέ κάθε σπίτι ἀναλογοῦσαν ἕξι δωμάτια καί ἀπό αὐτά δύο σέ κάθε οἰκογένεια. Τό Συμβούλιο Δημόσιας Ὑγείας τοῦ Μιλάνου ἐξέδωσε τό 1597 μία ὁδηγία πού καθόριζε ὅτι:

> «ἀνεξάρτητα ἀπό τό πόσο φτωχοί καί τό πόσο χαμηλῆς κοινωνικῆς θέσης εἶναι οἱ ἄνθρωποι δέν ἐπιτρέπεται νά διατηροῦν περισσότερα ἀπό δύο κρεβάτια σέ ἕνα δωμάτιο ἤ νά κοιμοῦνται περισσότερα ἀπό δύο ἤ τρία ἄτομα στό ἴδιο κρεβάτι. Ὅσοι ἰσχυρίζονται ὅτι ἔχουν δωμάτια

50. Beltrami, *Popolazione di Venezia*, σ. 222.
51. Rondinelli, *Relazione*, σ. 59.
52. Fiochetto, *Trattato*, σ. 19.
53. Besta, *Vera narratione*, σ. 31.

ἀρκετά μεγάλα γιά νά συμπεριλάβουν ἄνετα πάνω ἀπό δύο κρεβάτια πρέπει νά τό δηλώσουν στό Συμβούλιο Ὑγείας τό ὁποῖο καί θά στείλει ἕνα ἐπιθεωρητή νά διενεργήσει ἔλεγχο».[54]

Αὐτό ἦταν τό ὀρθό· ἡ φτώχεια ὅμως παρεμπόδιζε τή σύνεση. Ὅταν ἡ πανώλη χτύπησε τό Μιλάνο τό 1630, ἕνας κληρικός σημείωσε ὅτι:

«αὐτούς πού ἡ πανώλη χτυπάει περισσότερο εἶναι οἱ φτωχοί λόγω τοῦ ὅτι ζοῦν στριμωγμένοι σέ σπίτια πού χυδαῖα ἀποκαλοῦνται στάβλοι, ὅπου σέ κάθε δωμάτιο στοιβάζονται μεγάλες οἰκογένειες καί ὅπου ἡ δυσοσμία κυριαρχεῖ καί ὁ κίνδυνος μολύνσεων ἐλλοχεύει».[55]

Στή Γένοβα, κατά τή διάρκεια τῆς ἐπιδημίας τοῦ 1656-1657, μιά καλόγρια κατέγραψε ὅτι

«ἕνας πολύ μεγάλος ἀριθμός φτωχῶν ἀνθρώπων ζοῦν κάτω ἀπό ἀσφυκτικές συνθῆκες. Ὑπάρχουν δέκα μέ δώδεκα οἰκογένειες σέ κάθε σπίτι καί πολύ συχνά βρίσκει κανείς ὀκτώ ἤ περισσότερα ἄτομα νά μοιράζονται ἕνα δωμάτιο χωρίς νερό οὔτε κανένα ἄλλο εἶδος εὐκολίας».[56]

Φυσικά δέν ζοῦσαν ὅλοι οἱ μεροκαματιάρηδες κάτω ἀπό τόσο ἄθλιες συνθῆκες. Ὅπως ἔχουμε ἤδη σημειώσει, ὑπῆρχαν διαφορές ἀνάμεσα στίς ἴδιες τίς κατώτερες τάξεις. Ἐπίσης στά μικρότερα πληθυσμιακά κέντρα ἡ κατάσταση δέν ἦταν τόσο ἄσχημη ὅσο στίς μεγάλες πόλεις. Στήν πολίχνη Πράτο τό 1630 ὑπῆρχαν κατά μέσο ὅρο τρία μέ τέσσερα ἄτομα σέ κάθε σπίτι καί σπάνια πάνω ἀπό πέντε μέ ἕξι.[57] Στήν ὕπαιθρο ὡστόσο, οἱ πιό πολλοί ἀγρότες ζοῦσαν στοιβαγμένοι κάτω ἀπό συνθῆκες κατά πολύ ὅμοιες μέ αὐτές πού ἐπικρατοῦσαν στίς φτωχότερες συνοικίες τῶν μεγαλύτερων πόλεων. Καθώς ἡ ζωή στό σπίτι ἦταν τόσο δυσάρεστη, οἱ ἄνθρωποι ὁποτε τούς δινόταν ἡ εὐκαιρία πήγαιναν στίς ταβέρνες.

54. Archivio di Stato de Cremona, Arch. Comunale, Inv. 4, t. 3.
55. Archivio di Stato di Milano, Fondo Sanitá, Parte Antica, b. 278.
56. Presotto, *Genova*, σ. 385.
57. Cipolla, *Cristofano*, σ. 156 κ.ἑξ.

Ὅπως φαίνεται παραπάνω, οἱ πλούσιοι καί οἱ εὔποροι τρέφονταν καλά. Πράγματι, σέ ἀντίδραση στήν πείνα πού τούς περιέβαλλε, ἔτρωγαν πάρα πολύ μέ ἀποτέλεσμα νά ὑποφέρουν ἀπό δυσπεψία καί νά καταφεύγουν στούς κουρεῖς-χειρούργους γιά τακτική ἀφαίμαξη. Ὁ ὑπολογισμός τῆς κατανάλωσης τροφῆς στά σπίτια τῶν πλουσίων περιπλέκεται ἀπό τή συνεχή παρουσία ὑπηρετικοῦ προσωπικοῦ καί τή συχνή παρουσία φιλοξενουμένων. Μιά ἐπιπλέον δυσκολία ὡς πρός τόν ὑπολογισμό τῆς κατανάλωσης τροφῆς ἀποτελεῖ τό γεγονός ὅτι οἱ πλούσιοι καί οἱ εὔποροι ἦταν συχνά γαιοκτήμονες: ἕνα μέρος τουλάχιστον τῆς τροφῆς πού κατανάλωναν προερχόταν ἀπό τή γῆ τους καί συχνά φαίνεται στά βιβλία πού τηροῦσαν.

Ἀκριβεῖς ὑπολογισμοί εἶναι συνήθως ἀδύνατοι ἀλλά μπορεῖ κανείς νά ὑποθέσει σειρές μεγεθῶν βάσει κάποιων οἰκογενειακῶν λογαριασμῶν τῆς ἐποχῆς πού ἔχουν διασωθεῖ. Γιά τό 16ο καί 17ο αἰώνα τείνει νά πιστέψει κανείς ὅτι οἱ πλούσιοι διέθεταν 15 μέ 35 τοῖς ἑκατό τῆς συνολικῆς τους κατανάλωσης γιά εἴδη διατροφῆς καί οἱ εὔποροι 35 μέ 50 τοῖς ἑκατό (βλ. Πίνακα 8).

Αὐτά τά ποσοστά δέν μποροῦν ὡστόσο νά συγκριθοῦν μέ τό 70 ἕως 80 τοῖς ἑκατό πού ὑπολογίζεται ὅτι διέθεταν οἱ κατώτερες τάξεις γιά εἴδη διατροφῆς. Ἐνῶ γιά τήν πλειονότητα τοῦ πληθυσμοῦ εἰσόδημα καί κατανάλωση πρακτικά συνέπιπταν (ἡ ἀποταμίευση ἦταν ἀσήμαντη), στήν περίπτωση τῶν πλουσίων τό εἰσόδημα ἦταν κατά πολύ ὑψηλότερο ἀπό τήν κατανάλωση. Τό ποσό τῆς διαφορᾶς μεταξύ τῶν δύο εἶναι δύσκολο νά καθοριστεῖ καί οὕτως ἤ ἄλλως δέν θά εἶχε οὐσιαστικό νόημα νά διατυπωθεῖ ὑπό τή μορφή ἑνός μέσου ὅρου.

Ἡ ἴδια ψυχολογική δύναμη πού ὠθοῦσε τούς πλούσιους στό νά τρῶνε πολύ τούς ὁδηγοῦσε σέ μία ὑπερβολική ἐπίδειξη ἔνδυσης. Οἱ δημόσιες ἀρχές χρειάστηκε νά παρέμβουν μέ τή θέσπιση τῶν νόμων περί πολυτέλειας προκειμένου νά περιορίσουν τούς εὔπορους πολίτες ἀπό τήν ἀλόγιστη ἐπίδειξη καί ἀπό τό νά κατασπαταλοῦν πλοῦτο σέ πολυτελῆ εἴδη ρουχισμοῦ. Ἡ ἀπόκτηση κοσμημάτων ἀποτελοῦσε ἐν μέρει ἐπιδειξιομανία ἀλλά ἐπίσης καί ἕνα τύπο ἀποθησαυρισμοῦ. Ὡστόσο τά ἔξοδα γιά κοσμήματα καί ροῦχα συχνά δέν μποροῦσαν

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Διάρθρωση τῶν δαπανῶν γιά καταναλωτικά ἀγαθά καί ὑπηρεσίες τριῶν οἰκογενειῶν τῆς μεσαίας τάξης καί τῆς πριγκηπικῆς βαθμίδας κατά τόν 16ο καί 17ο αἰώνα (δαπάνες ἐπί τοῖς ἑκατό)

	I Εὔπορη Μεσαία Τάξη	II Πλούσια Μεσαία Τάξη	III Πριγκηπική
α) Εἴδη διατροφῆς[1]	47	36	34
β) Εἴδη ἔνδυσης	19	27	8
γ) Στέγαση	11	3	27
Ὑποσύνολο α+β+γ	[77]	[66]	[69]
δ) Μισθοί ὑπηρετῶν	1		10
ε) Ὑγιεινή καί φάρμακα	2	1	3
στ) Διασκέδαση καί ψυχαγωγία	6	5	
ζ) Ἀγορές κοσμημάτων καί ἔργων τέχνης	2,5	27	
η) Φόροι	1		Ἐξαιρεῖται ἀπό τήν πληρωμή φόρων
θ) Ἀγαθοεργίες	0,5		6
ι) Διάφορα	10	1	12

1. Στούς λογαριασμούς δαπανῶν τῶν οἰκογενειῶν τῶν Ἄγγλων εὐγενῶν τοῦ 16ου καί 17ου αἰώνα πού συγκεντρώθηκαν ἀπό τόν L. Stone, τά εἴδη διατροφῆς ἐκπροσωποῦσαν τό 10 μέ 25 τοῖς ἑκατό τῶν καταναλωτικῶν δαπανῶν. Οἱ δαπάνες τοῦ πλούσιου Cornelis de Jonge van Ellemeet τοῦ Ἄμστερνταμ στά τέλη τοῦ 17ου αἰώνα ἔφθαναν τό 35 τοῖς ἑκατό περίπου τῶν συνολικῶν ἐτήσιων δαπανῶν του (στίς ὁποῖες δέν περιλαμβάνονται οἱ φόροι). Θά πρέπει βέβαια νά ἔχουμε ὑπόψη μας τό γεγονός ὅτι οἱ δαπάνες γιά τά εἴδη διατροφῆς τῶν εὐπόρων κάλυπταν καί τή διατροφή τῶν ὑπηρετῶν καθώς καί τά πλούσια γεύματα πρός τιμή τῶν ξένων.

Πηγές: I. Δαπάνες τοῦ συμβολαιογράφου Folognino τῆς Βερόνας κατά τήν περίοδο 1653-1657 ἀπό τόν Tagliaferri, *Consumi di una famiglia borghese del Seicento.*

II. Δαπάνες τοῦ πολίτη Williband Imhof τῆς Νυρεμβέργης τό 1560 περίπου ἀπό τόν Strauss, *Nuremberg*, σ. 207.

III. Δαπάνες τῆς οἰκογένειας Odescalchi κατά τήν περίοδο 1576-1577 ἀπό τόν Mira, *Vicende economiche di una famiglia italiana*, Κεφ. 5.

νά διαχωριστοῦν καί μπορεῖ νά ὑποθέσει κανείς ὅτι τόν 16ο καί 17ο αἰώνα οἱ δαπάνες αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἀπορροφοῦσαν, ἀνάλογα μέ τήν περίπτωση ἀπό 10 ἕως 30 τοῖς ἑκατό τῆς συνολικῆς κατανάλωσης τῶν πλουσίων καί τῶν εὐπόρων (βλ. Πίνακα 8). Στά τέλη τοῦ 15ου αἰώνα, οἱ δαπάνες τοῦ Βασιλιᾶ τῆς Γαλλίας σέ κοσμήματα καί ροῦχα ἀνέρχονταν σέ ποσοστό ὄχι λιγότερο ἀπό τό 5 μέ 10 τοῖς ἑκατό τῶν συνολικῶν βασιλικῶν ἐσόδων.[58]

Ὑπῆρχαν ἐπίσης καί τά ἔξοδα τοῦ νοικοκυριοῦ τῆς ἐποχῆς γιά θέρμανση, κεριά, ἔπιπλα, κηπουρική καί ἄλλα συναφῆ. Ὅταν κανείς ξόδευε ὑπέρ τό δέον σέ μία κατηγορία ἐξοικονομοῦσε σέ κάποια ἄλλη. Τά ἔξοδα γιά διατροφή, ἔνδυση καθώς καί αὐτά πού ἀφοροῦσαν τή συντήρηση τοῦ νοικοκυριοῦ συνολικά ἀνέρχονταν στό 60 μέ 80 τοῖς ἑκατό τῶν δαπανῶν γιά τρέχουσα κατανάλωση τῶν πλουσίων καί τῶν εὐπόρων.

Ἡ ἔκδηλη ἀνισότητα τῆς κατανομῆς εἰσοδήματος σέ συνδυασμό μέ τή χαμηλή στάθμη τῶν πραγματικῶν μισθῶν εὐνοοῦσε τή ζήτηση οἰκιακῶν ὑπηρεσιῶν. Ἡ ζήτηση αὐτή ἦταν πολύ ἐλαστική ὡς πρός τό εἰσόδημα καθώς ὁ ἀριθμός τῶν ὑπηρετῶν ἀποτελοῦσε σύμβολο χλιδῆς. Ἀκόμη καί στά τέλη τοῦ 18ου αἰώνα μιά κοπέλα σάν τήν Mary Berry πού ἀνῆκε σέ μιά εὔπορη ἀλλά ὄχι πολύ πλούσια ἀγγλική οἰκογένεια, προγραμματίζοντας μέ τόν μνηστήρα της τόν ἰσολογισμό τοῦ μελλοντικοῦ τους σπιτικοῦ, συμπέρανε ὅτι ἔπρεπε νά γίνει πρόβλεψη γιά κάλυψη «τῶν μισθῶν τεσσάρων ὑπηρετριῶν –μιᾶς οἰκονόμου, μιᾶς μαγείρισσας, μιᾶς καμαριέρας καί μιᾶς συνοδοῦ–, τριῶν ὑπηρετῶν καί τοῦ ἁμαξᾶ».[59]

Ὅπως θά δοῦμε ἀργότερα ὁ ἀριθμός τῶν ὑπηρετῶν κατ' ἀναλογία μέ τόν πληθυσμό ἦταν πολύ ὑψηλός καί φυσικά οἱ οἰκιακοί βοηθοί ἦταν συγκεντρωμένοι στά σπίτια τῶν πλουσίων καί τῶν εὐπόρων. (βλ. Πίνακα 9). Ὡστόσο δεδομένου τοῦ χαμηλοῦ μέσου ὅρου τῶν μισθῶν, ἡ ἀμοιβή τῶν ὑπηρετῶν κατά κανόνα δέν ὑπερέβαινε τό 1 μέ 2 τοῖς ἑκατό τῶν συνολικῶν ἐξόδων κατανάλωσης τῶν εὐκατάστατων οἰκογενειῶν, παρόλο πού σέ ἐξαιρετικές περιπτώσεις μποροῦσε νά φθάσει καί τό 10 τοῖς ἑκατό. Θά πρέπει ὅμως νά προσθέσει

58. Piponnier, *Costume*, σ. 95.
59. Strachen, *Portraits*, σ. 111.

κανείς ὅτι οἱ χρηματικές ἀποδοχές τῶν ὑπηρετῶν δέν ἀντιπροσώπευαν τή συνολική πραγματική ἀτομική δαπάνη. Γιά νά μπορέσει κανείς νά ὑπολογίσει τή δαπάνη αὐτή, θά πρέπει νά συνυπολογίσει τό κόστος διατροφῆς, στέγασης, θέρμανσης καί ἄλλων εἰδῶν πού παρέχονταν στούς ὑπηρέτες ἀπό τούς ἐργοδότες τους. Πρός τά τέλη τοῦ 17ου αἰώνα ὁ πολύ πλούσιος Cornelis de Jonge van Ellemeet ἀπό τό Ἄμστερνταμ ξόδευε περίπου σαράντα φιορίνια τό χρόνο γιά τήν ἔνδυση καθενός ἀπό τούς δέκα ὑπηρέτες του. Ἐπιπλέον, ὁ Van Ellemeet ξόδευε γιά τόν κάθε ὑπηρέτη του δεκαεπτά φιορίνια γιά κρέας, δεκαοκτώ φιορίνια γιά βούτυρο καί ἀκαθόριστα ποσά γιά ποτά, θέρμανση, στέγαση καί ἄλλες παροχές. Ὁ μέσος ἐτήσιος μισθός τοῦ κάθε ὑπηρέτη ἔφθανε τά ἑβδομήντα φιορίνια περίπου.[60] Εἶναι φανερό λοιπόν ὅτι οἱ μισθοί ἀντιπροσώπευαν ἕνα μικρό μόνο μέρος τῶν δαπανῶν πού ἀφοροῦσαν τό ὑπηρετικό προσωπικό. Ἡ κατάσταση δέν ἦταν αἰσθητά διαφορετική στά σπίτια τῶν λιγότερο πλουσίων. Τό ὅτι ἡ ὑπηρέτρια τοῦ Φλωρεντίνου τεχνίτη Bartolomeo Masi ἦταν σέ θέση νά ἀποταμιεύσει δεκατέσσερα φιορίνια μέσα σέ πέντε χρόνια ὀφειλόταν στό γεγονός ὅτι τό φαγητό της, ἡ στέγαση καί πιθανά κάποια εἴδη ἔνδυσης παρέχονταν ἀπό τήν οἰκογένεια τοῦ ἐργοδότη της.

Θά ἦταν σοβαρό λάθος νά πιστέψει κανείς ὅτι ἡ ζήτηση τῶν εὔπορων τάξεων γιά ὑπηρεσίες περιοριζόταν στή ζήτηση οἰκιακῶν ὑπηρετῶν. Ἡ ποικιλία τοῦ ὑπηρετικοῦ προσωπικοῦ πού ζητιόταν περιλάμβανε δικηγόρους καί συμβολαιογράφους, δάσκαλους γιά τά παιδιά, ἄτομα ἐπιφορτισμένα μέ τήν τέλεση τῶν θρησκευτικῶν ἐθίμων, διάφορους ἐργάτες καί καλλιτέχνες πού συντηροῦσαν καί διακοσμοῦσαν τά προσωπικά διαμερίσματα καί, στήν περίπτωση τῶν εὐγενῶν, ἀρτίστες κάθε λογῆς, ὅπως μουσικούς, ποιητές, νάνους καί γελωτοποιούς, φροντιστές γερακιῶν καί ἱπποκόμους. Τέλος, θά πρέπει νά ἀναφέρει κανείς τή ζήτηση γιά γιατρούς, σέ σχέση μέ τούς ὁποίους, στίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰώνα, ὁ φημισμένος γιατρός Dr. Bernardino Ramazzini σχολίαζε:

60. De Muinck, *A Regent's Family Budget*, σ. 229. Ὁ κάθε ὑπηρέτης κατανάλωνε κατά μέσο ὅρο, 187 λίβρες κρέατος καί 77 λίβρες βουτύρου τό χρόνο.

«ἐάν ὁ ἐργαζόμενος δέν ἀναρρώσει γρήγορα ἐπιστρέφει στό ἐργαστήρι ἐνῶ εἶναι ἀκόμα ἀδιάθετος καί ἀψηφᾶ τίς ὁδηγίες τοῦ γιατροῦ ἐάν ἐκτείνονται ἐπί μακρῷ. Μερικά πράγματα μποροῦν νά γίνουν μόνο γιά τούς πλούσιους πού ἔχουν τή δυνατότητα νά εἶναι ἄρρωστοι».[61]

Ἡ κατανάλωση τῶν πλουσίων, ἀκόμη καί ὅσες φορές χαρακτηριζόταν ἀπό τήν ὑπερβολή, δέν ἐπιδείκνυε μεγάλη ἐναλλαγή. Τό οἰκονομικό σύστημα καί ὁ βαθμός ἐξέλιξης τῆς τεχνολογίας δέν πρόσφεραν στόν καταναλωτή τή μεγάλη ποικιλία ἀγαθῶν καί ὑπηρεσιῶν πού χαρακτηρίζουν τίς βιομηχανικές κοινωνίες. Ἡ διατροφή, ἡ ἔνδυση καί ἡ στέγαση ἀποτελοῦσαν τά κυριότερα εἴδη, δαπανῶν τῶν πλουσίων. Ἡ διαφορά μεταξύ τῶν πλουσίων καί τῶν φτωχῶν ἔγκειτο στό ὅτι οἱ πλούσιοι ξόδευαν ὑπερβολικά στά τρία παραπάνω εἴδη, ἐνῶ οἱ φτωχοί συχνά δέν εἶχαν νά ἀγοράσουν οὔτε φαγητό. Ἐπιπλέον, ἡ μάζα τοῦ ἁπλοῦ λαοῦ δέν εἶχε καμία δυνατότητα νά ἀποταμιεύσει ἐνῶ οἱ πλούσιοι, παρόλο πού ἐπιδίδονταν σέ ἐπιδεικτική κατανάλωση, εἶχαν.

Τό εἰσόδημα πού λαμβάνει κανείς δέν ξοδεύεται κατ' ἀνάγκη ὅλο σέ καταναλωτικά ἀγαθά καί ὑπηρεσίες. Τό μέρος τοῦ εἰσοδήματος πού δέν ξοδεύεται σ' αὐτά φυσικά ἐξοικονομεῖται: ἡ αὐταπόδεικτη αὐτή διαπίστωση πηγάζει ἀπό τόν ὁρισμό τῆς ἀποταμίευσης. Μία ἄλλη αὐταπόδεικτη διαπίστωση εἶναι ὅτι οὔτε ὅλα τά ἄτομα οὔτε ὅλες οἱ κοινωνίες ἀποταμιεύουν στόν ἴδιο βαθμό. Ἡ ἀποταμίευση εἶναι συνάρτηση

α) ψυχολογικῶν καί κοινωνικοπολιτισμικῶν παραγόντων·
β) τοῦ ἐπιπέδου τοῦ εἰσοδήματος·
γ) τῆς κατανομῆς τοῦ εἰσοδήματος.

Δέν χρειάζεται νά ἀσχοληθοῦμε ἀναλυτικά μέ τό πρῶτο σημεῖο. Εἶναι προφανές ὅτι στό ἀτομικό ἐπίπεδο ὑπάρχουν πάντα κάποιοι πού ἔχουν μεγαλύτερη τάση νά ξοδεύουν καί ἄλλοι πού προτιμοῦν νά ἀποταμιεύουν. Ἀξίζει νά ἀναφερθεῖ ὡστόσο, ὅτι στό μακροοικονομικό ἐπίπεδο κοινωνικοπολιτισμικοί παράγοντες ἐπηρεάζουν ἔντονα τήν ροπή τοῦ πληθυσμοῦ πρός κατανάλωση ἤ ἀντίστροφα πρός ἀποταμίευση.

61. Ramazzini, *Le malattie dei lavoratori*, σ. 27.

Ἀκόμη καί μέ τήν ἀπουσία ὀργανωμένης διαφήμισης, παράγοντες ὅπως ἡ μόδα, ὁ μιμητισμός, ἡ ἐπίδειξη, ἤ ἐπικρατοῦσες συνθῆκες σιγουριᾶς ἤ ἀνασφάλειας ἐπηρεάζουν τό ποσοστό τοῦ τρέχοντος εἰσοδήματος πού δαπανᾶται γιά κατανάλωση. Σέ σχέση μέ τό δεύτερο σημεῖο εἶναι φανερό ὅτι ὅταν τό εἰσόδημα εἶναι ὑψηλό, ὑπάρχουν προϋποθέσεις ἀποταμίευσης πού δέν ὑπάρχουν στήν ἀντίθετη περίπτωση. Αὐτό ἰσχύει τόσο στό ἀτομικό ὅσο καί στό κοινωνικό ἐπίπεδο. Μακροπρόθεσμα, ἡ σχέση μεταξύ τοῦ εἰσοδήματος καί τῆς κατανάλωσης δέν εἶναι τόσο σταθερή ὅσο βραχυπρόθεσμα: ἀλλαγές στούς θεσμούς, στά ἤθη καί τίς μόδες ἐπηρεάζουν σημαντικά τή λεγόμενη «συνάρτηση κατανάλωσης». Καί στήν περίπτωση αὐτή ὅμως, ἐξακολουθεῖ νά ἰσχύει ἡ διαπίστωση ὅτι ὅσο χαμηλότερο εἶναι τό εἰσόδημα τόσο μικρότερη εἶναι καί ἡ πιθανότητα γιά ἀποταμίευση καί ἀντίστροφα.

Στό Τορίνο τό 1630, ὅταν ἐξαιτίας τῆς πανώλης ὅλοι οἱ κάτοικοι χρειάστηκε νά παραμείνουν ὑπό περιορισμό στά σπίτια τους, τό Δημοτικό Συμβούλιο διαπίστωσε ὅτι ἡ πλειοψηφία τῶν ἐργατῶν «ζοῦσαν μεροδούλι-μεροφάι»,[62] δηλαδή ὅτι δέν εἶχαν καθόλου οἰκονομίες στίς ὁποῖες νά βασιστοῦν σέ περίπτωση ἀνάγκης καί ὅτι γι' αὐτό τό λόγο ἔπρεπε νά ἐπιχορηγηθοῦν ἀπό τίς ἀρχές τῆς πόλης.

Ὡστόσο, ὅπως ἔχουμε ἐπανειλημμένα τονίσει, ἀκόμη καί ἀνάμεσα στίς κατώτερες τάξεις, ὑπῆρχαν διαβαθμίσεις φτώχειας καί ἄν ὑπῆρχαν αὐτοί πού «ζοῦσαν μεροδούλι-μεροφάι» ὑπῆρχαν καί ἐκεῖνοι πού σφίγγοντας τά ζωνάρια τους καί περιορίζοντας τίς ἐπιθυμίες τους κατάφερναν νά βάζουν στήν ἄκρη λίγα χρήματα.

Ἐάν γιά τήν πλειοψηφία ἡ ἀποταμίευση μικροποσῶν σήμαινε ἡρωικές θυσίες, τό εἰσόδημα γιά μερικούς ἦταν πολύ ὑψηλό ὥστε νά τούς ἐπιτρέπει εὔκολα σημαντική συσσώρευση πλούτου. Σύμφωνα μέ τόν Milton, κάποιες χρονιές τό 14ο καί 15ο αἰώνα, οἱ Δοῦκες τῆς Κορνουάλλης κατάφεραν νά ἀποταμιεύσουν καί νά ἐπενδύσουν ἕως καί τό 50 τοῖς ἑκατό τοῦ εἰσοδήματός τους. Τό 1575-1578, στή Ρώμη, ἡ πριγκηπική οἰκογένεια Odescalchi πού εἶχε ἰδιαίτερα ὑψηλό βιοτικό ἐπίπεδο, ξόδευε κατά μέσο ὅρο περίπου 3000 λιρέτες τῆς

62. Cipolla, *Cristofano*, σ. 31 σημ. 1.

ἐποχῆς ἐκείνης τό χρόνο σέ τρέχουσα κατανάλωση. Πράγματι, ἐκπληκτικό ποσό, ἀλλά τό μέσο εἰσόδημα τῆς οἰκογένειας ἦταν 13.000 λιρέτες ἀπό τίς ὁποῖες ποσό 1000 (δηλαδή 80 τοῖς ἑκατό τοῦ εἰσοδήματός τους) μποροῦσε νά ἀποταμιευθεῖ κάθε χρόνο.[63] Στό δεύτερο μισό τοῦ 16ου αἰώνα, ὁ Ambrogio di Negro, τραπεζίτης τῆς Γένοβας καί δόγης τῆς πόλης κατάφερε μεταξύ τῶν ἐτῶν 1585-1587 νά ἀποταμιεύσει καί νά ἐπενδύσει κατά μέσο ὅρο παραπάνω ἀπό τό 70 τοῖς ἑκατό τοῦ ἐτήσιου εἰσοδήματός του παρά τό ὑψηλό καί δαπανηρό βιοτικό του ἐπίπεδο. Στίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 17ου αἰώνα ἡ οἰκογένεια Riccardi τῆς Φλωρεντίας ἀποταμίευσε καί ἐπένδυσε περίπου τό 75 τοῖς ἑκατό τοῦ ἐτήσιου εἰσοδήματός της. Ὁ Cornelis de Jonge van Ellemeet, ἕνας ἀπό τούς πέντε ἤ ἕξι πλουσιότερους ἀνθρώπους στο Ἄμστερνταμ, στά τέλη τοῦ 17ου αἰώνα, ἀποταμίευε κατά μέσο ὅρο τό 50 μέ 70 τοῖς ἑκατό τοῦ ἐτήσιου εἰσοδήματός του.[64] Σέ μία κατ' ἐξοχήν φτωχή κοινωνία στήν ὁποία δέν ὑπάρχουν διορθωτικά μέτρα (φορολογία καί / ἤ κεντρικός ἔλεγχος), μία μεγάλη συγκέντρωση πλούτου εἶναι ἀναγκαῖος ὅρος γιά τή δημιουργία ἀποταμιεύσεων. Ἄς κάνουμε μία σύντομη ἀναφορά στίς ἐκτιμήσεις τοῦ Gregory King πού ἀφοροῦν τήν Ἀγγλία τοῦ 1688. Ἡ ἀξιοπιστία τῶν ἴδιων τῶν στοιχείων δέν ἀφορᾶ τό ὑπό συζήτηση θέμα. Ἀκόμα καί στήν περίπτωση πού αὐτά δέν ἀποτελοῦν παρά καθαρό δημιούργημα τῆς φαντασίας του, ἔχουν ὡστόσο μιά κάποια χρησιμότητα σάν ὑποθετικό παράδειγμα. Τό συνολικό ἐτήσιο εἰσόδημα τῆς Ἀγγλίας ὑπολογίσθηκε σέ 43,5 ἑκατομμύρια λίρες. Τό γεγονός ὅτι 28 τοῖς ἑκατό τοῦ εἰσοδήματος αὐτοῦ ἦταν συγκεντρωμένο στά χέρια μόνο τοῦ 5 τοῖς ἑκατό τῶν οἰκογενειῶν (βλ. προηγούμενα, Πίνακα 5) σήμαινε ὅτι οἱ οἰκογένειες αὐτές εἶχαν ἕνα μέσο ἐτήσιο εἰσόδημα 185 λιρῶν καί κατ' αὐτό τόν τρόπο μία σαφή δυνατότητα γιά ἀποταμίευση. Πράγματι, ὁ Gregory King ὑπολόγισε ὅτι οἱ οἰκογένειες αὐτές ἀποταμίευαν τό 13 τοῖς ἑκατό τοῦ ἐτήσιου εἰσοδήματός τους. Οἱ συνολικές τους ἀποταμιεύσεις ὕψους 1,3 ἑκατομμυ-

63. Mira, *Vicende Economiche*, σ. 208.

64. Γιά τόν Ambrogio di Negro βλ. Doria, *Mezzosecolo*, σ. 773 σημ. 9· γιά τήν οἰκογένεια Riccardi βλ. Malanima, *I Riccardi di Firenze*, σ. 127-129 καί γιά τόν Cornelis de Jonge van Ellemeet βλ. De Muinck, *A Regent's Family Budget*, σ. 224.

ρίων λιρῶν ἀντιπροσώπευαν τό 72 τοῖς ἑκατό τῆς ἐθνικῆς ἀποταμίευσης (1,8 ἑκατομμύρια λίρες). Ἐάν τό ἐθνικό εἰσόδημα τῶν 43,5 ἑκατομμυρίων λιρῶν εἶχε διανεμηθεῖ κατά ἀπόλυτα ἴσο τρόπο στίς 1,36 ἑκατομμύρια οἰκογένειες πού συνέθεταν τόν ἀγγλικό πληθυσμό, τότε κάθε οἰκογένεια θά εἶχε εἰσόδημα 32 λιρῶν. Στό ἐπίπεδο αὐτό, καμιά οἰκογένεια δέν θά ἦταν σέ θέση νά ἀποταμιεύσει καί ἡ ἐθνική ἀποταμίευση θά μειωνόταν οὐσιαστικά στό μηδέν.

Σύμφωνα μέ τόν Gregory King, ἡ ἐθνική ἀποταμίευση στήν Ἀγγλία στά τέλη τοῦ 17ου αἰώνα δέν ὑπερέβαινε τό 5 τοῖς ἑκατό τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος. Ἡ Ἀγγλία ἦταν τήν ἐποχή ἐκείνη μιά ἀπό τίς πλουσιότερες προβιομηχανικές κοινωνίες πού ὑπῆρξαν ποτέ ἀλλά δέν χαρακτηριζόταν ἀπό ἰδιαίτερα ὑψηλή συγκέντρωση τοῦ εἰσοδήματος· τό ἀντίθετο συνέβαινε. Μία φτωχότερη κοινωνία μέ μεγαλύτερη συγκέντρωση εἰσοδήματος θά μποροῦσε νά εἶχε ἀποταμιεύσει ποσοστό κατά πολύ ὑψηλότερο ἀπό αὐτό τοῦ 5 τοῖς ἑκατό.[65]

Οἱ ἐπιβλητικοί μητροπολιτικοί ναοί, τά θαυμάσια ἀββαεῖα, οἱ πολυτελεῖς κατοικίες καί τά τεράστια ὀχυρωματικά ἔργα πού ὑπάρχουν ἀκόμα καί σήμερα, ἀποτελοῦν πειστήρια τοῦ γεγονότος ὅτι ἕνα σημαντικό πλεόνασμα θά μποροῦσε νά εἶχε διοχετευθεῖ πρός οὐσιαστικότερες ἐπενδύσεις. Τά ἐν γένει χαμηλά εἰσοδηματικά ἐπίπεδα παρεμπόδιζαν τή συσσώρευση ἀποταμιεύσεων ἀλλά ἡ συγκέντρωση τοῦ εἰσοδήματος τή διευκόλυνε. Τό ποσοστό τοῦ εἰσοδήματος πού ἀποταμιευόταν ἦταν τό ἀποτέλεσμα τῆς ἀλληλεπίδρασης τῶν δύο αὐτῶν ἀντιτιθέμενων δυνάμεων. Λαμβάνοντας ὑπόψη ὅλους τούς παράγοντες, μπορεῖ νά ὑποθέσει κανείς ὅτι σύμφωνα μέ τίς κατά τόπο ἐπικρατοῦσες συνθῆκες, οἱ εὐρωπαϊκές προβιομηχανικές κοινωνίες ἦταν σέ θέση νά ἀποταμιεύουν σέ «φυσιολογικές» χρονιές κάτι μεταξύ τοῦ 2 καί 15 τοῖς ἑκατό τοῦ εἰσοδήματός τους. Μιά βιομηχανική κοινωνία, σέ «φυσιολογικές» χρονιές ἀποταμιεύει ἀπό 3 ἕως 20 τοῖς ἑκατό τοῦ εἰσοδήματός της. Ἡ σημαντική διαφορά ὡστόσο, ἔγκειται στό γεγονός ὅτι ἡ βιομηχανική κοινωνία εἶναι σέ θέση νά φθάσει τέτοια ἐπίπεδα ἀποταμίευσης καί ταυτόχρονα νά συνεχίζει νά παρέχει στίς μάζες ἕνα ὑψηλό καταναλωτικό ἐπίπεδο, ἐνῶ οἱ

65. Gould, *Economic Growth*, σ. 154.

προβιομηχανικές κοινωνίες μποροῦσαν νά ἀποταμιεύσουν μόνο ὅταν κατόρθωναν νά ἐπιβάλουν ἄθλιες συνθῆκες διαβίωσης σέ ἕνα μεγάλο ποσοστό τοῦ πληθυσμοῦ. Ἐπιπλέον οἱ «φυσιολογικές χρονιές» ἀποτελοῦν τόν κανόνα στίς βιομηχανικές κοινωνίες ἐνῶ ὁ ὅρος αὐτός ἀποτελεῖ παραδοξολογία ὅσον ἀφορᾶ τίς συνθῆκες τῆς προβιομηχανικῆς Εὐρώπης. Τήν ἐποχή ἐκείνη, ἡ ζωή ἦταν σκληρή: δάκρυα ἀκολουθοῦσαν τό γέλιο καί οἱ γιορτές ἐναλλάσσονταν μέ τραγωδίες, μέ μεγάλη συχνότητα καί δριμύτητα. Οἱ βίαιες διακυμάνσεις τῆς ἀνθρώπινης θνησιμότητας ἦταν μιά ἀντανάκλαση τῆς διάχυτης αὐτῆς ἀστάθειας. Περίοδοι «παχυλῶν ἀγελάδων» κατά τή διάρκεια τῶν ὁποίων ἦταν δυνατή ἡ ἀποταμίευση, ἔδιναν τή θέση τους σέ περιόδους «ἰσχνῶν ἀγελάδων» κατά τίς ὁποῖες ἡ ἀποταμίευση ἐλαττωνόταν κατά φθίνουσα πρόοδο. Εὐνόητο εἶναι ὅτι ἡ ἀπόδοση τῆς πραγματικότητας αὐτῆς βάσει κάποιου μέσου ὅρου θά ὁδηγοῦσε σέ σοβαρές παρεξηγήσεις μιᾶς καί θά ἰσοπέδωνε ἕνα ἀπό τά κυριότερα χαρακτηριστικά τῆς περιόδου ἐκείνης, δηλαδή τίς βίαιες ἀντιθέσεις καί ἐναλλαγές ἀπό τή μιά χρονιά στήν ἄλλη.

Τό εἰσόδημα δαπανᾶται γιά τήν ἀπόκτηση ἀγαθῶν καί ὑπηρεσιῶν. Ἡ δαπάνη αὐτή στή συνέχεια δημιουργεῖ νέο εἰσόδημα ὑπό τόν τύπο μισθῶν, κερδῶν, τόκων καί ἐνοικίων. Ἔτσι ἡ ροή τοῦ χρηματικοῦ εἰσοδήματος γίνεται κυκλική. Ἡ ροή αὐτή ἔχει ὡστόσο ἕνα κρίσιμο σημεῖο στό ὁποῖο διάφοροι μηχανισμοί πρέπει νά διασφαλίσουν τή συνέχισή της. Οἱ μηχανισμοί αὐτοί πρέπει νά διασφαλίσουν ὅτι τό χρηματικό εἰσόδημα πού δέν δαπανᾶται σέ καταναλωτικά ἀγαθά δέν θά παραμείνει ἀνενεργό ἀλλά θά διατεθεῖ ὑπό τή μορφή δανείων σέ ἄτομα πού θά τό δαπανήσουν σέ κεφαλαιουχικά ἀγαθά –μέ ἄλλα λόγια ὅτι ἡ ἀποταμίευση θά μετατραπεῖ σέ ἐπένδυση.

Ἐάν τό σύνολο τῶν χρηματικῶν ἀποθεμάτων ἤ κάποιο μέρος τους παραμείνει ἀξόδευτο, ὁ ὄγκος τῆς ροῆς μειώνεται ἀντίστοιχα καί ἡ οἰκονομία ἀρχίζει νά ὑπόκειται σέ ἀντιπληθωριστικές πιέσεις. Ἐάν ἡ διαδικασία αὐτή συνεχιστεῖ, ἡ συστολή τῆς ροῆς μπορεῖ νά φθάσει κάποιο ὅριο πέραν τοῦ ὁποίου καμία πλέον ἀποταμίευση δέν εἶναι δυνατή.

Σέ μία σύγχρονη οἰκονομία οἱ χρηματικές ἀποταμιεύσεις διοχετεύονται στή χρηματαγορά καί τό βασικό πρόβλημα

εἶναι τό κατά πόσον θά ὑπάρξουν ἀρκετά ἄτομα καί / ἤ ὀργανισμοί πρόθυμοι νά τά ἀπορροφήσουν ὑπό τή μορφή δανείων γιά ἐπενδυτικούς σκοπούς. Στήν προβιομηχανική Εὐρώπη ὡστόσο, μεγάλα ποσά χρηματικῶν ἀποταμιεύσεων συχνά ἀποκρύπτονταν, πράγμα τό ὁποῖο σήμαινε ὅτι δέν ἔφθαναν στή χρηματαγορά (πού ὑπῆρχε μόνο σέ πρωτόγονη μορφή) καί παρέμεναν ἀνενεργά κάτω ἀπό στρώματα, ἤ μέσα σέ δοχεῖα καί χρηματοκιβώτια. Ἡ παγίδα τοῦ ἀποθησαυρισμοῦ ἦταν πράγματι πολύ ἀποτελεσματική. Ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη ἡ ἀρχαιολογική μαρτυρία εἶναι συντριπτική. Δέ χρειάζεται παρά νά ἀνοίξει κανείς στήν τύχη μία ἐπιθεώρηση νομισματολογίας καί θά βρεῖ ἕνα ἀτέλειωτο κατάλογο θησαυρῶν πού ἀνακαλύφθηκαν τυχαῖα. Γιά παράδειγμα, ἡ ἔκδοση τοῦ 1962 τῆς γαλλικῆς *Revue numismatique* ἀναφέρει τά ἀκόλουθα εὑρήματα:

> «στίς ἀρχές τοῦ 1954 στήν Courcelles-Frémoy, κατά τή διάρκεια μιᾶς ἐπισκευῆς πηγαδιοῦ ἕνας χτίστης βρῆκε ἕνα χάλκινο δοχεῖο πού περιεῖχε περισσότερα ἀπό 13.000 νομίσματα τοῦ 13ου αἰώνα, συνολικοῦ βάρους περίπου 13 κιλῶν ἀργύρου·
>
> τόν Ἰανουάριο τοῦ 1960, κατά τή διάρκεια τῆς κατεδάφισης τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἰλαρίωνα στό Πουατιέ ἐργάτες βρῆκαν ἕνα σάκκο πού περιεῖχε πάνω ἀπό 490 χρυσά νομίσματα τοῦ 16ου καί 17ου αἰώνα βάρους 3,5 γραμμαρίων τό καθένα·
>
> τό Πάσχα τοῦ 1960 κατά τήν ἰσοπέδωση τοῦ τοίχου ἑνός ἐξοχικοῦ δρόμου, ἕνας ἐργάτης ἀνακάλυψε ἕνα δοχεῖο πού περιεῖχε 280 νομίσματα vellon τοῦ 13ου καί 14ου αἰώνα·
>
> στίς ἀρχές τοῦ 1961, κατά τή διάρκεια κατεδάφισης ἑνός τοίχου ἀγροκτήματος στή Chappes, ἕνας ἀγρότης ξέθαψε ἕνα δοχεῖο πού περιεῖχε 640 νομίσματα τοῦ 12ου καί 13ου αἰώνα·
>
> τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1961, στή Vancé (Mayenne) κατά τή διάρκεια κατεδάφισης τοίχου ἕνας ἀγρότης ξέθαψε τρία δοχεῖα πού περιεῖχαν 5 ἀργυρά νομίσματα, 12 νομίσματα vellon καί 4483 χάλκινα, ὅλα τοῦ 16ου καί 17ου αἰώνα·

τό Μάρτιο τοῦ 1962, κατά τή διάρκεια ἐκσκαφῆς θεμελίων ἑνός κτιρίου στό Montargis, οἰκοδόμοι βρῆκαν 132 χρυσά νομίσματα τῆς περιόδου 1445-1587».

Οἱ περισσότεροι θησαυροί περιέχουν περίπου 50-500 νομίσματα ἀλλά δέν εἶναι σπάνια, καί πολύ μεγαλύτερα εὑρήματα. Κατά τή διάρκεια ἐπισκευῶν σέ ἕνα σπίτι στήν ὁδό d' Assaut στό Παρίσι τό 1908, ἐργάτες βρῆκαν ἕνα θησαυρό πού ὑπερέβαινε τίς 140.000 ἀργυρές πέννες τοῦ 13ου αἰώνα. Στό Košice τῆς Τσεχοσλοβακίας τό 1935 ἐργάτες βρῆκαν ἕνα θησαυρό περίπου 3.000 χρυσῶν νομισμάτων τοῦ 16ου καί 17ου αἰώνα. Οἱ λόγοι γιά τήν ὑψηλή ροπή πρός ἀποθησαυρισμό δέν εἶναι δύσκολο νά ἀνιχνευθοῦν. Οἱ συνθῆκες διέφεραν κατά πολύ ἀπό τόπο σέ τόπο καί ἀπό περίοδο σέ περίοδο, ἀλλά μπορεῖ νά πεῖ κανείς μέ βεβαιότητα ὅτι οἱ ἄνθρωποι ζοῦσαν, γενικά, μέ τό διαρκή φόβο τῶν ληστῶν καί τῶν στρατιωτῶν (δύο κατηγορίες πού δύσκολα διακρίνονταν τήν ἐποχή ἐκείνη) μιᾶς καί οἱ ληστεῖες καί οἱ λεηλασίες ἐθεωροῦντο μόνιμη ἀπειλή. Ὁ ἀποθησαυρισμός νομισμάτων ἦταν ὁ πιό πρόσφορος τρόπος ἀπόκρυψης καί προστασίας πλούτου. Ἡ ἀπόκρυψη θησαυρῶν σέ περιστάσεις «ἔκτακτης ἀνάγκης» ἀποτελοῦσε ἰδιαίτερα συχνό φαινόμενο σέ περιοχές καί περιόδους πού μαστίζονταν ἀπό πολιτική καί στρατιωτική ἀναταραχή, ἄν καί ἡ ἀπόκρυψη θησαυρῶν ἦταν ἐξίσου σύνηθες φαινόμενο σέ περιοχές καί περιόδους πού διακρίνονταν γιά τήν ἡσυχία καί σταθερότητά τους. Γιά νά καταλάβει κανείς τό γεγονός αὐτό, πρέπει νά λάβει ὑπόψη του, ὅτι τά χρήματα πού κυκλοφοροῦσαν ἦταν φτιαγμένα ἀπό μέταλλο. Τά χρυσά καί ἀργυρά νομίσματα συνάρπαζαν πάντα τούς ἀνθρώπους καί ὁ πειρασμός νά κρύψει κανείς ἀστραφτερά τεμάχια χρυσοῦ καί ἀργύρου εἶναι δυνατότερος ἀπ' ὅ,τι ἡ τάση νά κρύβει κανείς τυπωμένο χαρτί. Πολύ πιό σημαντικό ὅμως εἶναι τό γεγονός ὅτι ὀργανισμοί συγκέντρωσης ἀποταμιεύσεων καί διοχέτευσής τους σέ παραγωγικές χρήσεις ἦταν εἴτε ἀνύπαρκτοι εἴτε ἀνεπαρκεῖς. Σέ σχέση μ' αὐτό, ὅπως θά δοῦμε στό Δεύτερο Μέρος, Κεφ. 4, σοβαρές ἀλλαγές συντελέσθηκαν μετά τό 10ο αἰώνα. Ἤδη ἀπό τό 14ο αἰώνα ἕνας ἁπλός ἄνθρωπος, ὁ Paolo di Messere Pace da Certaldo στήν Τοσκάνη, παρότρυνε «αὐτούς πού εἶχαν μετρητά νά μήν τά κρατοῦν ἀνενεργά στό

σπίτι».[66] Ἀλλά οἱ ἐξελίξεις στούς τομεῖς τοῦ ἐμπορίου καί τῆς πίστης ἔλαβαν χώρα κατά τό πλεῖστον στίς μεγάλες πόλεις. Στίς μικρές πόλεις ἤ στήν ὕπαιθρο, ἡ ἀπόκρυψη θησαυρῶν παρέμενε ἡ πιό προσφιλής μέθοδος ἀποταμίευσης. Ὅταν ὁ Pasino degli Eustachi, ἕνας πλούσιος ἔμπορος πού ἦταν ταυτόχρονα καί ἀξιωματοῦχος στήν ὑπηρεσία τοῦ Δούκα τοῦ Μιλάνου, πέθανε στήν Παβία (Λομβαρδία) τό 1445, ἡ περιουσία του περιελάμβανε:[67]

	Ἀξία σέ χρυσά δουκάτα	Ποσοστό ἐπί τοῖς % πλούτου
Μετρητά	92.500	77,6
Κοσμήματα	2225	1,9
Ἐφόδια	150	0,1
Εἴδη ρουχισμοῦ	1495	1,3
Οἰκιακός ἱματισμός καί οἰκιακά ἀγαθά	483	0,4
Κτίρια	5000	4,2
Γῆ	12300	10,3
Κεφαλαιοποιημένη ἀξία ἐνοικίων	5000	4,2
	119.153	100,0

Τά νομίσματα ἀντιπροσώπευαν σέ σχετικούς ὅρους περίπου 78 τοῖς ἑκατό τῆς περιουσίας του. Καθώς τό χρυσό δουκάτο ζύγιζε 3,53 γραμμάρια, τά κρυμμένα νομίσματα ἔφθαναν περίπου τίς 720 λίμπρες χρυσοῦ –καί τήν ἐποχή ἐκείνη, ἡ ἀγοραστική ἀξία τοῦ χρυσοῦ ἦταν πολύ πιό μεγάλη ἀπ' ὅ,τι σήμερα. Ὁ Pasino, ὁμολογουμένως ἦταν μία ἀκραία περίπτωση, γιατί σάν κυβερνητικός ἀξιωματοῦχος ἀπολάμβανε ἐξαιρετικά ὑψηλό εἰσόδημα καί ἡ Παβία, ἡ μικρή πόλη πού ζοῦσε, δέν πρόσφερε μεγάλες εὐκαιρίες γιά ἐπένδυση.

Στίς μεγάλες πόλεις, ὅπου τά ἐμπορικά καί πιστωτικά ἱδρύματα εἶχαν ἤδη ἀναπτυχθεῖ καί ἀναπτύσσονταν συνεχῶς, τά πράγματα ἦταν διαφορετικά. Ὡστόσο, ἀκόμα καί στά μεγάλα αὐτά κέντρα, οἱ ἄνθρωποι εὔκολα κατέφευγαν στόν ἀποθησαυρισμό. Ἕνα καλό παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ περίπτω-

66. Paolo di Messer Pace da Certaldo, *Il Libro di buoni costumi*, σ. CLVI σημ. 356.

67. Aleati, *Una dinastia di magnati medievali*, σ. 753.

ση τοῦ Samuel Pepys, πού ἦταν ἕνας ἐξαιρετικά ἱκανός διευθυντής καί ζοῦσε στό πολύβουο, ἐμπορικό Λονδίνο τοῦ 17ου αἰώνα. Τή νύχτα τῆς 12ης Ἰουνίου τοῦ 1667, ὅταν ἔφθασαν τά νέα ὅτι οἱ Ὁλλανδοί εἶχαν σπάσει τήν ἀλυσίδα στό Medway καί ἔκαψαν το «The Royal Charles», ὁ Samuel Pepys συζήτησε μέ τή γυναίκα καί τόν πατέρα του τό τί θά κάνει μέ «τά λίγα χρήματα πού εἶχε στήν κατοχή του». Τό ἑπόμενο πρωινό τούς ἔστειλε μέ ἅμαξα δίνοντάς τους 1300 χρυσές λίρες καί ὁδηγίες νά κρύψουν τά χρήματα ἐπιμελῶς στό ἐξοχικό του κτῆμα στό Huntingdonshire. Ἀργότερα τήν ἴδια μέρα ἔστειλε τόν ὑπάλληλό του μέ ἄλλες χίλιες γκινέες πρός τήν ἴδια κατεύθυνση, ἐνῶ ὁ ἴδιος ἀγόρασε μιά ζώνη στήν ὁποία, μποροῦσε, ἀρκετά ἄβολα, νά κρύψει 300 χρυσές λίρες πάνω του. Ἀφοῦ πέρασαν τέσσερις μῆνες, μπόρεσε ὁ Pepys νά ξαναβρεῖ τά θαμμένα σκάβοντας τή νύχτα στόν κῆπο του μέ τή βοήθεια μιᾶς λάμπας κάτω ἀπό ἐξαιρετικά δύσκολες συνθῆκες: δέν μποροῦσε νά ἐντοπίσει τό ἀκριβές σημεῖο ἀπόκρυψης καί οἱ λογομαχίες μέ τόν πατέρα του παρεμποδίζονταν ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ τελευταῖος ἦταν βαρήκοος καί ὁ Pepys δέν μποροῦσε νά φωνάξει ἐπειδή φοβόταν ὅτι θά προκαλοῦσε τήν προσοχή τῶν γειτόνων.

Βρίσκω τήν ἱστορία αὐτή μᾶλλον διασκεδαστική, ἀλλά ὁ λόγος πού τήν ἀναφέρω λεπτομερῶς, εἶναι ἐπειδή δείχνει ὅτι ἀκόμα καί στό πολύβουο Λονδίνο τοῦ 17ου αἰώνα, ἕνας ἄνθρωπος σάν τόν Samuel Pepys, πού ἦταν εὐκατάστατος ἀλλά ὄχι πλούσιος φύλαγε περίπου 3000 λίρες σέ χρυσά νομίσματα στό σπίτι του καί ἔκανε μνεία γι' αὐτά προφανῶς χωρίς ἐπιτήδευση ὅταν ἔλεγε «τά λίγα πού ἔχω στήν κατοχή μου».[68]

Φυσικά ἄν ὑπῆρχαν κάποιοι πού ἔκρυβαν θησαυρούς ὑπῆρχαν καί ἄλλοι πού τούς ἀνέσυραν καί τούς χρησιμοποιοῦσαν. Στίς ἀρχές τοῦ 11ου αἰώνα ὁ Ἀρχιεπίσκοπος τῆς Κολωνίας χρησιμοποίησε ὅλο τό θησαυρό πού εἶχαν συσσωρεύσει οἱ προκάτοχοί του γιά νά βοηθήσει τούς φτωχούς σέ περίοδο πείνας. Ὅταν ὁ Ἐπίσκοπος Burkard τοῦ Worms πέθανε τό 1025, ἄφησε πίσω του μερικά βιβλία καί τρεῖς πέννες ἔχοντας ἐξανεμίσει ὅλη τήν περιουσία, πού εἶχε κληρονομήσει, ὑπέρ

68. Γιά τή σημασία τοῦ περιστατικοῦ αὐτοῦ βλ. Grierson, *Numismatics*.

τῶν φτωχῶν. Σύμφωνα μέ τό μυστικιστικό πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, ἐσκεμμένη σπατάλη ἐκ μέρους ἑνός ἀξιωματούχου τῆς ἐκκλησίας, παρουσιαζόταν συχνά σάν τό ἀποτέλεσμα θαυματουργικῆς θείας παρέμβασης. Ἔτσι, ὅταν ὁ Ἐπίσκοπος τῆς Ὀρλεάνης ξόδεψε ὅλη τήν περιουσία του γιά τήν κατασκευή τοῦ νέου καθεδρικοῦ ναοῦ, ὁ Raoul Glaber ἀφηγήθηκε τήν ἱστορία μέ τά ἀκόλουθα λόγια:

«Ἐνῶ ὁ Ἐπίσκοπος καί ὅλοι οἱ συνεργάτες του ἐπέσπευδαν δραστήρια τίς ἐργασίες πού εἶχαν ἀρχίσει, εὐλογήθηκε ἐμφανῶς ἀπό τή Θεία Πρόνοια. Μία μέρα, ὅταν οἱ χτίστες ἔλεγχαν τή σταθερότητα τοῦ ἐδάφους γιά νά ἐπιλέξουν τήν περιοχή ὅπου θά ἔβαζαν τά θεμέλια τῆς βασιλικῆς, βρῆκαν μιά σημαντική ποσότητα χρυσοῦ. Ὑπολόγισαν ὅτι σίγουρα τό ποσό αὐτό θά ἐπαρκοῦσε γιά νά προχωρήσουν τό ἔργο τῆς ἀνέγερσης τῆς βασιλικῆς, παρά τό μέγεθός της. Μάζεψαν τόν χρυσό πού βρῆκαν καί τόν μετέφεραν στόν Ἐπίσκοπο. Αὐτός προσέφερε εὐχαριστίες στόν Παντοδύναμο γιά τή δωρεά, τόν παρέλαβε καί τόν ἐμπιστεύθηκε σ' αὐτούς πού ἦταν ἐπιφορτισμένοι μέ τό ἔργο, λέγοντάς τους νά τόν ξοδέψουν ὅλο γιά τήν ἀνέγερση τῆς ἐκκλησίας».[69]

Οἱ λεηλασίες καί οἱ ληστεῖες ἐνόπλων συμμοριῶν, ἐναλλακτικά βοηθοῦσαν στό σχηματισμό περιουσιῶν καί τήν ἐπανατοποθέτησή τους σέ κυκλοφορία. Ὅταν ὁ Καρλομάγνος κατάφερε νά διασπάσει τά ὀχυρωματικά ἔργα τῆς Avars, βρῆκε ἐκεῖ πλούτη συσσωρευμένα ἀπό αἰῶνες. Χρειάστηκαν δεκαπέντε μεγάλες ἅμαξες, πού σύρονταν ἡ κάθε μία ἀπό ὀκτώ βόδια, γιά νά μεταφερθεῖ ὁ χρυσός, τό ἀσήμι καί τά πετράδια πίσω στό Ἄαχεν.

Ἀπό τή σκοπιά τῆς μακροοικονομικῆς, αὐτό πού ἐνδιαφέρει εἶναι τό κατά πόσο, κατά τή διάρκεια μιᾶς δεδομένης περιόδου, τό συνολικό ποσό ἀποθησαυρισμοῦ ἦταν μεγαλύτερο, ἴσο ἤ μικρότερο ἀπό τό συνολικό ποσό πού ἐπανερχόταν στήν κυκλοφορία. Ἱστορικά, ὑπῆρξαν περίοδοι κατά τίς ὁποῖες ἐπικρατοῦσε σαφῶς μία τάση ἀποθησαυρισμοῦ καί ἄλλες, πού χαρακτηρίζονταν ἀπό μιά τάση καθαρῆς χρησιμο-

69. Raoul Glaber, *Les Cinq Livres*, βιβλίο 2, παρ. 5.

ποίησης συσσωρευμένου πλούτου. Στήν 'Ιταλία τό 10ο καί 11ο αἰώνα, οἱ ἐπίσκοποι καί τά μοναστήρια ἄδειαζαν τά θησαυροφυλάκιά τους στή διάρκεια τῶν ἀγώνων τους ἐνάντια στούς Γερμανούς αὐτοκράτορες.[70] Οἱ ἐπίσκοποι πέρα ἀπό τίς Ἄλπεις ἔκαναν τό ἴδιο γιά χάρη τῶν διαφόρων μεταρρυθμιστικῶν ρευμάτων.[71] Σέ ὅλη τήν Εὐρώπη ἡ πυρετώδης δραστηριότητα ἐκκλησιαστικῆς ἀνοικοδόμησης, πού χαρακτήριζε τόν 11ο καί 12ο αἰώνα, χρηματοδοτήθηκε προφανῶς ἀπό μία μαζική τάση χρησιμοποίησης συσσωρευμένων περιουσιῶν.[72] Ὁ ἀποθησαυρισμός δέν ἀφήνει πολλά περιθώρια γιά ἐπενδύσεις. Ἀπό τήν ἄλλη ὅμως, ὁ ἀποθησαυρισμός πιθανά ὀφείλεται στό ὅτι οἱ ἐπενδύσεις δέν εἶναι ἑλκυστικές.[73] Ἀντίστροφα, ἡ ἐπανεμφάνιση κρυμμένων περιουσιῶν σχετιζόταν ἐν γένει μέ περιόδους ἐπενδυτικῆς εὐφορίας καί ὅλα τά ἔργα πού ἐπιτελέσθηκαν –οἱ μητροπολιτικοί ναοί, τά κάστρα, τά παλάτια πού χτίστηκαν, τά κανάλια πού ἀνοίχτηκαν, τά πλοῖα πού καθελκύστηκαν–, δείχνουν καθαρά ὅτι οἱ περίοδοι ἐπενδυτικῆς εὐφορίας δέν ἦταν καί τόσο σπάνιες στήν προβιομηχανική Εὐρώπη.

7. ΔΗΜΟΣΙΑ ΖΗΤΗΣΗ

Μέχρι τώρα ἀσχοληθήκαμε μέ τήν ἰδιωτική ζήτηση. Ἄς ἐξετάσουμε τώρα καί τή δημόσια ζήτηση.

Εἶναι ἀναγκαῖο νά τονίσουμε ἐξ ἀρχῆς ὅτι πρίν ἀπό τόν 18ο αἰώνα εἶναι δύσκολο νά διακρίνουμε τόν δημόσιο ἀπό τόν ἰδιωτικό τομέα καί ὅτι ὅσο πιό παλιά εἶναι ἡ ὑπό ἐξέταση περίοδος, τόσο πιό τεχνητός καί ἀντιιστορικός γίνεται ὁ διαχωρισμός. Γεγονός εἶναι ὅτι στό φεουδαρχικό κόσμο τοῦ 8ου ἕως καί τοῦ 11ου αἰώνα δέν ὑπῆρχε καμιά διάκριση μεταξύ τοῦ ἰδιωτικοῦ καί τοῦ δημόσιου. Μέ τήν ἐμφάνιση τῶν πόλεων-κρατῶν καί κατόπιν τῶν ἀπολυταρχικῶν κρατῶν, ἡ διάκριση μεταξύ τοῦ δημόσιου καί τοῦ ἰδιωτικοῦ ἐπανεμφανίστηκε, ἀλλά οἱ δύο αὐτές ἔννοιες ἐπικράτησαν σταδιακά καί ὄχι ταυτόχρονα στούς διάφορους τομεῖς. Ὅσον ἀφορᾶ τήν

70. Violante, *I Vescovi dell' Italia Centro–settentrionale*, σ. 201.
71. Herlihy, *Treasure Hoards in the Italian Economy*, σ. 5.
72. Duby, *Guerriers et paysans*, σ. 183.
73. Βλ. Postan, *Investment in Medieval Agriculture*, σ. 579 καί 581.

οἰκονομική λειτουργία τῆς κυβέρνησης, μέχρι πρόσφατα οἱ Εὐρωπαῖοι μονάρχες δέν ἔκαναν καμιά διάκριση ἀνάμεσα στίς κληρονομημένες ἰδιωτικές περιουσίες τους καί τά κρατικά θησαυροφυλάκια. Στή Γαλλία τοῦ 14ου καί 15ου αἰώνα, ἀκόμη καί οἱ εὐγενεῖς τοῦ βασιλείου θεωροῦσαν ὅτι «εἶχαν δικαιώματα στούς οἰκονομικούς πόρους τοῦ κράτους καί ὅτι ἦταν θεμιτό νά κάνουν χρήση ἑνός μεγάλου μέρους τέτοιων πόρων».[74] Ὅσο γιά τήν Ἀγγλία τοῦ 17ου αἰώνα εἶναι ἀπό κάθε πλευρά πιό διαφωτιστικό νά μιλᾶ κανείς γιά βασιλικό παρά γιά δημόσιο χρῆμα, μιᾶς καί οἱ σύγχρονοι, ἀντί νά διακρίνουν ἀνάμεσα στά οἰκονομικά προβλήματα τοῦ Στέμματος καί αὐτά τοῦ ἰδιώτη, προτιμοῦσαν περισσότερο νά ἀντιπαραβάλλουν τήν θέση τοῦ βασιλιᾶ μέ αὐτήν τῶν ἰδιωτῶν γαιοκτημόνων.[75]

Ἄλλος ἕνας παράγοντας πού συνέβαλε στή συσκότιση τῆς διάκρισης ἀνάμεσα στόν ἰδιωτικό καί τόν δημόσιο τομέα, ἦταν ἡ ἰσχυρή παρουσία τῆς Ἐκκλησίας ὡς οἰκονομικῆς ὀντότητας. Ἦταν ἡ Ἐκκλησία ἰδιωτική ὀντότητα ἤ ἦταν περισσότερο ἕνας δημόσιος ὀργανισμός; Ὁποιαδήποτε ἀπάντηση θά ἦταν αὐθαίρετη, διότι παρόλο πού θέτουμε τήν ἐρώτηση αὐτή σήμερα, δέν ὑπῆρχε στή σκέψη τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς. Στίς ἑπόμενες σελίδες, θά ἐξετάσουμε τήν Ἐκκλησία σάν κάτι τό ξέχωρο καί ἀπό τόν ἰδιωτικό καί ἀπό τόν δημόσιο τομέα. Καί ἡ διάκριση αὐτή εἶναι ἐπίσης αὐθαίρετη, ἀλλά ὅπως εἰπώθηκε παραπάνω, ὁποιαδήποτε ἐναλλακτική θεώρηση, θά ἦταν τό ἴδιο αὐθαίρετη.

Τό ἐπίπεδο καί ἡ δομή τῆς δημόσιας ζήτησης ἐξαρτῶνται ἀπό:

α) τό εἰσόδημα τῆς δημόσιας Διοίκησης·

β) τίς «ἀνάγκες» αὐτῶν πού ἀσκοῦν τήν ἐξουσία καί τῆς κοινότητας τήν ὁποία ἐλέγχουν ἤ ἐκπροσωποῦν·

γ) τήν διάρθρωση τῶν τιμῶν.

Τό πρῶτο σημεῖο (α) χρειάζεται κάποια ἐπεξήγηση. Ἐνῶ στήν περίπτωση τῶν ἰδιωτῶν τό εἰσόδημα εἶναι, κατά μία ἔννοια, δεδομένο, ἡ δημόσια διοίκηση ἔχει τή δυνατότητα νά

74. Rey, *Finances Royales*, σ. 608.
75. Ashton, *Deficit Finance*, σ. 15-16.

αὐξάνει τούς φόρους, κατά τρόπο ὥστε, ἕως ἕνα σημεῖο, τό εἰσόδημά της νά εἶναι συνάρτηση τῶν «ἀναγκῶν» της. «Μέχρι ἕνα ὁρισμένο σημεῖο» μόνο, γιατί πέραν αὐτοῦ ἡ δημοσιονομική πίεση μπορεῖ νά ἐξανεμίσει τίς πηγές τοῦ εἰσοδήματος· μέ ἄλλα λόγια, δέν μπορεῖ κανείς νά φάει τήν ἀγελάδα καί μετά νά περιμένει καί γάλα. Οἱ διαμαρτυρίες καί τά παράπονα τῶν φορολογουμένων εἶναι τά πιό συχνά ἀπαντώμενα θέματα στά ἔγγραφα κάθε ἐποχῆς καί χώρας. Τόν Μεσαίωνα, στήν χορωδία τῶν διαμαρτυριῶν ἕνωναν τήν φωνή τους οἱ ἠθικολόγοι καί οἱ πολιτικοί φιλόσοφοι (οἱ δυό ὁμάδες ἦταν μόλις καί μετά βίας διακρίσιμες), πού δέν ἔχαναν εὐκαιρία νά ὑποδεικνύουν ὅτι κάθε ἡγεμόνας πού ἀπομυζοῦσε τούς ὑπηκόους του γιά νά ζεῖ μεγαλόπρεπα ἤ πού κήρυσσε πόλεμο, διέπραττε θανάσιμο ἁμάρτημα. Ἐάν ἔπαιρνε κανείς τό περιεχόμενο ὅλων αὐτῶν τῶν ἐγγράφων καί τῶν κειμένων, κυριολεκτικά θά συμπέραινε ὅτι οἱ ἄνθρωποι ὑπόκειντο συνεχῶς σέ ἀφαίμαξη μέχρι θανάτου ἀπό ἀχόρταγους καί αἱμοδιψεῖς ἡγεμόνες.

Δέν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία ὅτι ἀπό τήν τελευταία περίοδο τοῦ Μεσαίωνα ὥς καί τήν Ἀναγέννηση, οἱ δημόσιες ἀρχές κατόρθωναν νά διευρύνουν τήν φορολογική βάση, νά ἐξαλείφουν τούς συνταγματικούς φραγμούς στή φορολογία καί νά αὐξάνουν τούς δασμούς εἰσαγωγῆς. Ἐπίσης συνεχῶς ἐπινοοῦσαν καινούργιες καί εὐφυεῖς δημοσιονομικές ἀνάγκες. Μετά τό 1522 στήν Γαλλία, οἱ προσπάθειες τοῦ Στέμματος ν' αὐξήσει τόν ἀριθμό τῶν ἔκτακτων δημοσιονομικῶν ἐσόδων καί νά ἐπινοήσει συμπληρωματικές ἀνάγκες, θεσμοποιήθηκε ὑπό τήν μορφή ἑνός δημοσιονομικοῦ ταμείου μέ τό ἔξοχα ἐπιλεγμένο ὄνομα τοῦ γραφείου τῶν parties casuelles. Μέσα ἀπό αὐτά διαγραφόταν ἡ ἐμφάνιση τοῦ σύγχρονου κράτους ἀπό τά ἐρείπια τοῦ φεουδαρχικοῦ κόσμου καί ἡ προοδευτική διεύρυνση τῶν λειτουργιῶν του. Τά ἔσοδα τῆς δημοκρατίας τῆς Σιένας στίς ἀρχές τοῦ 13ου αἰώνα ἀνέρχονταν σέ 1000 περίπου λίρες τό μήνα μέ τήν μορφή φόρων ὑποτελείας καί δανείων· ἀπό τά μέσα τοῦ αἰώνα ἔφθαναν τίς 20.000 περίπου λίρες τόν μήνα καί στά τέλη τοῦ αἰώνα τίς 50.000 λίρες.[76] Τά συνολικά ἔσοδα τῆς δημοκρατίας τῆς Βενετίας αὐξήθηκαν ἀπό 250.000 περίπου δουκάτα γύρω στό 1340, σέ 1,15 περίπου

76. Fiumi, *Fioritura e decadenza*, σ. 455.

ἑκατομμύρια δουκάτα γύρω στό 1500 καί σέ 2,45 περίπου ἑκατομμύρια δουκάτα, γύρω στό 1600.[77] Τό εἰσόδημα τοῦ Πάπα αὐξήθηκε ἀπό 170.000 δουκάτα «πνευματικῶν ἐσόδων» καί 120.000 δουκάτα «κοσμικῶν ἐσόδων» τό 1480, σέ 202.000 δουκάτα καί 220.000 δουκάτα, ἀντίστοιχα, τό 1525.[78] Στήν Ἱσπανία, τό εἰσόδημα πού προέκυπτε ἀπό δύο φόρους, τήν *alcabala* καί τούς *millones*, αὐξήθηκε πάνω από 500% μεταξύ 1504 καί 1596. Ἐπιπλέον, ἐνῶ τό 1504 τά ἔσοδα ἀπό τήν *alcabala* ἀντιπροσώπευαν τό 85% τῶν κρατικῶν ἐσόδων, τό 1596 ἀντιπροσώπευαν μόνο τό 25%.[79] Στήν Ἀγγλία, τά ἔσοδα τοῦ Στέμματος αὐξήθηκαν ἀπό 140.000 περίπου λίρες τόν χρόνο, γύρω στό 1510, σέ 860.000 περίπου λίρες τό χρόνο, γύρω στό 1640.[80] Στήν Γαλλία, τά ἔσοδα τοῦ Στέμματος αὐξήθηκαν ἀπό 4 περίπου ἑκατομμύρια φράγκα γύρω στό 1500, σέ 31 περίπου ἑκατομμύρια γύρω στό 1610.[81]

Πληροφορίες τέτοιου εἴδους κεντρίζουν τήν φαντασία, ἀλλά πρέπει νά εἴμαστε προσεκτικοί ὡς πρός τά φαινόμενα: οἱ ἀριθμοί πού ἀναφέρθηκαν πιό πάνω πρέπει νά θεωρηθοῦν σέ συνάρτηση μέ τίς ἀνερχόμενες τιμές, τόν αὐξανόμενο πληθυσμό καί τόν πλοῦτο. Ὁμοίως, ἡ γενική κατακραυγή τῶν ἠθικολόγων καί τῶν πολιτικῶν φιλοσόφων πρέπει νά ἑρμηνευθεῖ ὑπό τό φῶς τῆς ἄποψης ὅτι ἕνα καλά διοικούμενο κράτος πρέπει νά βρίσκει πόρους χωρίς ἐπιβολή φορολογίας.[82]

Γεγονός πάντως παραμένει ὅτι ἡ δημοσιονομική πίεση ἀπό πλευρᾶς δημόσιας διοίκησης πάντα συναντοῦσε ἀντίσταση, συχνά ἰσχυρή καί κάποιες φορές ἀξεπέραστη. Τό προβιομηχα-

77. Lane, *Venice*, σ. 426.
78. Partner, *The Budget of the Roman Church*, σ. 263-266.
79. Vicens Vives, *Economic History of Spain*, Κεφάλαιο 30.
80. Dietz, *English Government Finance*, σ. 190.
81. Clamageran, *Histoire de l'impôt*, τόμοι 1 καί 2.
82. Σέ μία δήλωση πού ἔκανε πρός τή Βουλή τῶν Κοινοτήτων τό 1467, ὁ Βασιλιάς Ἐδουάρδος Δ΄ τῆς Ἀγγλίας διακήρυξε «Προτίθεμαι νά ζήσω ἀπό τά δικά μου καί ὄχι νά φορολογήσω τούς ὑπηκόους μου παρά μόνο σέ μεγάλες καί ἐπιτακτικές ἀνάγκες πού θά ἀφοροῦν περισσότερο τίς δικές τους περιουσίες καί τήν ἄμυνα τῶν ἴδιων καί τοῦ βασιλείου παρά τή δική μου εὐχαρίστηση». Ἡ φράση « νά ζήσει ἀπό τά δικά του» σήμαινε καθαρά ὅτι ὁ Βασιλιάς ἔπρεπε νά ζεῖ μόνο ἀπό τά νόμιμα εἰσοδήματά του, δηλαδή ἀπό τά ἐνοίκια τῶν κτημάτων πού ἀνῆκαν στό Στέμμα καί ἀπό τά εἰσοδήματα πού συνεπαγόταν ἡ ἰδιότητά του ὡς φεουδαρχικοῦ μονάρχη.

νικό κράτος δέν εἶχε στή διάθεσή του τίς τεχνικές καί τά μέσα ἔρευνας πού ἔχει τό βιομηχανικό, καί ἡ ἀπόκρυψη πλούτου ἦταν σχετικά εὔκολη. Ἐπιπλέον οἱ εὐγενεῖς καί ὁ κλῆρος συνήθως ἀπολάμβαναν δημοσιονομική ἐξαίρεση. Στά ἐδάφη τῆς Ραβέννας (Ἰταλία) μέχρι τό 1659, οἱ κληρικοί, οἱ εὐγενεῖς καί οἱ ἀλλοδαποί ἐξαιροῦνταν τῆς ὑποχρέωσης πληρωμῆς φόρων καί κατεῖχαν 35, 42 καί 15% τῆς γῆς ἀντίστοιχα.[83] Μερικές ἐπαγγελματικές ὁμάδες, ὅπως οἱ καθηγητές πανεπιστημίων στήν Ἀναγεννησιακή Ἰταλία καί οἱ δικηγόροι καί οἱ γιατροί στήν Γαλλία τοῦ 14ου αἰώνα, ἀπαλλάσσονταν, ἐπίσης, ἀπό τήν πληρωμή φόρων. Τέτοια προνόμια δέν προστάτευαν τούς ἀποδέκτες τους γιά πάντα, ὅπως ἕνα φυλαχτό. Μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου, τόσο ἡ Ἐκκλησία ὅσο καί οἱ εὐγενεῖς ἀποτύγχαναν ν' ἀποφύγουν φόρους καί κατά καιρούς, ἐξαιρετικά δραστικά μέτρα παραμέριζαν κεκτημένα δικαιώματα. Ὡστόσο, στά περισσότερα μέρη τῆς Εὐρώπης καί κατά τό μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, τά δημοσιονομικά προνόμια ἀποτελοῦσαν μιά πραγματικότητα πού δημιουργοῦσε καθυστερήσεις, μείωνε τά ἔσοδα καί περιέπλεκε τή διαδικασία αὔξησης τῶν φόρων. Ἐπιπλέον, καί χειρότερο ἀπ' ὅλα, τά δημοσιονομικά προνόμια πίεζαν τίς δημόσιες ἀρχές πρός τήν κατεύθυνση τῆς ἔμμεσης φορολογίας πού ἐπιβαλλόταν κυρίως στήν κατανάλωση ἀπαραίτητων εἰδῶν. Κατά συνέπεια, τό δημοσιονομικό βάρος χτυποῦσε, ἀναλογικά, σκληρότερα τούς φτωχούς, γεγονός πού μέ τήν σειρά του ἐξηγεῖ τά παράπονα καί τίς διαμαρτυρίες, πού ἀναφέρονται πιό πάνω.

Συμπερασματικά, πρέπει νά δεχτεῖ κανείς ὅτι τό ποσοστό τοῦ εἰσοδήματος πού ἀπορροφοῦσε ὁ δημόσιος τομέας σίγουρα αὐξήθηκε ἀπό τόν 11ο αἰώνα καί μετά, σ' ὅλη τήν Εὐρώπη, ἀλλά εἶναι δύσκολο νά φανταστεῖ κανείς, ὅτι, ἐκτός ἀπό συγκεκριμένες περιόδους καί περιοχές οἱ δημόσιες ἀρχές δέν κατάφερναν ποτέ νά οἰκειοποιηθοῦν περισσότερο ἀπό 5 μέ 8% τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος.[84]

Ὅπως ἔχει λεχθεῖ πιό πάνω, λαμβάνοντας ὑπόψη τό μέγε-

83. Porisini, *La proprietá terriera nel comune di Ravenna*, σ. 31 καί 75-76.

84. Στά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα, στά περισσότερα εὐρωπαϊκά κράτη οἱ δημόσιες δαπάνες ἀποτελοῦσαν μόλις τό 2 μέ 6 τοῖς ἑκατό τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος.

θος τῶν δημοσίων ἐσόδων καί τή δομή τῶν τιμῶν, τό ἐπίπεδο καί ἡ δομή τῆς δημόσιας ζήτησης ἐξαρτῶνται ἀπό τίς ἀνάγκες τῶν δημοσίων ἀρχῶν καί τῆς κοινότητας πού ἐλέγχουν ἤ ἐκπροσωποῦν. Στήν προβιομηχανική Εὐρώπη οἱ ἀνάγκες πού εἶχαν κάποια σημασία ἦταν φυσικά οἱ ἀνάγκες αὐτῶν πού ἀσκοῦσαν τήν ἐξουσία. Αὐτές γενικά σχετίζονταν μέ τόν πόλεμο καί τήν ἄμυνα, τή δημόσια διοίκηση, τή ζωή τῆς αὐλῆς καί τίς γιορταστικές ἐκδηλώσεις.

Οἱ δημόσια ὀργανωμένες γιορτές εἶχαν ταυτόχρονα πρακτικό σκοπό καί συμβολική σημασία· ψυχαγωγοῦσαν τόν λαό, ἀποκαθιστώντας τήν ἠρεμία μέ τέρψεις καί ἐλεημοσύνες.[85] Ταυτόχρονα ἀποσκοποῦσαν στό νά ἐκπροσωποῦν συμβολικά μιά ταυτότητα ἐνδιαφερόντων καί πόθων τοῦ λαοῦ καί τοῦ ἡγεμόνα –ὅπως οἱ γιορταστικές ἐκδηλώσεις καί οἱ πανηγυρισμοί μετά ἀπό μιά στρατιωτική νίκη, τή γέννηση τοῦ διαδόχου, τήν ἀνάνηψη κάποιου πρίγκιπα καί τό τέλος μιᾶς ἐπιδημίας. Μερικοί ἀπ' αὐτούς τούς γιορτασμούς κόστιζαν τεράστιες περιουσίες.

Γιά νά διευκολύνουμε τήν περιγραφή, διαχωρίσαμε τίς δαπάνες γιά ἑορταστικές ἐκδηλώσεις ἀπό τίς δαπάνες διοίκησης, ἀλλά ὁ λαός τῆς ἐποχῆς ἐκείνης θά ἀποροῦσε μέ τή διάκριση αὐτή. Τά διοικητικά καθήκοντα τοῦ κράτους ἦταν πολύ λίγα καί ἁπλά καί ἡ διοργάνωση δημόσιων ἐκδηλώσεων ἐθεωρεῖτο σάν ἕνα ἀπ' αὐτά. Ἕνας σημαντικός παράγοντας δαπάνης ἦταν οἱ πρεσβεῖες καί ἄλλες μορφές ἀντιπροσώπευσης. Μέρος τῶν χρημάτων αὐτῶν ξοδευόταν γιά ἐπίδειξη, χορούς καί γιορτές καί ἕνα ἄλλο γιά πληροφοριοδότες καί κατασκόπους. Γιά τίς ἄλλες δραστηριότητες ξοδεύονταν λίγα. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἀπό τόν 12ο αἰώνα καί μετά, οἱ γραφειοκράτες προοδευτικά αὐξάνονταν, ἀλλά πολλά διοικητικά καθήκοντα ἐξακολουθοῦσαν νά ἐκτελοῦνται ἀπό εὐγενεῖς πού σέ ἔνδειξη σεβασμοῦ πρός τήν ἀρχή τῆς noblesse oblige, δέν ἔπαιρναν μισθό γιά τούς κόπους τους, παρόλο πού συχνά

85. Οἱ γιορτές καί οἱ πανηγυρικές ἐκδηλώσεις ἔδιναν τήν εὐκαιρία γιά τή διανομή ἐλεημοσύνης, καί γιά τή διοργάνωση παρελάσεων, ἀγώνων, καθώς καί ἄλλων θεαμάτων πού τουλάχιστον σύμφωνα μέ τά σημερινά κριτήρια δέν ἦταν καί τόσο εὐχάριστα. Στήν Ἱσπανία, οἱ ἑορταστικές ἐκδηλώσεις γιά τό γάμο τοῦ Καρόλου Β΄ καί τῆς Μαρίας-Λουΐζας περιελάμβαναν καί τή δημόσια ἐκτέλεση ἐγκληματιῶν – μερικοί ἐκ τῶν ὁποίων εἶχαν καταδικασθεῖ νά πεθάνουν στήν πυρά.

ἔβρισκαν ἄλλους, καί ὄχι πάντα εὐυπόληπτους, τρόπους γιά νά πάρουν κάποια ἀποζημίωση.

Ἕνα εἶδος δημόσιας ζήτησης ἀπαιτεῖ εἰδική μελέτη, παρόλο πού δέν ἀποτελοῦσε μεγάλο κονδύλι στούς προϋπολογισμούς. Δεδομένου τοῦ χαμηλοῦ εἰσοδήματος, ἡ πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ δύσκολα μποροῦσε νά ἱκανοποιήσει τίς πιό βασικές ἀνάγκες της γιά φαγητό, στέγη καί ἔνδυση. Μιά σειρά ἀπό ἄλλες ἀνάγκες, εἰδικότερα γιά ἰατρικές ὑπηρεσίες καί ἐκπαίδευση, ἐνῶ θεωροῦνταν σημαντικές, δέν μποροῦσαν νά ἱκανοποιηθοῦν γιατί οἱ ἄνθρωποι δέν εἶχαν τό ἀναγκαῖο εἰσόδημα γιά νά τίς μετατρέψουν, σέ ἐνεργό ζήτηση. Στίς κοινότητες τῆς Ἰταλίας καί τῆς Φλάνδρας γρήγορα συνειδητοποιήθηκε πώς κάποιες ἀπ' τίς ἀνάγκες αὐτές ἦταν ἀπαραίτητες, εἶχαν μιά ἠθική καί κοινωνική ἀξία πού δέν μποροῦσε νά ἀγνοηθεῖ. Ἔτσι ἐπινοήθηκε ἕνα σύστημα πληρωμῆς γιατρῶν, χειρούργων καί δασκάλων μέ «χρήματα τοῦ δημοσίου», ὥστε κάθε ἀσθενής, ἀκόμα κι ἄν ἦταν φτωχός, νά μπορεῖ νά ὑποβληθεῖ σέ θεραπεία, ἤ τά παιδιά τῶν κοινῶν ἀνθρώπων νά μποροῦν νά πᾶνε σχολεῖο. Τό 1288, τό Μιλάνο (Ἰταλία) μέ 60.000 περίπου κατοίκους εἶχε τρεῖς χειρούργους πού «μισθοδοτοῦνταν ἀπό τήν κοινότητα» καί ἦταν ἐπιφορτισμένοι μέ τήν θεραπεία «ὅλων τῶν φτωχῶν πού χρειάζονταν φροντίδα». Τό 1324, ἡ Βενετία (Ἰταλία) μέ πληθυσμό περίπου 100.000, εἶχε 13 γιατρούς καί 18 χειρούργους, πού ἀνῆκαν στή λίστα μισθοδοσίας τῆς κοινότητας, πρός ἐξυπηρέτηση τῶν φτωχῶν. Τό 1630, στά μικρότερα κέντρα τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Φλωρεντίας καί τῆς Πίζας, 30 γιατροί ἀπό σύνολο 55 καί 24 χειροῦργοι ἀπό σύνολο 62 ἦταν «κοινοτικοί». Ἔξω ἀπό τήν Ἰταλία ὑπῆρχαν δημοτικοί γιατροί στήν Μπρύζ, τόν 13ο αἰώνα· στήν Λίλ, Ὕπρ καί τήν Δουνκέρκη, τόν 14ο αἰώνα καί ἀργότερα στό Μπορντώ, Φράϊμπουργκ, Βασιλεία, Κολιουάρ, Παρίσι, Λυών καί ἄλλες πόλεις.[86] Στόν τομέα τῆς ἐκπαίδευσης ἐπίσης, ἡ δημόσια ζήτηση ἀπέκτησε προοδευτικά μεγαλύτερη σημασία. Στίς ἀρχές τοῦ Μεσαίωνα, ἐλάχιστοι ἦταν ἐκεῖνοι πού μορφώνονταν, κι αὐτοί σέ μοναστήρια ἤ σέ ἰδιωτικούς δασκάλους. Μέ τήν ἐμφάνιση τῶν δήμων, ἡ πρακτική τῆς πληρωμῆς δασκάλων μέ χρήματα τοῦ δημοσίου ἐξαπλώθηκε. Ἡ ἰδιωτική

86. Γιά τά παραπάνω, βλ. ἐπίσης Cipolla, *Public Health*, Κεφάλαιο 1ο.

ἐκπαίδευση ποτέ δέν ἐξαφανίστηκε ἐντελῶς καί μέχρι πρόσφατα συνέχισε νά παίζει σημαντικό ρόλο, εἰδικότερα στήν ἐκπαίδευση τῶν παιδιῶν τῆς ἀνώτερης τάξης. Ὡστόσο, τό φαινόμενο τῶν δασκάλων καί σχολείων τοῦ δημοσίου ἀναπτύχθηκε ἀρκετά γρήγορα μετά τόν 11ο αἰώνα. Ἀξίζει νά θυμηθοῦμε τά σοφά λόγια, μέ τά ὁποῖα οἱ διευθύνοντες μιᾶς ταπεινῆς κοινότητας στήν Τοσκάνη –Casteldelpiano– ἀποφάσισαν, τό 1571, τήν διάθεση μέρους τῶν πενιχρῶν πόρων τῆς κοινότητας γιά τήν πρόσληψη ἑνός δημοδιδασκάλου:

> «Καθότι γιά κανένα ἄλλο σκοπό δέν μποροῦσαν νά κάνουν πιό ἀποδοτική καί νόμιμη χρήση τῶν πόρων τῆς κοινότητας γιά τό συμφέρον αὐτῆς καί τῶν πολιτῶν της, ἀπό τό νά προσλάβουν ἕναν δάσκαλο».

Ἡ ἐκπαίδευση δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ σάν κατανάλωση ἀλλά σάν ἐπένδυση στό ἀνθρώπινο κεφάλαιο. Ὅσο γιά δημόσιες ἐπενδύσεις περισσότερο συμβατικοῦ χαρακτήρα, πρέπει νά ἀναφέρει κανείς τίς στρατιωτικές κατασκευές, ὅπως τά τείχη τῆς πόλης (βλ. Πίνακα 9), ὀχυρωματικά ἔργα, κάστρα κ.ο.κ. Ἄλλες μορφές δημόσιων κατασκευῶν περιλάμβαναν κοινοτικά κτίρια, νοσοκομεῖα καί γεφύρια. Τέλος, ὑπῆρχε καί ἡ κατασκευή πολυτελῶν ἔργων, ὅπως τά βασιλικά ἀνάκτορα. Στήν Ἀναγεννησιακή Ἰταλία οἱ πιό ἐπιφανεῖς πρίγκιπες ἐπένδυαν ἐπίσης ποσά γιά τόν ἐξωραϊσμό τῶν πόλεων. Τά ὅπλα καί τά πολεμικά πλοῖα ἀποτελοῦν ἕνα μή ἀρεστό τύπο

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Χρονολογίες κατασκευῆς καί μῆκος τῶν τειχῶν σέ σχέση μέ τόν πληθυσμό, σέ ἐπιλεγμένες πόλεις

	Χρονολογία Κατασκευῆς	Μῆκος (σέ χλμ.)	Πληθυσμός (σέ χιλιάδες)
Ἀβινιόν	1355-1377	5	30
Τούρ	1355-1360	4,5	10
Γάνδη	13ος-14ος αἰ.	12,7	60
Ὀρλεάνη	1466-1486	6	12
Ρέν	1337-1360	6,5	14
Λουβαίν	1357-1379	7	15
Βρυξέλλες	1357-1379	7	13

κεφαλαίου ἀλλά εἶναι κεφαλαιουχικά ἀγαθά καί ἀπό τό τέλος τοῦ 15ου αἰώνα ἀπορροφοῦσαν ὅλο καί μεγαλύτερα ποσά δημόσιων δαπανῶν.

Θά δοῦμε πιό κάτω ὅτι στόν ἰδιωτικό τομέα μέρος τῶν διαθέσιμων πόρων προοριζόταν πάντα γιά τήν ἀποθήκευση εἰδῶν διατροφῆς καί τή διατήρησή τους. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τόν δημόσιο τομέα. Οἱ δημόσιες ἀρχές ἐνδιαφέρονταν διπλά γιά τό πρόβλημα τῶν ἀποθεμάτων τροφίμων: πρῶτον, γιά ἀνθρωπιστικούς λόγους καί χρηστή διοίκηση, δεύτερον, γιά λόγους πολιτικῆς σταθερότητας ἐπειδή ἡ πείνα ἦταν ἡ πιό συχνή αἰτία λαϊκῶν ἐξεγέρσεων καί ξεσηκωμῶν. Τό 1549, ὁ Βενετσιάνος ἀξιωματοῦχος Bernardo Navagero ἔγραφε πρός τήν γερουσία τῆς Βενετίας: «Δέν θεωρῶ ὅτι ὑπάρχει τίποτα πιό σημαντικό στή διακυβέρνηση τῶν πόλεων παρά αὐτό, δηλ. ἡ ἀποθήκευση δημητριακῶν, γιατί τά ὀχυρά δέν μποροῦν νά κρατηθοῦν ἐάν δέν ὑπάρχουν προμήθειες καί ἐπειδή οἱ περισσότερες ἐξεγέρσεις καί ἀνταρσίες ὀφείλονται στήν πείνα». Ἡ Φλωρεντία, ἡ Πίζα, ἡ Λούκκα, ἡ Σιένα καί ἄλλες πόλεις δημιούργησαν «*Uffici dell' Abbondanza*» (Γραφεῖα ἐπισιτισμοῦ) μεταξύ τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰώνα καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου. Τά γραφεῖα αὐτά ἦταν ἐπιφορτισμένα μέ τήν ἐπίβλεψη παροχῆς τροφίμων καί τή δημιουργία δημόσιων ἀποθηκῶν γιά διανομή, σέ καιρούς ἔλλειψης. Σέ ἔγγραφα ἤδη ἀπό τό 1139 ἀναφέρονται ἀγορές δημητριακῶν ἀπό τήν Κοινότητα τῆς Φλωρεντίας *pro annona publica.*[87] Μιά ἄλλη περίπτωση ἀπόκτησης δημητριακῶν ἐκ μέρους τῆς Κοινότητας τῆς Φλωρεντίας γιά τή δημιουργία δημόσιων ἀποθεμάτων, καταγράφεται σ' ἕνα ἔγγραφο τοῦ Μαΐου.[88] Μέ τήν ἀρχή τοῦ 15ου αἰώνα ἡ Κοινότητα τῆς Φρανκφούρτης (Γερμανία) εἶχε ἕνα περίπλοκο σύστημα ἀποθεμάτων πού βασιζόταν σέ φορολογία σέ εἶδος. Κάπου-κάπου, ἡ Κοινότητα κατέφευγε στό ἐλεύθερο ἐμπόριο, ὅπως τό 1437, ὅταν ἀγόρασε μέχρι καί 28.380 σακκιά δημητριακῶν γιά ἀποθήκευση.[89] Στό Bassan (Ἰταλία), στό δεύτερο μισό τοῦ 15ου αἰώνα, οἱ ἀρχές τῆς πόλης ἔχτισαν ἕνα κτίριο στό ὁποῖο ἀποθήκευσαν δημητριακά

87. Fiumi, *Fioritura e decadenza*, τόμ. 117, σ. 467.
88. Carabellese, *La Peste del 1348*, σ. 7 κ.ἑξ.
89. Wolff, *Prix et marché*, σ. 465.

γιά μελλοντικές ἀνάγκες.[90] Στή Μοδένα (Ἰταλία) ὑπῆρχε ἕνας δημόσιος ὀργανισμός γιά τή διατήρηση ἀποθεμάτων τροφίμων. Ὡστόσο, ἐκτός ἀπό τό δημόσιο ὀργανισμό, τό 1501 δημιουργήθηκε ἕνα *Santo Monte della Farina*. (Ἱερό Βουνό Ἀλευριοῦ), μέ πρωτοβουλία τοῦ ἱερέα Girolamo da Verona. Ἀπέβλεπε στήν ἀποθήκευση δημητριακῶν, διοικοῦνταν ὅμως ἀπό τίς συντεχνίες τῆς πόλης.[91] Προφανῶς ἡ ἐμπιστοσύνη στήν κρατική γραφειοκρατία εἶχε κλονιστεῖ.

Ὅπου ἀσκοῦσαν τήν ἐξουσία πεφωτισμένες διοικήσεις ἀναλάμβαναν ἐπίσης δημόσιες ἐπενδύσεις πιό παραγωγικῆς μορφῆς. Μεταξύ τοῦ 1168 καί τοῦ 1191 ὁ Φίλιππος τῆς Ἀλσατίας, Κόμης τῆς Φλάνδρας, ἄνοιξε κανάλια πού συνέδεαν τήν κοιλάδα τοῦ Ἐσκώ μέ τήν ἀκτή καί δημιούργησε τά λιμάνια Γκραβελίν, Νιοῦπορτ καί Ντάμ. Τήν ἴδια περίπου περίοδο, οἱ ἐπίσκοποι τῆς Βρέμης καί τοῦ Ἀμβούργου διοργάνωσαν τήν ἀναμόρφωση τῶν Βαλτότοπων Stauffen. Τό 1230-1231, ἡ Κοινότητα τῆς Μπολώνια ξόδεψε σημαντικά ποσά γιά τήν ἀγορά μηχανικοῦ ἐξοπλισμοῦ, πού δίνονταν ἁπλόχερα σέ μετανάστες τεχνίτες γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐριουργίας καί τῆς μεταξουργίας. Στή Φλωρεντία, κατά τή διάρκεια τῆς ὕφεσης πού ἀκολούθησε τήν ἐπιδημία τῆς πανώλης τοῦ 1631,

> «Ὁ Μέγας Δούκας ἔκανε 18μηνα ἄτοκα δάνεια, συνολικῆς ἀξίας 150.000 *σκούδων*, στά ἐργαστήρια μαλλιοῦ καί μέταξας, ἔτσι ὥστε νά μπορέσουν νά συνεχίσουν νά ἐργάζονται καί νά ὑποστηρίζουν τούς ἐργαζόμενους στίς δύο κύριες βιοτεχνίες τῆς πόλης. Διέταξε ἐπίσης τήν ἔναρξη τῆς κατασκευῆς τῆς πρόσοψης τῆς Santa Maria del Fiore καί τήν ἀποπεράτωση τῶν ἀνακτόρων Pitti. Ὅλα αὐτά ἔγιναν γιά νά ὑποστηριχτοῦν περισσότεροι τεχνίτες καί ἐργάτες καί μιᾶς καί οἱ ἀγρότες ἀποτελοῦν τήν ραχοκοκαλιά τοῦ κράτους, πρόβλεψε καί γι' αὐτούς βάζοντάς τους νά σκάψουν χαντάκια καί κανάλια ὥστε νά ἀντλοῦν ἄφθονο νερό γιά τήν χρήση καί τόν ἐξωραϊσμό τῆς πόλης».[92]

Ἡ σχετική σημασία τῶν διαφόρων εἰδῶν δημόσιων δαπα-

90. Lombardini, *Pane e denaro a Bassano*, σ. 29 κ.ἑξ.
91. Basini, *L'Uomo e il pane*, σ. 39.
92. Catellacci, *Ricordi*, σ. 384-385.

νῶν διέφερε σημαντικά ἀπό τόπο σέ τόπο καί ἀπό καιρό σέ καιρό, ἔτσι ὥστε ὁποιαδήποτε προσπάθεια γιά ἀναπαράσταση τῶν μορφῶν ἑνός ἀντιπροσωπευτικοῦ προϋπολογισμοῦ, δέν θά εἶχε παρά μικρή ἤ καθόλου σημασία. Πρέπει ἐπίσης κανείς νά διακρίνει τήν ζήτηση τῶν κεντρικῶν διοικήσεων ἀπ' αὐτήν τῶν τοπικῶν.

Ὡστόσο, ἐξετάζοντας κανείς εἴτε τόν Βορρᾶ εἴτε τόν Νότο τῆς Εὐρώπης, καλές ἤ κακές ἐποχές, κεντρικές ἤ τοπικές διοικήσεις, καταλήγει στή διαπίστωση, ὅτι τό μεγαλύτερο ποσοστό τῶν δημόσιων δαπανῶν ἦταν πάντα ἀφιερωμένο σέ πληρωμές τόκων καί πάνω ἀπ' ὅλα σέ στρατιωτικούς σκοπούς. Τό γεγονός ὅτι τόσες πολλές ἐξελίξεις τεχνολογικῆς φύσεως, ἀπό τήν ἐμφάνιση τῶν χυτηρίων σιδήρου μέχρι αὐτήν τῶν σχολείων κτηνιατρικῆς ἐπιστήμης καί μηχανολογίας, εἶχαν στρατιωτική προέλευση, ὑποδεικνύει καθαρά τόν τομέα προτίμησης τῶν δημόσιων δαπανῶν.

Σχολιάζοντας τόν προϋπολογισμό τῆς Δημοκρατίας τῆς Βενετίας, ὁ Fabio Besta συμπέρανε ὅτι οἱ δαπάνες γιά δημόσια ἔργα δέν ἦταν ὑψηλές (μέ ἐξαίρεση τά ἔξοδα γιά τή συντήρηση τῆς λιμνοθάλασσας ἀπό τίς καταστροφές πού προκαλοῦνταν ἀπό τή θάλασσα καί τά ποτάμια)· ὁ τόκος πού πληρωνόταν γιά τά δάνεια τοῦ δημοσίου ἐμφανίζεται σέ ὅλους τούς προϋπολογισμούς ὑψηλός· τά ἔξοδα γιά τίς πρεσβεῖες καί τίς ἀντιπροσωπεῖες «ἦταν πάντα σημαντικά» καί οἱ στρατιωτικές δαπάνες ξεπερνοῦσαν κατά πολύ ὅλες τίς ἄλλες δαπάνες καί ἔφθαναν κατά καιρούς σέ ἀσυνήθιστα ἐπίπεδα».[93] Ἔχει ὑπολογιστεῖ ὅτι στό τέλος τοῦ 16ου αἰώνα στή Βενετία, οἱ δαπάνες μόνο γιά τό στόλο καί τό πυροβολικό ἀνέρχονταν στό 25 μέ 30 τοῖς ἑκατό τῶν ἐσόδων,[94] ποσοστό στό ὁποῖο δέν περιλαμβάνονται οἱ δαπάνες γιά τό στρατό ξηρᾶς. Κι ὅλα αὐτά σέ περίοδο εἰρήνης· σέ περίοδο πολέμου τά συνήθη ἔσοδα δέν ἐπαρκοῦσαν, ἔτσι πού ἦταν ἀπαραίτητη ἡ προσφυγή σέ ἐθελοντικά καί ὑποχρεωτικά δάνεια καί / ἤ σέ ὑποτίμηση τῆς ἀξίας τοῦ νομίσματος γιά νά καλυφθοῦν οἱ στρατιωτικές δαπάνες. Στίς ἀρχές τοῦ 16ου αἰώνα, ὁ στρατιωτικός τομέας ἀπορροφοῦσε περίπου τό 60 τοῖς ἑκατό τῶν δημόσιων

93. *Bilanci della repubblica di Venezia*, τόμ. 1, Βιβλίο I, σ. ccix-ccxv.
94. Romano, *Economic Aspects*, σ. 80.

δαπανῶν πού προέρχονταν ἀπό τόν προϋπολογισμό τοῦ Δουκάτου τοῦ Μιλάνου.[95] Στήν 'Αγγλία, ὁ 'Ερρίκος Ε' ξόδεψε τά δύο τρίτα περίπου τοῦ προϋπολογισμοῦ του καί ὅλα σχεδόν τά ἔσοδά του ἀπό τήν περιουσία του στήν Γαλλία, γιά στρατιωτικούς σκοπούς. Στά τελευταῖα πέντε χρόνια τῆς βασιλείας τῆς 'Ελισάβετ Α', τά τρία τέταρτα τῶν δημόσιων δαπανῶν προορίζονταν γιά πόλεμο ἤ γιά σχετικές δραστηριότητες. Στά πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ 'Ιακώβου Α', τό ποσοστό μειώθηκε στό ἕνα τρίτο ἀλλά αὐξήθηκε στά μετέπειτα χρόνια τῆς βασιλείας του.[96] Τά πράγματα δέν ἔχουν ἀλλάξει ἔκτοτε. Σήμερα οἱ στρατιωτικές δαπάνες μπορεῖ νά ἀντιπροσωπεύουν ἕνα μικρότερο μερίδιο τῶν δημόσιων δαπανῶν, ἀλλά οἱ δημόσιες δαπάνες ἐν γένει, καταλαμβάνουν τό ὑψηλότερο ποσοστό τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος.[97]

Αὐτό πού ἔχει λεχθεῖ ὥς τώρα σέ σχέση μέ τίς δημόσιες

95. Formentini, *IL Ducato di Milano*, σ. 618 σημ.

96. Bean, *War*, σ. 216.

97. Ἄς ὑποθέσουμε ὅτι τά δημόσια ἔσοδα ἀποτελοῦν ποσοστό 5 τοῖς ἑκατό τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος· στήν περίπτωση αὐτή ἀκόμα καί ἄν οἱ στρατιωτικές δαπάνες ἀνέρχονταν στό 50 τοῖς ἑκατό τῶν δημοσίων ἐσόδων δέν θά ἰσοδυναμοῦσαν παρά μόνο μέ τό 2,5 τοῖς ἑκατό τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος. Οἱ στρατιωτικές δαπάνες τῶν παρακάτω χωρῶν, κατά τά ἔτη 1961, 1965 καί 1970 σάν ποσοστά τοῦ 'Ακαθάριστου 'Εθνικοῦ τους Προϊόντος καί σέ κόστος συντελεστῶν εἶχαν ὡς ἀκολούθως:

	1961	1965	1970
'Αργεντινή	3	2	2
Αὐστραλία	5	3	4
Καναδᾶς	4	3	2
Κούβα	8	7	6
Τσεχοσλοβακία	6	6	5
Αἴγυπτος	6	7	9
Γαλλία	6	6	4
'Ιράν	4	4	8
'Ισραήλ	7	12	25
'Ιορδανία	16	13	21
Σαουδική 'Αραβία	12	7	13
Σουηδία	4	4	4
'Ελβετία	3	3	2
'Ηνωμένο Βασίλειο	6	6	5
ΗΠΑ	9	8	8
ΕΣΣΔ	6-10	6-10	6-10

δαπάνες, μπορεῖ νά συμπληρωθεῖ ἐποικοδομητικά μέ τήν παρουσίαση λίγων ἐπιλεγμένων δημόσιων προϋπολογισμῶν.

Ὁ Πίνακας 10 συνοψίζει τίς μέσες ἐτήσιες δημόσιες δαπάνες στήν Περούτζια (Ἰταλία), στό πρῶτο μισό τοῦ 14ου

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

Μέσες ἐτήσιες δαπάνες στούς προϋπολογισμούς τῆς Κοινότητας τῆς Περούτζια, τήν πρώτη δεκαετία τοῦ 14ου αἰώνα

Εἶδος δαπάνης	Λιρέτες	Ποσοστό ἐπί τοῖς ἑκατό τοῦ Προϋπολογισμοῦ
Μισθοί	21.299	34
Στρατός	21.022	33
Πρεσβεῖες	2.420	4
Δημόσια Ἔργα	5.050	8
Ἀγαθοεργίες	3.600	6
.Διάφορα	10.184	15
	63.575	100

αἰώνα. Ἡ Περούτζια ἀποτελοῦσε μιά ἐλεύθερη Κοινότητα, δηλ. πόλη-κράτος: οἱ στρατιωτικές δαπάνες κάλυπταν τό ἕνα τρίτο τοῦ προϋπολογισμοῦ. Ὁ Πίνακας 11 συνοψίζει τόν προϋπολογισμό τοῦ βασιλείου τῆς Νάπολης γιά τό ἔτος 1591-1592. Ὅπως δείχνουν τά στοιχεῖα, οἱ στρατιωτικές δαπάνες ἔφθαναν τό 55 τοῖς ἑκατό τοῦ συνόλου.

Κατά τόν ὑπολογισμό τῶν δαπανῶν τῶν κεντρικῶν διοικήσεων τῶν κρατῶν τῆς προβιομηχανικῆς Εὐρώπης πρέπει νά ἔχει κανείς ὑπόψη του ὅτι ἡ κεντρική ἐξουσία τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἦταν ἀπείρως λιγότερο ἐκτεταμένη καί διάχυτη ἀπ' αὐτήν τοῦ βιομηχανικοῦ κράτους. Ἀρκετές δραστηριότητες ἀνάγονταν στήν ἁρμοδιότητα τῶν τοπικῶν διοικήσεων, οἱ ὁποῖες συνέβαλλαν, μέ τίς δαπάνες τους, στή δημόσια ζήτηση. Ἐν γένει, στούς προϋπολογισμούς τῶν τοπικῶν διοικήσεων, οἱ διοικητικές δαπάνες ἀποτελοῦσαν τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ συνόλου, χωρίς ὅμως μεγάλη διαφορά. Στούς προϋπολογισμούς τῶν τοπικῶν διοικήσεων, ἰδιαίτερα στήν περίπτωση τῶν γαλλικῶν, γερμανικῶν καί ἰταλικῶν πόλεων, οἱ στρατιωτικές δαπάνες βάραιναν ὑπερβολικά, ὑπό τόν τύπο ἀναγκα-

ΠΙΝΑΚΑΣ 11

Δαπάνες προβλεπόμενες στόν προϋπολογισμό τοῦ Βασιλείου τῆς Νάπολης, 1591-1592

Εἶδος δαπανῶν	Δουκάτα	ἐπί τοῖς %
Ὀφειλές πρός τήν Ἀποστολική Ἕδρα	12.632	1
Ἀμοιβή τοῦ Ἀντιβασιλέα	10.000	1
Ἔξοδα Αὐλῆς	10.021	1
Πρεσβεῖες καί μυστικές δαπάνες	187.690	9
Ἡμερομίσθια καί μισθοί	66.696	3
Πανεπιστήμιο	2.256	–
Ἀρχίατρος (Ὑγεία)	145	–
Ταχυδρομεῖο καί ἀγγελιαφόροι	22.000	1
Ἀστυνομία	38.557	2
Ἀγαθοεργίες	2.556	–
Στρατός καί ναυτικό	1.091.299	55
Πληρωτέοι τόκοι	485.172	25
Διάφορα	48.752	2
ΣΥΝΟΛΟ	1.977.776	100

Πηγή: Amodeo, *A proposito di un antico bilancio*· βλ. ἐπίσης Coniglio, *Il viceregno di Napoli*, σ. 123 κ.ἑξ.

στικῆς παροχῆς στέγης στά στρατεύματα, συνεισφορᾶς γιά τήν ἀγορά ὅπλων καί ἐπισκευῶν τῶν τειχῶν τῆς πόλης. Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή, γιά ἐντελῶς διαφορετικούς λόγους, οἱ ἀγγλικές καί ἑλβετικές πόλεις βρίσκονταν σέ πολύ καλύτερη θέση.

8. ΖΗΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

Δύσκολα μπορεῖ κανείς νά ὑποβαθμίσει τήν σπουδαιότητα τῆς Ἐκκλησίας ὡς οἰκονομικῆς ὀντότητας στήν προβιομηχανική Εὐρώπη. Ἡ Ἐκκλησία ἦταν πάντα ἕτοιμη νά καταδικάσει ὅσους λάτρευαν τόν Μαμμωνᾶ, ἀλλά ποτέ δέν ἐφάρμοζε ἡ ἴδια αὐτό πού δίδασκε στούς ἄλλους.

Ἡ Ἐκκλησία ἀπέκτησε τό μεγαλύτερο μέρος τῆς περιουσίας της μέσω δωρεῶν ἀτόμων πού ἐπεδίωκαν ἕνα διαβατήριο γιά τόν Παράδεισο. Ὡς πρός αὐτό τό θέμα, ὁ χρυσός αἰώνας τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας ἦταν ἡ περίοδος πού προηγήθηκε τοῦ 11ου αἰώνα. Τότε, οἱ βάρβαροι βασιλεῖς, διάδοχοι τῶν

Ρωμαίων Αὐτοκρατόρων στήν κατοχή τῶν τεράστιων λατιφουντίων, εἶχαν στήν διάθεσή τους ἕνα σχεδόν ἀνεξάντλητο ἀπόθεμα πλούτου ὑπό τήν μορφή γῆς, κατά τό πλεῖστον ἐρημωμένης, τήν ὁποία ἦταν τελείως ἀνίκανοι νά διαχειριστοῦν οἱ ἴδιοι. Κόμητες καί βαρῶνοι βρίσκονταν σέ παρόμοια θέση καί ἡ τάση τους νά δωρήσουν στήν Ἐκκλησία ἦταν ἀνάλογη τῆς προτίμησής τους γιά ληστεία καί ἁρπαγή. Εἰδικότερα τά μοναστήρια συσσώρευσαν ἀμύθητα πλούτη. Τό Ἀββαεῖο τοῦ St. Bertin εἶχε στήν κατοχή του κάπου 25.000 ἑκτάρια, τόν 9ο αἰώνα. Ὁ πυρήνας τῶν κτημάτων τοῦ Ἀββαείου τοῦ Lorsch συμπεριλάμβανε τήν μισή ἔκταση ἀπό τό μετέπειτα Παλατινάτο τοῦ Ρήνου. Ἡ γῆ πού κατεῖχε τό Ἀββαεῖο τοῦ St. Germain des Prés, τόν 9ο αἰώνα, ἀποτελοῦνταν ἀπό 35 μέ 38 τετραγωνικά χιλιόμετρα.[98] Εἶναι δύσκολο γιά τόν σύγχρονο μελετητή νά φανταστεῖ τό μέγεθος τέτοιων ἐκτάσεων.

Τούς μετέπειτα αἰῶνες ἡ διαδικασία συγκέντρωσης συνεχίστηκε μέ βραδύτερο ρυθμό, ἀλλά ἐπιταχυνόταν ξανά σέ περιόδους συμφορῶν καί καταστροφῶν. Ὅταν ἡ Μαύρη Πανώλη ἐρήμωσε τήν Ἰβηρική Χερσόνησο τό 1347-1351, οἱ εὐγενεῖς καί οἱ πλούσιοι τῆς Καστίλλης συναγωνίζονταν μεταξύ τους στή δωρεά γῆς καί κτιρίων στήν Ἐκκλησία. Στό τέλος τῆς ἐπιδημίας ἡ ἐξάρθρωση τοῦ πλούτου ἦταν τέτοια, ὥστε, τό 1351, ὁ Βασιλιάς Πέτρος Α΄ (πιθανόν μετά ἀπό παράκληση τῶν ἐπιζησάντων, στούς ὁποίους, *ἐκ τῶν ὑστέρων*, τά ποσά πού κατέβαλαν σάν συνδρομή στήν Θεία Πρόνοια, πρέπει νά φαίνονταν ὑπερβολικά) διέταξε τήν Ἐκκλησία νά ἐπιστρέψει τουλάχιστον μέρος τῶν δωρεῶν πού εἶχε λάβει.

Οἱ δωρεές συμπληρώνονταν ἀπό ἀγορές καί, γιά τόν ἕνα ἤ τόν ἄλλο λόγο, ἡ περιουσία τῆς Ἐκκλησίας συνεχῶς μεγάλωνε (βλ. Πίνακα 12). Καθ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ 16ου καί 17ου αἰώνα τό αὐξανόμενο μέγεθος τῶν γαιῶν στήν κατοχή τῆς Ἐκκλησίας ἦταν συνεχῶς πηγή ἀνησυχιῶν γιά τή δημοκρατία τῆς Βενετίας. Στήν Τοσκάνη, μέ τό τέλος τοῦ 15ου αἰώνα, ἡ Ἐκκλησία, εἶχε φτάσει νά κατέχει τόσο μεγάλο ποσοστό τῶν σπιτιῶν καί τῆς γῆς τῆς πόλης καί τῶν ἐδαφῶν τῆς Pistoia, πού ὁ τοπικός πληθυσμός ἔκανε ἔκκληση στόν Πάπα νά

98. Γιά ὅσα προηγοῦνται βλ. Latouche, *The Birth of Western Economy*, σ. 55.

ΠΙΝΑΚΑΣ 12

Μέγεθος τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας σέ ἐπιλεγμένες περιοχές τῶν ἐδαφῶν τῆς Φλωρεντίας, κατά τόν 15ο καί 16ο αἰώνα

ΕΔΑΦΗ	Μέγεθος τῶν ἐδαφῶν σέ ἑκτάρια	Ποσοστό ἐπί τοῖς % τῶν γαιῶν ὑπό τήν κατοχή τῆς Ἐκκλησίας		
		1427	1498	1508-12
Acone (Valdisieve)	319	14	13	27
Gaville (Valdarno)	1.986	10	23	24
Macioli (Valli del Mugnone καί della Carza)	3.684	7	15	15
Monteceraia (Mugello)	2.249	2	24	
Montulivi (Valdipesa)	907	2	24	
Mosciano (Φλωρεντία)	387	9	33	36
Panzano (Valdigreve καί Valdipesa)	2.852	19	21	19
Passignano (Valdipesa)	1.804	46	60	64
Παλέρμο (Φλωρεντία)	692	6	31	27
Pulica (Valdipesa)	1.124	15	26	28
Le Rose (Φλωρεντία)	504	23	18	16
Rostolena (Mugello)	3.197	8	6	6

Πηγή: Conti, La foruiazione della struttura agraria, τόμ. 3, μέρος 2ο, σ. 26 κ.ἑξ.

ἀπαγορεύσει στίς ἐκκλησίες καί τά μοναστήρια νά ἀγοράζουν ἤ νά κληρονομοῦν συμπληρωματική ἰδιοκτησία. Στήν ἐπαρχία τῆς Ραβέννας, ὁ κλῆρος κατεῖχε περίπου τό 27% τῆς γῆς τό 1569, τό 30% τό 1612-1614, τό 35% τό 1659 καί τό 36% τό 1731. Μέχρι τά μέσα τοῦ 18ου αἰώνα, ἡ Ἐκκλησία κατεῖχε μεταξύ 50 καί 65% τῆς γῆς στό Βασίλειο τῶν Δύο Σικελιῶν.[99]

Κατά καιρούς ὡστόσο, ἡ Ἐκκλησία πέρναγε δύσκολες περιόδους, στίς ὁποῖες ἡ κακή διοίκηση καί ἡ ἰδιοτέλεια ἐπιδροῦσαν ἀρνητικά στήν ἰδιοκτησία της. Πρίν ἀπό τό τέλος τοῦ 18ου αἰώνα, ἡ χειρότερη, πιθανά, περίοδος ἦταν ἡ

99. Γιά τή Δημοκρατία τῆς Βενετίας, 6λ. Stella, *La proprietà ecclesiastica*· γιά τήν Pistoia 6λ. Fioravanti, *Memorie storiche di Pistoia*, σ. 444· γιά τή Ραβέννα 6λ. Porisini, *La proprietà terriera*, σ. 19· γιά τό Βασίλειο τῶν Δύο Σικελιῶν 6λ. Di Gennaro, *L' abate Minervini*, σ. 64-65.

Μεταρρύθμιση. Ἡ δήμευση τῶν μοναστηριῶν τῆς Ἀγγλίας ἀπό τόν Ἑρρίκο Η΄, κατά τό πρῶτο μισό τοῦ 16ου αἰώνα, δέν εἶναι χωρίς λόγο γνωστή. Γύρω στό 1430, τά ἀγγλικά μοναστήρια εἶχαν στήν κατοχή τους περίπου τό 15% τῆς ἀγγλικῆς γῆς, ἐνῶ ἡ ὑπόλοιπη Ἐκκλησία κατεῖχε ἄλλο ἕνα ποσοστό τῆς τάξης τοῦ 10% καί τό Στέμμα μόνο τό 6%. Τό 1530 ὑπῆρχαν 825 περίπου μοναστήρια στήν Ἀγγλία μέ 9.300 περίπου μοναχούς καί μοναχές. Τό συνολικό καθαρό ἐτήσιο εἰσόδημα τῶν ἐκκλησιαστικῶν τάξεων ἔφθανε τίς 175.000 περίπου λίρες ἤ ἄλλως περίπου τά τρία τέταρτα τοῦ μέσου ἐτήσιου εἰσοδήματος τοῦ Στέμματος τήν ἴδια περίοδο.[100] Ἕως τό 1550 τίποτα δέν εἶχε ἀπομείνει ἀπό τά ἀγγλικά μοναστήρια καί τίς τεράστιες περιουσίες τους. Κατασχέθηκαν καί πουλήθηκαν τά κτήματά τους καθώς καί τά ἔπιπλά τους, τά ἀσημικά, οἱ βιβλιοθῆκες, τά κοσμήματα, ἐνῶ ἡ ὑπόλοιπη περιουσία τους διασκορπίστηκε. Μόνο ἀπό τό Yorkshire, τά ἔσοδα τοῦ Στέμματος ἀπ' αὐτήν τήν ἁρπαγή εἶχαν ὡς ἑξῆς:[101]

Ἔτος Λογαριασμῶν	Ἀξία κοσμημάτων & ἐπιτραπέζιων σκευῶν & ἔσοδα ἀπό τήν πώληση ἀγαθῶν (λίρες)	Εἰσόδημα ἀπό ἐνοίκια (λίρες)	Συνολικό εἰσόδημα (λίρες)
1536	3.102	186	3.288
1538-1553	1.639	3.200	4.839
1541-1542	158	11.061	11.219
1544-1545	149	8.837	8.986

Στή Σουηδία, ὁ Γουσταῦος Βάζα, ἔπαιξε τόν ἴδιο καθοριστικό ρόλο, ὅπως ὁ Ἑρρίκος Η΄ στήν Ἀγγλία. Ἀνάμεσα στό 1500 καί τό 1550 ἡ ἐκκλησιαστική περιουσία στήν Σουηδία, κυριολεκτικά ρευστοποιήθηκε πρός ὄφελος τοῦ Στέμματος (βλ. Πίνακα 13)

Αὐτό πού κατάφερε στίς περιοχές αὐτές ἡ Μεταρρύθμιση, συνέβη καί στή Λομβαρδία ἐξ αἰτίας τῆς κακῆς διοίκησης, τοῦ

100. Woodward, *The Dissolution*, σ. 122· Cooper, *The Social Distribution of Land*, σ. 108-109· Youings, *The Dissolution* (πολλ.).
101. *Στό ἴδιο*, σ. 130.

ΠΙΝΑΚΑΣ 13

Ποσοστιαία κατανομή τῆς γαιοκτησίας στή Σουηδία μεταξύ 1500 καί 1700

	ΕΤΟΣ		
	1500	1560	1700
Στέμμα	5	28	36
Ἐκκλησία	21	–	–
Εὐγενεῖς	22	22	33
Ἀγρότες	52	50	31
	100	100	100

Πηγή: Hecksher, *An Economic History of Sweden*, σ. 67 καί 126.

νεπωτισμοῦ καί τῆς πολιτικῆς τῶν δουκῶν. Πράγματι στή Λομβαρδία ἡ συρρίκνωση τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας ἄρχισε πολύ νωρίτερα ἀπ' ὅ,τι στίς χῶρες πού ἐπηρεάστηκαν ἀπό τή Μεταρρύθμιση. Ἡ διάβρωση ἔγινε ἐμφανής στό δεύτερο μισό τοῦ 14ου αἰώνα καί προοδευτικά ἐπιταχύνθηκε κατά τόν 15ο αἰώνα καί ὥς τά μέσα τοῦ 16ου. Ἕως τό 1555 στό κρατίδιο τοῦ Μιλάνου ἡ Ἐκκλησία ἔφθασε νά κατέχει μόνο τό 15 τοῖς ἑκατό τῆς γῆς.[102] Δέν γνωρίζουμε ἐπακριβῶς τί κατεῖχε ἑνάμισυ αἰώνα πρίν, ἀλλά ἔχουμε λόγους νά πιστεύουμε ὅτι ἡ περιουσία της ἦταν πολύ μεγαλύτερη. Ἡ περίπτωση τοῦ κρατιδίου τοῦ Μιλάνου δέν εἶναι μοναδική. Στό Δουκάτο τῆς Πάρμας καί τῆς Πλακεντίας καθώς καί στό Δουκάτο τῆς Μάντουας μέχρι τό τέλος τοῦ 16ου αἰώνα, ἡ Ἐκκλησία, περιορίστηκε στό 9 τοῖς ἑκατό τῆς γῆς.[103] Ὡστόσο, σέ ἄλλα μέρη, ὅπως στό Μεγάλο Δουκάτο τῆς Τοσκάνης, στό Βασίλειο τῶν Δύο Σικελιῶν καί τήν Ἱσπανία, ἡ ἐκκλησιαστική ἰδιοκτησία συνέχιζε νά αὐξάνει καθ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ 16ου καί 17ου αἰώνα.

Ὅπως ἔχει ὑποδειχθεῖ, τό τρέχον εἰσόδημα τῆς Ἐκκλησίας

102. Cipolla, *Propriété ecclésiastique*, σ. 326. Σέ μία τεράστια ἔκταση (115.000 acres περίπου) τοῦ ἀρδευόμενου κάμπου ἡ Ἐκκλησία κατεῖχε περισσότερο ἀπό τό 25 τοῖς ἑκατό τῆς γῆς ἐνῶ οἱ εὐγενεῖς τό 60 τοῖς ἑκατό περίπου. Βλ. Coppola, *L'Agricoltura*, σ. 218.

103. Romani, *La gente ei redditi del Piacentino*, σ. 88· Vaini, *La distribuzione della proprietà terriera*, σ. 7.

δέν προέρχονταν ἀποκλειστικά ἀπ' τά ἔσοδα τῶν κτημάτων της ἀλλά καί ἀπό μεταβιβάσεις εἰσοδήματος. Οἱ μεταβιβάσεις αὐτές ἦταν ἐν μέρει ἐθελοντικές (ἀγαθοεργίες, προσφορές κ.ἄ.) καί ἐν μέρει ὑποχρεωτικές (φόρος τῆς δεκάτης). Ἡ Μεταρρύθμιση ὑπέσκαψε τό ἴδιο καί αὐτούς τούς πόρους. Στήν Γενεύη, γιά παράδειγμα, μόνο τό 1544, 12.000 φιορίνια, ὑπό τήν μορφή δεκάτης πρός τόν Πάπα, κατακρατήθηκαν ἀπό τήν Κοινότητα, πού ξόδεψε 4.000 γιά τούς Προτεστάντες ἱερεῖς καί 1.500 γιά τά νοσοκομεῖα.[104]

Εἶναι εὔκολο, καί μέ μιά ἔννοια θεμιτό, νά μιλᾶμε γιά τήν Ἐκκλησία, ἀλλά μέ οἰκονομικούς ὅρους ἡ Ἐκκλησία δέν ἦταν παρά μιά ἀφηρημένη ἔννοια. Στήν πραγματικότητα ὑπῆρχε μιά πλειάδα οἰκονομικῶν μονάδων πού κατεῖχε κατά πολύ διαφορετικά πλούτη καί εἰσοδήματα. Ὑπῆρχε ὁ Πάπας, οἱ καρδινάλιοι, οἱ ἐπίσκοποι, τά πλούσια μοναστήρια, πού ἡ οἰκονομική τους κατάσταση ἦταν ἀπ' ὅλες τίς πλευρές συγκρίσιμη μέ αὐτήν τῶν πλουσιότερων εὐγενῶν.[105] Ἀλλά ὑπῆρχαν καί οἱ κληρικοί στίς ἐπαρχίες καί οἱ τάξεις τῶν ἐπαιτῶν μοναχῶν πού βρίσκονταν στήν ἴδια μοίρα μέ τίς ταπεινότερες καί φτωχότερες τάξεις.

Ἡ ἐνδοεκκλησιαστική κατανομή τοῦ πλούτου ἀντανακλοῦσε τήν ἄνιση κατανομή τοῦ πλούτου στήν εὐρύτερη κοινωνία. Ὁ Conti ἔχει σκιαγραφήσει τήν καταρράκωση τοῦ μέσου καί τοῦ κατώτερου κλήρου καί τόν πλουτισμό τῶν μοναστηριῶν στά ἐδάφη τῆς Φλωρεντίας κατά τόν 11ο καί 12ο αἰώνα.[106] Τόν 17ο αἰώνα στήν περιοχή τῆς Ραβέννας, σύμφωνα μέ τόν G. Porisini, τό 70 τοῖς ἑκατό τῆς τεράστιας περιουσίας τῆς Ἐκκλησίας βρισκόταν κάτω ἀπό τόν ἔλεγχο τῶν τεσσάρων πλουσιοτέρων Ἀββαείων τῆς Ραβέννας ἐνῶ τά ὑπόλοιπα 30 τοῖς ἑκατό κατανέμονταν σέ πολλές ἐνορίες, συνόδους κληρικῶν καί τό λαϊκό κλῆρο.[107] Στό Δουκάτο τοῦ Οὐρμπίνο τρία Ἀββαεῖα πού ἀντιπροσώπευαν μόνο τό 9 τοῖς ἑκατό τῶν

104. Monter, *Calvin's Geneva*, σ. 156. Γιά τή δήμευση τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας στή Βέρνη βλ. Feller, *Geschichte Berns*, σ. 314-321.

105. Συγκρίσεις τέτοιες γίνονταν ἀπό τότε. Βλ. Woodward, *The Dissolution*, σ. 4.

106. Conti, La formazione della struttura agraria, τόμ. 1, σ. 215-216.

107. Porisini, *Proprietà terriera*, σ. 20

ἐκκλησιαστικῶν ἰδιοκτητῶν ἔλεγχαν τό 70 τοῖς ἑκατό περίπου τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας.[108] Στήν περιοχή βορειοανατολικά τοῦ Παρισιοῦ, τό 1639, ἀπό 35 ἐνορίες, μερικές εἶχαν περιουσία ἀξίας 140 μέ 200 φράγκα ἐνῶ μιᾶς ἡ περιουσία ἀνερχόταν στίς 20.000 φράγκα.[109] Στήν περιοχή τῶν Καννῶν (Γαλλία) τό 1772, ἡ Ἐκκλησία κατεῖχε τό 10 τοῖς ἑκατό, ἀλλά τό περισσότερο μέρος τῆς ἰδιοκτησίας αὐτῆς βρισκόταν συγκεντρωμένο στό Ἀββαεῖο τῶν Lerins· ὁ ὑπόλοιπος κλῆρος τῆς περιοχῆς εἶχε ἕνα μικρό μερίδιο.[110]

Ἡ συνολική ἐνεργός ζήτηση τῆς Ἐκκλησίας ἦταν τό ἄθροισμα ἑνός τεράστιου ἀριθμοῦ διαφορετικῶν καμπυλῶν ζήτησης. Ἡ ζήτηση τῶν φτωχότερων μονάδων κατευθυνόταν κυρίως σέ φαγητό καί ἔνδυση, ἔτσι ὥστε ἡ καμπύλη ζήτησής τους νά προσομοιάζει κατά πολύ σ' αὐτήν τῶν οἰκογενειακῶν μονάδων τῶν κατώτερων τάξεων. Ἀντίθετα, ἡ ζήτηση τῶν ἐπισκόπων, καρδιναλίων καί μοναστηριῶν ἦταν ἀντίστοιχη μέ τή διάρθρωση τῆς ζήτησης τῶν ἀνώτερων τάξεων. Στήν κορυφή τῆς ἐπιβλητικῆς δομῆς ἡ ζήτηση τῆς παπικῆς αὐλῆς εἶχε ὅλα τά χαρακτηριστικά τῆς ἐπιδεικτικῆς ζήτησης χλιδῆς μιᾶς πριγκιπικῆς αὐλῆς.

9. ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΖΗΤΗΣΗ

Ἕως τώρα ἔχουμε ἀσχοληθεῖ μέ τήν ἐσωτερική ζήτηση. Κάθε οἰκονομικό σύστημα ἔχει ὡστόσο ἕνα δίκτυο ἀνταλλαγῶν μέ ἄλλα οἰκονομικά συστήματα. Οἱ ἀνταλλαγές αὐτές περιλαμβάνουν ἀνταλλαγές ἀγαθῶν καί ὑπηρεσιῶν, μεταβιβάσεις πλούτου καί μετατοπίσεις κεφαλαίου καί πολύτιμων μετάλλων.

Τό ἐξωτερικό ἐμπόριο μιᾶς χώρας ἀποτελεῖται ἀπό τίς εἰσαγωγές καί τίς ἐξαγωγές της. Τό ἔναυσμα γιά τίς ἐξαγωγές δίνεται ἀπό τήν ἐξυπηρετική ζήτηση ἐνῶ οἱ εἰσαγωγές καθορίζονται ἀπό τήν ἐσωτερική ζήτηση.

Ὅπως φαίνεται πιό πάνω, ἡ ζήτηση τῆς μάζας τοῦ πληθυσμοῦ ἑστιαζόταν κυρίως στά εἴδη διατροφῆς καί οἱ δαπάνες

108. Anselmi, *Insediamenti*, σ. 34 καί 51.
109. Desaive, *Clergé rural*, σ. 924 κ. ἑξ.
110. Derlange, *Cannes*, σ. 30.

κατανάλωσης τῶν ἐμπόρων κατευθύνονταν κατά μεγάλο μέρος –καί ἐμφανῶς– πρός τή διατροφή, τήν ἔνδυση καί τή στέγαση. Κάτω ἀπό τό πρίσμα αὐτῶν τῶν δεδομένων δέν εἶναι ἀπορίας ἄξιο τό γιατί ὁ κύριος ὄγκος τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου ἀπαρτιζόταν ἀπό εἴδη διατροφῆς καί ὑφάσματα. Μέχρι τά τέλη τοῦ 16ου αἰώνα τά ὑφάσματα ἀποτελοῦσαν τό 80 τοῖς ἑκατό τῶν συνολικῶν ἐξαγωγῶν τῆς 'Αγγλίας ἐνῶ τά ὑφαντουργικά εἴδη, τά εἴδη διατροφῆς, ἡ ξυλεία καί τό κρασί ἦταν οἱ κυριότερες κατηγορίες εἰσαγωγῶν. 'Εξ αἰτίας τοῦ ὑψηλοῦ κόστους μεταφορᾶς, ἰδιαίτερα κατά τό Μεσαίωνα, τό ἐξωτερικό ἐμπόριο ἦταν κατά κύριο λόγο –ἀλλά ὄχι ἀποκλειστικά– συνδεδεμένο μέ προϊόντα ὑψηλῆς ποιότητας. Ἔτσι ἐξηγεῖται καί τό μεγάλο μερίδιο τῶν μπαχαρικῶν καί ἀκριβῶν κρασιῶν στό διεθνές ἐμπόριο πρωτογενῶν προϊόντων καί τό μεγάλο μερίδιο τῶν ρούχων πολυτελείας στό διεθνές ἐμπόριο ὑφασμάτων. Συνεπάγεται ἐπίσης ὅτι ἡ μεγάλη μάζα τοῦ πληθυσμοῦ ἐν γένει ἔπρεπε νά ἀρκεσθεῖ στά τοπικά προϊόντα καί ὅτι οἱ εὔποροι μποροῦσαν νά ἀντέξουν τό κόστος ἐξωτικῶν προϊόντων. 'Η ἱκανότητα τοῦ μέσου ἀνθρώπου νά μπεῖ σέ ἕνα κατάστημα τοῦ Μιλάνου ἤ τοῦ Λονδίνου καί νά ἀγοράσει κάτι πού παράγεται στό Χόνγκ-Κόνγκ ἤ τήν Ταγγέρη εἶναι πρόσφατη ἐξέλιξη πού κατέστη δυνατή χάρη στή Βιομηχανική 'Επανάσταση.

Γιά νά μετρήσει κανείς τή σπουδαιότητα τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου θά πρέπει νά προσθέσει τήν ἀξία τῶν εἰσαγωγῶν καί ἐξαγωγῶν καί νά συσχετίσει τό σύνολο μέ τό 'Ακαθάριστο 'Εθνικό Προϊόν. Τό ἀποτέλεσμα ἐπηρεάζεται ἀπό τόν ὄγκο καί τήν ἀξία τῶν εἰσαγωγῶν καί τῶν ἐξαγωγῶν ἀλλά καί ἀπό ἄλλους παράγοντες, ὅπως ἡ φυσική ἔκταση τῆς χώρας καί τό μέγεθος τοῦ πληθυσμοῦ της πού συνδέονται μέ τόν καθορισμό τοῦ μεγέθους τοῦ 'Ακαθάριστου 'Εθνικοῦ Προϊόντος. Μία χώρα ὅπως οἱ 'Ηνωμένες Πολιτεῖες μπορεῖ νά ἔχει σημαντικό ἐξωτερικό ἐμπόριο ἀλλά, παίρνοντας ὑπόψη τήν τεράστια ἔκταση τῆς χώρας, τό μεγαλύτερο μέρος τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητας ἐξαντλεῖται ἐντός τῶν ὁρίων της, γεγονός πού ὀφείλεται στήν ἐκεῖ ὕπαρξη μεγάλης ποικιλίας πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν. 'Από τήν ἄλλη μεριά, γιά μιά μικρή χώρα ὅπως τό Λουξεμβοῦργο, σχεδόν κάθε ἀνταλλαγή εἶναι μία διεθνής ἀνταλλαγή καί κατ' αὐτόν τόν τρόπο ἡ ἀξία τοῦ

ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου σέ σχέση μέ τό Ἀκαθάριστο Ἐθνικό Προϊόν ἀντιπροσωπεύει ἕνα κατά πολύ μεγαλύτερο ποσοστό. Στά πρόσφατα χρόνια ὁ ὅρος αὐτός ἦταν περίπου 10 τοῖς ἑκατό γιά τίς ΗΠΑ καί περίπου 16 τοῖς ἑκατό γιά τό Λουξεμβοῦργο.

Ὁ ἀριθμός τῶν μελετῶν πού εἶναι ἀφιερωμένος στό διεθνές ἐμπόριο τῆς Μεσαιωνικῆς καί Ἀναγεννησιακῆς Εὐρώπης εἶναι ἐκπληκτικός ἀλλά οἱ μελέτες αὐτές ἀσχολοῦνται σχεδόν ἀποκλειστικά μέ τίς μεθόδους τοῦ ἐμπορίου καί τή συμπεριφορά καί κατάληξη μεμονωμένων ἑταιρειῶν. Ἡ ἔλλειψη στατιστικῶν δεδομένων πού νά ἀξίζουν τήν ὀνομασία αὐτή ἔχει διαιωνίσει τό ἐλλιπές ἐνδιαφέρον γιά κάποιες μακροοικονομικές σχέσεις. Ἡ Ἀγγλία εἶναι ἴσως ἡ μόνη χώρα γιά τήν ὁποία ὑπάρχουν στατιστικές ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου γιά τήν προβιομηχανική ἐποχή (βλ. Πίνακα 14).

ΠΙΝΑΚΑΣ 14

Ἀξία κατά προσέγγιση τῶν εἰσαγωγῶν καί ἐξαγωγῶν τῆς Ἀγγλίας, 1500-1700

(σέ ἑκατομμύρια σύγχρονων λιρῶν στερλινῶν)

	Ἐξαγωγές	Ἐπανεξαγωγές	Σύνολο ἐξαγωγῶν	Καθαρές εἰσαγωγές
1490 περίπου	0,3			0,3
1600 περίπου	1,0			
1640 περίπου	2,3	0,5	2,8	2,2
1660 περίπου	3,0	0,9	3,9	3,1
1700-1709	4,5	1,7	6,2	4,7

Πηγές: Davis, *Commercial Revolution*· Minchinton, *English Overseas Trade*, σ. 9-15· Shumpeter, *English Overseas Statistics*· Gould, *Economic Growth*, σ. 221 ὑποσημείωση· Coleman, *The Economy of England*, σ. 133. Μεταξύ τῶν ἐτῶν 1500 καί 1700 τό γενικό ἐπίπεδο τῶν τιμῶν αὐξήθηκε κατά 400 τοῖς ἑκατό περίπου.

Μπορεῖ νά ὑπολογίσει κανείς ὅτι στίς ἀρχές τῆς βασιλείας τοῦ Ἑρρίκου Ζ΄ οἱ εἰσαγωγές καί οἱ ἐξαγωγές τῆς Ἀγγλίας ἰσορροποῦσαν σ' ἕνα ἐπίπεδο περίπου 300.000 λιρῶν τό χρόνο· στό τέλος τοῦ 17ου αἰώνα οἱ ἐξαγωγές (προϊόντων πού

παράγονταν τοπικά) εἶχαν φθάσει σέ 4,5 ἑκατομμύρια λίρες περίπου τό χρόνο καί οἱ εἰσαγωγές σέ 4,7 ἑκατομμύρια λίρες περίπου. Ἡ αὔξηση αὐτή ἀντανακλοῦσε ἐν μέρει μιά αὔξηση τιμῶν ἀλλά κατά τό πλεῖστον ὀφειλόταν σέ μιά πρωτοφανή αὔξηση τοῦ ὄγκου τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου.

Στό τέλος τοῦ 17ου αἰώνα, μόνο οἱ ἐξαγωγές τῶν τοπικῶν προϊόντων πρέπει νά ἔφθαναν τό 10 τοῖς ἑκατό τοῦ ἐθνικοῦ προϊόντος.

Γιά κράτη πού ἡ ἔκτασή τους ἦταν κατά πολύ μικρότερη ἀπό τήν Ἀγγλία, ὅπως οἱ Κοινότητες τῆς Φλωρεντίας καί τῆς Γένοβας ἤ ἡ Δημοκρατία τῆς Βενετίας, ὁ λόγος τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου ὡς πρός τό ἐθνικό προϊόν πρέπει κατά τόν 13ο καί 14ο αἰώνα νά πλησίαζε περισσότερο τό σημερινό ἐπίπεδο τοῦ Λουξεμβούργου παρά αὐτό τῆς Ἀγγλίας στά τέλη τοῦ 17ου αἰώνα. Ὅσο γιά ἄλλες χῶρες, εἶναι δύσκολο νά ἀποφανθεῖ κανείς. Ἐπιπλέον, ἐνῶ εἶναι λογικό νά θεωροῦμε τήν Ἀγγλία σάν ἕνα σύνολο, μιᾶς καί ἡ χώρα ἦταν τελείως ὁλοκληρωμένη οἰκονομικά, θά ἦταν παραποίηση τῆς ἱστορίας νά θεωροῦμε τή Γαλλία τοῦ 14ου αἰώνα ἤ τή Γερμανία τοῦ 16ου αἰώνα, σάν οἰκονομικές μονάδες.

Ἀπό μιά γενική ἄποψη δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου ἐπέφερε θετικά ἀποτελέσματα σέ παγκόσμια κλίμακα. Ἀλλά ἀπό τή σκοπιά τῶν μεμονωμένων περιοχῶν ἤ κρατῶν ἤ ἐθνῶν, τό πρόβλημα δέν εἶναι τόσο ἁπλό.[111] Ἡ ἔννοια τοῦ ἐμπορίου ὡς «ἀναπτυξιακῆς μηχανῆς» εἶναι μία ὑπεραπλούστευση. Γιά ὁποιαδήποτε δεδομένη κοινωνία, οἱ μακροπρόθεσμες συνέπειες τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου ἐξαρτῶνται κατά πολύ ἀπό τήν ποιοτική διάρθρωση τοῦ ἐμπορίου αὐτοῦ καί τίς ἐπιπτώσεις τῆς ἐξωτερικῆς ζήτησης στόν καθορισμό τῶν προτύπων ἀπασχόλησης καί κεφαλαίου, τῆς ὑπό ἐξέταση κοινωνίας.

Ἡ οἰκονομική ἀνάπτυξη τῶν πόλεων τῆς Ἰταλίας συνδεόταν κατά πολύ μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου. Ἀλλά καί παραδείγματα ἀντίθετων περιπτώσεων δέν εἶναι σπάνια χωρίς νά χρειάζεται νά στραφοῦμε στίς περιπτώσεις τῶν ἀποικιῶν ἤ κάποιων σημερινῶν χωρῶν τῆς Λατινικῆς

111. Γιά τό σημαντικό αὐτό θέμα βλ. Gould, *Economic Growth*, Κεφάλαιο 4.

'Αμερικῆς. Ἡ ἰσχυρή ὀλλανδική ζήτηση γιά δημητριακά ἀπό τήν ἀγορά τῆς Πολωνίας τόν 17ο αἰώνα· ἡ ὀλλανδική, ἀγγλική καί γαλλική ζήτηση γιά λάδι καί μέταξα από τήν ἰταλική ἀγορά τόν 17ο αἰώνα εὐνόησε τήν ἐμπλοκή τῶν οἰκονομιῶν τῆς Ἰταλίας καί τῆς Πολωνίας σέ φεουδαρχικά γεωργικά πρότυπα καί δημιούργησε τίς προϋποθέσεις γιά τή μακροπρόθεσμη στασιμότητα τῶν χωρῶν αὐτῶν. Στήν Πορτογαλία περίπου μισό αἰώνα μετά τή Συνθήκη τοῦ Methuen τό 1703 ὁ Μαρκήσιος τοῦ Pombal μποροῦσε δικαιολογημένα νά διαμαρτύρεται ὅτι «τά δύο τρίτα τῶν ἀναγκῶν μας τώρα παρέχονται ἀπό τήν Ἀγγλία. Οἱ Ἄγγλοι παράγουν, πουλᾶνε καί μεταπουλᾶνε ὁτιδήποτε χρειαζόμαστε στή χώρα μας. Οἱ παλιές βιομηχανίες τῆς Πορτογαλίας καταστράφηκαν». Τό πορτογαλικό κρασί καί ὁ χρυσός τῆς Βραζιλίας χρηματοδοτοῦσαν τίς εἰσαγωγές καί ἡ πίεση τῆς ἐξωτερικῆς ζήτησης κρατοῦσε τό ἀνθρώπινο δυναμικό καί τούς ὑλικούς πόρους τῆς Πορτογαλίας καθηλωμένους στόν ἀγροτικό καί τό μεταλλευτικό τομέα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΟΙ ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

1. ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΕΙΣΡΟΩΝ

Ἕνα παραγωγικό σύστημα μπορεῖ σχηματικά νά περιγραφεῖ σάν ἕνα τεράστιο κουτί: κάποια πράγματα εἰσέρχονται ἀπό τήν μιά του πλευρά καί κάποια ἄλλα ἐξέρχονται ἀπό τήν ἄλλη. Αὐτά πού εἰσέρχονται τά ὀνομάζουμε *εἰσροές* καί αὐτά πού ἐξέρχονται *ἐκροές*.

Οἱ εἰσροές ἀποτελοῦνται ἀπό ἑτερογενῆ στοιχεῖα πού ὀνομάζονται *συντελεστές παραγωγῆς*. Παραδοσιακά, οἱ οἰκονομολόγοι κατατάσσουν τούς ἀναρίθμητους καί ἑτερογενεῖς συντελεστές παραγωγῆς σέ τρεῖς μεγάλες κατηγορίες πού ὀνομάζονται ἀντίστοιχα *ἐργασία*, *κεφάλαιο* καί *φυσικές πλουτοπαραγωγικές πηγές* (ἡ τελευταία κατηγορία περιλαμβάνει ἐκτός τῆς γῆς, τήν παροχή νεροῦ, τά ἀποθέματα ἀκατέργαστου σιδήρου, ἄνθρακα κ.ο.κ.). Ὅπως οἱ περισσότερες ταξινομήσεις, καί αὐτή ἐδῶ εἶναι αὐθαίρετη καί ὑπεραπλουστευτική, ἐφ'ὅσον ὅμως ἔχει ἀποδειχθεῖ χρήσιμη γιά ἀναλυτικούς σκοπούς, θά τήν ἀκολουθήσουμε στήν ἱστορική ἀνάλυση πού ἕπεται. Ὡστόσο εἶναι ἀπαραίτητο νά προβοῦμε ἐκ τῶν προτέρων σέ μιά προειδοποίηση.

Μιά ἀπό τίς πιό σημαντικές δυσκολίες τῆς ἱστορικῆς ἀναπαράστασης ὀφείλεται στό ὅτι, γιά νά ἐκφραστοῦμε, πρέπει νά κάνουμε χρήση τῆς τρέχουσας γλώσσας. Δυστυχῶς οἱ λέξεις πού χρησιμοποιοῦμε καθημερινά μᾶς φέρνουν κατά νοῦ εἰκόνες τοῦ σύγχρονου κόσμου. Ἐκφράσεις ὅπως ἡ *ἐργασία* καί τό *κεφάλαιο* αὐτόματα φέρνουν στόν νοῦ μας τήν εἰκόνα τοῦ ἐργοστασίου μέ τήν ὑψηλή του συγκέντρωση διευθυντῶν, μισθωτῶν ἐργατῶν καί πολύπλοκου μηχανικοῦ ἐξοπλισμοῦ. Χρειάζεται μιά προσπάθεια τῆς φαντασίας γιά νά συλλάβουμε πίσω ἀπό τίς σύγχρονες ἐκφράσεις τήν ἐντελῶς διαφορετική

πραγματικότητα τοῦ παρελθόντος, χωρίς ὅμως νά ὁδηγηθοῦμε στήν υἱοθέτηση στερεότυπων τυπολογιῶν.

Τό ἐργοστάσιο μέ τήν σύγχρονη ἔννοια τοῦ ὅρου, δέν ὑπῆρχε· ἡ ἀντιστοιχοῦσα σ' αὐτό πραγματικότητα, ἦταν τό μικρό ἐργαστήρι. Τό ἰσοδύναμο τοῦ σύγχρονου ἐπιχειρηματία ἦταν ὁ ἔμπορος, ἀλλά κι αὐτός δέν ἦταν αὐτό πού ἐννοοῦμε σήμερα. Ἡ ἐξειδίκευση δέν εἶχε ἀκόμα ἀναπτυχθεῖ στό βαθμό πού χαρακτηρίζει τίς βιομηχανικές κοινωνίες καί ὁ λεγόμενος ἔμπορος, συχνά, ἦταν ταυτόχρονα ἐπικεφαλῆς μιᾶς βιοτεχνίας καί δανειστής χρημάτων. Σάν ἔμπορος ἀσχολιόταν γενικά μέ μιά ποικιλία προϊόντων, μέ ροῦχα καί μπαχαρικά, δημητριακά καί μέταλλα. Ἀκόμα καί ὁ διαχωρισμός μεταξύ χονδρικοῦ καί λιανικοῦ ἐμπορίου ἦταν ἀνύπαρκτος. Ἡ μοναδική ἀναγνωρίσιμη διαφορά μεταξύ τῶν ἐμπόρων ἦταν ὅτι μερικοί λειτουργοῦσαν σέ διεθνή κλίμακα μέ σημαντικά κεφάλαια ἐνῶ ἄλλοι ἦταν μικροί τοπικοί ἔμποροι μέ περιορισμένα οἰκονομικά μέσα καί βλέψεις.

Μέ τόν ὅρο *ἐργασία* ἐπίσης ἐννοοῦμε μιά διαφορετική πραγματικότητα ἀπό αὐτή τήν ὁποία ἐκφράζει ὁ ὅρος σήμερα. Ἡ μισθωτή ἐργασία ὑπῆρχε βέβαια στήν προβιομηχανική Εὐρώπη ἀλλά δέν ἦταν τόσο διαδεδομένη ὅσο στόν σύγχρονο κόσμο. Στήν γεωργία, συχνά ἀπαντῶνταν κολλῆγοι καί σέ κάποιες περιοχές τῆς Εὐρώπης, ἀποτελοῦσαν τήν πιό διαδεδομένη μορφή καλλιεργητῆ γῆς. Ὅσο γιά τό βιοτεχνικό τομέα, ὅλα τά ἐγχειρίδια τονίζουν τό γεγονός ὅτι, πρίν ἀπό τή Βιομηχανική Ἐπανάσταση, ὁ τεχνίτης ἦταν ὁ πιό συνήθης τύπος ἐργάτη ἐργαζομένου. Παρόλο πού αὐτό εἶναι ἀλήθεια, ὁ ὅρος τεχνίτης δέν πρέπει νά θεωρεῖται ὅτι ἀποδίδει ἐπακριβῶς τίς ἰδιαιτερότητες τῆς κάθε περίπτωσης. Ὑπῆρχαν πολλοί μάστορες πού δούλευαν μέ τή βοήθεια ἑνός μαθητευόμενου. Ὑπῆρχαν ἐργαστήρια ὅπου ἐργάζονταν συνεταιρικοί τεχνίτες καί ὑπῆρχαν ἀκόμη πιό πολύπλοκες μονάδες, στίς ὁποῖες οἱ μάστορες πράγματι προσλάμβαναν μισθωτούς καί βοηθούς καί μπορεῖ ἐκ τῶν ὑστέρων νά θεωρηθοῦν ὡς πρωτοκαπιταλιστές.

2. ΕΡΓΑΣΙΑ

Ὅλα τά μέλη ἑνός πληθυσμοῦ εἶναι καταναλωτές ἀλλά δέν εἶναι ὅλοι παραγωγοί. Ἐκτός ἀπό τά παράσιτα καί τούς ἀνάπηρους, τά παιδιά καί οἱ ἡλικιωμένοι ἐπίσης καταναλώνουν ἀλλά δέν παράγουν. Γιά ὁποιαδήποτε κοινωνία ἀφοῦ ἐξακριβώσουμε τά συνολικά μεγέθη τοῦ πληθυσμοῦ, εἶναι σημαντικό νά ἐντοπίσουμε:

α) τόν οἰκονομικά ἐνεργό πληθυσμό (αὐτούς πού παράγουν καί καταναλώνουν)·

β) τόν ἐξαρτημένο πληθυσμό (αὐτούς πού καταναλώνουν ἀλλά δέν παράγουν)·

γ) τήν σχέση μεταξύ τῶν δύο (βαθμός ἐξάρτησης).[1]

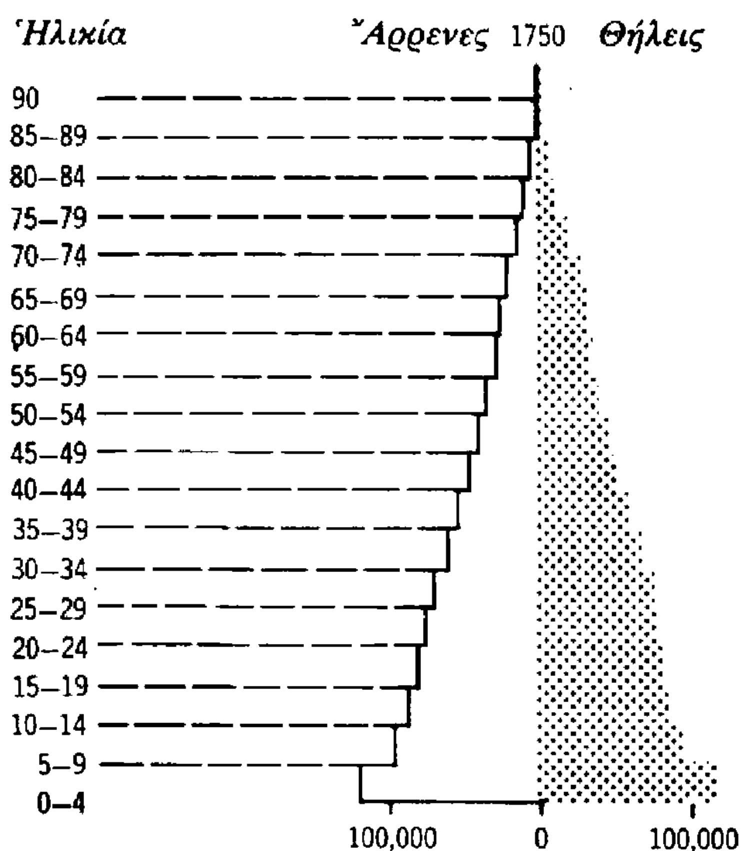
Οἱ ἐπικρατοῦντες ρυθμοί γεννήσεων καί θανάτου καί ἡ πιθανή ὕπαρξη σημαντικῶν μεταναστευτικῶν ρευμάτων ἐντός ἤ ἐκτός τῆς χώρας καθορίζουν τή διάρθρωση ἀπό πλευρᾶς ἡλικίας ἑνός δεδομένου πληθυσμοῦ. Οἱ προβιομηχανικές κοινωνίες τῆς Εὐρώπης χαρακτηρίζονταν ἀπό ὑψηλή γεννητικότητα καί από ὑψηλή θνησιμότητα. Κατά συνέπεια ἡ πυραμίδα τῶν ἡλικιῶν τῶν εὐρωπαϊκῶν προβιομηχανικῶν πληθυσμῶν συνήθως ἐμφανίζει σχετικά πλατιά βάση καί στενή κορυφή (βλ. Σχεδιάγραμμα 2). Ἄς δοῦμε τή δομή δύο πληθυσμῶν τῆς προβιομηχανικῆς ἐποχῆς, παραδείγματος χάρη τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Σουηδίας στό δεύτερο μισό τοῦ 18ου αἰώνα καί τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἰταλίας λίγο μετά τά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα –ὁ ἕνας βόρειος καί προτεσταντικός, ὁ ἄλλος μεσογειακός καί καθολικός. Ἡ ἐπί τοῖς ἑκατό κατανομή τῶν δύο

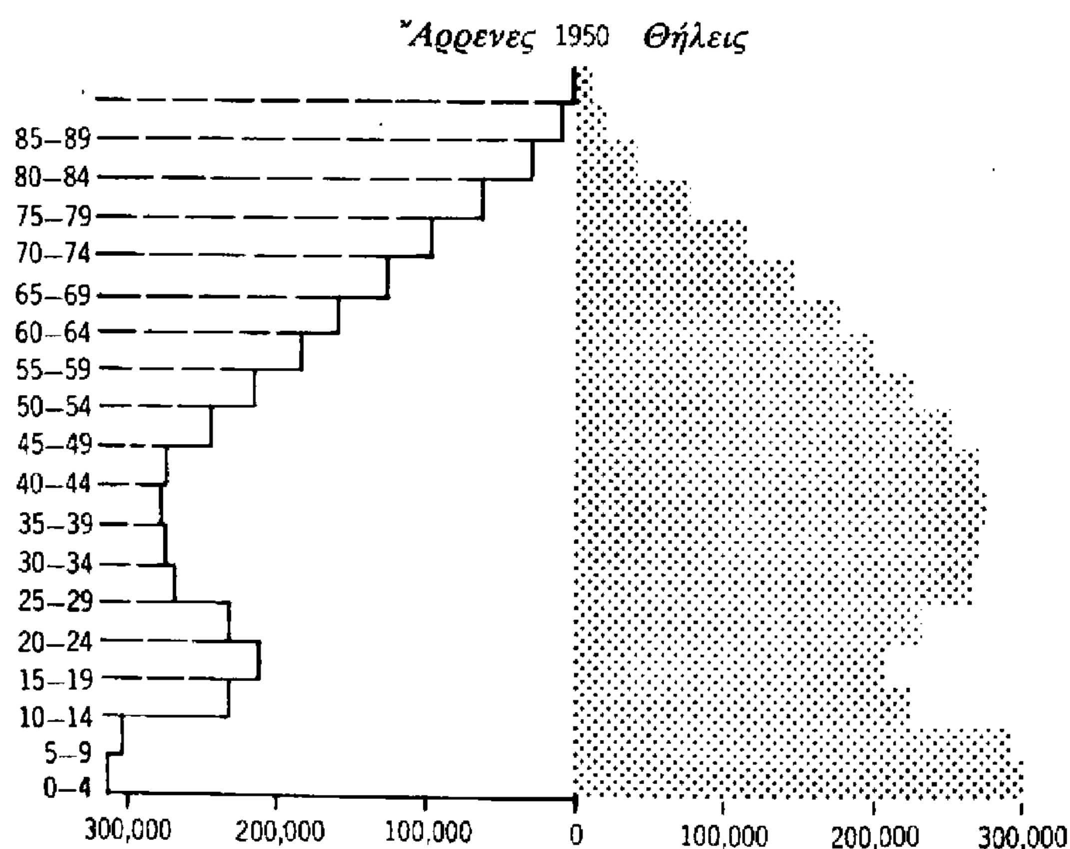
1. Ἐάν δεχθοῦμε (ὅπως ἐξάλλου συνηθίζεται) ὅτι ἡ ἡλικία τῶν 15 ἐτῶν ἀποτελεῖ τή διαχωριστική γραμμή μεταξύ τῶν παιδιῶν καί τῶν ἐνηλίκων καί ὅτι ἡ ἡλικία τῶν 65 ἐτῶν ἀποτελεῖ τή διαχωριστική γραμμή μεταξύ τῶν ἱκανῶν πρός ἐργασία καί τῶν γερόντων τότε μποροῦμε νά συμβολίσουμε τά παιδιά ὡς ${}_{15}P_{0}$, τό ἐργατικό δυναμικό ὡς P_{50} καί τούς γέροντες ὡς ${}_{\infty}P_{65}$ (στόν χαρακτηριστικό αὐτό συμβολισμό, ὁ ἀριθμός πού βρίσκεται στό κάτω δεξιό μέρος τοῦ γράμματος P δείχνει τό ἀρχικό ὅριο ἡλικίας τῆς κάθε ὁμάδας καί ἐκεῖνος πού βρίσκεται στό κάτω ἀριστερό μέρος τοῦ γράμματος P δείχνει τό συνολικό διάστημα τῆς κάθε ὁμάδας). Μέ βάση τούς παραπάνω συμβολισμούς ὁ βαθμός ἐξάρτησης παρέχεται ἀπό τόν ἀκόλουθο τύπο:

$$\frac{{}_{15}P_{0} + {}_{\infty}P_{65}}{{}_{50}P_{15}} \times 100$$

ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

Δομή κατά ἡλικία καί φύλο τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Σουηδίας κατά τά ἔτη 1750 καί 1950

πληθυσμῶν ὑποδιαιρεμένων σέ εὐρεῖες ὁμάδες ἡλικίας φαίνεται στόν Πίνακα 15.

ΠΙΝΑΚΑΣ 15

Κατανομή ἐπί τοῖς ἑκατό δύο προβιομηχανικῶν πληθυσμῶν, Σουηδία (1750) καί Ἰταλία (1861)

Ὁμάδες ἡλικίας	Σουηδία 1750 %	Ἰταλία 1861 %
65 καί πάνω	6	4
15-64	61	62
0-14	33	34
ΣΥΝΟΛΟ	100	100

Παρά τίς μεγάλες διαφορές ὅσον ἀφορᾶ τό γεωγραφικό πλάτος, τό κλίμα, τό χρῶμα τῶν ματιῶν καί τῶν μαλλιῶν, τήν τροφή, τή θρησκεία καί τό πολιτισμικό ἐπίπεδο, καί στίς δύο περιπτώσεις ὁ πληθυσμός τῆς κατηγορίας 15-64 ἐκπροσωποῦσε λίγο παραπάνω ἀπό τό 60 τοῖς ἑκατό τοῦ συνολικοῦ, ἐνῶ ἡ κάτω τῶν 15 ἐτῶν ὁμάδα ἔφθανε σχεδόν τό ἕνα τρίτο. Πρίν ἀπό τό 19ο αἰώνα, δέν γίνονταν στήν Ἰταλία ἐθνικές ἀπογραφές, ἀλλά ὑπάρχουν στοιχεῖα γιά τούς πληθυσμούς διαφόρων ἰταλικῶν πόλεων πού ἐπιβεβαιώνουν τό γεγονός ὅτι ὁ πληθυσμός κάτω τῶν 15 ἐτῶν πάντα ἔφθανε τό ἕνα τρίτο ἤ παραπάνω τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ (βλ. Πίνακα 16).

Πρίν νά προχωρήσουμε, ἴσως χρειάζεται νά κάνουμε μιά σύγκριση μέ τή δομή τῶν βιομηχανικῶν πληθυσμῶν. Ὁ Πίνακας 17 περιέχει στοιχεῖα σχετικά μέ τόν πληθυσμό τῆς Σουηδίας καί τῆς Ἀγγλίας στήν περίοδο 1950-1951. Ὅπως μπορεῖ νά δεῖ κανείς σέ μιά βιομηχανική κοινωνία, ὁ πληθυσμός τῶν ὁμάδων ἡλικίας 15-64 ἀντιπροσωπεύει τά δύο τρίτα περίπου τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ, δηλαδή λίγο περισσότερο ἀπ' ὅ,τι στήν προβιομηχανική κοινωνία. Ἡ πιό ἐντυπωσιακή διαφορά μεταξύ τῶν κοινωνιῶν τῆς προβιομηχανικῆς Εὐρώπης καί τῶν κοινωνιῶν τῆς σύγχρονης Εὐρώπης ἔγκειται στή σύνθεση τοῦ ἐξαρτημένου πληθυσμοῦ. Ἐνῶ στή σύγχρονη

ΠΙΝΑΚΑΣ 16

Ποσοστό ἐπί τοῖς ἑκατό τῶν παιδιῶν καί ἐφήβων ἐπί τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ ἐπιλεγμένων ἰταλικῶν περιοχῶν (1427-1642)

Πόλη	Ἔτος	Ὁμάδα ἡλικίας	Ποσοστό % τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ
Ἀρέτσο καί γύρω περιοχή	1427-29	0-14	32
Pistoia & γύρω περιοχή	1427-29	0-14	37
Πάρμα (πόλη)	1545	0-14	32
Πάρμα (γύρω περιοχή)	1545	0-14	41
Μπρέσια	1579	0-18	40
Σιένα	1580	0-10	23
Βικεντία	1585	0-15	42
Μιλάνο	1610	0-9	24
Carmagnola	1621	0-15	41
Πάδοβα	1634	0-15	30
Βενετία	1642	0-18	46

Εὐρώπη, τά παιδιά ἡλικίας 0-14 ἀποτελοῦν τό 65 μέ 70 τοῖς ἑκατό τοῦ ἐξαρτημένου πληθυσμοῦ, στήν προβιομηχανική Εὐρώπη ἀποτελοῦσαν περίπου τό 90 τοῖς ἑκατό. Μέ ἄλλα λόγια, τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἐξαρτημένου πληθυσμοῦ ἦταν παιδιά. Ἡ ἔκταση τοῦ προβλήματος φαίνεται ἀπό τόν ἀριθμό τῶν ἐγκαταλειμμένων παιδιῶν.

ΠΙΝΑΚΑΣ 17

Ποσοστιαία κατανομή τῶν ὁμάδων ἡλικιῶν σέ δύο βιομηχανικούς πληθυσμούς, Σουηδία (1950) καί Ἀγγλία (1951)

Ὁμάδες ἡλικίας	Σουηδία 1950	Ἀγγλία 1951
65 καί πάνω	10	11
15-64	66	67
0-14	24	22
ΣΥΝΟΛΟ	100	100

Στή Βενετία τοῦ 16ου αἰώνα, τό *Ospedale della Pietà* φρόντιζε συνήθως γιά 1.300 ἔκθετα παιδιά, κατά μέσο ὅρο, τά ὁποῖα σέ συνολικό πληθυσμό 130.000 μέ 160.000 ἐκπροσωποῦσαν περίπου τό 1 τοῖς ἑκατό.[2] Στή Φλωρεντία τό 1552, στό *Opsedale degli Innocenti*, ὑπῆρχαν 1200 ἔκθετα· σέ συνολικό πληθυσμό περίπου 60.000, τά ἔκθετα ἀποτελοῦσαν τό 2 τοῖς ἑκατό. Στό Πράτο (Ἰταλία) τό 1630, τό *Ospedale della Misericordia* εἶχε ἀναλάβει 128 νεαρά κορίτσια, 54 ἀγόρια καί 98 βρέφη, συνο-

ΠΙΝΑΚΑΣ 18

Ἔκθετα στή Βενετία, 1756-1787

ΕΤΟΣ	ΕΚΘΕΤΑ			ΑΡΙΘΜΟΣ ΓΕΝΝΗΣΕΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ ΤΟΙΣ % ΕΠΙ ΤΩΝ ΓΕΝΝΗΣΕΩΝ
	Ἄρρενα	Θήλεα	Σύνολο		
1756	199	210	409	5246	7,8
1759	204	201	405	5172	7,8
1765	192	233	425	5090	8,3
1776	230	248	478	5243	9,1
1782	229	238	467	5166	9,0
1783	235	244	479	5077	9,4
1785	228	233	461	5074	9,1
1787	231	250	481	5220	9,2

Πηγή: Beltrami, *Popolazione di Venezia*, σ. 143, ἀρ. 18.

λικά 280 ἔκθετα. Τό Πράτο εἶχε τότε πληθυσμό περίπου 17.000 καί τά ἔκθετα ἀποτελοῦσαν τό 1,6 τοῖς ἑκατό τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ.[3] Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ποσοστά τῆς τάξης τοῦ 1 ἤ 2 τοῖς ἑκατό τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ ἀντιπροσώπευαν, στήν προβιομηχανική κοινωνία, περίπου 3 μέ 7 τοῖς ἑκατό τῶν παιδιῶν στήν ὁμάδα ἡλικίας 0-14. Πρέπει ἐπίσης νά θυμηθοῦ-

2. Beltrami, *Popolazione di Venezia*, σ. 143, ἀρ. 17.
3. Γιά τά παραπάνω στοιχεῖα, βλ. ἐπίσης Battara, *Popolazione di Firenze*, σ. 34 καί Cipolla, *Cristofano*, σ. 35 καί 44. Θά πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι σέ ἀρκετές περιπτώσεις ὁ ἀριθμός τῶν ἐγκαταλειμμένων θηλέων ξεπερνοῦσε κατά πολύ τόν ἀριθμό τῶν ἀρρένων. Ἀκόμα καί στή μακρινή Κίνα, τά θήλεα βρέφη ἦταν κατά κύριο λόγο τά θύματα τῆς βρεφοκτονίας.

με ὅτι οἱ παραπάνω ἀριθμοί ἀναφέρονται, σέ σημαντικό βαθμό, στόν ἀριθμό τῶν ἔκθετων πού ἐπιβίωναν. Σύμφωνα μέ τήν ἐκτίμηση ἑνός Βενετοῦ, τόν 16ο αἰώνα, τό 80 μέ 90 τοῖς ἑκατό τῶν ἔκθετων πέθαιναν κατά τόν πρῶτο χρόνο τῆς ζωῆς τους.[4] Ἐάν κάποιος συσχετίσει τόν ἀριθμό τῶν «εἰσαχθέντων στό *Ospedale della Pietà*» μέ τόν ἀριθμό τῶν γεννήσεων στήν πόλη, θά βρεῖ ὅτι στή Βενετία στό δεύτερο μισό τοῦ 18ου αἰώνα, τά ἔκθετα ἀντιπροσώπευαν τό 8 μέ 10 τοῖς ἑκατό ὅλων τῶν γεννήσεων (βλ. Πίνακα 18). Στό Μιλάνο στό τέλος τοῦ 17ου αἰώνα, ὁ ἀριθμός τῶν ἔκθετων ἔφθανε, κατά μέσο ὅρο, τά 450 τό χρόνο (Πίνακας 19), καί ὁ ἀριθμός αὐτός ἀντιπροσώπευε περισσότερο ἀπό τό 12 τοῖς ἑκατό τῶν γεννήσεων στήν πόλη.[5]

ΠΙΝΑΚΑΣ 19

Ἔκθετα στό Μιλάνο, 1660-1729

Δεκαετία	Ἄρρενα	Θήλεα	Σύνολο
1660-1669	1967	2090	4057
1670-1679	1802	1913	3715
1680-1689	1774	1816	3590
1690-1699	2616	2699	5315
1700-1709	2697	2610	5307
1710-1719	2479	2625	5104
1720-1729	2250	2172	4422

Πηγή: Buffini, *Ospizio dei Trovatelli,* τόμ. 1, Παράρτημα, Πίνακες 1 καί 2.

Τέτοια ὑψηλά ποσοστά πρέπει νά τά ἀντιμετωπίζει κανείς μέ σοβαρές ἐπιφυλάξεις. Ξέρουμε ἀπό διάφορες πηγές ὅτι ἐκεῖνοι πού ἤθελαν νά ξεφορτωθοῦν νεογέννητα, συχνά ἔρχονταν ἀπό πολύ μακριά γιά νά τά ἐγκαταλείψουν στήν πόλη. Ὁ ἀριθμός τῶν ἔκθετων θά πρέπει λοιπόν, νά συσχετι-

4. Beltrami, *Popolazione di Venezia,* σ. 143, ν. 17.

5. Μεταξύ τῶν ἐτῶν 1680 καί 1715 ὁ πληθυσμός τοῦ Μιλάνου καί τῶν προαστίων του ἀνέρχονταν σέ 120.000. Σέ μία μεγάλη ἐνορία, τό ποσοστό τῶν γεννήσεων ἦταν 30 τοῖς χιλίοις περίπου. Ἐάν υἱοθετήσουμε τό ποσοστό αὐτό γιά ὁλόκληρη τήν πόλη, θά ὑποθέσουμε ὅτι στήν πόλη καί στά προάστιά της ὁ ἀριθμός τῶν γεννήσεων ἀνέρχονταν σέ 3.600 περίπου τό χρόνο. Βλ. Sella, *Popolazione di Milano*, σ. 471 καί 478.

σθεῖ μέ ἕναν μεγαλύτερο ἀπό τόν τοπικό πληθυσμό. Αὐτό θά μείωνε τά ποσοστά πού προαναφέραμε, ἀλλά καί πάλι, εἶναι δύσκολο νά ἀρνηθεῖ κανείς ὅτι ἡ πρακτική τῆς ἐγκατάλειψης νεογέννητων ἦταν πολύ διαδεδομένη.

Στίς βιομηχανικές κοινωνίες, θεωροῦμε ὡς οἰκονομικά ἐνεργό τόν πληθυσμό πού ἀνήκει στήν ὁμάδα ἡλικίας 15-64. Εἶναι ἕνα αὐθαίρετο συμπέρασμα πού βασίζεται στή λογική τοῦ ὅτι α) σέ πολλές χῶρες, ἡ ὑποχρεωτική ἐκπαίδευση τῶν νέων συνεχίζεται μέχρι τήν ἡλικία τῶν 15 καί β) ὅτι ἡ ἡλικία τῶν 65 εἶναι σέ πολλά ἐπαγγέλματα τό ὅριο συνταξιοδότησης. Στήν πραγματικότητα ὡστόσο, ὑπάρχουν ἄτομα πού ἀρχίζουν νά ἐργάζονται πολύ μετά τό 15ο ἔτος τῆς ἡλικίας τους καί ἄλλα πού ἀρχίζουν νωρίτερα. Ὑπάρχουν ἄτομα πού συνταξιοδοτοῦνται πρίν τό 65ο ἔτος τους καί ἄλλα πού ἐξακολουθοῦν νά ἐργάζονται σέ μεγαλύτερη ἡλικία. Ὑπάρχουν ἐνήλικες πού δέν δούλεψαν ποτέ καί ἄτομα πού παίρνουν τακτικά μισθό, τῶν ὁποίων ὅμως ὁ συνυπολογισμός στόν ἐνεργό πληθυσμό εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς κάποιας παραποίησης τῆς πραγματικότητας ἀπό πλευρᾶς στατιστικῆς. Τό νά θεωροῦνται ὡς ἐνεργοί, ὅσοι, στή βιομηχανική κοινωνία, συμπεριλαμβάνονται στήν ὁμάδα ἡλικίας 15-65 καί σάν ἐξαρτημένοι ὅλοι οἱ ὑπόλοιποι, ὑπερτιμᾶ τό ποσοστό τοῦ πληθυσμοῦ πού εἶναι ἐνεργά παραγωγικό καί, κατ' αὐτόν τόν τρόπο, ὑποτιμᾶ τόν πραγματικό βαθμό ἐξάρτησης. Ἡ παραγωγικότητα στίς βιομηχανικές κοινωνίες εἶναι τόσο ὑψηλή, ὥστε δέν εἶναι δύσκολο γιά τέτοιες κοινωνίες νά ὑφίστανται ἕνα βαθμό ἐξάρτησης κυμαινόμενο ἀπό 50 ἕως 60 τοῖς ἑκατό. Πράγματι, εἶναι ἡ ὑψηλή παραγωγικότητα πού ἔκανε δυνατή τή θέσπιση ὑποχρεωτικῆς ἐκπαίδευσης ὥς τήν ἡλικία τῶν 15 ἐτῶν, πού ἐπιτρέπει σέ πολλούς νά συνεχίσουν τήν ἐκπαίδευσή τους ὥς τήν ἡλικία τῶν 25 ἤ 28 χρόνων, ἐπιτρέπει στούς περισσότερους συνταξιοδότηση στά 65 καί, τέλος, ἐπιτρέπει σέ πολλούς νά ἐμφανίζονται στίς στατιστικές ὡς ἐνεργός πληθυσμός ἐνῶ στήν πραγματικότητα δέν ἐργάζονται.

Οἱ συνθῆκες πού ἐπικρατοῦσαν στήν προβιομηχανική Εὐρώπη ἦταν πολύ διαφορετικές. Ἐκεῖνοι πού ἦταν οἰκονομικά «ἐνεργοί» δούλευαν ἀπό τήν ἀνατολή ὥς τή δύση τοῦ ἥλιου, ἀλλά, δεδομένου τοῦ χαμηλοῦ μέσου ὅρου τῆς παραγωγικότητας, δέν μποροῦσαν νά ὑποστηρίξουν πολλά ἐξαρτημένα

ἄτομα. Εἶναι εὐνόητο ὅτι οἱ λίγοι γέροι ἔπρεπε συνήθως νά δουλεύουν μέχρι τό τέλος τῆς ζωῆς τους (πράγμα πού, ἐδῶ πού τά λέμε, ἦταν καλό γι' αὐτούς, ἀπό ψυχολογικῆς πλευρᾶς) καί τά νεαρά ἄτομα ἔπρεπε νά ἀρχίσουν νά δουλεύουν πολύ νωρίτερα ἀπό τήν ἡλικία τῶν 15.

Γενικά, ἡ ἐργασία τῶν ἀνηλίκων θεωρεῖται σάν ἕνα ἀποτρόπαιο παραπροϊόν τῆς Βιομηχανικῆς Ἐπανάστασης. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅμως ὅτι στήν προβιομηχανική κοινωνία ἡ ἐργασία τῶν ἀνηλίκων ἦταν διαδεδομένη ὅσο καί κατά τήν περίοδο τῆς Βιομηχανικῆς Ἐπανάστασης. Ἕνας ἀγγλικός βασιλικός νόμος τοῦ 1388 ἀναφέρεται στά ἀγόρια καί στά κορίτσια «πού ἐργάζονται συνήθως στό ἄροτρο καί στό κάρο ἤ σέ ἄλλου εἴδους γεωργικές ἐργασίες μέχρις ὅτου νά φθάσουν τήν ἡλικία τῶν 12». Ὑπῆρχε ὡστόσο μιά διαφορά· στήν προβιομηχανική κοινωνία ἡ πλειονότητα τῶν παιδιῶν δούλευαν στά χωράφια, καί συνεπῶς μόνο τήν περίοδο τῶν θερινῶν μηνῶν (ἐξ οὗ καί ἡ παράδοση τῶν μακρῶν περιόδων σχολικῶν διακοπῶν τό καλοκαίρι). Μέ τήν ἀνάπτυξη ὅμως τοῦ ἐργοστασιακοῦ συστήματος, τά παιδιά ἀπασχολοῦνταν ὅλο τό χρόνο. Ἡ ζωή στά χωράφια δέν ἦταν ἴσως τόσο ἀνθυγιεινή ὅσο στά ἐργοστάσια τῶν ἀρχῶν τῆς Βιομηχανικῆς Ἐπανάστασης, ἀλλά οἱ ταλαιπωρίες στίς ὁποῖες ὑποβάλλονταν τά παιδιά δέν ἦταν περισσότερο ἀνεκτές. Μία διαταγή πού ἐκδόθηκε στήν Λομβαρδία τόν 16ο αἰώνα, τόνιζε ὅτι:

> «Κατά τήν περίοδο πού ξεριζώνονται τά φυτά ἀπό τούς ὀρυζῶνες ἤ πού ἐκτελεῖται σ' αὐτούς ἄλλη δουλειά, κάποια ἄτομα πού ἀποκαλοῦνται "ἐπιστάτες τῶν ἐργατῶν στίς καλλιέργειες ρυζιοῦ", καταφέρνουν μέ διάφορους τρόπους νά συγκεντρώσουν ἕνα μεγάλο ἀριθμό παιδιῶν καί ἐφήβων κατά τῶν ὁποίων ἐπιδεικνύουν ἀπάνθρωπη σκληρότητα. Ἀφοῦ προσελκύσουν τά παιδιά μέ ὑποσχέσεις, καί ἄλλα κίνητρα στό ἐπιλεχθέν σημεῖο, οἱ ἐπιστάτες τά μεταχειρίζονται πολύ ἄσχημα, δέν τά πληρώνουν, δέν παρέχουν στά φτωχά αὐτά πλάσματα τήν ἀναγκαία τροφή καί τά κάνουν νά δουλεύουν σάν σκλάβοι· τά χτυποῦν καί τά μεταχειρίζονται πιό βάναυσα ἀπό ὅσο τούς σκλάβους στά κάτεργα, ἔτσι πού πολλά ἀπό τά παιδιά, ἐνῶ ἀρχικά ἦταν ὑγιῆ,

πεθαίνουν ἄθλια στίς καλλιέργειες ἤ στά γειτονικά χωράφια. Καθώς ἡ Αὐτοῦ Ἐξοχότητα ὁ Κυβερνήτης δέν ἐπιθυμεῖ οἱ ἐπιστάτες τῶν ἐργατῶν ρυζιοῦ νά συμπεριφέρονται στό μέλλον ὅπως στό παρελθόν ἤ νά συνεχίζουν νά σφαγιάζουν παιδιά; διατάσσει ἡ διακίνηση αὐτή νά λάβει τέλος».[6]

Τόν 18ο αἰώνα ὁ Αὐστριακός γιατρός J.P. Frank ἔγραφε ὅτι:

«Σέ πολλά χωριά ἡ κοπριά πρέπει νά μεταφέρεται σέ ἀνθρώπινες πλάτες ψηλά στά βουνά καί γιά τόν καθαρισμό τοῦ χώματος ἀπαιτεῖται σκυφτή στάση· αὐτός εἶναι ὁ λόγος γιά τόν ὁποῖο οἱ περισσότεροι ἀπό τούς νέους παραμορφώνονται».[7]

Στήν προβιομηχανική Εὐρώπη ἦταν ἐπίσης διαδεδομένη καί ἡ ἐργασία τῶν γυναικῶν σέ τομεῖς πέρα ἀπ' αὐτόν τῶν οἰκιακῶν ὑπηρεσιῶν. Πρῶτα ἀπ' ὅλα οἱ γυναῖκες παρήγαγαν πολλά ἀγαθά στό σπίτι, πού σήμερα παράγονται βιομηχανικά καί ἀνταλλάσσονται στήν ἀγορά (ψωμί, ζυμαρικά, μάλλινα, κάλτσες κ.ο.κ.). Μινιατοῦρες τοῦ 14ου, 15ου καί 16ου αἰώνα μᾶς δείχνουν ὡστόσο ὅτι οἱ γυναῖκες ἀπασχολοῦνταν εὐρέως σέ κλωστήρια καί πλεκτήρια. Στή Φλωρεντία, ἀπό τούς ἀπασχολούμενους στά πλεκτήρια, οἱ γυναῖκες ἐργάτριες ἀποτελοῦσαν τό 62 τοῖς ἑκατό τῆς ἐργατικῆς δύναμης τό 1604 καί τό 83 τοῖς ἑκατό τό 1627.[8]

Τά κλωστοϋφαντουργεῖα ἦταν συχνά ὀργανωμένα στή βάση τῆς δουλειᾶς στό σπίτι· δηλ. ἕνας ἔμπορος ἔδινε ἀκατέργαστο μαλλί, γιά παράδειγμα, σέ ἐργάτες πού δούλευαν στά σπίτια τους καί ἀργότερα συνέλεγε τό προϊόν γιά πώληση ἤ γιά περαιτέρω ἐπεξεργασία. Τό σύστημα αὐτό διευκόλυνε καί τήν ἀπασχόληση γυναικῶν, πού ἀνάμεσα στή μιά δουλειά καί τήν ἄλλη στό σπίτι, ἀσχολοῦνταν καί μέ τή δουλειά τῶν ἐμπόρων. Τό 1631, ὅταν ἡ πανώλη χτύπησε τό San Lorenzo στό Campi τῆς Τοσκάνης καί πολλά σπίτια εἶχαν ἀπομονωθεῖ, ἕνας ἐπιθεωρητής ὑγείας σημείωσε ὅτι εἶχε «βρεῖ μεγαλύτερη

6. Archivio Mensa Vescovile di Pavia, b. 123, διάταγμα τῆς 22ας Μαρτίου 1590.

7. Frank, *Medicinische Polizey*, τόμ. 1, σ. 16.

8. Βλ. παρακάτω, σ. 169.

ποσότητα [μαλλιοῦ] ἀπ' ὅ,τι περίμενε», καί ἔδωσε στούς ἀνωτέρους του ἕνα κατάλογο δώδεκα σπιτιῶν, σέ καθένα ἀπό τά ὁποῖα μία γυναίκα δούλευε μαλλί γιά κάποιο ἔμπορο.[9]

Οἱ γυναῖκες ἀπασχολοῦνταν ἐπίσης σέ δουλειές πού συχνά θεωροῦνται ὡς ἀνδρικές. Στήν Τουλούζη, μεταξύ τοῦ 1365 καί τοῦ 1371, στήν αὐλή τοῦ κτιρίου τοῦ Κολλεγίου τοῦ Périgord, ἄνδρες καί γυναῖκες ἀπασχολοῦνταν, σέ ἴσους περίπου ἀριθμούς καί οἱ γυναῖκες κουβαλοῦσαν πέτρες καί τοῦβλα σέ καλάθια πού τά μετέφεραν στό κεφάλι.[10] Ἡ γαλλική μινιατούρα πού ἀναπαρίσταται ἐδῶ (βλ. σ. 103) ἀπεικονίζει γυναῖκες πού δούλευαν σέ ἐργαστήρια ἐπεξεργασίας μετάλλου. Στή Βενετία οἱ γυναῖκες ἀπασχολοῦνταν στό Ναύσταθμο κατασκευάζοντας πανιά.[11]

Γιά μιά σωστή ἐκτίμηση τῆς ἀπασχόλησης τῶν γυναικῶν στήν προβιομηχανική ἐποχή, πρέπει νά συνυπολογίσει κανείς καί τίς τροφούς. Ἡ τροφός εἶναι ἕνα πρόσωπο πού ἔναντι χρηματικῆς ἀνταμοιβῆς πουλᾶ τροφή (μητρικό γάλα) καί ὑπηρεσίες (φροντίδα τοῦ βρέφους). Ἡ οἰκονομική καί κοινωνική σπουδαιότητα τῶν τροφῶν στήν προβιομηχανική Εὐρώπη εἶναι ἐφάμιλλη μέ αὐτήν τῆς βιομηχανίας βρεφικῶν τροφίμων στίς σύγχρονες κοινωνίες.

Θά ἦταν χρήσιμο νά ἀναλύσουμε τόν «ἐνεργό» πληθυσμό ὡς πρός τήν κατανομή του σέ κλάδους παραγωγικῆς δραστηριότητας.

Μιλώντας γενικά, οἱ στατιστικολόγοι καί οἱ οἰκονομολόγοι ἀρέσκονται νά διακρίνουν τρεῖς κατηγορίες ἐπαγγελμάτων ἀντίστοιχων μέ τούς τρεῖς τομεῖς δραστηριότητας, πού 'ναι γνωστοί σάν πρωτογενής, δευτερογενής καί τριτογενής τομέας. Ὁ πρωτογενής τόμέας περιλαμβάνει συνήθως τίς γεωργικές καί δασικές ἀσχολίες, ἐνῶ κάποτε σ' αὐτές προστίθενται ἡ ἁλιεία καί ἡ ἐξόρυξη. Ὁ δευτερογενής τομέας συνδέεται μέ τή βιομηχανία. Ὁ τριτογενής τομέας περικλείει τά «ὑπόλοιπα». Ὅπως ὅλες οἱ ὑπολειμματικές κατηγορίες, ἔτσι καί αὐτός ἀποτελεῖ πηγή ἀσάφειας καί σύγχυσης. Στίς βιομηχανι-

9. Archivio Stato Firenze, Sanità, Negozi, b. 161, c. 40, 2α Σεπτεμβρίου 1631.

10. Wolff, *Toulouse*, σ. 441.

11. Beltrami, *Popolazione di Venezia*, σ. 201.

Ἕνα γαλλικό ἐργαστήρι μεταλλουργίας. Ἡ γαλλική αὐτή μινιατούρα τοῦ 16ου αἰώνα δείχνει ὅτι στά ἐργαστήρια μεταλλουργίας ἀπασχολοῦνταν καί γυναῖκες οἱ ὁποῖες χρησιμοποιοῦσαν τήν ἐμπειρία ἀπό τίς οἰκιακές τους δραστηριότητες στή λειτουργία μικρῶν φούρνων.

κές κοινωνίες ὁ τριτογενής τομέας ἀντιπροσωπεύεται ἀπό τήν παραγωγή ὑπηρεσιῶν ὅπως οἱ συγκοινωνίες, τό τραπεζικό σύστημα, οἱ ἀσφάλειες, τά ἐλεύθερα ἐπαγγέλματα, ἡ διαφήμιση καί ἄλλα παρόμοια. Μερικά χρόνια πρίν, κάποιος Αὐ-

στραλός οἰκονομολόγος, ὁ Colin Clark, ἀνέπτυξε τήν θεωρία μιᾶς πολύ θετικῆς συσχέτισης ἀνάμεσα στό γενικό ἐπίπεδο ἀνάπτυξης μιᾶς οἰκονομίας καί τό σχετικό μέγεθος τοῦ τριτογενῆ τομέα. Ἀλλά ἄλλοι οἰκονομολόγοι πού εἶχαν ἄμεση γνώση κάποιων πρωτόγονων κοινωνιῶν, ἔχουν δείξει ὅτι σέ μιά προβιομηχανική κοινωνία, ὁ τριτογενής ἤ ἡ «ὑπολειμματική» ὁμάδα, εἶναι ἐπίσης ἀρκετά μεγάλη, μέ τή διαφορά ὅτι ἀντί νά περικλείει τραπεζίτες καί ἀσφαλιστικούς πράκτορες περικλείει μιά γραφική ποικιλία ἀτόμων πού τά ἐπαγγέλματά τους κυμαίνονται ἀπό κλεπταποδόχους ἕως παλιατζῆδες.

Ἐξαιτίας τῆς ἔλλειψης στατιστικῶν στοιχείων κανείς δέν θά μάθει μέ βεβαιότητα ποτέ, τό ποσοστό τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πληθυσμοῦ πού ἀπασχολοῦνταν στόν πρωτογενή τομέα σέ διάφορες περιόδους πρίν ἀπό τόν 18ο αἰώνα. Μόνο γιά τά μέσα τοῦ 18ου αἰώνα ὑπάρχουν κάποιες ἐκτιμήσεις γιά τήν Ἀγγλία, τή Γαλλία, τή Σουηδία, τή Δημοκρατία τῆς Βενετίας (βλ. Πίνακα 20). Ἀπέχουν πολύ ἀπ' τό νά εἶναι ἀκριβεῖς, ἀλλά μποροῦν νά χρησιμεύσουν ὡς ἐνδεικτικές ἐκτιμήσεις κάποιας σειρᾶς μεγεθῶν.

ΠΙΝΑΚΑΣ 20

Ἐκτιμήσεις τοῦ ἀπασχολούμενου πληθυσμοῦ στή γεωργία ὡς ποσοστοῦ τῆς συνολικῆς ἐργατικῆς δύναμης, 1750 περίπου

Χώρα	Ποσοστό ἐπί τοῖς %
Ἀγγλία	65
Γαλλία	76
Σουηδία	75
Δημοκρατία τῆς Βενετίας	75

Στή βάση αὐτή δέν φαίνεται παράλογο τό νά ὑποστηρίζει κανείς ὅτι κατά τούς πρίν ἀπό τόν 17ο αἰῶνες, σέ κάθε εὐρωπαϊκή κοινωνία, τό ποσοστό τοῦ πληθυσμοῦ πού ἦταν ἐνεργά ἀπασχολούμενο στή γεωργία κυμαινόταν κατά κανόνα ἀνάμεσα στό 65 καί 90 τοῖς ἑκατό, μειωνόμενο μόνο σέ ἐξαιρετικές περιπτώσεις στά κατώτατα ὅρια τῶν 55 ἕως 65

τοῖς ἑκατό. Ὁ λόγος γιά τή συγκέντρωση αὐτή ἔγκειται στή χαμηλή παραγωγικότητα τῆς γεωργίας.

Ἑπτά ἤ ὀκτώ ἀγρότες μέ δυσκολία κατάφερναν νά παράγουν –πάνω ἀπό αὐτό πού ἦταν ἀναγκαῖο γιά τή συντήρηση τῶν ἴδιων καί τῶν οἰκογενειῶν τους– πλεόνασμα γιά τή συντήρηση δύο ἤ τριῶν ἄλλων ἀτόμων. Σέ ἰδιαίτερα εὐνοϊκές συνθῆκες, ἰδίως ὅταν οἱ θαλάσσιες συγκοινωνίες καθιστοῦσαν τήν προσφορά τῶν δημητριακῶν ἀπό τό ἐξωτερικό συμφέρουσα, μιά χώρα μποροῦσε νά μειώσει τό ποσοστό τοῦ πληθυσμοῦ πού ἀπασχολοῦνταν ἐνεργά στή γεωργία σέ ἐπίπεδα κατώτερα ἀπό τά παραδοσιακά. Μία τυπική περίπτωση εἶναι αὐτή τῆς Βενετίας, πού τακτικά εἰσήγαγε δημητριακά ἀπό τήν Λομβαρδία, τή Νότια Ἰταλία καί τή Μαύρη Θάλασσα, ἐνῶ ὁ τοπικός πληθυσμός ἀπασχολοῦνταν σέ μή γεωργικές δραστηριότητες. Ἕνα ἔγγραφο πού χρονολογεῖται ἀπό τό τέλος τοῦ 10ου αἰώνα περιγράφει τούς Βενετούς μέ κατάπληξη *et illa gens non arat, non seminat, non vindemiat* (τό ἔθνος αὐτό δέν ὀργώνει, δέν σπέρνει, οὔτε μαζεύει τήν σοδειά). Ἡ περίπτωση τῆς Βενετίας ἦταν ἐξαιρετική, ἀλλά μεταξύ τοῦ 1400 καί 1700, ἀξιοσημείωτες ἀλλαγές στίς θαλάσσιες μεταφορές κατέστησαν δυνατό γιά κάποιες χῶρες νά βασίζουν τή διατροφή τους στήν εἰσαγωγή δημητριακῶν. Σίγουρα σ' αὐτές συγκαταλέγεται καί ἡ Ὁλλανδία τοῦ 17ου αἰώνα πού εἰσήγαγε μεγάλες ποσότητες δημητριακῶν ἀπό τήν ἀνατολική Εὐρώπη μέσω τῆς Βαλτικῆς –Sund– Βόρειας Θάλασσας ὄχι μόνο γιά δική της κατανάλωση ἀλλά καί γιά ἐπανεξαγωγή. Ἀναμφισβήτητα ἡ Ὁλλανδία τοῦ 17ου αἰώνα ἀπασχολοῦσε ἕνα πολύ μικρότερο ποσοστό τοῦ πληθυσμοῦ της στή γεωργία, ἀλλά ἀκόμη καί στήν περίπτωση αὐτή εἶναι ἀμφίβολο ἐάν τό ποσοστό ἔπεσε ποτέ κάτω ἀπό τό 50 τοῖς ἑκατό. Ἀπό τήν ἄλλη, ἐάν οἱ εἰσαγωγές τῶν Ὁλλανδῶν συνέβαλαν στή μείωση τοῦ ποσοστοῦ πού ἀπασχολοῦνταν στόν πρωτογενή τομέα σέ κάποιες περιοχές τῆς δυτικῆς Εὐρώπης, εὐνόησαν μιά αὔξηση τοῦ ποσοστοῦ αὐτοῦ στίς χῶρες τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης. Γιά κάθε 10 καταναλωτές ψωμιοῦ, 7 ἤ 8 ἔπρεπε νά παράγουν σιτάρι καί, ἐάν οἱ 7 ἤ 8 αὐτοί δέν βρίσκονταν ὅλοι σέ μιά γεωγραφική περιοχή, θά ἔπρεπε νά βρίσκονται σέ ἄλλη.

Τό μεγαλύτερο μεγάλο ποσοστό τοῦ πληθυσμοῦ πού ἀπασχολοῦνταν στόν πρωτογενή τομέα μπορεῖ εὔκολα νά ὁδηγή-

σει κάποιον στό νά ὑπερεκτιμήσει τό ποσοστό τῆς ἐργασίας πού πραγματικά ἀπασχολοῦνταν στόν τομέα αὐτό. Γιά ἕναν πιό ἀκριβή ὑπολογισμό τῆς εἰσροῆς ἐργασίας, θά πρέπει νά λάβει κανείς ὑπόψη του τό γεγονός ὅτι λόγω τῶν κλιματικῶν συνθηκῶν ὁ ἀγρότης δέν δούλευε γιά μακρά χρονικά διαστήματα· βρισκόταν ἐκεῖ ἀλλά δέν ἦταν ἐνεργός, ἐνῶ οἱ περισσότεροι τεχνίτες ἐργάζονταν καθ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ χρόνου. Ἐπιπλέον, οἱ γυναῖκες τῶν ἀγροτῶν πού θεωροῦνται ὡς ἀπασχολούμενες στήν γεωργία, ἐκτός τῶν ἀγροτικῶν τους ἀσχολιῶν συνεισέφεραν γενικά καί στόν βιοτεχνικό τομέα (ἰδίως στό πλέξιμο) καί στόν τομέα τῶν ὑπηρεσιῶν (ἐργαζόμενες σάν οἰκιακοί βοηθοί ἤ σάν τροφοί) κατά τή διάρκεια τῶν

ΠΙΝΑΚΑΣ 21

Κατανομή τοῦ πληθυσμοῦ κατά τομέα ἀπασχόλησης ἐπιλεγμένων εὐρωπαϊκῶν πόλεων, 15ος-17ος αἰ.

	Βερόνα 1409	Κόμο 1439	Φρανκφούρτη 1440	Μόντζα 1541	Φλωρεντία 1552	Βενετία 1660
α) Εἴδη διατροφῆς καί γεωργία	23	21	21	39	13	17
β) Ὑφάσματα καί ἔνδυση	37	30	30	25	41	43
γ) Οἰκοδομές	2	4	8	1	6	4
ΥΠΟΣΥΝΟΛΟ α+β+γ	[62]	[55]	[59]	[65]	[60]	[64]
δ) Μεταλλουργία	5	8	8	10	7	5
ε) Ξυλουργία	5	4	5	2	2	8
στ) Δέρμα	10	7	4		7	7
ζ) Συγκοινωνίες	2	3	22	1	1	9
η) Διάφορα	6	17		21,5	21	2
θ) Ἐλεύθερα ἐπαγγέλματα	10	6	2	0,5	2	5
	100	100	100	100	100	100

Πηγές: Γιά τή Βερόνα: Tagliaferri, *Economia Veronese*· γιά τό Κόμο: Mira, *Aspetti dell Economia Comassa*· γιά τή Φρανκφούρτη: Bucher, *Die Bevölkerung von Frankfurt*· γιά τή Μόντζα: Cipolla, *Per la storia della Popolazione Lombarda*· γιά τή Φλωρεντία: Battara, *Popolazione di Firenze*· γιά τή Βενετία: Beltrami, *Composizione Economica e Professionale*. Οἱ οἰκιακοί βοηθοί δέν περιλαμβάνονταν πάντα στίς ἀπογραφές, στίς ὁποῖες στηρίζεται ὁ Πίνακας.

χειμωνιάτικων μηνῶν. Ὁ Πίνακας 21 δείχνει τήν κατανομή τοῦ πληθυσμοῦ κατά τομέα ἀπασχόλησης σέ ἐπιλεγμένες εὐρωπαϊκές πόλεις. Τό πρῶτο πράγμα πού πρέπει νά τονιστεῖ εἶναι ἡ συσχέτιση ἀνάμεσα στά στοιχεῖα αὐτά καί σέ ὅ,τι ἔχει λεχθεῖ στό προηγούμενο κεφάλαιο γιά τή δομή τῆς ζήτησης. Τό μεγαλύτερο μέρος τῆς ζήτησης ἑστιαζόταν στά εἴδη διατροφῆς, στήν ἔνδυση καί τήν στέγαση. Ἡ δομή τῆς ζήτησης ἐπηρεάζει τή δομή τῶν τιμῶν, ἡ ὁποία στή συνέχεια, καθορίζει τή δομή τῆς παραγωγῆς. Δέν εἶναι λοιπόν καθόλου περίεργο ὅτι στόν Πίνακα 21 οἱ τρεῖς τομεῖς –διατροφή, ὑφάσματα καί οἰκοδομές– ἀπορροφοῦν τό μεγαλύτερο ποσοστό τοῦ ὑπό ἐξέταση ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ - δηλ. περίπου τό 55 ἕως 65 τοῖς ἑκατό. Οἱ ἀπασχολούμενοι στόν τομέα διατροφῆς ἀντιπροσωπεύουν ἕνα σχετικά μικρό ποσοστό, γιατί τά στοιχεῖα αὐτά ἀφοροῦν πληθυσμούς πόλεων ἐνῶ ὁ ὄγκος ἐκείνων πού ἐργάζονταν στήν παραγωγή τῶν εἰδῶν διατροφῆς ζοῦσε στήν ὕπαιθρο. Μόνο ὅσοι ἀπασχολοῦνταν στή διανομή τῶν εἰδῶν διατροφῆς ζοῦσαν στίς πόλεις. Ὑπάρχει μιά ἀπογραφή, τοῦ 1608, τῆς περιοχῆς τοῦ Gloucestershire πού περιλαμβάνει ἐκτός ἀπό τρεῖς κύριες πόλεις (Gloucester, Tewkesbury καί Cirencester) καί τίς γύρω ἀγροτικές περιοχές.[12] Ἐάν προσθέσουμε τούς κατοίκους τῶν πόλεων καί τῆς ὑπαίθρου, θά δοῦμε (Πίνακας 22) ὅτι οἱ ἀπασχολούμενοι στόν τομέα παραγωγῆς καί διανομῆς εἰδῶν διατροφῆς ἀντιπροσωπεύουν τήν μεγαλύτερη ὁμάδα (46%) καί ὅτι ἡ ἑνοποιημένη ὁμάδα αὐτῶν πού ἀπασχολοῦνταν στούς τρεῖς τομεῖς τῆς διατροφῆς, τῆς ἔνδυσης καί τῆς δόμησης ἀντιπροσώπευε περίπου τό 73% τοῦ ἐργαζομένου ἄρρενος πληθυσμοῦ. Τά ὑποσύνολα α + 6 + γ στόν Πίνακα 21 καί α + 6 + γ + δ στόν Πίνακα 22, παρά τό γεγονός ὅτι εἶναι ὑψηλά, ἀδυνατοῦν νά ἀποδώσουν τή σχετική σπουδαιότητα τῆς μεικτῆς ὁμάδας διατροφή-ἔνδυση-δόμηση, γιατί, γιά παράδειγμα, πολλοί ἀπ' αὐτούς πού συγκαταλέγονται στήν ὁμάδα «δέρμα» παρήγαγαν ὑποδήματα καί σανδάλια καί θά 'πρεπε ἔτσι νά συμπεριληφθοῦν στόν τομέα τῆς «ἔνδυσης» καί πολλοί ἀπ' αὐτούς πού ἀνήκουν στήν ὁμάδα «ξυλουργία» παρήγαγαν ἀγαθά καί ὑπηρεσίες πού σχετίζονταν μέ τήν κατασκευή κατοικιῶν καί θά 'πρεπε ἔτσι νά

12. Ἡ ἀπογραφή δέν περιλαμβάνει, ὡστόσο τήν πόλη τοῦ Μπρίστολ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 22

Κατανομή κατά τομέα ἀπασχόλησης τῶν ἀρρένων ἡλικίας 20-60, στό Gloucestershire, 1608
(ποσοστά ἐπί τοῖς ἑκατό)

	Πόλεις	Ὕπαιθρος	Πόλεις καί ὕπαιθρος (μαζί)
α) Γεωργία	4	50	46
β) Τρόφιμα καί ποτά	7	2	2
γ) Ὑφαντουργία καί ἔνδυση	26	23	23
δ) Δόμηση οἰκοδομές	2	2	2
ΥΠΟΣΥΝΟΛΟ: α+β+γ+δ	[39]	[77]	[73]
ε) Μεταλλουργία	6	3	3
στ) Ξυλουργική	6	4	4
ζ) Δέρμα	5	1	1
η) Συγκοινωνίες	3	2	2
θ) Ἐλεύθεροι ἐπαγγελματίες καί εὐγενεῖς	6	3	3
ι) Ὑπηρέτες	3	7	7
ια) Διάφορα	32	3	7
	100	100	100

Πηγή: Tawney, *An Occupational Census*, σ. 36.

συμπεριληφθοῦν στόν τομέα τῆς «δόμησης».

Στήν ἀνάλυση πού ἀφοροῦσε τό ἐπίπεδο καί τή δομή τῆς ζήτησης, ἀναφέρθηκε ὅτι ἡ μεγάλη διαφορά ἀνάμεσα στόν πλοῦτο τῶν λίγων καί τό χαμηλό μέσο ἐπίπεδο τῶν μισθῶν ἦταν ἑπόμενο νά προξενήσει ζήτηση γιά οἰκιακές ὑπηρεσίες. Οἱ βασιλεῖς δέν ἦταν οἱ μόνοι πού εἶχαν ἀκολουθία ὑπηρετῶν. Στήν Ἀγγλία τόν 13ο αἰώνα, ὁ οἶκος τοῦ κόμητα καί τῆς κόμησσας τοῦ Leicester ἀπαριθμοῦσε ἑξήντα ὑπηρέτες. Ὁ οἶκος ἑνός ἀσήμαντου βαρώνου, τοῦ Λόρδου τοῦ Eresby, ἀπασχολοῦσε ἕναν οἰκονόμο, ἕναν ἱματιοφύλακα καί τόν βοηθό του, ἕναν ἐφημέριο, ἕναν πτωχοκόμο, δύο καλόγερους, ἕναν ὑπεύθυνο γιά τίς προμήθειες, ἕναν τελετάρχη, δύο ἀποθηκάριους καί ἀρχιϋπηρέτες, δύο μάγειρους καί κελλάρηδες, ἕνα σερβιτόρο, ἕναν προμηθευτή πουλερικῶν καί θηραμάτων κυνηγιοῦ, δύο κλητῆρες καί κηροποιούς, ἕνα φούρναρη, ἕνα ζυθοποιό, ἕναν ἀγγειοπλάστη καί δύο πεταλωτές καί

καθένας ἀπ' αὐτούς εἶχε καί τούς παραγυιούς του. Τό μοναστήρι τοῦ Evesham στήν Ἀγγλία, τό 1096, διέθετε πενήντα δύο ὑπηρέτες γιά ἑξήντα ἕξι καλόγερους καί στόν ἀριθμό αὐτό δέν περιλαμβάνονταν οἱ κηπουροί, ὁ σιδεράς, ὁ κτίστης καί ἄλλοι ἐργάτες διαφόρων εἰδικοτήτων. Στό μοναστήρι τοῦ Meaux (Ἀγγλία) τό 1393, εἴκοσι ἕξι καλόγεροι εἶχαν στή διάθεσή τους 40 ὑπηρέτες. Ἄφθονο οἰκιακό ὑπηρετικό προσωπικό ἦταν ἐπίσης στή διάθεση τῆς μεσαίας καί τῆς κατώτερης-μεσαίας τάξης. Μία ἀπογραφή τοῦ 1551 στήν Φλωρεντία, δείχνει ὅτι μόνο το 54 τοῖς ἑκατό τῶν οἰκογενειῶν τῆς πόλης δέν διέθετε ἐσωτερικούς ὑπηρέτες (Πίνακας 23).

ΠΙΝΑΚΑΣ 23

Ποσοστιαία κατανομή τῶν οἰκογενειῶν τῆς Φλωρεντίας (Ἰταλία) ἀνάλογα μέ τόν ἀριθμό τῶν ἀπασχολουμένων ὑπηρετῶν, 1551

	Ποσοστό ἐπί τοῖς % τῶν οἰκογενειῶν
Μέ περισσότερους ἀπό 5 ὑπηρέτες	5
Μέ 2 ἕως 5 ὑπηρέτες	18
Μέ 1 ὑπηρέτη	23
Χωρίς ὑπηρέτες	54

Πηγή: Battara, *La Popolazione di Firenze*, σ. 70.

Τό οἰκιακό προσωπικό δέν διακρίνεται πάντοτε τό ἴδιο εὔκολα στά δημογραφικά καί οἰκονομικά ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς, εἴτε ἐπειδή οἱ ἀναφορές στά ἔγγραφα περιορίζονταν στούς ἀρχηγούς τῶν οἰκογενειῶν, εἴτε γιατί δέν γινόταν διάκριση, κατά τήν καταμέτρηση, μεταξύ τοῦ ὑπηρετικοῦ προσωπικοῦ καί τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας. Σέ κάποιες ἀπογραφές πόλεων ὡστόσο, οἱ οἰκιακοί βοηθοί καταμετροῦνταν ξεχωριστά. Ὅποτε τά ὑπάρχοντα στοιχεῖα ἐπιτρέπουν κάποιες ἐκτιμήσεις, τό συμπέρασμα πού ἐξάγεται εἶναι ὅτι στίς εὐρωπαϊκές πόλεις τοῦ 15ου, 16ου καί 17ου αἰώνα οἱ οἰκιακοί βοηθοί ἀντιπροσώπευαν περίπου τό 10 τοῖς ἑκατό τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ, πού ἐντάσσεται στήν ὁμάδα ἡλικίας 15-65 (βλ. Πίνακα 24).

ΠΙΝΑΚΑΣ 24

Ἀριθμός τῶν οἰκιακῶν βοηθῶν ἐκφρασμένος ὡς ποσοστό τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ ἐπιλεγμένων εὐρωπαϊκῶν πόλεων, 1448-1696

Πόλη	Ἔτος	%
Φράϊμπουργκ	1448	10
Βέρνη	1448	9
Νυρεμβέργη	1449	19
Βασιλεία	1497	18
Ὕπρ	1506	10
Πάρμα	1545	16
Φλωρεντία	1551	17
Βενετία	1581	7
Μπολώνια	1581	11
Rostock	1594	19
Μπολώνια	1624	10
Φλωρεντία	1642	9
Βενετία	1642	9
Münster	1685	15
Λίλλη	1688	4
Ὕπρ	1689	7
Λονδίνο (40 ἐνορίες)	1695	20
Δουνκέρκη	1696	6

Τό αἴσθημα τῆς εὐσέβειας καί οἱ προκαταλήψεις συναγωνίζονταν ὡς πρός τή δημιουργία καί στήριξη τῆς ζήτησης γιά ὑπηρεσίες θρησκευτικοῦ χαρακτῆρα. Ἀπ' τήν ἄλλη, ἡ διάχυτη εὐσέβεια ὁδήγησε πολλά ἄτομα καί τῶν δύο φύλων νά ἐνταχθοῦν στίς γραμμές τῶν κληρικῶν. Ἐπίσης συνέβαλαν στήν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ κλήρου καί ἄλλοι παράγοντες. Ὁ θεσμός τῆς προίκας ἀποτελοῦσε σοβαρό πρόβλημα γιά τίς περισσότερες οἰκογένειες καί κίνδυνο γιά τήν ἀκεραιότητα τῆς οἰκογενειακῆς κληρονομιᾶς. Γιά νά παρακάμψουν τό πρόβλημα αὐτό, οἱ εὔποροι τῆς Εὐρώπης συχνά ἔκλειναν τίς κόρες τους σέ μοναστήρια.

Ὁ Πίνακας 25 παρέχει κάποια στοιχεῖα γιά τόν ἀριθμό τῶν κληρικῶν, σέ ἐπιλεγμένες εὐρωπαϊκές πόλεις ἀπό τόν 15ο ἕως τόν 17ο αἰώνα. Ἐξετάζοντας μιά περιοχή στό σύνολό της, βρίσκει κανείς ὅτι τό 1745 τό Μεγάλο Δουκάτο τῆς Τοσκάνης εἶχε 890.605 κατοίκους, στούς ὁποίους περιλαμβάνονται:

Chierici (Κληρικοί):	3.955
Preti ('Ιερεῖς):	8.095
Frati (Μοναχοί):	5.482
Romiti ('Ασκητές):	168
Monache (Μοναχές):	9.736

Οἱ 27.436 κληρικοί ἀντιπροσώπευαν περίπου 3 τοῖς ἑκατό τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ.[13] 'Ο Beloch ὑπολόγισε ὅτι στά μέσα τοῦ 18ου αἰώνα, σέ ὅλη τήν 'Ιταλία, οἱ κληρικοί ἀντιπροσώπευαν περίπου τό 2 τοῖς ἑκατό τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ.[14] Τό 1591 ἡ 'Ισπανία ἀπό συνολικό πληθυσμό 8,5 ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων εἶχε περίπου 41.000 ἱερεῖς, 25.000 καλόγερους καί 25.000 καλόγριες.[15] 'Ο κλῆρος λοιπόν, ἀντιπροσώπευε περίπου τό 1,1 τοῖς ἑκατό τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ. Σέ σχέση μέ τήν Γαλλία γνωρίζουμε ὅτι στήν περιοχή Alençon τῆς 'Αλσατίας, στά τέλη τοῦ 17ου αἰώνα, ἐπί συνόλου 409.822 κατοίκων ὁ κλῆρος ἀπαριθμοῦσε 4.609 ἄτομα, δηλ. περίπου τό 1,1 τοῖς ἑκατό. Στήν Βρετάνη τό 1696, ὁ ἀριθμός τῶν κληρικῶν ἀνερχόταν σέ 18.889 ἐπί συνολικοῦ πληθυσμοῦ 1.654.699 –δηλ. καί πάλι περίπου στό 1,1 τοῖς ἑκατό. Στήν περιοχή τῆς Caen ἐπί συνόλου 609.203 κατοίκων ὁ κλῆρος ἀπαριθμοῦσε 5.225 μέλη, δηλ. περίπου 1 τοῖς ἑκατό.[16] Στήν 'Αγγλία καί Οὐαλλία τό 1377, ὁ ἀριθμός τῶν ἱερέων ἀνερχόταν σέ 24.900 περίπου καί τῶν καλογέρων καί καλογριῶν σέ 10.600 περίπου. 'Επί συνολικοῦ πληθυσμοῦ 2,2 ἑκατομμυρίων περίπου, ὁ κλῆρος ἀντιπροσώπευε τό 1,5 τοῖς ἑκατό περίπου. Στίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 16ου αἰώνα στήν 'Αγγλία καί τήν Οὐαλλία ὑπῆρχαν περίπου 9.300 μοναχοί καί μοναχές σέ σύνολο 3,5 ἑκατομμυρίων κατοίκων περίπου.[17] Στήν Πολωνία γύρω στό 1500 ὑπῆρχαν 6.900 μοναχοί καί μοναχές καί 15.000 ἱερεῖς

13. Parenti, *Popolazione della Toscana*, σ. 73 καί 126.

14. Beloch, *Bevölkerungsgeschichte Italiens*, τόμ. 1, σ. 73-79.

15. Ruiz Martin, *Demografia ecclesiastica*, σ. 685.

16. Reinhard, Armengaud, Dupaquier, *Histoire Générale de la Population*, σ. 192-193.

17. Γιά τά στοιχεῖα τοῦ 1377, βλ. Russell, *The Clerical Population*, σ. 177-212. Γιά τά στοιχεῖα πού ἀφοροῦν τίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 16ου αἰώνα, βλ. Woodward, *The Dissolution of the Monasteries*, σ. 2. Βλ. ἐπίσης, Knowles, *Religious orders*, τόμ. 2, σ. 256-257.

ΠΙΝΑΚΑΣ 25

Ὁ πληθυσμός τῶν κληρικῶν σέ ἐπιλεγμένες εὐρωπαϊκές πόλεις 1400-1700

Πόλη	Χρονολογία	Συνολικός πληθυσμός (σέ χιλιάδες) (α)	Ἀριθμός ἱερέων (β)	Ἀριθμός καλογέρων καί καλογριῶν (γ)	Συνολικός ἀριθμός ἱερέων, καλογέρων καί καλογριῶν (δ)	Ποσοστό ἐπί τοῖς % τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ $\frac{β}{α} \times 100$	$\frac{γ}{α} \times 100$	$\frac{δ}{α} \times 100$
Τουλούζη	1400 περίπου	23 περίπου			1.000 περίπου			4,3
Φρανκφούρτη	1440	10			225			2,3
Νυρεμβέργη	1449	20			250			1,3
Μπολώνια	1570	62			3.310			5,3
Βενετία	1581	135	586	3.553	4.139	0,4	2,6	3,1
Νάπολη	1599	233		5.702			2,4	
Μπεζανσόν	1600 περίπου	11			600			5,5
Ρώμη	1603	105	1.241	4.512	5.753	1,2	4,3	5,5
Κρεμόνα	1621	40	150	1.852	2.002	0,4	4,6	5,0
Φλωρεντία	1622	66		4.917			7,5	
Πίζα	1622	15		951			6,3	
Μπολώνια	1624	62	138	3.431	3.569	0,2	5,5	5,7
Βενετία	1642	120	735	4.171	4.906	0,6	3,5	4,1
Σιένα	1670	16		1.755			10,9	
Pistoia	1672	8		726			9,1	
Μπεζανσόν	1709	17	275	571	846	1,6	3,4	5,0

περίπου. Ὁ πληθυσμός τῆς Πολωνίας ἀνερχόταν σέ 4,5 ἑκατομμύρια καί τό ποσοστό τοῦ κλήρου σέ 0,5 τοῖς ἑκατό περίπου.[18] Ἐξετάζοντας κανείς τά στοιχεῖα αὐτά πρέπει νά ἔχει κατά νοῦ ὅτι, δεδομένης τῆς ἡλικιακῆς σύνθεσης τῶν προβιομηχανικῶν πληθυσμῶν, 1 ἤ 2 τοῖς ἑκατό ἐπί τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ σήμαιναν ἀντίστοιχα 1,5 ἤ 3 τοῖς ἑκατό τοῦ πληθυσμοῦ ἄνω τῶν 15 ἐτῶν.

Ἀπό οἰκονομικῆς πλευρᾶς τά μέλη τοῦ κλήρου μποροῦν νά θεωρηθοῦν σάν παραγωγοί μιᾶς ἰδιάζουσας ὑπηρεσίας καί ἐφ' ὅσον ὑπάρχει ζήτηση γιά τήν ὑπηρεσία αὐτή (μιά ζήτηση γιά τήν ὁποία ὅπως οἱ λοιποί παραγωγοί, ὁ κλῆρος κάνει ὅ,τι μπορεῖ γιά νά τήν τονώσει), οἱ κληρικοί ἔχουν τό δικαίωμα νά θεωροῦνται σάν τμῆμα τοῦ οἰκονομικά ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ. Ἀπό κάθε, σχεδόν, ἄποψη ἡ συμβολή τοῦ κλήρου στήν κοινότητα δέν διαφέρει, ἀπ' αὐτή τῶν ψυχιάτρων στίς σύγχρονες κοινωνίες καί ἔχει παρατηρηθεῖ ὅτι σέ χῶρες πού οἱ ἄνθρωποι δέν ἔχουν τή δυνατότητα ἐξομολόγησης καταλήγουν νά προσφεύγουν στούς ψυχίατρους (μέ τό ἐπιπλέον μειονέκτημα ὅτι καθένας χωριστά πληρώνει πολύ περισσότερα γιά τίς ὑπηρεσίες τους). Ἐκτός αὐτοῦ στήν προβιομηχανική Εὐρώπη, καί ἰδιαίτερα στίς ἀγροτικές περιοχές, ὁ ἱερέας τῆς ἐνορίας συχνά ἐκτελοῦσε καί χρέη πού σήμερα θά ἀποδίδονταν στόν δάσκαλο καί τόν γιατρό.

Ἕνα ἀπό τά κύρια μειονεκτήματα τῶν παραδοσιακῶν ἐγχειριδίων ἀποτελεῖ τό γεγονός ὅτι ταυτίζουν τόν ἐνεργό πληθυσμό τῆς προβιομηχανικῆς Εὐρώπης μέ τούς *ἐμπόρους*, τούς *μάστορες*, τούς *γαιοκτήμονες* καί τούς *ἀγρότες*, καί ὅτι παραμελοῦν τούς ἐλεύθερους ἐπαγγελματίες καί ἰδιαίτερα τούς συμβολαιογράφους, τούς δικηγόρους καί τούς γιατρούς. Ὑπῆρχε αἰσθητή ζήτηση καί ἀπό τόν ἰδιωτικό καί ἀπό τόν δημόσιο τομέα γιά τίς ὑπηρεσίες τῶν ἐπαγγελματιῶν καί ἡ πλευρά αὐτή τοῦ προβλήματος ἔχει συζητηθεῖ πιό πάνω, στό Κεφ. 1. Οἱ Πίνακες 26 καί 27 παρέχουν κάποια στοιχεῖα ὡς πρός τό μέγεθος τῶν ἐλεύθερων ἐπαγγελμάτων, σέ ἐπιλεγμένες εὐρωπαϊκές πόλεις. Οἱ ἰταλικές πόλεις τοῦ 13ου καί 14ου αἰώνα διακρίνονται γιά τό μέγεθος αὐτῶν τῶν ἐπαγγελματι-

18. Kjoczowski, *La Population ecclésiastique*, πολλ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 26

Ἀριθμός συμβολαιογράφων, δικηγόρων καί γιατρῶν σέ σχέση μέ τόν συνολικό πληθυσμό, σέ ἐπιλεγμένες ἰταλικές πόλεις, 1268-1675

Πόλη	Ἔτος	Συμβ/φοι	Δικηγόροι	Γιατροί
		Ἀνά 10.000 κατοίκους		
Βερόνα	1268	124		
Μπολώνια	1283	212		
Μιλάνο	1288	250	20	5
Πράτο	1298	278		
Φλωρεντία	1338	55	9	
Βερόνα	1409	70	6	3
Πίζα	1428	90		
Κόμο	1439	17	12	2
Βερόνα	1456	54	4	9
Βερόνα	1502	40	6	5
Βερόνα	1545	26	7	5
Βερόνα	1605	8	17	4
Carmagnola	1621	21	14	3
Φλωρεντία	1630			5
Πίζα	1630	9		
Ρώμη	1656			12
Ρώμη	1675			13

Πηγή: Cipolla, *The Professions*, σ. 43.

κῶν ὁμάδων καί εἰδικότερα γιά ἐκείνη τῶν συμβολαιογράφων. Ὁ Πίνακας 27 δείχνει ἐπίσης ὅτι ὁ ἀριθμός τῶν γιατρῶν ἦταν σχετικά ὑψηλότερος στίς ἰταλικές πόλεις ἀπ' ὅ,τι σέ ἄλλες εὐρωπαϊκές, τουλάχιστον ὥς τά τέλη τοῦ 17ου αἰώνα. Τό κατά πόσο τό γεγονός αὐτό ἦταν ἐπωφελές γιά τή δημόσια ὑγεία, εἶναι ἕνα τελείως διαφορετικό θέμα. Τό πιθανότερο εἶναι ὅτι ἦταν ἐπιζήμιο,[19] ἀλλά ἐάν οἱ ἄνθρωποι ἦταν διατεθειμένοι νά πληρώσουν γιά τίς ὑπηρεσίες ἑνός γιατροῦ, ἡ παροχή τῶν ὑπηρεσιῶν αὐτῶν ἱκανοποιοῦσε ψυχολογικές ἀνάγκες καί ἔτσι ἡ διαθεσιμότητα τῶν γιατρῶν, ἀνεξάρτητα ἀπό τό τί ἦταν σέ θέση νά κάνουν, πρέπει νά τοποθετηθεῖ στό ἴδιο ἐπίπεδο μέ τή διαθεσιμότητα τῶν ἱερέων καί τῶν ἀσκητῶν.

19. Cipolla, *Public Health*, κεφ. 2

ΠΙΝΑΚΑΣ 27

Ἀριθμός τῶν γιατρῶν σέ σχέση μέ τόν συνολικό πληθυσμό σέ ἐπιλεγμένες εὐρωπαϊκές πόλεις, 1575-1641

Πόλη	Ἔτος	Γιατροί	Πληθυσμός (σέ χιλιάδες)	Γιατροί ἀνά 10.000 κατοίκους
Παλέρμο	1575	22	70	3,1
Φλωρεντία	1630	33	80	4,1
Πίζα	1630	12	13	9,2
Pistoia	1630	5	9	5,5
Ρώμη	1656	140	120	11,6
Ρώμη	1675	164	130	12,6
Ἀμβέρσα	1585	18	80	2,2
Ρουέν	1605	16	80	2,0
Λυών	1620	20	90	2,2
Παρίσι	1626	85	300	2,1
Ἄμστερνταμ	1641	50	135	3,7

Πηγή: Cipolla, *Public Health,* κεφ. 2.

Ἀπό οἰκονομικῆς καί κοινωνικῆς σκοπιᾶς, ἡ σπουδαιότητα τῶν συμβολαιογράφων, δικηγόρων καί γιατρῶν δύσκολα μπορεῖ νά ὑποτιμηθεῖ καί εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ σημασία τους ἦταν δυσανάλογη τοῦ ἀριθμοῦ τους. Κατ' ἀρχήν, τά μέλη τῶν ἰατρικῶν, νομικῶν καί συμβολαιογραφικῶν ἐπαγγελμάτων συνήθως ἀνῆκαν στό μικρό κύκλο τῶν εὐπόρων, ἐνῶ πολλοί ἀπ' αὐτούς ἦταν τό ἴδιο εὐκατάστατοι μέ τούς πλούσιους ἐμπόρους. Ἀπολαμβάνοντας ὑψηλά εἰσοδήματα, οἱ γιατροί, οἱ δικηγόροι καί οἱ συμβολαιογράφοι ἀνέπτυξαν, πρῶτοι, τή ζήτηση γιά καλά ροῦχα, ὄμορφες κατοικίες καί γῆ, καθώς καί γιά βιβλία, γυαλιά καί διδασκαλικές ὑπηρεσίες γιά τά παιδιά τους. Ἐπιπλέον, ἐπειδή ἀκριβῶς οἱ γιατροί, οἱ δικηγόροι καί οἱ συμβολαιογράφοι ἐκπροσωποῦσαν τό εὐυπόληπτο τμῆμα τῆς μεσαίας τάξης, προσέδωσαν στήν τάξη αὐτή δύναμη καί κῦρος μεγαλύτερο ἀπ' ὅ,τι θά τῆς ἀναλογοῦσε στή βάση τῆς οἰκονομικῆς εὐρωστίας της καί μόνο.[20]

Ἡ οἰκονομική ἱστορία γιά νά εἶναι κατανοητή θά πρέπει νά εἶναι καί κοινωνική ἱστορία καί νά λαμβάνει ὑπόψη της ἀξίες

20. Cipolla, *The Professions*, σ. 37-52.

καί παράγοντες πού δέν μποροῦν νά ὑπολογισθοῦν μέ βάση τούς οἰκονομικούς ὅρους καί μόνο. Ἡ ἱστορία τῶν ἐλεύθερων ἐπαγγελμάτων ἀποτελεῖ ἕνα οὐσιαστικό μέρος τῆς ἱστορίας τῶν «ἄδηλων» ἀξιῶν. Ἡ περίοπτη μόρφωσή τους, ὁ περιορισμός τοῦ ἀριθμοῦ τους μέσω τῆς καθιέρωσης τῆς ἄδειας ἀσκήσεως ἐπαγγέλματος καί τό ὑψηλό, σχετικά, ἀτομικό τους εἰσόδημα ὑπῆρξαν παράγοντες πού καθένας χωριστά ἐνδυνάμωνε τόν ἄλλο καί πού τελικά, ὅλοι μαζί, κατέστησαν δυνατή τήν κοινωνική ἄνοδο τῶν ἐλεύθερων ἐπαγγελματιῶν. Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή, ἡ Μεσαιωνική καί Ἀναγεννησιακή Εὐρώπη ξεχωρίζει σάν μοναδικό παράδειγμα, στήν παγκόσμια ἱστορία. Σέ ἄλλα μέρη τοῦ κόσμου, ὅπως ἡ Κίνα, οἱ παρέχοντες ἰατρικές καί νομικές ὑπηρεσίες ποτέ δέν κατόρθωσαν νά ἐπιβληθοῦν κοινωνικά καί οἰκονομικά. Σέ κάποιες ἄλλες κοινωνίες τό κατάφεραν, ἀλλά ἐφ' ὅσον ἦταν μέλη τῆς κάστας τῶν ἱερέων. Μόνο στή Δυτική Εὐρώπη κατά τήν περίοδο τοῦ Μεσαίωνα, οἱ ἐλεύθεροι ἐπαγγελματίες κατόρθωσαν νά διαχωρισθοῦν ἀπό τούς κληρικούς καί νά ἀνέβουν ὑψηλότερα στήν κοινωνική βαθμίδα. Ἡ ὑπεροχή πού, στή μεσαιωνική Δυτική Εὐρώπη, ἀπέκτησαν οἱ ἐλεύθεροι ἐπαγγελματίες, εἶναι ἡ γενεσιουργός αἰτία πολλῶν θεσμῶν καί χαρακτηριστικῶν τῶν βιομηχανικῶν μας κοινωνιῶν.

Ἡ ἐμμονή τῶν οἰκονομικῶν ἱστορικῶν γιά τούς ἐμπόρους, τούς τεχνίτες, τούς γαιοκτήμονες καί τούς ἀγρότες, τούς ἔκανε συχνά νά παραμελοῦν τούς ἐκπροσώπους τοῦ «ἀρχαιότερου ἐπαγγέλματος στόν κόσμο». Οἱ ἐξομολογητές τοῦ Μεσαίωνα ἦταν περισσότερο ρεαλιστές· ὁ Thomas de Chobham χωρίς καμιά ἀμφιβολία ὑποστήριζε ὅτι οἱ γυναῖκες ἐλευθερίων ἠθῶν ἐπιτελοῦσαν ἐργασία παρά τό γεγονός ὅτι ἡ δουλειά τους ἦταν ἐπονείδιστη. Πρέπει νά κάνουμε μιά διάκριση μεταξύ τῆς πορνείας ἐν γένει καί τῆς νομιμοποιημένης πορνείας. Ὡς πρός τήν πρώτη, δέν μπορεῖ νά ἐλπίζει κανείς στήν ὕπαρξη ἱκανοποιητικῶν στοιχείων, ἀλλά ὡς πρός τή δεύτερη, γνωρίζουμε ἀρκετά καί μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι, παρά τήν ἀθλιότητα πού τόν διέκρινε, ὁ τομέας αὐτός εἶχε πάντα μεγάλη οἰκονομική σημασία. Ἐπιπλέον, εὔκολα μπορεῖ νά ἐπιβεβαιώσει κανείς τήν ὕπαρξη κάποιας θετικῆς συσχέτισης μεταξύ τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης ἑνός συγκεκριμένου κέντρου καί τῆς παρου-

σίας γυναικῶν ἐλευθερίων ἠθῶν. Οἱ γιορτές πού λάμβαναν χώρα στήν ἐπαρχία τῆς Scania (Νότια Σουηδία) ἀπό 15 Αὐγούστου ἕως 9 Νοεμβρίου, κατά τόν 13ο καί 14ο αἰώνα (οἱ περίφημες *nundinae Schanienses*), ἦταν ἀρκετά γνωστές ὄχι μόνο ἐξαιτίας τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐμπόρων καί τῶν ψαράδων πού συνέρρεαν ἐκεῖ, ἀλλά καί γιά τόν ἀριθμό τῶν *fahrende Frauen*.[21]

Τόν 16ο καί 17ο αἰώνα, τά δύο κύρια κέντρα πορνείας στήν Εὐρώπη ἦταν ἡ Βενετία καί ἡ Ρώμη, ἀλλά μέ τόν ἐρχομό τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης, τό Λονδίνο καί τό Παρίσι πῆραν τά πρωτεῖα. Οἱ πρόθυμες γυναῖκες τῆς Βενετίας, γνωστές ὡς ἑταῖρες, ἦταν πασίγνωστες γιά τή λεπτότητα καί τήν καλλιέργειά τους καί ὅπως ὁ Thomas Coryat ἔγραψε, «τό ὄνομα τῆς ἑταίρας τῆς Βενετίας εἶναι ξακουστό σ' ὅλη τή Χριστιανοσύνη».[22] Τόν 16ο αἰώνα ὁ Μονταίνιος, δυνατό μυαλό ἀλλά καί μεγάλος κουτσομπόλης, ἐξιστορεῖ ὅτι ὁ Καρδινάλιος d' Este ταξίδευε τακτικά στό Abano γιά τά λουτρά τῆς περιοχῆς ἀλλά καί γιά νά ἐπισκεφθεῖ τίς «ὀμορφοῦλες» τῆς Γαληνοτάτης.[23] Οἱ ἑταῖρες πράγματι ἀποτελοῦσαν ἕνα ἀπό τά σημαντικότερα θέλγητρα τῆς Βενετίας γιά τούς ταξιδιῶτες καί τούς ἐμπόρους καί οἱ Ἄγγλοι περιηγητές τῶν ἀρχῶν τοῦ 17ου αἰώνα μᾶς ἄφησαν ἀνεκτίμητες πληροφορίες γι' αὐτές.

Ὁ ὑπολογισμός τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἑταίρων δέν εἶναι εὔκολη ὑπόθεση. Κατά πρῶτο λόγο, ἡ κατηγορία αὐτή δέν ὑπόκειται σ' ἕνα ἀκριβή ὁρισμό, λόγω τοῦ γεγονότος ὅτι ἀνάμεσα στίς δύο ἀκραῖες περιπτώσεις, τῆς «τίμιας γυναίκας» ἀπό τήν μιά καί τῆς «δημόσιας πόρνης» ἀπό τήν ἄλλη, παρεμβάλλονται ἀναρίθμητες ἐνδιάμεσες περιπτώσεις, τῶν ὁποίων τά ὅρια εἶναι ἀσαφῆ. Δεύτερον, ὁποιοσδήποτε ἐπιχειρήσει νά κάνει μιά μελέτη τοῦ θέματος, θά βρεθεῖ ἀντιμέτωπος μέ κάθε εἴδους καί μορφῆς ἐπιφυλακτικότητα. Τέλος, τό θέμα εἶναι τέτοιο, πού ἀφήνει πολλά περιθώρια γιά εὐφάνταστες ἱστορίες. Στή Φλωρεντία, τόν 16ο αἰώνα, ὑπῆρχε ἡ ἐντύπωση ὅτι «περίπου 8.000 ἑταῖρες» ἀσκοῦσαν τό ἐπάγγελμά τους,[24] ἀλλά

21. Gade, *Hanseatic Control*, σ. 16.
22. Coryat, *Crudities*, τόμ. 2, σ. 38.
23. Montaigne, *Journal*, σ. 142.
24. Dallington, *Survey of Tuscany*, σ. 48.

ἡ ἀπογραφή τοῦ 1551 κατέγραψε μόνο τρεῖς.[25] Ὁ πρῶτος ἀριθμός εἶναι σίγουρα ὑπερβολικός, ἀλλά καί ὁ δεύτερος δέν ἀντικατοπτρίζει τήν πραγματικότητα, ὅπως ἐξάλλου φαίνεται καί ἀπό ἕνα ποίημα τοῦ 1533 πού ἀναφέρει 40 γυναῖκες ἐλευθερίων ἠθῶν, περιγράφοντάς τες μέ τό ὄνομα, τό ἐπώνυμο καί τίς διάφορες ἱκανότητές τους.[26] Στή Βενετία τοῦ 16ου αἰώνα, ὅσοι ἐνδιαφέρονταν γιά «τήν ἀπόλαυση τοῦ ἀπαγορευμένου αὐτοῦ καρποῦ» μποροῦσαν νά προμηθευτοῦν μέ λίγα χρήματα ἕνα βιβλιαράκι πού περιεῖχε τά «τιμολόγια ὅλων τῶν πορνῶν, στά ὁποῖα βρίσκει κανείς τίς τιμές καί τά προσόντα ὅλων τῶν ἑταιρῶν τῆς Βενετίας». Σύμφωνα μέ δύο χρονικογράφους τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰώνα, ὑπῆρχαν στή Βενετία περί τίς 12.000 ἑταῖρες ἐπίσημα, ἀλλά ὁ ἀριθμός αὐτός εἶναι, πιθανόν ὑπερβολικός.[27]

Στή Ρώμη, τόν 16ο καί 17ο αἰώνα, φημολογεῖτο ὅτι ὑπῆρχαν 10.000 μέ 40.000 ἑταῖρες.[28] Πιθανά καί αὐτός ὁ ἀριθμός εἶναι ὑπερβολικός. Τά ἐπίσημα στοιχεῖα εἶναι, φυσικά, κατά πολύ χαμηλότερα, ὅπως δείχνει ὁ Πίνακας 28, καί κυμαίνονται ἀπό 7 ἕως 9 τοῖς χιλίοις τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ. Ὅμως, ἐκτιμώντας τά στοιχεῖα αὐτά, πρέπει κανείς νά λάβει ὑπόψη του τό γεγονός ὅτι στή Ρώμη, ὅπου ὑπῆρχε μιά ἐξαιρετικά ὑψηλή συγκέντρωση ἱερέων, καλογέρων καί καρδιναλίων, οἱ γυναῖκες ὑποεκπροσωποῦνταν. Τό 1600, ἐπί συνόλου 109.729 κατοίκων, ὑπῆρχαν μόνο 46.596 γυναῖκες καί οἱ γυναῖκες πού ἀνῆκαν στήν ὁμάδα ἡλικίας 15-65 θά πρέπει νά ἀριθμοῦσαν τίς 30.000 περίπου· ἔτσι οἱ 604 γυναῖκες ἐλευθερίων ἠθῶν, πού ἀναφέρονται στήν ἀπογραφή, ἐκπροσωποῦσαν περίπου τό 2 τοῖς ἑκατό τῶν ἐνηλίκων γυναικῶν τῆς Ρώμης. Γιά μιά ἱερή πόλη, τό ποσοστό φαίνεται ὑψηλό, ἰδιαίτερα ἄν λάβει κανείς ὑπόψη του τό γεγονός ὅτι οἱ ἀριθμοί αὐτοί ἀναφέρονται μόνο στίς ἐπίσημα ἀναγνωρισμένες ἑταῖρες.

25. Battara, *Popolazione di Firenze*, σ. 38 καί 66.

26. Graf, *Il Cinquecento*, σ. 265.

27. Γιά τόν κατάλογο βλ. Bloch, *Die Prostitution*, τόμ. 2, μέρος I, σ. 123. Γιά τίς ἐκτιμήσεις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀναγνωρισμένων ἐπίσημα πορνῶν, βλ. Beloch, *Bevölkerungsgeschichte*, τόμ. 3, σ. 101.

28. Bloch, *Die Prostitution*, τόμ. 2, μέρος I, σ. 254· καί Delumeau, *Rome*, σ. 420

ΠΙΝΑΚΑΣ 28

Ἀριθμός τῶν ἐπίσημα ἀναγνωρισμένων ἑταίρων σέ σχέση μέ τό συνολικό πληθυσμό τῆς Ρώμης, 1598-1675

Ἔτος	Συνολικός πληθυσμός	Ἑταῖρες	Ἑταῖρες ἀνά 1000 κατοίκους
1598	97.743	760	8
1600	109.729	604	6
1625	115.444	940	8
1650	126.192	1.148	9
1675	131.912	889	7

Πηγή: Schiavoni, *Demografia di Roma.*

Ἡ οἰκονομική σημασία τῆς κοινωνικῆς αὐτῆς ὁμάδας ἦταν δυσανάλογη πρός τό μέγεθός της. Ὁ Thomas Coryat, στίς ἀρχές τοῦ 17ου αἰώνα, ἔγραφε γιά τή Βενετία:

«Κάποιες ἀπ' αὐτές [τίς ἑταῖρες] ἔχουν μέ πολλή δυσκολία μαζέψει τόσους παράδες ἀπό τό βρώμικο ἐπάγγελμά τους, ὅσους χρειάζονται γιά νά περάσουν καλά γεράματα: γιατί πολλές ἀπ' αὐτές εἶναι πιό πλούσιες ἀπό ὅ,τι ὑπῆρξαν ποτέ ἡ Bhadope τῆς Αἰγύπτου, ἡ Flora τῆς Ρώμης ἤ ἡ Λαΐς τῆς Κορίνθου. Ἕνα τέτοιο παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ περίπτωση τῆς Margarita Aemiliana, πού ἔφτιαξε ἕνα ὡραῖο μοναστήρι γιά Αὐγουστινιανούς καλόγερους».[29]

Περίπου τό ἴδιο χρονικό διάστημα, ὁ Fynes Moryson ἔγραφε:

«Κάθε ἑταίρα ἔχει συνήθως τόν ἐραστή της, τόν ὁποῖο καί συντηρεῖ, τόν *balordo* της ἤ τό κορόϊδο πού, κατά κύριο λόγο, τήν τρέφει, ἐκτός ἀπό τούς πελάτες της ἐν γένει καί τό *bravo* της γιά νά ἀντιμετωπίζει τούς καβγάδες. Οἱ πλούσιες κατοικοῦν σέ ἀκριβονοικιασμένα σπίτια καί ἔχουν δικούς τους ὑπηρέτες, ἀλλά οἱ πιό κοινές μένουν μέ ὑποκείμενα, πού ἀποκαλοῦνται ρουφιάνοι, στούς ὁποίους, στή Βενετία, πληρώνουν τό ἕνα

29. Coryat, *Crudities*, τόμ. 2, σ. 46.

πέμπτο τῶν κερδῶν τους, ὅπως γιά παράδειγμα 4 σελλίνια στά εἴκοσι, πληρώνοντας ξεχωριστά γιά τή στέγη, τό ντύσιμο καί τίς διασκεδάσεις τους καί ὅταν σταματήσουν νά κερδίζουν πολλά καταλήγουν νά ζητιανεύουν στό δρόμο ἤ νά πηγαίνουν μέ ὑπόκοσμο καί ὑπηρέτες».

Ἐπειδή οἱ ἀναγνωρισμένες ἐπίσημα πόρνες φορολογοῦνταν γιά τό ἐπάγγελμά τους, στίς μεγαλύτερες πόλεις ἀποτελοῦσαν μιά σημαντική πηγή αὔξησης τῶν δημοσίων ἐσόδων. Σύμφωνα μέ τόν Robert Dallington, στό τέλος τοῦ 16ου αἰώνα, ὁ Μέγας Δούκας τῆς Τοσκάνης «ἀπολαμβάνει ἕνα εἰσόδημα ἀπό τά τέλη τῶν οἴκων ἀνοχῆς πού ὑπολογίζεται ὅτι φθάνει σέ τουλάχιστον τριάντα χιλιάδες κορόνες τό χρόνο, μόνο ἀπό τή Φλωρεντία».[30] Στή Ρώμη, ἡ προσπάθεια πού κατέβαλε ὁ Πάπας Πίος Ε΄, τό 1566, νά ἐκδιώξει τίς πόρνες ἀπό τήν ἱερή πόλη ἀπέτυχε ἐπειδή, σύμφωνα μέ τά λόγια τοῦ Βενετοῦ πρέσβη Paolo Tiepolo:

> «τό νά τίς διώξει, θά σήμαινε μεγάλη ἀναστάτωση, ἄν σκεφθεῖ κανείς ὅτι μ' αὐτές θά ἔφευγαν κι ἄλλοι πού θά τίς ἀκολουθοῦσαν γιά διάφορους λόγους καί ἔτσι συνολικά πάνω ἀπό 25.000 ἄτομα θά ἐγκατέλειπαν τήν πόλη· ἀλλά καί οἱ φοροσυλλέκτες τῆς Ρώμης κατέστησαν σαφές ὅτι (σέ περίπτωση πού οἱ πόρνες ἐκδιώκονταν) εἴτε θά ἀποκήρυσσαν τά συμβόλαιά τους, εἴτε θά ζητοῦσαν ἀποζημίωση πού θά ἔφτανε τά 20.000 δουκάτα τό χρόνο».[31]

Ἡ Ἰταλία ὑπῆρξε πάντα ἡ χώρα τῶν πιό περίεργων συμβιβασμῶν. Εἴδαμε ἤδη στό ἀπόσπασμα τοῦ Coryat ὅτι ἕνα μοναστήρι τῶν Αὐγουστινιανῶν στήν Βενετία κτίστηκε μέ τά χρήματα μιᾶς πόρνης. Στή Ρώμη οἱ πόρνες ὑπόκειντο στήν ὑποχρέωση νά κληροδοτοῦν μέρος τῆς περιουσίας τους στό Μοναστήρι τῶν Προσηλυτισμένων. Ὅταν ὁ Πίος Ε΄ ἀνέλαβε τήν κατασκευή καί τόν ἐξωραϊσμό τῆς Civitas Pia, μία ἀπό τίς πρῶτες του ἐνέργειες πρός ἐξεύρεση πόρων ἦταν τό νά ἀπαλλάξει τίς ἑταῖρες ἀπό τήν ὑποχρέωση νά κληροδοτοῦν

30. Dallington, *Survey of Tuscany*, σ. 48.
31. D'Ancona, στόν Montaigne, *Journal*, σ. 303 κ.ἑξ.

μέρος τῆς περιουσίας τους στό Μοναστήρι, ἐφ' ὅσον συμμετεῖχαν μέ τουλάχιστον 500 σκοῦδα στήν οἰκοδόμηση τοῦ ἱεροῦ τοῦ κτίσματος.[32]

Θά ἦταν ἐσφαλμένο νά ταυτίσουμε τόν πληθυσμό τῆς ὑπαίθρου μέ τόν ἀγροτικό πληθυσμό, ὅπως καί τούς κατοίκους τῶν πόλεων μέ τόν ἐνεργό πληθυσμό στό δευτερογενή καί τριτογενή τομέα. Στά προάστια τῶν πόλεων ζοῦσαν ἐργάτες πού καλλιεργοῦσαν λαχανικά ἤ ἐκτελοῦσαν ἄλλες ἐργασίες, κυρίως ἀγροτικοῦ χαρακτήρα. Ἀπό τήν ἄλλη ὑπῆρχαν τεχνίτες καί λίγοι ἐπαγγελματίες καί σέ μικρές, ἀγροτικές ἤ ἡμιαγροτικές κοινότητες. Στό χωριό Lomelo (Λομβαρδία), γύρω στά 1435, ἐπί συνόλου πληθυσμοῦ 500 ἤ 600 περίπου ἀτόμων ὑπῆρχαν τουλάχιστον δύο ράφτες, ἕνας πλέκτης, ἕνας δάσκαλος καί ἄλλοι τεχνίτες.[33] Τό 1541 στήν περιοχή τῆς Μόντζα (Λομβαρδία) καί στά ἐπαρχιακά κέντρα πού ἀπαριθμοῦσαν 200 κατοίκους τό καθένα, οἱ ἀπασχολούμενοι στήν γεωργία ἀποτελοῦσαν τό 75, περίπου, τοῖς ἑκατό τοῦ πληθυσμοῦ· τό ὑπόλοιπο 25 τοῖς ἑκατό τό ἀποτελοῦσαν τεχνίτες, ἔμποροι, καροτσέρηδες, βαρκάρηδες καί ἄλλοι παρόμοιοι.[34] Στήν ἀγροτική ἐνορία τοῦ Shropshire τοῦ Myddle (Ἀγγλία), πού ὁ συνολικός πληθυσμός της ἔφθανε περίπου τά 350 ἄτομα, στά μέσα τοῦ 16ου αἰώνα, τό 11 τοῖς ἑκατό περίπου τῶν ἐνήλικων ἀνδρῶν ἦταν τεχνίτες –σιδεράδες, ξυλουργοί, βαρελάδες, ράφτες, τσαγκάρηδες– παρόλο πού, ὅπως εἶναι φυσικό, κάποιοι ἀπ' αὐτούς ἦταν καί καλλιεργητές ταυτόχρονα.[35] Στή μικρή ἐξοχική ἐνορία τοῦ Ealing στό Middlesex (Ἀγγλία), τό 1599, ἐπί συνόλου 426 κατοίκων, ὑπῆρχαν τρεῖς ράφτες, ἕνας σιδεράς, ἕνας ξυλουργός, ἕνας ἁμαξοποιός καί τέσσερεις γραφιάδες.[36] Στή Γαλλία, τό 1691, στή μικρή ἀγροτική ἐνορία τοῦ Laguiole, ἀνάμεσα σέ 990 ἄτομα ἔβρισκε κανείς ἕνα δικηγόρο, ἕξι κουρεῖς-χειρούργους, ἕνα δάσκαλο, πέντε τεχνίτες μπαλωματῆδες καί ὀκτώ μαθητευόμενους (ἔμμισθους) μπαλωματῆδες, τέσσερεις μάστορες ράφτες καί τρεῖς μαθη-

32. Scavizzi, *Attività edilizia*, σ. 175, ἀρ. 7.
33. Cipolla, *Storia delle epidemie*, σ. 117-118.
34. Cipolla, *Popolazione Lombarda*, σ. 152.
35. Coleman, *The Economy of England*, σ. 73.
36. Allison, *Elizabethan Village*, σ. 91-103.

τευόμενους ἔμμισθους, ἕναν ἀρχιτέκτονα, τρεῖς μάστορες κτίστες καί τρεῖς μαθητευόμενους ἔμμισθους, δύο ξυλουργούς, ὀκτώ πλέκτες, ἕνα τζαμά, τρεῖς κλειδαράδες, ἕναν ἔμπορο μαλλιοῦ καί ἄλλους τεχνίτες.[37]

Ἡ παρουσία εἰδικευμένων ἐργατῶν καί στίς πόλεις καί στήν ὕπαιθρο ἦταν ἕνας ἀποφασιστικός παράγοντας γιά τήν ἔκβαση τῆς βιοτεχνικῆς δραστηριότητας. Ἡ σύγχρονη οἰκονομική ἀνάλυση τονίζει ὅλο καί περισσότερο τήν σπουδαιότητα τοῦ ἀνθρώπινου δυναμικοῦ παρόλο πού ἡ ἀντίληψη αὐτή δέν εἶναι πρωτότυπη, ἀλλά ἀποτελεῖ ἁπλά μιά ἐπανάληψη. Κατά τή διάρκεια τοῦ Μεσαίωνα καί τῆς Ἀναγέννησης, ἡ σημασία τῆς συμβολῆς τοῦ ἀνθρώπινου δυναμικοῦ στήν οἰκονομική εὐμάρεια ἐθεωρεῖτο ὡς δεδομένη. Κυβερνήσεις καί πρίγκιπες ἔκαναν ὅ,τι μποροῦσαν γιά νά προσελκύσουν τεχνίτες καί τεχνικούς ἤ γιά νά παρεμποδίσουν τήν ἀποδημία τους. Θά ἐπιστρέψουμε ξανά στό θέμα αὐτό, στό Δεύτερο Μέρος, ὅπου θά ἀσχοληθοῦμε μέ τή διάδοση τῆς τεχνολογίας. Ἐπί τοῦ παρόντος ὡστόσο ἀξίζει νά ἀναφερθοῦμε σέ ἕνα ἀξιοσημείωτο παράδειγμα.

Τό 1230, ἡ Κοινότητα τῆς Μπολώνια ἔθεσε σέ ἐφαρμογή μία καθορισμένη πολιτική οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης. Πρόθεση τῆς πολιτικῆς αὐτῆς ἦταν νά ἐνθαρρύνει τήν ἐγκατάσταση καί περαιτέρω ἀνάπτυξη ὑφαντουργικῶν μονάδων καί ἰδιαίτερα μεταξουργίας καί ἐριουργίας. Γιά νά ἐπιτύχει τό σκοπό της ἡ Κοινότητα ἀνακοίνωσε ὅτι ὅσοι τεχνίτες ἀποφάσιζαν νά ἐγκατασταθοῦν στήν πόλη καί νά ἀνοίξουν ἐπιχείρηση, θά ἀπολάμβαναν τά ἀκόλουθα πλεονεκτήματα:

«α) θά λάμβαναν δωρεάν, ἀπό τήν πόλη, ἕνα tiratorium (ἤ τήν ἀντίστοιχη ἀξία τῶν 4 λιρῶν) καί δύο ἀργαλειούς (ἤ τήν ἀντίστοιχη ἀξία τῶν 2 λιρῶν γιά τόν καθένα),

β) ἕνα ἄτοκο πενταετές δάνειο 50 λιρῶν, γιά νά καλυφθοῦν τά ἔξοδα τῆς ἀρχικῆς ἐγκατάστασης, τό κόστος τῶν πρώτων ὑλῶν, τά ἔξοδα συντήρησης τῆς οἰκογένειας τοῦ τεχνίτη κ.ο.κ.,

γ) δεκαπενταετή ἐξαίρεση ἀπό κάθε εἴδους φορολογία,

δ) ἄμεση παροχή ἰθαγένειας».

Μέσα στά δύο χρόνια 1230-1231, 150 τεχνίτες μέ τίς οἰκογένειές τους καί τούς βοηθούς τους ἐγκαταστάθηκαν στήν Μπολώνια. (Ὁ πληθυσμός τῆς πόλης ἀνερχόταν τότε σέ 25.000 κατοίκους). Σύμφωνα μέ τήν ὑπόσχεσή της, ἡ Κοινότητα τῆς Μπολώνια διένειμε ἁπλόχερα περίπου 9.000 λίρες τῆς ἐποχῆς, δηλ. ἕνα πολύ μεγάλο ποσό.[38] Τό ἐγχείρημα ἐπαναλήφθηκε τό 1385 καί μεταξύ τῶν ἐτῶν 1385 καί 1389, πάνω ἀπό 200 τεχνίτες (χωρίς νά ὑπολογίζουμε τίς οἰκογένειές τους) μετανάστευσαν στήν Μπολώνια.

Ἡ περίπτωση τῆς Μπολώνια εἶναι ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρουσα λόγω τῆς μακρινῆς ἐποχῆς κατά τήν ὁποία ἔλαβε χώρα, λόγω τοῦ μεγέθους τοῦ ἐγχειρήματος ἀπό τήν ἄποψη καί τοῦ ἀνθρώπινου καί τοῦ οἰκονομικοῦ συντελεστῆ, καθώς ἐπίσης καί γιά τήν ἔξοχη καταγραφή του πού διασώθηκε, ἀλλά, ὅπως θά δοῦμε στό Κεφάλαιο 3, τοῦ Δεύτερου Μέρους, παρόμοιες περιπτώσεις συναντᾶ κανείς καί ἀργότερα. Οἱ περιπτώσεις αὐτές δείχνουν ὅτι σ' ὅλα τά μέρη τῆς Εὐρώπης, οἱ δημόσιες ἀρχές εἶχαν συνειδητοποιήσει τό πόσο σημαντική ἦταν ἡ ὕπαρξη ἐξειδικευμένου ἐργατικοῦ δυναμικοῦ γιά τήν οἰκονομική πρόοδο.

Ὁ ἀριθμός τῶν ἀτόμων πού ἀπασχολοῦνταν σέ κάποιο τομέα τῆς οἰκονομίας δέν μᾶς παρέχει μιά ὁλοκληρωμένη πληροφόρηση γιά τήν πραγματική ποσότητα καί ποιότητα τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ στόν τομέα αὐτό, καί κατά μία ἀπόλυτη ἔννοια καί σέ σχέση μέ τίς εἰσροές ἐργασίας στούς ἄλλους τομεῖς. Πολλά ἐξαρτῶνται ἀπό τόν ἀριθμό τῶν ἐργάσιμων ἡμερῶν πού ἐπιτελέσθηκαν, ἀπό τόν ἀριθμό τῶν ὡρῶν ἀπασχόλησης κατά τίς ἐργάσιμες ἡμέρες, ἀπό τήν φυσική καί ψυχολογική κατάσταση τῶν ἐργατῶν καί ἀπό τό ἐπίπεδο τῆς μόρφωσης καί τῆς τεχνικῆς ἐκπαίδευσης τῶν ἀπασχολούμενων.

Ἕνα ἔγγραφο ἀπό τή Λομβαρδία πού χρονολογεῖται ἀπό τό 1595, ἀνέφερε ὅτι

> «ὁ χρόνος ἀποτελεῖται ἀπό 365 μέρες ἀλλά 96 ἀπ' αὐτές εἶναι ἀργίες· ἀπομένουν ἔτσι 269. Ἀπό αὐτές πολλές χάνονται, κατά κύριο λόγο τήν περίοδο τοῦ χειμώνα,

38. Γιά ὅλα τά παραπάνω, βλ. Mazzaoui, *Veronese Textile Artisans*.

ἀλλά καί σέ ἄλλες περιόδους, λόγω βροχῆς καί χιονοπτώσεων. Ἕνα ἄλλο μέρος τοῦ χρόνου χάνεται ἐπειδή δέν βρίσκει κανείς πάντα δουλειά παρά μόνο κατά τούς μῆνες Ἰούνιο, Ἰούλιο καί Αὔγουστο».[39]

Τό ἔγγραφο αὐτό ἀναφέρεται σέ ἀπασχόληση γεωργικοῦ χαρακτήρα καί ἐπισημαίνει ὅτι οἱ θρησκευτικές γιορτές καί οἱ κλιματολογικές καί ἐποχιακές συνθῆκες εἶχαν σημαντικές ἐπιπτώσεις στό ποσοστό τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ, πού οὐσιαστικά ἀσχολήθηκε μέ παραγωγικές δραστηριότητες. Οἱ ἀργίες ἦταν κατά παράδοση πάμπολλες. Τό παραπάνω ἔγγραφο παραθέτει ἕνα σύνολο 96 ἀργιῶν τό χρόνο γιά τή Λομβαρδία. Οἱ ἀργίες ἔφθαναν τίς 80 μέ 90 στήν Φλωρεντία τοῦ 16ου αἰώνα καί τίς 140 στό Πράτο.[40] Στήν προτεσταντική Εὐρώπη, ἡ Μεταρρύθμιση μείωσε αἰσθητά τόν ἀριθμό τους.[41]

Οἱ κλιματολογικές συνθῆκες καί οἱ ἐποχιακές διακυμάνσεις τῆς ζήτησης πλήττουν τίς γεωργικές καί τίς οἰκοδομικές δραστηριότητες μέ ἰδιαίτερη σφοδρότητα. Κατά συνέπεια, τά ποσοστά τῶν ἀπασχολούμενων στούς δύο αὐτούς κλάδους ἔχουν τήν τάση νά ὑπερεκτιμοῦν τή σχέση εἰσροῶν ἐργασίας στούς τομεῖς αὐτούς ὡς πρός τίς ἀντίστοιχες εἰσροές στούς ἄλλους τομεῖς.[42]

Γνωρίζουμε ἐλάχιστα γιά τή φυσική καί ψυχολογική κατάσταση τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ τήν περίοδο πού προηγεῖται τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης. Ξέρουμε ὅτι ἡ πλειονότητα ζοῦσε σέ συνθῆκες ὑποσιτισμοῦ. Συνέπεια τῆς κατάστασης αὐτῆς ἦταν ἡ ἐκδήλωση σοβαρῶν μορφῶν ἀβιταμίνωσης. Ἡ βρωμιά πού κυριαρχοῦσε παντοῦ προκαλοῦσε βασανιστικές καί ἐπώδυνες δερματικές παθήσεις. Σ' ὅλα αὐτά πρέπει νά προστεθεῖ ἡ ἐνδημική σέ κάποιες περιοχές παρουσία τῆς ἑλονοσίας ἤ τά καταστροφικά ἀποτελέσματα μιᾶς περιορισμένης δυνατότητας ἐπιλογῆς συζύγου πού κατέληγε σέ φαινόμενα κρετινισμοῦ. Μέχρι καί τό 1835 ὁ L.R. Villermé κατέγραφε ὅτι στή Γαλλία ἐπί συνόλου 343 στρατεύσιμων χαμηλῆς προέ-

39. Cipolla, *Prezzi salari*, σ. 14.
40. Γιά τή Βενετία, βλ. Selia, *Commerci e industrie a Venezia*, σ. 124· γιά τή Φλωρεντία καί τό Πράτο, βλ. Di Agresti, *Aspetti di vita*, σ. 93.
41. Hill, *Puritanism*, σ. 43.
42. Gould, *Economic Growth*, σ. 75 κ.ἑξ.

λευσης, μόνο οἱ 100 θεωροῦνταν ἱκανοί γιά στρατιωτική θητεία.[43] Πρέπει ἀκόμα νά ἀναφέρουμε καί τίς ἐπιπτώσεις τῶν ἀσθενειῶν πού σχετίζονταν μέ τίς ἐπαγγελματικές δραστηριότητες καί πού ὀφείλονταν στίς ἐξαιρετικά ἀνθυγιεινές συνθῆκες ἐργασίας σέ διάφορους τομεῖς καί στήν ἄμεση ἐπαφή τῶν ἀνθρώπων μέ τοξικές οὐσίες.

Καθένας χωριστά ἤ ὅλοι μαζί, οἱ παράγοντες αὐτοί ἐπηρέαζαν ἀρνητικά τήν ποσότητα καί τήν ποιότητα τῶν πραγματικῶν εἰσροῶν ἐργασίας. Ἀπό τήν ἄλλη, ἡ ὀμορφιά καί ἡ τελειότητα πολλῶν προϊόντων τῆς προβιομηχανικῆς εὐρωπαϊκῆς τέχνης δημιουργοῦν ἀναπόφευκτα τήν ἐντύπωση ὅτι ὁ τεχνίτης τῆς ἐποχῆς ἀποκόμιζε ἀπό τή δουλειά του μιά ἱκανοποίηση καί μιά αἴσθηση ἀξιοπρέπειας, στοιχεῖα πού εἶναι, ἀλλοίμονο, ἐντελῶς ξένα στίς ἀλλοτριωτικές ἁλυσίδες παραγωγῆς τοῦ σύγχρονου βιομηχανικοῦ συγκροτήματος.

Ἐλάχιστα γνωρίζουμε γιά τό ἐπίπεδο μόρφωσης τῶν μαζῶν πρίν ἀπό τήν βιομηχανική ἐπανάσταση. Ἡ ἐπανάσταση τῶν πόλεων τοῦ 11ου καί 12ου αἰώνα δημιούργησε μιά νέα ἐποχή μέ τήν καθιέρωση σχολείων, καί σέ πολλές χῶρες παρατηρήθηκε μιά ἀξιοσημείωτη ἀνάπτυξη τῆς στοιχειώδους ἐκπαίδευσης. Στή Φλωρεντία τό 1330, ὁ Giovanni Villani κατέγραφε: «ὑπάρχουν περί τίς 8.000 μέ 12.000 ἀγόρια καί κορίτσια πού πᾶνε στό σχολεῖο καί μαθαίνουν ἀνάγνωση καί περί τά 1000 μέ 1.200 ἀγόρια πού διδάσκονται τό ἀβάκιο καί ἀριθμητική στά σχολεῖα».[44] Ξέρουμε ἀπό ἄλλες πηγές, ὅτι οἱ νέοι τῆς Φλωρεντίας πήγαιναν στό σχολεῖο γιά νά μάθουν ἀνάγνωση καί γραφή στήν ἡλικία τῶν 5 ἤ 6 ἐτῶν· στήν ἡλικία τῶν 11, ὅσοι ἐπεδείκνυαν προθυμία, ἀλλά καί εἶχαν τή δυνατότητα, συνέχιζαν τήν ἐκπαίδευσή τους σέ ἕνα ἀπό τά 6 σχολεῖα ἀριθμητικῆς, ὅπου παρέμεναν γιά 2 μέ 3 χρόνια ἀκόμη. Περί τό 1338, ἡ Φλωρεντία εἶχε πληθυσμό 90.000 κατοίκων περίπου. Ἔχοντας ὑπόψη μας τή δομή τοῦ πληθυσμοῦ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, μποροῦμε νά συμπεράνουμε ὅτι ἡ ὁμάδα ἡλικίας ἀπό 5 ἕως 14 ἐτῶν θά πρέπει νά ἀριθμοῦσε 23.000 παιδιά περίπου. Ἐάν τά στοιχεῖα τοῦ Villani εἶναι σωστά, πάνω ἀπό τό 40 τοῖς ἑκατό τῶν παιδιῶν αὐτῶν πήγαιναν σχολεῖο. Ἕνα ἔγγραφο,

43. Villermé, *Tableau,* τόμ. 2, σ. 245.
44. Villani, *Cronica,* βιβλίο 11.

πού χρονολογεῖται ἀπό τό 1313, δείχνει ὅτι στήν Φλωρεντία, ἐθεωρεῖτο δεδομένο ὅτι ὁ τεχνίτης θά ἔπρεπε νά εἶναι σέ θέση νά «γράφει, διαβάζει καί νά τηρεῖ λογαριασμούς» καί εἶναι γνωστό ὅτι πάμπολλοι ταπεινοί τεχνίτες τῆς Φλωρεντίας ἔγραψαν ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρουσες καί πολύ διδακτικές γιά μᾶς, ἱστορίες οἰκογενειῶν.[45]

Ἡ Φλωρεντία ἦταν στήν πρωτοπορία τῆς Εὐρώπης τόν 14ο αἰώνα. Κατά τή διάρκεια τοῦ 15ου καί 16ου αἰώνα, ἡ μιά πόλη μετά τήν ἄλλη ἀκολουθοῦσε τό παράδειγμά της, ἀλλά ἡ ἐπέκταση τῆς στοιχειώδους ἐκπαίδευσης στίς μάζες παρέμεινε ἐπί μακρόν κυρίως φαινόμενο τῶν πόλεων. Στίς προτεσταντικές χῶρες, ἡ Μεταρρύθμιση κατόρθωσε νά διαδώσει τά βασικά στοιχεῖα τῆς ἀνάγνωσης καί τῆς γραφῆς στούς πληθυσμούς τῆς ὑπαίθρου, ἀλλά στίς καθολικές χῶρες, ἡ πλειοψηφία τῶν χωρικῶν παρέμειναν ἀναλφάβητοι μέχρι τίς μέρες μας. Μέχρι τά μέσα τοῦ 17ου αἰώνα, ποσοστό μικρότερο ἀπό 50 τοῖς ἑκατό τοῦ ἐνήλικου πληθυσμοῦ τῶν κυριότερων δυτικῶν εὐρωπαϊκῶν πόλεων παρέμεναν ἀναλφάβητοι, ἀλλοῦ ὅμως, ὁ ἀριθμός αὐτός κυμαινόταν ἀπό 50 ἕως 95 τοῖς ἑκατό.[46]

Οἱ παρατηρήσεις αὐτές μᾶς ὁδηγοῦν σέ μιά ἐξέταση τῆς ἐκπαίδευσης καί τῆς ἐπαγγελματικῆς κατάρτισης ἀπό οἰκονομικῆς πλευρᾶς.

Τό νά μεγαλώσει κανείς καί νά μορφώσει ἕνα παιδί ἀπαιτεῖ χρήματα. Ἐάν τό νεαρό ἄτομο βρίσκεται σέ ἡλικία πού νά μπορεῖ νά ἐργασθεῖ καί ἀντ' αὐτοῦ πηγαίνει σχολεῖο, τό κόστος τοῦ ἀτόμου αὐτοῦ ἰσοῦται μέ αὐτό πού δέν παράγει. Αὐτό πού τό νεαρό ἄτομο θά μποροῦσε νά παράγει ἄν ἐργαζόταν καί τό ὁποῖο δέν παράγει λόγω τοῦ ὅτι πηγαίνει στό σχολεῖο, εἶναι χαμένο εἰσόδημα γιά τήν οἰκονομία καί ἀντιπροσωπεύει κάποιο κόστος εὐκαιρίας.

Τό κόστος αὐτό τό ἐπωμίζεται ἡ οἰκογένεια καί ἡ κοινωνία ἐν ἀναμονῇ, μελλοντικῶν ἐσόδων. Τό ποσό πού δαπανᾶται γιά τήν ἀνατροφή καί ἐκπαίδευση ἑνός ἀτόμου ἀποτελεῖ μιά μορφή ἐπένδυσης πού εἶναι ἀνάλογη πρός τό κτίσιμο ἑνός

45. Γιά τά παραπάνω, βλ. Cipolla, *Literacy*, σ. 45-47.
46. Cipolla, *Literacy*, σ. 60-61.

ἐργοστασίου. Κατά τήν οἰκοδόμησή του, τό ἐργοστάσιο ἐπίσης δέν συμβάλλει στήν παραγωγή καί τό κόστος τῆς κατασκευῆς του ἀναλαμβάνεται ἐν ὄψει τῶν μελλοντικῶν ἐσόδων, πού θά ἀποφέρει. Στήν περίπτωση τῆς ἐκπαίδευσης ἑνός ἀτόμου, ὅπως καί στό κτίσιμο ἑνός ἐργοστασίου, ἡ ἐπένδυση μπορεῖ νά ἀποβεῖ εἴτε ἐπικερδής εἴτε ἐπιζήμια. Ἡ περίπτωση ἑνός φοιτητῆ πού μελετᾶ λίγο ἤ ἄσκημα κατά τή διάρκεια τῆς παραμονῆς του στήν ἐκπαίδευση εἶναι ἀνάλογη μέ αὐτή ἑνός κακοφτιαγμένου ἐργοστασίου: οἱ ἀτέλειες θά γίνουν ἐμφανεῖς μέ τήν ἔναρξη τῆς παραγωγῆς.

Ἡ φτώχεια τῶν προβιομηχανικῶν κοινωνιῶν δέν ἐπέτρεπε τήν ἀνάληψη μεγάλων ἐπενδύσεων σέ ἀνθρώπινο δυναμικό. Ἡ παραμονή γιά λίγα χρόνια στό σχολεῖο ἐθεωρεῖτο πολυτέλεια, πού λίγοι ἦταν σέ θέση νά ἀντέξουν, ἰδιαίτερα στήν ὕπαιθρο. Ἡ μαθητεία παρεῖχε τό πλεονέκτημα ὅτι τά νεαρά ἄτομα παρήγαγαν καί μορφώνονταν ταυτόχρονα· ἔτσι τό κόστος εὐκαιρίας τῆς ἐκπαίδευσής τους, οὐσιαστικά, ἐξαλειφόταν. Πράγματι, κάθε ἐπαγγελματική καί τεχνική ἐκπαίδευση παρεχόταν μέσω τοῦ συστήματος τῆς μαθητείας.

Στή Βενετία, στίς ἀρχές τοῦ 17ου αἰώνα, τό ὅριο ἡλικίας τῶν μαθητευόμενων κυμαινόταν σέ κάποια ἐπαγγέλματα, μεταξύ τοῦ 10ου καί 12ου ἔτους ἡλικίας (βλ. Πίνακα 29). Ἡ

ΠΙΝΑΚΑΣ 29

Ὅριο ἡλικίας γιά τήν ἔναρξη μαθητείας σέ ἐπιλεγμένα ἐπαγγέλματα, 17ος αἰώνας, Βενετία

Ἐπάγγελμα	Ὅριο ἡλικίας	
	Ἐλάχιστο	Μέγιστο
Γανωτῆδες		16
Βαφεῖς		20
Ὑφαντές	12	17
Πελεκητές πέτρας	11	13
Ξυλουργοί	10	20
Ζωγράφοι	14	16
Χρυσοχόοι	7	18
Ἀλλαντοποιοί	16	18

Πηγή: Beltrami, *Popolazione di Venezia*, σ. 198-199.

μέση διάρκεια τῆς μαθητείας διέφερε ἀνάλογα μέ τό ἐπάγγελμα· γιά παράδειγμα:

- τροφοδοσία καί πώληση προϊόντων γῆς: 5 χρόνια.
- παραγωγή εἰδῶν ἔνδυσης ἤ προσωπικῶν ὑπηρεσιῶν: 3 χρόνια.
- ἄλλα ἐπαγγέλματα: 5 χρόνια.

Οἱ συντεχνίες καθόριζαν τά τῆς ἐπαγγελματικῆς ἐκπαίδευσης ὡς καί τήν παραμικρή λεπτομέρεια, καί σέ μερικές περιπτώσεις πρός ὄφελος τῶν παιδιῶν τῶν μελῶν τους, κι ἀκόμα ὀργάνωναν καί μαθήματα βασικῆς ἀνάγνωσης καί γραφῆς.[47]

Ἀρχικά, ἡ ἐκπαίδευση γιά τά ἀνώτερα ἐπαγγέλματα –τή νομική ἐπιστήμη, τήν ἰατρική καί τήν τέχνη τοῦ συμβολαιογράφου– παρεχόταν καί αὐτή μέσω διαφόρων συστημάτων μαθητείας. Ἀπό τό τέλος ὅμως τοῦ 12ου αἰώνα καί εἰδικότερα κατά τόν 13ο αἰώνα, δημιουργήθηκαν ἐξειδικευμένα σχολεῖα, ἀπό τά ὁποῖα προῆλθαν ἀργότερα τά πανεπιστήμια.

Ἕνα ἀπό τά κύρια χαρακτηριστικά τῆς ἀστικῆς κοινωνίας τῆς προβιομηχανικῆς Εὐρώπης, ἦταν ἡ τάση πρός τήν ἵδρυση ἑνώσεων, μιά τάση πού γίνεται ὁλοένα καί πιό ἔκδηλη ἀπό τά τέλη τοῦ 12ου αἰώνα. Ἐνῶ κατά τούς προηγούμενους αἰῶνες, οἱ ἄνθρωποι ἐπεδίωκαν τήν προστασία καί τή διασφάλιση τῶν δικῶν τους συμφερόντων μέσω μιᾶς σχέσης ὑποτέλειας πρός τούς ἰσχυρούς (φεουδαρχία), μέ τήν ἐμφάνιση τῶν ἀστικῶν κοινωνιῶν ἡ διασφάλιση τῶν προσωπικῶν συμφερόντων ἐπιδιώκεται κυρίως μέσω τῆς δημιουργικῆς ἕνωσης καί τῆς συμμετοχῆς ἐπί ἴσοις ὅροις σ' αὐτές. Σ' αὐτήν ἀκριβῶς τήν ἐξέλιξη ἔγκειται καί ἡ οὐσία τῆς ἐπανάστασης τῶν πόλεων. Ὁ δῆμος, ἀρχικά δέν ἦταν παρά ἡ ἱερή συνένωση τῶν πολιτῶν –μιά συνένωση πού βρισκόταν ὑπεράνω καί πέρα ἀπό τίς ἰδιαιτερότητες τῶν ἐπί μέρους ἑνώσεων πού ὀνομάσθηκαν συντεχνίες, ἑταιρεῖες, ἀδελφότητες, ὅμιλοι ἤ πανεπιστήμια.

Οἱ ταξικές καθώς καί οἱ μεταξύ τῶν ὁμάδων συγκρούσεις, ἔπαιξαν τόν κύριο ρόλο ὡς πρός τόν καθορισμό τοῦ ποιοί μποροῦσαν καί ποιοί ὄχι νά σχηματίσουν συντεχνία καί ἡ κυριαρχία ἤ ἡ παρακμή μιᾶς ὁμάδας ἔδινε τήν εὐκαιρία (ἤ τήν

47. [illegible]

ἐξάλειφε) στίς ὁμάδες ἀντιθέτων συμφερόντων νά συνενωθοῦν σέ μιά νόμιμα ἀναγνωρισμένη συντεχνία. Στό ἐσωτερικό τῆς συντεχνίας μιά σαφής ἱεραρχική διάταξη ἀντικατόπτριζε πιστά τήν κατανομή τῆς ἐξουσίας. Σέ ὅλη τή διάρκεια τοῦ 13ου αἰώνα, οἱ ἐμπορικές συντεχνίες συνέχισαν τήν ἀπρόσκοπτη κυριαρχία τους στήν εὐρωπαϊκή σκηνή. Στούς μετέπειτα αἰῶνες, διάφορες ἐπαγγελματικές κατηγορίες σταδιακά ἀπέκτησαν τό δικαίωμα σύστασης αὐτόνομων ἑνώσεων καί οἱ συντεχνίες τῶν τεχνικῶν ἀπέκτησαν αὐξανόμενη ἐπιρροή.

Οἱ συντεχνίες ἱκανοποιοῦσαν διάφορες ἀνάγκες. Ἀνάμεσα στά διάφορα καθήκοντα τῶν συντεχνιῶν συγκαταλεγόταν συνήθως καί ἡ συλλογική διοργάνωση τῶν θρησκευτικῶν τελετῶν, οἱ ἐκδηλώσεις ἀγαθοεργίας καί ἡ ἀλληλοβοήθεια. Τά καθήκοντα αὐτά δέν ἦταν προπέτασμα καπνοῦ. Γιά τόν τεχνίτη τῆς ἐποχῆς, ἡ συμμετοχή τῆς συντεχνίας του στήν πομπή πού ἡ πόλη διοργάνωνε πρός τιμή τοῦ πολιούχου ἁγίου ἤ τῆς Παρθένου Μαρίας, ἦταν ἐξίσου ἤ ἴσως καί περισσότερο σημαντική ἀπό μιά συζήτηση πού ἀφοροῦσε τούς μισθούς καί τά μέσα τῆς παραγωγῆς. Οἱ συντεχνίες οὐσιαστικά διαδραμάτιζαν ἕνα σημαντικό ρόλο παροχῆς κοινωνικῆς ὑποστήριξης στά μέλη τους καί ἐκπαίδευσης στά παιδιά τῶν τελευταίων, καθώς ἐπίσης θέσπισης καί ἐφαρμογῆς ποιοτικῶν ἐλέγχων στήν παραγωγή.

Οἱ δραστηριότητες αὐτές δέν πρέπει νά ὑποτιμῶνται. Οὔτε ὅμως πρέπει νά ὑποτιμᾶ κανείς τό γεγονός ὅτι ἕνας ἀπό τούς κύριους σκοπούς τῶν συντεχνιῶν ἀφοροῦσε τόν ἔλεγχο καί τή μείωση τοῦ ἀνταγωνισμοῦ μεταξύ τῶν ἴδιων τῶν μελῶν τους. Ἀπό τήν ἄποψη τῆς προσφορᾶς ἐργασίας, σκοπός τῆς συντεχνίας ἦταν ἡ ἄσκηση αὐστηροῦ ἐλέγχου ὡς πρός τήν εἴσοδο νέων μελῶν σ' αὐτήν, καθώς καί στήν ἀγορά ἐργασίας. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ὁποτε ἀνέκυπτε θέμα ἀνταγωνισμοῦ μεταξύ τῶν ἐργοδοτῶν, ὁ συντεχνιακός μηχανισμός χρησίμευε σάν ὄργανο ἐλέγχου καί αὐστηρῆς ρύθμισης τοῦ συναγωνισμοῦ ἀνάμεσα στά μέλη του, ὅσον ἀφορᾶ τή ζήτηση ἐργατικῶν χεριῶν. Ἑπομένως, σέ ὁποιαδήποτε μελέτη τοῦ ἐπιπέδου καί τῆς δομῆς τῆς ἀπασχόλησης καί τῶν μισθῶν, κατά τήν πρό τοῦ 18ου αἰώνα περίοδο, ἡ δράση τῶν συντεχνιῶν πρέπει κατ' ἀνάγκη νά κατέχει μιά θέση κεφαλαιώδους σημασίας.

Τό ὑλικό κεφάλαιο ἀποτελεῖται ἀπό προϊόντα πού παράγονται ἀπ' τόν ἄνθρωπο καί δέν καταναλώνονται, χρησιμοποιούμενα εἴτε σάν παραγωγικές εἰσροές γιά περαιτέρω παραγωγή ἤ ἀποθηκευόμενα γιά μελλοντική κατανάλωση. Χρήσιμο εἶναι νά διακρίνουμε μεταξύ τοῦ *παγίου κεφαλαίου* καί τοῦ *κεφαλαίου κίνησης*.

Τό πάγιο κεφάλαιο ἀποτελεῖται ἀπό τά οἰκονομικά ἐκεῖνα ἀγαθά, πού παράγονται ἀπό τόν ἄνθρωπο καί πού ἐπανειλημμένα χρησιμοποιοῦνται κατά τή διάρκεια ἑνός ἀριθμοῦ παραγωγικῶν κύκλων. Ὁ μηχανικός ἐξοπλισμός ἀποτελεῖ τόν πιό χαρακτηριστικό τύπο παγίου κεφαλαίου, ἀλλά τό φτυάρι, τό ἄροτρο, τό βαρέλι καθώς καί τό πλοῖο, τό κάρο καί ἡ γέφυρα ἀνήκουν στήν ἴδια κατηγορία.

Ὁ Sir John Hicks ἔγραφε λίγα χρόνια πρίν:

> «Ποιό εἶναι τό κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα πού διαφοροποιεῖ τή σύγχρονη βιομηχανία ἀπό τήν βιοτεχνία; [...] Αὐτό θά εἶναι ἐνδεικτικό γιά τή διάκριση ἀνάμεσα στά δύο εἴδη βιομηχανίας, τήν ὁποία ἐπιζητοῦμε.
>
> Τό κεφάλαιο ἑνός ἐμπόρου εἶναι κατά κύριο λόγο κεφάλαιο κίνησης ἤ κυκλοφοροῦν κεφάλαιο – κεφάλαιο κύκλου ἐργασιῶν. Ἕνας ἔμπορος μπορεῖ πράγματι, νά κάνει χρήση κάποιου παγίου κεφαλαίου, ἑνός γραφείου, μιᾶς ἀποθήκης, ἑνός καταστήματος ἤ ἑνός πλοίου· ἀλλά ὅλα αὐτά δέν εἶναι παρά μορφές ἀποθήκευσης γιά τά ἀποθέματα ἀγαθῶν πού ἀποτελοῦν καί τήν οὐσία τῆς ἐπιχείρησής του. Ὁποιοδήποτε πάγιο κεφάλαιο καί ἄν χρησιμοποιεῖ, αὐτό εἶναι κατ' οὐσίαν περιστασιακό.
>
> Ὅσο ἡ βιομηχανία παρέμενε στό στάδιο τό βιοτεχνικό, ἡ θέση τοῦ μάστορα ἤ τοῦ τεχνίτη δέν διέφερε καί τόσο. Εἶχε ὄντως ἐργαλεῖα, ἀλλά τά ἐργαλεῖα πού χρησιμοποιοῦσε συνήθως δέν ἦταν καί τόσο πολύτιμα· ἡ διακίνηση τῶν ὑλικῶν του ἀποτελοῦσε τό κέντρο τῆς ἐπιχειρηματικῆς του δραστηριότητας. Ἡ ἐπανάσταση συντελεῖται ὅταν τό πάγιο κεφάλαιο εἰσχωρεῖ ἤ ἀρχίζει νά εἰσχωρεῖ στήν κεντρική θέση. Πρίν ἀπό τήν ἐμφάνιση

τῆς σύγχρονης βιομηχανίας, τά μόνα πάγια κεφαλαιουχικά ἀγαθά, πού χρησιμοποιοῦνταν καί τά ὁποῖα ἀπορροφοῦσαν κατά τήν παραγωγή τους κάποια σημαντική ποσότητα πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν, ἦταν τά κτίρια καί τά ὀχήματα (ἰδιαίτερα τά πλοῖα)».[48]

Ἡ ἀντίληψη, σύμφωνα μέ τήν ὁποία, τό πάγιο κεφάλαιο ἀπέκτησε κάποια σπουδαιότητα μόνο μέ τή βιομηχανική ἐπανάσταση καί ἀκόμη καί στήν περίπτωση αὐτή, μόνο κατά τά τελικά στάδιά της, δέν ἔχει ποτέ τεθεῖ ὑπό ἀμφισβήτηση καί πράγματι, ἔχει κατ' ἐπανάληψη διακηρυχθεῖ ἀπό ἕναν ἀριθμό μελετητῶν.[49] Ὡστόσο, ἀκόμα καί σάν μιά πρώτη καί χονδρική προσέγγιση, ἡ θέση αὐτή χρειάζεται κάποιες ἐπεξηγήσεις.

Τό πάγιο κεφάλαιο ἦταν ὄντως ἀσήμαντης σπουδαιότητας κατά τήν πρίν ἀπό τόν 11ο αἰώνα περίοδο, κατά τήν ὁποία ὅλα τά εἴδη κεφαλαίου ἦταν οὕτως ἤ ἄλλως δυσεύρετα. Ἔγγραφα τοῦ 8ου αἰώνα δείχνουν καθαρά ὅτι τά μεγάλα κτήματα ὑπέφεραν ἀπό ἔλλειψη ζώων.[50] Τόν 9ο αἰώνα ἀπό τά 29 ἀγροκτήματα τοῦ 'Αββαείου St. Germain des Prés, στό Παρίσι, μόνο 8 εἶχαν νερόμυλους (παρόλο πού τό σύνολο τῶν τελευταίων ἀνερχόταν σέ 59) καί στίς ἀρχές τοῦ 10ου αἰώνα, τά ἀρχεῖα τοῦ 'Αββαείου τοῦ St. Bertin χαρακτηρίζουν τήν κατασκευή ἑνός μύλου σάν ἕνα ἐξαιρετικῆς σημασίας καί ἀξιοθαύμαστο γεγονός.[51]

'Από τόν 11ο αἰώνα καί μετά, ὅμως, τά πράγματα ἄλλαξαν σημαντικά. Οἱ νερόμυλοι καί οἱ μύλοι, πολλαπλασιάστηκαν καί ἔγιναν ἕνα σύνηθες φαινόμενο τοῦ ἀγροτικοῦ τοπίου. Πρός τό τέλος τοῦ 11ου αἰώνα, στήν 'Αγγλία, λειτουργοῦσαν πάνω ἀπό 5600 μύλοι καί σέ κάποιες περιοχές, ὅπως στό Surrey, ἕνας μύλος ἀντιστοιχοῦσε σέ 35 οἰκογένειες.[52] Τό 1350,

48. Hicks, *A Theory*, σ. 141-142.
49. Γιά ὅλα αὐτά, βλ. Pollard, *Fixed Capital*.
50. Duby, *The Early Growth*, σ. 26.
51. Duby, *L' Economie rurale*, τόμ. I, σ. 74.
52. Σύμφωνα μέ τήν Hodgen (*Domesday Water Mills*) καί σύμφωνα μέ στοιχεῖα ἀπό τό *Domesday Book*, ὑπῆρχαν 5.624 νερόμυλοι στήν 'Αγγλία, στά τέλη τοῦ 11ου αἰώνα. Σύμφωνα μέ τόν Lennard (*Rural England*, σ. 278), ὡστόσο, «ὁ ἀριθμός τῶν 5.624 νερόμυλων, πού παρατίθεται ἀπό τήν Δεσποι-

στήν περιοχή τῆς Pistoia (Ἰταλία) ἀντιστοιχοῦσε περίπου ἕνας μύλος σέ 25 οἰκογένειες.[53] Μέ τόν καιρό ὄχι μόνο ὁ ἀριθμός τῶν μύλων συνεχῶς αὐξανόταν, ἀλλά καί ἡ μέση ἰσχύς τους ἀνά μονάδα αὐξανόταν ἐπίσης. Πρός τό τέλος τοῦ 18ου αἰώνα πάνω ἀπό μισό ἑκατομμύριο νερόμυλοι βρίσκονταν σέ λειτουργία στή Δυτική Εὐρώπη καί πολλοί ἀπ' αὐτούς εἶχαν περισσότερους ἀπό ἕναν τροχούς.

Ἐκτός ἀπό τούς νερόμυλους καί τούς μύλους, καί ἄλλα σχετικά μέ τή γεωργία κτίρια αὐξάνονταν καί ἀριθμητικά καί ἀπό πλευρᾶς ὄγκου, μετά ἀπό τό ἔτος 1000. Ἀνάμεσα σ' αὐτά, ἰδιαίτερη μνεία πρέπει νά κάνουμε στίς ἀποθῆκες, ἀφοῦ πολλές ἀπ' αὐτές ὄχι μόνο ἀντιπροσώπευαν σημαντικές ἐπενδύσεις, ἀλλά ἦταν καί τόσο ὄμορφα κτισμένες, ὥστε δίκαια νά θεωροῦνται μέρος τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ὅπως τά κάστρα καί οἱ καθεδρικοί ναοί.[54]

ΠΙΝΑΚΑΣ 30

Ὄγκος ἐπιλεγμένων ἀποθηκῶν κατασκευασμένων τόν 13ο αἰώνα

	κυβικά πόδια
Cholsey, Berkshire	482,680
Beaulien – St. Leonard (Hampshire)	526,590
Vaulerand (Γαλλία)	869,980

Πηγή: Horn and Born, *The barns*, σ. 41.

Μέ τήν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ καί τοῦ ὄγκου τῶν κτισμάτων, ἐπέρχεται βελτίωση καί αὔξηση τῆς παραγωγῆς ἐργαλείων.[55] Τό πιό σημαντικό ἀπ' ὅλα εἶναι ὅτι αὐξήθηκε ὁ ἀριθμός τῶν ζώων. Τά χοιρινά καί τά πουλερικά μπορεῖ νά τά κατατάξει

νίδα Hodgen ὡς ὁ συνολικός ἀριθμός μύλων στό Domesday, εἶναι σχεδόν σίγουρα ὑπερβολικά χαμηλός».

53. Muendel, *The Horizontal Mills*.

54. Horn and Born, *The Barns*.

55. [illegible]

κανείς στήν κατηγορία τοῦ κυκλοφοροῦντος κεφαλαίου (παρόλο πού μιά ζωντανή κότα εἶναι πάγιο κεφάλαιο πού παράγει αὐγά), ἀλλά τά ἄλογα, τά βοοειδῆ καί τά πρόβατα ἀποτελοῦσαν μιά εἰδική κατηγορία πάγιου κεφαλαίου. (Τά ἀποκαλῶ εἰδική κατηγορία κεφαλαίου, ἐπειδή μποροῦν νά καταναλωθοῦν ὡς τροφή, ὁποτεδήποτε κάτι τέτοιο καθίσταται ἀναγκαῖο ἤ πρόσφορο, λόγω περιστάσεων). Σέ 9 τιμάρια (manors) τοῦ 'Αββαείου τοῦ Ramsey στήν 'Ανατολική 'Αγγλία, τά πρός ἀναπαραγωγή εἴδη αὐξήθηκαν κατά 20 μέ 30 τοῖς ἑκατό, στήν περίοδο μεταξύ τοῦ τέλους τοῦ 11ου καί τά μέσα τοῦ 12ου αἰώνα.[56] Στά τέλη τοῦ 13ου αἰώνα στήν ἐπαρχία Chieri (Piedmont) σέ μιά περιοχή περίπου 20.000 ἐκταρίων, ὑπῆρχαν 4 βοοειδῆ καί 6 πρόβατα γιά κάθε 100 ἐκτάρια.[57] Τό 1336 σέ 1900 ἐκτάρια, ἰδιοκτησία τοῦ Merton College ('Αγγλία), ἀπό τά ὁποῖα τά δύο τρίτα περίπου ἦταν καλλιεργήσιμη γῆ, ὑπῆρχαν 4 ἄλογα, 12 βοοειδῆ καί 60 πρόβατα γιά κάθε 100 ἐκτάρια.[58] Τό 1530 σέ 6 ἀγροτικές ἐνορίες στήν Brianza, βόρεια τοῦ Μιλάνου ('Ιταλία), ὑπῆρχαν 11.058 ἄτομα ἡλικίας ἄνω τῶν 7 ἐτῶν, 762 παιδιά κάτω τῶν 7 καί 1823 ζῶα. Ἔτσι γιά κάθε 100 ἄτομα ἄνω τῶν 7 ἐτῶν, ἀναλογοῦσαν περίπου 7 παιδιά καί 16 ζῶα.[59] Τό 1574, σέ ἐκτάσεις πού ἀνῆκαν στό Νοσοκομεῖο τῆς Imola ('Ιταλία), ζοῦσαν 96 ἄτομα. 'Απ' αὐτά, οἱ 33 ἀπασχολοῦνταν στήν ἐκτροφή 51 βοδιῶν καί 37 προβάτων, δηλαδή ἡ ἀναλογία τῶν ζώων ὡς πρός τούς ἐκτροφεῖς ἦταν περίπου ἴση μέ 1,5 ζῶο ἀνά ἀπασχολούμενο ἐργάτη.[60] Μιά ἔρευνα πού ἔγινε τό 1741 καί κάλυπτε τίς περιοχές Grasse, Castellane, Guillaume καί Saint-Paul-de-Vence στήν Haute-Provence (Γαλλία), ἀπέδωσε τά ἀκόλουθα ἀποτελέσματα:[61]

56. *Στό ἴδιο*, σ. 193.
57. Rotelli, *Economia agraria*, σ. 20.
58. Slicher Van Bath, *Agrarian History*, σ. 180-181.
59. Beretta, *Pagine*, σ. 84.
60. Galassi, *Campagna Imolese*, σ. 112.
61. Sclafert, *Cultures en Haute-Provence*, σ. 140-148.

	Ἀριθμός περιοχῶν	Ἀριθμός νοικοκυριῶν	Ἀριθμός ὄνων ἡμιόνων, ἀλόγων	Ἀριθμός αἰγοπροβάτων	Ἀριθμός βοοειδῶν
Συνολικοί μέσοι ὅροι	70	3.167	2.494	114.837	5.498
ἀνά περιοχή		45	36	1.641	78
ἀνά νοικοκυριό			0,8	36	2

Γιά τήν περίοδο 1560-1600, ἔγιναν γιά διάφορα μέρη τῆς Ἀγγλίας, οἱ ἀκόλουθες ἐκτιμήσεις:[62]

	Ποσοστό ἐπί τοῖς % τῶν ἀγροτῶν πού κατεῖχαν ἀγελάδες μοσχάρια, δαμάλια	Ἄλλα ζῶα	Ἀριθμός ζώων ἀνά 100 ἀγρότες
Ἄνω Σκωτία (Βόρεια)	74	26	227
Κάτω Σκωτία (Βόρεια)	84	16	197
Ἀνατολική Ἀγγλία	82	18	122
Κεντρικές κομητεῖες τῆς Ἀγγλίας (δασικές περιοχές)	92	8	142

Ὅπως μπορεῖ κανείς νά δεῖ ἀπό τά στοιχεῖα αὐτά, ἡ ἀναλογία τῶν ζώων ὡς πρός τούς ἐκτροφεῖς καί τῶν ζώων ὡς πρός τόν πληθυσμό παρουσίαζε σημαντικές διακυμάνσεις ἀνάλογα μέ τήν περιοχή καί τήν περίοδο. Ἀλλά παντοῦ καί πάντα τά ζῶα ἀποτελοῦσαν ἕνα εἶδος παγίου κεφαλαίου, πού κάθε ἄλλο παρά ἐπουσιῶδες ἦταν γιά τό παραγωγικό σύστημα. Μιά ἐκτίμηση τοῦ 13ου αἰώνα δείχνει ὅτι σέ ἕνα ἀγγλικό ἀγρόκτημα 1448 ἑκταρίων ὑπῆρχαν:

ζῶα	ἀξίας	291	λιρῶν
ἄλλα ἀγαθά	»	200	»
κτίρια, μύλοι κλπ.	»	800	»

62. Finberg, *Agrarian History*, τόμ. 4, σ. 413.

Πρός τά τέλη τοῦ 17ου αἰώνα, ὁ William Petty, ὑπολόγισε ὅτι ἐάν ἡ ἀξία ὁλόκληρης τῆς γεωργικῆς γῆς τῆς Ἀγγλίας μποροῦσε νά ἐκτιμηθεῖ σέ 144 ἑκατομμύρια λίρες περίπου, ἡ ἀξία τῶν ζώων θά ἔπρεπε νά ἀνέρχεται στό ἕνα τέταρτο τοῦ ποσοῦ αὐτοῦ, δηλαδή σέ 36 ἑκατομμύρια λίρες.[63] Σέ πολλές περιοχές ὁ ἀριθμός τῶν ὑπό ἐκτροφή ζώων ἦταν ὑψηλότερος κατά τήν περίοδο τοῦ Μεσαίωνα καί τῆς Ἀναγέννησης ἀπ' ὅ,τι στήν ἐποχή μας. Γιά 6 ἀπό τίς 70 περιοχές τῆς Haute-Provence (Γαλλία) πού κάλυπτε ἡ ἔρευνα πού προαναφέραμε ἔγινε ἡ ἀκόλουθη σύγκριση:[64]

	Ἀριθμός νοικοκυριῶν	Ἀριθμός αἰγοπροβάτων	Ἀριθμός βοοειδῶν
1471:	863	25.050	1.451
1956:	12.834	471	407

Τά ἄλογα, τά βοοειδῆ καί τά πρόβατα δέν ἀποτελοῦσαν κεφάλαιο μόνο γιά τήν γεωργία. Τά πρόβατα παρεῖχαν τίς πρῶτες ὕλες στήν ἐριουργία. Τά ἄλογα καί τά βοοειδῆ ἦταν ἀπαραίτητα στίς μεταφορές. Σημαντική ἐπίσης ἦταν ἡ ἐξάρτηση τοῦ στρατιωτικοῦ τομέα ἀπό αὐτό τό εἶδος κεφαλαίου. Ἀπό τόν 15ο αἰώνα καί μετέπειτα, τά στρατεύματα ἄρχισαν νά κινοῦνται μέ μεγαλύτερη ταχύτητα, καθώς τά ἄλογα καί τά μουλάρια σταδιακά ἀντικατέστησαν τά βοοειδῆ σάν μέσα μεταφορᾶς κατά τίς στρατιωτικές ἐπιχειρήσεις. Μέχρι καί τό δεύτερο μισό τοῦ 19ου αἰώνα, σέ ἀρκετές εὐρωπαϊκές χῶρες, στούς πίνακες ἀπογραφῆς περιλαμβάνονταν ὄχι μόνο οἱ ἄνθρωποι ἀλλά καί τά ἄλογα καί τά μουλάρια· ἡ σκοπιμότητα τῆς καταγραφῆς αὐτῆς ἦταν κατά βάση στρατιωτικῆς φύσης. Γύρω στά 1845, ὁ ἀριθμός τῶν ἀλόγων καί τῶν μουλαριῶν πού ὑπολογίζεται ὅτι ὑπῆρχαν στά κυριότερα εὐρωπαϊκά κράτη, φαίνεται στόν Πίνακα 31.

Ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, τό πλεονέκτημα πού τά ζῶα παρουσιάζουν σάν εἶδος κεφαλαίου ἔγκειται στό γεγονός ὅτι ὅποτε κρίνεται σκόπιμο ἤ ἀναγκαῖο μποροῦν νά καταναλω-

63. Petty, *Verbum sapienti*, σ. 106.
64. Sclafert, *Cultures en Haute-Provence*, σ. 148.

ΠΙΝΑΚΑΣ 31

'Αριθμός ἀλόγων καί ἡμιόνων σέ ἐπιλεγμένες εὐρωπαϊκές χῶρες, γύρω στά 1845

Χώρα	'Αριθμός ἀλόγων καί ἡμιόνων	
Αὐστρία (Αὐτοκρατορία)	2,7	ἑκατομμύρια
Γαλλία	2,7	«
'Αγγλία	2,3	«
'Ιταλία	1,0	«
Πρωσσία	1,5	«
Ρωσία	8,0	«

Πηγή: Balbi, l' Austria, σ. 165 καί Annuario Statistico Italiano, 1857, σ. 554.

θοῦν ὡς τροφή: ὁ σκοπός μιᾶς τέτοιας ἐπένδυσης δέν εἶναι καθόλου ἀμετάβλητος. 'Από τήν ἄλλη μεριά, τά ζῶα σάν εἶδος κεφαλαίου εἶχαν τό μειονέκτημα ὅτι ἦταν τρωτά. Στή Μεσαιωνική καί 'Αναγεννησιακή Εὐρώπη, οἱ ζωικές ἀσθένειες δέν ἦταν λιγότερο συχνές ἤ καταστροφικές ἀπό τίς ἐπιδημίες.[65] Κατά καιρούς, οἱ ἀσθένειες αὐτές εἶχαν διεθνή πολιτική σημασία, ὅπως ὅταν στήν Πανονία, τό 791, τά ἐννέα δέκατα τῶν ἀλόγων τοῦ Καρλομάγνου πέθαναν καί ὁ Φράγκος βασιλιάς ἀντιμετώπισε τεράστιες στρατιωτικές δυσχέρειες.[66] Συνήθως οἱ ἐπιπτώσεις τῶν ζωικῶν ἐπιδημιῶν περιορίζονταν σέ συγκεκριμένες περιοχές, ἀλλά δέν ἔλειπαν καί οἱ περιπτώσεις κατά τίς ὁποῖες οἱ συνέπειές τους ἦταν καταστροφικές γιά ὁλόκληρες περιφέρειες. Τό 1275, «κάποιος πλούσιος Γάλλος ἔφερε στό Northumberland μιά προβατίνα ἀπό τήν 'Ισπανία, μεγάλη ὅσο ἕνα μοσχάρι δυό χρονῶν· ἡ προβατίνα αὐτή ἦταν ἄρρωστη καί μόλυνε τόσο τή χώρα, πού ἡ μόλυνση ἐξαπλώθηκε σ' ὅλο τό βασίλειο· τούτη ἡ καταραμένη ἐπιδημία βάσταξε 28 χρόνια».[67] Μεταξύ τοῦ 1713 καί 1769 στήν Φρισία, καταστροφικές ἐπιδημίες προκάλεσαν τίς ἀκόλουθες ἀπώλειες:[68]

65. Γιά τήν ἱστορία τῶν ζωικῶν ἀσθενειῶν, βλ. τίς ἐργασίες πού παρατίθενται στόν Haeser, *Bibliotheca epidemiographica*, σ. 17.
66. *Annales Laurissenses vel Einhrardi*, α. 791.
67. Stow, *Annales*, σ. 200.

Δεκέμβριος	1713	–	Φεβρουάριος	1715:	66.000	κεφάλια ζώων
Νοέμβριος	1744	–	Αὔγουστος	1745:	135.000	κεφάλια ζώων
Νοέμβριος	1747	–	Ἀπρίλιος	1748:	23.000	κεφάλια ζώων
Μάιος	1769	–	Δεκέμβριος	1769:	98.000	κεφάλια ζώων

Ὅποτε τά ζῶα πέθαιναν, οἱ συνέπειες γιά τήν οἰκονομία τῆς ἐποχῆς ἦταν ἀνάλογες μέ αὐτές πού προκαλοῦνται ἀπό μεγάλης ἔκτασης φωτιά πού θά κατέστρεφε μηχανήματα καί σταθμούς ἐνέργειας σέ μιά σύγχρονη οἰκονομία. Ἐπιπλέον, ἡ ἀντικατάστασή τους δυσχεραινόταν ἐξαιτίας τοῦ γεγονότος ὅτι μεγάλος ἀριθμός ἀλόγων, βοοειδῶν καί προβάτων ὑπέφεραν ἀπό στειρότητα. Ἀπό ἐξέταση 49 ἀγελάδων πού ἔγινε στήν περιοχή τοῦ Montaldeo (Ἰταλία), τήν περίοδο 1594-1601, διαπιστώθηκε ὅτι ὁ δείκτης στειρότητας ἀνέρχονταν σέ 50 τοῖς ἑκατό, μιᾶς καί βρέθηκε ὅτι μόνο 25 δαμάλια εἶχαν γεννηθεῖ· ἡ στειρότητα τῶν προβάτων στό ἴδιο τό Montaldeo ἦταν ἀκόμη ὑψηλότερη, περίπου 70 μέ 75 τοῖς ἑκατό.[69]

Παρά τό γεγονός ὅτι ἦταν μικροκαμωμένα, πεινασμένα καί συχνά στεῖρα, τά ἄλογα, τά βοοειδῆ καί τά πρόβατα ἀποτελοῦσαν ἐξαιρετικά πολύτιμο εἶδος κεφαλαίου. Ἡ προσφορά τους ἦταν περιορισμένη καί ἡ «ζήτησή» τους ἦταν ὑψηλή. Στό Montaldeo, τόν 17ο αἰώνα, ἔπρεπε νά μαζέψει κανείς μεροκάματα 100 δεκάωρων ἤ δωδεκάωρων ἐργασίας γιά νά ἀγοράσει μιά ἀγελάδα. Στίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰώνα, ἔπρεπε νά πουλήσει κανείς πάνω ἀπό 50 λίτρα κρασί γιά νά ἀγοράσει ἕνα μικρό γουρούνι.[70]

Ἡ ἀξία τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ ἦταν πειρασμός γιά τή μάζα τῶν φτωχῶν. Ὁ Fernand Braudel ἔγραψε ὅτι: «στήν Ἀγγλία, στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα, οἱ κλέφτες καί οἱ ἀλογοκλέφτες ἀποτελοῦσαν μιά ἰδιαίτερη τάξη».[71] Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι οἱ ζωοκλέφτες ἀποτελοῦσαν μιά ἀνθοῦσα καί πολυάριθμη τάξη ὄχι μόνο στήν Ἀγγλία, ἀλλά καί σέ ὅλες τίς εὐρωπαϊκές χῶρες.

Ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι θά περίμενε κανείς, τό πάγιο κεφάλαιο δέν ἦταν ἐπουσιῶδες, ἀκόμη καί στόν τριτογενή τομέα. Μιά

69. Doria, *Uomini e terre*, σ. 52.
70. *Στό ἴδιο.*
71. Braudel, *Civilisation matérielle*, σ. 267.

μελέτη τῶν φαρμακείων τῆς Λομβαρδίας τοῦ 15ου αἰώνα δείχνει ὅτι τό κεφάλαιο κινήσεως ἀποτελοῦσε μόνο τό 30-35 τοῖς ἑκατό τῆς συνολικῆς ἐπένδυσης· τό πάγιο κεφάλαιο ὑπό τόν τύπο ἐπίπλων, δοχείων, κοπάνων, γουδιῶν, γυάλινων ἀντικειμένων, ἀποστακτήρων, ψυκτήρων καί ἄλλων συναφῶν, ἔφθανε τό 65 μέ 70 τοῖς ἑκατό.[72]

Στόν τομέα τῶν μεταφορῶν, πρέπει κανείς νά διακρίνει τίς μεταφορές μέσω θαλάσσης ἀπό τίς χερσαῖες μεταφορές· καί τίς τελευταῖες σ' αὐτές τῶν μακρινῶν ἀποστάσεων καί στίς τοπικές μεταφορές. Στόν τομέα τῶν θαλάσσιων μεταφορῶν, οἱ βάρκες καί τά πλοῖα ἀποτελοῦσαν πάγιο κεφάλαιο. Στίς μεταφορές μεγάλων ἀποστάσεων, μέχρι τόν 16ο αἰώνα, τά ἄλογα καί τά μουλάρια ἀποτελοῦσαν τόν κύριο τύπο τοῦ ὑπό χρήση παγίου κεφαλαίου –μόνο στό δεύτερο μισό τοῦ 16ου αἰώνα ἀναπτύχθηκαν δρόμοι πού ἐπέτρεψαν τήν ἐκτεταμένη χρήση κάρων καί ἁμαξῶν γιά ταξίδια μεγάλων ἀποστάσεων. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, τά κάρα χρησιμοποιήθηκαν ἀπό πολύ νωρίς σάν τοπικά χερσαῖα μέσα μεταφορᾶς, ἰδίως ἀγροτικῶν προϊόντων. Ἀπό ὅποια πλευρά κι ἄν δεῖ κανείς τό ζήτημα, τό πάγιο κεφάλαιο, ὑπό τόν τύπο ζώων πού ἦταν δυνατόν νά ἕλξουν καί νά μεταφέρουν φορτία, πλοίων, πλοιαρίων, κάρων καί ἁμαξῶν, δέν ἦταν δευτερεύουσας σημασίας στίς ὑπηρεσίες μεταφορῶν.

Ἡ ἄποψη, σύμφωνα μέ τήν ὁποία τό πάγιο κεφάλαιο εἶχε ἁπλά δευτερεύουσα σημασία στήν παραγωγική διαδικασία, κατά τήν πρίν ἀπό τή βιομηχανική ἐπανάσταση περίοδο, ἀληθεύει κατά πολύ ὅσον ἀφορᾶ τόν κατασκευαστικό τομέα. Ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, ὅταν τό 1230-31, ἡ Κοινότητα τῆς Μπολώνια προσκάλεσε κάποιους ξένους τεχνίτες γιά νά ἐγκαταστήσουν ἐργαστήρια ἐριουργίας καί μεταξουργίας, ἡ διοίκηση τῆς πόλης χορήγησε στόν κάθε ἕνα ἀπ' αὐτούς ἀπό ἕνα tiratorium ἀξίας τεσσάρων λιρῶν τῆς Μπολώνια καί δυό ἀργαλειούς ἀξίας δύο λιρῶν ὁ καθένας. Κατ' αὐτόν τόν τρόπο, τό πάγιο κεφάλαιο, πού θεωρήθηκε ἀναγκαῖο γιά μιά παραγωγική μονάδα ὑπολογίσθηκε σέ 8 λίρες. Ἐπίσης, ἡ Κοινότητα χορήγησε στόν κάθε τεχνίτη δάνειο ἀξίας 50 λιρῶν γιά τά

῾Ο Μεγάλος Γερανός τῆς Μπρύζ. ῾Η μηχανή αὐτή ἀποτελεῖ ἕνα χαρακτηριστικό παράδειγμα τοῦ πάγιου κεφαλαίου τῆς προβιομηχανικῆς Εὐρώπης. Εὔκολα διαπιστώνει κανείς ὅτι τό βασικότερο πρόβλημα ἀφοροῦσε τήν ἀνεπάρκεια τῶν πηγῶν ἐνεργείας τῆς ἐποχῆς· γιά τή λειτουργία τοῦ γερανοῦ γινόταν χρήση ἀνθρώπινης ἐνέργειας. Bayerische Staatsbibliotek.

ἔξοδα ἐγκατάστασης καί ἔναρξης λειτουργίας τοῦ ἐργαστηρίου, γιά πρῶτες ὕλες καί γιά τήν συντήρηση τῆς οἰκογένειάς του. Οἱ τεχνίτες ἀνέλαβαν τήν ὑποχρέωση ἐξόφλησης τοῦ δανείου ἐντός διαστήματος πέντε ἐτῶν. Τό γεγονός αὐτό ὑποδηλώνει ὅτι, κάτω ἀπό ὁμαλές συνθῆκες, τό πάγιο κεφάλαιο πού ἐθεωρεῖτο ἀναγκαῖο γιά μιά ἐπιχείρηση καί τοῦ ὁποίου ἡ ἀξία εἶχε ὑπολογιστεῖ σέ 8 λίρες, ἦταν δυνατόν νά ἀποσβεστεῖ σέ διάστημα μικρότερο τοῦ ἑνός ἔτους. Μποροῦμε νά ὑποδείξουμε καί ἄλλες ἀνάλογες περιπτώσεις, ἀλλά μέ ὁρισμένες ἐπιφυλάξεις. Στήν περίπτωση τῶν ὑφαντουργιῶν τῆς Μπολώνια, ἡ παραγωγική διαδικασία δέν ὁλοκληρωνόταν στό σύνολό της στά σπίτια τῶν τεχνιτῶν. Ἀπό ἀρκετά νωρίς, μύλοι χρησιμοποιοῦνταν γιά τήν συμπίεση τοῦ μαλλιοῦ καί ἀποτελοῦσαν μιά σημαντική ἐπένδυση σέ πάγιο κεφάλαιο. Μέ τόν καιρό, στήν ἴδια τήν Μπολώνια, κατασκευάστηκαν εἰδικοί μύλοι πού χρησιμοποιοῦνταν στήν παραγωγή μέταξας. Μέχρι τόν 17ο αἰώνα, οἱ μύλοι αὐτοί ἔφθασαν σέ ἐξαιρετικό ἐπίπεδο μηχανικῆς τελειότητας καί ἀντιπροσώπευαν μιά σημαντική ἐπένδυση. Ὁ μύλος πού ἐγκαταστάθηκε στήν Ἀγγλία τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰώνα ἀπό τόν Sir Thomas Lombe, πάνω στό πρότυπο τῶν μύλων ἐπεξεργασίας μέταξας τῆς Μπολώνια, ἀποτελεῖτο ἀπό 25.586 τροχούς καί 97.746 τμήματα, καί μποροῦσε νά παράγει 73.726 γυάρδες μεταξοκλωστῆς σέ κάθε περιστροφή τοῦ τεράστιου κινητήριου ἄξονά του.[73] Στόν μεταλλευτικό τομέα, οἱ μηχανές ἦταν ἀπαραίτητες γιά τήν ἄντληση τοῦ νεροῦ καί γιά τήν ἀνέλκυση καί τήν μεταφορά τοῦ σιδηρομεταλλεύματος· κατά τή διάρκεια τοῦ 15ου καί 16ου αἰώνα, οἱ μηχανές αὐτές συχνά προσλάμβαναν σημαντικές διαστάσεις. Σέ ἕνα ὀρυχεῖο μολύβδου στήν Πολωνία, περίπου 100 ἄλογα χρησιμοποιοῦνταν γιά τήν κίνηση ἑνός μηχανισμοῦ ἄντλησης· καί στό δεύτερο μισό τοῦ 16ου αἰώνα σκάφθηκαν 32 χιλιόμετρα στοῶν ἀποστράγγισης, ὅταν τό κόστος ἐκσκαφῆς ἑνός χιλιομέτρου ἰσοδυναμοῦσε μέ τήν τιμή περίπου 15 κατοικιῶν στό κέντρο τῆς πόλης τοῦ Olkusz, πού βρισκόταν στήν περιοχή τῶν ὀρυχείων. Στόν τομέα τῆς ναυπήγησης σκαφῶν, οἱ δεξαμενές, οἱ ἀποβάθρες, τά ἐργαστήρια, διάφορες μηχανικές κατασκευές καί οἱ γερανοί ἀποτελοῦσαν

73. Poni, *Archéologie* ...

σημαντική ἐπένδυση παγίου κεφαλαίου. Ὁ Ναύσταθμος τῆς Βενετίας δικαιολογημένα ἦταν πασίγνωστος κατά τήν τελευταία περίοδο τοῦ Μεσαίωνα καί τίς ἀρχές τῆς σύγχρονης περιόδου γιά τό μέγεθός του, τίς ἐγκαταστάσεις του καί τά ἀποθέματα τῶν ὑλικῶν του. Στήν Ἀγγλία, στό τέλος τοῦ 17ου αἰώνα, τά πάγια στοιχεῖα τοῦ ἐνεργητικοῦ τῶν ναυπηγείων Kentish στό Chatham, Deptford, Woolwich καί Sheerness ὑπολογίζονταν σέ 76.000 λίρες περίπου (βλ. Πίνακα 32). Ἄν δεχθοῦμε τίς ἐκτιμήσεις τοῦ Gregory King γιά τό ἐθνικό εἰσόδημα τῆς Ἀγγλίας γιά τό ἔτος 1688 (43,5 ἑκατομμύρια λίρες, σύμφωνα μέ τόν πίνακα 5), τό ποσό τῶν 76.000 λιρῶν ἰσοδυναμοῦσε περίπου μέ 0,2% τοῦ ἐτήσιου ἐθνικοῦ εἰσοδήματος τῆς Ἀγγλίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 32

Πάγιος διομηχανικός ἐξοπλισμός 4 ναυπηγείων τῆς Ἀγγλίας, 1688

	Ἀποβάθρες	Ἐργαστήρια	Ἀποθῆκες	Κατοικίες ἐργατῶν	Γερανοί	Ἀξία τῶν μονάδων (λίρες)
Chatham	5	24	10	10	4	44.940
Deptford	1	17	2	7	2	15.760
Woolwich	2	5	1	7	2	9.669
Sheerness	1	3	1	8	12	5.393

Δέν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία ὡστόσο ὅτι ἐκτός ἀπό κάποιες συγκεκριμένες διομηχανίες, τό μέγεθος τοῦ ὑπό ἐπένδυση παγίου κεφαλαίου στόν κατασκευαστικό τομέα ἦταν, συνήθως, μικρό. Ἐπιπλέον, ἐπειδή οἱ μηχανές καί ὁ ἐξοπλισμός ἦταν σχετικά ἁπλοί, τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ παγίου κεφαλαίου, πού ἦταν ἐπενδυμένο, στίς περισσότερες διομηχανίες, τό ἀποτελοῦσαν τά κτίρια. Σέ 5 ἐργοστάσια, πού λειτουργοῦσαν στήν Δημοκρατία τῆς Γένοβας πρός τά τέλη τοῦ 18ου αἰώνα, ἡ σύνθεση τοῦ πάγιου κεφαλαίου ἦταν ἡ ἀκόλουθη:[74]

	'Αξία Κτιρίων (%)	'Αξία 'Εξοπλισμών (%)	Σύνολο
Μεταξουργία	87	13	100
'Εργοστάσιο χαρτοποιίας	87	13	100
'Εργοστάσιο χαρτοποιίας	85	15	100
'Εργοστάσιο χαρτοποιίας	85	15	100
Φοῦρνος	100	–	100

Σημαντικό εἶδος πάγιου κεφαλαίου ἀποτελοῦσε καί ὁ πολεμικός ἐξοπλισμός. Τό ὁπλοστάσιο τοῦ προβιομηχανικοῦ κράτους φαίνεται ἀστεῖο μπροστά σ' αὐτό τοῦ σύγχρονου βιομηχανικοῦ κράτους, ἀλλά σέ σχέση μέ τό 'Ακαθάριστο 'Εθνικό Προϊόν τῆς ἐποχῆς ἀποτελοῦσε πολύ σημαντική ἐπένδυση. 'Επιπλέον, ἐνῶ στά σύγχρονα κράτη ὁ ὁπλισμός πού βρίσκεται στά χέρια ἰδιωτῶν εἶναι πρακτικά ἀμελητέος σέ σχέση μ' αὐτόν πού βρίσκεται στή διάθεση τῶν δημόσιων ἀρχῶν, στήν προβιομηχανική Εὐρώπη ἡ κατάσταση ἦταν ἐντελῶς διαφορετική. 'Η Troyes ἦταν μιά μεσαίου μεγέθους πόλη τῆς Γαλλίας, πού τόν 'Οκτώβριο τοῦ 1474 περιλάμβανε περίπου 2.300 νοικοκυριά. Ἕνας ἐπίσημος ἔλεγχος ὅλων τῶν σπιτιῶν ἀπέδειξε ὅτι οἱ κάτοικοι, ἐκείνη τήν ἐποχή, εἶχαν στήν κατοχή τους 208 jacks, 51 πλήρεις πανοπλίες, 109 πανοπλίες θώρακος καί overshirts, 199 σιδηρόπλεκτα πουκάμισα καί πανωφόρια, 73 surcoats, 49 brigandines καί underskirts, 785 sallets καί armets, 151 barbutes καί basinets, 271 τόξα σέ σχῆμα σταυροῦ, 547 μουσκέτα αὐτόματης ἐπαναφορᾶς καί μή, 4 πυροβόλα, μία serpentine, 389 λόγχες, 855 τσεκούρια καί πελέκεις, 1047 δόρατα, 201 ἀκόντια καί δόρατα μέ διπλές λόγχες καί pikes, 37 τόξα, 657 διπλούς πελέκεις κατασκευασμένους ἀπό μολύβι, χαλκό καί σίδερο. 'Εκτός ἀπ' αὐτά, στά καταστήματα τῶν ἐμπόρων τῆς πόλης διατίθεντο πρός πώληση: 69 jacks, 6 πλήρεις πανοπλίες, μία διακοσμημένη πανοπλία θώρακος, 5 overshirts, 14 brigandines, 6 σιδηρόπλεκτα πουκάμισα, 79 λόγχες, 110 sallots, 16 χαλύβδινα τόξα σχήματος σταυροῦ, 8 πελέκεις, 56 ξίφη, 17 ζεύγη σιδηρόπλεκτα γάντια.[75] 'Ομολογουμένως ἐπρόκειτο γιά μιά πολυτάραχη περίοδο τῆς Γαλλίας·

ἰδιαίτερα οἱ κάτοικοι τῆς Troyes φοβόντουσαν τίς συνέπειες τοῦ πολέμου ἀνάμεσα στόν Λουδοβίκο ΙΑ΄ καί τόν Κάρολο τόν Τολμηρό. Ὡστόσο ἀκόμα καί σέ πιό ἤρεμες περιόδους καί πιό ἥσυχες περιοχές, ἐάν συνυπολογίσει κανείς τόν ὁπλισμό πού βρισκόταν ὑπό τήν κατοχή ἰδιωτῶν, μ᾽ αὐτόν πού διέθεταν οἱ δημόσιες ἀρχές, θά διαπιστώσει ὅτι τό συγκεκριμένο αὐτό εἶδος κεφαλαίου ἀντιπροσώπευε πάντα ἕνα ἀρκετά μεγάλο ποσό πλούτου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 33

Ἡ ἐκτίμηση τοῦ Gregory King
γιά τό ἀγγλικό κεφάλαιο στά 1688

		Ἑκατομμύρια λίρες
Πάγιο Κεφάλαιο	Κτίρια	54
	Ζῶα	25
	Μονάδες, ἐργαλεῖα καί μηχανικός ἐξοπλισμός	33
Κεφάλαιο κινήσεως	Ἀποθέματα πρώτων ὑλῶν καί ἐμπορευμάτων	
	ΣΥΝΟΛΟ	112

Πηγή: Dean, *Capital Formation*, σ. 96.

Δέν ὑπάρχουν ἀξιόπιστα στατιστικά στοιχεῖα γιά νά ἐκτιμήσει κανείς ἐπακριβῶς τή σχετική σημασία τῶν διαφόρων εἰδῶν παγίου κεφαλαίου τῆς προβιομηχανικῆς Εὐρώπης. Τά μόνα ὑπάρχοντα στοιχεῖα ἀποτελοῦν οἱ βάσιμες ὑποθέσεις τοῦ Gregory King, πού ἀφοροῦν τήν Ἀγγλία τοῦ 1688 (βλ. Πίνακα 33), ἀλλά φαίνεται νά ἐπιβεβαιώνουν κι αὐτές τή γενική ἐντύπωση, πού σχηματίζει κανείς ἀπό τίς ἀνεπαρκεῖς καί περιστασιακές πληροφορίες πού περιέχονται στίς διασωθεῖσες πηγές, δηλ. ὅτι τό κυριότερο εἶδος τοῦ πάγιου, ἱκανοῦ πρός ἀναπαραγωγή, κεφαλαίου ἀποτελοῦσαν τά κτίρια, στή συνέχεια ἔρχονταν τά ζῶα, ἐνῶ τά ἐργοστάσια, τά ἐργαλεῖα καί ὁ μηχανικός ἐξοπλισμός ἐρχόταν στήν τρίτη θέση.

Ἐάν κανείς ἐπιχειροῦσε νά διακρίνει τούς διάφορους

τομεῖς, στούς ὁποίους γινόταν χρήση τοῦ παγίου κεφαλαίου, θά διαπίστωνε ὅτι τά πρωτεῖα κατεῖχαν οἱ ἐκκλησίες καί τά μοναστήρια. Μία μέσου μεγέθους πόλη, ὅπως ἡ Παβία (Ἰταλία), τόν 15ο αἰώνα, μέ περίπου 16.000 κατοίκους εἶχε πάνω ἀπό 100 ἐκκλησίες καί ἡ περίπτωσή της δέν ἀποτελοῦσε κατ' οὐδένα τρόπο ἐξαίρεση. Ἀπό τήν ἄλλη, οἱ νοσοκομειακές κλίνες ἦταν τόσο δυσεύρετες, ὥστε, μέχρι καί τόν 19ο αἰώνα ἀποτελοῦσε συνήθη πρακτική σέ κάθε μέρος τῆς Εὐρώπης, ἡ τοποθέτηση δύο ἤ τριῶν ἀσθενῶν σέ κάθε κρεβάτι. Οἱ γέφυρες ἦταν λιγοστές καί οἱ δρόμοι ἀνεπαρκεῖς, τά κάστρα, ὅμως, ἀφθονοῦσαν.

Ἡ κατανομή τοῦ κεφαλαίου ὡς πρός τό εἶδος καί τόν τομέα ἀπασχόλησης ἐπηρεάζεται ἀπό τεχνολογικούς ἀλλά καί ἀπό οἰκονομικούς παράγοντες. Ἡ οἰκοδόμηση μεγαλοπρεπῶν καθεδρικῶν ναῶν σέ περίοδο κατά τήν ὁποία οἱ κλίνες τῶν νοσοκομείων ἦταν τόσο δυσεύρετες καί πού οἱ ἀσθενεῖς ἀναγκάζονταν νά στοιβάζονται δύο ἤ περισσότεροι σέ κάθε κρεβάτι, ἀντανακλᾶ τήν ἄνιση κατανομή πλούτου. Τό κτίσιμο ἐντυπωσιακῶν ἀρχοντικῶν ἀπό ἰδιῶτες, σέ καιρούς ὅπου οἱ γέφυρες ἦταν λιγοστές καί οἱ δρόμοι ἀνεπαρκεῖς, σχετίζεται μέ τό γεγονός ὅτι, σέ τελευταία ἀνάλυση, οἱ δημόσιες ὑπηρεσίες ἦταν σέ θέση νά κάνουν χρήση μικροῦ μόνο μέρους διαθέσιμων πόρων. Ἀλλά ἡ ἐπεξήγηση αὐτή δέν ἀρκεῖ. Τά ἴδια τά νοσοκομεῖα, πού εἶχαν ἔλλειψη κλινῶν, διακοσμοῦνταν μέ πολυδάπανα ἔργα τέχνης. Τό κράτος, πού δέν ἔκτιζε γέφυρες, διέθετε σημαντικούς πόρους γιά στρατιωτικές δαπάνες. Ἡ κατεύθυνση τῶν ἐπενδύσεων καθοριζόταν τότε, ὅπως καί τώρα, ἀπό τή δομή τῆς ζήτησης –δηλ. ἀπό τίς προτιμήσεις καί τά πρότυπα ἀξιῶν.

Τό *κεφάλαιο κινήσεως*, κατά βάση, ἀποτελεῖται ἀπό ἀποθέματα πρώτων ὑλῶν καί ἐμπορευμάτων, τά ὁποῖα, θά 'ταν χρήσιμο, νά ὑποδιαιρεθοῦν σέ:

α) ἀποθέματα πρώτων ὑλῶν,
β) ἀποθέματα ἡμι-κατεργασμένων προϊόντων,
γ) ἀποθέματα ἕτοιμων πρός πώληση προϊόντων.

Δέν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία, ὅτι στή προβιομηχανική Εὐρώπη, ὁ λόγος τοῦ κεφαλαίου κινήσεως πρός τό πάγιο κεφάλαιο ἦταν πολύ ὑψηλότερος ἀπ' ὅ,τι σήμερα. Ἡ ἐξήγηση

τῆς διαφορᾶς αὐτῆς ἔχει ὡς ἑξῆς: ἡ μέγιστη δυνατή κατανάλωση μιᾶς συγκεκριμένης κοινωνίας, σέ δεδομένη χρονική στιγμή, καθορίζεται ἀπό τόν ὄγκο τῶν ἀποθεμάτων σύν τόν ὄγκο τῆς τρέχουσας παραγωγῆς. Ἕπεται, λοιπόν, ὅτι ἡ σπουδαιότητα τῶν ἀποθεμάτων εἶναι συνάρτηση τόσο τῆς σφοδρότητας τῶν ἀπότομων διακυμάνσεων τῆς τρέχουσας παραγωγῆς, ὅσο καί τῆς ἀνελαστικότητας τῆς ζήτησης. Καθώς ἡ οἰκονομική ζωή τῆς προβιομηχανικῆς Εὐρώπης χαρακτηριζόταν ἀπό ἀπότομες διακυμάνσεις τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς, ἀπό ἀνασφάλεια τῶν μεταφορῶν καί, κατά συνέπεια, ἀπό μή τακτικό ἐφοδιασμό τροφίμων καί πρώτων ὑλῶν καί, τέλος, ἀπό δαπανηρές μεταφορές, πού καθιστοῦσαν τή διακίνηση φθηνῶν ἐμπορευμάτων σέ μακρινές ἀποστάσεις ἀσύμφορη, οἱ ἄνθρωποι συνήθως δημιουργοῦσαν ἀποθέματα τροφίμων, ὅποτε μποροῦσαν, καί οἱ ἐπιχειρηματίες συγκέντρωναν ἄφθονα ἀποθέματα πρώτων ὑλῶν καί / ἤ ἕτοιμων προϊόντων. Τά ἀποθέματα τροφίμων ἦταν ἰδιαίτερα σημαντικά. Εἴδαμε προηγουμένως, στό κεφάλαιο πού ἀναφέρεται στή ζήτηση, ὅτι οἱ δημόσιες ἀρχές κατέβαλαν κάθε προσπάθεια, προκειμένου νά δημιουργήσουν καί νά συντηρήσουν ἀποθέματα τροφίμων. Ἡ ἴδια ἀντίληψη ἐπικρατοῦσε καί στό ἐπίπεδο τοῦ νοικοκυριοῦ, καθώς τό φάσμα τοῦ λιμοῦ καί τῆς πείνας πρόβαλλε συνεχῶς στή σκέψη τῶν ἀνθρώπων. Ἐπρόκειτο γιά ἐπένδυση, πού σάν κίνητρο εἶχε τόν φόβο. Ἡ Παβία, μιά μικρή πόλη τῆς βόρειας Ἰταλίας, στά μέσα τοῦ 16ου αἰώνα ἀριθμοῦσε 12.000 περίπου κατοίκους. Ἡ κοινότητα αὐτή προμηθευόταν ἀπό τή γύρω περιοχή περίπου 28.000 σακκιά σιτάρι (σχεδόν 100.000 μόδια) γιά τρέχουσα κατανάλωση, τόν χρόνο. Τό 1555 βρέθηκε ὅτι οἱ κάτοικοι διατηροῦσαν στά σπίτια τους περίπου 3.700 σάκκους.[76] Ἦταν ἤδη Μάιος καί ἀπό τά ἀποθέματα αὐτά, τό ἕνα δέκατο μόνο, προοριζόταν γιά τρέχουσα κατανάλωση, μέχρι τή νέα συγκομιδή. Συνάγεται λοιπόν, ὅτι οἱ ὑπόλοιποι 3.300 σάκκοι ἀποτελοῦσαν μακροπρόθεσμα ἐφόδια.

Ὁ ἀναγνώστης θά ἔχει παρατηρήσει ὅτι ἡ ἐξέταση τῶν ἀποθεμάτων τροφίμων διεξάγεται μέ τήν ἔννοια τῆς ἐπένδυσης. Ἴσως νά ξενίζει μερικούς ὅτι διαπραγματευόμαστε τό ψωμί καί τό σιτάρι σάν νά ἀποτελοῦσαν κεφάλαιο. Πράγματι,

76. Zanetti, *Problemi Alimentari*, σ. 56-71.

Ἡ Ἀποθήκευση τῶν εἰδῶν διατροφῆς. Οἱ συνθῆκες πού ἐπικρατοῦσαν στήν προβιομηχανική Εὐρώπη ὑποχρέωναν τίς οἰκογένειες νά διατηροῦν τά μεγαλύτερα δυνατά ἀποθέματα τροφίμων. Ὡς χῶροι ἀποθήκευσης χρησιμοποιοῦνταν οἱ σοφίτες καί οἱ στέγες τῶν σπιτιῶν ὅπου καί ὑπῆρχαν εἰδικά ἀνοίγματα ἐξαερισμοῦ. Ἡ εἰκόνα αὐτή δείχνει τή στέγη ἑνός σπιτιοῦ στό Στρασβοῦργο, Γαλλία. Commission Régionale d' Inventaire d' Alsace. Στρασβοῦργο.

ὅταν τό ψωμί καί τό σιτάρι καταναλώνονται, συγκαταλέγονται στά καταναλωτικά ἀγαθά. Ὅταν ὅμως, ἀντί νά καταναλώνονται, φυλάσσονται σέ ἀποθῆκες, ἀνάγονται, ἐξ ὁρισμοῦ, σέ μέρος τῶν ἀποθεμάτων πλούτου πού ὀνομάζουμε κεφάλαιο. Ἡ δημιουργία κεφαλαίου συνδέεται μέ τίς μελλοντικές προσδοκίες καί ἡ προσφορά κεφαλαίου καθορίζεται ἀπό τό πόση κατανάλωση ὑπόσχεται γιά τό μέλλον, καί ἀπό τό πόσο τήν μειώνει στό παρόν.

Ἡ δημιουργία καί ἡ διατήρηση ἀποθεμάτων συνεπάγεται κάποιο κόστος. Κόστος πού σχετίζεται μέ τήν ἀποθήκευση καί

τήν πιθανή ἀλλοίωση μέρους ἤ καί τοῦ συνόλου τῶν ἀγαθῶν. Ἐάν ὁ ἐπιχειρηματίας χρηματοδοτεῖ τή δημιουργία τῶν ἀποθεμάτων μέ δανεικά χρήματα, τό κόστος περιλαμβάνει καί τόν τόκο πού πληρώνει. Ἐάν ὁ ἐπιχειρηματίας χρηματοδοτεῖ τή δημιουργία τῶν ἀποθεμάτων ἀπό δικούς του πόρους, τότε ὑφίσταται κάποιο κόστος εὐκαιρίας.

Ἐπειδή τά ἀποθέματα στοιχίζουν χρήματα, τείνει κανείς νά τά περιορίζει στό ἐλάχιστο καί ἐφ' ὅσον ὁ βιομηχανικός κόσμος, σέ σύγκριση μέ τήν προβιομηχανική Εὐρώπη, δέν λειτουργεῖ κάτω ἀπό τόσο ἀνασφαλεῖς συνθῆκες, οὔτε ἀντιμετωπίζει τόσο ὑψηλό κόστος μεταφορᾶς, ὁ λόγος τοῦ κεφαλαίου κινήσεως πρός τό πάγιο, στίς μέρες μας, ἔχει σημαντικά μειωθεῖ. Ὡστόσο καί σήμερα ἀκόμα, ὅποτε γεννιοῦνται φόβοι γιά διεθνεῖς ἐμπλοκές καί συγκρούσεις, τά ἀποθέματα τῶν στρατηγικῶν ὑλῶν καί τῶν βασικῶν εἰδῶν πρώτης ἀνάγκης αὐξάνονται σημαντικά, ἀντανακλώντας συνθῆκες πού θυμίζουν ἐκεῖνες πού ἐπικρατοῦσαν στήν προβιομηχανική Εὐρώπη.

Ἕως τώρα ἀναφερθήκαμε μόνο στό χρηματικό κόστος. Στήν προβιομηχανική Εὐρώπη ὅμως, τά ἀποθέματα τροφίμων συνεπάγονταν καί ἕνα ὑψηλῆς ἐξωτερικότητας κόστος, τό ὁποῖο οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης δέν εἶχαν συνειδητοποιήσει. Ἡ ἀποθήκευση μεγάλων ποσοτήτων δημητριακῶν ἦταν ἡ κύρια αἰτία αὔξησης ἑνός ἀνθοῦντος πληθυσμοῦ ἀρουραίων, πού, στή συνέχεια, γίνονταν ἡ κύρια αἰτία συχνῶν ἐπιδημιῶν πανώλης καί τύφου.

Τά ἀποθέματα ἀντιπροσωπεύουν κεφάλαιο κινήσεως καί σέ σύγκριση μέ τό πάγιο κεφάλαιο, ἐπιδεικνύουν ἕνα πολύ ὑψηλότερο βαθμό ἀστάθειας. Τό πάγιο κεφάλαιο εἶναι ἐγκλωβισμένο· εἶναι ἐνσωματωμένο σέ μιά συγκεκριμένη μορφή (ἕνα κτίριο, μία μηχανή, ἕνα πλοῖο), ἀπό τήν ὁποία μπορεῖ μόνο σταδιακά, στήν καλύτερη περίπτωση, νά ἀπελευθερωθεῖ. Εἶναι δύσκολο νά μειώσει κανείς τό μέγεθος τῆς ἐπένδυσης, ἀπό τή στιγμή πού ἡ ἐπένδυση ἔχει λάβει τή μορφή πάγιου κεφαλαίου. Ἀντίθετα τό κεφάλαιο κίνησης συνεχῶς *ἀνακυκλώνεται*· συνεχῶς ἐπανέρχεται γιά νά ἐπενδυθεῖ ἐκ νέου. Ὅταν ἡ ἐπένδυση πραγματοποιεῖται ὑπό τή μορφή τοῦ κεφαλαίου κινήσεως, ἡ ἀντεπένδυση καθίσταται εὐκολότερη: μπορεῖ κανείς νά πουλήσει τά ὑπάρχοντα ἀποθέματα (στό

βαθμό πού αὐτό εἶναι δυνατό) καί νά μήν τά ἀντικαταστήσει.

Αὐτό σημαίνει ὅτι στήν περίπτωση πού τό ὑπάρχον κεφάλαιο ἀποτελεῖται σέ μεγάλο βαθμό ἀπό ἀποθέματα πρώτων ὑλῶν καί ἐμπορευμάτων, ἡ ἀντεπένδυση μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ σέ πολύ μεγαλύτερη κλίμακα καί πολύ πιό γρήγορα ἀπό ὅταν ἕνα μεγάλο μέρος τῆς ἐπένδυσης βρίσκεται ἐγκλωβισμένο σέ πάγιο κεφάλαιο. Ἡ μεγάλη ὕφεση δέν ἀποτελεῖ ἕνα ἀποκλειστικό γνώρισμα τοῦ σύγχρονου καπιταλισμοῦ. Οἱ κάμψεις τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητας στήν προβιομηχανική ἐποχή δέν ἦταν λιγότερο ἔντονες καί ἕνας ἀπό τούς λόγους ἦταν τό σχετικό μέγεθος καί ἡ ἀστάθεια τοῦ κεφαλαίου κινήσεως. Οἱ ὀξύτατες ὑφέσεις τῶν περιόδων 1619-1621 καί 1630-1632 στήν βόρεια καί κεντρική Ἰταλία, ἀποτελοῦν τυπικά παραδείγματα κρίσεων, πού κατέληξαν σέ μεγάλης ἔκτασης μειώσεις τοῦ ὄγκου τῶν ἀποθεμάτων, μειώσεις, ἄλλωστε, πού βάθυναν τήν κρίση.

4. ΦΥΣΙΚΕΣ ΠΛΟΥΤΟΠΑΡΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Οἱ φυσικές πλουτοπαραγωγικές πηγές ἀποτελοῦν, τόν τρίτο συντελεστή παραγωγῆς. Στόν ὅρο αὐτό περιλαμβάνεται ἡ γῆ, καθώς καί ἄλλες πλουτοπαραγωγικές πηγές. Σήμερα ἔχουμε τήν τάση ν' ἀναφερόμαστε στήν κατηγορία αὐτή, κάνοντας χρήση τοῦ ὅρου *μή ἀναπαραγώγιμο κεφάλαιο*, προκειμένου νά τονίσουμε τό γεγονός ὅτι, ὅταν γιά παράδειγμα, κάποιο ἀπόθεμα ἄνθρακα ἐξαντλεῖται, εἶναι ἀνθρωπίνως ἀδύνατο νά ἀναπληρωθεῖ. Καί ὅσο κι ἄν ἀληθεύει ὅτι ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ μέ ἐγγειοβελτιωτικά ἔργα νά αὐξήσει τή διαθέσιμη ποσότητα καλλιεργήσιμης γῆς, ἄλλο τόσο ἀληθεύει ὅτι ἡ ποσότητα τῆς γῆς στόν πλανήτη εἶναι πεπερασμένη.

Στήν προβιομηχανική Εὐρώπη, ἡ κύρια φυσική πλουτοπαραγωγική πηγή ἦταν ἡ *γῆ*. Στήν ἐποχή τοῦ Malthus καί τοῦ Ricardo, ὁ παράγοντας γῆ ἐξακολουθοῦσε νά εἶναι ἐκεῖνος πού σέ τελευταία ἀνάλυση «ἔθετε τά ὅρια τῆς αὔξησης τοῦ πληθυσμοῦ καί καθόριζε τήν κατανομή του».[77] Ὅπως ἔχει ὀρθά τονιστεῖ:

77. Spengler *Population Problem* σ. 106

«Εἶναι φυσικό νά προσδίδει κανείς μεγάλη σπουδαιότητα στήν *κατά κεφαλή* παροχή γῆς σέ μιά κύρια ἀγροτική κοινωνία, ὅπου τό ἐπίπεδο τῆς τεχνολογίας εἶναι χαμηλό καί γίνεται μικρή χρήση κεφαλαίου. Μπορεῖ οἱ μέθοδοι τῆς γεωργικῆς καλλιέργειας νά βελτιώνονται ἤ νά ἀναπτύσσονται δραστηριότητες πέραν τῆς γεωργικῆς, ἀλλά αὐτό γίνεται μέ πολύ ἀργό ρυθμό γιά νά εἶναι σέ θέση νά ἀντισταθμίσει τίς καταστροφικές συνέπειες τῆς μείωσης τῆς κατά κεφαλή παροχῆς γῆς, πού συνεπάγεται ἡ ἑκάστοτε αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ [...] Ὁ λόγος τῆς καλλιεργήσιμης γῆς ὡς πρός τόν πληθυσμό ὑπῆρξε ὁ κύριος παράγοντας καθορισμοῦ τοῦ ἐπιπέδου τοῦ πραγματικοῦ εἰσοδήματος τῶν προβιομηχανικῶν κοινωνιῶν [...] Τείνει λοιπόν, νά συνδέσει κανείς τίς μεγάλες κυκλικές διακυμάνσεις [τῶν πραγματικῶν μισθῶν], τῶν πρώτων πεντέμισυ αἰώνων, *πρωταρχικά* μέ τίς μεταβολές τῆς ἀναλογίας τοῦ πληθυσμοῦ ὡς πρός τήν γῆ».[78]

Ὅποτε κανείς ἀναφερόταν στήν «γῆ» ἐννοοῦσε, κατά κύριο λόγο, τήν καλλιεργήσιμη γῆ. Ὁ πλοῦτος τοῦ ὑπεδάφους, ὡστόσο, δέν ἔμενε ἀνεκμετάλλευτος. Μεταξύ τῶν ὑπό ἐκμετάλλευση πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν στήν Εὐρώπη, πρίν ἀπό τόν 18ο αἰώνα, ἰδιαίτερη θέση κατεῖχαν τά ἀποθέματα ὀρυκτῶν, ὅπως ἀργύρου, ἀλουμινίου, κασσίτερου, θείου, χαλκοῦ καί σιδήρου. Ὁ ὀρυκτός ἄνθρακας χρησιμοποιεῖτο ἤδη ἀπό τά χρόνια τοῦ Μεσαίωνα, ἀλλά οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἔτρεφαν μεγάλη δυσπιστία πρός αὐτό τό εἶδος καυσίμου, ἔχοντας μιά συγκεχυμένη, πλήν ὅμως ἔντονη, αἴσθηση ὅτι ἡ χρήση του «δηλητηρίαζε τόν ἀέρα». Ὡστόσο, ἐκτός ἀπό τήν πρόληψη, οἱ ἄνθρωποι τοῦ Μεσαίωνα εἶχαν μεγαλύτερη συνείδηση τοῦ ἐνδεχόμενου μιᾶς καταστροφικῆς ρύπανσης, ἀπ' ὅ,τι κατά τήν περίοδο τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης.

Πρέπει νά ἀσχοληθοῦμε ξεχωριστά μέ τόν δασικό τομέα. Ἀπό θεωρητική σκοπιά, τά δάση δέν μποροῦν νά θεωρηθοῦν ὡς μή ἀναπαραγώγιμο κεφάλαιο, διότι ἡ ἀναπαραγωγή καί αὔξησή τους μπορεῖ νά εἶναι ἀποτέλεσμα ἀνθρώπινης παρέμβασης. Πράγματι, κατά τήν περίοδο τοῦ Μεσαίωνα καί τῆς

78. Gould, *Economic Growth*, σ. 39, 81, 82.

᾿Αναγέννησης γίνονταν δενδροφυτεύσεις καί λαμβάνονταν μέτρα πού ἀποσκοποῦσαν στή διατήρηση τῶν δασῶν. Στίς ὀρεινές περιοχές, τό κόψιμο τῶν δέντρων, πού ἀνῆκαν σέ κοινοτικά δάση, ρυθμιζόταν, ἀπό πολύ νωρίς, ἀπό σαφεῖς κανονισμούς. Τό 1281, οἱ Ἄγγλοι Cistercians τοποθέτησαν γιά πέντε χρόνια περιφράξεις, προκειμένου νά προστατεύσουν τά δενδρύλλια πού ὑπῆρχαν στά δάση τους. Τήν ἴδια περίοδο, οἱ Νόμοι τῆς Κοινότητας τοῦ Montaguloto dell' Ardinghesea, στήν περιοχή τῆς Σιένας, καθόριζαν ὅτι κάθε κάτοικος πού κληρονομοῦσε ἕνα τομάρι ζώου, ὄφειλε νά φυτεύει δέκα δένδρα τόν χρόνο. Στή Γαλλία, ἀπό τά τέλη τοῦ 13ου αἰώνα, ἡ δημόσια μέριμνα γιά τήν τύχη τῶν δασῶν ὁδήγησε στή θέσπιση σειρᾶς βασιλικῶν καί τοπικῶν διατάξεων. Τό 1346, ὁ βασιλιάς Φίλιππος ὁ Δ΄ ἐξέδωσε μιά διαταγή πού ρύθμιζε τό κόψιμο τῶν δέντρων καί τήν κατανάλωση ξυλείας. Στά ἐδάφη τῶν Ἁψβούργων, ὁ αὐτοκράτορας Φερδινάνδος ὁ Α΄ ἐξέδωσε μιά γενική διαταγή περί τῆς δασοκομίας, τό 1557 καί καθιέρωσε τό ἀξίωμα τοῦ Königlich-Kaiserlich Förstmeister (Βασιλικοῦ καί Αὐτοκρατορικοῦ ᾿Επιτρόπου τῶν Δασῶν) γιά ὅλες τίς πατρογονικές κτήσεις τοῦ Στέμματος. Παρόμοια μέριμνα μπορεῖ νά διακρίνει κανείς καί στό ἐπίπεδο τῶν τοπικῶν γεωργικῶν μονάδων. Στούς λογαριασμούς ἑνός ἀγροκτήματος τῶν Μεδίκων, στό Cafaggioli, πού χρονολογοῦνται ἀπό τόν 17ο αἰώνα, καθορίζεται ρητά ὅτι «τά δένδρα στά δάση κόβονται μόνο μιά φορά στά δέκα χρόνια». Οἱ διαταγές, οἱ νόμοι, τά διατάγματα, καθώς καί οἱ μεμονωμένες διατάξεις ὡστόσο, δέν ἀποδείχθηκαν καί πολύ ἀποτελεσματικές. Ὅποτε ἡ πληθυσμιακή πίεση αὐξανόταν καί / ἤ ἡ ζήτηση γιά ξυλεία ἀνέβαινε, ἡ καταστροφή τῶν δασῶν ἦταν ἀναπόφευκτη.

Καθ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ Μεσαίωνα καί τῆς ᾿Αναγέννησης, οἱ κάτοικοι τῆς Εὐρώπης ἐπιδίδονταν σέ μιά κατεξοχήν παρασιτική καί ἀλόγιστη σπατάλη τοῦ δασικοῦ πλούτου. Τά maquis τῆς Νότιας Γαλλίας, οἱ ἀπογυμνωμένες ἐκτάσεις τῆς κεντρικῆς Ἱσπανίας ἀποτελοῦν μιά λυπηρή μνεία τοῦ τί ἔκαναν, ὁλοένα καί περισσότερο, στά δάση τους οἱ Εὐρωπαῖοι, μετά τό τέλος τοῦ 10ου αἰώνα. Ἡ ᾿Ιταλία ἐξάντλησε τά δασικά της ἀποθέματα πολύ νωρίς, γεγονός πού ἐξηγεῖ τήν ἐκτεταμένη χρήση τοῦ τούβλου καί τοῦ μαρμάρου στήν ἰταλική ἀρχιτεκτονική. Στήν Λομβαρδία, ἡ περιοχή πού καλυπτό-

ταν ἀπό δένδρα μέχρι τό 1555 συρρικνώθηκε σέ λιγότερο ἀπό τό 9 τοῖς ἑκατό τῆς συνολικῆς ὑπαίθρου χώρας.[79] Οἱ δασικές ἐκτάσεις κάλυπταν περίπου τό 33 τοῖς ἑκατό τοῦ γαλλικοῦ ἐδάφους, γύρω στά 1500, καί μόνο τό 25 τοῖς ἑκατό γύρω στά 1650· στό διάστημα αὐτό ὑποβαθμίστηκε αἰσθητά καί ἡ ποιότητα τῶν δασῶν.[80] Γιά λόγους πού θά ἀναλύσουμε παρακάτω, ἡ Ἀγγλία τοῦ 16ου καί 17ου αἰώνα, ἀποτελεῖ τήν χειρότερη περίπτωση μαζικῆς καταστροφῆς τῶν δασῶν. Στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα, οἱ δασικές ἐκτάσεις τῆς Εὐρώπης, μειώθηκαν στά ἐπίπεδα πού φαίνονται στόν Πίνακα 34.

ΠΙΝΑΚΑΣ 34

Δασικές ἐκτάσεις τῆς Εὐρώπης
στά μέσα περίπου τοῦ 19ου αἰώνα

	Χιλιάδες ἑκτάρια
Ρωσία	173.965
Αὐστροουγγαρία	14.790
Γερμανία	14.155
Γαλλία	8.900
Ἰταλία	5.025
Ἱσπανία	4.750

Ἡ κύρια δυσχέρεια τῶν προβιομηχανικῶν κοινωνιῶν ἦταν ἡ αὐστηρά περιορισμένη παροχή ἐνέργειας. Οἱ βασικές πηγές ἐνέργειας, ἐκτός ἀπό τήν ἀνθρώπινη μυϊκή δύναμη, ἦταν τά φυτά καί τά ζῶα, γεγονός τό ὁποῖο περιόριζε τίς δυνατότητες ἀνάπτυξης κάθε ἀγροτικῆς κοινωνίας. Ἔτσι, λοιπόν, ὁ περιοριστικός παράγοντας ἀνάγεται, σέ τελική ἀνάλυση, στήν παροχή τῆς γῆς, πού εἶναι ἀπαραίτητη γιά τήν καλλιέργεια τῶν φυτῶν καί τήν ἐκτροφή τῶν ζώων.

Ἀπό τά πανάρχαια χρόνια, τά ἱστιοφόρα σκάφη ἔδωσαν στούς ἀνθρώπους τή δυνατότητα νά τιθασεύουν τήν ἐνέργεια τοῦ ἀνέμου καί τοῦ νεροῦ, γεγονός πού ἐξηγεῖ τήν ἐξέλιξη λαῶν, ὅπως οἱ Ἕλληνες καί οἱ Φοίνικες, πού εἶχαν ἐλεύθερη

79. Pugliese, *Condizioni economiche*, Πίνακας 2.
80. Devèze, *Histoire des Fôrets*, σ. 52-53.

πρόσβαση σέ εὐκολοδιάβατες θάλασσες. Ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, οἱ ἄνθρωποι τῆς Μεσαιωνικῆς καί τῆς Ἀναγεννησιακῆς Εὐρώπης κατάφεραν, σέ ἐντυπωσιακό βαθμό, νά θέσουν κάτω ἀπό τόν ἔλεγχό τους τήν ἐνέργεια τοῦ νεροῦ καί τοῦ ἀνέμου γιά τίς χερσαῖες τους δραστηριότητες. Οἱ εὐρωπαϊκῆς κατασκευῆς μύλοι μποροῦσαν νά ἐπιτελέσουν ἔργο γιά τό ὁποῖο ἄλλες κοινωνίες θά χρειάζονταν ὁμάδες σκλάβων καί οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς τοῦ Μεσαίωνα καί τῆς Ἀναγέννησης κατασκεύαζαν πυρετωδῶς μύλους, ὁπουδήποτε καί ὁποτεδήποτε μποροῦσαν. Ἑπομένως, ἡ σταθερή παρουσία ἀνέμων, καθώς καί ἡ ὕπαρξη καταρρακτῶν καί ποταμῶν θά πρέπει νά καταταγοῦν ἀνάμεσα στίς σχετικές φυσικές πλουτοπαραγωγικές πηγές τῆς προβιομηχανικῆς Εὐρώπης. Γιά τούς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἦταν ὅ,τι εἶναι ὁ ἄνθρακας, τό πετρέλαιο καί τό οὐράνιο γιά μιά βιομηχανική κοινωνία. Ἡ διαφορά ἔγκειται στό ὅτι ἐνῶ ἡ ἐνέργεια πού περιέχεται στόν ἄνθρακα, τό πετρέλαιο καί τό οὐράνιο μπορεῖ νά μεταφερθεῖ ἀπό μέρος σέ μέρος, ἡ ἐνέργεια τοῦ ἀνέμου καί τοῦ νεροῦ πρέπει νά χρησιμοποιεῖται ἐπί τόπου. Τό γεγονός αὐτό ὑπαγόρευε τή θέση τῶν περισσότερων μονάδων (μύλων) τῆς προβιομηχανικῆς Εὐρώπης: συνήθως κτίζονταν ἐκεῖ ὅπου ἦταν δυνατή ἡ ἐγκατάστασή τους.

5. ΟΡΓΑΝΩΣΗ

Γιά νά ἔχουμε ὁποιαδήποτε παραγωγή, ἡ ἐργασία, τό κεφάλαιο καί οἱ φυσικές πλουτοπαραγωγικές πηγές πρέπει νά συνδυασθοῦν σέ ὀργανωτικές μορφές πού διαφέρουν ἀνάλογα μέ τό ἐπίπεδο τῆς τεχνολογίας, τό μέγεθος τῆς ἀγορᾶς καί τούς τύπους παραγωγῆς. Πράγματι σέ μιά δεδομένη κοινωνία καί σ' ἕνα δεδομένο ἐπίπεδο τεχνολογίας, γιά τό ἴδιο εἶδος παραγωγῆς μποροῦν νά συνυπάρχουν μορφές ὀργάνωσης πού διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους. Σέ μιά σύγχρονη μεγαλούπολη, γιά παράδειγμα, τό γιγαντιαῖο σοῦπερ-μάρκετ συνυπάρχει μέ τό μικρό παντοπωλεῖο πού λειτουργεῖ σάν οἰκογενειακή ἐπιχείρηση. Οἱ ἀκόλουθες γενικεύσεις θά πρέπει νά υἱοθετοῦνται μέ σοβαρές ἐπιφυλάξεις καί μέ ἐπίγνωση ὅτι ὑπόκεινται σέ ἄπειρο ἀριθμό παραλλαγῶν καί ἐξαιρέσεων.

Στίς ἀρχές τῆς χιλιετηρίδας πού διανύουμε, στόν ἀγροτικό τομέα, τήν κύρια (κατ' οὐδένα ὅμως τρόπο ἀποκλειστική) μορφή ὀργάνωσης τῆς ἐργασίας, τοῦ κεφαλαίου καί τῆς γῆς ἀποτελοῦσε τό φεουδαρχικό σύστημα. Τά φέουδα ἦταν μεγάλες ἐκτάσεις ἰδιόκτητης γῆς. Μέσα στά ὅρια τοῦ φέουδου, ἡ γῆ συνήθως ἦταν διαιρεμένη σέ διάφορες γεωργικές μονάδες. Μιά ἀπ' αὐτές ἦταν πολύ μεγάλη καί διευθυνόταν ἄμεσα ἀπό τόν ἴδιο τόν γαιοκτήμονα (γνωστή ὡς *demesme* ἤ *mansus indominicatus*). Οἱ ὑπόλοιπες μονάδες, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμός δέν ἦταν πάντα σταθερός, ἦταν ἄνισες ὡς πρός τό μέγεθός τους, ἀλλά πολύ μικρότερες ἀπό τήν κεντρική μονάδα· ἦταν διασκορπισμένες σέ κάποια ἀπόσταση καί εἶχαν παραχωρηθεῖ σέ ἀγροτικά νοικοκυριά. Ὁ κύριος ρόλος τῶν δορυφορικῶν αὐτῶν μονάδων προβλεπόταν ὡς ἐπικουρικός γιά τήν *demesme*: συγκεκριμένα, ἔπρεπε νά πληρώνουν κατά διαστήματα φόρο ὑποτέλειας στόν ἄρχοντα καί πάνω ἀπ' ὅλα νά συνεισφέρουν ἐργασία (*corvées*) γιά τίς ἀνάγκες τῆς κεντρικῆς μονάδας. Κατ' οὐσία, τό τυπικό φέουδο, γύρω στό ἔτος 1000, ἦταν ἕνας οἰκονομικός μικρόκοσμος, κεντρικά διευθυνόμενος, σέ μεγάλο βαθμό αὐτάρκης, μέσα στόν ὁποῖο καί ὁ καταμερισμός ἐργασίας καί οἱ ἐγχρήματες ἀνταλλαγές διαδραμάτιζαν μικρό καί ἐπουσιώδη ρόλο.

Στά μέσα τοῦ 12ου αἰώνα, τό φεουδαρχικό σύστημα ἄρχισε νά ἀποσυντίθεται: πρῶτα στήν Ἰταλία, μετά στήν Γαλλία καί τέλος στήν Γερμανία καί Ἀγγλία. Οἱ ἐξελίξεις στήν Ἰταλία φαίνεται νά προηγοῦνται κατά ἕναν ὁλόκληρο αἰώνα τῶν ἀντίστοιχων στή Γαλλία, κι αὐτῆς κατά ἕναν περίπου αἰώνα ἀπό αὐτές τῆς Ἀγγλίας.

Οἱ μεγάλης κλίμακας γεωργικές δραστηριότητες τῆς κεντρικῆς μονάδας σταμάτησαν, ἡ γῆ πού μέχρι τώρα διευθυνόταν ἄμεσα ἀπό τόν ἄρχοντα, νοικιάσθηκε σέ ἀγρότες καλλιεργητές καί οἱ παραδοσιακές συνεισφορές ἐργασίας τῶν δορυφορικῶν μονάδων μετατράπηκαν σέ ὑποχρεωτική καταβολή χρηματικῶν ἐνοικίων ἤ μέρους τῆς σοδειᾶς. Ἡ ἱστορία τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς γεωργίας τοῦ 13ου καί 14ου αἰώνα κυριαρχεῖται ὁλοκληρωτικά ἀπό τό περίφημο θέμα τῆς ἀποσύνθεσης τῆς φεουδαρχικῆς ὀργάνωσης. Αὐτό πού τήν ἀντικατέστησε ἦταν μιά ἐξαιρετική ποικιλία ὀργανωτικῶν μορφῶν, πού ἦταν προσαρμοσμένες στίς τοπικές οἰκονομικές καί γεωφυσικές

συνθῆκες. Στήν Τοσκάνη ἐπικράτησε ἡ *mezzadria* (ἐπίμορτη καλλιέργεια)· στήν πεδιάδα τῆς Λομβαρδίας, κατά τόν 15ο αἰώνα, ἄνθισε τό σύστημα τῶν πρωτοκαπιταλιστικῶν *fermiers*, πού ἔπαιξαν τόν ρόλο τοῦ μεσάζοντα μεταξύ τοῦ ἀπόντα γαιοκτήμονα καί τῶν ἐνοίκων ἐπίμορτων καλλιεργητῶν· ὅσον ἀφορᾶ τήν Ἀγγλία, οἱ περιφράξεις γαιῶν καί ἡ μονοπώλησή τους ἀποτέλεσαν τά κύρια χαρακτηριστικά τοῦ 16ου αἰώνα. Ἡ λεπτομερής περιγραφή αὐτῶν καί ἄλλων παρόμοιων τυπικῶν μορφῶν γεωργικῆς ὀργάνωσης θά εἶχε ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον καί σημασία, ἀλλά κάτι τέτοιο βρίσκεται πέραν τῶν ὁρίων τοῦ παρόντος βιβλίου.

Ἄς ἔρθουμε τώρα στό βιομηχανικό τομέα. Ἔχουμε συνηθίσει στίς μέρες μας στήν ἰδέα τοῦ ἐργοστασίου. Στήν προβιομηχανική Εὐρώπη, ὡστόσο, ἀπό τίς ἀρχές τῆς χιλιετηρίδας μας ὥς τή βιομηχανική ἐπανάσταση, κύρια τεχνική μονάδα βιομηχανικῆς παραγωγῆς ἦταν καί παρέμεινε τό ἐργαστήρι. Τό βιομηχανικό ἐργοστάσιο χαρακτηρίζεται ἀπό ἕνα ὑψηλό βαθμό συγκέντρωσης μισθωτῆς ἐργασίας καί μηχανῶν. Στό ἐργαστήρι, ἡ συγκέντρωση ἐργασίας καί κεφαλαίου ἦταν ἐλάχιστη καί ἡ μισθωτή ἐργασία σχεδόν ἀνύπαρκτη.

Ὁ μισθωτός ἐργάτης τοῦ σύγχρονου ἐργοστασίου χειρίζεται κεφάλαιο πού δέν τοῦ ἀνήκει, ὑπόκειται σέ μιά αὐστηρή ἐργασιακή πειθαρχία, καί ἐπιτελεῖ τό ἔργο του μέσα ἀπό σειρά ὑψηλά εἰδικευμένων καί καθορισμένων λειτουργιῶν, συμβάλλοντας μόνο ἐν μέρει στήν κατασκευή τοῦ τελικοῦ προϊόντος. Ὁ τεχνίτης τοῦ ἐργαστηρίου τῆς προβιομηχανικῆς ἐποχῆς, συχνά, ἐάν ὄχι πάντα, ἦταν κάτοχος τοῦ κεφαλαίου ἤ τουλάχιστον μέρους του, ἐργαζόταν περισσότερες ὧρες ἀπ' ὅ,τι ὁ βιομηχανικός ἐργάτης, ἀλλά δέν ὑπόκειτο στή σκληρή πειθαρχία τοῦ ἐργοστασίου καί, σέ ὁρισμένους τομεῖς, εἶχε μιά αἴσθηση εὐχαρίστησης καί ὑπερηφάνειας, βλέποντας τό προϊόν νά παίρνει τήν τελική του μορφή ἀπό τά ἴδια του τά χέρια. Αὐτά ὅσον ἀφορᾶ τήν ἀνθρώπινη διάσταση. Ἀλλά γιά νά κατανοήσει κανείς τό προβιομηχανικό ἐργαστήρι, χρειάζεται νά διερευνήσει καί τίς περισσότερο τεχνικές πλευρές του, ἰδιαίτερα τή σχέση ἀνάμεσα στούς τεχνίτες καί στούς ἐμπόρους-ἐπιχειρηματίες.

Στά περισσότερο ἀνεπτυγμένα ἐπαγγέλματα, ὁ τεχνίτης συνήθως δέν παρήγαγε γιά τήν ἀγορά. Μέ τούς περιορισμέ-

νους χρηματικούς πόρους πού διέθετε, δέν ἦταν σέ θέση νά ἀντιμετωπίσει τή ζημιά πού πιθανά θά προέκυπτε ἀπό ἕνα τέτοιο ἐγχείρημα. Συνήθως ἐργαζόταν ἐπί παραγγελία. Αὐτός πού τοῦ ἔδινε τίς παραγγελίες, ἦταν ὁ «ἔμπορος», πού συχνά τοῦ παρεῖχε καί τό ἀναγκαῖο κεφάλαιο κινήσεως (πρῶτες ὕλες) καί μερικές φορές τοῦ διέθετε προσωρινά καί τό πάγιο κεφάλαιο (ἀργαλειούς, γιά παράδειγμα). Ἡ οἰκονομική ἔκταση τῶν ἐργασιῶν τοῦ τεχνίτη καθοριζόταν ἔτσι ἀπό τήν οἰκονομική ἔκταση τῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ ἐμπόρου, πού ἔδινε τήν παραγγελία πρός ἐκτέλεση, προμήθευε τίς πρῶτες ὕλες, ἀναλάμβανε τή διανομή τῶν προϊόντων, ἀνέπτυσσε τήν ἀγορά, καθόριζε τό εἶδος τοῦ προϊόντος καί ἀσκοῦσε ποιοτικό ἔλεγχο τῶν δραστηριοτήτων τοῦ ἐργάτη.

Ὁ ἔμπορος παρήγαγε γιά τήν ἀγορά, καί καθώς μπορεῖ ἀκόμα νά δεῖ κανείς στήν Φλωρεντία καί τήν Βενετία, τά ἀρχοντικά τῶν ἐμπόρων περιλάμβαναν ἐκ κατασκευῆς μεγάλα δωμάτια πού προορίζονταν ἀποκλειστικά γιά τήν ἀποθήκευση πρώτων ὑλῶν καί ἑτοίμων προϊόντων.

Μέ τόν τρόπο αὐτό, ἡ ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς περιστρεφόταν γύρω ἀπό τούς δύο αὐτούς πόλους, τό ἐργαστήρι τοῦ τεχνίτη καί τήν ἀποθήκη τοῦ ἐμπόρου. Στό πρῶτο, ἐκτελοῦνταν ἐργασίες ἐπί παραγγελία. Στή δεύτερη, ἡ παραγωγή προοριζόταν γιά τήν ἀγορά καί οἱ ἔμποροι μεριμνοῦσαν καί γιά τήν παροχή τῶν πρώτων ὑλῶν καί γιά τήν προώθηση τῶν ἑτοίμων προϊόντων.

Αὐτή εἶναι, σέ χονδρικές γραμμές, ἡ εἰκόνα ἀλλά ὑπῆρχαν ἀναρίθμητες διαβαθμίσεις καί ἐξαιρέσεις καί ἰδιαίτερα κατά τή διάρκεια τοῦ 16ου καί 17ου αἰώνα μερικές ἐπιχειρήσεις ἀπόκτησαν περισσότερο σύγχρονα χαρακτηριστικά ὡς πρός τό μέγεθος καί τήν ὀργάνωσή τους. Ὁ μεταλλευτικός καί ὁ ναυπηγικός τομέας ἀποτελοῦν τά κλασικά παραδείγματα κλάδων, ὅπου τό μεγάλο μέγεθος κυριάρχησε ἀπό πολύ νωρίς. Τόν 16ο αἰώνα, ο Ναύσταθμος τῆς Βενετίας ἀποτελοῦσε περισσότερο τό ἀρχέτυπο ἑνός μοντέρνου ἐργοστασίου, παρά μιά προέκταση τῶν παλιῶν αὐλῶν πού δούλευαν τεχνίτες. Στήν Ἀγγλία τοῦ 17ου αἰώνα, «σέ ὅλα τά ναυπηγικά κέντρα καί ἰδιαίτερα στό Portsmouth καί στίς πόλεις τοῦ Medway, ὑπῆρχε μιά σαφής εἰκόνα σημαντικῆς συγκέντρωσης ἐργατῶν, πού δούλευαν κάτω ἀπό συνθῆκες πολύ διαφορετικές ἀπ'

αὐτές πού περιέβαλλαν τό οἰκιακό σύστημα».[81] Τό 1665, 800 ἐργάτες ἀπασχολοῦνταν στά ναυπηγεῖα τοῦ Chatham. Ἐκτός ἀπό τόν μεταλλευτικό καί ναυπηγικό τομέα, οἱ μονάδες βιομηχανικῆς παραγωγῆς παρέμεναν σχετικά μικρές, ἀλλά ὑπῆρχαν ἐξαιρέσεις. Στή δεκαετία τοῦ 1550, ὁ Gilbert van Schoonbeke ἔχτισε στήν Ἀμβέρσα, ἕνα ὁλοκληρωμένο σύστημα ἐργοστασίων παρασκευῆς μπίρας πού ἡ κατασκευή τους χρειάσθηκε τήν τεράστια ἐπένδυση τῶν 271.000 φιορινίων.[82] Στό Ἄμστερνταμ τοῦ 17ου αἰώνα, ἕνας κατασκευαστής κρυστάλλου καί ὑψηλῆς ποιότητας γυαλιοῦ ἀπασχολοῦσε, πιθανά, 80 ἐργάτες.[83] Στή βόρεια Ἰταλία, στό δεύτερο μισό τοῦ 17ου αἰώνα, μερικά μεταξουργεῖα ἀπασχολοῦσαν μέχρι καί 150 ἤ καί 200 ἐργάτες.[84]

Οἱ μεγάλες αὐτές μονάδες βιομηχανικῆς παραγωγῆς, φαίνονταν, ὥστόσο, σάν νάνοι σέ σύγκριση μέ τούς γίγαντες πού κατά τή διάρκεια τοῦ 17ου αἰώνα ἔκαναν τήν ἐμφάνισή τους στόν τριτογενή τομέα καί ἰδιαίτερα στόν χῶρο τοῦ ὑπερπόντιου ἐμπορίου. Ἡ ὀλλανδική ἑταιρεία τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν ἀπασχολοῦσε 12.000 ἄνδρες, πρός τά τέλη τοῦ 17ου αἰώνα.

Οἱ «μεγάλες» μονάδες καί τοῦ βιομηχανικοῦ καί τοῦ ἐμπορικοῦ τομέα ἀποτέλεσαν τήν πρωτοπορία τοῦ σύγχρονου καπιταλισμοῦ. Ἀλλά, ἀνεξάρτητα ἀπό τό πόσο σημαντικές ἦταν οἱ μονάδες αὐτές, εἴτε λόγω τοῦ ὄγκου τῶν ἐργασιῶν πού διεκπεραίωναν, εἴτε λόγω τῆς ὑποδειγματικῆς ὀργάνωσης πού διέθεταν παρέμειναν ἐξαιρέσεις. Ἀνάμεσα σ' αὐτές καί τά παραδοσιακά ἐργαστήρια, παρεμβαλλόταν ἕνα μεγάλο φάσμα ἐνδιάμεσων μορφῶν, σάν αὐτή πού ἀντιπροσώπευε ἡ ἐπιχείρηση κατασκευῆς εἰδῶν κεραμεικῆς καί γυαλιοῦ τοῦ Giovan Pietro *moyollario* στήν μικρή πόλη τῆς Παβίας (Ἰταλία). Ἔχουμε μιά ἀπογραφή τῶν ἐμπορευμάτων τῆς ἐπιχείρησης αὐτῆς, πού χρονολογεῖται ἀπό τό 1546. Ἐπικεφαλῆς τῆς ἐπιχείρησης ἦταν ὁ Giovan Pietro. Ἕνα τμῆμα της περιελάμβανε τούς ἐργάτες-μαστόρους (*magistri*), ἕνα φοῦρνο καί τόν

81. Coleman, *Naval Dockyards*, σ. 160.

82. Ἀνακοίνωση τοῦ H. Soly κατά τήν ἔνατη ἑβδομάδα τοῦ Instituto Datini στό Πράτο.

83. Barbour, *Capitalism in Amsterdam*, σ. 68.

84. [illegible]

ἐξοπλισμό (*fornax et instrumenta*). Ἕνα ἄλλο τμῆμα της περιελάμβανε τό κατάστημα πωλήσεων καί εἰδικούς πωλητές (*venditores*) πού μοίραζαν τόν χρόνο τους πότε ἐξυπηρετώντας τούς πελάτες πού ἐπισκέπτονταν τό κατάστημα καί πότε γυρίζοντας τήν πόλη μέ εἰδικά καλάθια (*cavagnolle longhe e venditoribus*) γιά νά πουλήσουν τό προϊόν. Ἡ κατοικία τοῦ ἀφεντικοῦ περιλάμβανε τό φοῦρνο καί τό κατάστημα καθώς ἐπίσης καί ἕνα γραφεῖο (*studieto*), ἕνα δωμάτιο γιά τούς ἐργάτες (*camera magistrorum*), στό ὁποῖο ὑπῆρχαν τρία κρεβάτια καί δύο τραπέζια καί ἕνα δωμάτιο γιά τούς πωλητές (*camera venditorum*) μέ ἕνα κρεβάτι. Μέ ἄλλα λόγια, οἱ ἐργάτες καί οἱ πωλητές ζοῦσαν καί κοιμόντουσαν στό ἐργοστάσιο, τό ὁποῖο ἦταν παράλληλα καί τό σπίτι τοῦ ἀφεντικοῦ.[85]

Ἡ ἱστορία σπάνια ἀποτελεῖται ἀπό σχηματικές τυπολογίες: ἀντίθετα ἐπικρατοῦν μεικτές καί μεταβατικές μορφές, ὅπως τῆς παραγωγικῆς μονάδας τοῦ Giovan Pietro, πού ἐνῶ δέν μποροῦσε πλέον νά θεωρηθεῖ σάν ἐργαστήρι, δέν ἀποτελοῦσε ἀκόμα ἐργοστάσιο.

85. Cipolla, *Storia del Lavoro*, σ. 12-13.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΠΑΡΑΓΩΓΗ

1. ΕΠΙΛΟΓΕΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΤΗΤΑ

Τό ἐπίπεδο καί ἡ δομή τῆς ἐνεργοῦς ζήτησης εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς δυαδικῆς διάταξης ἐπιλογῶν –μία ἐπιλογή ὡς πρός τήν ποσότητα τῶν ἐπιθυμητῶν δαπανῶν καί μία ἄλλη ὡς πρός τή συγκεκριμένη μορφή δαπάνης πού θά προτιμηθεῖ ἀνάμεσα σ' ἕναν ἀπεριόριστο ἀριθμό πιθανῶν τύπων δαπάνης. Οἱ ἐπιλογές αὐτές ἰσοδυναμοῦν μέ μία ψηφοφορία, διότι ἀποκτώντας κανείς τό προϊόν Α καί παραμερίζοντας τό προϊόν Β, κάνει τήν τιμή τοῦ προϊόντος Α νά ἀνεβαίνει, καί τήν τιμή τοῦ Β νά μειώνεται.

Ἀπό τήν πλευρά τῆς προσφορᾶς, στήν οἰκονομία τῆς ἀγορᾶς ἡ ποσότητα, τό εἶδος καί ἡ χρονική στιγμή παραγωγῆς ἑνός προϊόντος καθορίζονται ἀπό οἰκονομικούς συντελεστές, στή βάση τῶν τιμαριθμικῶν ἐνδείξεων. Ἀφοῦ ἀποφασίσουν ὡς πρός τό εἶδος τοῦ προϊόντος πού πρόκειται νά παράγουν, πρέπει νά ἐπιλέξουν τόν καλύτερο δυνατό συνδυασμό τῶν συντελεστῶν παραγωγῆς.

Ὁλόκληρη ἡ οἰκονομική διαδικασία λοιπόν, ἀνάγεται στό πρόβλημα τῶν ἐπιλογῶν –τόσο ἀπό πλευρᾶς καταναλωτῶν ὅσο καί ἀπό πλευρᾶς παραγωγῶν. Σέ τελική ἀνάλυση, οἱ ἐπιλογές καθίστανται ἀναγκαῖες ἐξαιτίας τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ διαθέσιμοι πόροι εἶναι περιορισμένοι σέ σχέση μέ τίς ἐπιθυμίες. Ἡ παραγωγή εἶναι τό ἀποτέλεσμα τοῦ συνόλου ὅλων τῶν ἐπιλογῶν πού πραγματοποιοῦνται στό ἀτομικό καί κοινωνικό ἐπίπεδο, τόσο ἀπ' τήν πλευρά τῆς ζήτησης ὅσο καί τῆς προσφορᾶς.

2. ΟΙ ΚΑΘΟΡΙΣΤΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΤΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Πολύ ἁπλά μπορεῖ κανείς νά πεῖ, ὅτι ἡ παραγωγή εἶναι συνάρτηση τοῦ κεφαλαίου, τῆς ἐργασίας καί τῶν φυσικῶν πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν. Εἴκοσι πέντε χρόνια περίπου πρίν, οἱ οἰκονομολόγοι οὐσιαστικά σταματοῦσαν σ' αὐτό τό σημεῖο τῆς μακροοικονομικῆς ἀνάλυσης, ἀλλά ἀπό τή δεκαετία τοῦ 1950 ἄρχισαν νά διυλίζουν τόν κώνωπα.

Οἱ συντελεστές παραγωγῆς – ἐργασία, κεφάλαιο καί φυσικές πλουτοπαραγωγικές πηγές – ἀποτελοῦν τίς *εἰσροές* τοῦ παραγωγικοῦ συστήματος. Τό ἀποτέλεσμα τοῦ συνδυασμοῦ τῶν συντελεστῶν αὐτῶν, δηλαδή ἡ *ἐκροή* τῆς διαδικασίας αὐτῆς, ὀνομάζεται παραγωγή. Κάθε μία συγκεκριμένη μείξη τῶν *εἰσροῶν* εἶναι δυνατόν νά παράγει διαφορετικές *ἐκροές* – διαφορετικές σέ ποιότητα καί / ἤ ποσότητα. Ἡ φυσική παραγωγικότητα εἶναι ὁ παράγοντας ἐκεῖνος πού καθορίζει τήν ποσότητα καί τήν ποιότητα τοῦ προϊόντος, μέ δεδομένη τήν ποιότητα καί τήν ποσότητα τῶν εἰσροῶν.

Οἱ οἰκονομολόγοι ἔχουν τελευταῖα ἀνακαλύψει ὅτι κατά τή διάρκεια τοῦ περασμένου αἰώνα, οἱ ἐκροές (ὅπως μετροῦνται ἀπό τό Ἀκαθάριστο Ἐθνικό Προϊόν) αὐξάνονταν συστηματικά, κατά ποσοστό μεγαλύτερο ἀπό αὐτό πού θά δικαιολογοῦσε μιά ἀντίστοιχη αὔξηση τῶν εἰσροῶν ἐργασίας, κεφαλαίου καί φυσικῶν πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν. Ἡ ἀνακάλυψη αὐτή ἔστρεψε τήν προσοχή τῶν οἰκονομολόγων στή διερεύνηση ἑνός ἄλλου παράγοντα, πού θά ἦταν σέ θέση νά ἐξηγήσει τή διαφορά μεταξύ «τῆς ποσότητας πού ἔχει ὄντως παραχθεῖ» καί «αὐτῆς πού θά εἶχε παραχθεῖ, ἐάν οἱ παράγοντες, πού διαδραμάτιζαν κάποιο ρόλο, ἦταν ἁπλά ἡ ἐργασία, τό κεφάλαιο καί οἱ φυσικές πλουτοπαραγωγικές πηγές».

Ὡστόσο «ἡ ποσότητα πού θά εἶχε παραχθεῖ...» ἀποτελεῖ μιά αὐθαίρετη ἐκτίμηση, πού βασίζεται σέ μιά σειρά ὑποθετικῶν ἀξιωμάτων, πού ἔχουν τεθεῖ ἀπό ἐκείνους πού ἀσχολοῦνται μέ τέτοιου εἴδους ἔρευνα. Ἀκόμη καί στήν περίπτωση πού κάποια ὁμοφωνία θά μποροῦσε νά προκύψει ὡς πρός τό *μέγεθος* τοῦ ὑπόλοιπου (δηλαδή, τήν διαφορά μεταξύ «τῆς ποσότητας πού ἔχει ὄντως παραχθεῖ» καί «τῆς ποσότητας πού θά εἶχε παραχθεῖ...»), ἡ *αἰτία ὕπαρξης* τοῦ ὑπόλοιπου παραμένει ἀδιερεύνητη. Σχετικά μέ τό θέμα αὐτό ἔχουν, κατά

καιρούς, προβληθεῖ οἱ ἀκόλουθοι παράγοντες:

α)αὔξηση τοῦ καταμερισμοῦ ἐργασίας μεταξύ διαφορετικῶν οἰκονομιῶν, ἐξαιτίας τῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἐμπορίου·

β) οἰκονομίες κλίμακας·

γ) τεχνολογικές ἐξελίξεις·

δ) ὑψηλότερο μορφωτικό ἐπίπεδο.

Οἱ κατηγοριοποιήσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους εἶναι χρήσιμες γιά μιά λογική-ἀνατομική ἀνάλυση, ἀλλά παραμένουν τεχνητές. Στήν πραγματικότητα δέν ὑπάρχουν ξεχωριστές διαδικασίες· τά πάντα συμβαδίζουν. Γιά παράδειγμα, οἱ τεχνολογικές ἐξελίξεις εἶναι προϊόν τοῦ ἀνθρώπινου ἐγκεφάλου –δηλαδή, προϊόν τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας– καί ἐνσωματώνονται στίς μηχανές καί τά ἐργαλεῖα, τά ὁποῖα καί πάλι οἱ ἄνθρωποι χρησιμοποιοῦν –δηλ. στό κεφάλαιο. Ὅπως καί ἄν ἔχουν τά πράγματα, φαίνεται κάπως ἀπίθανο νά ὑπάρξει ποτέ μιά καταγραφή παραγόντων, πού νά θεωρεῖται ὁλοκληρωμένη. Τό 1947, πολύ πρίν ἀπό τόν Aukrust, τόν Dennison, τόν Solow καί τούς ἄλλους ὑποστηρικτές τῆς «θεωρίας τοῦ ὑπόλοιπου», ὁ Joseph Schumpeter ἔγραφε ὅτι «μόνο σέ πολύ σπάνιες περιπτώσεις» μπορεῖ ἡ οἰκονομική ἀνάπτυξη νά ἐξηγηθεῖ ἀπό τήν ἄποψη τῶν «περιστασιακῶν παραγόντων ὅπως μιᾶς αὔξησης τοῦ πληθυσμοῦ ἤ τῆς προσφορᾶς κεφαλαίου». Μιά οἰκονομία ἤ μιά ἐπιχειρηματική μονάδα συχνά ἐπιτυγχάνει «κάτι παραπάνω» ἔγραφε ὁ Schumpeter καί αὐτό τό κάτι «ἀπό τή θέση τοῦ παρατηρητῆ πού ἔχει πλήρη γνώση ὅλων τῶν σχετικῶν δεδομένων [...] μπορεῖ νά γίνει κατανοητό *ex post*, ἀλλά ποτέ *ex ante*· δηλαδή, δέν μπορεῖ ποτέ νά προβλεφθεῖ μέσω τῆς ἐφαρμογῆς τῶν συνηθισμένων κανόνων ἐξαγωγῆς συμπεράσματος μέ βάση τά προϋπάρχοντα στοιχεῖα».[1] Ὁ Schumpeter κατονόμασε αὐτό τό «κάτι παραπάνω» ὡς τή «δημιουργική συνδρομή τῆς Ἱστορίας». Ὁ Schumpeter εἶχε μιά βαθιά διαίσθηση, ἀλλά θέλοντας νά ἀνάγει τό ἄυλο σέ χειροπιαστό καί τό ὑπερβολικά περίπλοκο στό πολύ ἁπλό, διέπραξε τό σφάλμα τῆς ἀναγωγῆς τοῦ συνόλου σέ ἕνα ἀπό τά μέρη του – στή συγκεκριμένη περίπτωση, στήν ἐπιχειρηματική δραστηριότητα.

Ἡ ἐπιχειρηματική δραστηριότητα εἶναι ἀπαραίτητος ὅρος,

1 Schumpeter, *The Creative Response*, – 150

ἀλλά ὄχι καί ἱκανός. Ἡ ἀνθρώπινη ζωτικότητα μιᾶς ὁλόκληρης κοινωνίας εἶναι ὁ παράγοντας ἐκεῖνος πού, ὅποτε δοθεῖ ἡ εὐκαιρία, περνάει στό προσκήνιο καί ἐνεργοποιεῖ «τήν δημιουργική συνδρομή τῆς Ἱστορίας».

Ὅταν μιά κοινωνία ἐπιδεικνύει ζωτικότητα, ἡ ζωτικότητα αὐτή διαπνέει ὅλα τά ἐπίπεδα καί ὄχι μόνο τό οἰκονομικό καί ξεπερνάει ἄλλες κοινωνίες πού, φαινομενικά, ἔχουν στή διάθεσή τους τήν ἴδια ποσότητα πόρων. Δέν εἶναι τυχαῖο τό γεγονός ὅτι τήν ἐποχή κατά τήν ὁποία οἱ Ἰταλοί ἔμποροι συνέβαλαν σέ μέγιστο βαθμό στήν οἰκονομική ἀνάπτυξη τῆς Εὐρώπης, ὁ Δάντης ἔγραφε τήν *Θεία Κωμωδία*, ὁ Τζιότο εἰσήγαγε νεωτερισμούς στήν τέχνη τῆς ζωγραφικῆς καί ὁ Ἅγιος Φραγκίσκος ἔθετε τίς βάσεις τοῦ θρησκευτικοῦ του κινήματος. Τόν 17ο αἰώνα, ὅταν οἱ Κάτω Χῶρες ἔγιναν οἱ πρωταγωνιστές τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου, διέθεταν ὄχι μόνο μεγάλους ἐπιχειρηματίες καί ἐμπόρους, ὅπως τόν De Geer καί τόν Tripps, ἀλλά καί νομικούς ὅπως τόν Grotius καί πειραματιστές ὅπως τόν Huygens καί τόν Leeuwenhoek καί ζωγράφους τῆς τάξης τοῦ Rembrandt. Οἱ οἰκονομολόγοι πού προσπαθοῦν νά διαιρέσουν τό προϊόν τῆς ἀνθρώπινης ζωτικότητας ἀποδίδοντας αὐθαίρετα μέρη της στόν ἕνα ἤ ἄλλο παράγοντα, προσομοιάζουν μ' ἐκεῖνο τόν ἄνθρωπο πού, ὅταν θά βρεθεῖ μπροστά σ' ἕνα πίνακα τοῦ Τζιότο, θά προσπαθήσει νά μετρήσει τό ποσοστό τῆς ὀμορφιᾶς τοῦ πίνακα πού ὀφείλεται στό εἶδος τῶν πινέλων πού χρησιμοποιήθηκαν, αὐτό πού ὀφείλεται στή χημεία τῶν χρωμάτων καί τέλος αὐτό πού ὀφείλεται στό χρόνο πού διέθεσε ὁ καλλιτέχνης γιά τή δημιουργία του. Γιά νά κατονομάσουμε αὐτό πού ἐπιτεύχθηκε σέ κάποιες κοινωνίες, πρέπει νά κατανοήσουμε τήν ἀτμόσφαιρα τῆς συλλογικῆς ἔξαρσης, ἐνθουσιασμοῦ καί συνεργασίας. Ὅταν κτιζόταν ὁ καθεδρικός ναός τῆς Σάρτρ «οἱ ἄνθρωποι ἔσπρωχναν καροτσάκια φορτωμένα μέ πέτρες, ξύλα καί κάθε τι ἄλλο πού ἦταν ἀπαραίτητο γιά τήν κατασκευή τῆς ἐκκλησίας...».[2] «Ἡ σιωπή καί ἡ ταπεινοφροσύνη» βασίλευαν, ἔγραψε ὁ Οὐγκό,[3] ἐνῶ ἕνας ἄλλος χρονικογράφος σχολίασε: «Αὐτός πού δέν ἔχει δεῖ τίς σκηνές αὐτές, ποτέ δέν θά ξαναδεῖ

2. *Chronique de Robert de Torigny*, σ. 238.
3. *Epistole Hugonis*, σ. 318-319.

κάτι παρόμοιο». Ὅταν τό 1066, ὁ Ἡγούμενος Desiderio ἄρχισε τήν κατασκευή τῆς βασιλικῆς στήν κορυφή τοῦ Monte Cassino, ἡ πρώτη μεγάλη μαρμαροκολώνα μεταφέρθηκε ἐκεῖ πάνω, στούς ὤμους ἀνθρώπων γεμάτων μυστικιστικό πάθος.[4]

Σέ ἄλλες περιπτώσεις ἀνάλογο ρόλο διαδραμάτισαν οἱ πολιτικές ἰδεολογίες· καί ἀκόμη, σέ ἄλλες, ὁ ἐνθουσιασμός γιά ἄγνωστους τόπους, τό πνεῦμα τῆς ὑπέρβασης τῶν ὁρίων, ἡ αἴσθηση τῆς ἀπελευθέρωσης ἀπό τούς περιορισμούς πού ἐπιβάλλονταν ἀπό τήν ἔλλειψη διαθέσιμων πόρων ἤ ἀπό ἀπολιθωμένους κοινωνικούς καί πολιτικούς θεσμούς. Ὅταν θαυμάζει κανείς κάποια ἔξοχα ἔργα τέχνης ταπεινῶν μαστόρων τοῦ παρελθόντος, ἔχοντας ἐπίγνωση τοῦ πόσο ἀνεπαρκῆ ἦταν τά οἰκονομικά κίνητρα, δέν μπορεῖ παρά νά συμπεράνει ὅτι ἄδηλοι καί μή ὑποκείμενοι σέ μέτρηση παράγοντες, ὅπως ἡ δημιουργική παρόρμηση, ἡ ἀγάπη γιά τή δουλειά πού ἔκανε κανείς, ἡ ὑπερηφάνεια πού συνοδεύει τήν αἴσθηση τῆς ἱκανότητας γιά δημιουργία καί ὁ αὐτοσεβασμός, ὅπου ὑπάρχουν, κάνουν θαύματα καί ὅτι ἡ ἔλλειψή τους ὁδηγεῖ σέ πτώση τῆς παραγωγῆς καί ποιοτικά καί ποσοτικά. Οἱ κοινωνιολόγοι, ἀναλύοντας τά δεδομένα αὐτά, ἔχουν ἐπινοήσει ἀναρίθμητους καί ποικίλους ὅρους ὅπως «τό φιλότιμο», τόν «συλλογικό ἐνθουσιασμό», τήν «συνεργασία», ἤ, ἀπό τήν ἀντίθετη ὄψη, τήν «ἀποξένωση». Δέν ὑπάρχει ἔλλειψη ὅρων· αὐτό πού λείπει, εἶναι ἡ ἱκανότητα ἀνάλυσης τῶν δεδομένων αὐτῶν μέ λειτουργικό τρόπο, τῆς κατανόησής τους *ex ante* ὡς γενεσιουργά αἴτια, παρά *ex post* ὡς κάποιο ὑπόλοιπο πού, εἴτε θετικό εἴτε ἀρνητικό, παραμένει σ' ἕνα μεγάλο βαθμό μυστηριῶδες.

3. ΕΠΙΠΕΔΑ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΑ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗΣ

Ὅπως θά δοῦμε πιό κάτω, κατά τή διάρκεια τοῦ Μεσαίωνα καί τῆς Ἀναγέννησης σημειώθηκαν σημαντικές τεχνολογικές ἐξελίξεις. Ἀναμφίβολα, τά ἐπίπεδα παραγωγικότητας πού ἐπικρατοῦσαν στήν Εὐρώπη στά τέλη τοῦ 16ου αἰώνα, ἦταν κατά πολύ ὑψηλότερα ἀπό αὐτά πού ἐπικρατοῦσαν 600 χρόνια πρίν. Σέ σύγκριση ὅμως μέ τά δικά μας πρότυπα, ἦταν

4. Leo Di Ostia, *Cronica*, III, ... 26

φοβερά χαμηλά. Οὕτως ἤ ἄλλως, ἡ Εὐρώπη ξεκίνησε τήν ἀνοδική της πορεία ἀπό ἕνα ἐξαιρετικά πρωτόγονο στάδιο, στό ὁποῖο βρισκόταν στίς ἀρχές τῆς χιλιετηρίδας μας· καί μέχρι τόν 17ο αἰώνα, ἡ ἔλλειψη συστηματικοῦ κριτηρίου πειραματισμοῦ καί ἔρευνας ἔκαναν κάθε νεωτερισμό νά ἐξαρτᾶται ἀπό ἕνα κουραστικό καί πρόχειρο ἐμπειρισμό. Ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας ἐπηρεαζόταν ἀρνητικά ἀπό τήν φτώχεια καί τήν ἔλλειψη ἐξοπλισμοῦ, ἀλλά καί ἀπό τό χαμηλό μορφωτικό ἐπίπεδο τοῦ ἴδιου τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ. Ἡ παραγωγικότητα τοῦ κεφαλαίου παρέμεινε ὑποβαθμισμένη ἐξ αἰτίας τοῦ χαμηλοῦ ἐπιπέδου τῆς τεχνολογίας καί λόγω τῆς ἀνεπάρκειας τῶν διαθέσιμων πηγῶν ἐνέργειας, πού, κατ' οὐσία, ἦταν ἀκόμα ζωικῆς καί φυτικῆς προέλευσης.[5] Ἡ γῆ ἀποτελοῦσε τήν πιό σημαντική διαθέσιμη φυσική πλουτοπαραγωγική πηγή καί ἡ ἀπόδοσή της ἦταν περιορισμένη.

Ὅλα αὐτά εἶναι ἐνδιαφέροντα ἀλλά καί σέ ἐξαιρετικό βαθμό ἀσαφῆ. Ἐπίθετα ὅπως *χαμηλό, μειωμένο, περιορισμένο* εἶναι σάν τήν ὁμίχλη: ἀφήνουν πάρα πολλά στή δύναμη τῆς φαντασίας. Ἄς προσπαθήσουμε νά ξεκαθαρίσουμε λίγο τά πράγματα μέ τήν παράθεση κάποιων στοιχείων, ἀρχίζοντας ἀπό τήν γεωργία.

Ὁ Slicher van Bath εἶναι ἕνας ἀπό τούς πρωτοπόρους μελετητές τῆς ποσοτικῆς ἀνάλυσης τῆς ἀγροτικῆς ἱστορίας. Ἔχοντας συγκεντρώσει στοιχεῖα γιά τήν ἀναλογία ἀπόδοσης σπόρων ἀπό διάφορες εὐρωπαϊκές χῶρες, ὁ van Bath ὑπολόγισε ἕνα κοινό μέσο ὅρο γιά τό σιτάρι, τή σίκαλη, τό κριθάρι καί τή βρώμη. Τά ἀποτελέσματα συνοψίζονται στόν Πίνακα 35.[6]

5. Γιά τήν ἐπιρροή τῶν πηγῶν ἐνέργειας στήν ἀνθρώπινη ἱστορία βλ. Cipolla, *Economic History of World Population*, κεφ. 2.

6. Γιά τό σιτάρι μόνο ἡ ἀπόδοση στήν Ἀγγλία ἦταν:

1200-49:	2,9
1250-99:	4,2
1300-49:	3,9
1350-99:	5,2
1400-49:	4,1
1450-99:	4,9

Slicher van Bath, *Accounts and Diaries*, σ. 22. Ἡ διαφορά μεταξύ τῶν στοιχείων τοῦ Slicher van Bath πού παρατίθενται στόν Πίνακα 35 καί στόν

ΠΙΝΑΚΑΣ 35

Μέσος ὅρος μεικτῆς ἀπόδοσης ἀνά μονάδα σπόρου σιταριοῦ, σίκαλης, κριθαριοῦ καί βρώμης, σέ ἐπιλεγμένες εὐρωπαϊκές χῶρες, 1200-1699

Περίοδος	Ἀγγλία	Γαλλία	Γερμανία
1200-1249	3,7		
1250-1499	4,7	4,3	
1500-1699	7,0	6,3	4,2

Πηγή: Slicher van Bath, *Yield Ratios*, σ. 15.

Τά στοιχεῖα τοῦ εἴδους αὐτοῦ πρέπει νά υἱοθετοῦνται μέ σοβαρές ἐπιφυλάξεις.[7] Ὁ J.Z. Titow, πού συγκέντρωσε, ὑπομονετικά, τεράστιο ἀριθμό στοιχείων γιά τή γεωργική ἀπόδοση τῆς Μεσαιωνικῆς Ἀγγλίας, ἀπέδειξε ὅτι τά ἀποτελέσματα πού προκύπτουν ἀπό μία μεγέθυνση τοῦ δείγματος, διαφέρουν σημαντικά ἀπό ἐκεῖνα τοῦ van Bath (Πίνακας 36). Ὅπως καί νἄχει, οἱ μέσοι ὅροι πού ἀναφέρονται στούς πίνακες 35 καί 36 δέν ἀποτελοῦν προϊόν ἐπεξεργασίας ὁλο-

ΠΙΝΑΚΑΣ 36

Μέσος ὅρος ἀπόδοσης ἀνά μονάδα σπόρου σιταριοῦ στήν Ἀγγλία, 1200-1349

	Σύμφωνα μέ τόν Slicher van Bath	Σύμφωνα μέ τόν Titow
1200-1249	2,9	3,8
1250-1299	4,2	3,8
1300-1349	3,9	3,9

Πηγή: Titow, *Winchester Yields*, σ. 4.

Πίνακα 36, ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι τά στοιχεῖα τοῦ Πίνακα 35 εἶναι μέσοι ὅροι ἀπόδοσης τοῦ σιταριοῦ, τῆς σίκαλης, τοῦ κριθαριοῦ καί τῆς βρώμης, ἐνῶ τά στοιχεῖα τοῦ Πίνακα 36 ἀφοροῦν τήν ἀπόδοση μόνο τοῦ σιταριοῦ.

7. Ὁ E. LeRoy Ladurie, τή στιγμή μιᾶς διανοητικῆς διαμάχης, χαρακτήρισε νούμερα σάν τά παραπάνω ὡς «*mirage chiffré* (ἀριθμητικό θαῦμα)». Βλ. LeRoy Ladurie, *Paysans de Languedoc*· Morineau. *Les Faux-semblants*.

κληρωμένων στοιχείων, ἀλλά βασίζονται σέ ἀποσπασματικές πληροφορίες πού ἀφοροῦν ἕνα σχετικά περιορισμένο ἀριθμό περιπτώσεων. Ὁ Πίνακας 37 εἶναι περισσότερο ἀξιόπιστος, διότι δέν ἀναφέρεται σέ σύνολα ἐθνικῶν περιοχῶν, ἀλλά σέ μιά ἐπακριβῶς καθορισμένη ὁμάδα φεουδαρχικῶν κτημάτων τοῦ Ἐπισκοπάτου τοῦ Winchester (Ἀγγλία).

ΠΙΝΑΚΑΣ 37

Μέγιστη καί ἐλάχιστη ἀπόδοση, κατά μέσο ὅρο, τῶν κτημάτων τοῦ Ἐπισκοπάτου τοῦ Winchester (Ἀγγλία), 1209-1349

	Ἀπόδοση ἀνά μονάδα σπόρου (δημητριακά)		Ἀπόδοση ἀνά acre* τῆς γῆς (μόδια)	
	Μέγιστο	Ἐλάχιστο	Μέγιστο	Ἐλάχιστο
Σιτάρι	5,3	2,6	13,8	5,8
Κριθάρι	5,6	2,8	27,6	11,0
Βρώμη	3,4	1,8	16,0	7,5

* Μέτρο ἐπιφανείας ἴσο πρός 4 στρέμματα, περίπου.

Πηγή: Titow, *Winchester Yields*, σ. 14.

Ὁ Πίνακας 38 περιέχει ἀνάλογα στοιχεῖα πού ἀφοροῦν ἐπιλεγμένες περιοχές τῆς Ἰταλίας, ὅπως τήν εὔφορη κοιλάδα τοῦ Πάδου (Imola), τά ἀγροκτήματα τῆς Τοσκάνης καί τά ἄγονα ἐδάφη τῶν Appennino ligure-piemontese (Montaldeo). Ὁ Πίνακας 39 βασίζεται σέ μιά ἐξαιρετικά πλήρη ὁμάδα στατιστικῶν στοιχείων πού ἀφοροῦν ὁλόκληρη τήν περιοχή τῆς Σιένας, πού ἦταν καί ἡ βασικότερη περιοχή παραγωγῆς δημητριακῶν τοῦ Μεγάλου Δουκάτου τῆς Τοσκάνης.

Μιά ἐπιφανειακή ἐπισκόπηση τῶν στοιχείων πού περιέχονται στούς παραπάνω πίνακες, ἀρκεῖ γιά νά συμπεράνει κανείς ὅτι ἡ ἀγροτική ἀπόδοση παρουσιάζει σημαντικές διακυμάνσεις ἀπό τή μιά χρονιά στήν ἄλλη καί ἀπό περιοχή σέ περιοχή, γεγονός πού ὀφειλόταν στίς διαφορές τῶν κλιματολογικῶν συνθηκῶν καί ποιοτήτων ἐδάφους. Ἀλλά ἀκόμη κι ὅταν ἐπιλέγει κανείς τίς πιό γόνιμες περιοχές καί τίς περισσότερο εὐνοϊκές περιόδους βρίσκει πάλι μιά ἐξαιρετικά χαμηλή ἀπό-

ΠΙΝΑΚΑΣ 38

Μέσος ὅρος ἀπόδοσης ἀνά μονάδα σπόρου σιταριοῦ σέ ἐπιλεγμένες περιοχές τῆς Ἰταλίας, 1300-1600

Περιοχή	Ἔτος	Ἀπόδοση
Ἀρέτσο[1]	1386	5,3
	1387	11
	1390	6,5
Πάρμα[2]	1510-19	2,4-5,6
	1520-29	2,6-6,0
	1530-39	2,5-5,7
	1540-49	2,6-6,3
	1550-59	0,2-5,3
	1560-69	1,7-5,8
Φλωρεντία[3]	1611-20	9,4
	1621-30	7,6
	1631-40	7,4
	1641-44	7,5
	1656-60	6,7
	1661-70	6,1
	1671-80	5,9
	1681-90	6,7
	1691-1700	6,0
Imola[4]	1515-24	7,3
	1525-34	6,3
	1535-44	6,7
	1545-54	6,3
	1555-64	5,2
	1565-74	6,0
	1585-94	5,6
	1595-1604	5,1
	1605-14	6,4
	1615-24	5,4
	1625-34	5,6
	1635-44	5,7
	1645-54	4,9
	1655-64	5,5
	1665-74	6,6
	1675-84	6,0
	1685-94	6,6
	1695-1704	5,8
Montaldeo[5]	1560	1
	1649	<1
	1650	<1
	1664	3
	1672	2,3
	1673	1,3
	1674	2,9
	1677	1,3
	1678	3,5
	1681	1,8
	1683	4
	1686	2,5
	1687	3
	1688	3,3
	1692	1,9
	1693	2,5
	1694	2,6
	1695	1
	1697	1
	1699	2
	1700	1,5

Πηγή: 1. Cherubini, *Proprietà fondiaria*, σ. 40.
2. Romani, *Nella spirale di una crisi*, σ. 137.
3. Conti, *Formazione della Struttura Agraria*, τόμ. 1, σ. 359.
4. Rotelli, *Rendimenti*.
5. Doria, *Uomini e Terre*, σ. 29.

ΠΙΝΑΚΑΣ 39

Ποσότητα σπορᾶς καί συγκομιδῆς δημητριακῶν καί ἀναλογία ἀπόδοσης στήν περιοχή τῆς Σιένας, 1593-1609

Ἔτος	Ποσότητα Δημητριακῶν(σέ moggia*) Σπορά	Συγκομιδή	Ἀπόδοση
1593-1594	18.063	78.914	4,4
1594-1595	16.230	98.893	6,1
1595-1596	17.231	67.933	3,9
1596-1597	18.727	102.717	5,5
1598-1599	21.540	89.294	4,1
1599-1600	20.048	92.010	4,6
1600-1601	18.048	76.545	4,2
1602-1603	17.500	90.327	5,2
1603-1604	17.630	70.089	4,0
1606-1607	16.281	74.741	4,6
1607-1608	15.888	94.983	6,0
1608-1609	16.297	74.151	4,5

* Ἕνα moggio ἦταν ἰσοδύναμο μέ 583 λίτρα.

Πηγή: Diaz, *Il Granducato di Toscana*, σ. 339.

δοση. Ὁ λόγος ἀπόδοσης γιά τό σιτάρι ἔφτανε μόνο τό ὅριο τοῦ 6 στίς καλύτερες χρονιές, ἐνῶ σήμερα στή ζώνη παραγωγῆς δημητριακῶν στήν Ἀμερική φτάνει συνήθως τό ὅριο τῶν 30.

Στήν περιοχή τῆς Μπολώνια (Ἰταλία) κατά τό δεύτερο μισό τοῦ 15ου αἰώνα, 2,5 acres ἀμπελώνων παρήγαγαν, κατά μέσο ὅρο, 50 γαλόνια κρασιοῦ τόν χρόνο. Σήμερα, στήν ἴδια περιοχή, ἡ παραγωγή εἶναι 7 φορές μεγαλύτερη καί πολύ καλύτερης ποιότητας.[8] Ἡ γῆ ἀπέδιδε ἐλάχιστα γιατί οἱ σπόροι δέν ἦταν ἐπιλεγμένοι, ἡ μέθοδος ἐναλλαγῆς τῶν καλλιεργειῶν καί τά γεωργικά ἐργαλεῖα βρίσκονταν σέ πρωτόγονα ἐπίπεδα, τά ἐντομοκτόνα ἦταν ἄγνωστα, καί τέλος, ἡ κοπριά, τό μόνο γνωστό λίπασμα, ἦταν πάντοτε σχετικά δυσεύρετη· στά κτήματα τοῦ Ἀββαείου τοῦ Staffelsee κατά τό Μεσαίωνα, ἡ διαθέσιμη κοπριά μόλις ἐπαρκοῦσε γιά τό 0,5 τοῖς ἑκατό τῆς

8. Pini, *La Viticultura*, σ. 74.

γῆς καί κατά τόν 13ο αἰώνα, στίς περιοχές γύρω ἀπό τό Παρίσι, σίγουρα μιά ἀπ' τίς πιό ἀνεπτυγμένες περιοχές τῆς ἐποχῆς, τά χωράφια λιπαίνονταν μέ κοπριά μόνο μιά φορά στά ἐννέα χρόνια.[9]

Ἡ ἀπόδοση τῶν ζώων, ὅμοια μέ τή γῆ, ἦταν χαμηλή, ἐξαιτίας τῆς κακῆς διατροφῆς τους καί τῆς ἔλλειψης ὁποιασδήποτε προσπάθειας εὐγονικῆς. Ἡ παραγωγή τοῦ ἀγελαδινοῦ γάλακτος ἦταν πενιχρή. Ὑπολογίζεται ὅτι ἡ παραγωγή γάλακτος κάθε ἀγελάδας στήν Ἀγγλία τοῦ 14ου αἰώνα, ἔφθανε τά 500 λίτρα τόν χρόνο, καί ἡ περιεκτικότητα τοῦ γάλακτος σέ λιπαρά ἦταν χαμηλή.[10] Στά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 στίς ΗΠΑ παρά τό γεγονός ὅτι ἡ μέση γαλακτοκομική παραγωγή διέφερε σημαντικά ἀπό πολιτεία σέ πολιτεία, ὁ συνολικός ἐθνικός μέσος ὅρος ἀνερχόταν περίπου σέ 3.000 λίτρα τόν χρόνο, μέ ὑψηλή (περίπου 4%) περιεκτικότητα λιπαρῶν.

ΠΙΝΑΚΑΣ 40

Βάρος τῶν βοοειδῶν στήν περιοχή τοῦ Montaldeo ('Ιταλία) 17ος αἰώνας

Χρόνος	Ἡλικία τοῦ ζώου	Βάρος σέ λίβρες	
		17ος αἰώνας	20ός αἰώνας
1684	5 μῆνες	72	245
1690	1 χρόνος	130	540
1686	2 χρόνια	240	880
1675	3 χρόνια	320	1.100
1675	4 χρόνια	480	1.310
1675	5 χρόνια	560	1.550

Πηγή: Dotia, *Uomini e terre*, σ. 57.

Τό μικρό μέγεθος τῶν ζώων σήμαινε καί περιορισμένη παραγωγή κρέατος. Ὁ Πίνακας 40 παραθέτει στοιχεῖα πρός σύγκριση τοῦ βάρους τῶν βοοειδῶν τῆς περιοχῆς τοῦ Montaldeo ('Ιταλία) κατά τό 17ο αἰώνα μέ τά ἀντίστοιχα στοιχεῖα βάρους βοοειδῶν ἴδιας ἡλικίας, στίς μέρες μας. Ἡ διαφορά

9. Duby, *The Early Growth*, σ. 27 καί 189.

εἶναι ἐντυπωσιακή. Τά ὑπάρχοντα στοιχεῖα γιά τή Βόρεια Εὐρώπη τοῦ 17ου αἰώνα δέν εἶναι περισσότερο εὐχάριστα· ἀκόμα καί ἐκεῖ ὅπου οἱ βοσκές ἦταν πλουσιότερες ἀπό τήν περιοχή τοῦ Montaldeo, τό βάρος ἑνός βοδιοῦ ἔφθανε μόνο τίς 400 μέ 500 λίβρες, ἐνῶ τῆς ἀγελάδας τίς 220 λίβρες περίπου.[11]

Ὅσον ἀφορᾶ τίς ἐξωγεωργικές δραστηριότητες, οἱ πληροφορίες εἶναι περισσότερο συγκεχυμένες. Ὡστόσο, ἡ πλειονότητα τῶν διαθέσιμων στοιχείων ἀφήνει νά ἐννοηθεῖ ὅτι ἡ παραγωγικότητα στούς τομεῖς αὐτούς ἦταν τό ἴδιο ἀπογοητευτική. Ξέρουμε, γιά παράδειγμα, ὅτι στίς ἀρχές τοῦ 17ου αἰώνα, ἡ κατάσταση πού ἐπικρατοῦσε στίς μονάδες ἐργασίας τῆς Φλωρεντίας εἶχε ὡς ἀκολούθως:[12]

	1604	1627
Ἀριθμός ἐπιχειρήσεων	120	52
Ἀριθμός ἀργαλειῶν	1.420	782
Ἀριθμός ὑφαντῶν: ἄρρενες	878	268
θήλεις	1.457	1.315
Σύνολο	2.335[13]	1.583
Ἀριθμός τῶν τεμαχίων[14] πού παράγονται ἐτησίως	14.000	7.998
Ἀξία ἐτήσιας παραγωγῆς (σέ σκοῦδα)	>900.000	430.000
Ποσοστό τῶν μισθῶν ἐπί τῆς ἀξίας παραγωγῆς	55	

Ἀπό τά παραπάνω στοιχεῖα, εἶναι δυνατόν νά ὑπολογίσουμε τούς ἀκόλουθους λόγους:[15]

11. Slicher van Bath, *ὅ.π.*, σ. 334-335· καί Bennassar, *L' Alimentation d'une Capitale*, σ. 53.

12. Lastri, *L'Osservatore*, σ. 163-167.

13. Σύμφωνα μ' ἕνα ἔγγραφο πού δημοσίευσε ὁ Carmona, *Sull' economia Toscana*, σ. 43, ἀνάμεσα στούς ὑφαντές ἐκτός ἀπό 878 ἄνδρες καί 1457 γυναῖκες, ὑπῆρχαν ἀκόμα 358 παιδιά.

14. Ἕνα «τεμάχιο» ἦταν ἴσο μέ περίπου 35 γυάρδες μάκρος.

15. Οἱ ἀριθμοί δείχνουν ὅτι κατά τήν παρακμή τῆς βιομηχανίας τήν περίοδο 1604-1627, α) οἱ μεγαλύτερες ἐπιχειρήσεις ἐπέζησαν καί β) ὅσον ἀφορᾶ τούς ὑφαντές ἡ ἀπασχόληση τῶν ἀνδρῶν μειώθηκε πολύ περισσότερο ἀπ' αὐτήν τῶν γυναικῶν.

	1604	1627
Ἀριθμός ὑφαντῶν ἀνά ἐπιχείρηση[16]	19	30
Ἀριθμός ἀργαλειῶν ἀνά ἐπιχείρηση	12	15
Ἀριθμός ὑφαντῶν ἀνά ἀργαλειό	1,6	2
Ἀριθμός τεμαχίων πού παράγονται ἐτησίως ἀνά ἐπιχείρηση	117	154
Ἀριθμός τεμαχίων πού παράγονται ἐτησίως ἀνά ἀργαλειό	10	10
Ἀριθμός τεμαχίων πού παράγονται ἐτησίως ἀνά ὑφαντή	6	5

Πρός τά μέσα τοῦ 15ου αἰώνα, ἕνας ὑφαντής συνήθως παρήγαγε 12 μέ 16 ἴντσες (πλάτος 23 ἴντσες) βελούδου τήν ἡμέρα. Στή Γένοβα, στά τέλη τοῦ 16ου αἰώνα, ἕνας ὑφαντής παρήγαγε κατά μέσο ὅρο λίγο περισσότερο ἀπό 16 ἴντσες (28 ἴντσες πλάτος) βελούδου τήν ἡμέρα.[17] Στό Μιλάνο, στίς ἀρχές τοῦ 17ου αἰώνα, ἕνας ὑφαντής παρήγαγε κατά μέσο ὅρο πάνω ἀπό μισή γυάρδα βελούδου τήν ἡμέρα.[18] Στή Βενετία, ἐπίσης στίς ἀρχές τοῦ 17ου αἰώνα, ἡ μέση ἡμερήσια παραγωγή ἑνός ἀργαλειοῦ μεταξωτῶν κυμαινόταν ἀκόμα στό ἐλάχιστο ὅριο τῶν 0,4 γυαρδῶν γιά τά χρυσά βελοῦδα καί στό μέγιστο τῶν 1,5 γυαρδῶν γιά τά σατέν καί τά δαμασκηνά καί ἕνα μέσο γενικό ὅρο 1,2 γυάρδες περίπου, γιά ὅλα τά εἴδη μεταξωτῶν.[19] Στή δεκαετία τοῦ 1580, στό Yorkshire, ἔπρεπε νά ἐργάζονται δεκαπέντε ἄτομα ἐπί μιά βδομάδα, προκειμένου νά κατασκευάσουν ἕνα μικρό broadcloth διαστάσεων 12 X 1,75 γυάρδες.[20] Στό Dean (Ἀγγλία), ὁ κάθε ἕνας ἀπό τούς τέσσερεις φούρνους, πού ἡ κατασκευή τους ὁλοκληρώθηκε τό 1613, παρήγαγε ἀπό 250 τόννους (ἐλάχιστο ὅριο) ἕως 700 τόννους (μέγιστο ὅριο) χυτοσιδήρου τό χρόνο.[21] Τό 1621, ὁ John Browne ἰσχυρίσθηκε ὅτι στό χυτήριο τοῦ Brenchley (Ἀγγλία)

16. Οἱ ὑφαντές δέν ἦταν κατ' ἀνάγκη συγκεντρωμένοι στά ἐργαστήρια, δηλ. στίς ἐπιχειρήσεις. Δούλευαν συνήθως, στό σπίτι κατά παραγγελία τῶν «ἐμπόρων».

17. Massa, *Un'impresa serica genovese*, σ. 109-110.

18. Archivio di Stato di Milano Commercio, P.A., b. 228.

19. Sella, *Commercio, e Industrie a Venezia*, σ. 127.

20. Coleman, *The Economy of England*, σ. 78.

ΧΑΡΤΗΣ 2

Η ΙΤΑΛΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ

μποροῦσε νά κατασκευάσει 200 σιδηρά κανόνια σέ διάστημα 200 ἡμερῶν· πιθανότατα 200 ἦταν συνολικά οἱ ἡμέρες λειτουργίας τοῦ φούρνου ἐτησίως. Τήν ἴδια περίπου χρονική περίοδο, στήν Σουηδία, ἕνα χυτήριο παρήγαγε κανόνια ἀπό χυτοσίδηρο συνολικοῦ βάρους 100 μέ 150 τόννους τό χρόνο.[22] Στήν Ἰταλία, ἐπίσης, τόν 17ο αἰώνα, οἱ περισσότερες χαρτοποιίες διέθεταν μόνο μία ἤ δύο δεξαμενές καί ἡ μέση ἡμερήσια παραγωγή τῆς μιᾶς δεξαμενῆς δέν ξεπερνοῦσε τά 4.500 φύλλα –στήν περίπτωση αὐτή τίς 110 περίπου λίβρες χαρτιοῦ.[23]

Ἡ χαμηλή παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας προφανῶς σήμαινε ὅτι ἡ παραγωγική διαδικασία βασιζόταν στήν ἐκτεταμένη ἐκμετάλλευση τοῦ ἀνθρώπινου παράγοντα. Σέ ἐποχή, κατά τήν ὁποία, ὁ πληθυσμός τοῦ Λονδίνου ἀριθμοῦσε μόνο 35.000 περίπου κατοίκους, ἡ ἀνέγερση τοῦ Beaumaris Castle, παρεῖχε ἀπασχόληση σέ 400 κτίστες, 30 τεχνίτες καί ξυλουργούς, 1000 ἀνειδίκευτους ἐργάτες καί 200 καροτσέρηδες.

Ἡ οἰκοδομική βιομηχανία εἶναι ἀναμφίβολα ἕνας τομέας, στόν ὁποῖο σημειώθηκε ἐλάχιστη ἤ καί μηδενική βελτίωση ὅσον ἀφορᾶ τήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας μέχρι πολύ πρόσφατα. Σέ διάφορους ἄλλους τομεῖς ὡστόσο, σημαντικές βελτιώσεις ἐπιτεύχθηκαν κατά τή διάρκεια τοῦ Μεσαίωνα καί τῆς Ἀναγέννησης. Στόν τομέα τῆς παραγωγῆς σιδήρου στήν Ἀγγλία, γιά παράδειγμα, ὑποστηρίζεται ὅτι μεταξύ τοῦ 1350 καί 1550 ἡ παραγωγικότητα ἑπταπλασιάστηκε ἤ ὀκταπλασιάστηκε.[24] Παρόλο πού σέ σχέση μέ τήν παραγωγή βιβλίων θά ἦταν παράλογο νά συγκρίνει κανείς ἀπό αἰσθητικῆς πλευρᾶς ἕνα χειρόγραφο βιβλίο μέ ἕνα τυπωμένο, δέν εἶναι καθόλου παράλογο ἀπό πλευρᾶς δυνατότητας διάδοσης τῶν ἰδεῶν νά συγκρίνει κανείς τόν ἀριθμό τῶν χειρογράφων πού ὁ ἀντιγραφέας ἦταν σέ θέση νά παράγει σέ ἕνα χρόνο, μέ τόν ἀριθμό τῶν ἀντιτύπων πού ὁ τυπογράφος θά μποροῦσε νά τυπώσει μέσα στό ἴδιο χρονικό διάστημα. Μετά τήν ἀνακάλυψη τοῦ Γκούτενμπεργκ, μιά συνεχής σειρά τεχνικῶν βελτιώσεων προοδευτικά αὔξησαν τήν παραγωγικότητα τῶν τυπογράφων. Οἱ πρῶτοι τυπογράφοι κατάφερναν νά τυπώνουν περίπου 300 σελίδες τήν μέρα. Στά τέλη τοῦ αἰώνα, ὁ μέσος ὅρος εἶχε

22. Cipolla, *Guns and Sails*, σ. 154.
23. Scavia, *Industria della Carta*, σ. 10.

ξεπεράσει τό ὅριο τῶν 400 σελίδων. Στίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰώνα, δύο τυπογράφοι ἦταν σέ θέση νά παράγουν 200 σελίδες τήν ὥρα, πράγμα πού σημαίνει, ἄν πάρουμε ὑπόψη μας τόν μεγάλο ἀριθμό ὡρῶν ἐργασίας ἀνά ἡμέρα πού ἴσχυε τότε, 2.500 σελίδες τή μέρα. Στόν τομέα τῆς ναυπηγικῆς βελτιώθηκε ἡ ἀναλογία τοῦ πληρώματος ὡς πρός τό φορτίο, παρόλο πού οἱ ἀνάγκες τῆς ἄμυνας ἦταν λογικό νά ἐπιβραδύνουν τή διαδικασία αὐτή. Γύρω στά 1400, ἡ ἀναλογία τοῦ πληρώματος ὡς πρός τό φορτίο ἦταν κατά μέσο ὅρο ἴση πρός ἕνα ναύτη ἀνά 5 ἤ 6 τόννους. Στά μέσα τοῦ 16ου αἰώνα, ἡ ἀναλογία μειώθηκε σέ ἕναν ἄνδρα ἀνά 7 ἤ 8 τόννους. Ἀργότερα, πού οἱ περίοδοι τῆς εἰρήνης καί ἡ μείωση τῆς πειρατείας συνέβαλαν στή μείωση τῶν ἀναγκῶν τῆς ἄμυνας, ἡ ἀναλογία ἔφθασε στόν ἕνα ἄνδρα ἀνά 10 τόννους. Φυσικά, οἱ θετικές αὐτές ἐξελίξεις σχετίζονται καί μέ τίς σημαντικές βελτιώσεις τῆς ταχύτητας καί τῆς ἀσφάλειας τῶν σκαφῶν καί τοῦ βαθμοῦ χρήσης τους.

Ὁ κύριος λόγος τῆς βελτίωσης τῆς παραγωγικότητας ἦταν ἡ τεχνολογική πρόοδος· θά ἐπανέλθουμε ὅμως στό θέμα αὐτό στό Τρίτο Κεφάλαιο τοῦ Δεύτερου Μέρους. Οἱ πρόοδοι πού σημειώθηκαν στή Δυτική Εὐρώπη κατά τή διάρκεια τοῦ Μεσαίωνα καί τῆς Ἀναγέννησης ἦταν ἐμφανεῖς σέ σύγκριση μέ τά ἐπίπεδα παραγωγικότητας πού χαρακτήριζαν τίς παραδοσιακές ἀγροτικές κοινωνίες. Ἀλλά ἀκόμα καί τά ὑψηλότερα ὅρια παραγωγικότητας, στά ὁποῖα ἔφθασε ποτέ ἡ προβιομηχανική Εὐρώπη, φαίνονται ἐξαιρετικά χαμηλά συγκρινόμενα μέ τά ἀντίστοιχα ἐπίπεδα παραγωγικότητας μιᾶς βιομηχανικῆς κοινωνίας.

Ἔχοντας καταλήξει στίς παραπάνω διαπιστώσεις ὡς πρός τά ἐπίπεδα παραγωγικότητας τῆς προβιομηχανικῆς Εὐρώπης, μᾶς μένει ἀκόμα νά κάνουμε μιά σημαντική διευκρίνηση. Τά στοιχεῖα πού μᾶς ἐπιτρέπουν νά μετρήσουμε τήν παραγωγικότητα στό παρελθόν, ἀναφέρονται ἀποκλειστικά στήν ποσότητα, ἀγνοώντας τελείως τό θέμα τῆς ποιότητας. Ἐπίσης, δέν εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὅλα τά προϊόντα τῆς προβιομηχανικῆς ἐποχῆς ἦταν καλύτερης ποιότητας ἀπό αὐτά τῆς βιομηχανικῆς ἐποχῆς. Οἱ σύγχρονοι χάρτες μπορεῖ νά μήν εἶναι τόσο καλλιτεχνικοί, ἀλλά εἶναι καλύτεροι ποιοτικά ἀπό ἐκείνους

τῆς προβιομηχανικῆς ἐποχῆς καί τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τά σύγχρονα τηλεσκόπια, μικροσκόπια καί ἴσως ἀκόμα καί γιά τά φροῦτα καί λαχανικά. Ὅταν ὅμως κανείς δηλώνει ἁπλά ὅτι ἡ μέση παραγωγή ἑνός ὑφαντῆ ἦταν τόσες γυάρδες ὑφάσματος τήν ἡμέρα, ἑνός ἐπιπλοποιοῦ τόσα κομμάτια τόν χρόνο καί ἑνός κλειδαρά τόσες κλειδαριές τό μήνα, παραβλέπει τό γεγονός ὅτι κάποια ἀπό τά ὑφάσματα αὐτά, πολλά κομμάτια ἐπίπλων καθώς καί πολλές κλειδαριές ἀποτελοῦσαν ἐξαίσια ἔργα τέχνης, ἀπείρως πιό ὄμορφα καί καλύτερα ἀπό ἀντίστοιχα σύγχρονα προϊόντα. Ἐάν ἦταν δυνατό νά ἀποδοθεῖ ἡ πρέπουσα σημασία στό ποιοτικό στοιχεῖο, ἡ παραγωγικότητα τῶν μαστόρων τῆς προβιομηχανικῆς ἐποχῆς θά ἐμφανιζόταν ἐντυπωσιακά ὑψηλή.

4. ΘΕΤΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ

Ἡ παραγωγή εἶναι τό ἀποτέλεσμα τοῦ συνδυασμοῦ τῶν διαθέσιμων συντελεστῶν της. Τό σύνολο τῆς παραγωγῆς ἀποτελεῖται ἀπό τήν πιό ἐκπληκτική ποικιλία ἀγαθῶν καί ὑπηρεσιῶν. Περιλαμβάνει τό μῆλο καί τό πλοῖο, τή βελόνα καί τό ἄροτρο, τίς ὑπηρεσίες μιᾶς καμαριέρας καθώς καί ἑνός γιατροῦ. Προκειμένου κανείς νά ἀναλύσει ἕνα τέτοιο πλέγμα διαφορετικῶν πραγμάτων, θά πρέπει νά καταφύγει στή χρήση εὐρέων κατηγοριῶν. Ὑπεραπλουστεύοντας ἕνα ἰδιαίτερα πολύπλοκο ζήτημα, θά μποροῦσε νά πεῖ κανείς ὅτι ἐξαιτίας τῆς δομῆς τῆς ζήτησης, ὅπως αὐτή ὁρίσθηκε παραπάνω, στό Κεφ. 1, πρῶτο τό μεγαλύτερο μέρος τῆς παραγωγῆς τῆς προβιομηχανικῆς Εὐρώπης ἀποτελοῦνταν ἀπό τά εἴδη διατροφῆς, τά ὑφάσματα, τά κτίσματα καί τίς οἰκιακές ὑπηρεσίες. Στό τέλος τοῦ 17ου αἰώνα, ἡ Ἀγγλία ἔπαψε νά ἀποτελεῖ μιά κλασική προβιομηχανική χώρα. Ἡ ἄνευ προηγουμένου ἀνάπτυξη τοῦ ἐξωτερικοῦ της ἐμπορίου εἶχε προσδώσει στήν οἰκονομία της τελείως ἰδιόμορφα χαρακτηριστικά. Παρ' ὅλα αὐτά, στά 1688 περίπου στήν Ἀγγλία καί τήν Οὐαλλία, ἡ γεωργία ἐκπροσωποῦσε περίπου τό 50 τοῖς ἑκατό ἤ καί περισσότερο τοῦ ἐθνικοῦ προϊόντος, οἱ κλωστοϋφαντουργίες τό 8 τοῖς ἑκατό περίπου, ὁ οἰκοδομικός τομέας περισσότερο ἀπό τό 5 τοῖς ἑκατό καί οἱ οἰκιακές ὑπηρεσίες τό 10 τοῖς ἑκατό περίπου.

Παρόλο πού, ἀπό οἰκονομικῆς πλευρᾶς, ἡ παραγωγή ἦταν συγκεντρωμένη σέ λίγους βασικούς τομεῖς, ἀπό γεωγραφικῆς πλευρᾶς ἦταν ἐξαιρετικά διάσπαρτη. Κάποια προϊόντα κατασκευάζονταν σέ ἐξειδικευμένα μέρη –μέχρι τόν 14ο αἰώνα ἡ παραγωγή τῶν μεταξωτῶν ὑφασμάτων στή Δύση ἦταν συγκεντρωμένη στήν Λούκκα (Τοσκάνη), ἡ παραγωγή χαρτιοῦ στό Fabriano (Marche) καί ὥς τά τέλη τοῦ 15ου αἰώνα, ἡ Βενετία οὐσιαστικά μονοπωλοῦσε τήν παραγωγή ὑψηλῆς ποιότητας σαπουνιοῦ καί γυαλιοῦ. Ὁ γεωγραφικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας δέν ἴσχυε γιά τά εἴδη καθημερινῆς ἀνάγκης. Εἴδαμε παραπάνω, ὅταν ἐξετάσαμε τήν ἐργασία σάν συντελεστή παραγωγῆς, ὅτι ὁ πληθυσμός τῆς ὑπαίθρου δέν ἀπασχολοῦνταν ἀποκλειστικά μέ γεωργικές δραστηριότητες. Ὄχι μόνο κάθε πόλη, ἀλλά καί κάθε χωριό, εἶχε τούς δικούς του ὑφαντές, κλῶστες, ὑφασματέμπορους, τσαγκάρηδες, ξυλουργούς, βαρελάδες, σιδεράδες, ὁπλοποιούς κλπ. Τό ἐμπόριο μεταξύ τῶν διαφόρων περιοχῶν ἀλλά καί διεθνῶς, παρουσίασε τεράστια αὔξηση μετά τόν 10ο αἰώνα, ἀλλά στίς περισσότερες κοινότητες συνεχίστηκε ἡ τοπική παραγωγή ἑνός μεγάλου ἀριθμοῦ προϊόντων. Στή γεωργία, οἱ μονοκαλλιέργειες ἦταν σχεδόν ἄγνωστες καί οἱ ἀγρότες ἐπεδίωκαν νά παράγουν στίς ἀτομικές τους καλλιέργειες τή μεγαλύτερη δυνατή ποικιλία δημητριακῶν, λαχανικῶν καί φρούτων –σέ βάρος φυσικά τῆς παραγωγικότητας.

5. ΑΡΝΗΤΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ

Ὅταν τά ἐγχειρίδια ἀναφέρονται στήν παραγωγή γενικά, ἐννοοῦν τή *θετική παραγωγή*, ἀλλά οἱ ἀνθρώπινες κοινωνίες συνδυάζοντας τήν ἐργασία, τό κεφάλαιο καί τίς φυσικές πλουτοπαραγωγικές πηγές συμβάλλουν ἐπίσης καί στήν *ἀρνητική παραγωγή*. Ὑπάρχουν δύο κυρίως τύποι *ἀρνητικῆς παραγωγῆς*:

α) ἑκούσια καταστροφή ἀνθρώπων καί πλούτου·
β) ρύπανση καί καταστροφή τοῦ περιβάλλοντος.

Ἄς ἀναλύσουμε ξεχωριστά καθέναν ἀπ' τούς δύο αὐτούς τύπους τῆς ἀρνητικῆς παραγωγῆς. Σέ ὅλες τίς ἀνθρώπινες κοινωνίες, ὑπάρχουν διεστραμμένα ἄτομα πού καταστρέφουν

ἀνθρώπινες ζωές καί πλοῦτο γιά τόν ἕνα ἤ τόν ἄλλο λόγο. Κάποια ἀπό τά ἄτομα αὐτά δικαιολογοῦν τίς πράξεις τους στά πλαίσια τῆς πολιτικῆς τους ἰδεολογίας ἤ τοῦ θρησκευτικοῦ τους δόγματος, ἀλλά στήν οὐσία παραμένουν φορεῖς τῆς καταστροφῆς. Ὁ δολοφόνος ἀποτελεῖ «ἐργασία» πού σέ συνδυασμό μέ τό «κεφάλαιο» (ἕνα ὅπλο, γιά παράδειγμα) προκαλεῖ ἀρνητική παραγωγή μέσω τῆς καταστροφῆς ἀνθρώπινου κεφαλαίου. Ὁ ἐμπρηστής ἀποτελεῖ «ἐργασία» πού σέ συνδυασμό μέ «κεφάλαιο» (συχνά ἕνα σπίρτο κι ἕνα δοχεῖο βενζίνης) προκαλεῖ καταστροφές ὑλικοῦ κεφαλαίου. Ὁ βομβιστής ἀποτελεῖ «ἐργασία» πού κάνοντας χρήση «κεφαλαίου» (δυναμίτης) προκαλεῖ τήν ταυτόχρονη καταστροφή ἀνθρώπινου καί ὑλικοῦ κεφαλαίου. Ὁ ἀριθμός ἐκείνων πού μέ τήν μία ἤ τήν ἄλλη δικαιολογία, ἤ χωρίς καμιά ἀπολύτως δικαιολογία καταστρέφουν ἀντί νά ἐπιτελοῦν ἐποικοδομητικό ἔργο, διαφέρει ἀπό κοινωνία σέ κοινωνία καί ἀπό ἐποχή σέ ἐποχή. Ὁ δυνητικός ἀριθμός τους εἶναι ὡστόσο, πάντα ὑψηλότερος ἀπό τόν πραγματικό, λόγω τοῦ ὅτι ἡ κοινωνία ἀμύνεται –ἀφιερώνοντας πόρους, –ἐργασία καί κεφάλαιο– σέ μιά προσπάθεια χειραγώγησης τοῦ φαινομένου.

Σέ ἕνα πιό σύνθετο ἐπίπεδο, ὁ πόλεμος ἀποτελεῖ τήν πιό σημαντική μορφή ἀρνητικῆς παραγωγῆς. Τό πρῶτο θύμα κάθε πολέμου εἶναι ἡ ἀλήθεια. Δέν ὑπάρχει περίπτωση πολέμου πού νά μήν ἔχει συγκαλυφθεῖ μέ ψέματα καί εὔσχημα ἐπιχειρήματα, πού ἀποβλέπουν νά πείσουν τούς ἀνθρώπους γιά τήν καταλληλότητα τοῦ χρόνου ἐκδήλωσής του καί γιά τήν ἀναγκαιότητά του, κατά τόν ἴδιο τρόπο πού δέν ὑπάρχει καί βομβιστής πού δέν προσπαθεῖ νά πείσει τόν ἑαυτό του καί τούς ἄλλους γιά τήν ἀναγκαιότητα ἤ τήν ἀξία τῆς ἐγκληματικῆς πράξης του. Στήν πορεία τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας, πάντα ἄνθρωποι σφαγιάζονταν καί πλούτη καταστρέφονταν, καί τά πιό παράλογα καί ἀποτρόπαια ἐγκλήματα ἐπιτελοῦνταν στό ὄνομα κάποιου ἀπόμακρου ἰδανικοῦ, κάποτε θρησκευτικοῦ ἤ πολιτικοῦ καί ἄλλοτε κοινωνικοῦ ἤ οἰκονομικοῦ. Ὁποιοδήποτε καί ἄν εἶναι τό βαθύτερο κίνητρο, ὁ πόλεμος κατ' οὐσίαν παραμένει ἡ ὀργάνωση «ἐργασίας» (στρατός) καί «κεφαλαίου» (ὁπλισμός) μέ τήν ἀπροκάλυπτη πρόθεση καταστροφῆς τῆς μεγαλύτερης δυνατῆς ποσότητας καί ποιότητας τῆς ἐργασίας καί τοῦ κεφαλαίου τοῦ ἀποκαλούμενου ἐχθροῦ. Ἀπό

ὅλο τό ζωικό βασίλειο, μόνον ὁ ἄνθρωπος καί τά μερμήγκια ἔχουν ἀναπτύξει μαζική ὀργάνωση καταστροφῆς τοῦ εἴδους τους.

Εἴδαμε ὅτι ἡ ἀνθρώπινη παραγωγική ἱκανότητα εἶναι συνάρτηση τῆς ποιότητας καί τῆς ποσότητας τῆς ἐργασίας καί τοῦ κεφαλαίου, τοῦ τεχνολογικοῦ ἐπιπέδου καί ἑνός κάποιου συλλογικοῦ ψυχολογικοῦ κλίματος. Τό ἴδιο μπορεῖ νά λεχθεῖ καί σέ σχέση μέ τήν καταστροφική ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου. Τό κεφάλαιο, ἡ τεχνολογία καί οἱ ὀργανωτικές του ἱκανότητες πού τόν βοηθοῦν στίς παραγωγικές του δραστηριότητες, τόν βοηθοῦν καί στίς καταστροφικές του δραστηριότητες. Κατά συνέπεια, ὁ ἐγκληματίας τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας εἶναι φορέας μιᾶς καταστροφικῆς ἱκανότητας ἀπείρως ἀνώτερης ἀπ' αὐτήν πού διέθετε ὁ ἐγκληματίας τῆς προβιομηχανικῆς κοινωνίας. Κατά τόν ἴδιο τρόπο, ἡ καταστροφική ἱκανότητα ἑνός στρατοῦ τῆς βιομηχανικῆς ἐποχῆς εἶναι ἀπείρως μεγαλύτερη ἀπ' αὐτήν πού διέθεταν οἱ προβιομηχανικοί στρατοί. Ἕνα τάγμα ὁποιουδήποτε κράτους τῆς Κεντρικῆς Ἀμερικῆς σήμερα, θά ἦταν σέ θέση νά καταστρέψει τά στρατεύματα τῆς αὐτοκρατορικῆς Ρώμης μέσα σέ λίγες ὧρες.

Τίς σκέψεις αὐτές πρέπει νά τίς ἔχει κανείς κατά νοῦ, ὅταν ἀναφέρεται σέ πολέμους τοῦ παρελθόντος. Ἔχει γραφτεῖ ὅτι «μερικές χιλιάδες πολεμιστές, μερικές ἑκατοντάδες νεκροί» ἦταν ὁ ἀπολογισμός τῶν περισσότερων συρράξεων τῆς προβιομηχανικῆς ἐποχῆς. Παρόλο πού οἱ πόλεμοι τοῦ παρελθόντος δέν ἦταν τόσο ἄμεσα φονικοί, μποροῦσαν ὡστόσο νά προκαλέσουν σοβαρές καταστροφές στό ὑλικό κεφάλαιο καί, κατά συνέπεια, αὔξηση τῆς θνησιμότητας λόγω πείνας καί ἀσθενειῶν. Οἱ διερχόμενοι στρατοί σκότωναν ἤ δήμευαν τά ζωντανά, ἔκαιγαν ἤ δήμευαν τά ἀποθέματα τροφίμων καί κατέστρεφαν σπίτια, μύλους, σιταποθῆκες καί ἄλλα γεωργικά κτίσματα. Ἐξαιτίας τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ στρατιές τοῦ παρελθόντος προξενοῦσαν τίς χειρότερες καταστροφές σέ περιοχές τῆς ὑπαίθρου, οἱ κοινωνίες τῆς ἐποχῆς, ὄντας κύρια ἀγροτικές, πλήττονταν στήν βάση τῆς οἰκονομικῆς τους δομῆς. Ἀπό καθαρά οἰκονομικῆς πλευρᾶς, ὁ πόλεμος ἦταν τρισχειρότερος ἀπό τήν πανώλη καί οἱ ἐπιπτώσεις του μεγεθύνονταν ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ κοινωνίες τῆς ἐποχῆς ὑπέφεραν ἀπό σχετική ἔλλειψη κεφαλαίου σέ σχέση μέ τόν πληθυσμό. Ἡ πανώλη

θέριζε ἀνθρώπους, ἀλλά ἄφηνε ἀνέγγιχτο τό κεφάλαιο καί ὅσοι ἐπιβίωναν συνήθως εἶχαν νά ἀντιμετωπίσουν εὐνοϊκότερες οἰκονομικές συνθῆκες. Ἀντίθετα, ὁ πόλεμος κατέστρεφε πάνω ἀπ' ὅλα τό κεφάλαιο καί ὅσοι ἐπιβίωναν εἶχαν νά ἀντιμετωπίσουν τίς πιό ἄθλιες συνθῆκες. Στά χρονικά καί τά ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς ὑπάρχουν πάρα πολλές περιγραφές περιοχῶν τῆς ὑπαίθρου καί πόλεων πού παραδόθηκαν στίς φλόγες καί ἐρημώθηκαν, καθώς καί παιδιῶν πού κλαίγοντας καί ζητιανεύοντας ψωμί, πέθαιναν ἀπ' τήν πείνα στούς δρόμους. Ἐκφράσεις τοῦ τύπου «ὁλόκληρη ἡ περιοχή μεταβλήθηκε σέ μιά ἔρημο» ἤ «ἐκεῖ πού κάποτε ζοῦσαν ἄνθρωποι, τώρα ζοῦν μόνο ἄγρια θηρία» ἐπαναλαμβάνονται συχνά στά ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς.[25] Οἱ «περιγραφές αὐτές δέν ἦταν ρητορικές ὑπερβολές. Ὁ ἱστορικός συχνά μπορεῖ νά ἀντικαταστήσει τόν πεζό λόγο μέ ἀριθμητικά καί ἄλλα στοιχεῖα καί νά ἐπαληθεύσει τίς ζοφερές ἐξιστορήσεις τῶν δεινῶν τῆς ἐποχῆς. Στό Cheshire τῆς Ἀγγλίας ἐπί συνόλου 264 χωρικῶν, 52 καταστράφηκαν ἐν μέρει ἤ ὁλοσχερῶς ἀπό τήν εἰσβολή τῶν Νορμανδῶν τό 1066. Μέχρι τό 1070, ἐξαιτίας τῆς ἐκστρατείας τοῦ Γουλιέλμου τοῦ Κατακτητῆ (τήν περίοδο 1069 ὥς 1070), ὁ ἀριθμός αὐτός εἶχε αὐξηθεῖ σέ 162.[26] Στά μέσα περίπου τοῦ 14ου αἰώνα, οἱ στρατοί τοῦ Ἑκατονταετοῦς Πολέμου ἐρήμωσαν μεταξύ ἀναρίθμητων ἄλλων καί τά κτήματα τοῦ Ἀββαείου τοῦ Lys (κοντά στήν Melun, Γαλλία). Τό 1384, δεκαπέντε ὁλόκληρα χρόνια μετά τό τελευταῖο πλιάτσικο, τό κτῆμα βρισκόταν στήν ἀκόλουθη κατάσταση:.

δασική ἔκταση:	460 πλέθρα, 300 ἀπό τά ὁποῖα ἦταν καμμένα,
ἀμπελῶνες:	32 πλέθρα, 22 ἀπό τά ὁποῖα ἦταν κατεστραμμένα,
καλλιεργήσιμη γῆ:	190 πλέθρα, 90 ἀπό τά ὁποῖα ἦταν ἐρημωμένα.[27]

Στήν Haute-Provence (Γαλλία), στήν Bastide des Jourdans, στά κτήματα τοῦ τάγματος τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τῆς Ἱερουσαλήμ, στίς ἀρχές τοῦ 15ου αἰώνα, ἀπό 1384 ἑκτάρια καλλιεργήσιμης

25. Βλ. γιά παράδειγμα: Sclafert, *Culture en Haute-Provence*, σ. 9.
26. Darby, *A New Historical Geography*, σ. 61.
27. [illegible]

γῆς, τά 1344 εἶχαν ἐρημωθεῖ τελείως, ἐνῶ ἕνας ἀμπελώνας συνολικῆς ἔκτασης 712 ἐκταρίων εἶχε τελείως καταστραφεῖ. Κοντά στό Grambois, ἕνας ἀμπελώνας ἔκτασης 296 ἐκταρίων εἶχε καταστραφεῖ καί τό μεγαλύτερο ποσοστό ἀπό τά 2472 ἐκτάρια καλλιεργήσιμης γῆς εἶχαν ἐγκαταλειφθεῖ. Στό Montegut, «ἐκεῖ ὅπου πρίν ἦταν ἕνα ὄμορφο ἀγρόκτημα, τώρα δέν ὑπάρχει μήτε ἄνδρας, μήτε γυναίκα, μήτε ζωντανό».[28] Οἱ συνέπειες τῶν διαφόρων ἐκστρατειῶν κατά τήν περίοδο τοῦ Ἑκατονταετοῦς Πολέμου (1337-1453) γιά τόν ὄγκο τοῦ ἐμπορίου τῆς βόρειας Γαλλίας, φαίνονται ἀπό τίς ἐντονότατες διακυμάνσεις τῶν ἐσόδων τῶν διοδίων τοῦ Port de Neuilly, κοντά στήν κοιλάδα τοῦ Παρισιοῦ:[29]

1031:	250 φράγκα
1340:	200
1376:	248
1409:	320
1425:	36
1428:	80
1444:	26

Στήν περιοχή τοῦ Saarburg (Γερμανία), κατά τή διάρκεια τοῦ Τριακονταετοῦς Πολέμου (1618-1648), ὁ ἀριθμός τῶν ζώων μειώθηκε δραματικά, ὅπως φαίνεται στόν Πίνακα 41. Καταστροφές τέτοιου εἴδους εἶχαν βαρύτατες συνέπειες, ἐξαιτίας τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ διαθέσιμοι πόροι καί ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐποχῆς συνήθως δέν ἐπέτρεπαν γρήγορη ἀνάκαμψη.

Ἡ ἀνθρώπινη διαστροφή εἶναι ἡ αἰτία διαφόρων τύπων ἀρνητικῆς παραγωγῆς. Ἡ ἀμάθεια καί ὁ ἀτομισμός εἶναι αἴτια ἄλλων κακῶν. Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή, θά πρέπει νά κάνουμε ἕνα διαχωρισμό ἀνάμεσα: α) στήν καταστροφή τῶν φυσικῶν πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν· β) τήν ρύπανση τοῦ περιβάλλοντος ἀπό τά ἀπόβλητα τῆς κατανάλωσης· γ) τήν ρύπανση τοῦ περιβάλλοντος ἀπό ἀνεπιθύμητα παραπροϊόντα παραγωγικῶν δραστηριοτήτων, δ) τίς βλάβες τῆς ὑγείας τῶν ἐργαζομένων στήν παραγωγή.

28. Sclafert, *Culture en Haute-Provence*, σ. 88.
29. Fourquin, *Histoire économique*, σ. 348.

ΠΙΝΑΚΑΣ 41

Ἀπώλειες σέ ζῶα στήν περιοχή τοῦ Saarburg (Γερμανία) κατά τή διάρκεια τοῦ Τριακονταετοῦς πολέμου

ΖΩΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΚΕΦΑΛΙΩΝ	
	Πρίν ἀπό τόν πόλεμο	Μετά τόν πόλεμο
Ἄλογα	2.651	116
Βοοειδῆ	5.077	36
Χοιρινά	5.927	10
Πρόβατα	18.267	
Αἶγες	2.749	

Πηγή: Franz, *Dreissigjärhige Krieg*, σ. 45.

Ὅποιο ἀπό τά σημεῖα αὐτά κι ἄν ἐξετάσει κανείς, θά διαπιστώσει ὅτι ἡ ἱκανότητα πρός ἀρνητική παραγωγή τῶν εὐρωπαϊκῶν προβιομηχανικῶν κοινωνιῶν ἦταν ἀπείρως μικρότερη ἀπό αὐτή τῶν βιομηχανικῶν κοινωνιῶν. Πρῶτα ἀπ' ὅλα, ὁ πληθυσμός ἦταν μικρός καί ἡ κατά κεφαλήν παραγωγή περιορισμένη. Ἐπιπλέον, ἡ γενική φτώχεια ἐπέβαλλε στούς ἀνθρώπους τήν μείωση τῶν ἀποβλήτων στό ἐλάχιστο καί τήν συνεχή ἐπαναχρησιμοποίηση τῶν ἀγαθῶν διαρκείας. Τέλος, ἡ χρήση προϊόντων ὅπως τό πετρέλαιο καί ὁ ἄνθρακας, πού κατά κύριο λόγο εὐθύνονται γιά τή ρύπανση τοῦ περιβάλλοντος σήμερα, δέν ἦταν τήν ἐποχή ἐκείνη διαδεδομένη.

Οἱ σκέψεις αὐτές ὁδήγησαν, πρόσφατα, ἕναν οἰκονομικό ἱστορικό νά συμπεράνει ὅτι:

> «Ἡ ρύπανση, ἡ καταστροφή τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος, ἡ κυκλοφοριακή συμφόρηση καί τά δυστυχήματα ἔχουν προέλθει προφανῶς ἀπό τήν ἐκβιομηχάνιση καί τήν σύγχρονη τεχνολογία καί στούς τομεῖς αὐτούς δέν ὑπάρχουν σημαντικές ἀντιστοιχίες μέ τίς προβιομηχανικές κοινωνίες. Ἐπιπλέον, ὅσο περισσότερο ἐρευνοῦμε τίς παραδοσιακές ἀγροτικές κοινωνίες, τόσο καθαρότερα φαίνεται ὅτι οἱ κοινωνίες αὐτές παρουσίαζαν συχνά μιά ἀξιοθαύμαστη προσαρμογή στό φυσικό περιβάλλον, ἐπιτυγχάνοντας τήν ἐξισορρόπηση τῆς τρέχουσας κατανάλωσης μέ τή διατήρηση γιά τό μέλλον, σέ βαθμό τόσο

ὑψηλό πού ἡ σύγχρονη οἰκονομική μηχανή σπάνια προσέγγισε».[30]

Δυστυχῶς ὅμως, ἡ πραγματικότητα δέν ἦταν καί τόσο ρόδινη στήν προβιομηχανική Εὐρώπη. Ἀναμφίβολα, ἡ ἱκανότητα τῶν προβιομηχανικῶν κοινωνιῶν νά διαταράσσουν τήν οἰκολογική ἰσορροπία ἦταν ἀπείρως μικρότερη ἀπό αὐτή τῶν βιομηχανικῶν κοινωνιῶν. Ἡ διαπίστωση αὐτή ὡστόσο, δέν σημαίνει ὅτι οἱ προβιομηχανικές κοινωνίες δέν ἔκαναν κατάχρηση τοῦ περιβάλλοντος. Ἡ ἀκόλουθη περιγραφή πού περιέχεται στό περίφημο βιβλίο τοῦ Dr. Ramazzini, πού δημοσιεύθηκε τό 1713, ἀποτελεῖ σαφή ἔνδειξη τοῦ γεγονότος ὅτι μερικά ἀπό τά δεινά πού μαστίζουν τίς βιομηχανικές κοινωνίες, ἦταν ἐπίσης γνωστά, σέ μικρότερη βέβαια κλίμακα, καί στήν προβιομηχανική Εὐρώπη:

«Λίγα χρόνια πρίν, μιά βίαιη ἀντιδικία ξέσπασε ἀνάμεσα σέ κάποιο κάτοικο τῆς Finale, μιᾶς πόλης τῆς περιοχῆς τῆς Μοδένης, στή βόρεια Ἰταλία, καί σέ κάποιο ἐπιχειρηματία, πού ἦταν ἰδιοκτήτης ἑνός τεράστιου ἐργοστασίου στή Finale, τό ὁποῖο παρασκεύαζε σουμπλιμέ. Ὁ κάτοικος τῆς Finale μήνυσε τόν κατασκευαστή καί ἀπαίτησε τήν μεταφορά τοῦ ἐργαστηρίου ἔξω ἀπό τά ὅρια τῆς πόλης ἤ κάπου ἀλλοῦ, ὑποστηρίζοντας ὅτι δηλητηριαζόταν ὁλόκληρη ἡ γειτονιά, κάθε φορά πού οἱ ἐργάτες θέρμαιναν τό βιτριόλι στόν φοῦρνο γιά νά παρασκευάσουν σουμπλιμέ. Γιά νά ἀποδείξει τήν ἀλήθεια τῶν κατηγοριῶν του, ὁ πολίτης προσήγαγε τήν ἔνορκη κατάθεση τοῦ γιατροῦ τῆς Finale καθώς καί τό μητρῶο θανάτων τῆς ἐνορίας, ἀπό τό ὁποῖο προέκυπτε ὅτι πολύ περισσότερα ἄτομα πέθαιναν ἐτησίως στή γειτονιά καί τήν περιοχή ἐγκατάστασης τοῦ ἐργαστηρίου ἀπ' ὅ,τι σέ ἄλλες περιοχές. Ἐπιπλέον, ὁ γιατρός κατέθεσε ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς γειτονιᾶς αὐτῆς πέθαιναν ἀπό καχεξία καί ἀπό νοσήματα τοῦ θώρακα· τό γεγονός αὐτό τό ἀπέδωσε στίς ἀναθυμιάσεις πού προκαλεῖ τό βιτριόλι καί οἱ ὁποῖες τόσο πολύ μόλυναν τόν ἀέρα τῆς περιοχῆς,

30. Gould, *Economic Growth*, σ. 9.

πού τόν καθιστοῦσαν ἀνθυγιεινό καί ἐπικίνδυνο γιά τούς πνεύμονες».[31]

Ἡ καταστροφή τῶν δασῶν ἀποτελεῖ ἕνα ἄλλο κοινό παράδειγμα μυωπικῆς συμπεριφορᾶς. Ὄχι μόνο ὁδηγοῦσε στήν ἄμεση καταστροφή πλούσιου κεφαλαίου, ἀλλά καί συντελοῦσε στήν ὑποβάθμιση τοῦ περιβάλλοντος στά πεδινά, διευκολύνοντας τίς πλημμύρες καί τήν συσσώρευση στάσιμων ὑδάτων, πού γίνονταν στήν συνέχεια ἑστίες τῆς ἑλονοσίας.

Δέν θά ἔπρεπε νά ἐντυπωσιάζεται κανείς ἀπό τήν παρουσία μεγαλόπρεπων κτισμάτων μέσα ἀπό τά τείχη τῆς πόλης, ὅπως οἱ μητροπολιτικοί ναοί, τά μεγάλα palazzi τῶν πλουσίων ἤ τό Δημαρχεῖο. Ὅπως ἔγραφε καί ὁ Robert Dallington γιά τήν Τοσκάνη τῶν ἀρχῶν τοῦ 17ου αἰώνα:

«Δέν εἶναι τά πάντα χρυσός στήν Ἰταλία, παρόλο πού πολλοί περιηγητές πού θαυμάζουν μόνο τήν ὀμορφιά τῶν πόλεών της καί τίς ζωγραφισμένες προσόψεις τῶν κατοικιῶν της, τήν θεωροῦν ὡς τόν παράδεισο τῆς Εὐρώπης».[32]

Γιά νά ἀπολαμβάνουν τήν προστασία πού πρόσφεραν τά τείχη τῆς πόλης, οἱ ἄνθρωποι συνωστίζονταν σέ περιορισμένους σχετικά χώρους, μέ ἐπικίνδυνα ὑψηλή πληθυσμιακή πυκνότητα. Τά πηγάδια ἐπίσης ἦταν ἐπικίνδυνα. Ἡ παντελής σχεδόν ἔλλειψη ἀποχέτευσης δημιουργοῦσε σοβαρά προβλήματα στή διοχέτευση τῶν ἀποβλήτων τῶν ἀνθρώπων. Οἱ ἄνθρωποι χρησιμοποιοῦσαν τούς δρόμους καί τίς πλατεῖες ὡς δημόσια ἀφοδευτήρια, ἐνῶ πετοῦσαν τά πάντα ἀπό τά παράθυρα, χωρίς νά νοιάζονται γιά τούς περαστικούς.

Στά μέσα τοῦ 17ου αἰώνα, ἡ μητέρα τοῦ Ἀντιβασιλέα τῆς Γαλλίας ἔγραφε:

«Τό Παρίσι εἶναι ἕνα ἄθλιο μέρος, πού κυριαρχεῖται ἀπό τή δυσοσμία. Οἱ δρόμοι εἶναι τόσο βρωμεροί ὥστε νά μήν μπορεῖ κανείς νά σταθεῖ ἐκεῖ ἀπό τήν δυσωδία τῶν σάπιων κρεάτων καί ψαριῶν καί ἀπό τούς ὄχλους πού οὐροῦν στούς δρόμους».

31. Ramazzini, *Le malattie dei lavoratori*, κεφ. IV.

Στά τέλη τοῦ 18ου αἰώνα, ὁ Ἄγγλος διπλωμάτης John Barrow σχολίαζε ὅτι τό Πεκίνο «παρέχει ἕνα σημαντικό πλεονέκτημα, πού δύσκολα βρίσκει κανείς στίς ἄλλες πρωτεύουσες: κανενός εἴδους βρωμιά ἤ ἀκαθαρσία πού νά δημιουργεῖ ἐνοχλητικές ὀσμές δέν πετιέται στούς δρόμους».[33] Στά απόβλητα τῶν ἀνθρώπων, προσθέτονταν καί αὐτά τῶν ζώων. Οἱ ἀναθυμιάσεις πού προέρχονται ἀπό τίς ἐξατμίσεις τῶν αὐτοκινήτων εἶναι ἐπιβλαβεῖς. Οἱ ἀκαθαρσίες τῶν ἀναρίθμητων ἀλόγων στά στενά καί ἀσφυκτικά δρομάκια τῶν προβιομηχανικῶν πόλεων, παρόλο πού δέν ἦταν τόσο ἐπιβλαβεῖς γιά τήν ἀνθρώπινη ὑγεία, δέν ἦταν ὅμως καί εὐχάριστες. Ἀπό τόν 13ο αἰώνα καί μετά, οἱ ἀρχές τῶν πόλεων θέσπισαν ἀναρίθμητες διατάξεις προκειμένου νά ἐπιλύσουν τέτοιου εἴδους προβλήματα. Τό πόσο ἀποτελεσματικά ἦταν τά μέτρα αὐτά εἶναι δύσκολο νά πεῖ κανείς, ἀλλά τό γεγονός ὅτι οἱ ἀπαγορεύσεις καί οἱ ἀπειλές ἐπαναλαμβάνονταν συνέχεια, δημιουργεῖ τήν ἐντύπωση ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἐλάχιστα νοιάζονταν γιά τίς διαταγές καί οἱ ποινές δέν ἐφαρμόζονταν μέ τή δέουσα αὐστηρότητα. Κάπου-κάπου, οἱ δημοτικές ἀρχές προχωροῦσαν στή λήψη πρακτικῶν μέτρων. Στή Σιένα, πρός τά τέλη τοῦ 13ου αἰώνα, οἱ ἀρχές τῆς πόλης ἀνησυχοῦσαν σοβαρά γιά τά σκουπίδια καί τίς ἀκαθαρσίες πού συσσωρεύονταν καθημερινά στήν Piazza del Campo. Ἀνέθεσαν, λοιπόν, τήν καθαριότητα τῆς πλατείας στόν Giovannino di Ventura πού φύλαγε μιά γουρούνα μέ τά τέσσερα μικρά της στήν Piazza γιά νά τρῶνε τίς τεράστιες ποσότητες σκουπιδιῶν πού μαζεύονταν ἐκεῖ.[34]

Ἀκόμα καί τό κυκλοφοριακό δέν εἶναι ἕνα ἐντελῶς καινούριο πρόβλημα. Ἤδη ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 14ου αἰώνα, ἡ κυκλοφοριακή συμφόρηση εἶχε προσλάβει τέτοιες διαστάσεις στήν Φλωρεντία, ὥστε οἱ ἀρχές ἀναγκάστηκαν, ὅπως φαίνεται καί ἀπό τούς νόμους τοῦ Capitano del Popolo τῆς περιόδου 1322-25 (βιβλίο 5ο, κεφ. 22, σ. 86), νά ἀπαγορεύσουν τήν κυκλοφορία στό κέντρο τῆς πόλης τῶν κάρων πού μετέφεραν ξυλεία, τά Σάββατα.

Κατά τόν 16ο αἰώνα, ἡ αὐξανόμενη χρήση τοῦ ἄνθρακα

33. Barrow, *Travels in China*, σ. 67.
34. Garosi, *Siena*, σ. 11.

στήν Ἀγγλία, ἀρχικά γιά οἰκιακούς καί ἀργότερα γιά βιομηχανικούς σκοπούς, ἄνοιξε τίς πύλες στήν βιομηχανική ἐπανάσταση, ἀλλά ταυτόχρονα καί στά προβλήματα τῆς ρύπανσης. Ἤδη ἀπό τόν 17ο αἰώνα, ὁ διαπρεπής γιατρός Thomas Sydenham (1624-1689) προέτρεπε τούς ἀνθρώπους νά προτιμοῦν τή ζωή στήν ἐπαρχία, γιατί «ὁ ἀέρας τῆς πόλης εἶναι γεμάτος ἀναθυμιάσεις». Τό 1661, ὁ John Evelyn ἔγραφε τό γνωστό του φυλλάδιο *Fumifugium*, στό ὁποῖο μεταξύ ἄλλων, διαβάζει κανείς:

> «στό Λονδίνο βλέπουμε ἀνθρώπους νά περπατοῦν καί νά συνδιαλέγονται κυνηγημένοι ἀπό τό φάσμα αὐτοῦ τοῦ σατανικοῦ καπνοῦ. Οἱ κάτοικοι δέν ἀναπνέουν παρά μολυσμένη καί πυκνή ὁμίχλη πού περιέχει βρώμικες ἀναθυμιάσεις καπνοῦ καί πού τούς δημιουργεῖ χίλιες δυό ἐνοχλήσεις, καταστρέφοντας τούς πνεύμονες καί ἀποδιοργανώνοντας τίς σωματικές τους λειτουργίες, σέ βαθμό πού τό συνάχι, ἡ φθίση, ὁ βήχας καί ἡ φυματίωση νά λυμαίνονται αὐτήν τήν πόλη περισσότερο ἀπό ὁλόκληρο τόν ὑπόλοιπο κόσμο».

Πολλές ἐπαγγελματικές δραστηριότητες κατέστρεφαν ὄχι μόνο τό περιβάλλον, ἀλλά καί τήν ὑγεία τῶν ἀνθρώπων πού συμμετεῖχαν σ' αὐτές. Ὡς θεμελιωτής τοῦ κλάδου τῆς ἰατρικῆς πού ἀσχολεῖται μέ τά βιομηχανικά νοσήματα, θεωρεῖται ὁ Bernardino Ramazzini, ἀπό τήν Μπολώνια, πού διετέλεσε καθηγητής τῆς πρακτικῆς ἰατρικῆς στό Πανεπιστήμιο τῆς Μοδένης ἀπό τό 1682 ἕως τό 1700 καί στό Πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας ἀπό τό 1700 ὥς τό 1714. Ἀρκεῖ νά ἀνοίξει κανείς στήν τύχη μιά ὁποιαδήποτε σελίδα τοῦ μνημειώδους ἔργου του *De Morbis Artificum Diatriba* καί θά βρεῖ ἀναρίθμητα παραδείγματα τῶν ὀλέθριων συνεπειῶν διαφόρων ἐπαγγελματικῶν δραστηριοτήτων:[35]

> «*ἐργάτες ὀρυχείων*: ...βγαίνουν στόν καθαρό ἀέρα τόσο ὠχροί σάν νά ἦταν συνοδεία τοῦ Θεοῦ τοῦ κάτω κόσμου, ἐξαιτίας τῆς παραμονῆς τους στά μολυσμένα σκοτάδια. Ὁποιοδήποτε μέταλλο κι ἄν ἐξορύσσουν, πέφτουν θύ-

35. Ramazzini, *Le malattie* ..., σ. 11, 20

ματα φοβερῶν ἀσθενειῶν, πού πολύ συχνά δέν ἔχουν καμιά γιατρειά...[...] Τό χειρότερο ὅμως δηλητήριο, πού προκαλεῖ ἀλύπητα τόν θάνατο καί τήν καταστροφή στούς ἐργάτες, βγαίνει ἀπό τά ὀρυχεῖα τοῦ ὑδραργύρου [...] Στά ὀρυχεῖα τοῦ Meissen, ὅπου ὑπάρχουν οἱ μαῦρες φυσαλίδες, τά χέρια καί τά πόδια τῶν ἐργατῶν σαπίζουν ὥς τό κόκκαλο...

χρυσοχόοι: ... ξέρουμε ὅλοι γιά τίς βαρειές ἀρρώστειες πού συνεπάγεται ἡ χρήση τοῦ ὑδράργυρου γιά τούς χρυσοχόους καί ἰδιαίτερα γιά ὅσους ἀσχολοῦνται μέ τήν ἐπιχρύσωση ἀργυρῶν καί χάλκινων ἀντικειμένων. Ἡ δουλειά αὐτή δέν μπορεῖ νά γίνει χωρίς τή χρήση ἀμαλγάματος καί ὅταν ἀργότερα αὐτοί προσπαθοῦν νά ἀφαιρέσουν τόν ὑδράργυρο μέ τήν χρήση φλόγας, δέν μποροῦν νά ἀποφύγουν τήν εἰσπνοή δηλητηριωδῶν ἀναθυμιάσεων ἀκόμα κι ἄν ἀπομακρύνουν τά πρόσωπά τους. Ἔτσι, οἱ τεχνίτες αὐτοί, πολύ γρήγορα ἀναπτύσσουν συμπτώματα ἰλίγγου, ἄσθματος καί παράλυσης. Λίγοι ἀπό αὐτούς φθάνουν σέ μεγάλη ἡλικία καί ἀκόμα καί στίς περιπτώσεις αὐτές, ἡ ὑγεία τους εἶναι τόσο σοβαρά κλονισμένη, πού εὔχονται νά πεθάνουν...

ἀγγειοπλάστες: ...χρειάζονται ψημένο ἤ ἀποτεφρωμένο μόλυβδο γιά νά προσδίδουν λάμψη στά δοχεῖα τους [...] τά στόματά τους, οἱ ρώθωνες καί ὅλο τους τό σῶμα ἀπορροφᾶ τό δηλητήριο τοῦ μολύβδου καί ἔτσι, σύντομα, προσβάλλονται ἀπό σοβαρές ἀσθένειες. Στήν ἀρχή παραλύουν τά χέρια τους, μετά ἀναπτύσσουν συμπτώματα γενικότερης παραλυσίας, ληθάργου, καχεξίας, γίνονται χολερικοί καί χάνουν τά δόντια τους· στό τέλος σπάνια βλέπει κανείς ἕναν ἀγγειοπλάστη πού τό πρόσωπό του, νά μήν εἶναι κατάχλωμο καί νά μήν ἔχει τό χρῶμα τοῦ μολύβδου.

ἐργάτες θείου: ....ἀπό τά ὀρυκτά, πού βρίσκονται σέ καθημερινή χρήση, τό θειάφι χρησιμοποιεῖται εὐρύτατα καί προκαλεῖ σοβαρές ζημιές σ' αὐτούς πού τό ψήνουν ἤ τό ὑγροποιοῦν ἤ τό χρησιμοποιοῦν στά ἐργαστήριά τους. Αὐτοί πού ἀσχολοῦνται μέ τό ψήσιμο ἤ μέ τήν ὑγροποίηση τοῦ θείου, προσβάλλονται ἀπό βήχα, δύσπνοια, βραχνάδα καί τά μάτια τους εἶναι κατακόκκινα...

βυρσοδέψες: ...βυθίζουν τά δέρματα τῶν ζώων σέ δεξαμενές μέ ἀσβέστη καί gullnuts, τά ἀπλώνουν μέ τά πόδια τους, τά πλένουν καί τά καθαρίζουν καί τά ἀλείφουν μέ ξύγκι γιά διάφορους λόγους· ὑποφέρουν διαρκῶς ἀπό τήν ἀσταμάτητη δυσωδία καί τίς βρωμερές ἀναθυμιάσεις· τούς βλέπει κανείς μέ κάτωχρα πρόσωπα νά ἀναπνέουν δύσκολα· σχεδόν ὅλοι τους εἶναι χολερικοί. Ἔχω ἐπισημάνει πολλές περιπτώσεις ὑδρωπικίας σ' αὐτούς πού ἀσχολοῦνται μ' αὐτό τό ἐπάγγελμα...
ὑαλοποιοί: ...κατά τήν διαδικασία κατασκευῆς ἀγγείων ἀπό γυαλί, οἱ ἐργάτες στέκονται συνεχῶς μισόγυμνοι στό τσουχτερό κρύο, κοντά σέ πολύ ζεστούς φούρνους [...] μποροῦν νά προσβληθοῦν ἀπό νοσήματα τοῦ θώρακα [...] Ἡ πλευρίτιδα, τό ἄσθμα, ὁ χρόνιος βήχας εἶναι τά φυσικά ἐπακόλουθα. Ἀλλά μιά πολύ χειρότερη τύχη περιμένει αὐτούς πού φτιάχνουν χρωματιστό γυαλί γιά βραχιόλια καί ἄλλα γυναικεῖα κοσμήματα. Γιά νά χρωματίσουν τό γυαλί, χρησιμοποιοῦν ἀποτεφρωμένο βορικό ἀντιμόνιο καί κάποια ποσότητα χρυσοῦ· τρίβουν τά ὑλικά αὐτά καί φτιάχνουν μιά ψιλή σκόνη πού στήν συνέχεια τήν ἀναμειγνύουν μέ γυαλί γιά νά φτιάξουν τήν ἀπαιτούμενη πάστα. Κατά τήν διαδικασία αὐτή, καί ἄν ἀκόμα καλύψουν καί ἀπομακρύνουν τά πρόσωπά τους, δέν μποροῦν νά ἀποφύγουν τήν εἰσπνοή βλαβερῶν ἀναθυμιάσεων. Ἔτσι, συχνά, πολλοί ἀπ' αὐτούς λιποθυμοῦν καί πολλές φορές πεθαίνουν ἀπό ἀσφυξία· ἤ μέ τόν καιρό, ὑποφέρουν ἀπό ἕλκη τοῦ στόματος, τοῦ οἰσοφάγου καί τῆς τραχείας. Στό τέλος, γίνονται καί αὐτοί φθισικοί, ἀφοῦ οἱ πνεύμονές τους ἔχουν καταστραφεῖ, ὅπως φαίνεται καθαρά ἀπό τήν ἀνατομία τῶν πτωμάτων τους...».

Ἔπρεπε νά περάσουν περισσότερο ἀπό δύο αἰῶνες, γιά νά μετατραπεῖ ἡ ἀνησυχία τοῦ Dr. Ramazzini ὡς πρός τίς συνθῆκες ἐργασίας τῶν ἐργαζομένων σέ δημόσια ἀνησυχία καί νά ὁδηγήσει σέ προληπτική νομοθεσία.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ: ΟΙ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ

Ἡ ἀνάπτυξη τῶν πόλεων κατά τό 10ο καί 12ο αἰώνα, στήν Εὐρώπη, ἀποτέλεσε σταθμό γιά τήν ἱστορία τῆς Δύσης καί κατά συνέπεια γιά τόν κόσμο ὁλόκληρο.

Κατά τή διάρκεια τῆς ἑλληνορωμαϊκῆς ἐποχῆς οἱ πόλεις εὐημέρησαν καί ἐξαπλώθηκαν, ἀλλά ἡ παρακμή τῆς Αὐτοκρατορίας προκάλεσε τήν ἐρήμωσή τους. Σ' ἕνα γράμμα πού χρονολογεῖται ἀπό τό 381 μ.Χ., ὁ ἐπίσκοπος τοῦ Μιλάνου Ἀμβρόσιος περιέγραψε τίς πόλεις τῆς κεντρικῆς Ἰταλίας ὡς «semirutarum urbium cadavera» –ἀπομεινάρια μισοερειπωμένων πόλεων. Ἐάν κάποια ἀστικά κέντρα ἐπέζησαν, ὁ ρόλος τους περιορίστηκε σέ ἕδρες θρησκευτικῶν καί / ἤ στρατιωτικῶν διοικήσεων. Γιά τόν πρωτόγονο κόσμο τοῦ Μεσαίωνα ἡ πόλη ἀποτελοῦσε ἀναχρονισμό.

Οἱ περιοχές τῆς Εὐρώπης πού ἦταν κάποτε τμήματα τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας δοκίμασαν ἀναντίρρητα μία ἔντονη διαδικασία οἰκονομικῆς παρακμῆς, ἀπό τήν ἀρχή τοῦ 5ου αἰώνα καί μετά. Ἔξω ἀπό τά ὅρια τῆς Αὐτοκρατορίας, στό βόρειο τμῆμα τῆς Εὐρώπης, δέν ὑπῆρχε ἴχνος πόλεων, ἡ δέ πρόοδος στούς τομεῖς τῆς βιομηχανίας καί τοῦ ἐμπορίου ἦταν ἐλάχιστη: μετά τήν πτώση τῆς Αὐτοκρατορίας, ὁ Βορρᾶς ἀργά ἀλλά σταθερά βελτίωσε σχετικά τή θέση του, ἐν μέρει λόγω τῆς ἀνάπτυξης τῶν σχέσεών του μέ τό Νότο. Κατά συνέπεια, ἡ ἐντυπωσιακή ἀντίθεση πού εἶχε τόσο ἔντονα διαχωρίσει τό Βορρᾶ ἀπό τό Νότο στή Ρωμαϊκή ἐποχή, μειώθηκε. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἡ εἰσβολή τῶν Μουσουλμάνων χαλάρωσε τούς δεσμούς πού συνέδεαν τήν Νότια Εὐρώπη μέ τήν Βόρεια Ἀφρική καί τήν Ἐγγύς Ἀνατολή. Στή Ρωμαϊκή ἐποχή, ὑπῆρχαν δύο διαφορετικοί κόσμοι: ὁ Μεσογειακός καί ὁ Βόρειος. Κατά τόν 7ο αἰώνα ὁ Μεσογειακός κόσμος διχάστη-

κε καί τό ἐξαθλιωμένο εὐρωπαϊκό κομμάτι του συνδέθηκε πιό στενά μέ τό βόρειο τμῆμα τῆς ἠπείρου. Κάτω ἀπό τήν αἰγίδα ἑνός κοινοῦ θρησκευτικοῦ δόγματος, ξεπρόβαλε ἡ Εὐρώπη σέ ἐμβρυακή μορφή.

Ἐπρόκειτο γιά μιά φτωχή καί πρωτόγονη Εὐρώπη, μιά Εὐρώπη πού ἀπαρτιζόταν ἀπό ἀναρίθμητους ἀγροτικούς μικρόκοσμους –τά φέουδα– κατά μεγάλο μέρος αὐτοδύναμα, πού ἡ αὐτάρκειά τους ἦταν ἐν μέρει τό ἀποτέλεσμα τῆς παρακμῆς τοῦ ἐμπορίου καί ταυτόχρονα, σ' ἕνα μεγάλο βαθμό ἡ αἰτία της. Ἡ κοινωνία διακατεχόταν ἀπό ἕνα κλίμα παραίτησης, καχυποψίας καί φόβου γιά τόν ἔξω κόσμο. Οἱ ἄνθρωποι ἀποσύρονταν στήν οἰκονομική ἀπομόνωση τοῦ φέουδου κατά τόν ἴδιο τρόπο πού ἐπιζητοῦσαν τήν πνευματική ἀπομόνωση στά μοναστήρια καί τήν κοινωνική καί πολιτική ἀπομόνωση στά πλαίσια τῆς φεουδαλιστικῆς δομῆς.

Οἱ τέχνες, ἡ παιδεία, τό ἐμπόριο, ἡ παραγωγή καί ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας μειώθηκαν στό ἐλάχιστο. Ἡ χρήση τοῦ χρήματος ἐξαφανίστηκε σχεδόν ὁλοκληρωτικά. Ὁ πληθυσμός ἦταν λιγοστός, ἡ παραγωγή πενιχρή καί ἡ φτώχεια ἀκραία· οἱ κοινωνικές δομές, πρωτόγονες. Ὑπῆρχαν αὐτοί πού προσεύχονταν, αὐτοί πού πολεμοῦσαν καί αὐτοί πού δούλευαν. Οἱ κυρίαρχες ἀξίες ἀντικατόπτριζαν μιά σκληρή καί δυσειδαίμονη κοινωνία – ὁ πόλεμος καί ἡ προσευχή ἀποτελοῦσαν τίς μόνες ἀποδεκτές δραστηριότητες· αὐτοί πού πολεμοῦσαν, πολεμοῦσαν γιά τήν ἁρπαγή καί αὐτοί πού προσεύχονταν, προσεύχονταν ἀπό δυσειδαιμονία. Ἐκεῖνοι πού δούλευαν θεωροῦνταν ποταποί δουλοπάροικοι. Τά δάση θέριεψαν, κατοικημένα ἀπό ἄγρια ζῶα καί σύμφωνα μέ τή λαϊκή φαντασία, ἀπό στοιχειά, νεράιδες, μάγισσες καί δαίμονες. Στόν καταπιεσμένο καί καταθλιπτικό αὐτό κόσμο, ἡ ἐμφάνιση τῶν πόλεων μεταξύ τοῦ 10ου καί 13ου αἰώνα, ἐκπροσωποῦσε ἕνα καινούργιο στοιχεῖο πού ἄλλαξε τήν πορεία τῆς ἱστορίας.

Ἀρκετά χρόνια πρίν, ὁ βέλγος ἱστορικός Henri Pirenne διατύπωσε μία γενική θεωρία γιά νά ἐξηγήσει τήν ἐμφάνιση τῶν πόλεων στά διάφορα μέρη τῆς Εὐρώπης.[1] Ὁ Pirenne ἐπιχείρησε νά συμπυκνώσει ἐντελῶς διαφορετικές ἐμπειρίες σ'

ἕνα μοναδικό μοντέλο καί κανείς δέν μπορεῖ νά ἀρνηθεῖ ὅτι τό μοντέλο αὐτό εἶναι καί εὐφυές καί προκλητικό. Ὅμως ὁ Pirenne ἀπέτυχε καί ὁ βασικός λόγος γι' αὐτό ἦταν, ὅτι ὑπερτόνισε τήν μορφολογία τοῦ φαινομένου ἀντί νά ἀναλύσει τήν ἐσωτερική του φύση. Ἡ θεωρία τοῦ «portus», πού ἁπλώθηκε, ἀπορρόφησε τόν ἀρχικό ὀχυρωμένο πυρήνα τοῦ φέουδου καί πού σταδιακά γέννησε τήν νέα ἀστική μονάδα, ἰσχύει γιά τίς Κάτω Χῶρες, τή βόρεια Γαλλία και γιά μέρη τῆς Ἀγγλίας, ἀλλά δέν ἀνταποκρίνεται στήν πραγματικότητα ἄλλων περιοχῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης.

Σύμφωνα μέ τήν Edith Ennen, ἡ Δυτική Εὐρώπη θά πρέπει νά ὑποδιαιρεθεῖ σέ τρεῖς περιοχές: α) τήν Ἰταλία, τήν Ἱσπανία καί τήν νότια Γαλλία, ὅπου οἱ πόλεις παρά τήν οἰκονομική ἐξαθλίωσή τους ἐξακολουθοῦσαν νά ὑπάρχουν κατά τή διάρκεια τοῦ Μεσαίωνα καί ὅπου ὁ συνδετικός τους κρίκος μέ τό παρελθόν οὐσιαστικά διατηρήθηκε· β) τήν Ἀγγλία, τή βόρεια Γαλλία καί τίς Κάτω Χῶρες, τήν Ἑλβετία, τή Ρουμανία, τή νότια Γερμανία καί τήν Αὐστρία, περιοχές στίς ὁποῖες μέ τήν πτώση τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας παρατηρήθηκε συρρίκνωση τῶν πόλεων, ἀλλά καί στίς ὁποῖες, ὡστόσο, οἱ μεσαιωνικές πόλεις ἐπιδεικνύουν τά χαρακτηριστικά γνωρίσματα τῆς ρωμαϊκῆς δραστηριότητας καί γ) τή βόρεια Γερμανία καί τήν Σκανδιναυία, ὅπου ἡ ρωμαϊκή ἀστική παράδοση δέν εἶχε καμιά ἀπολύτως ἐπιρροή.[2]

Τό μειονέκτημα τῶν κατηγοριοποιήσεων αὐτοῦ τοῦ εἴδους εἶναι ὅτι μποροῦν συνεχῶς νά πολλαπλασιάζονται. Στή Νότια Εὐρώπη, τήν ὁποία ἡ Ennen θεώρησε ὡς ἑνιαία μονάδα, μποροῦμε νά διακρίνουμε διαφορές ἀνάμεσα στή βόρεια καί νότια Ἰταλία, καθώς καί ἀνάμεσα στή βόρεια καί νότια Γαλλία. Σημαντικές διαφορές μποροῦμε νά ἐντοπίσουμε εὔκολα ἀνάμεσα στήν Ἰταλία καί τήν Ἱσπανία: στή βόρεια Ἰταλία, οἱ εὐγενεῖς τῶν κατώτερων βαθμίδων ἔπαιξαν οὐσιαστικό ρόλο στό κίνημα ἀνάπτυξης τῶν πόλεων.[3] Στήν Ἱσπανία, τό κίνημα αὐτό δέν μπορεῖ νά γίνει κατανοητό, παρά μόνο ἄν συνδεθεῖ μέ τό κίνημα τοῦ *Reconquista* καί τήν ἀραβική ἐπιρροή.

2. Ennen, *Different Types*, σ. 399-411.
3. Sestan, *Città conale italiana*, σ. 75-95.

Οἱ διαφορές αὐτές, ὡστόσο, δέν μποροῦν νά ἀπαλείψουν τήν οὐσιαστική ἑνότητα τοῦ κοινωνικοπολιτισμικοῦ καί οἰκονομικοῦ κινήματος, πού εἶχε κοινές ρίζες, εἴτε ἔπαιρνε τή μορφή μιᾶς ἀναβίωσης τῆς ἀρχαίας ρωμαϊκῆς πόλης, εἴτε τῆς δημιουργίας μιᾶς καινούριας πόλης γύρω ἀπό κάποιο φρούριο, ἕνα μοναστήρι ἤ ἕνα αὐτοκρατορικό ἀνάκτορο. Ἡ ἑνότητα δέν θά πρέπει νά ἀναζητηθεῖ στίς μορφές πού, κατ' ἀνάγκην, διαφέρουν ἀπό μέρος σέ μέρος. Ἡ ἑνότητα θά πρέπει νά ἀναζητηθεῖ στήν οὐσία τῆς ἐξέλιξης αὐτῆς.

Στήν καρδιά τῆς ἀστικῆς ἀνάπτυξης, βρισκόταν ἕνα μαζικό μεταναστευτικό ρεῦμα. Οἱ πόλεις μεγάλωσαν, ἐπειδή αὐξήθηκε ὁ πληθυσμός τους. Ὅμως ἡ αὔξηση τῶν ἀστικῶν πληθυσμῶν δέν ὀφειλόταν στήν αὔξηση τῶν γεννήσεων. Ἡ γεννητικότητα τῶν ἀστικῶν πόλεων δέν ξεπερνοῦσε ποτέ σέ σημαντικό βαθμό τήν θνησιμότητα: ὁ ἀστικός πληθυσμός αὐξήθηκε λόγω τῆς εἰσροῆς ἑνός μεγάλου ἀριθμοῦ ἀτόμων ἀπό τήν ὕπαιθρο.

Δύο ὑπῆρξαν οἱ κύριοι λόγοι τοῦ μεταναστευτικοῦ ρεύματος: οἱ δυνάμεις ἀπώθησης (push forces) καί οἱ δυνάμεις ἕλξης (pull forces), λόγοι πού δέν ἦταν ἀναγκαστικά ἐναλλακτικοί. Μεταξύ τοῦ 10ου καί 13ου αἰώνα, ἡ οἰκονομική δραστηριότητα τῆς εὐρωπαϊκῆς ὑπαίθρου παρουσίαζε ἀνοδική πορεία, πράγμα πού ὀφειλόταν ἐν μέρει στίς τεχνολογικές καινοτομίες, ἐν μέρει στίς ἐπενδύσεις καί ἐν μέρει στήν ἀναδιοργάνωση τῆς ἰδιοκτησίας. Παρά τή συνεχή ὅμως βελτίωση τῶν οἰκονομικῶν συνθηκῶν, ἐν γένει, ἡ ζωή τῆς πλειοψηφίας τοῦ πληθυσμοῦ παρέμεινε κατ' οὐσίαν δύσκολη. Γιά τούς περισσότερους δουλοπάροικους δέν διακρινόταν καμιά προοπτική ἀπαλλαγῆς ἀπό τά δεσμά τους, ἐνῶ γιά τούς εὐγενεῖς τῶν κατώτερων βαθμίδων δέν διαφαινόταν κανένας τρόπος παράκαμψης τῆς κυριαρχίας τοῦ κατεστημένου. Ἀκριβῶς στό σημεῖο αὐτό, ἡ πόλη εἰσέρχεται στό προσκήνιο σάν ἕνα στοιχεῖο νεωτερισμοῦ, σάν τόν τόπο, ὅπου θά μποροῦσε νά ἀναζητήσει κανείς τήν τύχη του. Γιά τούς ἀνθρώπους τῆς Εὐρώπης, ἀπό τόν 11ο ὥς τόν 13ο αἰώνα, ἡ πόλη ἦταν ὅ,τι ἦταν ἡ Ἀμερική γιά τούς Εὐρωπαίους τοῦ 19ου αἰώνα. Ἡ πόλη ἐκπροσωποῦσε τό «σύνορο», ἕνα νέο καί δυναμικό κόσμο, ὅπου οἱ ἄνθρωποι εἶχαν τήν αἴσθηση ὅτι μποροῦσαν νά διαρρήξουν τούς δεσμούς τους μέ τό δύσκολο παρελθόν

τους, ὅπου οἱ ἄνθρωποι πρόσβλεπαν στήν ἐξεύρεση εὐκαιριῶν οἰκονομικῆς καί κοινωνικῆς ἐπιτυχίας, ὅπου οἱ ἀρτηριοσκληρωτικοί παραδοσιακοί θεσμοί δέν εἶχαν πιά καμιά ἰσχύ, καί ὅπου θά ὑπῆρχε πλούσια ἀνταμοιβή τῆς πρωτοβουλίας, τῆς τόλμης καί τῆς ἐργατικότητας. *«Stadtluft machts Frei»* («ὁ ἀέρας τῆς πόλης σέ κάνει ἐλεύθερο»), ἔλεγαν οἱ κάτοικοι τῶν γερμανικῶν πόλεων. Ἡ κύρια διαφορά δέν ἀφοροῦσε τό γεγονός ὅτι ὁ δουλοπάροικος, ἔχοντας δραπετεύσει ἀπό τή ζωή του στά χωράφια, ἀνακτοῦσε τήν ἐλευθερία του στήν πόλη, ἀλλά τό ὅτι ὁλόκληρη ἡ κοινωνική ἀτμόσφαιρα τῶν πόλεων εὐνοοῦσε τή δημιουργική φιλοδοξία καί τήν ἱκανότητα ὅλων τῶν κατοίκων της, εἴτε αὐτοί ἀνῆκαν στίς κατώτερες βαθμίδες τῆς φεουδαρχικῆς ἀριστοκρατίας, εἴτε ἦταν ἔμποροι ἤ τεχνίτες. Στήν πόλη, ἡ ἐργασία εἶχε μιά ἀξιοπρέπεια ἐγγενῆ καί ὅλα τά ἔντιμα ἐπαγγέλματα ἀπέκτησαν ἀξία. Αὐτό δέν σημαίνει, ὡστόσο, ὅτι ἡ δημοκρατία στά πλαίσια τοῦ Δήμου, βασιζόταν στίς ἀρχές τῆς ἰσότητας καί τῆς καθολικότητας. Ὁποιαδήποτε ἀξίωση γιά ἀπόλυτη ἰσότητα θά φαινόταν σάν ἀπόπειρα ἀνατροπῆς τῆς τάξης πού καθόριζε ὁ ἴδιος ὁ Θεός. Ἡ κοινωνική ἄνοδος καί θέση ἀποτέλεσε κύριο μέλημα τῶν κατοίκων τῆς μεσαιωνικῆς πόλης, ἀπό τά πρῶτα κιόλας στάδια ὕπαρξής της, μέλημα πού κατάντησε ἐμμονή κατά τήν περίοδο τῆς Ἀναγέννησης.

Οἱ πόλεις γέμισαν ἀπό ἀνθρώπους πού εἶχαν ἀγόγγυστα ἐγκαταλείψει τόν ἀγροτικό καί φεουδαρχικό κόσμο σέ ἀναζήτηση ἑνός νέου, διαφορετικοῦ κόσμου. Ἡ κοινωνία τῶν πόλεων, μεγάλωσε καί ἀναπτύχθηκε σέ ἀντιδιαστολή μέ τήν γύρω ἀπό αὐτή ὕπαιθρο χώρα. Τά τείχη τῆς πόλης, πέρα ἀπό τήν πρακτική σκοπιμότητά τους, εἶχαν καί συμβολική σημασία: ἀποτελοῦσαν τά ὅρια δύο ἀντιμαχόμενων πολιτισμικῶν ὀντοτήτων. Ἀκριβῶς, ἡ σύγκρουση αὐτή ἦταν ἐκείνη πού προσέδωσε τόν ἀδιαφιλονίκητο χαρακτήρα της στήν μεσαιωνική πόλη καί πού ἀνήγαγε τήν ἐπανάσταση τῶν πόλεων τῆς περιόδου ἀπό τόν 11ο ἕως τόν 13ο αἰώνα, σέ σταθμό τῆς παγκόσμιας ἱστορίας.

Πόλεις ὑπῆρξαν στήν ἀρχαία Αἴγυπτο καί κατά τήν περίοδο τῆς κλασικῆς ἑλληνικῆς καί ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητας. Στή διάρκεια τοῦ Μεσαίωνα ὑπῆρχαν πόλεις στήν Κίνα, καθώς καί στήν Βυζαντινή ἐπικράτεια. Οἱ πόλεις ὅμως τῆς Μεσαιω-

νικῆς καί 'Αναγεννησιακῆς Εὐρώπης παρουσίαζαν κάποια οὐσιαστική διαφορά ὡς πρός τίς πόλεις ἄλλων περιοχῶν καί περιόδων. Στίς πόλεις τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητας, ὅπως καί στίς πόλεις τῆς Κίνας καί τοῦ Βυζαντίου, οἱ ἔμποροι, οἱ ἐλεύθεροι ἐπαγγελματίες καί οἱ τεχνίτες δέν μπόρεσαν ποτέ νά ἀποκτήσουν κοινωνικά περίοπτη θέση. 'Ακόμη καί ὅταν ἀπόκτοῦσαν πλούτη, ἀποδέχονταν τήν κατωτερότητα τῆς κοινωνικῆς τους θέσης. Οἱ ἄρρηκτα συνδεμένες μέ τή γῆ ἀξίες τῶν ἀνώτερων τάξεων διαπερνοῦσαν ὁλόκληρη τήν κοινωνία· καί καθώς ἡ τάξη τῶν γαιοκτημόνων-εὐγενῶν κυριαρχοῦσε καί στήν ὕπαιθρο καί στήν πόλη, κοινωνικά, πολιτικά καί πολιτισμικά ἰσχυρές δυνάμεις συνοχῆς ἐξαφάνιζαν τίς διαφορές ἀνάμεσα στόν κόσμο τῶν πόλεων καί τῆς ὑπαίθρου. Ἡ πόλη δέν ἀποτελοῦσε αὐτή καθ' ἑαυτή μιάν ἀνεξάρτητη ὀργανωμένη ὀντότητα, ἀλλά ἦταν μᾶλλον ἕνα ὀργανικό στοιχεῖο μέσα στό εὐρύτερο πλαίσιο ἑνός κόσμου στόν ὁποῖο, οἱ πόλεις δέν ἦταν παρά συμπλήρωμα τῆς ὑπαίθρου.

Ἡ σκοπιμότητα τῆς διάκρισης τῆς πόλης ἀπό τήν ὕπαιθρο ἦταν καθαρά πρακτική, καθώς τό Ρωμαϊκό Δίκαιο δέν θεσμοθετοῦσε καμιά διαφορά μεταξύ τῶν πολιτῶν, πού νά ἐκπηγάζει ἀπ' τόν τόπο κατοικίας τους. Στή Μεσαιωνική Εὐρώπη, ἀντίθετα, ἡ πόλη ἀπέκτησε μιά δική της ὀντότητα. Ἡ μεσαιωνική πόλη δέν ἀποτελοῦσε ἕνα ἁπλό τμῆμα ἑνός εὐρύτερου ὀργανικοῦ συνόλου, ἀλλά ἕναν ἰδιαίτερο ὀργανισμό, μέ συνείδηση τῆς ζηλευτῆς αὐτονομίας του καί τῆς διαφοροποίησής του ἀπό τήν γειτονική ὕπαιθρο. Τά τείχη, ἡ τάφρος καί οἱ πύλες ἀποτελοῦσαν τά φυσικά ὅρια τῆς πόλης ἀπό τήν γύρω περιοχή. Πολύ πιό σημαντικό ἀπό τό γεωγραφικό αὐτό διαχωρισμό ὅμως, εἶναι τό γεγονός ὅτι ἡ πόλη ἀποτελοῦσε ἰδιαίτερη ὀντότητα καί ἀπό νομικῆς πλευρᾶς. Ὅταν κάποιο ἄτομο περνοῦσε τίς πύλες τῆς πόλης γινόταν ὑποκείμενο ἑνός διαφορετικοῦ νομικοῦ καθεστῶτος, ὅμοια μέ τά ἄτομα, πού στή σημερινή ἐποχή διασχίζουν τά σύνορα, περνώντας ἀπ' τήν μιά χώρα στήν ἄλλη. 'Από πολιτισμικῆς πλευρᾶς, ἡ ἀντίθεση δέν ἦταν λιγότερο ἔντονη ἀπ' αὐτή πού ἴσχυε στό οἰκονομικό πεδίο. Οἱ ἔμποροι, οἱ ἐλεύθεροι ἐπαγγελματίες καί οἱ τεχνίτες πού ζοῦσαν στίς πόλεις δέν ἀναγνώριζαν καμία ὑπεροχή στόν ἀγροτικό κόσμο ἤ τίς ἀξίες του· ἀντίθετα ἀνέπτυξαν ἕνα δικό τους πολιτισμικό πλαίσιο καί δικές τους ἀξίες. Ἡ

ἀνάπτυξη τῶν εὐρωπαϊκῶν πόλεων τῆς περιόδου μεταξύ τοῦ 11ου καί 13ου αἰώνα, δέν ἦταν μιά ἐπιμέρους ἐκδήλωση κάποιων περιορισμένων γεωγραφικά ἐξελίξεων. Ἀντίθετα, ἀποτελοῦσε τήν ἔκφραση μιᾶς πολιτισμικῆς καί κοινωνικῆς ἐπανάστασης, πού ὡς κέντρο ἐπιχειρήσεών της χρησιμοποίησε τίς πόλεις. Οἱ πρόμαχοι τοῦ ἀγροτοφεουδαρχικοῦ κατεστημένου εἶχαν ἐπίγνωση τοῦ γεγονότος αὐτοῦ καί δέν ἀπέκρυβαν τόν ἀποτροπιασμό τους. «Communio-novum ac pessimum nomen» σχολίασε ὁ Guilbert τοῦ Nogent. Καί ὁ Otto τοῦ Frisingen, θεῖος τοῦ Φρειδερίκου Μπαρμπαρόσσα ἔγραψε:[4]

> «Στίς Κοινότητες τῆς Ἰταλίας δέν ἀπαξιοῦν νά απονείμουν τίς ζῶνες τῆς ἱπποσύνης ἤ τῆς τιμητικῆς θέσης σέ νεαρούς κατώτερης προέλευσης καί ἀκόμη σέ ἐργάτες τῶν πιό ποταπῶν μηχανικῶν τεχνῶν, τούς ὁποίους ἄλλοι λαοί ἀπομονώνουν σάν τήν πανώλη, ἀπό τούς εὐυπόληπτους καί ἔντιμους κύκλους».

Μέ τόν καιρό, οἱ κάτοικοι τῶν πόλεων ἀπέκτησαν μιά μοναδική προσωπική θέση. Ἦταν οἱ ἀστοί («burghers»). Στην Φλάνδρα, ἡ χρήση τοῦ ὅρου «burgensis» πρίν τό 1100 ἔχει πιστοποιηθεῖ σέ τρεῖς μόνο περιοχές (St. Omer, Cambrai καί Huy). Κατά τή διάρκεια τοῦ 12ου αἰώνα, αὐτή ἡ χαρακτηριστικά μεσαιωνική ἔκφραση διαδόθηκε σ' ὁλόκληρη τή Δυτική Εὐρώπη.

Ὁ πολιτικός καί κοινωνικός θρίαμβος τῆς μεσαίας τάξης τῶν πόλεων καί οἱ ἰδιόμορφες ἀξίες της εἶχαν ἐπαναστατικές συνέπειες στήν οἰκονομία. Τό νέο αὐτό σύνολο ἀξιῶν δημιούργησε νέους τύπους ἐπιθυμιῶν καί ἡ οἰκονομική ἐπιτυχία τῶν νέων τάξεων ἐπένδυσε τίς ἐπιθυμίες αὐτές μέ ἀξιόλογη ἀγοραστική δύναμη. Τό γεγονός τοῦ ὅτι ἡ ἱστορία τῆς μεσαιωνικῆς πόλης ἀποδείχθηκε τόσο διαφορετική, ὡς πρός τά τελικά της ἐπακόλουθα, ἀπό τήν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς *πόλεως*, τῆς ρωμαϊκῆς *urbs* ἤ τέλος τῆς κινέζικης πόλης σχετίζονταν σέ μεγάλο βαθμό μέ τή δομή τῆς ἐνεργοῦς ζήτησης.

Ἔχοντας νά ἀντιμετωπίσουν ἕναν ἐχθρικό περίγυρο, οἱ κάτοικοι τῆς πόλης αὐθόρμητα ἀνέπτυξαν μεταξύ τους ἑνότητα καί συνεργασία. Οἱ κάτοικοι τῶν συνόρων πρέπει νά εἶναι

4 *Gesta Federici* 2, 12 RRGGSS 54.

ἑνωμένοι. Στόν φεουδαρχικό κόσμο συνήθως ἐπικρατοῦσε μιά κάθετη ἱεραρχική δομή, σύμφωνα μέ τήν ὁποία, οἱ μεταξύ τῶν ἀνθρώπων σχέσεις ὑπαγορεύονταν ἀπό τίς εὔνοιες τοῦ τιμαρίου καί τίς ὑπηρεσίες τῆς ἀπονομῆς τίτλων καί τῆς ἀπόδοσης φόρων τιμῆς τοῦ ἄρχοντα, τοῦ ὑποτελῆ καί τοῦ δουλοπάροικου. Στίς πόλεις ἀναπτύχθηκε μιά ὁριζόντια διάταξη πού βασιζόταν στήν ἐπί ἴσοις ὅροις συνεργασία. Ἡ *συντεχνία*, ἡ *ἀδελφότητα*, τό *πανεπιστήμιο*, καί πάνω ἀπ' ὅλα ἡ κορωνίδα τῶν συνενώσεων αὐτῶν, ἡ ἐνοριακή συνένωση ὅλων τῶν πολιτῶν, ἡ *Commune* (ἡ Κοινότητα) ἦταν οἱ θεσμοί πού δημιουργήθηκαν σάν βάση τῶν νέων ἀντιλήψεων, πού μέ τήν σειρά τους ἀντανακλοῦσαν τά νέα ἰδανικά.

Κατ' αὐτόν τόν τρόπο, ἡ πόλη, ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἄν ἀναπτύχθηκε ἀπό κάποιο portus πού βρισκόταν δίπλα σ' ἕνα φεουδαρχικό κάστρο ἤ ἀπό τό ἄν ἀναδύθηκε πάνω στά θεμέλια τῶν ρωμαϊκῶν οἰκισμῶν, ἀποτελοῦσε στήν οὐσία ἕνα καινούριο φαινόμενο: ἦταν ὁ πυρήνας μιᾶς νέας κοινωνίας πού δημιούργησε νέες κοινωνικές δομές, ἀνακάλυψε ἐκ νέου τό κράτος καί ἀνέπτυξε ἕνα καινούριο σύνολο πολιτισμικῶν ἀξιῶν καί μιά νέα οἰκονομική ὀργάνωση. Γιά τόν ἀγροτικό κόσμο, πού τόν περιέβαλλε, ὁ ἐπιτυχημένος ἀστός δέν ἔτρεφε παρά αἰσθήματα περιφρόνησης. «La villa fa buone bestie e cattivi uomini» («ἡ ὕπαιθρος παράγει καλά ζῶα καί κακούς ἀνθρώπους»), ἔγραφε ὁ Paolo da Certaldo. Ὅπου ὁ φεουδαρχικός της περίγυρος διέθετε πολύ πιό ἰσχυρές ἀπό αὐτήν δυνάμεις, ὅπως στήν Γερμανία, ἡ πόλη τελοῦσε ὑπό ἄμυνα, προστατευόμενη ἀπό τά τείχη της, τόν πλοῦτο της καί τήν ὑπερηφάνεια πού ἀντλοῦσε ἀπό τήν καλλιτεχνική καί οἰκονομική της ἄνθηση. Ὅπου ἡ πόλη ἀναπτύχθηκε σέ βαθμό πού τήν καθιστοῦσε ἱκανή νά ἀνατρέψει τίς ὑπάρχουσες ἰσορροπίες ὡς πρός τόν φεουδαρχικό της περίγυρο, ὅπως στήν Ἰταλία, ἡ πόλη προχώρησε στήν κατάκτηση τῆς γύρω περιοχῆς. Τά γεγονότα πού ἐπακολούθησαν ἔφεραν τήν σφραγίδα τῆς πολιτισμικῆς διαφοροποίησης τῶν πόλεων ἔναντι τῆς ὑπαίθρου. Ἡ πόλη δέν δημιούργησε, οὔτε εἶχε πρόθεση νά δημιουργήσει ἕνα περιφερειακό σῶμα· ἀντ' αὐτοῦ πρόβαλε τό δικαίωμα τῆς κατάκτησης. Ἡ σχέση μεταξύ τῶν πόλεων καί τῶν κτήσεών τους τόν 13ο καί 14ο αἰώνα προσομοιάζει περισσότερο μέ αὐτή πού ὑπῆρχε ἀνάμεσα στά εὐρωπαϊκά

κράτη τοῦ 19ου αἰώνα καί τίς κτήσεις τους, παρά μέ τήν σχέση πού ὑφίσταται μεταξύ τῆς πρωτεύουσας μιᾶς περιφέρειας καί τῆς ἴδιας τῆς περιφέρειας στήν ἐποχή μας.

Μέ τήν ἐμφάνιση τῆς μεσαιωνικῆς πόλης καί τήν ἀνάπτυξη τῆς ἀστικῆς τάξης σ' αὐτές, μιά νέα Εὐρώπη γεννήθηκε. Κάθε τομέας τῆς κοινωνικῆς καί οἰκονομικῆς ζωῆς ἄλλαξε ὄψη. Οἱ ἀξίες, οἱ προσωπικές συνθῆκες καί σχέσεις, οἱ μορφές διοίκησης, ἡ ἐκπαίδευση, ἡ παραγωγή, καί ἡ ἀνταλλαγή ὑποβλήθηκαν σέ δραστικούς μετασχηματισμούς.

Ἡ ἐπανάσταση τῶν πόλεων τοῦ 11ου καί 12ου αἰώνα ἀποτέλεσε τό προοίμιο καί δημιούργησε τίς προϋποθέσεις της βιομηχανικῆς ἐπανάστασης τοῦ 19ου αἰώνα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ: ΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΠΙΔΗΜΙΕΣ

Μπορεῖ νά πεῖ κανείς γενικά, ὅτι στίς ἀρχές τῆς νέας χιλιετηρίδας, ὁ πληθυσμός τῆς Εὐρώπης ἦταν λιγοστός καί διάσπαρτος σ' ὁλόκληρη τήν ἤπειρο: γύρω στά 1000 μ.Χ. δέν ὑπῆρχαν πάνω ἀπό 30 μέ 35 ἑκατομμύρια ἄνθρωποι σ' ὁλόκληρη τήν Εὐρώπη, συμπεριλαμβανομένης καί τῆς Ρωσίας καί τῶν Βαλκανίων. Ἀπό τόν 10ο αἰώνα μέχρι τίς ἀρχές τοῦ 14ου αἰώνα, ὁ πληθυσμός αὐξήθηκε ἀργά ἀλλά σταθερά.[1] Κατά τήν περίοδο αὐτή, ὁ πληθυσμός τῆς Γαλλίας, Γερμανίας καί τῶν Βρετανικῶν Νήσων πιθανά τριπλασιάστηκε, ἐνῶ ὁ πληθυσμός τῆς Ἰταλίας διπλασιάστηκε. Μέχρι τίς δεκαετίες τοῦ 1330 καί 1340, ὁ πληθυσμός τῆς Εὐρώπης θά πρέπει νά ἀνερχόταν σέ 80 ἑκατομμύρια. Μετά τό 1348, ἐνέσκηψε ἡ Μαύρη Πανώλη πού ξεκλήρισε περίπου 25 ἑκατομμύρια μέσα σέ δύο χρόνια. Πόλεμοι, λιμοί καί πάνω ἀπ' ὅλα οἱ φοβερές ἐπιδημίες ἔπλητταν ἀσταμάτητα τούς εὐρωπαϊκούς λαούς κατά τή διάρκεια τῶν ἑπόμενων 150 περίπου χρόνων καί ἡ πληθυσμιακή ἀνάκαμψη ἐπιβραδύνθηκε κατά πολύ. Στό τέλος τοῦ 15ου αἰώνα, ὁ πληθυσμός τῆς Εὐρώπης παρέμενε στό ὅριο τῶν 80 περίπου ἑκατομμυρίων. Τόν 16ο αἰώνα, ὑπῆρξε μιά σημαντική αὔξηση καί μέ τήν ἀρχή τοῦ 17ου αἰώνα, ἡ Εὐρώπη θά πρέπει νά ἀριθμοῦσε περίπου 100 ἑκατομμύρια. Οἱ πόλεμοι καί οἱ ἐπιδημίες τοῦ 17ου αἰώνα, οὐσιαστικά σταθεροποίησαν τόν πληθυσμό σ' αὐτό τό ἐπίπεδο καί γύρω στά 1700 ἡ Εὐρώπη θά πρέπει νά ἀριθμοῦσε 110 ἑκατομμύρια κατοίκους. Αὐτή εἶναι μιά πολύ σχηματική περιγραφή τῶν συνολικῶν μεγεθῶν τοῦ πληθυσμοῦ τῆς προβιομηχανικῆς Εὐρώπης (βλ. Πίνακα 1, σ. 16).

1. Μία διαπραγμάτευση τῶν στοιχείων πού πιστοποιοῦν τήν πληθυσμιακή αὐτή αὔξηση θά βρεῖ κανείς στό: Genicot, *On the Evidence of Growth of Population*, σ. 14-23.

Μερικά ἀπό τά κύρια χαρακτηριστικά τοῦ ὑπό ἐξέταση πληθυσμοῦ ἔχουν ἤδη συζητηθεῖ, ἀλλά ἴσως νά εἶναι χρήσιμο νά θυμηθοῦμε τουλάχιστον δύο σημεῖα. Πρῶτον, ἐξαιτίας τῶν αὐξομειώσεων τοῦ πληθυσμοῦ τῆς προβιομηχανικῆς Εὐρώπης κυριαρχοῦσαν σταθερά οἱ μικρές ὁμάδες ἡλικιῶν. Δεύτερον καί παρά τήν αὔξηση πού σημειώθηκε κατά τήν περίοδο ἀπό τόν 11ο ἕως τόν 13ο αἰώνα καί κατόπιν κατά τόν 16ο αἰώνα, ὁ πληθυσμός τῆς Εὐρώπης παρέμεινε σχετικά μικρός. Στό ὅριο τῆς δημογραφικῆς τους ἔκρηξης, οἱ πληθυσμοί τῶν μεγαλύτερων χωρῶν κυμαίνονταν ἀπό 10 ἕως 18 ἑκατομμύρια (βλ. Πίνακα 1, Κεφ. 1) καί πολύ λίγες πρωτεύουσες κατάφεραν νά φθάσουν τό ὅριο τῶν 100.000 κατοίκων (βλ. Πίνακα 1, στό Παράρτημα). Ἐάν ἤθελε κανείς νά δώσει μιά ἰδιαίτερα συνοπτική καί περιεκτική ἐξήγηση τῶν χαρακτηριστικῶν αὐτῶν, θά μποροῦσε νά πεῖ ὅτι, κατά βάση, ὁ εὐρωπαϊκός πληθυσμός παρέμεινε νέος, ἐξαιτίας τῆς ὑψηλῆς γεννητικότητας καί λιγοστός ἐξαιτίας τῆς ὑψηλῆς θνησιμότητας. Καί τά δύο αὐτά σημεῖα χρειάζονται περαιτέρω σχόλια.

Συνηθίζεται στίς μέρες μας, στούς κύκλους τῶν ἐρευνητῶν νά γίνεται μιά ἀναφορά σέ κάποιους πολιτισμικούς παράγοντες πού εὐνόησαν μέ τόν ἕνα ἤ τόν ἄλλο τρόπο τόν περιορισμό τῆς γεννητικότητας στήν προβιομηχανική Εὐρώπη. Λέγεται, συνήθως, γιά παράδειγμα, ὅτι ὁ θεσμός τοῦ γάμου στή Δυτική Εὐρώπη χαρακτηριζόταν ἀπό ἰδιομορφίες μοναδικές ἤ σχεδόν μοναδικές στόν κόσμο. Οἱ ἰδιομορφίες αὐτές τοῦ εὐρωπαϊκοῦ προτύπου ἦταν: α) ἕνα σχετικά ὑψηλό ποσοστό ἀνθρώπων πού δέν παντρεύονταν ποτέ· β) σύναψη γάμου σέ προχωρημένη ἡλικία.[2] Ὡς πρός τό πρῶτο σημεῖο προβάλλεται μέ ἔμφαση ὁ ἰσχυρισμός ὅτι ἡ ἀγαμία ὄχι μόνο δέν καταδικαζόταν, ὅπως συνέβαινε στίς ἀνατολικές κοινωνίες,[3] ἀλλά γενικά ἐξυμνεῖτο. Γιά τούς ἱερεῖς, ὅπως καί γιά τούς μοναχούς, καί τῶν δύο

2. Hajnal, *European Marriage Patterns*, σ. 101-140.

3. Ὁ Ἰταλός ἱεραπόστολος Πατήρ Matteo Ricci, ἀνέφερε ἀπό τήν Κίνα τόν 16ο αἰώνα ὅτι «ἡ ἀγαμία καταδικάζεται καί ἡ πολυγαμία ἐπιτρέπεται» (Gallagher, *The Journals*, σ. 97). Στά τέλη τοῦ 18ου αἰώνα, ὁ Ἄγγλος John Barrow ἀνέφερε ἀπό τήν Κίνα, «Ἡ κοινή γνώμη θεωρεῖ τήν ἀγαμία ἐπαίσχυντη καί ὅποιος ἐξακολουθεῖ νά παραμένει ἀνύπαντρος πέρα ἀπό κάποια ἡλικία ἀποκτᾶ κακή φήμη». (Barrow, *Travels*, σ. 398-399).

φύλων, ἡ ἀγαμία ἀποτέλεσε πραγματικά κανόνα ζωῆς. Μέχρι πρόσφατα στήν Εὐρώπη, τό νά εἶσαι διανοούμενος ἦταν ἀσυμβίβαστο μέ τόν γάμο. Ἡ τραγωδία τοῦ Ἀβελάρδου βασιζόταν στόν κοινωνικό αὐτό θεσμό. Μέχρι τά τέλη τοῦ Μεσαίωνα, ἡ σχολή τῆς Ἰατρικῆς τοῦ Παρισιοῦ δέν ἐπέτρεπε σέ ἔγγαμους νά ἀποφοιτοῦν. Στήν Ὀξφόρδη καί τό Καίμπριτζ μέχρι τά τέλη τοῦ 19ου αἰώνα, οἱ ἔγγαμοι δέν γίνονταν δεκτοί στούς ἀκαδημαϊκούς κύκλους.

Ἡ σύναψη γάμου ἀποφεύγονταν καί γιά οἰκονομικούς λόγους –γιά νά διαφυλάξουν τήν οἰκογενειακή περιουσία ἀπό τίς κατατμήσεις ἤ γιά νά ἀποφύγουν τό κόστος πού συνεπαγόταν. Ὁ Fynes Moryson, ἐνθουσιώδης καί πνευματώδης Ἄγγλος περιηγητής, πού ἐπισκέφθηκε τήν Εὐρώπη στήν περίοδο ἀνάμεσα στά τέλη τοῦ 16ου αἰώνα καί στίς ἀρχές τοῦ 17ου παρατήρησε:[4]

> «Στήν Ἰταλία, ὁ γάμος εἶναι πράγματι ζυγός, καθόλου εὔκολος, ἀντίθετα τόσο ἐπαχθής ὥστε τά ἀδέλφια σέ τίποτα δέν συμφωνοῦν καλύτερα κι ὅμως συναγωνίζονται μεταξύ τους ὡς πρός αὐτό, δηλαδή νά παραμείνουν ἀνύπαντροι, καί ἐκεῖνος πού ἀπό τήν ἐλεύθερη βούλησή του ἤ ἀπό πειθώ θελήσει νά πάρει μιά γυναίκα, πρός συνέχιση τῆς διαδοχῆς τους, θά πρέπει νά εἶναι βέβαιος ὅτι οἱ ὑπόλοιποι θά σεβαστοῦν καί τήν γυναίκα του καί τήν τιμή της –πέρα ἀπό τήν ἁπλόχερη συνεισφορά στήν συντήρησή της– ὥστε νά εἶναι αὐτοί ἐλεύθεροι νά χαροῦν τήν εὐχαρίστηση πού προσφέρουν οἱ γυναῖκες γενικά. Καί ἔχοντας τήν ἐλευθερία αὐτή, ζοῦν πιό εὐτυχισμένοι ἀπό τά ἄλλα ἔθνη. Γιατί σέ ἐκεῖνα τά λιτά κράτη, οἱ ἀνύπαντροι ζοῦν μέ λίγα ἔξοδα καί δέν ἀπασχολοῦν τήν συνείδησή τους οἱ ἐξωγαμιαῖες σχέσεις, πού θεωροῦνται ἀσήμαντο ἁμάρτημα καί συγχωροῦνται εὔκολα ἀπό τούς ἐξομολογητές...».

Πιό γενικά, καί βασίζοντας τήν παρατήρησή του στούς καταλόγους θνησιμότητας τοῦ Breslau, ὁ Edmund Halley ἔγραψε τό 1693:

4. Moryson, [illegible]

«Ἡ ἀνάπτυξη καί αὔξηση τῆς ἀνθρωπότητας δέν περιορίζεται τόσο ἀπό κάποια ἀνωμαλία τῆς φύσης τοῦ εἴδους, ὅσο ἀπό τίς ἐπιφυλάξεις πού διατηροῦν οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι νά ἐμπλακοῦν στόν θεσμό τοῦ γάμου, ἐξαιτίας τῶν προβλημάτων καί τῆς ὑποχρέωσης πού ἐνέχει ἡ στήριξη μιᾶς οἰκογένειας».

Προφανῶς, κάθε γενίκευση θά πρέπει νά υἱοθετεῖται μέ σοβαρές ἐπιφυλάξεις. Τό ποσοστό τοῦ πληθυσμοῦ πού παρέμενε ἄγαμος παρουσίαζε μεγάλες διακυμάνσεις ὄχι μόνο ἀπό χώρα σέ χώρα καί ἀπό ἐποχή σέ ἐποχή, ἀλλά καί ἀνάλογα μέ τήν κοινωνική τάξη, τήν οἰκονομική κατάσταση καί τόν τόπο κατοικίας (βλ. Πίνακα 1).

Ὁμοίως, ἡ μέση ἡλικία γάμου θά πρέπει νά παρουσίαζε διακυμάνσεις ἀπό ἐποχή σέ ἐποχή, ἀπό τάξη σέ τάξη καί ἀπό χώρα σέ χώρα. Ὁ Moryson ἀνέφερε ὅτι στήν Γερμανία «οἱ γυναῖκες σπάνια παντρεύονται πρίν ἀπό τά 25 τους».[5] Τό ὕφος τοῦ σχολίου του, θά μποροῦσε νά κάνει κάποιον νά ὑποθέσει ὅτι στήν Ἀγγλία τά κορίτσια παντρεύονταν σέ μικρότερη ἡλικία. Στό χωριό Colyton (Ἀγγλία), ὡστόσο, κατά τήν περίοδο 1560-1646, τό ὅριο ἡλικίας τῶν γυναικῶν γιά τή σύναψη τοῦ πρώτου γάμου ἦταν τό 27ο ἔτος.[6] Ὅπως καί νά ἔχει, στή Μεσαιωνική καί Ἀναγεννησιακή Εὐρώπη, τά κορίτσια σπάνια παντρεύονταν σέ ἡλικία τόσο μικρή ὅσο στήν ἀρχαία Ρώμη ἤ τίς ἀσιατικές κοινωνίες, καί εἶναι ἑπόμενο ὅτι ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ ἡλικία μιᾶς γυναίκας κατά τήν σύναψη γάμου, τόσο μικρότερες εἶναι καί οἱ πιθανότητες τεκνοποίησης, κατά τή διάρκεια τοῦ ἔγγαμου βίου της. Ὁ Πίνακας 2 δείχνει τή μέση ἡλικία τῶν γυναικῶν κατά τόν πρῶτο τους γάμο σέ ἐπιλεγμένες κοινωνικές ὁμάδες καί περιοχές. Οἱ ἀριθμοί ἐπιβεβαιώνουν τό πόσο προσεκτικός πρέπει νά εἶναι κανείς, ὅταν προχωρεῖ σέ γενικεύσεις.

Ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι «στήν προβιομηχανική Εὐρώπη, τό κυριότερο μέσο κοινωνικοῦ ἐλέγχου τῆς γεννητικότητας ἦταν ὁ καθορισμός τῶν συνθηκῶν, κατά τίς ὁποῖες ἐπιτρεπόταν ἡ σύναψη γάμου». Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, θά ἦταν λανθασμένο νά ὑποθέσει κανείς ὅτι καί μετά τήν σύναψη γάμου, ἡ

5. *Στό ἴδιο*, σ. 296.
6. Wrigley, *Population and History*, σ. 86-87.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Ποσοστό ἐπί τοῖς ἑκατό τῶν ἀγάμων σέ ἐπιλεγμένες κοινωνικές ὁμάδες τῆς προβιομηχανικῆς Εὐρώπης

Γεννηθέντες τήν περίοδο		
	ΑΡΙΣΤΟΚΡΑΤΙΑ ΤΗΣ ΑΓΓΛΙΑΣ Ποσοστό ἀγάμων σέ ἡλικία 45 ἐτῶν	
	Ἄρρενες	Θήλεις
1330-1479	9	7
1480-1679	19	6
1680-1729	30	17
	ΑΣΤΙΚΗ ΤΑΞΗ ΤΗΣ ΓΕΝΕΥΗΣ Ποσοστό ἀγάμων ἐπί τῶν θανόντων ἡλικίας ἄνω τῶν 50 ἐτῶν	
	Ἄρρενες	Θήλεις
1550-1599	9	2
1600-1649	15	7
1650-1699	15	26
	ΑΡΙΣΤΟΚΡΑΤΙΑ ΤΟΥ ΜΙΛΑΝΟΥ Ποσοστό ἀγάμων ἐπί τῶν θανόντων ἡλικίας ἄνω τῶν 50 ἐτῶν	
	Ἄρρενες	Θήλεις
1600-1649	49	75
1650-1699	56	49
1700-1749	51	35
	ΓΙΑΤΡΟΙ ΚΑΙ ΧΕΙΡΟΥΡΓΟΙ ΠΟΥ ΑΣΚΟΥΣΑΝ ΤΟ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ ΤΟΥΣ ΣΤΟ ΜΕΓΑΛΟ ΔΟΥΚΑΤΟ ΤΗΣ ΤΟΣΚΑΝΗΣ ΤΟ 1630 Ποσοστό ἀγάμων ἡλικίας 40 καί ἄνω	
	Ἄρρενες	
1550-1590	20	

Πηγές: Hollingsworth, *British Ducal Families*, σ. 364· Henry, *Familles Genevoises*, σ. 52-55· Zanetti, *Patriziato Milanese*, σ. 84-88· Cipolla, *Public Health*, σ. 103.

γεννητικότητα καθοριζόταν μόνο ἀπό παράγοντες πού σχετίζονταν μέ τήν φυσική κατάσταση καί τήν διατροφή τοῦ πληθυσμοῦ.[7] Μετά τήν σύναψη τοῦ γάμου, ἀσκοῦσαν ἐπίσης ἐπιρροή στήν γεννητικότητα κάποιες ἐθιμικές πρακτικές. Γιά

7. *Στό ἴδιο*, σ. 119.

ὁρισμένα μέρη τῆς Γαλλίας, κατά τόν 17ο αἰώνα, ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ μακροχρόνια περίοδος θηλασμοῦ ἦταν ἡ τακτική πού υἱοθετοῦσαν προκειμένου νά παραταθεῖ ἡ ἐμμηνόρροια καί νά αὐξηθεῖ ἔτσι τό μεσοδιάστημα τῶν γεννήσεων. Ὁ E.A. Wrigley ὑποστήριξε ὅτι «ὑπάρχει ἰσχυρή στατιστική μαρτυρία γιά τήν ὕπαρξη περιορισμοῦ τῶν γεννήσεων στό μικρό χωριό τοῦ Colyton (Ἀγγλία) κατά τόν 17ο αἰώνα καί ὅτι ἡ *coitus interruptus* (ἀνολοκλήρωτη συνουσία) φαίνεται πώς χρησιμοποιήθηκε περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλη μέθοδο».[8]

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Μέση ἡλικία πρώτου γάμου τῶν γυναικῶν σέ ἐπιλεγμένες κοινωνικές ὁμάδες καί περιοχές τῆς προβιομηχανικῆς Εὐρώπης

Περιοχή	Περίοδος	Μέση ἡλικία γάμου
Φλωρεντία	1351-1400	18
	1401-1450	17
	1451-1475	19
Ἀγγλία (Βρετανοί ἀριστοκράτες)	1575-1599	21
	1600-1624	21
	1625-1649	22
	1650-1674	22
	1675-1699	23
Ἀγγλία (Χωριό Colyton)	1560-1646	27
	1647-1719	30
Ἄμστερνταμ (Ὁλλανδία)	1626-1627	25
	1676-1677	27
Ἀμιένη (Γαλλία)	1674-1678	25
Elversele (Φλάνδρα)	1608-1649	25
	1650-1659	27

Πηγές: Herlihy and Klapish, *Les Toscans et leurs familles*, σ. 205· Wrigley, *Population and History*, σ. 86-87· Hollingsworth, *British Ducal Families*, σ. 364· Hart, *Historisch-demografische notitie*· Deyon, *Amiens*· Deprez, *The Demographic Development of Flanders*.

Ὅλα αὐτά εἶναι ἐνδιαφέροντα, ἀλλά φαίνεται πιθανό ὅτι σέ ἀντίδραση μέ προηγούμενη ἐπικρατοῦσα ἀντίληψη σχετικά μέ τήν ἀνεξέλεγκτη γεννητικότητα, οἱ ἐρευνητές τώρα τείνουν νά

8. *Στό ἴδιο*, σ. 124.

ὑπερ-γενικεύσουν μέ βάση κάποιες περιορισμένες παρατηρήσεις καί νά ὑπερβάλουν ὡς πρός τά τελικά ἀποτελέσματα τῶν στοιχείων καί τῶν συνθηκῶν πού ἀναφέρθηκαν πιό πάνω. Οἱ συνέπειες τοῦ γεγονότος ὅτι πολλοί Εὐρωπαῖοι παρέμεναν ἄγαμοι καί ὅτι ἡ μέση ἡλικία γάμου ἦταν σχετικά μεγάλη, ἐξουδετερώνονταν λόγω τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ παιδιῶν πού ἀποχτοῦσε κάθε ἔγγαμη γυναίκα. Ἡ προσφυγή στίς μακρές περιόδους θηλασμοῦ ἦταν μιά μέθοδος τῆς ὁποίας ἡ ἀποτελεσματικότητα μειωνόταν ἀπό τήν συχνότητα τῆς βρεφικῆς θνησιμότητας. Γεγονός παραμένει, ὅτι ὅποτε εἴμαστε σέ θέση νά κάνουμε κάποιους πρόχειρους ὑπολογισμούς, βρίσκουμε συχνά ποσοστά γεννήσεων ἀρκετά πάνω τῶν 35 τοῖς χιλίοις καί ποτέ σχεδόν κάτω τοῦ 30 τοῖς χιλίοις (βλ. Πίνακα 2 καί 4 στό Παράρτημα). Ἡ γεννητικότητα θά μποροῦσε νά ἦταν ὑψηλότερη – ἀλλά αὐτό δέν σημαίνει ὅτι ἦταν καί χαμηλή. Ἡ ὑψηλή γεννητικότητα ἐξηγεῖ σέ μεγάλο βαθμό τή νεαρή ἡλικία τοῦ πληθυσμοῦ, καθώς ἐπίσης καί τήν ἐπιβίωση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Εὐρώπης, παρά τήν ὕπαρξη ἰδιαίτερα ὑψηλῆς θνησιμότητας.

Ἡ θνησιμότητα ἦταν πράγματι πολύ ὑψηλή στή Μεσαιωνική Εὐρώπη, ὅπως ἐπίσης καί στίς ἀρχές τῆς σύγχρονης περιόδου. Μιά γυναίκα πού κατάφερνε νά φθάσει ὥς τό τέλος τῆς γόνιμης περιόδου της, ἄς ποῦμε στήν ἡλικία τῶν 45, κατά πάσα πιθανότητα εἶχε ζήσει τόν θάνατο τῶν γονιῶν της, τῶν ἀδελφῶν της, τῶν περισσότερων παιδιῶν τους καί ἴσως τοῦ συζύγου της. Ὁ θάνατος ἦταν ἕνα συνηθισμένο φαινόμενο· καί ἡ σκληρότητά του ἦταν ἀπαράμιλλη τήν ἐποχή ἐκείνη. Ἡ ἔλλειψη συμπαράστασης ἀπό τόν κοινωνικό περίγυρο ἔκανε τήν πικρία τοῦ θανάτου αἰσθητή.[9] Ἡ κατάσταση γινόταν πολύ χειρότερη, ἐξαιτίας τῆς σκληρότητας τῶν ἀνθρώπων, πού εἶχαν γίνει ἀδιάφοροι στή φρίκη τοῦ φυσικοῦ θανάτου: στίς ἐχθροπραξίες προστίθενταν ἡ θηριωδία τῆς δικαιοσύνης, ἡ φονική ἀδιαλλαξία τῆς ὀρθόδοξης θρησκείας, ἡ ἔλλειψη οἴκτου γιά τούς ἀδυνάτους καί τούς αἰχμαλώτους.

Ὅπως εἴδαμε καί πιό πάνω, στό πρῶτο μέρος, ἀπό δημογραφικῆς σκοπιᾶς, ἴσως εἶναι χρήσιμο νά διακρίνουμε μεταξύ

φυσιολογικῆς καί καταστροφικῆς θνησιμότητας. Ἀξίζει νά ἐπαναλάβουμε ὅτι ἡ διάκριση εἶναι αὐθαίρετη καί τεχνητή, ἀλλά διευκολύνει τήν περιγραφή. Ἔχουμε ἤδη ὁρίσει τή *φυσιολογική θνησιμότητα* ὡς τή θνησιμότητα πού ἀπαντᾶται σέ ὁμαλές περιόδους, δηλαδή σέ περιόδους ἀπαλλαγμένες ἀπό συμφορές, ὅπως πολέμους, λιμούς καί ἐπιδημίες. Σέ τέτοιες περιόδους ἕνα μεγάλο ποσοστό τῶν θανόντων ἦταν νήπια καί παιδιά. Μέ πιό τεχνικούς ὅρους, ἡ θνησιμότητα τῶν νηπίων καί τῶν παιδιῶν ἀποτελοῦσε τήν κυριότερη συνιστώσα τῆς φυσιολογικῆς θνησιμότητας.[10]

Ἡ Μπιάνκα τῆς Καστίλλης ἔχασε τέσσερα παιδιά πρίν νά φθάσουν σέ ἡλικία ἑνός ἔτους καί ἄλλα τρία πρίν νά φθάσουν στήν ἡλικία τῶν 13. Ἡ Μαργαρίτα τοῦ Ἀνζοῦ εἶχε 11 παιδιά καί 5 ἀπ' αὐτά πέθαναν πρίν τήν ἡλικία τῶν 20. Ὁ θάνατος τῶν νηπίων καί τῶν παιδιῶν ἦταν τόσο συχνό φαινόμενο, πού οἱ ἄνθρωποι ἐλάχιστα ἀπασχολοῦνταν μ' αὐτό. Ἀνάμεσα σέ περισσότερες ἀπό 100 συμβουλές πού δόθηκαν ἀπό τόν διάσημο γιατρό Ugo Benzi (1376-1439), μόνο δύο ἀφοροῦν παιδιά ἡλικίας κάτω τῶν 10 ἐτῶν. Ἀναλογιζόμενος τή δική του ἐμπειρία, ὁ μεγάλος Μονταίνιος ἔγραφε: «λυπήθηκα πού ἔχασα δύο ἤ τρία παιδιά σέ νηπιακή ἡλικία, ἀλλά δέν ἔνιωσα βαθιά θλίψη». Στή Φλωρεντία, μετά τά μέσα τοῦ 15ου αἰώνα, οἱ θάνατοι τῶν νηπίων καί τῶν παιδιῶν οὔτε κἄν καταγράφονταν στά ἐπίσημα βιβλία θανόντων τῆς πόλης.[11] Γιά τίς περιπτώσεις ἐκεῖνες, πού μπορεῖ κανείς νά συγκεντρώσει ἀκριβῆ καί περιεκτικά στοιχεῖα (βλ. γιά παράδειγμα Πίνακα 3 τοῦ Παραρτήματος) θά διαπιστώσει ὅτι στίς κοινότητες τῆς προβιομηχανικῆς Εὐρώπης, μικρές ἤ μεγάλες, σέ κάθε 1000 παιδιά πού γεννιοῦνταν, 150 μέ 350 πέθαιναν

10. Ἡ νηπιακή θνησιμότητα συσχετίζει τόν ἀριθμό θανάτων τῶν νηπίων (δηλαδή τῶν παιδιῶν πού πεθαίνουν προτοῦ συμπληρώσουν τό πρῶτο ἔτος τῆς ἡλικίας τους) μέ τόν ἀριθμό τῶν ἐπιζώντων νηπίων. Ὁ βαθμός τῆς νηπιακῆς θνησιμότητας προκύπτει ἀπό τή διαίρεση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν θανάτων τῶν νηπίων πού ἐπέζησαν κατά τήν ἴδια χρονική περίοδο καί ἀφοῦ πολλαπλασιάσουμε τό ἀποτέλεσμα τῆς διαίρεσης αὐτῆς ἐπί 1000. Ἡ παιδική θνησιμότητα συσχετίζει τόν ἀριθμό τῶν θανάτων παιδιῶν ἡλικίας ἑνός ἕως ἐννέα ἐτῶν πού σημειώθηκαν κατά τή διάρκεια ἑνός ἡμερολογιακοῦ ἔτους μέ τήν πληθυσμιακή ὁμάδα τῆς ἴδιας ἡλικίας.

11. Γιά τά ὅσα προηγοῦνται, βλ. Rosen, *From Medical Police*, σ. 44 καί Cipolla, *The Bills of Mortality of Florence*.

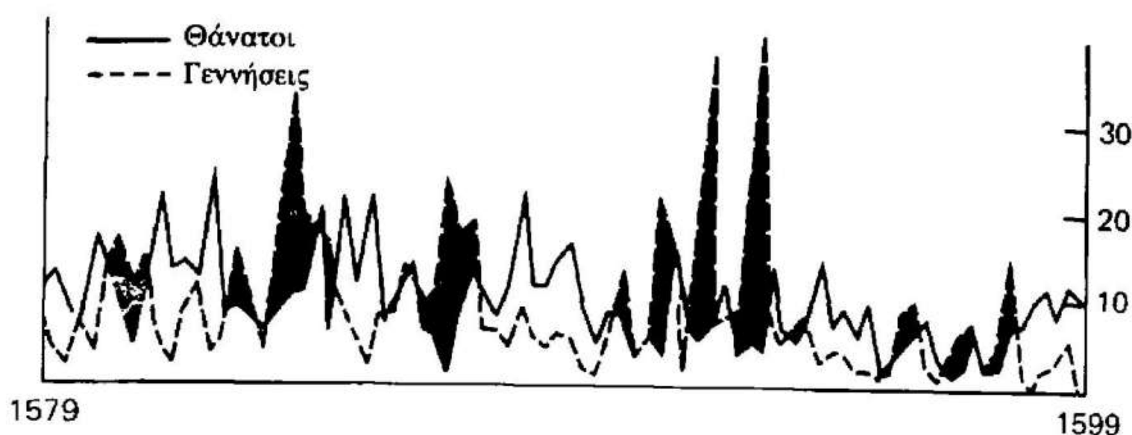
προτοῦ νά φθάσουν τήν ἡλικία τῶν 10.

Ἡ ὑψηλή θνησιμότητα τῶν νέων ἦταν στήν οὐσία ἕνας δείκτης τῆς φτώχειας τοῦ πληθυσμοῦ, τῶν δύσκολων συνθηκῶν κάτω ἀπό τίς ὁποῖες ζοῦσαν οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι, καί, στήν περίπτωση τῶν εὐπόρων, τῆς ἀπόλυτης ἀναποτελεσματικότητας τῶν ἰατρικῶν ὑπηρεσιῶν. Ὁ συνδυασμός τῶν συνθηκῶν αὐτῶν σήμαινε ὅτι μόνο οἱ πιό γεροί ὀργανισμοί κατάφερναν νά ἐπιβιώσουν. Ὡστόσο, κι αὐτοί ἀκόμη πού ἐπιβίωναν μετά τή δύσκολη περίοδο τῶν πρώτων δέκα χρόνων δέν περνοῦσαν τόν ὑπόλοιπο βίο τους ἀπρόσκοπτα. Οἱ ἐνήλικες ἦταν ἐξίσου εὐάλωτοι μέ τούς νέους στά πλήγματα τῆς *καταστροφικῆς θνησιμότητας*. Οἱ προβιομηχανικές κοινωνίες εἶχαν ὡς κύριο χαρακτηριστικό τό ὅτι ἦταν ἰδιαίτερα εὐάλωτες στίς συμφορές κάθε εἴδους. Ἡ πιό συνηθισμένη ἐπίκληση ἦταν «a bello, fame, et peste libera nos Domine» («Κύριε, σῶσε μας ἀπό τόν πόλεμο, τούς λιμούς καί τήν πανώλη»). Οἱ πόλεμοι, οἱ λιμοί καί οἱ ἐπιδημίες εὐθύνονται γιά τίς δραματικές αὐξήσεις τῆς θνησιμότητας, ὅπως φαίνονται στά διαγράμματα πού δείχνουν τήν πορεία τῆς θνησιμότητας στίς διάφορες κοινότητες (βλ. Σχεδιάγραμμα 1).

Ἡ κτηνωδία τοῦ πολέμου διασώζεται σέ πολλές λογοτεχνικές περιγραφές, καθώς καί στίς διακοσμήσεις τῶν χειρογράφων. Οἱ πολιορκίες ἀκολουθοῦνταν ἀπό σφαγές καί βασανιστήρια, προκειμένου οἱ κατακτημένοι νά ἀποκαλύψουν τούς κρυμμένους θησαυρούς τους καί συχνά οἱ ἀντιμαχόμενες θρησκευτικές παρατάξεις ἔδιναν τήν εἰδεχθή συγκατάθεσή τους στήν σφαγή. Οἱ ἄνθρωποι μιλοῦσαν γιά τόν πόλεμο μέ τρόμο, λόγω τοῦ ὅτι οἱ κτηνωδίες, οἱ φρικαλεότητες καί ἡ ἀχρειότητα τῶν στρατιωτῶν κυριαρχοῦσαν στήν φαντασία ὅλων. Ἀλλά ἀπό τίς τρεῖς αὐτές συμφορές –τούς λιμούς, τούς πολέμους καί τίς ἐπιδημίες– ὁ πόλεμος ἦταν ἀφ' ἑαυτοῦ ἡ λιγότερο φονική. Ἡ καταστροφικότητα τοῦ πολέμου ὀφειλόταν, κατά κύριο λόγο, στίς ἔμμεσες ἐπιπτώσεις του, δηλαδή στό ὅτι ἐπέτεινε τήν συχνότητα καί τή δριμύτητα τῶν ἄλλων δύο καταστροφικῶν φαινομένων, δηλαδή τῶν λιμῶν καί τῶν ἐπιδημιῶν. Εὔκολα, μποροῦσαν νά προκληθοῦν λιμοί, ἐξαιτίας τῆς καταστροφῆς καί τῆς ἁρπαγῆς τῆς σοδειᾶς, τῶν κοπαδιῶν καί τῶν ἀγροτικῶν ἐργαλείων. Οἱ ἐπιδημίες ἦταν ἕνα ἄλλο σύνηθες παρα-προϊόν τῶν πολέμων. Οἱ συνθῆκες

ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Ἡ πορεία τῆς θνησιμότητας καί τῆς γεννητικότητας σέ ἕνα χωριό τῆς Γαλλίας (τό Couffé) στά τέλη τοῦ 16ου αἰώνα.

Τά στοιχεῖα τοῦ σχεδιαγράμματος παρέχονται σέ τριμηνιαία βάση. Οἱ σκοτεινές περιοχές παρουσιάζουν τό πλεόνασμα τῶν θανάτων ἐπί τῶν γεννήσεων.

Πηγή: Croix, *La démographie du pays nantais.*

ὑγιεινῆς τῶν στρατευμάτων τοῦ Μεσαίωνα καί τῆς Ἀναγέννησης ἦταν ἄθλιες. Ὁ δήμαρχος τῆς Πάδοβας ἔγραφε τό 1631 ὅτι οἱ στρατιῶτες ἦταν «ἐξαιρετικά βρώμικα καί ἀκάθαρτα ἄτομα πού ὁπουδήποτε ἐγκαθίστανται ἀναδύουν ἀφόρητη δυσοσμία». Στίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰώνα, ὁ Dr. Ramazzini ἔγραφε ὅτι «τό καλοκαίρι ἀναδύεται μιά τόσο ἀπαίσια βρώμα ἀπό τά στρατόπεδα, πού καί τά σπήλαια τῆς κόλασης ἀκόμα ὠχριοῦν μπροστά της».[12] Οἱ στρατοί ἦταν πιό ἀποτελεσματικοί στή διάδοση τῶν ἐπιδημιῶν παρά στή διεξαγωγή πολέμων. Μιά μικρή στρατιά 8.000 στρατιωτῶν πού μέ διαταγή τοῦ Καρδινάλιου Δούκα τοῦ Ρισελιέ μετακινήθηκε ἀπό τήν Ροσέλ ὥς τό Μονφεράτο κατά τήν περίοδο 1627-1628, προκάλεσε τή διάδοση μιᾶς ἐπιδημίας πανώλης, πού στοίχισε τή ζωή σέ πάνω ἀπό 1.000.000 ἄτομα.[13] Καί ὅπως ὁ Hans Zinsser ἔγραψε κάποτε, «οἱ ἐπιδημίες συχνά καθόριζαν τήν ἔκβαση τοῦ πολέμου, προτοῦ καλά-καλά οἱ στρατηγοί ἀποφασίσουν γιά

12. Γιά τή δήλωση τοῦ Δημάρχου τῆς Πάδοβας βλ. Ferrari, *L'ufficio della Sanità*, σ. 86 σημ. 2. Γιά τή δήλωση τοῦ Ramazzini, βλ. Ramazzini, *Malattie dei Lavoratori,* Κεφάλαιο 40.

13. Le Roy Ladurie, *L' Histoire immobile*, σ. 682.

τό ποῦ θά ἐγκαταστήσουν τήν τράπεζα τοῦ στρατηγείου».[14]

Εἶναι δύσκολο σέ ὅσους ζοῦν στίς βιομηχανικές χῶρες τοῦ 20οῦ αἰώνα νά διανοηθοῦν τήν πεῖνα καί τούς λιμούς. Ἀλλά ἡ προβιομηχανική Εὐρώπη ἔμοιαζε περισσότερο μέ τήν Ἰνδία τοῦ 19ου αἰώνα, παρά μέ τήν Εὐρώπη τῆς ἴδιας περιόδου. Τό ἀκόλουθο ἀπόσπασμα ἀποτελεῖ μιά ἐπιλεγμένη, στήν τύχη περιγραφή τῆς εἰκόνας πού θά ἀντίκρυζε κανείς σέ περίοδο πείνας. Ἡ περιγραφή ἀνήκει σέ ἕναν γιατρό καί ἀναφέρεται στήν πόλη Μπέργκαμο τῆς βόρειας Ἰταλίας στά 1630:

> «Ἡ ἀηδία καί ὁ τρόμος πού προκαλεῖται ἀπό τό ἀλλόφρον πλῆθος τῶν μισοπεθαμένων, πού γίνονται φορτικοί σέ κάθε ἐπισκέπτη στούς δρόμους, στίς πλατεῖες, στίς ἐκκλησίες, στά κατώφλια, σέ βαθμό πού ἡ ζωή νά γίνεται ἀφόρητη καί ἡ φοβερή δυσωδία πού ἀναδύεται ἀπό αὐτούς καθώς καί τό συνεχές θέαμα τῶν ἑτοιμοθάνατων καί τῶν νεκρῶν καί ἰδίως τῶν ἀτόμων πού εἶναι τόσο ἀλλόφρονα, ὥστε εἶναι ἀδύνατον νά ξεφύγεις ἀπό τήν λαβή τῶν χεριῶν τους, χωρίς νά τούς δώσεις ἐλεημοσύνη καί τό ὅτι, ὅταν δοθεῖ ἐλεημοσύνη σέ ἕναν, ἑκατό θά πολιορκήσουν τόν δίδοντα – αὐτά εἶναι ἀπίστευτα γιά ὅποιον δέν τά ἔχει ζήσει».[15]

Περίπου τήν ἴδια χρονική περίοδο, ἕνας εὐγενής τῆς Βικεντίας (βόρεια Ἰταλία) ἔγραψε μέ τό ἴδιο πνεῦμα:

> «Δῶσε ἐλεημοσύνη σέ 200 ἄτομα καί ἄλλοι τόσοι θά ἐμφανιστοῦν ξανά· δέν μπορεῖς νά περπατήσεις σ' ἕναν δρόμο, ἤ νά σταματήσεις σέ μιά πλατεία ἤ ἐκκλησία, χωρίς νά σέ περιτριγυρίζει ἕνα πλῆθος πού γυρεύει ἐλεημοσύνη: βλέπεις τήν πεῖνα ἀποτυπωμένη στά πρόσωπά τους, τά μάτια τους πού μοιάζουν μέ δαχτυλίδια, χωρίς πετράδια, τήν ἀθλιότητα τῶν κορμιῶν τους πού ἔχουν μείνει πετσί καί κόκκαλο».

Καί ὁ συγγραφέας ἡμερολογίου Sanuto ἔγραφε γιά τή Βενετία: «Δέν μπορεῖς νά παραβρεθεῖς σέ θεία λειτουργία, χωρίς νά σέ πλησιάσουν δέκα ζητιάνοι πού ζητοῦν ἐλεημοσύνη ἤ νά

14. Zinsser, *Rats, Lice and History*, σ. 111 κ.ἑξ.
15. Benaglio, *Relazione dell*... [illegible]

ἀνοίξεις τό πουγγί γιά ν' ἀγοράσεις, χωρίς οἱ φτωχοί νά σοῦ ζητήσουν ἕνα φαρδίνι».[16] Οἱ ἄνθρωποι πέθαιναν κυριολεκτικά ἀπό πείνα. Στίς πόλεις, οἱ νεκροί στούς δρόμους ἤ κάτω ἀπό τίς πύλες δέν ἀποτελοῦσαν ἀσυνήθιστο θέαμα. Στήν ὕπαιθρο, βρίσκονταν στήν ἄκρη τοῦ δρόμου μέ τό στόμα γεμάτο χόρτο καί τά δόντια χωμένα στό χῶμα. Κατά τή διάρκεια τοῦ λιμοῦ τοῦ 1433 καί 1434 στήν Πολωνία, ἕνας αὐτόπτης μάρτυρας ἀναφέρει «τούς φτωχούς πού συγκεντρώθηκαν στήν Wroclau, καταλύοντας στήν πλατεία καί στά νεκροταφεῖα· πέθαιναν ἀπό τήν πείνα καί τό κρύο». Στή Βενετία, τόν χειμώνα τοῦ 1527, ὁ Sanuto περιέγραψε τήν σκηνή μέ τά ἀκόλουθα λόγια:

> «Τό καθετί εἶναι ἀκριβό καί κάθε βράδυ στήν Piazza San Marco στούς δρόμους καί στό Rialto βρίσκονται παιδιά πού κλαψουρίζουν "ψωμί, ψωμί πεθαίνω ἀπό τήν πείνα καί τό κρύο" – ἀληθινή τραγωδία. Τά πρωινά ἔχουν βρεθεῖ νεκροί κάτω ἀπό τίς πύλες τοῦ Παλατιοῦ τῶν Δόγηδων».

Ὁ γιατρός M.A. Benaglio τό 1630, ἀνέφερε γιά τό Μπέργκαμο ὅτι

> «οἱ περισσότεροι ἀπό αὐτούς τούς φτωχούς εἶναι μαυρισμένοι, ξεραμένοι, κάτισχνοι, ἀδύναμοι καί ἀσθενικοί [...] Τριγυρνοῦν στήν πόλη καί ἀργότερα σωριάζονται νεκροί, ὁ ἕνας μετά τόν ἄλλο, στούς δρόμους, στίς πλατεῖες καί γύρω ἀπ' τό Palazzo».[17]

Ἐκτός ἀπό τήν ἄμεση συμβολή τους, οἱ λιμοί συνέβαλαν καί ἔμμεσα στήν αὔξηση τῆς θνησιμότητας, διευκολύνοντας τήν ἐκδήλωση διαφόρων ἐπιδημιῶν. Ὁ ἡγούμενος Segni παρατήρησε στίς ἀρχές τοῦ 17ου αἰώνα ὅτι σέ περίοδο λιμοῦ «οἱ περισσότεροι φτωχοί ἄνθρωποι» προσβάλλονταν ἀπό ἀσθένειες «πού προέρχονταν ἀπό τό χόρτο καί ἀπό κακή διατροφή» καί ὁ καλός ἡγούμενος ἐξήγησε ὅτι κατ' αὐτόν τόν τρόπο, «ἐπειδή τό στομάχι δέν μπορεῖ νά μαγειρέψει τέτοια

16. Pullan, *Rich and Poor*, σ. 243 κ.ἑξ.
17. Γιά τήν Πολωνία, βλ. Hoffmann, *Warfare, Weather and a rural economy*, σ. 285· γιά τή Βενετία, Sanuto, *Diarii*, XLVI, στήλη 380 καί 612· γιά τό Μπέργκαμο, Benaglio, *Relazione della carestia*, σ. 419-421.

τροφή καί τό σηκώτι νά τήν κάνει αἷμα, ἡ φυσική τάξη τοῦ σώματος διαταράσσεται καί μαζεύεται ἀέρας ἤ καί νερό ἀκόμα στήν κοιλιά καί τά πόδια, τό δέρμα παίρνει μιά κίτρινη χροιά καί οἱ ἄνθρωποι πεθαίνουν».[18]

Ἕνας ἀνώνυμος χρονικογράφος τῆς Busto Arsizio (Λομβαρδία), παρατήρησε ὅτι κατά τή διάρκεια τῆς πείνας τοῦ 1629, οἱ ἄνθρωποι ἀναγκάστηκαν νά τρῶνε πράγματα, ἀπό τά ὁποῖα «προκαλοῦνταν φρικτές καί ἀθεράπευτες ἀσθένειες διάρκειας 6, 8 ἤ 12 μηνῶν, τίς ὁποῖες οὔτε οἱ γιατροί οὔτε οἱ χειροῦργοι μποροῦσαν νά διαγνώσουν καί μεγάλος ἀριθμός ἀνθρώπων πέθαινε ἀπό αὐτές, ἔτσι ὥστε ὁ πληθυσμός τῆς κοινότητάς μας μειώθηκε ἀπό 8.000 σέ 3.000».[19]

Οἱ ἐπιδημίες ἀποτέλεσαν τόν πιό ἀποφασιστικό παράγοντα στήν συχνότητα καί δριμύτητα τῆς καταστροφικῆς θνησιμότητας.[20] Οἱ ἱστορικοί ποτέ δέν παραλείπουν νά ἀναφέρουν τή Μαύρη Πανώλη, ἀλλά ἐν γένει ἀφήνουν τούς ἀναγνῶστες τους μέ τήν ἐντύπωση ὅτι καμιά σοβαρή ἐπιδημία δέν ἐνέσκηψε στήν Εὐρώπη πρίν ἤ μετά τό 1348. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι πρός τά τέλη τοῦ 17ου αἰώνα οὔτε ἕνας χρόνος δέν πέρασε κατά τόν ὁποῖο, διάφορες πόλεις ἤ ὁλόκληρες περιοχές τῆς Εὐρώπης νά μήν ὑπέφεραν ἄσχημα ἀπό κάποια ἐπιδημία. Οἱ πιό συνηθισμένες ἐπιδημίες ἦταν αὐτές τοῦ τυφοειδῆ πυρετοῦ, τοῦ τύφου, τῆς δυσεντερίας, τῆς πανώλης καί τῆς γρίππης μέ τίς θανατηφόρες βρογχοπνευμονικές ἐπιπλοκές της. Ἀπό ὅλες τίς μεταδοτικές ἀσθένειες, ἡ πανώλη ἦταν ἡ πιό τραγική καί θανατηφόρα.

Παρόλο πού οἱ πόλεμοι, οἱ λιμοί καί οἱ ἐπιδημίες δέν ἐξέλιπαν κατά τόν 11ο, 12ο καί 13ο αἰώνα, οἱ χαμηλές πληθυσμιακές πυκνότητες περιόριζαν τίς καταστροφικές συνέπειες τῶν ἐπιδημιῶν. Ὅμως, καθώς ὁ πληθυσμός αὐξήθηκε καί συγκεντρώθηκε στίς πόλεις, οἱ παράμετροι τοῦ προβλήματος μεταβλήθηκαν σημαντικά.

18. Segni, *Tratta*
19. Johnsson, *Storia della peste di Busto Arsizio*, σ. 15.
20. Ὅπως ἔχει εἰπωθεῖ «Κατά πᾶσα πιθανότητα, τίς περισσότερες φορές, οἱ πόλεμοι καί οἱ λιμοί στοίχιζαν τή ζωή περισσότερων ἀνθρώπων μέσω τῆς μικροβιακῆς δράσης παρά μέσω τῆς ἔλλειψης τροφῆς καί τῶν βιαιοπραγιῶν». (Burnett White, *Natural History of Infectious Disease*, σ. 12).

Ἡ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ, πού ἔλαβε χώρα στό διάστημα μεταξύ τῶν ἐτῶν 1000 καί 1348, δέν χαρακτηριζόταν ἀπό τή σφοδρότητα τῶν δημογραφικῶν ἐξελίξεων τοῦ 19ου καί τοῦ 20οῦ αἰώνα, ἀλλά ἀκόμη καί οἱ σχετικά χαμηλοί ρυθμοί ἀνάπτυξης, ἐφόσον διατηρηθοῦν γιά μεγάλα χρονικά διαστήματα, δημιουργοῦν ἀναμφίβολα ἐκρηκτικές καταστάσεις. Στίς ἀρχές τοῦ 14ου αἰώνα, σέ ἀρκετές περιοχές τῆς Εὐρώπης, ὁ πληθυσμός ξεπερνοῦσε τά ὅρια πού τό τεχνολογικό καί παραγωγικό ἐπίπεδο τῆς ἐποχῆς ἐπέβαλλαν. Μέχρι τό 1339, ἡ πληθυσμιακή πυκνότητα τῶν ἄγονων βουνῶν τοῦ Oisans (Γαλλία) ἔφθασε σέ ἐπίπεδα ἐφάμιλλα μέ αὐτά πού παρατηρήθηκαν ξανά τό 1911.[21] Στήν Τοσκάνη, ἡ πληθυσμιακή πυκνότητα τῆς περιοχῆς τοῦ San Gimignano ἔφθασε τό 1332 σέ ἐπίπεδα ὑψηλότερα ἀπό αὐτά πού παρατηρήθηκαν τό 1951. Ἡ πληθυσμιακή πυκνότητα τῆς περιοχῆς τῆς Volterra, κατά τή διάρκεια τοῦ 1330, ἦταν τόσο ὑψηλή ὅσο καί κατά τό 1931.[22] Ἡ κατάσταση χειροτέρευε ἐξαιτίας τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ ἄνθρωποι συνέρρεαν μαζικά στίς πόλεις, ὅπου τά πηγάδια ἦταν ἐπικίνδυνα, τά ἀποχετευτικά συστήματα ἀνύπαρκτα καί ὅπου οἱ ἀρουραῖοι, οἱ ψύλλοι καί οἱ ψεῖρες ἀφθονοῦσαν. Τά ἀπορρίμματα καί τά βιολογικά ἀπόβλητα τῶν ἀνθρώπων καί τῶν ζώων σχημάτιζαν σωρούς στούς δρόμους καί στις αὐλές, τό σαποῦνι ἦταν σπάνιο ἀγαθό καί σπάνια δινόταν προσοχή στήν προσωπική ὑγιεινή, παρά τίς συμβουλές τῶν γιατρῶν. Ἡ δυσαναλογία μεταξύ τῆς δημογραφικῆς ἀνάπτυξης ἀπό τή μιά καί τῆς ἔλλειψης ἰατρικῶν ἐξελίξεων καί ὑπηρεσιῶν δημόσιας ὑγείας ἀπό τήν ἄλλη ἔφθασε σέ κρίσιμο σημεῖο στίς ἀρχές τοῦ 14ου αἰώνα. Μπορεῖ πράγματι νά πεῖ κανείς ὅτι στό σημεῖο αὐτό, ὑπῆρχε μιά κατάσταση ἔλλειψης οἰκολογικῆς ἰσορροπίας ὑπό τήν μορφή μιᾶς δυσανολογίας μεταξύ τῶν πληθυσμιακῶν πυκνοτήτων, ἰδιαίτερα τῶν πόλεων, καί τῶν συνθηκῶν δημόσιας ὑγείας. Αὐτό πού συνέβη στή συνέχεια στήν Εὐρώπη εἶναι ἕνα καλό παράδειγμα τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο, ἡ ἰσορροπία πού ἔχει διαταραχθεῖ ἐξαιτίας τῆς ἀνθρώπινης ἐπέμβασης τελικά ἀποκαθίσταται, ἀποδεικνύοντας ταυτόχρονα ὅτι οἱ λιμοί δέν ἀποτελοῦσαν τόν μόνο ἐξισορροπητικό

21. Allix, *L' Oisans* [...], σ. 32.
Sangimignanese, σ. 283.

μηχανισμό πού διέθετε ἡ φύση.

Στό διάστημα μεταξύ τοῦ 1348 καί 1351 ἡ φοβερή ἐπιδημία τῆς Μαύρης Πανώλης σκότωσε 25 ἑκατομμύρια ἀνθρώπους, ὅταν τό σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Εὐρώπης ἔφθανε τά 80 ἑκατομμύρια περίπου. Ἀλλά ἡ τραγωδία δέν τέλειωσε ἐδῶ. Μέ τήν ἐπιδημία τοῦ 1348-1351, ἡ πανώλη καθιερώθηκε στήν Εὐρώπη σάν ἐνδημική νόσος καί ἀπό τότε καί γιά τρεῖς αἰῶνες περίπου, φοβερές ἐπιδημίες ἀναζωπυρώνονταν κατά καιρούς σέ τοπική, περιφερειακή ἤ ἐθνική κλίμακα.

Στήν Ἀγγλία, μεταξύ τοῦ 1351 καί 1485, ἡ πανώλη ἐμφανίστηκε 30 φορές καί μεταξύ τοῦ 1543 καί 1593, 26 φορές. Στή Βενετία, στό διάστημα μεταξύ τῶν ἐτῶν 1348 καί 1630, ἡ πανώλη ξέσπασε 21 φορές. Στήν Φλωρεντία ξέσπασε 22 φορές, στό διάστημα 1348 καί 1500. Στό Παρίσι, μεταξύ τοῦ 1348 καί 1596, 22 φορές καί στήν Βαρκελώνη, μεταξύ τοῦ 1457 καί 1590, 17 φορές.[23]

Ὁ ἀκριβής ὑπολογισμός τῶν θυμάτων τῶν ἐπιδημιῶν πανώλης ἀποτελεῖ δύσκολο ἐγχείρημα. Στό περίφημο βιβλίο του *Natural and Political Observations upon the Bills of Mortality*, πού πρωτοδημοσιεύτηκε τό 1662, ὁ John Graunt παρατήρησε ὅτι «ἀκόμα καί ἡ γνώση τῶν ἀριθμῶν ὅσων πέθαναν ἀπό τήν πανώλη δέν μπορεῖ ἐπαρκῶς νά συναχθεῖ ἀπό τίς ἀναφορές τῶν ἐρευνητῶν» καί ὅτι θά ἔπρεπε νά γίνουν «διορθώσεις στίς ἀναφορές τῶν πιθανά ἀπληροφόρητων καί ἀπρόσεκτων ἐρευνητῶν».[24] Ὁ Sir William Petty, πού τοῦ ἄρεσε νά ἐντρυφεῖ σέ ἀσκήσεις «πολιτικῆς ἀριθμητικῆς» ἔγραψε τό 1667 ὅτι:

> «Τό Λονδίνο, σύμφωνα μέ τίς καταμετρήσεις περιλαμβάνει 696 χιλιάδες κατοίκους πού ζοῦν σέ 108 χιλιάδες σπίτια. Στίς χρονιές πού ξεσπᾶ ἡ πανώλη, πού εἶναι μιά στίς εἴκοσι, πεθαίνει τό ἕνα ἕκτο τῶν κατοίκων ἀπό πανώλη καί τό ἕνα πέμπτο ἀπό ὅλες τίς ὑπόλοιπες ἀρρώστειες. Ὁ ἀριθμός τῶν ἀτόμων πού θά σαρώσει ἡ ἑπόμενη πανώλη τοῦ Λονδίνου πιθανά νά φθάνει τίς

23. Γιά τήν Ἀγγλία βλ. Shrewsbury. *Bubonic Plague*, σ. 23· γιά τή Βενετία βλ. Carbone, *Provveditori* σ. 8· γιά τό Παρίσι βλ. Franklin, *Vie privée*, τόμ. 14, σ. 18-75· γιά τή Βαρκελώνη βλ. Nadal, *Poblacion española*, σ. 596.

24. Hull, *The Economic Writings*, τόμ. 2, σ. 347

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Θνησιμότητα σέ ἐπιλεγμένες ἰταλικές πόλεις κατά τίς ἐπιδημίες τῆς πανώλης τοῦ 1630-31 καί 1656-57

Περίοδος	Πόλη	Πληθυσμοί πρίν ἀπό τήν ἐκδήλωση τῆς ἐπιδημίας (χιλιάδες)	Ἀριθμός θανάτων κατά τή διάρκεια τῆς ἐπιδημίας (χιλιάδες)	Θάνατοι ὥς ποσοστό % τοῦ πληθυσμοῦ (%)
1630-31	Μπέργκαμο	25	10	40
	Μπολώνια	62	15	24
	Μπρέσια	24	11	45
	Carmagnola	7,6	1,9	25
	Κόμο	12	5	42
	Κρεμόνα	37	17	38
	Ἔμπολι	2,2	0,22	10
	Μιλάνο	130	60	47
	Μοδένη	18	4	22
	Μόντζα	7	4	57
	Πάδοβα	32	19	59
	Πάρμα	30	15	50
	Pescia	2,8	1,4	50
	Πράτο	6	1,5	25
	Βενετία	140	46	33
	Βερόνα	54	33	61
	Βικεντία	32	12	38
1656-57	Γένοβα	75	45	60
	Νάπολη	300	150	50
	Ρώμη	123	23	19

120.000, πού μέ £ 7 τό ἄτομο ἀντιπροσωπεύει ζημιά 8.400 χιλιάδων».[25]

Πιό ἀκριβεῖς ἐκτιμήσεις ὑπάρχουν γιά τίς ἰταλικές πόλεις καί ὁ Πίνακας 3 δείχνει τά φοβερά πλήγματα πού προκάλεσαν οἱ ἐπιδημίες τῶν περιόδων 1630-1631 καί 1656-1657. Ἐν γένει, μιά ἐπιδημία πανώλης σκότωνε σέ διάστημα λίγων μηνῶν, ἀπό τό ἕνα τέταρτο ἕως καί τό μισό τοῦ προσβαλλόμενου πληθυσμοῦ.

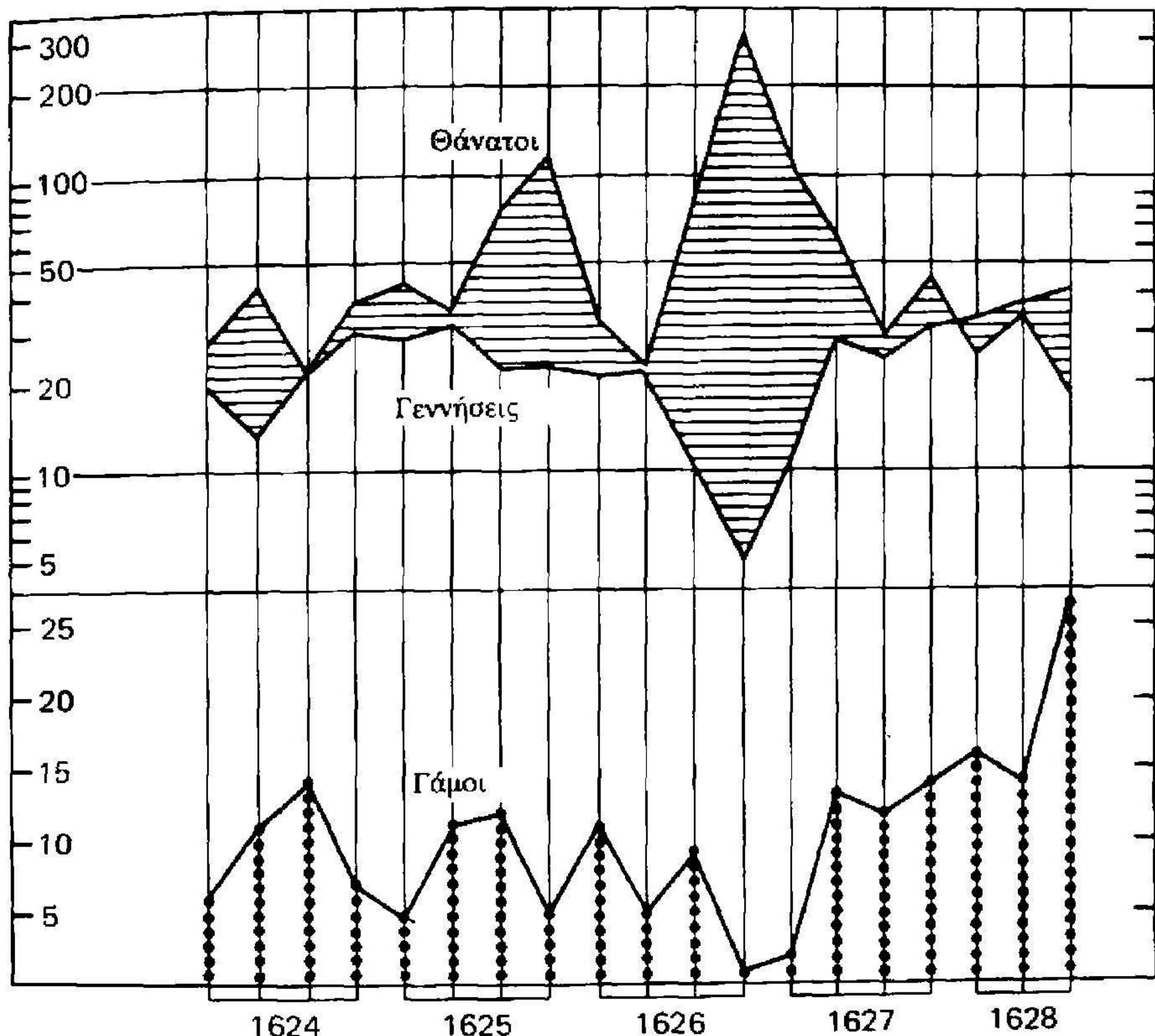
25. *Στό ἴδιο*, τόμ. 1, σ. 109.

Οἱ ἐπιπτώσεις μιᾶς ἐπιδημίας ἐπί ἑνός δεδομένου πληθυσμοῦ καθορίζονται ὄχι μόνο ἀπό τόν ἀριθμό τῶν θυμάτων της ἀλλά καί ἀπό τήν κατανομή τῆς θνησιμότητας κατά ἡλικίες. Εἶναι προφανές, ὅτι ἐάν μιά ἐπιδημία σκοτώνει νεαρά κατά κύριο λόγο ἄτομα, οἱ συνέπειες γιά τήν κατοπινή ἀνάπτυξη τοῦ ὑπό ἐξέταση πληθυσμοῦ θά εἶναι πολύ πιό σοβαρές παρά ὅταν τά θύματα συγκαταλέγονται μεταξύ τῶν ἀτόμων πού ἔχουν ὑπερβεῖ τήν ἀναπαραγωγική τους ἡλικία. Τό θέμα ὅμως δέν ἐξαντλεῖται μέ μιά ἁπλή ἀναφορά στά ὑπάρχοντα στοιχεῖα γιά τήν θνησιμότητα. Στή διάρκεια ἑνός λιμοῦ, ὅπως καί στή διάρκεια μιᾶς ἐπιδημίας, ἐκτός ἀπό τό ὅτι πέθαιναν οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι, σημειώνονταν καί λιγότερες γεννήσεις. Τό διάγραμμα τοῦ Σχεδιαγράμματος 2 ἀπεικονίζει τήν τυπική πορεία τῆς θνησιμότητας καί τῆς γεννητικότητας κατά τή διάρκεια μιᾶς περιόδου κρίσης. Ἡ ψαλίδα τῶν διακυμάνσεων τῆς γεννητικότητας καί τῆς θνησιμότητας συνήθως εἶχε σάν ἀποτέλεσμα πολύ μεγάλη ἀρνητική διαφορά στά συνολικά μεγέθη τοῦ πληθυσμοῦ.

Δύσκολα μπορεῖ κανείς νά ὑποτιμήσει τή ρυθμιστική σημασία τῶν δημογραφικῶν αὐτῶν κρίσεων ὡς πρός τίς μακροπρόθεσμες ἐξελίξεις τῶν προβιομηχανικῶν πληθυσμῶν. Ἡ γεννητικότητα ἦταν ἐν γένει μεγαλύτερη ἀπό τή *φυσιολογική* θνησιμότητα. Κάτω ἀπό τίς συνθῆκες αὐτές, ὁ πληθυσμός αὐξανόταν, ὅμως ἡ αὔξηση αὐτή ἦταν σχετικά ἀργή, ἐξαιτίας τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν παιδιῶν πού πέθαιναν. Ἀργά ἤ γρήγορα πάντως, μιά αὔξηση τῆς καταστροφικῆς θνησιμότητας θά διέγραφε προγενέστερα δημογραφικά ὀφέλη καί ὁ κύκλος θά ξανάρχιζε ἀπό τήν ἀρχή. Ἔτσι ἡ συχνότητα καί ἡ δριμύτητα τῆς αὔξησης τῆς καταστροφικῆς θνησιμότητας καθόριζε τίς πληθυσμιακές τάσεις. Οἱ πολυτάραχες πολιτικές καί κοινωνικές συνθῆκες φυσικά εὐνοοῦσαν τήν καταστρεπτική δράση τῶν μικροβίων καί αὐτό ἐπεξηγεῖ τόν λόγο γιά τόν ὁποῖο ἡ περίοδος τοῦ Ἑκατονταετοῦς πολέμου (1337-1453) καί αὐτή τοῦ Τριακονταετοῦς (1618-1648) ἦταν ἐπίσης περίοδος δημογραφικῆς στασιμότητας καί πτώσης. Εἶναι προφανές ὅτι ὑπῆρχε κάποια σχέση μεταξύ τῆς συχνότητας τῶν ἐπιδημιῶν ἀπό τή μιά καί τῆς πληθυσμιακῆς πυκνότητας καί τῆς ἀστικοποίησης ἀπό τήν ἄλλη. Ἡ γενική ἐντύπωση εἶναι ὅτι οἱ πόλεις τῆς προβιομηχανικῆς Εὐρώπης χαρακτηρίζονταν ἀπό

ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

Ἡ πορεία τῆς θνησιμότητας, τῆς γεννητικότητας καί τῆς τέλεσης γάμων κατά τή διάρκεια μιᾶς χαρακτηριστικῆς δημογραφικῆς κρίσης

Τά στοιχεῖα ἀφοροῦν τήν περίπτωση τοῦ χωριοῦ Saint-Lambert des Levées (Γαλλία).

Πηγή: Goubert, *Beauvais et le Beauvaisis.*

ἀρνητική δημογραφική ἰσορροπία καί ὅτι ἐπιβίωσαν μόνο χάρη σέ μιά συνεχή εἰσροή ἀτόμων ἀπό τήν ὕπαιθρο. Ἕνας ἀπό τούς πρώτους, ἐάν ὄχι ὁ πρῶτος ἐρευνητής πού διατύπωσε τή θέση αὐτή στήν βάση στατιστικῶν παρατηρήσεων ἦταν ὁ John Graunt πού ἔγραψε τό 1662:

«Στούς προαναφερθέντες καταλόγους τοῦ Λονδίνου, ὑπάρχουν πολύ περισσότερες κηδεῖες ἀπ' ὅ,τι βαπτίσεις. Ἡ διαπίστωση αὐτή φαίνεται καθαρά μέ ἕναν ἁπλό

ἀριθμητικό ὑπολογισμό, γιατί σέ 40 χρόνια, ἀπό τό 1603 ὥς τό 1644 –χωρίς νά ὑπολογίζουμε τό ἔτος 1603 καί 1644– ἔχουν καταχωρηθεῖ 363.935 ταφές καί μόνο 330.747 γεννήσεις μέσα στίς 97,16 καί τίς 10 περιφερειακές ἐνορίες· οἱ ἐνορίες τοῦ Westminster, Lambeth, Newington, Redriff, Stepney, Hackney καί Islington δέν περιλαμβάνονται. Ἀπό τήν παρατήρηση αὐτή καί μόνο, θά συμπέραινε κανείς ὅτι ὁ πληθυσμός τοῦ Λονδίνου θά ἔπρεπε νά ἔχει μειωθεῖ· ὅμως βλέπουμε νά συμβαίνει τό ἀντίθετο μέ τήν καθημερινή αὔξηση τῶν κτιρίων πού ἐγείρονται πάνω σέ νέα θεμέλια καί μέ τήν μετατροπή τῶν μεγάλων ἀρχοντικῶν σπιτιῶν σέ μικρές κατοικίες. Εἶναι ἑπομένως βέβαιο ὅτι τό Λονδίνο θά πρέπει νά συγκεντρώνει κόσμο ἀπό τήν ἐπαρχία, ἔτσι ὥστε νά δικαιολογεῖται ἡ μεγάλη θετική διαφορά τῶν ταφῶν πού προαναφέραμε, ἀλλά καί ἡ αὔξηση τῶν κατοίκων πού ἕπεται τῆς αὔξησης τῆς παρεχόμενης στέγασης».[26]

Παρά τή ζωτικότητά τους στόν οἰκονομικό, πολιτικό, καλλιτεχνικό καί πολιτισμικό τομέα, ἀπό καθαρά βιολογική θεώρηση, οἱ πόλεις τῆς προβιομηχανικῆς Εὐρώπης δέν ἦταν παρά μεγάλα νεκροταφεῖα.

Τό γεγονός αὐτό ἐμπόδιζε τή διαδικασία τῆς ἀστικοποίησης. Ἐάν περισσότεροι ἄνθρωποι πέθαιναν ἀπό ὅσους γεννιοῦνταν στίς πόλεις, εἶναι προφανές ὅτι ὅσο αὔξανε τό ποσό τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ, τόσο λειτουργοῦσε ὡς τροχοπέδη στήν αὔξηση τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ.[27] Σύμφωνα μέ τόν αἰδεσιμότατο Mols, ἡ Ὁλλανδία τοῦ 18ου αἰώνα, γιά παράδειγμα, ἦταν «ὑπέρ τό δέον ἀστικοποιημένη» καί τό «φυσικό ἀπόθεμα» τῆς ἐπαρχίας μέ τή θετική του δημογραφική ἰσορροπία δέν ἦταν ἀρκετό γιά νά καλύψει τά κενά τῆς ἀρνητικῆς ἰσορροπίας τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ.

Ἡ ἱστορία τοῦ πληθυσμοῦ τῆς προβιομηχανικῆς Εὐρώπης, θά πρέπει νά τελειώσει μέ μιά αἰνιγματική παρατήρηση. Ὅπως ἔγραψε ὁ M. Goubert γιά τόν 18ο αἰώνα «un monde démographique semble défunt» (ἕνας δημογραφικός κόσμος

26. *Στό ἴδιο*, τόμ. 2, σ. 369-370.
27. Mols, ὅ.π., *Εἰσαγωγή*, τόμ. 2, σ. 334.

φαίνεται νά ἐξαφανίζεται). Οἱ μεγάλες αὐξήσεις τῆς θνησιμότητας πού ὀφείλονταν στίς ἐπιδημίες προοδευτικά ὑποχώρησαν. Αὐτό φυσικά δέν σήμαινε ὅτι οἱ ἐπιδημίες ἀνῆκαν πιά στό παρελθόν: γιά παράδειγμα ὑπῆρχάν ἐπιδημίες γρίππης στό Λονδίνο τό 1685 καί 1782, καθώς καί ἐπιδημία ἰλαρᾶς τό 1670. Πρός τά τέλη τῶν δεκαετιῶν τοῦ 1730 καί τοῦ 1740, πανδημίες γρίππης καί τύφου ἔπληξαν τίς περισσότερες χῶρες τῆς Εὐρώπης. Ὡστόσο, παρόλο πού ὁ ἀριθμός τῶν θανάτων πού σημειώθηκαν κατά τή διάρκεια τῶν περιόδων αὐτῶν αὐξήθηκε κατά πολύ καί πρός στιγμήν ξεπέρασε τόν ἀριθμό τῶν γεννήσεων, ἡ θνησιμότητα δέν ἐξέλαβε πιά καταστροφικές διαστάσεις. Ἀκόμη καί ρυθμοί θανάτων τῆς τάξης τοῦ 69 ἤ καί 112 τοῖς χιλίοις, ὅπως αὐτοί πού καταγράφηκαν στήν Νορβηγία καί στήν ἐπαρχία Värmland τῆς Σουηδίας ἀντίστοιχα, τό 1742, ἀπέχουν πολύ ἀπό αὐτούς πού παρατηρήθηκαν σέ κάποιες περιοχές τῆς Εὐρώπης κατά τούς περασμένους αἰῶνες.[28] Ἡ πιό ἐντυπωσιακή πλευρά τοῦ φαινομένου ἀφορᾶ τήν ἐξαφάνιση τῆς πανώλης. Ὁ φονιάς ἐξαφανίσθηκε μέ τόν ἴδιο μυστηριώδη τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἐμφανίστηκε σέ πανδημική μορφή τρεῖς αἰῶνες πρίν. Καμιά ἐπιδημία πανώλης δέν σημειώθηκε πλέον στήν Ἰταλία μετά τό 1657, στήν Ἀγγλία καί στήν Γαλλία μετά τό τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1660 καί στήν Αὐστρία καί Γερμανία μετά τή δεκαετία τοῦ 1670. Κάθε εἴδους εὐφυεῖς ὑποθέσεις ἔχουν προταθεῖ προκειμένου νά ἐξηγηθεῖ ἡ μυστηριώδης αὐτή ἐξαφάνιση –ἀπό τίς ὑποτιθέμενες βελτιώσεις στόν τομέα τῆς κατοικίας ἤ τούς καλύτερους τρόπους ταφῆς πτωμάτων ἕως τήν ἱστορία τῆς εἰσβολῆς τοῦ γκρίζου ἀρουραίου καί τήν ἐξαφάνιση τοῦ μαύρου. Ὅλες οἱ ὑποθέσεις ὅμως ἔχουν ἀποδειχτεῖ ἀβάσιμες.

Ἡ Μεσαιωνική καί Ἀναγεννησιακή Εὐρώπη δέν ἀκολούθησε τήν τύχη της Ἀσίας. Ἡ εὐρωπαϊκή ἀνάπτυξη δέν ὑποσκάφθηκε ἀπό μιά ἀσφυκτική πληθυσμιακή πίεση. Ὁ ἔπαινος γιά τήν ἐγκράτεια αὐτή (δηλαδή γιά τή χαμηλή γεννητικότητα) δέν ἀνήκει τόσο στόν ὀρθολογισμό τῶν Εὐρωπαίων ὅσο στήν τυφλή δράση τῶν μικροβίων (δηλαδή στήν ὑψηλή θνησιμότητα). Μέ τό τέλος τοῦ 17ου αἰώνα, τό φονικότερο ἀπ᾽ ὅλα τά μικρόβια σταμάτησε τίς ἄνομες πράξεις του· καί τό γεγονός

αὐτό δέν ἦταν ἐπίτευγμα τῆς ἀνθρώπινης παρέμβασης ἀλλά τό ἀποτέλεσμα μιᾶς συγκεχυμένης οἰκολογικῆς ἐπανάστασης. Ἡ Εὐρώπη τότε εἰσῆλθε στό ἀρχικό στάδιο τῆς ἐπονομαζόμενης δημογραφικῆς ἐπανάστασης. Τό γεγονός πάντως ὅτι ἡ ἐπακόλουθη δημογραφική ἐπανάσταση δέν συγκρατήθηκε γρήγορα ἀπό τήν ἀμείλικτη ἐπενέργεια τῶν Μαλθουσιακῶν δυνάμεων, ὀφειλόταν στά τεχνολογικά καί οἰκονομικά ἐπιτεύγματα τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ

1. ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ 1000 – 1700

Στήν ἱστορία τῆς τεχνολογίας ὑποστηρίζεται συχνά ὅτι μετά ἀπό μιά σειρά ἐντυπωσιακῶν καινοτομιῶν ἐπακολούθησε μιά μακρά φάση στασιμότητας στόν δυτικό κόσμο κατά τήν διάρκεια τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητας:

> «Γύρω στά 2.500 π.Χ. ἡ τεχνολογική πρόοδος σχεδόν σταμάτησε, καί κατά τή διάρκεια τῶν ἑπόμενων τριῶν χιλιετηρίδων σημειώθηκε μικρή πρόοδος [...] Σέ σύγκριση μέ τήν ἐπανάσταση πού προηγήθηκε οἱ τρεῖς αὐτές χιλιετηρίδες ἀποτελοῦν περίοδο τεχνολογικῆς στασιμότητας».[1]

Ὁ ἑλληνορωμαϊκός κόσμος, καί ἰδιαίτερα ὁ ρωμαϊκός κόσμος ἐνῶ χαρακτηριζόταν ἀπό ὑψηλή δημιουργικότητα σέ ἄλλα πεδία τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας, σύμφωνα μέ τήν ἄποψη αὐτή παρέμεινε παράδοξα ἀδρανής στόν τεχνολογικό τομέα.[2] Ὡς πρός τή Ρώμη πάντα, γίνεται ἀναφορά στό κλασικό παράδειγμα τοῦ νερόμυλου καί στό ἀνέκδοτο πού ἀφορᾶ τόν Βεσπασιανό. Οἱ Ρωμαῖοι γνώριζαν τίς δυνατότητες τοῦ νερόμυλου, ἀλλά ἔκτισαν σχετικά λίγους καί ἐξακολούθησαν νά κάνουν πολύ μεγαλύτερη χρήση τῶν μύλων ἐκείνων τῶν ὁποίων ἡ λειτουργία βασιζόταν στή δαπάνη ζωϊκῆς ἤ ἀνθρώπινης δύναμης.[3] Γιά τόν Βεσπασιανό λέγεται ὅτι ὅταν

1. Lilley, *Technological Progress*, σ. 188. Βλ. ἐπίσης Gould, *Economic Growth*, σ. 327 κ. ἑξ.

2. Σύγκρινε Finley, *Technical Innovation*, σ. 29-45. Kiechle, *Probleme der Stagnation*, καί Pleket, *Technology and Society*, σ. 1-24.

3. Γιά τούς ἀνεμόμυλους τῆς ἀρχαιότητας βλ. Moritz, *Grain-Mills*.

τοῦ δόθηκάν τά σχέδια τῶν μηχανῶν πού θά ἐξοικονομοῦσαν ἀνθρώπινη ἐργασία, ὁ αὐτοκράτορας, παρόλο πού ἀπένειμε ἔπαθλο στόν ἐφευρέτη, ἀπαγόρευσε τήν κατασκευή τῶν μηχανῶν γιά «νά ἐπιτρέψει στίς μάζες νά βγάζουν τά πρός τό ζῆν».[4]

Μέ ἀφορμή παρατηρήσεις τοῦ εἴδους αὐτοῦ, οἱ ἱστορικοί ἀνέλαβαν τή διερεύνηση τῶν πιθανῶν αἰτίων γιά τήν «ἀποτυχία» τοῦ κλασικοῦ κόσμου, μερικοί ὑποδεικνύοντας τήν ὑπεραφθονία τῆς ἐργασίας τῶν σκλάβων, ἄλλοι τό συγκεκριμένο πολιτισμικό πλαίσιο καί τίς ἐπικρατοῦσες ἀξίες. Κατά πᾶσα πιθανότητα ἡ ἑλληνική καί ρωμαϊκή «ἀποτυχία» ἔχει μεγαλοποιηθεῖ.[5] Πάρα πολύ συχνά ἔχουμε τήν τάση νά ταυτίζουμε τήν τεχνολογία μέ τή μηχανική, γιατί ὁ πολιτισμός μας βασίζεται στίς μηχανές. Ἡ πολιτική καί διοικητική ὀργάνωση, ἡ στρατιωτική ὀργάνωση, οἱ ἀρχιτεκτονικές κατασκευές, τά ὁδικά δίκτυα, ἀκόμη καί προϊόντα καλλιτεχνικῆς δραστηριότητας ὅπως οἱ τοιχογραφίες φέρουν τήν σφραγίδα τῆς τεχνολογίας καί σέ ὅλους αὐτούς τούς τομεῖς, οἱ Ἕλληνες καί οἱ Ρωμαῖοι κάθε ἄλλο παρά ἀπέτυχαν.

Ὡστόσο, ἐξακολουθεῖ νά εἶναι ἀλήθεια τό γεγονός ὅτι μέ τόν Μεσαίωνα ἄρχισε μιά περίοδος κατά τήν ὁποία, ὁ ρυθμός τῶν τεχνολογικῶν ἐξελίξεων ἐπιταχύνθηκε, ἐνῶ δόθηκε ὁλοένα καί περισσότερη σημασία στίς μηχανικές κατασκευές. Ὅπως ἔγραψε ὁ Samuel Lilley: «Ἦταν στίς ἀρχές τοῦ Μεσαίωνα πού οἱ ἄνθρωποι ἄρχισαν νά βρίσκουν κάποιο τρόπο ὑπέρβασης τοῦ [τεχνολογικοῦ] ἀδιεξόδου».[6] Ὁ Lynn White ἐξέθεσε τό ζήτημα κατά τόν ἀκόλουθο τρόπο:

> «Ἡ χιλιετηρίδα τοῦ Μεσαίωνα παρουσιάζει ἐνδιαφέρον ἐξαιτίας τοῦ γεγονότος ὅτι στό διάστημα αὐτό ἡ Εὐρώπη ἀπέκτησε ἐμπιστοσύνη στίς δυνάμεις της καί ἀνέπτυξε καί τήν τεχνική της ἱκανότητα, γεγονός πού, μετά τό 1500, τῆς ἐπέτρεψε νά εἰσβάλει στόν ὑπόλοιπο κόσμο,

4. Τό ἐπεισόδιο αὐτό τό ἀφηγεῖται ὁ Σουετώνιος στό 18ο κεφάλαιο τοῦ ἔργου του *Life of Vespasian*.

5. Βλ. τίς παρατηρήσεις τοῦ Landes στό ἔργο του *Engineering in the Ancient World*.

6. Lilley, *Technological Progress*, σ. 188.

κατακτώντας, ἁρπάζοντας, ἀνταλλάσσοντας προϊόντα καί δημιουργώντας ἀποικίες».[7]

Ἀναντίρρητα, «ἡ σύγχρονη τεχνολογία εἶναι ἡ ἀποθέωση ἐκείνης τοῦ Δυτικοῦ Μεσαίωνα, ὄχι μόνο ὡς πρός τίς λεπτομέρειές της ἀλλά καί ὡς πρός τό πνεῦμα μέ τό ὁποῖο εἶναι διαποτισμένη».[8]

Μιά σχηματική καταγραφή τῶν κυριότερων τεχνολογικῶν ἐξελίξεων πού ἐπιτελέσθηκαν στήν Δύση ἀπό τόν 6ο μέχρι τόν 11ο αἰώνα θά ἔπρεπε νά περιλαμβάνει:

α) 6ος αἰώνας: διάδοση τοῦ νερόμυλου·

β) 7ος αἰώνας: διάδοση στή Βόρεια Εὐρώπη τοῦ ἀγροτικοῦ ἀρότρου·

γ) 8ος αἰώνας: διάδοση τῆς ἐκ περιτροπῆς τριπλῆς καλλιέργειας·

δ) 9ος αἰώνας: διάδοση τῆς χρήσης τοῦ πετάλου καί μιᾶς νέας μεθόδου ζεύξης τῶν ὑποζυγίων.

Ὡς πρός τίς ἐξελίξεις αὐτές, ἔχουμε νά κάνουμε τρεῖς παρατηρήσεις. Πρῶτον, οἱ καινοτομίες πού ἀναφέρονται πιό πάνω δέν ἀποτελοῦσαν, μέ τήν ἀκριβή ἔννοια τοῦ ὅρου, ἐφευρέσεις. Ὁ νερόμυλος, ὅπως σημειώσαμε ἤδη, ἦταν γνωστός στούς Ρωμαίους. Τό ἀγροτικό ἄροτρο ἦταν σλαβικῆς προέλευσης.[9] Τό πέταλο ἦταν, κατά τά φαινόμενα, γνωστό στούς Κέλτες πρίν ἀπό τίς ρωμαϊκές κατακτήσεις.[10] Οἱ νέες μέθοδοι ζεύξης ἀλόγων ἐπινοήθηκαν στήν μακρινή Κίνα.[11] Αὐτό πού ἐπέδειξαν οἱ Εὐρωπαῖοι κατά τήν περίοδο μεταξύ τοῦ 6ου καί τοῦ 11ου αἰώνα δέν ἦταν τόσο ἡ εὐφυής ἐφευρετικότητα ὅσο μιά ἐντυπωσιακή ἱκανότητα ἀφομοίωσης. Ἤξεραν τό πῶς νά ἐπιλέγουν χρήσιμες ἰδέες κάθε προέλευσης καί τό πῶς νά τίς ἐφαρμόζουν εὐρύτατα στήν παραγωγική δραστηριότητα. Ἴσως ἡ στάση τους αὐτή νά ἐπηρεάσθηκε ἀπό τίς νέες ἀντιλήψεις τῶν Γερμανῶν εἰσβολέων: ἡ ἴδια ὑπερηφάνεια πού ἔκανε τούς Ρωμαίους καί τούς Κινέζους νά ἀποκα-

7. White, *The Expansion of Technology*, σ. 143.
8. White, *Cultural Climates*, σ. 172.
9. White, *The Expansion of Technology*, σ. 147.
10. Leighton, *Transport and Communication*, σ. 105.
11. Needham, *Science and Civilization*, τόμ. 4, σ. 303-327.

λοῦν βαρβάρους ὅλους ἐκείνους πού δέν ἀνῆκαν στήν αὐτοκρατορία τους, τούς ἔκανε καί μή δεκτικούς ὡς πρός τίς ξένες ἰδέες. Δεύτερον, οἱ καινοτομίες πού ἀναφέρθηκαν πιό πάνω, συνδέονταν μέ ἀγροτικές δραστηριότητες καί λόγω τῆς ἀλληλεπίδρασής τους ἐνδυνάμωναν ἡ μιά τήν ἄλλη. Ὅπως παρατήρησε ὁ Lynn White:

«Τό ἀγροτικό ἄροτρο, οἱ μεγάλες ἐκτάσεις, ἡ νέα ὁλοκλήρωση τῆς γεωργίας μέ τήν κτηνοτροφία, τό τριαδικό σύστημα τῆς ἐκ περιτροπῆς καλλιέργειας, ἡ χρήση περισσότερο σύγχρονων ἱπποσκευῶν, τά ἀγκαθωτά πέταλα καί τό μαστίγιο ὥς τό ἔτος 1100 εἶχαν συνενωθεῖ σέ ἕνα ὁλοκληρωμένο σύστημα ἀγροτικῆς ἐκμετάλλευσης δημιουργώντας μιά ζώνη ἀγροτικῆς εὐημερίας πού ἐκτείνονταν σέ ὁλόκληρη τή Βόρεια Εὐρώπη ἀπό τόν Ἀτλαντικό ὥς τόν Δνείπερο».[12]

Τέλος, μερικές ἀπό τίς καινοτομίες αὐτές ἐπιτρέπουν μιά πιό ἀποτελεσματική χρήση τῆς ἱπποδύναμης. Ἡ χρήση τοῦ πετάλου συνετέλεσε στήν αὔξηση τῆς ἀποτελεσματικότητας καί κατά συνέπεια καί τῆς ἀξίας τοῦ ἀλόγου. Στό τέλος τοῦ 11ου αἰώνα, σύμφωνα με τό δασμολόγιο ἑνός σταθμοῦ διοδίων τῆς περιοχῆς τῆς Angers (Γαλλία), ὁ φόρος γιά τά ἄλογα πού δέν ἔφεραν πέταλα ἦταν μία πέννα ἐνῶ γιά τά πεταλωμένα δύο. Τήν ἴδια περίοδο, ἡ ἐκτροφή ἀλόγων σ' ὁλόκληρη τήν Εὐρώπη αὐξήθηκε σημαντικά, ἐνῶ καταβάλλονταν προσπάθειες βελτίωσης τοῦ εἴδους μέ τήν εἰσαγωγή ἀλόγων ἀπό τίς μουσουλμανικές χῶρες. Τά ἄλογα ἀντικαθιστοῦσαν σταδιακά ὅλο καί περισσότερο τά βόδια. Στήν Πικαρδία (Γαλλία), ἀπό τό 1160 καί μετά, οἱ ἀναφορές σέ ἔργα ὅπου γινόταν χρήση ἀλόγων πληθαίνουν, ἐνῶ οἱ νύξεις γιά τά βοοειδῆ πού χρησιμοποιοῦνταν στό ὄργωμα ἐξαφανίζονται σχεδόν ὁλοκληρωτικά ἀπό τά ἔγγραφα τῆς περιοχῆς στίς ἀρχές τοῦ 13ου αἰώνα. Σέ ἕνα τιμάριο τοῦ Ἀββαείου τοῦ Ramsey (Ἀγγλία), ὁ ἀριθμός τῶν βοοειδῶν μειώθηκε στό μισό, ἐνῶ αὐτός τῶν ἀλόγων τετραπλασιάσθηκε κατά τό διάστημα 1125 ἕως 1160. «Τό ἄλογο κοστίζει περισσότερο ἀπό τό βόδι», ἔγραφε τόν 13ο

12. White, *Expansion of Technology*, σ. 153.

αἰώνα ὁ Walter τοῦ Henley στήν πραγματεία του περί τῆς πρακτικῆς τῆς κτηνοτροφίας. Τό ἄλογο ὅμως εἶναι πιό δυνατό καί πιό γρήγορο ἀπό τό βόδι καί μπορεῖ νά ἐπιτελέσει περισσότερη ἐργασία σέ λιγότερο χρόνο. Οὐσιαστικά, ἡ ἀντικατάσταση τοῦ βοδιοῦ ἀπό τό ἄλογο, εἶχε τήν ἔννοια τῆς ἀντικατάστασης ἑνός φθηνότερου, ἀλλά λιγότερο ἀποδοτικοῦ εἴδους κεφαλαίου ἀπό ἕνα ἀκριβότερο ἀλλά καί ἀποδοτικότερο. Ἡ ἱστορία τοῦ ἀλόγου εἶναι ἀνάλογη μέ αὐτή τοῦ σιδήρου. Πρίν ἀπό τόν 11ο αἰώνα, ἡ ποσότητα τοῦ σιδήρου, πού χρησιμοποιοῦνταν στήν κατασκευή ἀγροτικοῦ ἐξοπλισμοῦ φαίνεται νά εἶναι ἐξαιρετικά περιορισμένη. Μετά τόν 12ο αἰώνα, τά πιό ἀκριβά ἀλλά καί πλέον ἀποδοτικά σιδηρά ἐργαλεῖα ἐμφανίζονται ὁλοένα καί περισσότερο στά ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς.

Εἶναι βέβαιο ὅτι στή βαρβαρική Δύση, στά ἀρχικά της στάδια, ἡ προαγωγή τῶν τεχνολογικῶν καινοτομιῶν πού συνδέονταν μέ τήν ἀξιοποίηση τοῦ σιδήρου καί τήν ἐκτροφή ἀλόγων ἀπέβλεπε ἐν μέρει στήν αὔξηση τῆς ἀποτελεσματικότητας κατά τή διάρκεια τῆς μάχης. Τελικά, στή διάρκεια τοῦ 12ου αἰώνα, ἡ χρήση καί τοῦ ἀλόγου καί τοῦ σιδήρου πέρασε ἀπό τίς κατοικίες τῶν ἱπποτῶν στούς ἀγρότες. Τόν 12ο αἰώνα ἐπίσης βελτιώθηκε τό ἄροτρο, τουλάχιστον στίς πιό ἀκμάζουσες περιοχές. Τήν ἐποχή τῶν Καρολιγγίων, τεμάχια σιδήρου προστέθηκαν στό ξύλο, ἀπό τό ὁποῖο ἦταν ἐξ ὁλοκλήρου κατασκευασμένο, ἰσχυροποιώντας τή δράση τῶν σημείων ἐπαφῆς του μέ τό χῶμα.

Ἡ χρησιμοποίηση ἀποδοτικότερων μορφῶν κεφαλαίου εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τήν αὔξηση τῆς παραγωγικότητας. Ἡ αὔξηση τῆς παραγωγικότητας ἐπέτρεψε, στή συνέχεια, τήν υἱοθέτηση πιό δαπανηρῶν ἀλλά καί πιό ἀποδοτικῶν μορφῶν κεφαλαίου. Παράλληλα, παρατηρήθηκε μιά ἀνάπτυξη τοῦ «ἀνθρώπινου κεφαλαίου» μέ τή μορφή τεχνικῶν προσαρμοσμένων, στίς ἀπαιτήσεις τῶν νέων τεχνολογιῶν. Σέ μιά μελέτη πού ἔγινε στά χωριά τῆς Πικαρδίας (Γαλλία) σχετικά μέ τήν ἐξάπλωση τῶν σιδεράδων βρέθηκε ὅτι πρίν ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 12ου αἰώνα, δέν ὑπῆρχε καμία ἀναφορά στούς τεχνίτες αὐτούς. Κατόπιν, μεταξύ τῶν ἐτῶν 1125 καί 1180, σύμφωνα μέ τίς ὑπάρχουσες πηγές, διαπιστώνεται ἡ ὕπαρξη 30 σιδεράδων. Ὥς τό τέλος τοῦ 12ου αἰώνα ὑπῆρχε ἀπό ἕνας σιδεράς στά 10

ἀπό τά 30 χωριά τοῦ Μοναστηριοῦ τοῦ Hesdin.[13]

Γιά νά διατηρήσουν τή γονιμότητα τῆς γῆς καί λόγω τῆς βασανιστικῆς ἔλλειψης λιπασμάτων, κατά τήν περίοδο τοῦ Μεσαίωνα καί τῆς Ἀναγέννησης, οἱ ἄνθρωποι κατέφευγαν σέ μιά πλέον πρωτόγονη μορφή καλλιέργειας ἐκ περιτροπῆς. Μέχρι τή σύγχρονη ἐποχή στήν οὐσία, τό μισό μέ ἕνα τρίτο τῆς καλλιεργήσιμης γῆς τῆς Εὐρώπης παρέμενε χέρσα –περιορισμός ἰδιαίτερα σοβαρός, ἄν λάβει κανείς ὑπόψη του τό γεγονός ὅτι καί οἱ ὑπό καλλιέργεια ἀγροί δέν ἀπέδιδαν πάνω ἀπό 3 μέ 6 φορές τήν ἀρχική σπορά. Ἡ εἰσαγωγή νέων εἰδῶν στίς ἐκ περιτροπῆς καλλιέργειες ἀποτέλεσε τήν τεχνική καινοτομία πού ἐπέτρεψε τή μείωση ἤ καί τήν ἐγκατάλειψη τοῦ ἔτους ἀγρανάπαυσης. Δέν ξέρουμε πότε καί ποῦ πρωτοεφαρμόστηκε ἡ καινοτομία αὐτή. Ὅταν ὁ Philippe de Commines ἔφθασε στήν Λομβαρδία μέ τόν γαλλικό στρατό τοῦ Καρόλου τοῦ Η΄ στό τέλος τοῦ 15ου αἰώνα παρατήρησε ὅτι κάποιες ἀπό τίς γαῖες πού εἶδε, «δέν ἀναπαύονται ποτέ». Ἕνας συνηθισμένος τύπος ἐκ περιτροπῆς καλλιέργειας πού ἐφαρμοζόταν στήν Φλάνδρα ἔγινε γνωστός τό 1652 ἀπό τόν Ἄγγλο περιηγητή Richard Weston· σύμφωνα μέ τό σύστημα αὐτό, τά δημητριακά ἐναλλάσσονταν μέ τό γογγύλι καί τό τριφύλλι. Ὡστόσο, οἱ πρακτικές αὐτές ἐξαπλώθηκαν μέ ἀργό ρυθμό καί σέ ὅλη τή διάρκεια τῆς προβιομηχανικῆς περιόδου, ἡ γῆ δέν καλλιεργοῦνταν στόν βαθμό πού μποροῦσε νά ἀποδώσει. Οἱ Εὐρωπαῖοι τοῦ Μεσαίωνα καί τῆς Ἀναγέννησης ἀποδείχθηκαν πολύ πιό ἐφευρετικοί καί ἐπιτυχημένοι σέ ἄλλους τομεῖς.

Μέχρι τόν 10ο αἰώνα, οἱ μύλοι χρησιμοποιοῦνταν στή Δύση γιά τό ἄλεσμα τῶν δημητριακῶν. Ἀντίθετα ἀπό τίς παλιές πληροφορίες πού ἔχουμε στήν διάθεσή μας γιά τό θέμα αὐτό, συνάγεται ὅτι στήν Κίνα χρησιμοποιοῦνταν ὄχι γιά νά περιστρέφουν ἁπλές μυλόπετρες, ἀλλά στόν περίπλοκο μηχανισμό παροχῆς ἀέρα σέ φυσερά στά ἐργαστήρια μεταλλουργίας. Ἡ διαφορά δέν θά πρέπει νά μᾶς ἐκπλήσσει: ἡ Δύση κατά τόν Μεσαίωνα ἦταν κατά βάση ἀγροτική σέ σύγκριση μέ τήν Κίνα πού ἦταν φτωχότερη καί ὑπανάπτυκτη. Καθώς ὅμως οἱ πόλεις, τό ἐμπόριο καί ἡ βιομηχανία ἀναπτύχθηκαν στήν

13. Γιά τά ὅσα προηγοῦνται, βλ. Duby, *The Early Growth*, σ. 15, 75-76, 194-195.

Εὐρώπη ἀπό τόν 10ο αἰώνα καί μετά, ἡ κινητήρια δύναμη πού παρεῖχε ἡ ὑδραυλική ἐνέργεια χρησιμοποιήθηκε σέ πληθώρα παραγωγικῶν δραστηριοτήτων. Οἱ νερόμυλοι ἔγιναν περισσότερο ἐπιτηδευμένοι καί ἡ δύναμή τους αὐξήθηκε. Ἴσως ἤδη ἀπό τό 822 καί σίγουρα ἀπό τό 1088 στήν Πικαρδία καί στήν Νορμανδία, οἱ νερόμυλοι χρησιμοποιοῦνταν στήν παρασκευή τῆς βύννης πού εἶναι ἀπαραίτητο συστατικό γιά τήν παραγωγή τῆς μπύρας. Ἡ προσαρμογή τοῦ μύλου σ' αὐτήν καί σέ ἄλλου εἴδους ἐργασίες κατέστησε ἀναγκαία τήν εἰσαγωγή νέων μηχανισμῶν καί πιό συγκεκριμένα, μιᾶς σειρᾶς κατακόρυφων σφυριῶν πού ἔμπαιναν σέ κίνηση ἀπό ἔκκεντρα πού ἦταν προσαρμοσμένα σέ ἕναν ἀπό τούς ἄξονες τοῦ μύλου.

Στό διάστημα μεταξύ τοῦ 990 καί 1040 στή Γκρενόμπλ καί στό Lérin χρησιμοποιοῦνταν νερόμυλοι γιά τό κλώσιμο τοῦ μαλλιοῦ. Στή διάρκεια τοῦ 11ου αἰώνα, ἡ νέα τεχνολογία ἔφθασε στή Νορμανδία καί σύντομα διαδόθηκε στήν ὑπόλοιπη Εὐρώπη. Νερόμυλοι χρησιμοποιοῦνταν γιά τό κλώσιμο τοῦ μαλλιοῦ τό 1161 στήν Sköna (Σουηδία), τουλάχιστον ἀπό τό 1185 στήν Ἀγγλία καί τό 1223 καί τό 1246 στίς γερμανικές πόλεις Spier καί Trier. Ἡ υἱοθέτηση τῆς καινούριας μεθόδου ἐπαναστατικοποίησε τήν ὑφαντουργική βιομηχανία τῆς ἐποχῆς σέ τέτοιο βαθμό πού ὁ Carus-Wilson περιγράφοντας τίς ἐξελίξεις αὐτές στήν Ἀγγλία τίς ἀποκάλεσε «μιά βιομηχανική ἐπανάσταση τοῦ 13ου αἰώνα». Στή Γαλλία, ἡ εἰσαγωγή τοῦ μύλου στήν παραγωγή προκάλεσε τίς βίαιες διαμαρτυρίες τῶν ἐργατῶν πού ἰσχυρίζονταν ὅτι ἡ νέα τεχνολογία ἔπληττε ὄχι μόνο τήν ποιότητα τοῦ προϊόντος ἀλλά καί τήν ἀπασχόληση. Αὐτά εἶναι καί τά πρῶτα παραδείγματα διαμαρτυριῶν ἀπό μέρους τῶν ἐργατῶν ἐναντίον τῆς εἰσαγωγῆς στήν παραγωγή μηχανῶν πού ἀποσκοποῦσαν στήν ἐξοικονόμηση χρόνου καί ἐργατικῶν χεριῶν. Στήν Ἀγγλία, ἡ νέα τεχνολογία ἐπέφερε ἀλλαγές στούς τόπους ἐγκατάστασης τῶν μονάδων παραγωγῆς. Ὡς τόν 13ο αἰώνα, οἱ μονάδες ἦταν συγκεντρωμένες κυρίως στίς νοτιοανατολικές περιοχές τῆς χώρας· στή συνέχεια μετακινήθηκαν πρός τίς βορειοδυτικές περιοχές, ὅπου ἡ ὕπαρξη ἰσχυρῶν ὑδάτινων ρευμάτων ἐπέτρεπε τήν κατασκευή τῶν μύλων.[14]

14. Γιά τά ὅσα προηγοῦνται, βλ. Bautier, *Les plus anciennes mentions de*

Ὑπάρχουν μαρτυρίες πού ἀναφέρονται στή χρήση νερόμυλων στήν παραγωγή σιδήρου στήν Στυρία τό 1135, στήν Νορμανδία τό 1204, στήν νότια Σουηδία τό 1224 καί στήν Μοραβία τό 1269. Τό 1204 στή Νορμανδία, ἕνας μύλος ἔθετε σέ λειτουργία ξυλοπρίονα. Οἱ μύλοι χρησιμοποιοῦνταν ἐπίσης καί στήν παραγωγή χάρτου στό Fiano τό 1276, στήν Troyes τό 1338 καί στή Νυρεμβέργη τό 1390. Πρός τά τέλη τοῦ 15ου αἰώνα, κάθε μεγάλη δυτικοευρωπαϊκή πόλη θά μποροῦσε νά περιγραφεῖ κατά τρόπο ὅμοιο μέ αὐτόν πού ἕνας περιηγητής περιέγραψε στά μέσα τοῦ 16ου αἰώνα τήν Μπολώνια (Ἰταλία). Ὁ περιηγητής αὐτός ἀναφέρει τό φράγμα τοῦ ποταμοῦ Reno πού παρεῖχε ὑδραυλική ἐνέργεια:

> «γιά τήν περιστροφή διαφόρων μηχανῶν ἀλέσματος δημητριακῶν, γιά τήν παρασκευή χάλκινων δοχείων καί ὅπλων, γιά τό κοπάνισμα τῶν βοτάνων καθώς καί τῶν κικιδίων [ἐξογκωμάτων τῆς βελανιδιᾶς γιά βαφές], γιά τό κλώσιμο τῆς μέταξας, γιά τό στίλβωμα ὅπλων, τό ἀκόνισμα διαφόρων ἐργαλείων καί τό πριόνισμα μαδεριῶν».[15]

Ὥς τόν 13ο αἰώνα, ἡ διάμετρος τοῦ τροχοῦ τῶν νερόμυλων τῆς Δύσης κυμαινόταν ἀπό 1 ἕως 3,5 μέτρα καί ἡ ἀντίστοιχη ἰσχύς τους ἀπό 1 ὥς 3,5 μονάδες ἱπποδύναμης. Τόν 17ο αἰώνα ἦταν δυνατή πλέον ἡ κατασκευή τροχῶν πού ἡ διάμετρός τους ἔφθανε καί τά 10 μέτρα. Οἱ νερόμυλοι πού χρησιμοποιοῦνταν στήν Ἰταλία γιά τήν παραγωγή μεταξοκλωστῆς, ἐκτός ἀπό τήν πολυπλοκότητά τους, ἦταν καί τεράστιοι σέ ὄγκο. Ὡστόσο, οἱ περισσότεροι μύλοι πού κατασκευάζονταν εἶχαν ἀκόμη τροχούς διαμέτρου 2 ἤ 4 μέτρων. Οἱ κατασκευαστές τους προτιμοῦσαν νά αὐξάνουν τόν ἀριθμό τῶν τροχῶν παρά νά ἀσχολοῦνται μέ τήν ἐπίλυση τῶν πολύπλοκων τεχνολογικῶν προβλημάτων πού συνεπαγόταν ἡ συγκέντρωση ὁλόκληρης τῆς ἐνέργειας σέ ἕναν καί μοναδικό τροχό.

Ἡ ἱστορία τοῦ νερόμυλου εἶναι ἀνάλογη μέ αὐτήν τοῦ ἀνεμόμυλου. Ὅταν ὁ τελευταῖος πρωτοεμφανίστηκε στήν Περσία, τό πιθανότερο κατά τόν 7ο π.Χ. αἰώνα, ἦταν ἀναρτη-

---

moulins, σ. 569 κ.ἑξ. καί Carus-Wilson, *An Industrial Revolution*.

15. White, *The Expansion of Technology*, σ. 157.

μένος σ' ἕνα κατακόρυφο ἄξονα καί φαίνεται ὅτι χρησίμευε κυρίως γιά ἀρδευτικούς σκοπούς. Ὁ περσικός τύπος ἔγινε γνωστός στήν Κίνα κατά τόν 13ο αἰώνα καί σύντομα ἡ χρήση του ἐξαπλώθηκε. Ἀπ' ὅ,τι ξέρουμε, ὁ ἀνεμόμυλος πρωτοεμφανίστηκε στήν Εὐρώπη στά τέλη τοῦ 12ου αἰώνα στήν Νορμανδία καί τήν Ἀγγλία. Ἀναφορές σέ ἀνεμόμυλους βρίσκει κανείς τό 1204 στήν Πικαρδία, τό 1237 στήν Τοσκάνη, τό 1269 στήν Βουργουνδία, τό 1259 στή Δανία καί τό 1274 στήν Ὀλλανδία. Σύμφωνα μέ τήν παράδοση ὁ ἀνεμόμυλος διαδόθηκε στήν Εὐρώπη ἀπό τούς Σταυροφόρους. Ὁ εὐρωπαϊκός τύπος ὅμως ἐπιδεικνύει κάποια πρωτότυπα στοιχεῖα. Ἐνῶ στόν ἀνατολικῆς προέλευσης μύλο, τά φτερά βρίσκονταν ἀναρτημένα σ' ἕνα κατακόρυφο ἄξονα, στόν εὐρωπαϊκό βρίσκονταν ἀναρτημένα σ' ἕνα ὁριζόντιο ἄξονα. Φαίνεται ὅτι κάποιος ἔφερε ἀπό τήν Ἀνατολή ὄχι μιά περιγραφή τῶν τοπικῶν τύπων μύλων, ἀλλά τήν ἰδέα τῆς ἐκμετάλλευσης τῆς αἰολικῆς ἐνέργειας καί ὅτι οἱ Εὐρωπαῖοι μάστορες κατασκεύασαν μιά ἐντελῶς καινούρια μηχανή. Ἀρχικά ὁ δυτικός ἀνεμόμυλος ἦταν τοποθετημένος σέ ἕνα βαρύ βάθρο καί γιά νά λειτουργήσει ἔπρεπε νά περιστρέφεται σύμφωνα μέ τήν ἑκάστοτε φορά τοῦ ἀνέμου. Τό μειονέκτημα αὐτό ἔθετε ὅρια στό μέγεθος τῶν μύλων. Ὥς τόν 14ο αἰώνα, ὡστόσο, εἶχε ἀναπτυχθεῖ ὁ τύπος τοῦ ἀνεμόμυλου μέ πυργίσκο, ὁ ὁποῖος στέγαζε τόν μηχανισμό· σ' αὐτόν τόν τύπο τό κτίριο καί ὁ μηχανισμός παραμένουν ἀκίνητα, ἐνῶ μόνον ἡ κορυφή περιστρέφεται προκειμένου τά πανιά νά πάρουν τήν κατάλληλη θέση ὡς πρός τόν ἄνεμο. Ἡ καινοτομία αὐτή ἐπέτρεψε τήν οἰκοδόμηση μεγαλύτερων καί ἰσχυρότερων μονάδων. Γιά τήν περιστροφή τῶν πανιῶν χρησιμοποιοῦνταν ἄνθρωποι, ἀλλά ἡ ἐπίπονη αὐτή ἐργασία ἔγινε ἀργότερα πιό εὔκολη μέ τήν χρήση στροφάλων καί γραναζιῶν. Τέλος, στά 1745, ὁ Edmund Lee ἐπινόησε ἕναν μηχανισμό (fantail) πού διατηροῦσε τά πανιά στήν κατάλληλη πάντα θέση αὐτόματα καί πού ἴσως ἀποτελεῖ τό πρῶτο παράδειγμα αὐτοματοποιημένου χειρισμοῦ μηχανῆς.

Ἡ ἰσχύς πολλῶν μύλων μέ πυργίσκο ἔφθανε καί τίς 20 μέ 30 μονάδες ἱπποδύναμης. Βλέπουμε λοιπόν ὅτι ὁ ἀνεμόμυλος ἦταν μιά πολύ ἰσχυρότερη μηχανή ἀπό τόν νερόμυλο. Ὅμως ἡ ἐξάπλωσή του περιορίσθηκε σημαντικά, ἐξαιτίας γεωφυσικῶν

Ὁ Ἀνεμόμυλος. Μία γκραβούρα τοῦ Johannes Stradanus (1523-1605). Ἡ λεζάντα γράφει: «Ὁ μύλος πού τώρα βασίζεται γιά τήν κίνησή του στούς ἀνέμους λέγεται ὅτι ἦταν ἄγνωστος στούς Ρωμαίους». Στό φλαμανδικό αὐτό τοπίο, βλέπουμε καί τά δύο εἴδη μύλων δηλαδή καί τούς ἀνεμόμυλους πού εἶναι τοποθετημένοι σ' ἕνα βαρύ περιστρεφόμενο βάθρο καί τούς ἀνεμόμυλους μέ πυργίσκο. New York Library.

καί κλιματολογικῶν παραγόντων. Τό γεγονός αὐτό ἐξηγεῖ τόν λόγο γιά τόν ὁποῖο, ἐνῶ σέ ὁρισμένες περιοχές, οἱ ἀνεμόμυλοι ἀποτελοῦσαν ἀναπόσπαστα στοιχεῖα τοῦ γύρω χώρου, σέ κάποιες ἄλλες περιοχές, ποτέ δέν ἔγιναν τόσο πολυάριθμοι ἤ τόσο πλατειά διαδεδομένοι ὅσο οἱ νερόμυλοι. Ὅμοια ὅμως μέ τούς νερόμυλους, οἱ ἀνεμόμυλοι, πού ἀρχικά κατασκευάσθηκαν γιά τό ἄλεσμα τῶν δημητριακῶν, χρησιμοποιήθηκαν ἀργότερα σέ ὁλοένα καί περισσότερες παραγωγικές διαδικασίες. Στό Ἄμστερνταμ τό 1578, οἱ ἀνεμόμυλοι χρησιμοποιοῦνταν στήν ἐπεξεργασία μέταξας, στήν ἐκτύπωση ὑφασμάτινων λωρίδων, στόν καθαρισμό, τόν ἐμπλουτισμό καί τήν συμπίεση μαλλιοῦ, στήν κατεργασία δέρματος, στήν παραγωγή ἐλαίων, στήν κατασκευή πυρίτιδας καί στήν κυλίνδρωση τῶν φύλλων χαλκοῦ.[16]

16. Honig, *De Molens*, σ. 79.

Ἡ ἐξάπλωση καί ἡ αὐξανόμενη ἰσχύς τῶν ἀνεμόμυλων καί τῶν νερόμυλων κατ' ἀναλογία μέ τήν αὐξανόμενη χρήση ἀλόγων εἶχε σάν ἀποτέλεσμα τήν παροχή περισσότερης ἐνέργειας γιά παραγωγικές δραστηριότητες. Σέ ἀντιδιαστολή μέ τά ἄλογα, οἱ μύλοι παρεῖχαν ἄψυχη ἐνέργεια. Ἡ ἐξάπλωσή τους σήμαινε τήν ἀρχή τῆς κατάρρευσης τοῦ παραδοσιακοῦ κόσμου, στόν ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος ἦταν ἀναγκασμένος νά βασίζεται σέ ζωικές καί φυτικές πηγές γιά τήν ἐξεύρεση ἐνέργειας.[17] Ἦταν ἡ μακρινή ἀναγγελία τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης.

Ἡ χρήση τοῦ μύλου στόν βιομηχανικό τομέα ὑποδήλωνε μιά νέα τάση: ὥς τώρα οἱ καινοτομίες λάμβαναν χώρα μόνο στόν ἀγροτικό τομέα, ἀπό δῶ καί πέρα καινοτομίες ἄρχισαν νά ἐκδηλώνονται καί στούς τομεῖς τῆς βιομηχανίας καί τῶν ὑπηρεσιῶν. Ἡ τάση αὐτή ἦταν ἀποτέλεσμα ἀλλά καί ἔνδειξη τῆς ἀνάπτυξης τῶν τομέων αὐτῶν.

Γύρω στά μέσα τοῦ 11ου αἰώνα στήν Φλάνδρα καί πιθανά στήν Champagne ἔγινε γιά πρώτη φορά χρήση ἀργαλειοῦ κάθετης διάταξης. Σέ σύγκριση μέ τόν παραδοσιακό ὁριζόντιας διάταξης ἀργαλειό, τό νέο ἐργαλεῖο λέγεται ὅτι τριπλασίασε ἤ καί πενταπλασίασε τήν παραγωγικότητα τῶν ἐργατῶν καί ἐπέφερε σημαντική βελτίωση στήν ποιότητα τῆς παραγωγῆς.

Μιά κινέζικη ἀναφορά σέ ἕνα μαγνητικό δείκτη πού ἐπέπλεε σέ ἕνα δοχεῖο ὕδατος χρονολογεῖται ἀπό τό 1040 μ.Χ. περίπου. Στά τέλη τοῦ 12ου αἰώνα, ἕνας Ἄγγλος Αὐγουστινιανός μοναχός περιέγραψε μιά μαγνητισμένη βελόνα πού, κατά τά λεγόμενά του, χρησιμοποιήθηκε ἀπό ναῦτες γιά νά ἐντοπίσουν τόν Πολικό Ἀστέρα σέ συνθῆκες κακοκαιρίας. Κάπου στήν περιοχή τῆς Μεσογείου, στά 1300 μ.Χ. περίπου, ἔγινε τό πέρασμα ἀπό τό πρωτόγονο σύστημα τῆς βελόνας καί τοῦ δοχείου σέ ἕνα αὐτοτελές ὄργανο, τήν πυξίδα. Ἡ τελειοποίηση τῆς γυροσκοπικῆς πυξίδας, ἡ υἱοθέτηση τῆς κλεψύδρας γιά τή μέτρηση τῆς κίνησης τοῦ πλοίου, ἡ κατάρτιση χαρτῶν ναυσιπλοΐας πού περιελάμβαναν σχετικές ὁδηγίες, ἡ σύνταξη τριγωνομετρικῶν πινάκων γιά χρήση στή ναυσιπλοΐα

17. Βλ. Cipolla, *The Economic History of World Population*, κεφ. 2.

καί ἡ υἱοθέτηση τοῦ πηδαλίου τῆς πρύμνης ἐπί τῆς κεντρικῆς γραμμῆς τοῦ πλοίου κατέστησαν δυνατή τήν ἐνόργανη καί ἀκριβή πλοήγηση καί, κατ' αὐτόν τόν τρόπο, τήν καλύτερη ἐκμετάλλευση τοῦ πλοίου ὡς κεφαλαίου. Ὁ Frederic C. Lane ἀπέδειξε ὅτι στή διάρκεια τοῦ 13ου αἰώνα, ἡ περίοδος ἀδρανοποίησης τῶν πλοίων κατά τόν χειμώνα σταδιακά μειώθηκε καί ὅτι ὥς τό τελευταῖο τέταρτο τοῦ αἰώνα ἕνα πλοῖο ἦταν σέ θέση νά συμπληρώσει δύο ταξίδια μετ' ἐπιστροφῆς σ' ὁλόκληρη τήν Μεσόγειο, ταξιδεύοντας ἀκόμα καί τήν περίοδο τοῦ χειμώνα.[18]

Οἱ σύγχρονοι τοῦ Δάντη (1265-1321) εἶχαν τήν αἴσθηση ὅτι ζοῦσαν σέ μιά περίοδο μεγάλης τεχνολογικῆς ἀλλαγῆς. Τό 1267, ὁ Θεοδώριχος, ἐπίσκοπος τοῦ Bitonto ἔγραφε ὅτι: *«quotidie instrumentum novum et modus novum solertia et ingenio medici invenitur»* («χάρη στήν ἐργατικότητα καί τήν εὐφυία τῶν γιατρῶν κάθε μέρα ἕνα καινούριο ἐργαλεῖο καί μία καινούρια τεχνική ἀνακαλύπτονται»). Σέ ἕνα κήρυγμά του, στήν Φλωρεντία τό 1306, ὁ ἱερέας Giordano da Pisa διακήρυξε: «κάθε μέρα καινούριες τέχνες ἀνακαλύπτονται». Ἀνάμεσα στίς τεχνολογικές ἐξελίξεις τῆς περιόδου συγκαταλέγονται ἡ ἀνέμη καί τά ματογυάλια. Γιά τά τελευταῖα, στήν προαναφερθείσα ὁμιλία του ὁ ἱερέας Giordano ἀνέφερε τά ἀκόλουθα:

> «Δέν πᾶνε περισσότερο ἀπό 20 χρόνια ἀπό τότε πού ἀνακαλύφθηκε ἡ τέχνη τῆς κατασκευῆς γυαλιῶν πού σᾶς βοηθᾶνε νά βλέπετε καλύτερα καί εἶναι ἀπό τίς καλύτερες καί πιό χρήσιμες στόν κόσμο. Ἐγώ ὁ ἴδιος εἶδα τόν ἄνθρωπο πού τά ἀνακάλυψε καί τά ἐφάρμοσε καί μίλησα μαζί του».[19]

Στίς ἀρχές τοῦ 14ου αἰώνα, ἀνακαλύφθηκαν τά πρῶτα ρολόγια καί πυροβόλα ὅπλα. Στή διάρκεια τοῦ αἰώνα αὐτοῦ, εἴχαμε ἐπίσης τήν ἀνακάλυψη τοῦ ὑδατοφράκτη τῶν καναλιῶν.

18. Σύγκρινε Lane, *The Economic Meaning of the Invention of the Compass*. Σύγκρινε ἐπίσης Taylor, *Mathematics and the Navigator*.

19. Narducci, *Tre prediche*, σ. 125-126 καί Rosen, *The Invention of the Eyeglasses*, σ. 13-46 καί 183-218.

Οἱ ναυπηγοί τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας, τῆς ἀρχαίας Ρώμης, τῶν Βίκινγκς κατασκεύαζαν τό κυρίως μέρος τοῦ πλοίου προσκολλώντας ἐπίπονα τήν κάθε μιά σανίδα στήν ἀμέσως ἀποκάτω καί μόνο μετά τήν ὁλοκλήρωση τοῦ βασικοῦ αὐτοῦ τμήματος πρόσθεταν τίς πλευρικές σανίδες καί τά λοιπά στοιχεῖα ὑποστήριξης. Πρός τά τέλη τοῦ Μεσαίωνα, οἱ Εὐρωπαῖοι ναυπηγοί κατασκεύαζαν τά πλοῖα ἀρχίζοντας ἀπό τόν βασικό σκελετό, ἐξοικονομώντας κατ' αὐτόν τόν τρόπο σημαντικό χρόνο καί ἐργασία. Ἀκριβῶς τό πότε καί τό ποῦ ἡ μετάπτωση αὐτή ἔλαβε χώρα δέν εἴμαστε σέ θέση νά γνωρίζουμε. Σημασία πάντως ἔχει τό γεγονός ὅτι ἡ καινοτομία αὐτή δέν ἦταν παρά τό πρῶτο δεῖγμα μιᾶς ἐντυπωσιακῆς σειρᾶς τεχνολογικῶν ἐξελίξεων. Κατά τή διάρκεια τοῦ 15ου αἰώνα τελειοποιήθηκε τό ἄρτια ἐξοπλισμένο ἱστιοφόρο πλοῖο. Αὐτός ὁ τύπος πλοίου συνδύαζε ὅ,τι τό καλύτερο εἶχε νά προσφέρει ἡ ναυπηγική παράδοση καί τῆς Βόρειας καί τῆς Νότιας Εὐρώπης. Τό σκάφος ἔμοιαζε μέ καραβέλλα, ἀλλά ἡ σημαντικότερη καινοτομία ἀφοροῦσε τόν ἐξοπλισμό του. Τό πλοῖο αὐτό ἔφερε τρεῖς ἱστούς, τόν πρωραῖο καί τόν κεντρικό πού ἔφεραν τετράγωνα ἱστία καί τόν πρυμνιαῖο ἱστό πού ἔφερε τριγωνικό ἱστίο (λατίνιο). Ὁ συνδυασμός αὐτός ἐπέτρεπε τήν αὔξηση τοῦ μεγέθους τῶν τετράγωνων ἱστίων, ἐνῶ τό λατίνιο παρεῖχε τή δυνατότητα πλεύσης καί ὑπό ὀξεία ἀκόμα γωνία πρός τόν πνέοντα ἄνεμο. Μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου, ἀκόμη περισσότερα ἱστία προστέθηκαν καί τό μεγάλο ὀγκῶδες κεντρικό ἱστίο (μεγίστη) πού ἦταν τό χαρακτηριστικό τῶν πρώτων caracks κατατμήθηκε σέ πολλά μικρότερα τετράγωνα ἱστία πού στερεώνονταν σέ ἰσάριθμες κεραῖες τοῦ ἴδιου ἱστοῦ –μετατροπή πού ἐπέτρεπε στό καραβόπανο νά μένει τεντωμένο καί στό πλοῖο νά πλέει πρός τήν κατεύθυνση τοῦ πνέοντος ἀνέμου. Γιά νά κατανοήσει κανείς πλήρως τή σημασία τῶν ἐξελίξεων αὐτῶν θά πρέπει νά τίς θεωρήσει σέ συνάρτηση μέ τήν ἀπελπιστικά χρόνια ἔλλειψη ἐνέργειας πού παρεμπόδιζε τή δραστηριότητα τῶν ἀνθρώπων τῆς προβιομηχανικῆς ἐποχῆς. Τό ἱστιοφόρο πλοῖο ἔδωσε στούς Εὐρωπαίους τή δυνατότητα νά θέσουν ὑπό τόν ἔλεγχό τους τήν ἐνέργεια τῶν θαλάσσιων ἀνέμων σέ βαθμό ἀσύλληπτο γιά προηγούμενες ἐποχές.

Οἱ οἰκονομικές συνέπειες ἔγιναν ἄμεσα ἐμφανεῖς. Τά ἱστιο-

φόρα πλοῖα δέν ἦταν ἀναγκασμένα πλέον νά περιμένουν πιό εὐνοϊκό ἄνεμο καί κατά συνέπεια, τά μεσοδιαστήματα τῶν ταξιδιῶν μειώθηκαν. Ἐπειδή μιά αὔξηση τῆς ἐπιφάνειας τῶν ἱστῶν συνεπαγόταν καί αὔξηση τῆς ὑπό ἐκμετάλλευση ἐνέργειας, τό μέγεθος τῶν σκαφῶν μεγάλωσε καί τό ὠφέλιμο φορτίο αὐξήθηκε ὥς τά μέσα τοῦ 16ου αἰώνα,[20] ἐνῶ τό κόστος μεταφορᾶς ἀντίστοιχα μειώθηκε. Τελικά, ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ὀλλανδικοῦ *fluyt* (βλ. σ. 355) ἔθεσε τέρμα στήν αὔξηση τοῦ μεγέθους τῶν φορτηγῶν σέ ὅριο πολύ κατώτερο ἀπό τό τεχνολογικά μέγιστο ἐφικτό πού ἔφθανε τούς 2000 καί πλέον τόννους. Τό *fluyt* ἀπέδειξε ὅτι ἡ ἐπιθυμητή χωρητικότητα γιά ἐνδο-ευρωπαϊκές καί γιά πολλές ἐκτός τῆς Εὐρώπης ἐμπορικές μεταφορές τοῦ 17ου καί τοῦ 18ου αἰώνα κυμαινόταν μεταξύ τῶν 300 καί 500 τόννων. Τά πλοῖα στήν Εὐρώπη δέν ξεπέρασαν τή χωρητικότητα αὐτή παρά μόνο μετά τό 1800.

Ἐνῶ ἡ ναυπηγική σημείωνε προόδους, ἀναπτύσσονταν παράλληλα καί κάποιες περισσότερο ἐπιτηδευμένες τεχνικές τῆς ναυσιπλοΐας στίς ἀνοικτές θάλασσες. Ὥς τά 1434, οἱ Πορτογάλοι, πού εἶχαν καταφέρει νά κάνουν τόν περίπλου τοῦ φοβεροῦ Ἀκρωτηρίου Bojador στή δυτική ἀκτή τῆς Ἀφρικῆς, εἶχαν ἀποκτήσει μιά συστηματική γνώση τῶν ἀνέμων τοῦ Ἀτλαντικοῦ. Πρίν ἀπό τό 1480 εἶχαν μάθει νά ὑπολογίζουν τό γεωγραφικό πλάτος, μετατρέποντας μέ τήν

20. Ξέρουμε, γιά παράδειγμα, ὅτι στίς ἀρχές τοῦ 14ου αἰώνα, ἡ συνήθης χωρητικότητα ἑνός Χανσεατικοῦ πλοίου προσέγγιζε τούς 75 τόννους. Γύρω στά 1400 τό παραδοσιακό «Kogge» ἀντικαταστάθηκε ἀπό μεγαλύτερα σκάφη τύπου «Holk». Στά 1440 περίπου, ἡ μέση χωρητικότητα τῶν Χανσεατικῶν σκαφῶν ἔφθανε τούς 150 τόννους περίπου. Τριάντα χρόνια ἀργότερα μέ τήν ἔνταξη τῶν πλοίων τύπου καραβέλλα στή δύναμη τοῦ Χανσεατικοῦ στόλου, ἡ μέση χωρητικότητα αὐξήθηκε στούς 300 τόννους. Ἔχει παρατηρηθεῖ, ὡς πρός τό Γαλλο-Ἀγγλικό ἐμπόριο κρασιοῦ, ὅτι στίς ἀρχές τοῦ 15ου αἰώνα λίγα σκάφη θά ἦταν σέ θέση νά μεταφέρουν περισσότερα ἀπό 100 τόννους. Στά μέσα ὅμως τοῦ αἰώνα, τά πλοῖα πού ἐκκινοῦσαν ἀπό τό Μπορντώ μετέφεραν κατά μέσο ὅρο φορτία βάρους 150 τόννων, ἐνῶ ὑπῆρχαν καί μερικά πού μποροῦσαν νά μεταφέρουν μέχρι καί 500 τόννους κρασιοῦ. Ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ μέση χωρητικότητα τῶν Πορτογαλικῶν πλοίων τουλάχιστον διπλασιάσθηκε κατά τό διάστημα 1450 μέ 1550. Γύρω στά 1450, στή Βενετία, κάθε φορτίο πού ξεπερνοῦσε τούς 200 τόννους ἐθεωρεῖτο μεγάλο. Ἀργότερα, ἡ χωρητικότητα τῶν περισσότερων cogs ἔφθασε τούς 400 τόννους καί ὥς τά μέσα τοῦ 16ου αἰώνα, ὑπῆρχαν πάμπολλα Βενετικά carracks χωρητικότητας 600 μέ 700 τόννων.

βοήθεια πινάκων ἀπόκλισης τό ὕψος τοῦ ἡλίου καί τοῦ Πολικοῦ 'Αστέρα στόν ὁρίζοντα. Ἡ τετράδα πού χρησιμοποιεῖται στήν μέτρηση τοῦ γεωγραφικοῦ πλάτους θά πρέπει νά πρωτοχρησιμοποιήθηκε γύρω στά 1450 καί στά 1480 ὁ ἀστρολάβος ἦταν ἤδη σέ χρήση.

Τήν ἐποχή ἐκείνη, ἡ ναυσιπλοΐα δέν ἦταν εἰρηνική ἀσχολία καί τά πλοῖα ἔφεραν πυροβόλα γιά ἀμυντικούς καί γιά ἐπιθετικούς σκοπούς. Κατά παράδοση, τά πυροβόλα τῶν πλοίων κατασκευάζονταν ἀπό ὀρείχαλκο καί κατά τήν διάρκεια τοῦ 16ου καί τοῦ 17ου αἰώνα σημειώθηκε μεγάλη πρόοδος στό χύσιμο τοῦ ὀρείχαλκου. Στά μέσα τοῦ 16ου αἰώνα ὡστόσο, πρώτη ἡ 'Αγγλία καί κατόπιν ἡ 'Ολλανδία καί ἡ Σουηδία ἀνέπτυξαν τήν τεχνική τῆς κατασκευῆς πυροβόλων ἀπό χυτοσίδηρο πού ἦταν κατά πολύ φθηνότερα ἀπό τά ἀντίστοιχα ὀρειχάλκινα. Κατ' αὐτόν τόν τρόπο, μπόρεσαν νά τοποθετηθοῦν περισσότερα πυροβόλα στά πλοῖα καί μέ μικρότερο κόστος.

Ὁ συνδυασμός τῶν καινοτομιῶν καί τῆς προόδου πού σημειώθηκαν στίς μεθόδους ναυπηγικῆς, ναυσιπλοΐας καί παραγωγῆς ὅπλων ἔπαιξε καθοριστικό ρόλο ὅσον ἀφορᾶ τήν εὐρωπαϊκή διείσδυση σέ ἄλλες περιοχές τῆς γῆς. Καί αὐτό ἄλλαξε τήν ροή τῆς παγκόσμιας ἱστορίας. Ὅπως τό ἔθεσε ὁ Lynn White: «Ἡ διάρρηξη τῶν ὠκεάνειων ὁρίων τῆς Εὐρώπης, στά τέλη τοῦ 15ου αἰώνα, εἶναι ἀπό τά σημαντικότερα γεγονότα τῆς ἱστορίας. Κατέστη δυνατή, χάρη σέ μιά μακρά σειρά εὐφυῶν ἐξελίξεων πού ἔλαβαν χώρα κατά τό Μεσαίωνα καί τήν 'Αναγέννηση στό χῶρο τῆς ναυπηγικῆς καί τῆς ναυτικῆς τέχνης πού ἦταν ἐντελῶς ἐμπειρικές. Τό μεγαλοπρεπές ἀποτέλεσμα ἀποτελεῖ τό μέτρο τῆς ἀποτελεσματικότητας τοῦ ἐμπειρισμοῦ αὐτοῦ».[21]

Ἄλλη μιά ἐπαναστατική τεχνολογική ἐξέλιξη σημειώθηκε κατά τόν 15ο αἰώνα, ὅταν ὁ Γκούτενμπεργκ τύπωσε τήν Βίβλο κάνοντας χρήση κινητῶν ψηφίων. Πρίν ἀπό τό γεγονός αὐτό, τά βιβλία ἦταν τόσο ἀκριβά πού μόνο λίγοι πλούσιοι ἦταν σέ θέση νά τά ἀγοράσουν. Στήν 'Ισπανία, γύρω στά 800, ἕνα βιβλίο κόστιζε περίπου ὅσο δυό ἀγελάδες. Στήν Λομβαρδία,

21. White, *The Flavor of Early Renaissance Technology*.

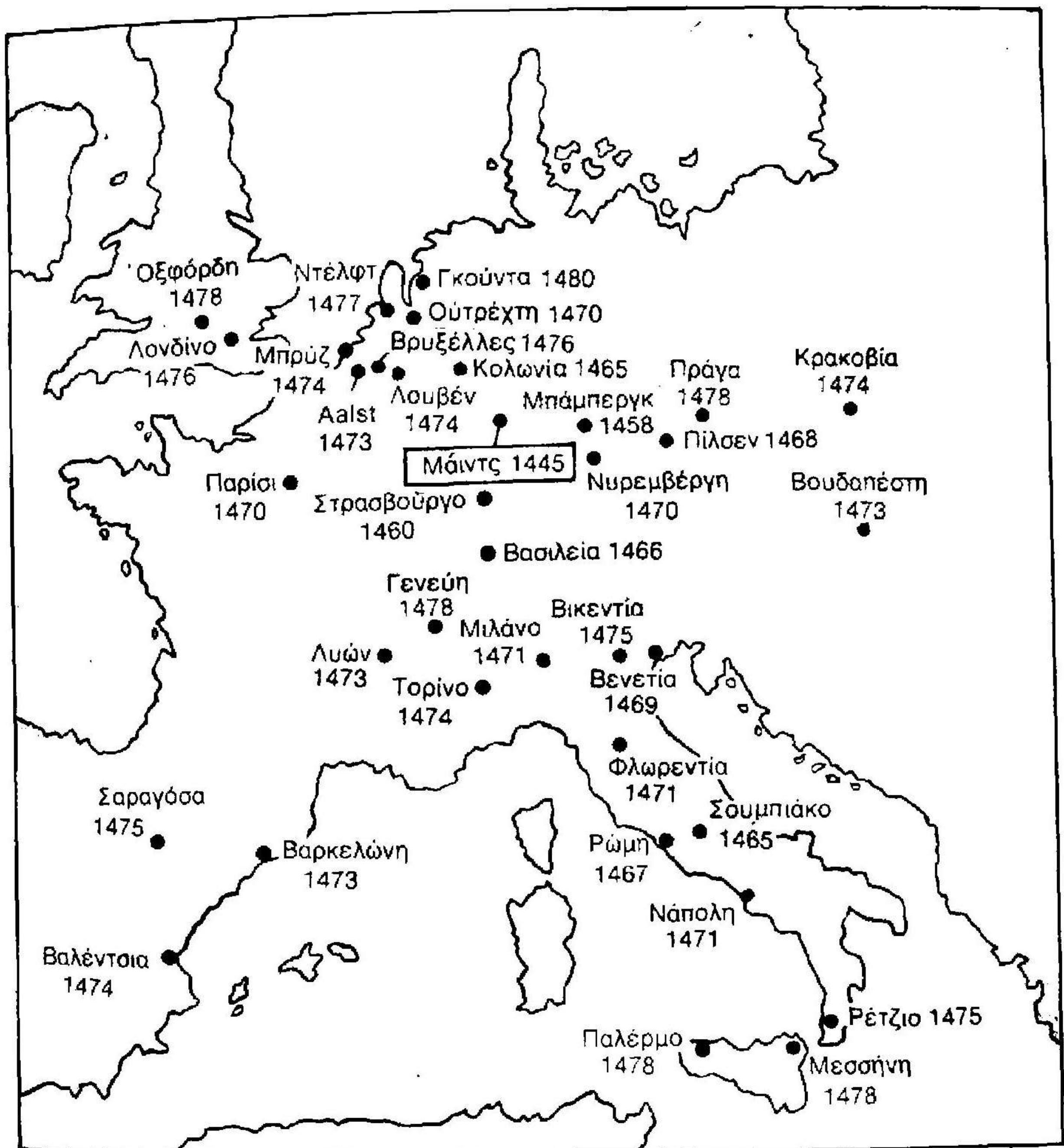
ἀνάμεσα στά τέλη τοῦ 14ου καί στά τέλη τοῦ 15ου αἰώνα, ἡ μέση τιμή ἑνός ἰατρικοῦ βιβλίου ἦταν ἴση πρός τό κόστος διαβίωσης ἑνός μέσου ἀτόμου γιά τρεῖς περίπου μῆνες, καί ἕνα νομικό βιβλίο κόστιζε ποσό ἴσο μέ τό ἀπαιτούμενο γιά τή συντήρηση ἑνός ἀτόμου γιά ἕνα χρόνο καί τέσσερεις μῆνες.[22] Καταλαβαίνει κανείς λοιπόν τόν λόγο γιά τόν ὁποῖο τό 1392, ἡ Κόμησσα τοῦ Μπλουά, σύζυγος τοῦ Βαρώνου τοῦ Castellane, κληροδοτώντας στήν κόρη της ἕνα χειρόγραφο σέ περγαμηνή τοῦ *Corpus Juris* ἔθεσε τόν ὅρο ὅτι ἡ τελευταία θά πρέπει νά παντρευτεῖ νομικό γιά νά βρεθεῖ ὁ πολύτιμος θησαυρός στά σωστά χέρια. Ὅσο τά βιβλία παρέμεναν τόσο ἐξωφρενικά ἀκριβά, ἦταν τελείως ἀπίθανο νά ὑπάρξει πλατειά διάδοση τῆς γραφῆς καί τῆς ἀνάγνωσης: ἡ ἐπινόηση τῶν τυπογραφικῶν στοιχείων δημιούργησε μιά καινούρια ἐποχή: ὅπως ἀκριβῶς τό ἱστιοφόρο ἄνοιξε τεράστιους γεωγραφικούς ὁρίζοντες στούς Εὐρωπαίους, ἔτσι καί ἡ τυπογραφία μέ τά κινητά στοιχεῖα ἄνοιξε γι' αὐτούς νέους ὁρίζοντες καί δυνατότητες γνώσης καί μόρφωσης. Ἡ νέα ἐφεύρεση διαδόθηκε γρήγορα σ' ὁλόκληρη τήν Εὐρώπη καί πέρα ἀπό αὐτήν (βλ. Χάρτη 3).

Αὐτές δέν εἶναι παρά λίγες ἀπό τίς ἐφευρέσεις πού ἐμφανίσθηκαν στήν περίοδο τοῦ Μεσαίωνα καί τῆς Ἀναγέννησης. Ἀποτελοῦν ἕνα μέρος μόνο μιᾶς εὐρύτερης ἐξελικτικῆς διαδικασίας. Τίς περισσότερες φορές, ἡ ἐξελικτική αὐτή διαδικασία ἐπιτελέσθηκε μέ μικρά βήματα, μέ ἀναρίθμητα μικρο-πειράματα, μέ τή σταδιακή συσσώρευση μικρῶν βελτιώσεων, παρά μέ εὐδιάκριτες ἐκρήξεις ἐφευρετικότητας. Ἡ τακτική ἦταν πάντα ἐμπειρική καί καθόλου συστηματική. Μόνο μετά τή βιομηχανική ἐπανάσταση, μέ τήν ἐμφάνιση τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης καί τοῦ ἐλεγχόμενου πειράματος, ὁ χαρακτήρας τῆς διαδικασίας αὐτῆς ἄλλαξε ριζικά. Οὕτως ἤ ἄλλως, πολλές ἀπό τίς ἐξελίξεις αὐτές ἦταν ἀλληλένδετες. Γιά παράδειγμα, ἡ ἐπιτυχία τῆς ἐφεύρεσης τοῦ Γκούτενμπεργκ μπορεῖ νά γίνει κατανοητή μόνο στά πλαίσια τῆς παρουσίας καί τῆς διάδοσης τοῦ ὀπτικοῦ φακοῦ, τῶν νερόμυλων πού πολτοποιοῦσαν τά κουρέλια καί παρήγαγαν χαρτί, καί ἑνός συστήματος ἐκπαίδευσης. Κατά τόν ἴδιο τρόπο, ἡ ἀνάπτυξη τῶν μεθόδων ναυσιπλοΐας τῶν ὠκεανῶν μπορεῖ νά γίνει κατανοητή μόνο

22. Cipolla, *Money, Prices and Civilization*, σ. 61.

ΧΑΡΤΗΣ 3

Ἡ ἐξάπλωση τῆς τυπογραφίας

Οἱ χρονολογίες ἀναφέρονται στήν ἔναρξη λειτουργίας τῶν πρώτων τυπογραφείων

Πηγή: *The Economist*, Λονδίνο.

στά πλαίσια τῶν βελτιωμένων μεθόδων ναυπηγικῆς, τήν πρόοδο πού σημειώθηκε στήν παραγωγή τῶν πυροβόλων καί τή διάδοση μιᾶς βασικῆς παιδείας στίς τάξεις τῶν πλοιάρχων.

Ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ πιό πάνω, πολλές ἀπό τίς καινοτομίες πού σημειώθηκαν στήν Εὐρώπη κατά τόν 11ο αἰώνα ἦταν προσαρμογές ἰδεῶν πού ἀναπτύχθηκαν ἀλλοῦ. Κατά πᾶσα πι-

θανότητα, ὁ ἀνεμόμυλος ἦταν περσική ἐφεύρεση· ἡ ἀνέμη ἦταν γνωστή στήν Κίνα ἀπό τόν 11ο αἰώνα, δηλαδή πάνω ἀπό 100 χρόνια πρίν τήν ἐμφάνισή της στήν Εὐρώπη· τήν πυξίδα οἱ Εὐρωπαῖοι ἔμαθαν νά τήν χρησιμοποιοῦν ἀπό τούς Ἄραβες· καί ἡ πυρίτιδα μᾶλλον ἦταν κινέζικη ἐφεύρεση.

Ἡ Εὐρώπη πάντα ἀποδείχθηκε ἐξαιρετικά δεκτική καί ὁ ἐξερευνητικός ζῆλος τοῦ Μάρκο Πόλο ἀποτελεῖ μιά ἐκδήλωση τῆς ἀπροκάλυπτης αὐτῆς στάσης. Ἀλλά ἡ ἱστορία δέν σταματᾶ ἐδῶ. Ἀπό τόν 12ο αἰώνα, ἡ Δυτική Εὐρώπη ἀνέπτυξε μία αὐθεντική ἐφευρετικότητα πού ἐκδηλώθηκε μέ τή δραστική ἀνάπτυξη νέων ἰδεῶν. Τά ματογυάλια, τό μηχανικό ρολόι, τά πυροβόλα, οἱ νέοι τύποι τῶν ποντοπόρων σκαφῶν καί οἱ νέες μέθοδοι πλοήγησης μαζί μέ χίλιες δυό ἄλλες ἐξελίξεις μικρές καί μεγάλες ἀποτελοῦν τό αὐθεντικό προϊόν τῆς εὐρωπαϊκῆς φαντασίας καί διάθεσης γιά πειραματισμό. Θά πρέπει ἐπίσης νά σημειωθεῖ ὅτι ὅποτε ἡ Εὐρώπη ἀπορροφοῦσε νέες ἰδέες ἀπό τόν ἔξω ἀπό αὐτήν χῶρο, ἡ διαδικασία αὐτή δέν γινόταν μέ ἕνα καθαρά παθητικό καί μιμητικό τρόπο ἀλλά συχνά τίς προσάρμοζε στίς τοπικές συνθῆκες ἤ σέ νέες χρήσεις μέ εὐδιάκριτα τά στοιχεῖα τῆς πρωτοτυπίας. Ὁ περσικῆς προέλευσης ἀνεμόμυλος ἦταν κατασκευασμένος μέ κατακόρυφο ἄξονα. Ὁ ἀνεμόμυλος πού διαδόθηκε σ' ὁλόκληρη τήν Εὐρώπη, ὁ γνωστός σέ ὅλους μας τύπος μέ τά μεγάλα πανιά καί τόν ὁριζόντιο ἄξονα ἦταν μία μηχανή πολύ πιό ἀποδοτική ἀπό τήν ἀρχική σύλληψη τῶν Περσῶν. Παρόλο πού οἱ Κινέζοι ἀνακάλυψαν τήν πυρίτιδα, τήν χρησιμοποιοῦσαν κατά κύριο λόγο γιά τήν κατασκευή πυροτεχνημάτων. Ἡ υἱοθέτηση τῆς πυρίτιδας ἀπό τούς Εὐρωπαίους συνοδεύτηκε ἀπό τήν κατασκευή πυροβόλων ὅπλων, ἡ ὁποία γρήγορα βελτιώθηκε σέ τέτοιο βαθμό ὥστε ὅταν οἱ Εὐρωπαῖοι στίς ἀρχές τοῦ 16ου αἰώνα ἔφθασαν στήν Κίνα μέ τά γαλιόνια τους, οἱ Κινέζοι ἐξεπλάγησαν καί τρομοκρατήθηκαν ἀπό τά δυτικά πυροβόλα. Τό χαρτί ἀποτελεῖ ἐφεύρεση τῶν Κινέζων καί ἡ παραγωγή του ἐξαπλώθηκε σ' ὁλόκληρη τήν μουσουλμανική ἐπικράτεια κατά τόν 8ο αἰώνα. Οἱ Βυζαντινοί, ὄντας ἐξαιρετικά συντηρητικοί ποτέ δέν ἔμαθαν τό πῶς νά κατασκευάζουν χαρτί. Οἱ Εὐρωπαῖοι ἔμαθαν τήν τεχνική τόν 13ο αἰώνα. Ἡ ἐμφάνιση τῶν πρώτων ἐργαστηρίων παρασκευῆς χάρτου στήν Χάτiva καί τό Fabriano ἐκπροσωποῦσε τήν μεταμόσχευση στήν Εὐρώπη μιᾶς

ἰδέας πού γεννήθηκε ἀλλοῦ. Ἀλλά ἐνῶ ἡ παραγωγή χαρτιοῦ, ἔξω ἀπό τήν Εὐρώπη παρέμεινε μιά χειρωνακτική ἐργασία, εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι στή Δύση, ἡ ἐπεξεργασία τοῦ χαρτοπολτοῦ γινόταν μέ μηχανές πού γιά τήν κίνησή τους χρησιμοποιοῦνταν νερόμυλοι. Ἡ τέχνη τῆς τυπογραφίας ἀνακαλύφθηκε ἀπό τούς Κινέζους, ἀλλά οἱ Εὐρωπαῖοι τήν μετέτρεψαν σέ μιά ἐξαιρετικά ἀποδοτική μαζική παραγωγική διαδικασία στά τέλη τοῦ 15ου αἰώνα.

Ἕνα ἀπό τά πρωτότυπα χαρακτηριστικά στοιχεῖα τῶν δυτικῶν τεχνολογικῶν ἐξελίξεων μετά τόν 11ο αἰώνα ἦταν ἡ ὁλοένα καί μεγαλύτερη ἔμφαση πού δινόταν στήν ἀνάπτυξη τῶν μηχανῶν. Ὑπῆρχε ἕνα ἀληθινό πάθος γιά τή μηχανοποίηση τῆς παραγωγῆς. Ἤδη ἀπό τό 1251, στό Forez, ὑπῆρχε ἕνας μύλος γιά τό ἄλεσμα μουστάρδας καί ὥς τά τέλη τοῦ Μεσαίωνα εἶχε ἐφαρμοσθεῖ μέ ἐπιτυχία ἕνας μηχανισμός στό ψήσιμο τοῦ κρέατος. Δέν εἶναι εὔκολο νά συλλάβει κανείς τό ποῦ ὀφειλόταν ἡ τάση αὐτή. Μπορεῖ κανείς νά ἰσχυρισθεῖ ὅτι ἡ ἔλλειψη ἐργατικοῦ δυναμικοῦ πού προκλήθηκε ἀπό τίς συνεχεῖς ἐπιδημίες εὐνοοῦσε τήν υἱοθέτηση λύσεων πού συντελοῦσαν στήν ἐξοικονόμηση τοῦ ἀνθρώπινου δυναμικοῦ, ἀλλά ἕνα φαινόμενο πού εἶναι ἀπό τή φύση του τόσο πολύπλοκο, δύσκολα μπορεῖ νά ἑρμηνευθεῖ ὑπό τούς ὅρους ἑνός ἀφελῆ καί ἁπλουστευτικοῦ ντετερμινισμοῦ.

Ἡ ἀναγκαιότητα δέν ἐξηγεῖ τίποτα: τό κρίσιμο ἐρώτημα ἀφορᾶ τόν λόγο γιά τόν ὁποῖο κάποιες ὁμάδες ἀντιδροῦν μέ κάποιο συγκεκριμένο τρόπο σέ ἀνάγκες ἤ ἐπιθυμίες, οἱ ὁποῖες σέ ἄλλες ὁμάδες παραμένουν ἀδιαμόρφωτες καί ἀνεκπλήρωτες. Ἡ περίπτωση τοῦ μηχανικοῦ ὡρολογίου εἶναι ἰδιαίτερα διδακτική.

Ἀπό τά πανάρχαια χρόνια, ὁ ἄνθρωπος δημιούργησε διάφορους μηχανισμούς προκειμένου νά ἐπιλύσει τό πρόβλημα τῆς μέτρησης τοῦ χρόνου. Τό ἡλιακό ὡρολόγιο ἦταν ἡ πρώτη λύση, ἀκολουθούμενη ἀπό τήν *κλεψύδρα* ἤ τό ρολόι νεροῦ. Ἀπό καιρό σέ καιρό γινόταν ἐπίσης χρήση ράβδων ἀπό εὔφλεκτο ὑλικό (λιβάνι ἤ κερί) πού ἦταν διαβαθμισμένο κατάλληλα καί πού σήμαινε τό πέρασμα τοῦ χρόνου καθώς καιγόταν. Ἡ Μεσαιωνική Εὐρώπη κληρονόμησε τίς μεθόδους αὐτές χωρίς νά ἀναπτύξει κάποιες πρόσθετες. Ὅμως τουλάχιστον ἀπό τόν 13ο αἰώνα καί μετά ὑπῆρχαν στήν Εὐρώπη

ἄνθρωποι πού ἐπιζητοῦσαν κάποια μηχανική λύση στό πρόβλημα αὐτό. Τό 1271 ὁ Robertus Anglicus ἀναφέρθηκε σέ σχετικές προσπάθειες, ἀλλά παραδέχθηκε ὅτι ἡ λύση δέν εἶχε ἀκόμα βρεθεῖ. Λίγες δεκαετίες ἀργότερα μηχανικά ὡρολόγια σήμαιναν τίς ὧρες στά κωδωνοστάσια τοῦ St. Eustorgio καί St. Gottardo στό Μιλάνο καί στόν καθεδρικό ναό τῆς Beauvais. Γύρω στά μέσα τοῦ 14ου αἰώνα ὁ Giovanni De' Dondi δημιούργησε ἕνα μηχανικό ἀριστούργημα πού μετροῦσε τήν παρέλευση τῶν ἡμερῶν, τῶν μηνῶν, τῶν χρόνων καί τήν περιφορά τῶν πλανητῶν.

Κατά πᾶσα πιθανότητα, ἡ μηχανική ἐπίλυση τοῦ προβλήματος τῆς μέτρησης τοῦ χρόνου βρέθηκε στή βόρεια Ἰταλία. Ἔχει ὑποστηριχθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι ἡ ἐφεύρεση τοῦ μηχανικοῦ ὡρολογίου συνδέεται μέ τό κλίμα τῆς Εὐρώπης, γιατί κατά τή διάρκεια τοῦ χειμώνα τό νερό στίς κλεψύδρες πάγωνε καί τά σύννεφα πολύ συχνά ἀχρήστευαν τά ἡλιακά ὡρολόγια. Ἡ ἐξήγηση αὐτή ἀποτελεῖ ἕνα καλό παράδειγμα τοῦ ἁπλουστευτικοῦ ντετερμινισμοῦ πού ἐπικρίθηκε παραπάνω. Τά πρῶτα μηχανικά ὡρολόγια μετροῦσαν τήν ὥρα τόσο ἐσφαλμένα πού ἔπρεπε νά διορθώνονται συνεχῶς ἀπό εἰδικούς ρυθμιστές («clock governors») πού γύριζαν τόν ὡροδείκτη (ὁ λεπτοδείκτης ἐμφανίσθηκε πολύ ἀργότερα) πίσω ἤ μπροστά, ἀκριβῶς βάσει τῶν ἐνδείξεων τῶν ἡλιακῶν ὡρολογίων καί τῆς κλεψύδρας. Ἕπεται λοιπόν ὅτι τά πρῶτα μηχανικά ὡρολόγια δέν μποροῦν νά θεωρηθοῦν σάν ὑποκατάστατα τοῦ ἡλιακοῦ ὡρολογίου καί τῆς κλεψύδρας.

Ὁ λόγος γιά τόν ὁποῖο, ἡ ἐφεύρεση τοῦ μηχανικοῦ ὡρολογίου ἐπιτελέσθηκε στήν Εὐρώπη εἶναι πιό πολύπλοκος. Μερικά χρόνια πρίν ὁ P.G. Walker ἔγραφε:

> «Ἐπειδή βλέπουμε τίς μηχανές νά μετασχηματίζουν τήν κοινωνία καί νά μεταβάλλουν τίς συνήθειες καί τόν τρόπο ζωῆς τῶν ἀνθρώπων ἔχουμε τήν τάση νά συμπεράνουμε ὅτι ἡ μηχανή εἶναι κατά κάποιο τρόπο μιά αὐτόνομη δύναμη πού καθορίζει τό κοινωνικό ἐποικοδόμημα. Στήν πραγματικότητα τά πράγματα συνέβησαν ἀντίστροφα [...] Ὁ λόγος γιά τόν ὁποῖο οἱ μηχανές πρωτοεμφανίσθηκαν στήν Εὐρώπη ὀφείλεται στόν ἀνθρώπινο παράγοντα. Πρίν οἱ ἄνθρωποι ἐπινοήσουν καί

θέσουν σέ χρήση τίς μηχανές ὡς κοινωνικό φαινόμενο, ἔπρεπε νά γίνουν μηχανικοί».[23]

Οἱ ἄνθρωποι τοῦ 13ου αἰώνα συνέλαβαν τήν ἰδέα μέτρησης τοῦ χρόνου μέ τή βοήθεια μηχανικοῦ συστήματος, ἐπειδή εἶχαν ἤδη ἀναπτύξει νέα εὐαισθησία γιά τίς μηχανές ὅπως πιστοποιοῦν οἱ μύλοι καί οἱ μηχανικοί κωδωνοκροῦστες. Τά ὡρολόγια διαδόθηκαν γρήγορα σ' ὁλόκληρη τήν Εὐρώπη, ἀλλά ἡ παραγωγή δέν περιοριζόταν στό περίβλημα, τούς δεῖκτες καί τούς μηχανισμούς τους. Σέ δημόσια κτίρια, ὅπως τῆς Βασιλείας καί τῆς Μπολώνια ἤ στά ἐσωτερικά ἐκκλησιῶν ὅπως στό Στρασβοῦργο ἤ στήν Λούντ κατασκευάσθηκαν ἐξαιρετικά πολύπλοκοι μηχανισμοί, στούς ὁποίους ἡ ἔνδειξη τῆς ὥρας ἦταν σχεδόν περιστασιακή, καθώς συνοδευόταν ἀπό τήν περιφορά τῶν πλανητῶν, ἀπό κινήσεις καί περιστροφές ἀγαλματιδίων, ἀγγέλων, ἁγίων καί τῆς Παναγίας. Οἱ μηχανισμοί αὐτοί ἦταν τό ἀποτέλεσμα ἀλλά καί ἡ ἀπόδειξη μιᾶς ἀκατανίκητης ἔφεσης γιά ὁλοένα καί περισσότερα μηχανικά ἐπιτεύγματα. Ἡ ἔφεση αὐτή προσέλαβε ἀκραῖες διαστάσεις καί εἶχε πρακτική σκοπιμότητα κατά τήν περίοδο τῆς Ἀναγέννησης. Οἱ προσπάθειες ἀποσκοποῦσαν στήν ἀντικατάσταση τῶν πιό δυσεύρετων συντελεστῶν παραγωγῆς καί ταυτόχρονα στήν αὔξηση τῆς παραγωγικότητας σέ συγκεκριμένους τομεῖς. Τό 1402 οἱ διευθυντές τῆς Fabbrica del Duomo στό Μιλάνο μελέτησαν τίς προτάσεις πού ἀφοροῦσαν τήν κατασκευή μιᾶς μηχανῆς κοπῆς πέτρας πού μέ τήν βοήθεια ἑνός ἀλόγου (τό κόστος τοῦ ὁποίου ἀνερχόταν σέ 3 σελλίνια τήν ἡμέρα) θά ἐκτελοῦσε τήν ἐργασία γιά τήν ὁποία θά χρειάζονταν ἀλλιῶς τέσσερεις ἐργάτες (πού θά κόστιζαν $131^1/_3$ σελλίνια ἡμερησίως ἕκαστος.) Λίγα χρόνια ἀργότερα τέθηκαν στήν κρίση τῶν ἴδιων διευθυντῶν τά σχέδια μιᾶς ἄλλης μηχανῆς –μεταφορᾶς μαρμάρου αὐτή τήν φορά– πού θά συνέτεινε στήν μείωση τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ πού κανονικά θά χρειαζόταν γιά τήν δουλειά αὐτή.[24]

Ἡ συνεχής καί γενικευμένη ἐνασχόληση μέ τίς μηχανές καί τίς μηχανικές λύσεις εἶχε δύο εἰδῶν ἐπιπτώσεις. Ἀπό τή μιά ἀπέφερε ἀναντίρρητα ὀφέλη ὡς πρός τήν παραγωγικότητα

23. Walker, *The Origins of the Machine Age*, σ. 591-592.
24. *Annali*, τόμ. 1, σ. 248.

πολλῶν τομέων. Ἀπό τήν ἄλλη, τέθηκε σέ κίνηση μιά ἀθροιστική διαδικασία βάσει τῆς ὁποίας ὅσο περισσότερο μελετοῦνταν οἱ μηχανές, τόσο ἐνισχυόταν ἡ τεχνική παιδεία τῶν ἀνθρώπων. Τά βιβλία τῆς μηχανικῆς γνώρισαν πλατειά διάδοση τόν 16ο καί τόν 17ο αἰώνα. Μεγαλύτερη σημασία ὅμως εἶχε τό γεγονός ὅτι ἡ καινούρια ὀπτική ἄρχισε νά διεισδύει σέ τόσο ἀπίθανους τομεῖς ὅπως τῆς τέχνης καί τῆς φιλοσοφίας. Ἐνῶ ὁ καλλιτέχνης τῆς Ἄπω Ἀνατολῆς ἀντλοῦσε εὐχαρίστηση ζωγραφίζοντας λουλούδια, ψάρια καί ἄλογα, ὁ Λεονάρντο ντά Βίντσι καί ὁ Francesco di Giorgio Martini εἶχαν πάθος μέ τίς μηχανές. Οἱ φιλόσοφοι ἔφθασαν νά θεωροῦν τό σύμπαν σάν ἕνα τεράστιο μηχανισμό ἀκρίβειας, τό ἀνθρώπινο σῶμα σάν μία μηχανή καί τόν Θεό σάν ἕναν ἐξέχοντα «κατασκευαστή».

Ἐάν κατά τήν περίοδο τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπανάστασης, ἡ μηχανική ἀποτελοῦσε τόν κύριο κλάδο τῆς γνώσης· ἐάν τό κύριο χαρακτηριστικό τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπανάστασης ἦταν, ὅπως ἔχει εἰπωθεῖ, ἡ «μηχανοποίηση τῆς ἀντίληψης γιά τόν κόσμο», ὅλα αὐτά δέν ἀποτελοῦσαν μιά ἐξέλιξη ἀνεξάρτητη ἀπό τά προϋπάρχοντα γεγονότα· ἀντίθετα ἦταν ἡ λογική συνέπεια μιᾶς ἀντίληψης πού εἶχε ὡριμάσει κατά τή διάρκεια προηγούμενων αἰώνων. Καί ἐμεῖς, μέ τό πάθος μας γιά τούς ὑπολογιστές, τίς μηχανικές συσκευές καί τά μαθηματικά μοντέλα ἀποτελοῦμε τό τελικό προϊόν μιᾶς μακραίωνης διαδικασίας.

Τό κυρίαρχο θέμα τῶν ἑλληνορωμαϊκῶν καί ἀνατολικῶν ἀντιλήψεων περί τοῦ κόσμου ἀφοροῦσε τήν ἁρμονία τοῦ ἀνθρώπου καί τῆς φύσης – εἶδος σχέσης πού προϋπέθετε τήν ὕπαρξη ἀκατανίκητων φυσικῶν δυνάμεων στίς ὁποῖες ὁ ἄνθρωπος ἦταν ἀναγκασμένος νά ὑποταχθεῖ. Οἱ μύθοι τοῦ Δαίδαλου, τοῦ Προμηθέα καί τοῦ Πύργου τῆς Βαβέλ προοιώνιζαν τήν τύχη πού περίμενε ὅσους ἐπιχειροῦσαν νά ἀνατρέψουν τή σχέση ἀνθρώπου-φύσης ἀποσκοπώντας στήν ἐπιβολή τῆς κυριαρχίας τοῦ ἀνθρώπου. Ὅταν οἱ κάτοικοι τῆς Κνίδου ζήτησαν τήν γνώμη τοῦ μαντείου τῶν Δελφῶν γιά τήν ἐπικαιρότητα διάνοιξης μιᾶς διώρυγας πού θά ἔτεμνε τόν ἰσθμό τῆς χερσονήσου τους, τό μαντεῖο ἀπάντησε: «ὁ Δίας θά εἶχε δημιουργήσει ἕνα νησί ἀντί γιά χερσόνησο, ἄν αὐτό ἦταν τό θέλημά του».

Ὁ μεσαιωνικός κόσμος κατάφερε νά ἀποκοπεῖ ἀπό τήν παράδοση αὐτή. Ὄντας ἀκόμη πολύ καθυστερημένοι γιά νά μποροῦν νά κυριαρχήσουν πάνω στή φύση σέ ἕνα σημαντικό βαθμό, οἱ Εὐρωπαῖοι τοῦ Μεσαίωνα βρῆκαν διέξοδο στόν κόσμο τῶν ὀνείρων. Ὁ «ἀνιμισμός» τῶν ἀρχαίων καί τῶν ἀνατολικῶν λαῶν ἀντικαταστάθηκε ἀπό τήν λατρεία τῶν Ἁγίων. Οἱ Ἅγιοι δέν ἦταν διάβολοι ἤ δαίμονες, ἦταν ἄνθρωποι – ἄνθρωποι προικισμένοι ἀπό τήν Θεία Χάρη, ἀλλά ὅπως καί νά 'χει ἄνθρωποι, τά χαρακτηριστικά τῶν ὁποίων ὁ καθένας μποροῦσε νά δεῖ στίς εἰσόδους ἤ στά ἐσωτερικά τῶν ἐκκλησιῶν. Τά χαρακτηριστικά τους ἦταν ὅμοια μέ τῶν ὑπολοίπων ἀνθρώπων. Οἱ Ἅγιοι δέν ἀναπαύονταν στήν ἱερατική ἀκινησία τῶν ἀσκητῶν τῆς Ἀνατολῆς, οὔτε διασκέδαζαν ὅπως οἱ θεοί τοῦ Ὀλύμπου τιμωρώντας τούς ἀνθρώπους γιά τή θρασύτητά τους. Ἀντίθετα μοχθοῦσαν διαρκῶς γιά νά ὑπερνικήσουν τίς ἀντίξοες δυνάμεις τῆς φύσης: ὑπερνικοῦσαν τίς ἀρρώστειες, γαλήνευαν τίς ταραγμένες θάλασσες, προφύλαγαν τήν σοδειά ἀπό τίς θεομηνίες καί τίς ἀκρίδες, μείωναν τίς συνέπειες μιᾶς πτώσης στόν γκρεμό, σταματοῦσαν φωτιές, ἔφερναν τούς μισοπνιγμένους στήν ἐπιφάνεια καί καθοδηγοῦσαν τά πλοῖα πού βρίσκονταν σέ κίνδυνο. Οἱ ἅγιοι ἔκαναν πράξη τά ὄνειρα τῶν ἀνθρώπων: ἔθεταν ὑπό τόν ἔλεγχό τους τίς δυνάμεις τῆς φύσης καί ὄχι μόνο δέν καταδικάζονταν γι' αὐτό, παρά ζοῦσαν εὐχάριστα στόν Παράδεισο μαζί μέ τόν Θεό. Τό νά ἀσκεῖς ἔλεγχο πάνω στή φύση θεωροῦνταν θαῦμα καί ὄχι ἁμάρτημα. Ἡ πίστη στά θαύματα εἶναι τό πρῶτο βῆμα γιά τήν πραγματοποίησή τους. Χωρίς νά τό θέλουν, οἱ ἄνθρωποι τοῦ Μεσαίωνα ἔκαναν σιγά-σιγά τά θαύματα νά εἶναι λιγότερο τό ἀποτέλεσμα τῆς παρέμβασης τῶν ἁγίων καί περισσότερο τῶν δικῶν τους πράξεων.

Οἱ εὔκολες ἑρμηνεῖες πολύπλοκων ἱστορικῶν φαινομένων γοητεύουν τούς ἀνθρώπους, ἀκριβῶς ἐπειδή εἶναι εὔκολες καί κατ' αὐτόν τόν τρόπο ἐφησυχαστικές. Ἡ ἑρμηνεία εὐχαριστεῖ, τό πρόβλημα ἐρεθίζει. Καί ὅμως ἡ ἑρμηνεία εἶναι συχνά ἀνέφικτη, ἐνῶ τό πρόβλημα ἀποτελεῖ τό μόνο σταθερό παράγοντα.

Τείνει νά πεῖ κανείς ὅτι ὁ ἑλληνορωμαϊκός κόσμος ἀπέτυχε νά ἀναπτυχθεῖ τεχνολογικά λόγω τῆς ἀφθονίας τῶν σκλάβων

καί ὅτι στήν Μεσαιωνική καί Ἀναγεννησιακή Εὐρώπη σημειώθηκαν ἀξιοσημείωτα τεχνολογικά ἐπιτεύγματα ὡς ἀντίδραση στήν ἔλλειψη ἐργατικοῦ δυναμικοῦ πού προκλήθηκε ἀπό τίς ἐπιδημίες. Ἀλλά οἱ παράγοντες πού συνετέλεσαν σ' αὐτό ἦταν πολύ περισσότεροι καί πολύ πιό πολύπλοκοι. Αὐτό πού ἔχει ἀναφερθεῖ, ἄν καί σύντομα, στίς προηγούμενες παραγράφους ὡς πρός τίς ἀντιλήψεις καί τίς βλέψεις, ἴσως μᾶς φανεῖ χρήσιμο σάν προειδοποίηση ἐνάντια στίς εὔκολες ἑρμηνεῖες, παρόλο πού δέν φιλοδοξεῖ νά μᾶς δώσει ἐναλλακτικές ἐξηγήσεις. Ἡ δεκτικότητα τῆς Εὐρώπης, ἡ ἀντικατάσταση τῆς εἰδωλολατρείας ἀπό τήν λατρεία τῶν ἁγίων καί τήν πίστη στά θαύματα, ἡ ἐμφάνιση καί διάδοση μιᾶς τεχνικῆς εὐαισθησίας, αὐτά καί ἄλλα παρόμοια πράγματα δέν ἀποτελοῦν ἑρμηνεῖες ἀλλά μόνο προβλήματα σέ ἕνα εὐρύτερο καί πιό πολύπλοκο πλαίσιο. Γιατί *ἦταν* ἡ Δυτική Εὐρώπη τόσο δεκτική καί εὐνοϊκή στήν εἰσαγωγή καινοτομιῶν; Γιατί ἡ Μεσαιωνική Εὐρώπη *ὀνειρευόταν μέ πάθος* νά κυριαρχήσει στή φύση; Γιατί ἔψαχνε γιά μηχανικές λύσεις; Δέν εἴμαστε σέ θέση νά γνωρίζουμε.

2. Η ΔΙΑΔΟΣΗ ΤΩΝ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΩΝ ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΩΝ

Μέχρι αὐτό τό σημεῖο ἀναφερθήκαμε στήν Δυτική Εὐρώπη σάν αὐτή νά ἀποτελοῦσε μιά καί μοναδική ὀντότητα, ἀλλά κατά περιόδους, κάποιες περιοχές ὑπῆρξαν περισσότερο καινοτόμες ἀπό ἄλλες. Ἀπό τόν 12ο ὥς τόν 15ο αἰώνα, οἱ Ἰταλοί βρίσκονταν στήν πρωτοπορία ὄχι μόνο τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης ἀλλά καί τῆς τεχνολογικῆς προόδου. Κατά τόν 16ο καί 17ο αἰώνα τά πρωτεῖα πῆραν οἱ Ἄγγλοι καί οἱ Ὁλλανδοί. Ἕνα σημεῖο κλειδί λοιπόν τῆς ἀνάλυσης εἶναι ἡ διερεύνηση τῆς διάδοσης τῶν τεχνολογικῶν καινοτομιῶν ἀπό τόν τόπο προέλευσής τους σέ ἄλλες περιοχές καθώς καί ἡ μετανάστευση τῶν τεχνιτῶν.[25]

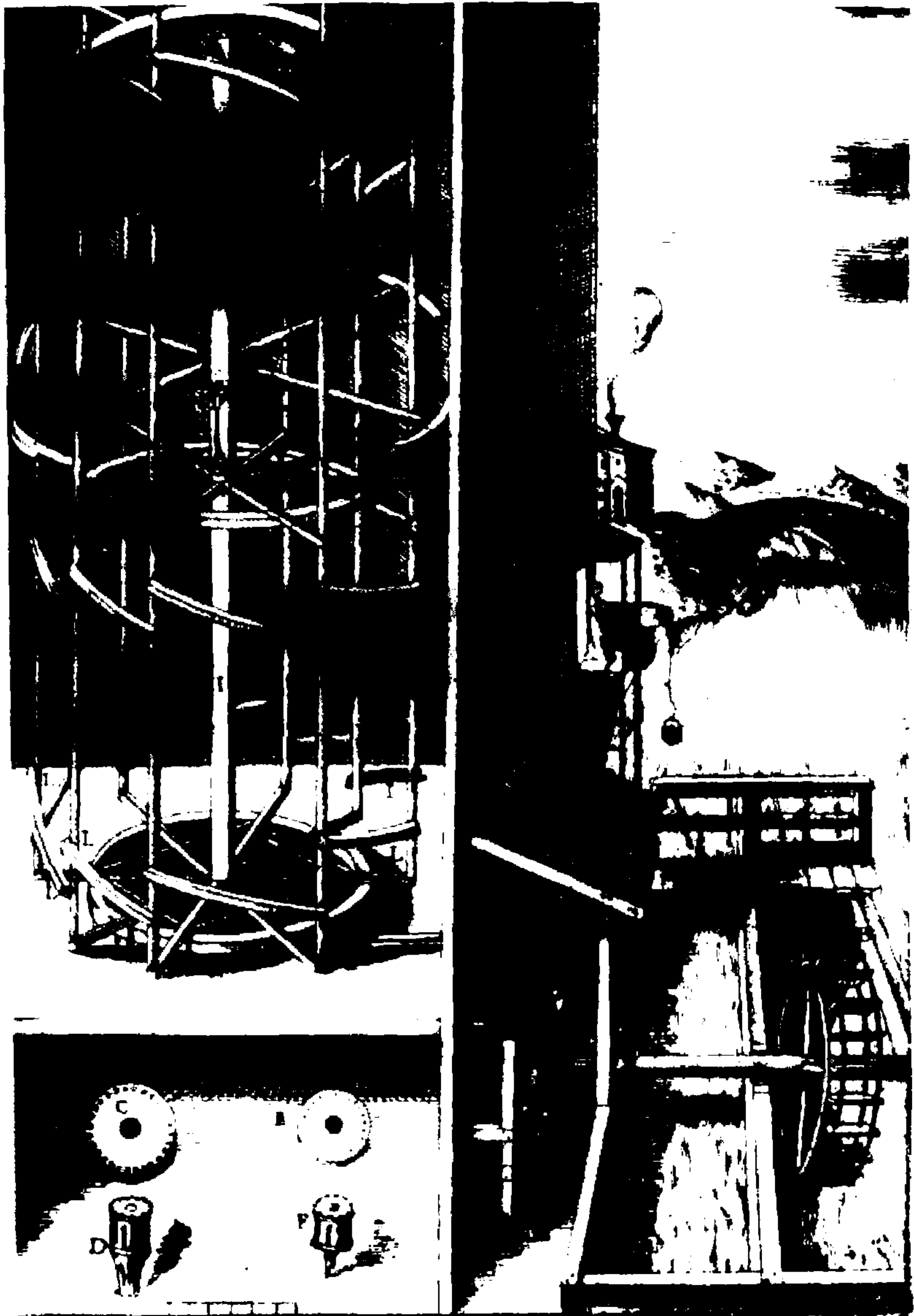
25. Τό περιεχόμενο τῶν σελίδων πού ἀκολουθοῦν προέρχεται ἐν μέρει ἀπό ἕνα ἄρθρο τοῦ ὑποφαινομένου πού δημοσιεύθηκε ὑπό τόν τίτλο «The Diffusion of Innovations in Early Modern Europe» στό: *Comparative Studies in Society and History*, σ. 14, 1972. Θά ἤθελα νά ἐκφράσω τίς εὐχαριστίες μου πρός τό περιοδικό καί τόν ἐκδοτικό οἶκο τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Καίμπριτζ

Τό 1607, ὁ Vittorio Zonca δημοσίευσε στήν Πάδοβα τό ἔργο του *Nuovo Teatro di Machine et Edificii*, τό ὁποῖο περιεῖχε, ἐκτός ἀπό πολυάριθμες γκραβοῦρες πού ἀπεικόνιζαν διάφορες μηχανές, καί τήν περιγραφή μιᾶς πολύπλοκης μηχανῆς γιά τήν ἐπεξεργασία μέταξας πού λειτουργοῦσε μέ ὑδατική ἐνέργεια σέ ἕνα μεγάλο ἐργοστάσιο. Τό βιβλίο τοῦ Zonca ἐκδόθηκε γιά δεύτερη φορά τό 1621 καί γιά τρίτη το 1656, καί ἐνῶ οἱ λεπτομέρειες τοῦ μύλου θεωροῦνταν ἀκόμα κρατικό μυστικό. Στό Πεδεμόντιο ὅπου ἡ παραγωγή τῆς μέταξας ἔπαιζε σημαντικό οἰκονομικό ρόλο, ἡ «ἀποκάλυψη ἤ ἡ προσπάθεια ἀνακάλυψης» ὁποιωνδήποτε στοιχείων πού σχετίζονταν μέ τήν κατασκευή μηχανῶν θεωροῦνταν ἀπό τόν νόμο ὡς ἔγκλημα πού ἐπέσυρε τήν ποινή τοῦ θανάτου. Ὁ G.N. Clark ἀπέδειξε ὅτι ἕνα ἀντίτυπο τῆς πρώτης ἔκδοσης τοῦ βιβλίου τοῦ Zonca βρισκόταν στά ράφια τῆς βιβλιοθήκης Bodleian ἀπό ὅπου μποροῦσε νά τό συμβουλευθεῖ ὁ καθένας ἀπό τό 1620 καί ἴσως νωρίτερα. Ὡστόσο, μόνο μετά τήν παρέλευση 100 χρόνων κατάφεραν οἱ Ἄγγλοι νά κατασκευάσουν ἀνάλογη μηχανή γιά τήν ἐπεξεργασία μέταξας καί μόνον ἀφοῦ ὁ John Lombe, κατά τή διάρκεια τῆς δίχρονης βιομηχανικῆς κατασκοπείας στήν Ἰταλία, «βρῆκε τρόπους νά βλέπει τήν μηχανή τόσο συχνά ὥστε νά καταφέρει νά γίνει γνώστης τῆς ἐφεύρεσης στό σύνολό της καί ὅλων τῶν διαφορετικῶν ἐξαρτημάτων καί τρόπων λειτουργίας της».[26] Ἐπικριτές τῆς ἄποψης αὐτῆς ἐπισημαίνουν ὅτι τό ταξίδι τοῦ John Lombe ἦταν τελείως ἄσκοπο, ἀφοῦ οἱ μηχανές τῆς ἐπεξεργασίας μέταξας μποροῦσαν νά εἶχαν κατασκευασθεῖ καί μόνο μέ τήν βοήθεια τοῦ βιβλίου τοῦ Zonca. Ἔχουν ἀπόλυτο δίκιο ὅσον ἀφορᾶ τό γεγονός ὅτι οἱ γκραβοῦρες τοῦ Zonca εἶναι πράγματι πιό ἀποκαλυπτικές ἀπό τήν περιγραφή τῶν τεχνικῶν χαρακτηριστικῶν τῆς εὑρεσιτεχνίας τοῦ ἴδιου τοῦ Lombe. Τούς διαφεύγει ὅμως ἡ οὐσία. Ὅπως ἔγραφε ὁ Oakeshott[27] τό θέμα ἔχει ὡς ἑξῆς:

πού μοῦ ἐπέτρεψαν νά ἀναπαράγω στίς σελίδες αὐτές μέρος τοῦ ἐν λόγω ἄρθρου.

26. Γιά ὁλόκληρη τή σχετική ἱστορία, βλ. W.H. Chaloner, *Sir Thomas Lombe.*

27. Oakeshott, *Education*, σ. 15.

Μία ὑδροκίνητη μηχανή κλωσίματος. Χαλκογραφία ἀπό τό βιβλίο τοῦ Vittorio Zonca *Nuovo Teatro di Machine et Edificii* πού δημοσιεύθηκε τό 1607. Ἡ μηχανή συνένωνε λεπτά νήματα ἀκατέργαστης μέταξας καί ἡ μακριά κλωστή πού παραγόταν ἦταν ἀρκετά ἀνθεκτική γιά νά μπορεῖ νά πλεχθεῖ. Ἡ μηχανή ἀνῆκε σέ μάστορες πού ἀπασχολοῦσαν ὀκτώ ἕως δέκα ἔμμισθους τεχνίτες καί πού δούλευαν γιά ἐμπόρους μεταξωτῶν μέ τό κομμάτι.

«Μπορεῖ νά ὑποστηριχτεῖ ὅτι ἕνας ἀδαής, κάποια φαγώσιμα εἴδη καί ἕνας ὁδηγός μαγειρικῆς συνθέτουν ἀπό κοινοῦ τά ἀναγκαῖα μιᾶς αὐτόματης διαδικασίας πού ὀνομάζεται μαγείρεμα. Τίποτα ὅμως δέν ἀπέχει περισσότερο ἀπό τήν ἀλήθεια. Τό βιβλίο τῆς μαγειρικῆς δέν εἶναι μιά αὐθύπαρκτη βάση ἀπό τήν ὁποία μπορεῖ νά ἐκπηγάσει ἡ παρασκευή τῶν φαγητῶν, δέν ἀποτελεῖ παρά τήν σύνοψη τῆς γνώσης κάποιου γιά τόν τρόπο παρασκευῆς φαγητοῦ: εἶναι τό ψυχοπαίδι, ὄχι ὁ γονέας τῆς δραστηριότητας. Τό βιβλίο μέ τήν σειρά του μπορεῖ νά βοηθήσει κάποιον νά ἑτοιμάσει ἕνα γεῦμα, ἄν ὅμως ἦταν τό μοναδικό του βοήθημα, δέν θά μποροῦσε ποτέ νά ἀρχίσει: τό βιβλίο ἀπευθύνεται μόνο σ' ἐκείνους πού ἤδη γνωρίζουν τί νά περιμένουν ἀπό αὐτό καί κατά συνέπεια πῶς νά τό ἑρμηνεύσουν».

Ἀκόμα καί σήμερα, τά σχέδια κατασκευῆς δέν θεωροῦνται ἀπό μόνα τους ἱκανά νά μεταδώσουν τό σύνολο τῶν ἀπαιτούμενων πληροφοριῶν καί ὅταν κάποια ἑταιρεία ἀγοράζει καινούρια καί περίπλοκα μηχανήματα, στέλνει κάποιον ἀπό τούς ἐργάτες της νά μάθει κατευθείαν ἀπό τόν κατασκευαστή τόν τρόπο λειτουργίας τους. Ἀνέκαθεν, ὁ κύριος ἀγωγός μετάδοσης τῶν νέων ἐξελίξεων ὑπῆρξε ἡ μετανάστευση τῶν ἀνθρώπων. Ἡ διάδοση τῆς τεχνολογίας ὑπῆρξε κατά κύριο λόγο τό προϊόν τῆς μετανάστευσης τοῦ ἀνθρώπινου κεφαλαίου.

Εἶναι γνωστές οἱ περιπτώσεις ἀτόμων πού μετανάστευαν προσωρινά προκειμένου νά συλλέξουν πληροφορίες σχετικά μέ τίς διάφορες καινοτομίες καί νά τίς φέρουν πίσω στήν πατρίδα τους, στήν περίοδο πρίν ἀπό τή βιομηχανική ἐπανάσταση. Ὁ Nicholaes Witsen, σέ ἕνα ἀπόσπασμα πού παρατίθεται πιό κάτω, ἀναφέρει ἄτομα πού πῆγαν στήν Ὁλλανδία γιά νά μελετήσουν «οἰκονομικές κατασκευές στά ναυπηγεῖα». Τό 1657, ὁ John Fromanteel ἀπό τό Λονδίνο πῆγε στήν Ὁλλανδία γιά νά μάθει τήν τέχνη κατασκευῆς τῶν ὡρολογίων μέ ἐκκρεμές, πού εἶχαν πρόσφατα ἐφευρεθεῖ ἀπό τόν Huygens καί κατασκευάζονταν ἀπό τόν Coster: μετά τήν ἐπιστροφή τοῦ Fromanteel, ἡ ἑταιρεία πού διατηροῦσε ἡ οἰκογένειά του ἦταν ἡ πρώτη πού κατασκεύασε αὐτόν τόν τύπο ὡρολογίου στήν

᾿Αγγλία.[28] Στό δεύτερο μισό τοῦ 17ου αἰώνα, ὁ Dionigi Comollo ἀπό τό Κόμο, σύμφωνα μέ τά ἴδια του τά λόγια «πέρασε πολλά χρόνια στό Ἄμστερνταμ καί ἄλλες σημαντικές πόλεις τῆς Ὁλλανδίας, ὅπου, μέ δικά του ἔξοδα καί μέ μεγάλη φροντίδα, ἔμαθε τό πῶς νά φτιάχνει μάλλινα μέ τήν μέθοδο πού οἱ Ὁλλανδοί εἶχαν πρόσφατα τελειοποιήσει».[29] Τό 1684, ἡ Δημοκρατία τῆς Βενετίας ἔστειλε τόν ὁπλουργό Sigismondo Alberghetti τόν νεότερο, στήν ᾿Αγγλία, γιά νά μάθει τήν νέα τεχνική τῶν Ἄγγλων γιά τήν κατασκευή πυροβόλων.[30] Ὡστόσο ὑπῆρχαν καί ἐμπόδια σ' αὐτόν τόν τρόπο μετάδοσης τῆς γνώσης. ᾿Ιδιαίτερα ὅπου διακυβεύονταν οἰκονομικά συμφέροντα, κοινότητες καί συντεχνίες ἀπέκρυπταν ζηλότυπα τά μυστικά τῆς τέχνης τους καί ἐναντιώνονταν μέ πάθος στήν διάδοσή τους.

Ἡ διάδοση τῶν νέων τεχνολογικῶν ἐξελίξεων ὀφείλονταν κατά κύριο λόγο στή μετανάστευση ἐξειδικευμένων τεχνιτῶν πού ἀποφάσιζαν νά ἐγκατασταθοῦν σέ ξένες χῶρες. Γιά τόν 16ο καί 17ο αἰώνα ὑπάρχουν ἄφθονα κείμενα γιά τούς Γάλλους Οὐγενότους καί τούς Φλαμανδούς Προτεστάντες πού εἰσήγαγαν προηγμένη τεχνολογία στήν ᾿Αγγλία, τήν Σουηδία, καί ἄλλα μέρη τῆς Εὐρώπης καί πού ξεκίνησαν νέες ἐπαγγελματικές δραστηριότητες. Ἡ συγκίνηση πού προκαλεῖ ἡ ἱστορία τοῦ πρόσφυγα πού ἐγκατέλειπε τήν χώρα του λόγω τῶν θρησκευτικῶν του πεποιθήσεων εἶναι τέτοια πού κανείς ἔχει τήν τάση νά παραβλέπει συχνά τό γεγονός ὅτι οἱ ἀποδημίες τῶν τεχνιτῶν καί οἱ τεχνολογικές ἐξελίξεις τοῦ 16ου καί 17ου αἰώνα δέν μποροῦν νά ἀποδοθοῦν μόνο στήν θρησκευτική ἀδιαλλαξία. ᾿Αρκετοί Walloons πού ἔφεραν στή Σουηδία τίς νέες μεθόδους παρασκευῆς πυροβόλων ἀπό χυτοσίδηρο κατά τό πρῶτο μισό τοῦ 17ου αἰώνα ἦταν Καθολικοί καί γιά κάποιο χρονικό διάστημα τούς ἐπετράπη νά διατηρήσουν τήν πίστη τους, τό ἴδιο ὅπως καί οἱ ἱερεῖς στίς παροικίες τους.[31] Παρόλο πού οἱ περισσότεροι ἀπό τούς Γάλλους ὡρολογοποιούς, πού ἐγκαταστάθηκαν στό Λονδίνο τόν 17ο αἰώνα ἦταν Οὐγενότοι,

28. Britten, *Old Clocks and Their Makers*, σ. 272.
29. Archivio di Stato, Milano. *Commercio* P.A. b. 264/fasc. 2.
30. Casoni, *Note sull' artiglieria Veneta*, σ. 177-180.
31. Cipolla, *Guns and Sails*, σ. 54 σημ. 1.

ὁ John Goddard, στό Portsoken Ward ἦταν γνωστός ὡς «παπικός».[32] Οἱ Σουηδοί καί οἱ Φλαμανδοί τεχνίτες πού ἐγκαταστάθηκαν στή Ρωσία τόν 17ο αἰώνα καί πού μετέφεραν ἐκεῖ τίς νέες τεχνικές κατασκευῆς πυροβόλων ἀπό χυτοσίδηρο, σίγουρα δέν παρακινοῦνταν ἀπό θρησκευτικές ἀπασχολήσεις.[33] Ὁ Paul Roumieu, πού ἐπανεισήγαγε τήν τέχνη τῆς κατασκευῆς ὡρολογίων στή Σκωτία, παραδοσιακά συγκαταλεγόταν ἀνάμεσα στούς πρόσφυγες πού ἀναγκάστηκαν νά ἐγκαταλείψουν τήν Γαλλία μετά τό Διάταγμα τῆς Νάντης. Ἔχει πλέον ἀποσαφηνισθεῖ ὅτι ἡ ἐγκατάστασή του στό Ἐδιμβοῦργο ἔγινε τουλάχιστον ὀκτώ χρόνια πρίν ἀπό τόν διωγμό τοῦ 1685.[34]

Αὐτό μᾶς φέρνει στό ζήτημα τῶν δυνάμεων πού βρίσκονταν πίσω ἀπό τήν κινητικότητα τοῦ εἰδικευμένου ἐργατικοῦ δυναμικοῦ στήν προβιομηχανική Εὐρώπη. Ὅπως συνηθίζεται στίς περιπτώσεις αὐτές, μπορεῖ κανείς νά διακρίνει ἀνάμεσα στίς δυνάμεις πού ἐπενεργοῦν ἀπό τήν πλευρά τῆς «ἀπώθησης» καί τίς δυνάμεις πού ἐπενεργοῦν ἀπ' τήν πλευρά τῆς «ἕλξης». Ὡς πρός τίς πρῶτες, θά πρέπει κανείς νά ἀναφερθεῖ στόν μακρύ καί θλιβερό κατάλογο τῶν ἀτυχιῶν πού ἔκαναν τήν ζωή ἀνυπόφορη γιά τούς προβιομηχανικούς τεχνίτες: λιμοί, ἐπιδημίες πανώλης, πόλεμοι, φόροι, ἀνεπαρκεῖς εὐκαιρίες ἀπασχόλησης καί πολιτικά καί θρησκευτικά πάθη. Τό λιγότερο πού μπορεῖ νά πεῖ κανείς γιά τό μέσο ἐργάτη εἶναι ὅτι ζοῦσε μέσα στήν ἐξαθλίωση. Μιά μικρή ἐπιπλέον ἀτυχία ἦταν ἀρκετή γιά νά τήν κάνει ἀνυπόφορη. Ἡ προσκόλληση τῶν προβιομηχανικῶν ἐργατῶν σέ ἕνα συγκεκριμένο μέρος ἦταν εὐθέως ἀνάλογη μέ τίς συνθῆκες διαβίωσής τους.

Οἱ κυβερνήσεις καί οἱ ἀρχές γνώριζαν πολύ καλά τήν κατάσταση αὐτή, καθώς ἐπίσης καί τό ὅτι ἡ ἀπώλεια ἱκανῶν τεχνιτῶν εἶχε ἄσχημες συνέπειες γιά τήν οἰκονομία. Ἡ ἔκδοση διαταγμάτων πού ἀπαγόρευαν τήν ἀποδημία τῶν ἐξειδικευμένων τεχνιτῶν ἦταν ἕνα ἀρκετά συνηθισμένο φαινόμενο πρός τά τέλη τοῦ Μεσαίωνα καί κατά τόν 16ο καί 17ο αἰώνα. Ἰδιαίτερη μέριμνα λαμβανόταν ὡς πρός ὁρισμένες κατηγορίες

32. Ullyett, *British Clocks and Clockmakers*, σ. 18.
33. Amburger, *Die Familie Marselis*.
34. Smith, *Old Scottish Clockmakers*, σ. 323.

ἐργατῶν πού οἱ δραστηριότητές τους θεωροῦνταν εἴτε ὡς ζωτικῆς σημασίας γιά τήν κρατική ἀσφάλεια εἴτε ὡς ἰδιαίτερα σημαντικές γιά τήν οἰκονομία. Ἡ κυβέρνηση τῆς Βενετίας, γιά παράδειγμα, ἀπαγόρευε αὐστηρά τήν ἀποδημία τῶν ξυλουργῶν καί ἀπό ἕνα ἔγγραφο τοῦ 1460 μαθαίνουμε ὅτι ὅποιος ἀπό αὐτούς ἐγκατέλειπε τή Βενετία κινδύνευε σέ περίπτωση σύλληψής του νά φυλακισθεῖ ἕξι χρόνια καί νά πληρώσει πρόστιμο 200 λιρῶν.[35] Τήν ἐποχή ἐκείνη, ὡστόσο, ἡ ἀποτελεσματικότητα τοῦ κυβερνητικοῦ ἐλέγχου ἦταν, κατ' ἀνάγκη, περιορισμένη. Ἡ ἐπιμονή μέ τήν ὁποία οἱ κυβερνήσεις ἐξέδιδαν συνεχῶς διατάγματα ἀπειλώντας μέ κυρώσεις τούς ἐργάτες πού θά ἐγκατέλειπαν κρυφά τή χώρα καί πού θά ἀρνοῦνταν νά ἐπιστρέψουν, παρέχει ἁπτή μαρτυρία τῆς ἀνικανότητάς τους νά ἐλέγξουν τήν ἀποδημία. Ὅπως πάντα, ἡ ἀνικανότητα γεννοῦσε τήν σκληρότητα. Τό 1545 καί 1559, ὁ Μέγας Δούκας τῆς Φλωρεντίας ἐξέδωσε διάταγμα σύμφωνα μέ τό ὁποῖο ὅσοι ἀπό τούς κατασκευαστές χρυσοποίκιλτων ὑφασμάτων εἶχαν ἐγκαταλείψει τήν πόλη, θά ἔπρεπε νά γυρίσουν πίσω. Ἀνακοινώθηκε ἐπίσης ὅτι εἰδική μεταχείριση ἀνέμενε ἐκείνους πού θά συμμορφώνονταν μέ τήν διαταγή καί κυρώσεις ὅσους θά τήν ἀγνοοῦσαν. Κατά πᾶσα ὅμως πιθανότητα, τά ἀποτελέσματα δέν ἦταν ἱκανοποιητικά: τό 1575, ὁ Μέγας Δούκας ἐξουσιοδότησε «κάθε ἄτομο νά σκοτώνει ὁποιονδήποτε ἀπ' τούς προαναφερθέντες ἐκπατρισμένους χωρίς νά τιμωρεῖται γι' αὐτό» καί τοιχοκόλλησε προσφορές ἀμοιβῆς 200 σκούδων γιά κάθε ἐκπατρισμένο τεχνίτη πού θά σύρονταν πίσω «νεκρός ἤ ζωντανός».[36]

Οἱ συνθῆκες πού «προσέλκυαν» τούς τεχνίτες σέ μιά δεδομένη περιοχή κυμαίνονταν ἀπό τίς εὐκαιρίες ἀπασχόλησης ἕως τήν πολιτική γαλήνη καί ἀνεξιθρησκία. Ἀρκετά συχνά ὑπῆρχε ἐπίσης καί μία ἐνσυνείδητη πολιτική στόν τομέα αὐτό ἀπό πλευρᾶς τῶν κυβερνήσεων. Τούς διοικητές δέν τούς ἀπασχολοῦσε μόνο τό ὀξύ πρόβλημα τῆς ἀποδημίας τῶν τεχνιτῶν, ἀλλά καί ἡ ἐξεύρεση τρόπων προσέλκυσης τῶν ξένων τεχνιτῶν, ἰδιαίτερα ἐκείνων πού θά ἔφερναν μαζί τους νέες βιομηχανίες καί τεχνικές. Κατά τόν 12ο καί 13ο αἰώνα, οἱ

35. Luzzatto, *Studi di Storia Economica*, σ. 42-43.
36. Fanfani, *Storia del Lavoro in Italia*, σ. 147-148.

ὑπέρμαχοι τοῦ *Drang nach Osten* προσέλκυσαν Ὁλλανδούς ἀγρότες στήν Ἀνατολική Εὐρώπη μέσω τῆς ἁπλόχερης προσφορᾶς γόνιμης παρθένας γῆς. Ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω,[37] κατά τό διάστημα 1230-31, ἡ Κομμούνα τῆς Μπολώνια κατάφερε νά προσελκύσει 150 μάστορες μέ τίς οἰκογένειες καί τούς βοηθούς τους, προσφέροντάς τους προνόμια καί βοήθεια κάθε εἴδους προκειμένου νά ἀναπτύξει τούς τομεῖς τῆς ἐριουργίας καί τῆς μεταξουργίας. Τό 1442, ὁ Δούκας Filippo Maria Visconti ἔφερε ἕναν Φλωρεντίνο μάστορα στό Μιλάνο γιά νά ξεκινήσει «κάποια εἰδική δουλειά γιά τό μετάξι»· γιά τήν προσπάθεια αὐτή ὁ Δούκας πρόσφερε μηνιαῖο ἐπίδομα, φοροαπαλλαγή γιά τόν μάστορα καί ὅλους ὅσους ἐργάζονταν γι' αὐτόν, καθώς καί ἀτέλεια γιά τίς εἰσαγωγές ὅλων τῶν πρώτων ὑλῶν πού ἀπαιτοῦνταν γιά τήν ἐργασία του.[38] Ὁ Colbert στάθηκε γενναιόδωρος ὡς πρός τήν παροχή προνομίων, γῆς καί τίτλων στούς Abraham καί Hubert De Beche (νεότερο), ὅταν τούς κάλεσε στή Γαλλία νά ἐγκαταστήσουν μιά βιομηχανία σιδήρου στά πρότυπα ἐκείνης τῆς Σουηδίας.[39] Ὅταν τό ἀπαιτοῦσαν οἱ περιστάσεις, ἡ προσφυγή στή βία δέν θεωροῦνταν ἀνέντιμο μέσο καί ὑπῆρξαν περιπτώσεις μαστόρων πού κυριολεκτικά ἀπήχθησαν. Μία μελέτη πού ἔγινε ἀπό τόν Bergskollegium, στήν δεκαετία τοῦ 1660, σχετικά μέ τήν ἀποδημία τῶν Σουηδῶν ἀρχισιδηρουργῶν, ἀποκάλυψε ὅτι ἀρκετοί ἀπό αὐτούς ἐπιβιβάζονταν στό πλοῖο στό Nyköping νομίζοντας ὅτι μεταφέρονταν σέ κάποιο ἄλλο μέρος τῆς Σουηδίας. Στήν πραγματικότητα ὅμως μεταφέρονταν στό Λύμπεκ, ἀπό ἐκεῖ στό Ἀμβοῦργο καί τελικά στή Γαλλία, ὅπου ὁ Colbert ἦταν ἀποφασισμένος νά ἐγκαταστήσει βιομηχανίες σιδήρου πάνω στά σουηδικά πρότυπα. Κάποιοι ἀπό τούς τεχνίτες αὐτούς κατάφερναν νά δραπετεύσουν· ἕνας ἀπό αὐτούς, ὁ Anders Sigfersson ἐπέστρεψε στή Σουηδία τό 1675.[40]

Φυσικά ἄλλο εἶναι νά πηγαίνεις τό ἄλογο στή βρύση καί ἄλλο νά τό κάνεις νά πιεῖ. Τό γεγονός ἁπλά ὅτι κάποιο ἄτομο ἤ κάποια ὁμάδα ἀτόμων μεταφέρεται σέ μιά καινούρια γεωγραφική περιοχή δέν ἐξασφαλίζει τό ὅτι ἡ τεχνολογική καινο-

37. Βλ. παραπάνω, σ. 122-123.
38. Cipolla, *L' Economia Milanese*, σ. 353.
39. Cipolla, *Guns and Sails*, σ. 96 σημ. 2.
40. *Svenskt Biografiskt Lexicon* ad vocem *De Besche*.

τομία θά ριζώσει στό νέο περιβάλλον. Τό κατά πόσον θά συμβεῖ αὐτό ἐξαρτᾶται ἀπό πολλούς παράγοντες. Θά πρέπει νά ληφθεῖ ὑπόψη ἡ προσωπικότητα τῶν μεταναστῶν καθώς ἐπίσης καί ἡ ἀριθμητική τους δύναμη σέ σχέση μέ τό μέγεθος τῆς κοινωνίας πού τούς φιλοξενεῖ. Ἐξίσου σημαντική εἶναι καί ἡ φύση τοῦ καινούριου περιβάλλοντος. Πολλοί Ἰταλοί τεχνίτες ἐγκαταστάθηκαν κατά τόν 15ο, 16ο καί 17ο αἰώνα στήν Τουρκία, φέροντας μαζί τους νέες τεχνικές καί ἰδέες. Ὡστόσο καμιά ἀξιοσημείωτη τεχνολογική ἐξέλιξη δέν ἐπιτελέσθηκε στήν Τουρκία. Οἱ πρόσφυγες ὅμως πού κατέφυγαν στήν Ἀγγλία βρῆκαν ἕνα ἐξαιρετικά γόνιμο ἔδαφος. Οἱ Οὑγενότοι ὡρολογοποιοί πού δίδαξαν στούς Ἄγγλους τήν τέχνη τῆς κατασκευῆς ὡρολογίων τσέπης καί τοίχου, οἱ πρόσφυγες ἀπό τίς Κάτω Χῶρες πού ἔφεραν μαζί τους τήν τεχνική τῆς «νέας ὑφασματεμπορικῆς» στό Norwich, οἱ Γάλλοι ὑαλοποιοί πού ἔθεσαν τίς βάσεις τῆς κατασκευῆς γυαλιοῦ πού προοριζόταν γιά τά παράθυρα τῶν σπιτιῶν στήν Ἀγγλία,[41] γρήγορα βρῆκαν εὐφυεῖς ντόπιους μιμητές, οἱ ὁποῖοι ἐπεξεργαζόμενοι τίς νέες ἰδέες μέ ἕναν ἰδιαίτερα πρωτότυπο τρόπο, τίς τελειοποίησαν ἀκόμη περισσότερο καί προετοίμασαν μιά νέα περίοδο τεχνολογικῆς ἐξέλιξης. Τό τί καθιστᾶ ἕνα περιβάλλον δημιουργικά δεκτικό ἤ ὄχι εἶναι δύσκολο νά καθοριστεῖ. Ἐκ πρώτης ὄψεως τό πρόβλημα τῆς μεταμόσχευσης μιᾶς τεχνολογικῆς καινοτομίας στό ξένο περιβάλλον μπορεῖ νά ἐμφανίζεται ἁπλά σάν πρόβλημα εἰσαγωγῆς τῶν νέων μεθόδων παραγωγῆς καί τῶν ὀργάνων, ἐργαλείων ἤ μηχανημάτων πού ἀπαιτοῦνται γιά τήν πραγματοποίησή τους. Αὐτό ὅμως πού πραγματικά ἀπαιτεῖται εἶναι ἡ παρουσία ἑνός συγκεκριμένου ὅσο καί θεμελιακοῦ συνόλου συνθηκῶν πού μπορεῖ νά γίνει κατανοητό καί πού θά πρέπει νά ἐξετασθεῖ μόνο ἀπό τήν σκοπιά τοῦ ἀνθρώπινου καί τοῦ κοινωνικοῦ παράγοντα.[42] Ἡ ἰδέα αὐτή εἶχε ἐκφρασθεῖ αἰῶνες πρίν ἀπό τόν Ὁλλανδό Nicolaes Witsen πού ἔγραψε στήν πραγματεία του περί ναυπηγικῆς πού δημοσιεύτηκε στό Ἄμστερνταμ τό 1671:

41. Cipolla, *Clocks and Culture*, σ. 65 κ.ἑξ.· Kenyon, *The Glass Industry of the Weald*· Cunningham, *Alien Immigrants*· Bodmer, *Der Einfluss der Refugianten*.

42. Frankel, *The Economic Impact on Underdeveloped Societies*, σ. 22-24.

«Εἶναι ἐκπληκτικό τό ὅτι οἱ ξένοι, παρόλο πού ἔχουν μελετήσει τόν οἰκονομικό τρόπο κατασκευῆς στά ναυπηγεῖα αὐτῆς τῆς χώρας, δέν μποροῦν ποτέ νά ἐφαρμόσουν στήν δική τους [...] Καί αὐτό κατά τήν γνώμη μου ἀπορρέει ἀπό τό γεγονός ὅτι ἐργάζονται σέ ξένο περιβάλλον καί μέ ξένους τεχνίτες. Καί ἀπ' αὐτό ἕπεται ὅτι ἀκόμη κι ἄν κάποιος ξένος εἶχε ὅλους τούς κανόνες κατασκευῆς στό κεφάλι του, δέν θά τόν ἐξυπηρετοῦσε σέ τίποτα, ἐκτός ἐάν εἶχε μάθει τά πάντα στήν χώρα τούτη ἀπό ἐμπειρία δική του καί πάλι αὐτό δέν θά ἦταν ἀρκετό παρά μόνο ἐάν ἔβρισκε κάποιο τρόπο νά ἐνσταλάξει στούς ἐργάτες του, τήν μετρημένη καί τακτική νοοτροπία τοῦ Ὁλλανδοῦ, πράγμα πού εἶναι ἀδύνατο».[43]

Καθώς λοιπόν ὁ γέρο-Nicolaes Witsen παρατήρησε ὅτι τά πάντα ἐξαρτῶνται ἀπό τή *νοοτροπία*· καί ἡ διαπίστωση αὐτή, μᾶς δίνει τή δυνατότητα νά κλείσουμε τό κεφάλαιο αὐτό, γιά πρώτη φορά μέ ἕναν αἰσιόδοξο τρόπο. Στό πέρασμα τοῦ χρόνου, οἱ χῶρες στίς ὁποῖες ἐπικράτησε ὁ φανατισμός καί ἡ μισαλλοδοξία εἶδαν νά διαρρέει στίς περισσότερο φιλελεύθερες χῶρες τό πολυτιμότερο εἶδος πλούτου πού διέθεταν: ἱκανό ἔμψυχο ὑλικό. Οἱ ἀρετές πού κάνουν τούς ἀνθρώπους ἀνεκτικούς, τούς καθιστοῦν ἐπίσης δεκτικούς στίς νέες ἰδέες. Ἡ εἰσροή ἱκανοῦ ἀνθρώπινου δυναμικοῦ καί ἡ δεκτικότητα ὡς πρός τίς νέες ἰδέες συγκαταλέγονται ἀνάμεσα στά κύρια αἴτια τῆς ἐπιτυχημένης πορείας χωρῶν ὅπως ἡ Ἀγγλία, ἡ Ὁλλανδία, ἡ Σουηδία καί ἡ Ἑλβετία κατά τόν 16ο καί 17ο αἰώνα.

43. Ἀναφέρεται ἀπό τόν *Barbour*, ἀπό τόν ὁποῖο καί ἔχει μεταφρασθεῖ, στό ἔργο του *Dutch and English Merchant Shipping*, σ. 234.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ - ΠΙΣΤΗ ΚΑΙ ΧΡΗΜΑ

1. ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΙΣΤΗ

Ἡ πρόοδος στόν τομέα τῆς ὀργάνωσης καί τῶν ἐπιχειρήσεων ἦταν ἀπαραίτητη προϋπόθεση τῆς τεχνολογικῆς προόδου. Ἡ *Société du Bazacle*, μιά μετοχική ἑταιρεία πού ἱδρύθηκε κατά τόν 12ο αἰώνα στήν Τουλούζη καί πού ἀποσκοποῦσε στή διαχείριση τῶν μύλων πού βρίσκονταν στόν ποταμό Garonne ἀπεικονίζει συμβολικά τή στενή σχέση μεταξύ τῶν ἐξελίξεων πού σημειώθηκαν στό μηχανολογικό τομέα ἀπό τήν μιά καί στόν ὀργανωτικό τομέα ἀπό τήν ἄλλη.

Ἀπό τόν 11ο αἰώνα καί μετά παρατηρήθηκε μιά ἐκπληκτική ἐξέλιξη στόν τομέα τῶν ἐπιχειρηματικῶν μεθόδων. Ὁ κατάλογος τῶν καινοτομιῶν εἶναι μακρύς: ἀρκεῖ νά σκεφθεῖ κανείς τή διοργάνωση ἐκθέσεων, τήν ἐμφάνιση καί ἐξάπλωση τῶν ἐγχειριδίων τοῦ ἐμπορίου, τήν ἐπεξεργασία νέων μεθόδων λογιστικῆς, τῆς ἐπιταγῆς, τῆς ὀπισθογράφησης, τῶν ἀσφαλειῶν καί οὕτω καθεξῆς.[1] Ἀπό τόν 11ο ἕως τόν 16ο αἰώνα, ἡ Ἰταλία ἦταν ἡ γενέτειρα τῆς πλειοψηφίας τῶν καινοτομιῶν αὐτῶν. Ἀκόμα καί οἱ μοναχοί ἔβρισκαν ἐνδιαφέρον στίς ἐπιχειρημα-

1. Εἶναι πιθανό ὅτι τό διπλογραφικό λογιστικό σύστημα ἀναπτύχθηκε ὡς μέθοδος στήν Τοσκάνη κατά τό 13ο αἰώνα. Κατά τό διάστημα τῶν δύο αἰώνων πού ἐπακολούθησαν τό σύστημα αὐτό διαδόθηκε καί σέ ἄλλες Ἰταλικές πόλεις. Γιά τό θέμα αὐτό, βλ. De Roover, *Aux origines d' une Technique*, καί Melis, *Storia della Ragioneria*. Τά ἀρχέτυπα τῆς ναυτασφάλισης ἐμφανίσθηκαν πιθανά κατά τόν 13ο αἰώνα, ἀλλά τά διασωζόμενα ἔγγραφα πού ἀναμφίβολα ἀναφέρονται σέ ἀσφαλιστικά συμβόλαια ἀνάγονται στόν 14ο αἰώνα. Γιά μεγάλο χρονικό διάστημα, ἡ Γένοβα ἀποτελοῦσε τό κυριότερο ναυτασφαλιστικό κέντρο. Βλ. Edler De Roover, *Marine Insurance*. Ἀπό τό 17ο αἰώνα καί μετά, τό Λονδίνο ἀναδεικνύεται ὡς τό κυριότερο ναυτασφαλιστικό κέντρο τῆς Εὐρώπης.

τικές δραστηριότητες: ὁ ἱερέας Luca Pacioli ἔστειλε τό 1494 γιά δημοσίευση τήν περίφημη διατριβή του περί τῆς λογιστικῆς, ἐνῶ στόν ἱερέα Bernardino da Feltre ἀνήκει ἡ σύλληψη καί ἡ δημιουργία τῶν *Monti di Pietà* πού ἔμελλαν νά γίνουν σημαντικοί θεσμοί στόν τομέα τῆς πίστης. Μετά τά μέσα τοῦ 16ου αἰώνα, οἱ Ὁλλανδοί καί οἱ Ἄγγλοι υἱοθέτησαν καί ἀνέπτυξαν περαιτέρω τίς νέες αὐτές τεχνικές τῶν ἐπιχειρήσεων μέ τήν ἵδρυση μεγάλων ἐμπορικῶν ἑταιρειῶν, τῶν πρώτων μορφῶν ἀνωνύμων ἑταιρειῶν, τοῦ χρηματιστηρίου καί τῆς Κεντρικῆς Τράπεζας.

Δέν θά συζητήσουμε διεξοδικά τίς ἐξελίξεις αὐτές ὄχι τόσο λόγω τῆς ἔλλειψης ἐνδιαφέροντός τους, ἀλλά πρός ἀποφυγή ἐπανάληψης πραγμάτων πού εἶναι γνωστά στόν ἀναγνώστη. Θά ἐξετάσουμε ὅμως τή σπουδαιότητα ὁρισμένων ἀπό αὐτές καί ἰδιαίτερα τίς ἐπιπτώσεις τους ὡς πρός τήν ἐνεργοποίηση τοῦ ἀποταμιευτικοῦ πνεύματος.

Ἀπό τόν 5ο ἕως τόν 11ο αἰώνα οὐσιαστικά δέν ὑπῆρχαν οἰκονομικοί θεσμοί πού θά μποροῦσαν νά διευκολύνουν τή μετατροπή τῶν ἀποταμιεύσεων σέ ἐπενδύσεις. Ὅσοι ἀποταμίευαν, εἴτε προχωροῦσαν σέ ἐπενδύσεις ἀπό μόνοι τους, εἴτε ἁπλῶς συσσώρευαν καί ἀπέκρυπταν θησαυρούς, ἐνῶ τά δάνεια πού χορηγοῦνταν ἀπέβλεπαν κυρίως σέ καταναλωτικούς σκοπούς. Ἡ οἰκονομία μέ τόν τρόπο αὐτό ὑπέφερε ἀπό τίς ἀντιπληθωριστικές τάσεις πού προκαλοῦσε ἡ ἀπόκρυψη τῶν ἀποταμιεύσεων καθώς καί ἀπό τήν ἀνεπάρκεια τῶν παραγωγικῶν ἐπενδύσεων. Μέ τήν ἄνοδο τῶν πόλεων, ὁ θεσμός τῆς πίστεως ἀναπτύχθηκε γοργά μέ τή μορφή παροχῆς δυνατότητας στούς ἀγοραστές μακροχρόνιας ἐξόφλησης τῶν προϊόντων – «ἀγορά ἐπί πιστώσει» –, γεγονός πού ἕως ἕνα μεγάλο βαθμό ἐπέδρασε εὐνοϊκά ὡς πρός τήν αὔξηση τῆς κατανάλωσης ἀλλά καί τῶν ἐπενδύσεων (ἰδιαίτερα τή δημιουργία ἀποθεμάτων πρώτων ὑλῶν καί ἑτοίμων προϊόντων ἀπό τούς ἐμπόρους).[2] Μέ τόν καιρό ὡστόσο υἱοθετήθηκε μιά σειρά πιό τελειοποιημένων μηχανισμῶν πού ἀποσκοποῦσαν στό νά καταστήσουν εὐκολότερη τή συγκέντρωση καί τήν ἐνεργοποίηση τῶν ἀποταμιεύσεων γιά παραγωγικούς σκοπούς. Ἕνα χαρακτηριστικό παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ ἐμφάνιση τόν 10ο αἰώνα καί ἐν

2. Postan, *Credit in Medieval Trade*, σ. 65-71.

συνεχεία ἡ διάδοση τοῦ γνωστοῦ ὡς *contratto di commenda*.

Ὑπό τούς ὅρους τῆς *commenda*, γνωστῆς ἐπίσης καί ὡς *collegantia* στή Βενετία, ὁ Α ἔδινε στόν Β κάποιο ποσό τοῦ ὁποίου ὁ τελευταῖος ἔκανε χρήση στίς ἐπιχειρήσεις του, συνήθως στόν τομέα τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου. Ὅταν ὁ Β ἐπέστρεφε ἀπό τό ἐπαγγελματικό του ταξίδι, ἔδινε στόν Α ἀναφορά ἐπί τῶν ἀποτελεσμάτων του. Τίς πιθανές ζημιές ἐπωμιζόταν ὁ Α, ἐνῶ τά πιθανά κέρδη κατανέμονταν κατά τά 3/4 στόν Α καί κατά τό 1/4 στόν Β. Ἐνόσω ὁ Β ἔλειπε στό ἐπαγγελματικό του ταξίδι, ὁ Α παρέμενε στό σπίτι του καί δέν εἶχε καμιά ἀνάμειξη στήν ὅλη ὑπόθεση ὥς τήν ἐπιστροφή τοῦ Β. Ἐπιπλέον ὁ Α δέν ἔφερε καμία εὐθύνη γιά τίς πράξεις τοῦ Β. Ὁ Β μποροῦσε γιά τήν ἐπιτυχία τοῦ κάθε ἐπαγγελματικοῦ ταξιδιοῦ του νά συγκεντρώνει ρευστά καί ἀπό ἄλλους ἐπενδυτές συνάπτοντας σχέσεις ἀνάλογες μέ αὐτήν πού διατηροῦσε μέ τόν Α. Ὅσους περισσότερους χρηματοδότες ἔβρισκε, τόσο περισσότερο μποροῦσε νά ἀναπτύξει τόν ὄγκο τῶν ἐπιχειρηματικῶν του δραστηριοτήτων καί συνεπῶς νά αὐξήσει τίς πιθανότητες κέρδους τό ὁποῖο καρπωνόταν ὄχι μόνον αὐτός ἀλλά καί οἱ χρηματοδότες του.

Οἱ νομικοί ἔχουν συζητήσει ἐπί μακρόν κατά πόσο ἡ πραγματική οὐσία τῆς *commenda* ἀφοροῦσε τήν ἵδρυση μιᾶς μορφῆς συνεταιρισμοῦ ἤ τήν σύναψη ἑνός δανείου. Τά θέματα αὐτά δέν μᾶς ἀφοροῦν πρός τό παρόν. Αὐτό πού μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι οἱ συνέπειες πού θά γίνουν εὐκολότερα κατανοητές ἀφοῦ ἐξετασθεῖ τό πλαίσιο πού περιέβαλλε τήν σύνταξή τους.

Φαντασθεῖτε ἕνα ναυτιλιακό κέντρο τοῦ 12ου, 13ου ἤ 14ου αἰώνα. Ὅταν ἡ ἐποχή εἶναι εὐνοϊκή, οἱ ἔμποροι προετοιμάζονται γιά ταξίδι. Χρειάζονται πόρους γιά νά ἀγοράσουν τά προϊόντα πού θά προσπαθήσουν νά πουλήσουν σέ μακρινές ἀγορές· χρειάζονται, ἐπίσης, ἐπιπλέον πόρους πού ἴσως χρειασθεῖ νά διαθέσουν μαζί μέ τά ἔσοδα τῶν πωλήσεών τους, γιά νά ἀγοράσουν ἀπό τίς ξένες ἀγορές προϊόντα γιά ἐσωτερική κατανάλωση. Ὑπάρχει λοιπόν μιά ἰσχυρή ζήτηση γιά μετρητά. Συνήθως οἱ ἔμποροι διαθέτουν δικούς τους πόρους, ἀλλά σάν καταφέρουν νά αὐξήσουν τά χρηματικά τους διαθέσιμα, μποροῦν ἐν συνεχεία νά αὐξήσουν τόν ὄγκο τῶν δραστηριοτήτων τους καί, προφανῶς, αὐτό εἶναι πρός τό συμφέρον τους·

ἐπιπλέον, ἐάν κατορθώσουν νά προσελκύσουν καί ἄλλα ἄτομα στίς ἐπιχειρήσεις τους, μποροῦν νά μοιρασθοῦν τίς πιθανές ζημιές. Στό σημεῖο αὐτό, οἱ ἔμποροι γνωστοποιοῦν εὐρύτατα τό ἐπικείμενο ταξίδι τους. Στήν πλατεία ἤ κοντά στό λιμάνι ὑπάρχουν συμβολαιογράφοι. Ὅποιος ἔχει ἀποταμιεύσεις καί δέν ἔχει σκοπό νά τίς φυλάει κάτω ἀπό τό προσκέφαλό του, μπορεῖ νά ἔρθει σέ ἐπαφή μέ τούς ἐμπόρους καί νά συνάψει ἕνα *contratto di commenda*.

Τό ἐνδιαφέρον πού παρουσιάζουν οἱ συμφωνίες αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἔγκειται στό γεγονός ὅτι μέ τό σύστημα αὐτό ὄχι μόνο οἱ πρωταγωνιστές τοῦ παραγωγικοῦ κυκλώματος ἀλλά ὅλα τά μέλη μιᾶς κοινωνίας μέ βάση τά ρευστά πού διέθεταν μποροῦσαν νά πάρουν μέρος στήν παραγωγική διαδικασία. Ἀπό πολλές ἀπόψεις, ἡ διάδοση τῶν *commenda* εἶχε ἀποτελέσματα ἀνάλογα μ' αὐτά πού θά ἐπέφερε ἡ ἵδρυση ἑνός χρηματιστηρίου. Οἰκονομίες κάθε μεγέθους μποροῦσαν πλέον νά ἀξιοποιηθοῦν –τά λίγα σελλίνια τῆς χήρας καί τοῦ τεχνίτη, ὅπως καί τά γεμάτα μέ χρυσά καί ἀργυρά νομίσματα σακκούλια τῶν πλουσίων. Τό παρακάτω συμβόλαιο συντάχθηκε στή Γένοβα στίς 22 Δεκεμβρίου 1198 μεταξύ δύο ἐμπόρων καί ἑνός ἀριθμοῦ ἁπλῶν ἀνθρώπων πού ἦταν διατεθειμένοι νά ἐπενδύσουν τίς οἰκονομίες τους σέ μία ἐμπορική ἀποστολή:

> «Ἐμεῖς, ὁ Embrone τῆς Sozziglia καί ὁ Master Alberto συνομολογοῦμε τήν σύναψη *accomandatio* μέ σκοπό τήν ἐμπορική ἐκμετάλλευση £ 142 Γένοβας στό λιμάνι τοῦ Bonifacio καί πέρα ἤ στήν Κορσική καί τήν Σαρδηνία καί ἀπό ἐκεῖ θά ἐπιστρέψουμε. Καί ἀπό αὐτό [τό ποσό] £ 25 Γένοβας ἀνήκουν σέ σένα, Giordano Clerico· καί £ 10 σέ σένα, Oberto Croce. Καί σέ σένα Vassallo Rapallino [ἀνήκουν] £ 10· καί σέ σένα Bonsigrore Torre £ 10. Καί £ 5 [ἀνήκουν] στόν Pietro Bonfante καί σέ σένα Michele, βυρσοδέψη [ἀνήκουν] £ 5 καί σέ σένα Giovanni del Pero £ 5 καί στόν Ara Dolce £ 6 καί στόν Ansaldo Mirto καί στόν Martino, ἔμπορο καννάβεως £ 5 καί στόν Ansaldo Fanti £ 8 καί σέ σένα Lanfranco ἀπό τήν Crosa £ 20 καί στόν Josbert, ἀνηψιό τοῦ Charles ἀπό τήν Μπεζανσόν £ 10. Καί £ 6 ἀνήκουν σέ μένα τόν Embrone καί £ 2 σέ μένα τόν Alberto. Καί ὅλες οἱ λίρες πού ἀναφέρονται

παραπάνω πρόκειται νά χρησιμοποιηθοῦν κερδοφόρα καί νά ἐπενδυθοῦν καί νά ξοδευτοῦν μέ φειδώ. Καί ὑποσχόμεθα νά στείλουμε πίσω τό κεφάλαιο καί τό κέρδος πού ὁ Θεός θά μᾶς ἔχει δώσει ἀπό τό *accomandatio* αὐτό [γιά νά τεθεῖ] ὑπό τόν ἔλεγχο τῶν προαναφερθέντων ἀτόμων στά ὁποῖα καί ἀνήκει. Καί μετά τήν ἀφαίρεση τοῦ κεφαλαίου, πρόκειται νά λάβουμε ἕνα τέταρτο ἀπό τά κέρδη ἀλλά τό κέρδος πού θά ἀναλογεῖ στίς λίρες πού ἔχουμε καταθέσει ἐμεῖς θά εἶναι δικό μας...».[3]

Ἕνα ἐντυπωσιακό παράδειγμα τῆς σαγήνης τοῦ κέρδους καί τῶν εὐκαιριῶν πού παρεῖχε ἡ *commenda* ἀποτελεῖ ἡ παράξενη ἱστορία δύο κληρικῶν στά πρῶτα χρόνια τοῦ 14ου αἰώνα. Ὁ Giovanni Mauro di Carignano, ἐφημέριος μιᾶς ἐκκλησίας, κοντά στήν κεντρική ἀποβάθρα τοῦ λιμανιοῦ τῆς Γένοβας παραχώρησε ἐπί μισθώσει σέ ἐμπόρους, τμῆμα τῆς ἐκκλησίας καθώς καί τό παρακείμενο νεκροταφεῖο, γιά νά ἀποθηκεύουν πανιά, ξάρτια καί ἄλλα ναυτιλιακά σύνεργα. Ὅταν ὁ Porchetto Spinola, ἀρχιεπίσκοπος τῆς Γένοβας κατέφθασε στίς 21 Νοεμβρίου τοῦ 1314 γιά νά διερευνήσει τήν ἰδιόρρυθμη χρήση τῶν χώρων τῆς ἐκκλησίας, παρασύρθηκε κι ὁ ἴδιος στήν σύναψη ἑνός *contratto di commenda* ἀπό κάποιο Γενουάτη ἔμπορο πού ξεκινοῦσε γιά τή Γαλλία.[4]

Μέ τήν παγιοποίηση ὅμως τῆς ἐμπορικῆς δραστηριότητας, οἱ πλανόδιοι ἔμποροι σταδιακά ἀντικαταστάθηκαν ἀπό ἐπιχειρηματίες πού εἶχαν μόνιμη βάση καί λειτουργοῦσαν μέσω πρακτόρων. Ἔτσι ἡ *commenda* κατάντησε σιγά-σιγά ἀπαρχαιωμένη μορφή συνεργασίας. Ἡ ὀγκώδης συλλογή τῶν συμβολαιογραφικῶν ἐγγράφων τῆς Γένοβας ἀποδεικνύει ὅτι στήν πόλη αὐτή, ἡ παρακμή τῆς *commenda* ἄρχισε πρός τά τέλη τοῦ 13ου αἰώνα καί ἐπιταχύνθηκε κατά τό δεύτερο μισό τοῦ 14ου αἰώνα σέ βαθμό πού τόν 15ο αἰώνα, ἡ σύναψη συμφωνιῶν αὐτοῦ τοῦ τύπου ἀποτελοῦσε μᾶλλον σπάνιο

3. Τό πρωτότυπο, γραμμένο στά Λατινικά, φυλάσσεται στό Ἀρχεῖο τῆς Γένοβας. Ἡ μετάφρασή του στά ἀγγλικά ἔγινε ἀπό τούς Lopez καί Raymond, *Medieval Trade*, σ. 182-183.

4. Ferretto, *Giovanni Mauro di Carignano*, σ. 43-44.

φαινόμενο.[5] Στή θέση της ἀναδείχθηκε ἡ *compagnia* ἤ ἀλλιῶς ἡ προσωπική ἑταιρεία, ὡς ἡ πιό συνήθης μορφή ἐμπορικῆς συνεργασίας. Ἀρχικά στήν *compagnia* συμμετεῖχαν μόνο στενοί συγγενεῖς. Λίγο ἀργότερα, ὡστόσο, στό *corpo di compagnia* ἤ ἀλλιῶς στό μετοχικό κεφάλαιο τῆς ἑταιρείας συμμετεῖχαν μέ μερίδιά τους καί πιό μακρινοί συγγενεῖς, ἐνῶ σταδιακά ἐπιτράπηκε καί ἡ συμμετοχή ξένων. Καθώς ὅμως οἱ μετοχές πού ἀποτελοῦσαν τά corpi di compagnia ἀποδείχθηκαν ἐπαρκεῖς, κρίθηκε σκόπιμη ἡ προσέλκυση συμπληρωματικῶν κεφαλαίων πού ἀντανακλοῦσαν διαφορετικές βαθμίδες συνεργασίας καί αὐτό ἐπιτεύχθηκε μέσω τῆς *συμμετοχῆς* (participation) καί τῆς *κατάθεσης* (deposit).[6] Ἡ συχνότητα τῶν φαινομένων τῆς κατάθεσης προκάλεσε μιά σταδιακή σύσφιξη τῶν ἐμπορικῶν καί τῶν τραπεζικῶν δραστηριοτήτων. Ἡ σχέση αὐτή ἰσχυροποιήθηκε περαιτέρω μέ τήν ἐμφάνιση τῆς *συναλλαγματικῆς*. Ἡ συναλλαγματική ἐπινοήθηκε ἀρχικά σάν μέσο μεταφορᾶς χρημάτων ἀπό μιά νομισματική περιοχή σέ μιά ἄλλη. Στήν πράξη ὅμως ἔγινε τό πιό δημοφιλές ἐργαλεῖο πίστωσης καί κερδοσκοπίας.[7] Ἡ σπουδαιότητα τῆς συναλλαγματικῆς ἔγκειται στό γεγονός ὅτι διευκόλυνε τήν ρευστοποίηση τοῦ κεφαλαίου καί αὔξησε τήν κινητικότητά του στό διεθνές πεδίο.

Στό Βορρᾶ, οἱ Χανσεάτες ἐπίσης σημείωσαν σαφεῖς καί σημαντικές προόδους στόν τομέα τῆς ἐπιχειρηματικῆς ὀργάνωσης. Ἡ ἐξέλιξη τῶν μορφῶν ἐμπορικῆς συνεργασίας πού ἀνέπτυξαν –ἡ *sendeve*, ἡ *vera societas*, τό *contrapositio* καί ἡ *προσωπική ἑταιρεία* (*compagnia*)– εἶναι ἀνάλογη μέ αὐτῶν τῆς Νότιας Εὐρώπης.[8] Ἕνα σημαντικό ἅλμα ἐπιτελέσθηκε πρός

5. Kedar, *Merchants in Crisis*, σ. 25 κ. ἑξ. Μία μορφή συμμετοχῆς στό ναυτιλιακό ἐμπόριο ἀποτελοῦσε καί τό *sea loan*. Ἡ ἰδιαιτερότητα τῆς συμφωνίας αὐτῆς ἔγκειται στό ὅτι ὁ ὀφειλέτης ἦταν ὑποχρεωμένος νά ξεπληρώσει τό δάνειο μόνο ὅταν τό πλοῖο πού μετέφερε τά δανεικά χρήματα ἤ τά ἐμπορεύματα πού ἀγοράσθηκαν μ' αὐτά, ὁλοκλήρωνε ἀπρόσκοπτα τό ταξίδι του. Ἡ δημοτικότητα τῶν *sealoans* παρήκμασε κατά τό ἴδιο χρονικό διάστημα μέ τήν *commenda*, δηλαδή κατά τό δεύτερο μισό τοῦ 13ου αἰώνα.

6. Ἀπό τούς πολλούς πού ἔχουν ἀσχοληθεῖ μέ τό θέμα αὐτό βλ. Saporti, *Le Compagnie Mercantili Toscane*, σ. 803-805.

7. De Rover, *Lettres de Change*.

8. Ὑπό τούς ὅρους τῆς *sendeve*, ὁ κάτοχος κάποιων προϊόντων ἀνέθετε τή διακίνησή τους σέ ἕνα πράκτορά του. Ὑπό τούς ὅρους τῆς *vera societas*, τό

τά τέλη τοῦ 13ου αἰώνα, μέ τήν καθιέρωση τῶν ἑταιρικῶν μητρώων, τῶν ὁποίων ἡ γνησιότητα τῶν καταχωρήσεων βεβαιωνόταν δημόσια. Ἡ καταχώρηση ἀπό τούς ἐμπόρους τῶν ὀφειλῶν καί τῶν συμβολαίων τους καί ἡ κύρωση τῆς γνησιότητας τῶν ἐγγραφῶν τους ἀπ' τίς δημοτικές ἀρχές ἀποτέλεσε γεγονός καθοριστικῆς σημασίας γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς πίστης καί τοῦ ἐμπορίου στή Βόρεια Εὐρώπη κατά τόν 14ο καί 15ο αἰώνα. Οἱ Χανσεάτες ὡστόσο ὑπολείπονταν τῶν Ἰταλῶν ὡς πρός τόν βαθμό τελειοποίησης τῶν μεθόδων διοίκησης ἐπιχειρήσεων. Τό διπλογραφικό λογιστικό σύστημα παρέμεινε ἄγνωστο στόν Βορρᾶ μέχρι τόν 16ο αἰώνα καί οἱ Χανσεάτες γνώρισαν τήν συναλλαγματική μόνο μέσω τῶν Ἰταλῶν τῆς Φλάνδρας καί τῆς Ἀγγλίας.

Ἡ ἐκπληκτική ἀνάπτυξη τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου καί ἡ συνακόλουθη ἄνοδος τῆς ζήτησης τοῦ κεφαλαίου στή διάρκεια τοῦ 16ου καί 17ου αἰώνα εὐνόησε τήν ἐμφάνιση ἑταιρειῶν στίς ὁποῖες ἐκχωρήθηκε τό μονοπώλιο ἀπό τίς ἀρχές τῶν χωρῶν τους στούς τομεῖς τῆς ἐπιχειρηματικῆς του δραστηριότητας. Στήν Ἀγγλία, τήν ἵδρυση τῆς Muscovy Company τό 1553, ἀκολούθησε ἡ ἵδρυση τῆς Spanish Company τό 1577, τῆς Eastland Company τό 1579, τῆς Levant Company τό 1581 καί πολλῶν ἄλλων. Ἡ ἑταιρεία τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν (East India Company) δημιουργήθηκε τό 1600 μέ τήν προεγγραφή 30.000 λιρῶν γιά τήν χρηματοδότηση τῶν πρώτων ταξιδιῶν καί ἔμελλε νά γίνει ἡ διασημότερη ὅλων. Οἱ περισσότερες ἑταιρεῖες πῆραν τή μορφή ἀνωνύμων ἑταιρειῶν, θέτοντας μέ τόν τρόπο αὐτό τίς βάσεις ἀνάπτυξης τῆς ἀγορᾶς τίτλων καί μετοχῶν.

Ἡ οἰκονομική ἀνάπτυξη βασίζεται στή δημιουργία ἑνός οἰκονομικοῦ πλεονάσματος καθώς καί στή μεταβίβαση τοῦ

κεφάλαιο παρεῖχε μόνο ἕνα ἐκ τῶν συμβαλλομένων μερῶν. Τό ἄλλο μέρος ἦταν ἐπιφορτισμένο μέ τή διακίνηση τῶν προϊόντων ἐνῶ τά κέρδη καί οἱ ζημίες συνήθως κατανέμονταν ἐξίσου. Σύμφωνα μέ τούς ὅρους τοῦ *contrapositio*, τά συμβαλλόμενα μέρη παρεῖχαν ἀπό κοινοῦ τό κεφάλαιο καί τά κέρδη κατανέμονταν ἀνάλογα μέ τό ποσοστό τοῦ κεφαλαίου πού εἶχε ἐπενδύσει ὁ κάθε συνέταιρος. Ὑπό τούς ὅρους τῆς προσωπικῆς ἑταιρείας (*compagnia*) οἱ συνέταιροι διακινδύνευαν ἀπό κοινοῦ τό σύνολο, ἤ τό μεγαλύτερο μέρος τῶν περιουσιακῶν τους στοιχείων. Γιά περισσότερες λεπτομέρειες βλ. Dollinger, *The German Hansa*, σ. 166-167.

πλεονάσματος αὐτοῦ ἀπό τούς «ἀποταμιευτές» στούς «παραγωγούς», ὅταν καί ὅπου οἱ τελευταῖοι μποροῦσαν νά ἐπενδύσουν τούς πόρους αὐτούς κατά τόν πιό ἀποδοτικό τρόπο. Ἐπιπλέον σέ κοινωνίες πού μαστίζονται ἀπό χρόνια ἔλλειψη κεφαλαίου, ἡ δυνατότητα πρόσβασης ἀπό πλευρᾶς τῶν παραγωγῶν ἀκόμη καί στά πιό ἀσήμαντα ποσά ἀποταμιεύσεων εἶναι ἰδιαίτερα σημαντική. Ἡ ἐμφάνιση καί διάδοση τῶν ἐπιχειρηματικῶν μεθόδων πού ἀναφέρθηκαν πιό πάνω θά πρέπει νά ἀποτιμηθεῖ ἔχοντας ὑπόψη τούς περιορισμούς αὐτούς. Ὁρόσημο στήν οἰκονομική ἱστορία τῆς Εὐρώπης ἀπό τόν 11ο αἰώνα καί μετά ἀποτελεῖ τό γεγονός ὅτι οἱ ἀποταμιεύσεις δραστηριοποιήθηκαν γιά παραγωγικούς σκοπούς σέ βαθμό ἀσύλληπτο γιά τό παρελθόν.

Ἡ ἱστορία αὐτή ἔχει καί τήν ἠθική της πλευρά. Ἡ ἀνάπτυξη καί διάδοση τοῦ *contratto di commenda*, ὅπως καί τῶν ὑπολοίπων μορφῶν συνεργασίας, δέν θά ἦταν δυνατή χωρίς τήν ὕπαρξη ἑνός πνεύματος ἀμοιβαίας ἐμπιστοσύνης καί μιᾶς αἴσθησης εἰλικρίνειας στόν τομέα τῆς ἐπιχειρηματικῆς δραστηριότητας. Ὁ ἔμπορος στόν ὁποῖο κάποιοι ἐμπιστεύονταν τίς οἰκονομίες τους, θά μποροῦσε νά εἶχε ἐξαφανιστεῖ μέ τό κεφάλαιο ἤ νά ἐξαπατοῦσε τούς συνεταίρους του ὡς πρός τό τί συνέβη στίς μακρινές ἀγορές, χωρίς αὐτοί νά εἶναι σέ θέση νά ἀμφισβητήσουν τά λεγόμενά του. Ἀλλά ἐάν ὁ ἔμπορος ἀποδεικνυόταν ἀνέντιμος, μετά ἀπό λίγο κανείς δέν θά τοῦ ἐμπιστευόταν τίς οἰκονομίες του. Ἦταν ἀκριβῶς αὐτή ἡ διάχυτη αἴσθηση τῆς ἐπιχειρηματικῆς τιμιότητας ἐνδυναμωμένης ἀπ' τήν αἴσθηση συμμετοχῆς σέ μιά ἑνοποιημένη κοινότητα, ἐκτός ἀπό τίς σαφεῖς νομικές διατάξεις, πού κατέστησε ἱκανή τήν συμμετοχή ὅλων τῶν κοινωνικῶν στρωμάτων μέσω τῶν ἀποταμιεύσεών τους στήν παραγωγική διαδικασία. Ἡ ἀνάπτυξη ἀστικῆς καί ποινικῆς νομοθεσίας πού ἀπέβλεπε στή ρύθμιση τῶν ἐμπορικῶν δραστηριοτήτων θά πρέπει νά θεωρηθεῖ κάτω ἀπό τό ἴδιο πνεῦμα καί νά συμπεριληφθεῖ στούς θεσμικούς ἐκείνους παράγοντες πού διευκόλυναν τήν ἐξέλιξη.

2. ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΕΣ ΤΑΣΕΙΣ

Ἡ ἀνάπτυξη νέων μεθόδων παροχῆς πίστης καθώς καί μορφῶν συνεργασίας σέ συνδυασμό μέ τό πρωτόγνωρο οἰκονομικό κλίμα πού ἐπικρατοῦσε στίς πόλεις μείωσαν προοδευτικά τίς ἀντιπληθωριστικές πιέσεις πού ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς ἀπόκρυψης τῶν ἀποταμιεύσεων. Στή μείωση τῶν ἀντιπληθωριστικῶν πιέσεων, συνέβαλαν ἐπίσης καί ἐξελίξεις πού ἀφοροῦσαν τό ἰσχύον νομισματικό σύστημα.

Κατά τή διάρκεια τῆς τελευταίας εἰκοσιπενταετίας τοῦ 8ου αἰώνα, ὁ Καρλομάγνος υἱοθέτησε μιά νομισματική μεταρρύθμιση πού σύντομα ἐξαπλώθηκε σέ ὁλόκληρη τήν χριστιανική Εὐρώπη. Ἡ μεταρρύθμιση ἐπέφερε ἀλλαγή τῆς βασικῆς μονάδας τοῦ νομισματικοῦ συστήματος: τό νέο νόμισμα πού ὀνομάσθηκε δηνάριο (πέννα) ἦταν κατασκευασμένο ἀπό ἀτόφιο ἀσήμι καί ζύγιζε 1,7 γραμμάρια περίπου. Στό ἕνα *solidus* (σελλίνι) τοῦ παλιοῦ νομισματικοῦ συστήματος ἀντιστοιχοῦσαν 12 νέα νομίσματα, ἐνῶ 240 ἀπό αὐτά ζύγιζαν μιά λίβρα. Ἔτσι ἐμφανίσθηκε ἡ ἀκόλουθη σχέση:

1 λίβρα = 20 σελλίνια = 240 πέννες

ἡ ὁποία καί ἐπικράτησε στήν ἠπειρωτική Εὐρώπη μέχρι τή Γαλλική Ἐπανάσταση καί στά Βρετανικά νησιά μέχρι τή δεκαετία τοῦ 1960.

Τό νομισματικό σύστημα πού προέκυψε σάν ἀποτέλεσμα τῆς μεταρρύθμισης τῶν Καρολιγγείων ἦταν σέ μεγάλο βαθμό ὑποτυπῶδες. Ἡ λίβρα ἦταν μονάδα βάρους, τό σελλίνι ἦταν ἡ ὀνομασία ἑνός παλιοῦ νομίσματος καί ἡ ἀσημένια πέννα ἦταν τό μόνο νόμισμα σέ κυκλοφορία. Ἦταν σάν νά εἴχαμε σέ κυκλοφορία νομίσματα τοῦ ἑνός δολλαρίου καί καθόλου πολλαπλάσια ἤ ὑποδιαιρέσεις. Οἱ δυσκολίες πού ἐνεῖχε τό σύστημα αὐτό δέν γίνονταν καί τόσο αἰσθητές ἐξαιτίας τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ ἀνταλλαγές ἦταν λιγοστές καί ὅτι οἱ περισσότερες συναλλαγές διεκπεραιώνονταν χωρίς τή μεσολάβηση χρήματος. Ἀπό τό 10ο αἰώνα καί μετά, ὡστόσο, ἡ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ καί ἡ ἀνάπτυξη τῆς οἰκονομίας κατέστησε ἀναγκαία τήν υἱοθέτηση ἑνός περισσότερο πολύπλοκου νομισματικοῦ συστήματος. Ἀπό τά τέλη τοῦ 12ου αἰώνα καί ἀκόμη περισσότερο κατά τή διάρκεια τοῦ 13ου, τό ἕνα κράτος μετά

τό ἄλλο ἄρχισαν νά ἐκδίδουν πολλαπλάσια τῆς πέννας. Ἡ Γένοβα, γύρω στά 1172, ἔθεσε σέ κυκλοφορία ἕνα ἀσημένιο νόμισμα ἀξίας 4 πεννῶν. Ἡ Πίζα, ἡ Φλωρεντία καί ἡ Βενετία καί διάφορα εὐρωπαϊκά πριγκιπάτα ἀκολούθησαν τό παράδειγμα τῆς Γένοβας καί ἄρχισαν τήν ἔκδοση τῶν δικῶν τους ἀντίστοιχων νομισμάτων. Τό 1252 ἡ Γένοβα καί ἡ Φλωρεντία καί τό 1284 ἡ Βενετία ἔθεσαν σέ κυκλοφορία χρυσά νομίσματα βάρους 3,5 γραμμαρίων, τά ὁποῖα ὀνομάσθηκαν ἀντίστοιχα genovini, φιορίνια καί δουκάτα. Τό παράδειγμα τῶν ἰταλικῶν πόλεων σύντομα ἀκολούθησαν οἱ περισσότερες χῶρες τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης καί ἀπό τόν 15ο αἰώνα ὅλες οἱ εὐρωπαϊκές χῶρες διέθεταν περίπλοκα νομισματικά συστήματα καί νομίσματα διαφορετικῆς ὀνομαστικῆς ἀξίας πού ἦταν κατασκευασμένα ἀπό διάφορα μέταλλα.

Τά νομίσματα πού κατέκτησαν ἀδιαφιλονίκητη κυριαρχία καί κύρος στό διεθνές πεδίο, τήν τελευταία περίοδο τοῦ Μεσαίωνα, ἦταν τό χρυσό φιορίνι τῆς Φλωρεντίας καί τό χρυσό δουκάτο τῆς Βενετίας· τό βάρος καί ἡ ποιότητα τῶν νομισμάτων αὐτῶν διατηρήθηκαν ἀκέραια, παρά τό πέρασμα τοῦ χρόνου. Ὁ συνοπτικός λογαριασμός τῶν ἐσόδων τῆς Ἀποστολικῆς Ἕδρας στά χρόνια τοῦ Πάπα Ἰωάννη XXII (1316-1334) ἀποκαλύπτει τήν συντριπτική ὑπεροχή τοῦ χρυσοῦ φιορινιοῦ στίς διεθνεῖς συναλλαγές τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰώνα: στά ἔσοδα περιλαμβάνεται τό ἐκπληκτικό ποσό τῶν 3,5 ἑκατομμυρίων χρυσῶν φιορινιῶν ἔναντι μόνο 272.000 *agnels* Γαλλίας καί 150.000 *doubles*.[9]

Μέ τήν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ καί τοῦ εἰσοδήματος καί τήν συνακόλουθη αὔξηση τῶν ἐγχρήματων συναλλαγῶν, ἡ ζήτηση τοῦ χρήματος σημείωσε ἄνοδο. Τό χρῆμα ὡστόσο παρέμεινε ἀποκλειστικά μεταλλικό καί μέχρι τό τέλος τοῦ 15ου αἰώνα, ἡ παραγωγή τοῦ χρυσοῦ καί τοῦ ἀργύρου δέν αὐξήθηκε τόσο δραστικά ὅσο ἡ ζήτηση τοῦ χρήματος. Κατ' αὐτόν τόν τρόπο, ἡ ἀξία τοῦ χρυσοῦ καί τοῦ ἀργύρου σέ σχέση μέ τά ἀγαθά καί τίς ὑπηρεσίες αὐξήθηκε μακροπρόθεσμα, πράγμα πού σήμαινε ὅτι ἡ τιμή τῶν ἀγαθῶν καί τῶν ὑπηρεσιῶν σέ σχέση μέ τόν χρυσό καί τόν ἄργυρο παρουσίαζε μείωση μέ προφανεῖς ἀντιπληθωριστικές ἐπιπτώσεις. Ἀνάμεσα στίς πιθανές λύσεις

9. Göller, *Die Einnahmen der Apostolischen Kammer*, σ. 15-16.

τοῦ προβλήματος πού δημιουργοῦσε ἡ παρατεταμένη ἔλλειψη χρήματος καί ἡ διαρκής μείωση τῶν τιμῶν συγκαταλέγονταν ἡ ἀνάπτυξη τοῦ πιστωτικοῦ συστήματος, ἡ ἀντικατάσταση τοῦ μεταλλικοῦ χρήματος ἀπό ἄλλα μέσα ἀνταλλαγῆς καί ἡ μείωση τῆς περιεκτικότητας τῶν νομισμάτων σέ χρυσό καί ἄργυρο. Μεταξύ τοῦ 10ου καί 15ου αἰώνα ἐπιχειρήθηκαν καί οἱ τρεῖς αὐτές λύσεις, ἀλλά ἐκεῖνες πού υἱοθετήθηκαν περισσότερο ἦταν ἡ ἀνάπτυξη τοῦ πιστωτικοῦ συστήματος καί ἡ μείωση τῆς περιεκτικότητας τοῦ νομίσματος σέ πολύτιμα μέταλλα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Ἰσοδύναμα τῆς τοπικῆς νομισματικῆς μονάδας (λίρα Ἀγγλίας) σέ γραμμάρια καθαροῦ ἀργύρου σέ ἐπιλεγμένα εὐρωπαϊκά κράτη, 900-1700

Ἔτος (κατά προσέγγιση)	Ἀγγλία	Γαλλία	Μιλάνο	Βενετία	Φλωρεντία
800	330	390	390,0	390,0	
1250	324	80	70,0	20,0	35,0
1500	172	22	8,6	6,2	5,7
1600	112	11	4,9	3,5	4,5
1700	112	6	3,9	3,0	3,9

Οἱ πίνακες 4 καί 5 παρέχουν κάποια στοιχεῖα σχετικά μέ τήν ὑποτίμηση τῶν νομισμάτων ἐπιλεγμένων εὐρωπαϊκῶν κρατῶν τήν περίοδο ἀπό τό 900 μ.Χ. μέχρι τό 1700 μ.Χ. περίπου. Φαίνεται καθαρά ἀπό τούς πίνακες, ὅτι στή διάρκεια τοῦ Μεσαίωνα, οἱ χῶρες στίς ὁποῖες σημειώθηκε ἡ μεγαλύτερη οἰκονομική ἀνάπτυξη ἦταν ἐκεῖνες στίς ὁποῖες σημειώθηκε καί ἡ μεγαλύτερη νομισματική ὑποτίμηση.

Ὅπως ἐπισημάνθηκε καί πιό πάνω ἕνα ἀπό τά «αἴτια» τῆς προοδευτικῆς μείωσης τῆς περιεκτικότητας τῶν νομισμάτων σέ μέταλλο πρίν τό 1500 ἦταν ἡ μακροπρόθεσμη αὔξηση τῆς ζήτησης τοῦ χρήματος ὡς κύριου μέσου συναλλαγῆς ἤ ὁποιοσδήποτε συνδυασμός τῶν φαινομένων αὐτῶν σέ σχέση πάντοτε μέ τήν ἀνεπαρκή ἐλαστικότητα πού ἐπιδείκνυε ἡ προσφορά τοῦ χρυσοῦ καί τοῦ ἀργύρου. Ὡστόσο αὐτός δέν ἦταν ὁ

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Ἰσοδύναμα τῆς τοπικῆς νομισματικῆς μονάδας (λίρα Ἀγγλίας) σέ γραμμάρια καθαροῦ ἀργύρου σέ ἐπιλεγμένα κρατίδια τῆς Ἰταλίας, 1252-1700

Ἔτος	Μιλάνο	Γένοβα	Βενετία	Φλωρεντία
1252	70,0	70,0	20,0	35,0
1315-1325	31,5	39,4	14,8	15,2
1390-1400	20,6	29,2	7,6	9,2
1490-1500	8,6	12,8	6,2	5,7
1545-1555	5,9	9,7	5,0	4,5
1615-1625	4,9	7,1	3,5	4,5
1690-1700	3,9	4,9	3,5	4,5
1690-1700	3,9	4,9	3,0	3.9

μοναδικός λόγος τῆς νομισματικῆς ὑποτίμησης. Ἀνάμεσα στά σημαντικότερα αἴτια συγκαταλέγονται ἡ αὔξηση τῶν κρατικῶν δαπανῶν, ἡ πίεση πού ἐξασκοῦσαν οἱ κοινωνικές ὁμάδες, τίς ὁποῖες συνέφερε μιά αὔξηση τοῦ πληθωρισμοῦ, καθώς ἐπίσης καί τά ἐλλείμματα πού παρουσίαζαν τά ἰσοζύγια πληρωμῶν.

Ὡστόσο, οἱ παράγοντες στούς ὁποίους μόλις ἀναφερθήκαμε μποροῦν νά θεωρηθοῦν ὡς «αἴτια», μόνο *ἐκ τῶν ὑστέρων*. *Ἀρχικά* οἱ παράγοντες αὐτοί δέν ἦταν παρά προβλήματα στά ὁποῖα θά μποροῦσαν νά εἶχαν δοθεῖ διάφορες ἐναλλακτικές λύσεις. Ἡ ὑποτίμηση δέν ἦταν τό ἀναπόφευκτο ἀποτέλεσμα κάποιων αἰτίων, ἀλλά ἡ πλέον ἐπικρατέστερη λύση ἀνάμεσα σέ διάφορες ἐναλλακτικές, ἐπειδή παρεῖχε τότε –ὅπως καί πάντα– τήν εὐκολότερη διέξοδο ἀπό μιά σειρά προβλημάτων.[10]

Στό βαθμό πού ἡ ὑποτίμηση τῆς μεταλλικῆς ἀξίας τοῦ νομίσματος καί ἡ σχετική αὔξηση τῆς κυκλοφορίας τοῦ χρήματος ἦταν ἀνάλογη μέ τήν αὔξηση τῆς ζήτησης τοῦ χρήματος, ἡ ὑποτίμηση αὐτή καθαυτή δέν ἦταν πληθωριστική· μέ ἄλλα λόγια δέν προκαλοῦσε κατ' ἀνάγκη ἄνοδο τῶν τιμῶν. Ἀλλά ὅταν ἡ ὑποτίμηση ἀποσκοποῦσε στήν κάλυψη τῶν

10. Γιά τό θέμα αὐτό βλ. Cipolla, *Currency Depreciation*, σ. 413-421.

ἐλλειμμάτων τῶν ἰσοζυγίων πληρωμῶν, οἱ συνέπειές της ἦταν σαφῶς πληθωριστικές.

Οἱ συνθῆκες πού εἶχαν διαμορφωθεῖ σ' ὁλόκληρη τή μεσαιωνική περίοδο μεταβλήθηκαν ριζικά γύρω στά μέσα τοῦ 15ου αἰώνα. Κατά τή διάρκεια τῶν ἐξερευνήσεών τους στή δυτική ἀκτή τῆς 'Αφρικῆς, οἱ Πορτογάλοι ἀνακάλυψαν τίς δυό πλούσιες σέ κοιτάσματα χρυσοῦ περιοχές τῆς Γουϊνέας καί τῆς Χρυσῆς 'Ακτῆς. Κατά παράδοση, ὁ χρυσός τῶν περιοχῶν αὐτῶν μεταφερόταν μέ καραβάνια μέσα ἀπό τήν ἔρημο τῆς Σαχάρας στή Βόρεια 'Αφρική καί ἀπό ἐκεῖ μέρος τοῦ χρυσοῦ αὐτοῦ κατέληγε στήν Εὐρώπη. 'Από τά μέσα τοῦ 15ου αἰώνα, ὅμως, ὁ χρυσός τῆς Γουϊνέας καί τῆς Χρυσῆς 'Ακτῆς ἔφθανε κατευθείαν στήν Εὐρώπη καί σέ πολύ μεγαλύτερες ποσότητες μέ τίς καραβέλλες τῶν Πορτογάλων. Τό πρῶτο χρυσό νόμισμα πού κυκλοφόρησαν οἱ Πορτογάλοι ἦταν τό *cruzado* πού ἔκανε τήν ἐμφάνισή του τό 1457 καί ἦταν κατασκευασμένο ἀπό μέταλλο Γουϊνέας.

Τήν ἴδια περίπου περίοδο σημειώθηκαν ἐξελίξεις καί στίς γερμανικές περιοχές. Πλούσια κοιτάσματα ἀργύρου ἀνακαλύφθηκαν στό Τυρόλο καί τήν Σαξωνία. Ἡ παραγωγή ἀργύρου στό Scwaz (Τυρόλο) τριπλασιάσθηκε στό διάστημα 1470 μέ 1490 καί ἐνῶ ἡ παραγωγή του στό Schneeberg (Σαξωνία) αὐξήθηκε ἀπό μερικές ἑκατοντάδες μάρκα τό χρόνο σέ ἀρκετές χιλιάδες γύρω στά 1470.

Ὁλόκληρη τήν περίοδο τοῦ Μεσαίωνα, σέ κάθε γωνιά τῆς Εὐρώπης, τά ἀσημένια νομίσματα δέν ἦταν παρά ἐξαιρετικά μικροί καί λεπτοί δίσκοι ἀργύρου πού ὁλοένα καί περισσότερο ἀναμειγνύονταν μέ φτηνό μέταλλο. Στό δεύτερο μισό τοῦ 15ου αἰώνα, ἐμφανίζονται τά *thalers* στή νότια Γερμανία καί κατόπιν τά *testoni* στή βόρεια 'Ιταλία. Τά τελευταῖα περιεῖχαν ἱκανές ποσότητες γερμανικοῦ ἀργύρου πού ἔρρεε στήν 'Ιταλία σέ ἀντάλλαγμα παροχῆς ἀγαθῶν καί ὑπηρεσιῶν. Τά *thalers* καί τά *testoni* ἦταν μεγάλα καί χοντρά νομίσματα κατασκευασμένα ἀπό ἄργυρο καί ἡ ἐμφάνισή τους σήμαινε ὅτι ἡ ἔλλειψη τῶν πολύτιμων μετάλλων πού μάστιζε τήν εὐρωπαϊκή νομισματική ἀγορά κατά τούς προηγούμενους αἰῶνες εἶχε πλέον λάβει τέλος.

Αὐτή δέν ἦταν ὡστόσο, παρά ἡ πρώτη πράξη ἑνός ἐντυπωσιακοῦ ἔπους. Στήν 'Αμερική, στή διάρκεια τοῦ 16ου αἰώνα,

οἱ Κονκισταδόρες ἀνακάλυψαν καί στήν συνέχεια ἐκμεταλλεύθηκαν ἀφάνταστα πλούσια κοιτάσματα χρυσοῦ καί ἰδιαίτερα ἀργύρου. Μεγάλες ποσότητες πολύτιμων μετάλλων ἄρχισαν νά καταφθάνουν στήν Εὐρώπη, διαμέσου τοῦ Ἀτλαντικοῦ, φορτωμένες στά θαυμάσια *Flotas de Indias*. Σ' ὁλόκληρη τήν Εὐρώπη, ἐμφανίσθηκαν ἀνάμεσα στά ὑπό κυκλοφορία νομίσματα, μεγάλες ποσότητες χρυσῶν καί ἀργυρῶν νομισμάτων μεγάλου μεγέθους καί βάρους ὅπως τά *escudos*, *dobloons*, τά *reales* τῶν ὀκτώ, τά *ducatoons* καί τά *rixdollars*. Τίς οἰκονομικές ἐπιπτώσεις τῶν ἐκπληκτικῶν αὐτῶν ἐξελίξεων θά συζητήσουμε στή συνέχεια στό ἕκτο κεφάλαιο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΠΑΡΑΓΩΓΗ, ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗ 1000-1500

1. Η ΜΕΓΑΛΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Ἡ ἀνάπτυξη τῶν πόλεων καί τοῦ νέου κοινωνικο-πολιτισμικοῦ τους πλαισίου, ἡ ἀνάπτυξη τῶν νέων τεχνολογιῶν, ἡ ἐνεργοποίηση τῶν ἀποταμιεύσεων, ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐγχρήματης οἰκονομίας συνέβαλαν στή διεύρυνση τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητας. Ὡστόσο, οἱ ἐξελίξεις πού σημειώθηκαν στό διάστημα μεταξύ τοῦ 10ου καί τοῦ 13ου αἰώνα δέν μποροῦν νά γίνουν κατανοητές, παρά μόνο ἄν συμπεριλάβουμε σ' αὐτές ἕναν ἄλλο σημαντικό παράγοντα.

Ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, μέχρι τόν 19ο αἰώνα, ἡ ἀνάπτυξη τῆς Εὐρώπης, ὅπως καί κάθε ἄλλης προβιομηχανικῆς κοινωνίας, δυσχεραινόταν σέ τελευταία ἀνάλυση ἀπό τήν ἔλλειψη γῆς καί αὐτό γιατί ἡ ἐνέργεια πού ἀπαιτοῦσε κάθε οἰκονομική ἤ βιολογική δραστηριότητα ἦταν, τουλάχιστον κατά τά ἐννέα δέκατα, ζωικῆς ἤ φυτικῆς προέλευσης.

Κατά τόν 10ο αἰώνα, ὅταν ἡ εὐρωπαϊκή ἀνάπτυξη ἄρχισε νά παίρνει κάποια μορφή, ὑπῆρχε ἀφθονία γῆς σχετικά μέ τόν λιγοστό πληθυσμό. Ὥς τά μέσα τοῦ 13ου αἰώνα, ἡ προσφορά γῆς διατηρήθηκε ἀμείωτη ἐπειδή ὑπῆρχε πάντα ἡ δυνατότητα ἀξιοποίησης ὁλοένα καί περισσότερων χέρσων ἐκτάσεων. Οἱ οἰκονομολόγοι εἶχαν τήν εὐκαιρία νά διαπιστώσουν συχνά ὅτι, καθώς αὐξάνουν σταδιακά οἱ ὑπό καλλιέργεια ἐκτάσεις, ἀπό κάποιο σημεῖο καί ὕστερα παρατηρεῖται φθίνουσα ἀπόδοση. Ἡ λογική ἐξήγηση τοῦ φαινομένου αὐτοῦ ἔγκειται στό γεγονός ὅτι τά πρῶτα ἐδάφη πού ἀξιοποιοῦνται εἶναι, ὑποθετικά, τά καλύτερα καί ὅτι καθώς διευρύνεται ἡ γεωργική δραστηριότητα, οἱ ἄνθρωποι προχωροῦν στήν καλλιέργεια λιγότερο ἀποδοτικῶν ἐκτάσεων καί ὁριακῶν γαιῶν. Φαινόμε-

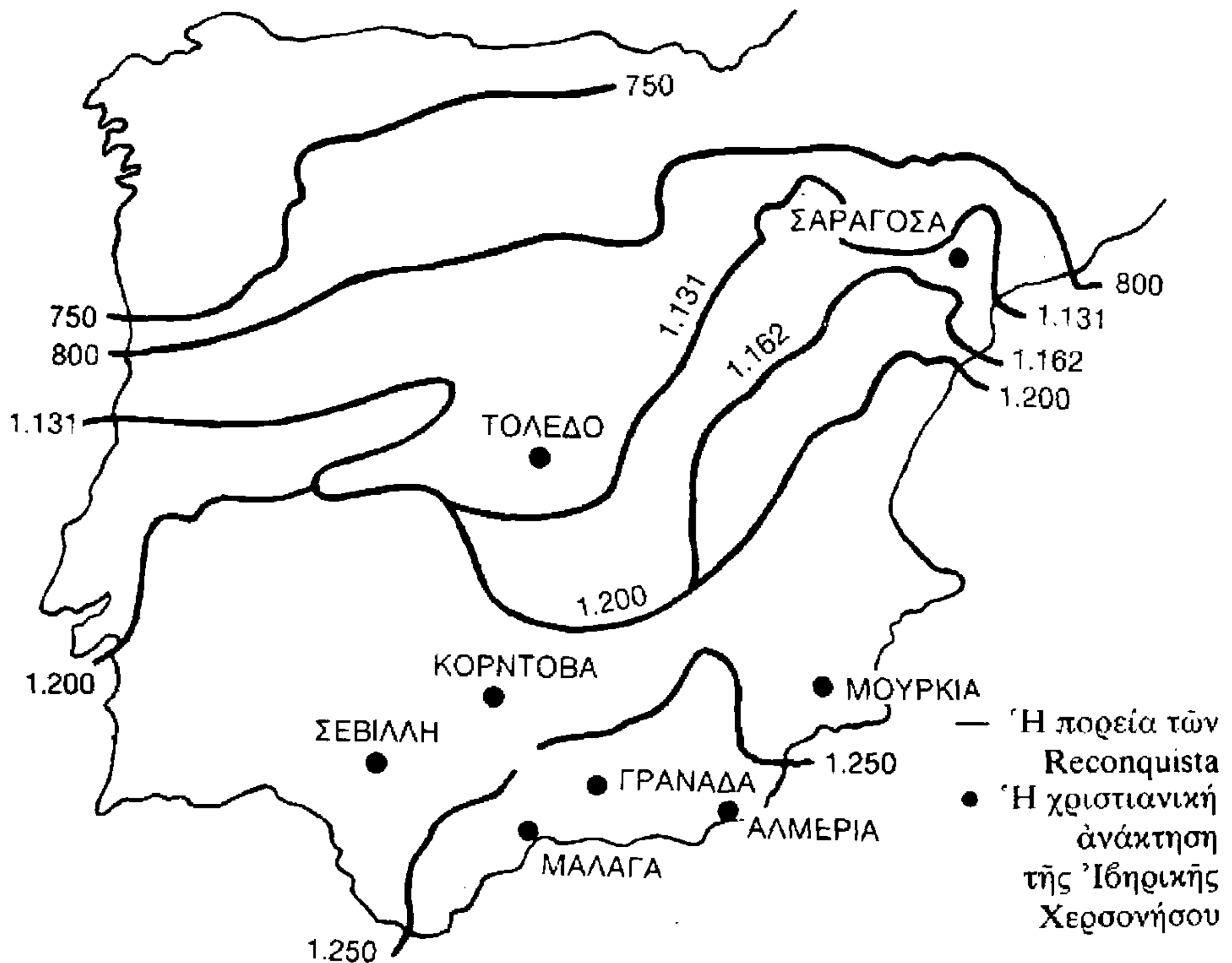
να σάν αὐτά παρατηρήθηκαν στήν Εὐρώπη στά μέσα τοῦ 13ου αἰώνα, ὄχι ὅμως πρωτύτερα. Πράγματι, κατά παράδοξο τρόπο, ἡ ἀνάπτυξη πού σημειώθηκε τήν περίοδο μεταξύ τοῦ 10ου καί τοῦ 12ου αἰώνα, σέ ὁρισμένες τουλάχιστον περιοχές τῆς Εὐρώπης, πιθανά νά χαρακτηριζόταν ἀπό φαινόμενα αὔξουσας ὁριακῆς ἀπόδοσης. Λόγω τῆς ἀναρχίας πού ἐπικρατοῦσε κατά τούς προηγούμενους αἰῶνες, οἱ ἄνθρωποι συχνά περιχαρακώνονταν ὄχι ὅπου ἡ γῆ ἦταν καλύτερη, ἀλλά ὅπου τούς παρεῖχε τήν μεγαλύτερη προστασία – στήν κορυφή ἑνός λόφου ἤ στό βάθος ἑνός λαγκαδιοῦ. Καθώς ὁ πληθυσμός αὐξήθηκε καί ἐπικράτησαν ἀσφαλέστερες συνθῆκες, μερικές ἀπό τίς ἐκτάσεις πού καλλιεργοῦνταν γιά πρώτη φορά ἀποδεικνύονταν καλύτερες ἀπό αὐτές πού καλλιεργοῦνταν ἤδη.

Ὁ ἀποικισμός στό ἐσωτερικό τῆς Εὐρώπης συνοδευόταν καί ἀπό ἐξωτερικό ἐπεκτατισμό. Στό νοτιοδυτικό ἄκρο τῆς Εὐρώπης, τό ἐπεκτατικό πνεῦμα ἐκφράσθηκε μέ τήν ἐπανάκτηση τῆς Ἰβηρικῆς Χερσονήσου ἀπό Χριστιανούς πρίγκιπες. Τό μεγαλύτερο μέρος τῆς χερσονήσου εἶχε κατακτηθεῖ ἀπό Μαυριτανούς κατά τή διάρκεια τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 8ου αἰώνα. Μέ τόν ἐρχομό τῆς νέας χιλιετηρίδας, ἡ πορεία τῶν γεγονότων ἀντιστράφηκε, ξεπερνώντας τόν ἀρχικά βραδύ ρυθμό της, στόν ὁποῖο συνέτειναν καί οἱ μεταξύ τῶν Χριστιανῶν ἡγεμόνων φιλονικίες καί διαφωνίες: ἡ χριστιανική *reconquista* σημείωσε σημαντικές προόδους στή βορειοανατολική Ἱσπανία καί στήν κεντρική *Meseta* πρός τά τέλη τοῦ 11ου αἰώνα, ἀποκτώντας ὁρμή κατά τόν 13ο αἰώνα, ὁπότε καί ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀνάκτηση τῆς χερσονήσου ἐκτός ἀπό τά ἐδάφη τῆς μαυριτανικῆς Γρανάδας (βλ. Χάρτη 4). Ἡ Λισσαβώνα ἀνακτήθηκε ἀπό τούς Χριστιανούς τό 1147, ἡ Merida τό 1228, ἡ Badajoz τό 1229, ἡ Κόρδοβα τό 1236, ἡ Βαλέντσια τό 1238, ἡ Μούρσια τό 1243, ἡ Σεβίλλη τό 1248 καί τό Κάδιξ τό 1262.

Στό νότιο ἄκρο τῆς Εὐρώπης καί στό διάστημα μεταξύ τῶν ἐτῶν 1061 καί 1091, οἱ Νορμανδοί ἔθεσαν τέλος στήν ἀραβική κυριαρχία τῆς Σικελίας, ἐνῶ στό νοτιοανατολικό μέτωπο, τό διάστημα ἀπό τόν 11ο ὥς καί τόν 13ο αἰώνα, οἱ Σταυροφόροι ἐξαπέλυσαν ἀλλεπάλληλες ἐπιθέσεις ἐναντίον τῶν ἀραβικῶν περιοχῶν, σημειώνοντας προσωρινές ἐπιτυχίες καί ἐγκαθιστώντας ἐπισφαλεῖς χριστιανούς ἡγεμόνες στή Μέση Ἀνατολή.

ΧΑΡΤΗΣ 4

Ἡ χριστιανική ἀνάκτηση τῆς Ἰβηρικῆς Χερσονήσου

Πηγή: C.T. Smith, *An Historical Geography of Western Europe*, Praeger, N.Y.

Στό ἀνατολικό ἄκρο, ἀναπτύχθηκε τό γερμανικό ἐπεκτατικό κίνημα πρός ἀνατολάς *(Drang nach Osten)*. Τό κίνημα αὐτό βρισκόταν ἤδη ὑπό ἐξέλιξη στίς ἀρχές τοῦ 10ου αἰώνα, ὅταν οἱ Γερμανοί κατέλαβαν τήν Sorbenland ἀνάμεσα στούς ποταμούς Ἔλβα καί Saale. Ἡ γερμανική προέλαση στά σλαβικά ἐδάφη ἐντάθηκε ἀπό τά μέσα τοῦ 12ου αἰώνα καί κορυφώθηκε στό πρῶτο μισό τοῦ 13ου αἰώνα. Στήν περιοχή τῆς Βαλτικῆς, μιά γερμανική ἀποστολή κατέλαβε τό 1186 τήν Livonia καί τήν Courland, ἐνῶ ἀπό τό 1231 καί μετά, οἱ ἱππότες τοῦ τάγματος τῶν Τευτόνων προχώρησαν στήν κατάληψη τῆς Ἀνατολικῆς Πρωσσίας. Νότια τῆς Βαλτικῆς, οἱ Γερμανοί ἔφθασαν στόν ποταμό Oder τό 1240 καί στή διάρκεια τῶν ἑπόμενων 50 χρόνων ἐπέκτειναν τίς κτήσεις τους σ' ὁλόκληρη τήν ἀκτή τῆς Πομερανίας. Νοτιότερα ἀκόμα, μέ τήν κατάληψη τῶν κορυ-

φογραμμῶν τοῦ Erzgebirge καί τῶν σουηδικῶν βουνῶν, ὁ γερμανικός ἀποικισμός ὁριοθετήθηκε στήν κοιλάδα τοῦ Oder. Καθώς ἐκτυλισσόταν ἡ γερμανική προέλαση, νέες πόλεις θεμελιώνονταν. Τό Λύμπεκ ἱδρύθηκε τό 1143, τό Βραδεμβοῦργο στά 1170 περίπου, ἡ Ρίγα τό 1201, τό Mecklenburg τό 1218 περίπου, ἡ Wismar τό 1228 περίπου, τό Βερολίνο γύρω στά 1230, τό Stralsund γύρω στά 1234, ἡ Γδύνια γύρω στά 1238 καί ἡ Φρανκφούρτη ἐπί τοῦ ποταμοῦ Oder στά 1253.

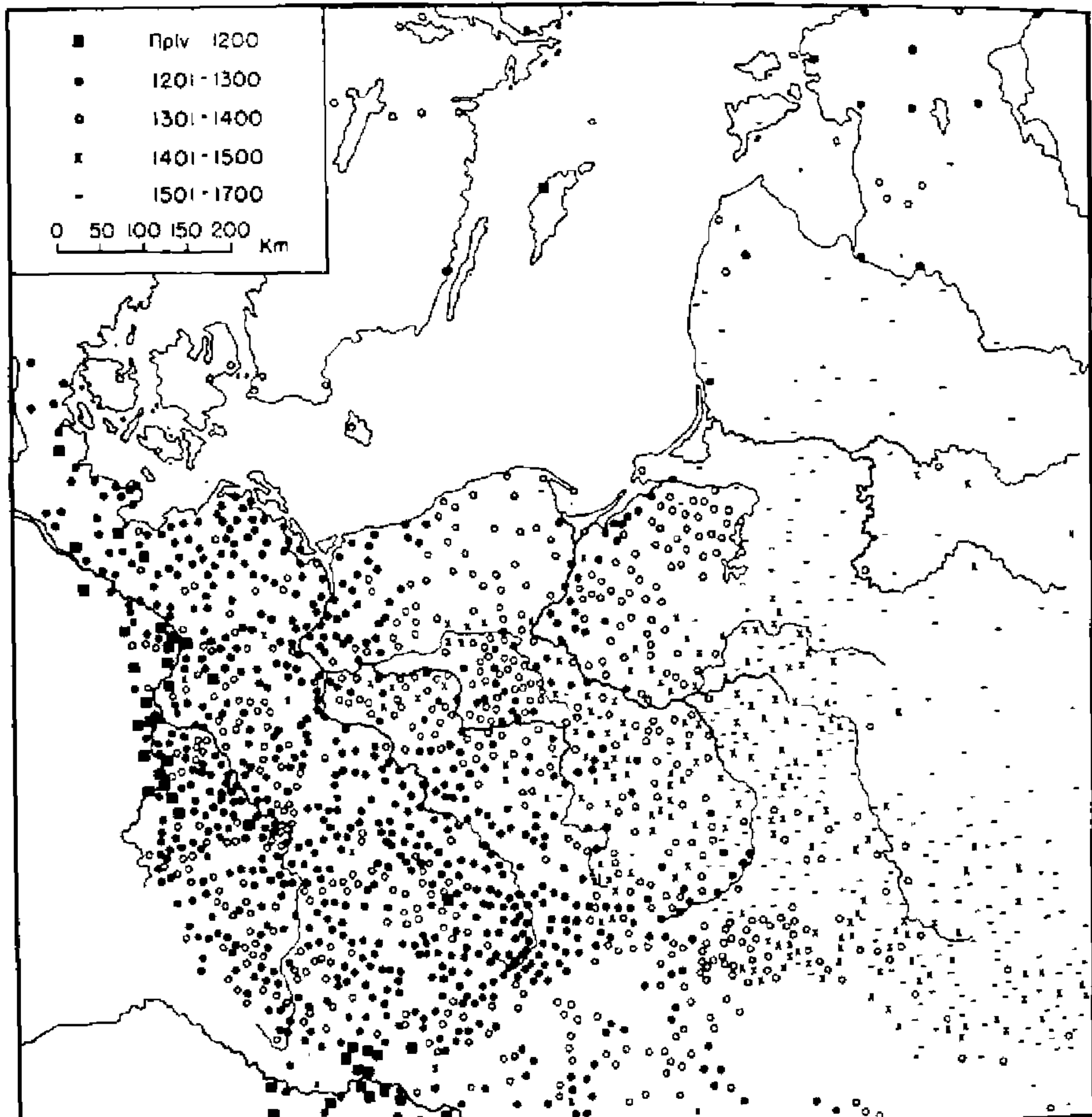
Ὥς τό 1300, τό κίνημα εἶχε ἐπιβραδυνθεῖ σημαντικά καί νέες, μεγάλης κλίμακας, προελάσεις ἐκτυλίσσονταν μόνο στήν περιοχή τῆς ἀνατολικῆς Πομερανίας καί στά ἐδάφη τῶν ἱπποτῶν τοῦ τάγματος τῶν Τευτόνων. Τά καταστροφικά πλήγματα τῆς Μαύρης Πανώλης (1348) μείωσαν ἀκόμη περισσότερο τήν ὁρμή τοῦ κινήματος καί ἡ πρός ἀνατολάς προέλαση σταμάτησε πολύ πρίν ἡ ἧττα τῶν Γερμανῶν στό Tannenberg (1401) βάλει, προσωρινά τουλάχιστον, τέλος στίς γερμανικές βλέψεις ἐπί τῆς Πολωνίας.[1]

Τό γερμανικό ἐπεκτατικό κίνημα στά ἀνατολικά ἐδάφη εἶχε δημογραφικές, οἰκονομικές, πολιτικές καί θρησκευτικές προεκτάσεις. Ἡ οἰκονομική σημασία του θά πρέπει νά ἀποτιμηθεῖ κάτω ἀπό τό πρίσμα τῶν ἀκόλουθων δεδομένων. Στίς περισσότερες ἀπό τίς σλαβικές περιοχές πού κατέλαβαν, ἡ τοπική οἰκονομία βασιζόταν κύρια στήν ἁλιεία, στήν πτηνοτροφία, τό κυνήγι καί τήν κτηνοτροφία. Ὁ γεωργικός τομέας ἦταν ἰδιαίτερα καθυστερημένος. Οἱ Γερμανοί ἄποικοι ἦταν κάτοχοι ἀνώτερης ἀγροτικῆς τεχνολογίας καί διέθεταν μεγαλύτερο καί ποιοτικά καλύτερο κεφάλαιο· στίς περιοχές πού ἐγκαταστάθηκαν εἰσήγαγαν τό βαρύ ἄροτρο πού κινοῦνταν σέ ρόδες, καί βαρεῖς πελέκεις, καταφέρνοντας ἔτσι νά ξεκαθαρίσουν τά πυκνά δάση καί νά καλλιεργήσουν ἀκόμη καί τά πιό σκληρά χώματα. Μέ τόν τρόπο αὐτόν, ἡ γερμανική προέλαση εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τή διεύρυνση τῶν ὁρίων τῶν γεωργικά ἐκμεταλλεύσιμων περιοχῶν τῆς Εὐρώπης. Ἐπιπλέον, στούς Γερμανούς ἀγρότες πού ἐγκαταστάθηκαν ἀνατολικότερα προστέθηκε καί μεγάλος ἀριθμός μεταλλωρύχων καί ἔτσι ἡ διαδικασία ἀποικισμοῦ τῆς ὑπαίθρου συνέβαλε καί στή δη-

1. Γιά μία λεπτομερέστερη διαπραγμάτευση τῶν ὅσων προηγοῦνται, βλ. Smith, *An Historical Geography* καί γιά τό Drang nach Osten βλ. Hollinger, *The German Hansa*.

ΧΑΡΤΗΣ 5

Ἡ θεμελίωση νέων ἀστικῶν κέντρων στήν Ἀνατολική-Κεντρική Εὐρώπη.

Πηγή: R. Kötzschke and W. Ebert, *Geshichte der ostdentschen Kolonisation Leipsig,* 1937.

μιουργία νέων πόλεων (βλ. Χάρτη 5).

Οἱ ἐπιπτώσεις τοῦ γερμανικοῦ ἀποικισμοῦ ἔγιναν αἰσθητές πέρα ἀπό τά ὅρια τῶν γερμανικῶν κτήσεων ἤ ἀκόμη καί πέρα ἀπό τίς περιοχές στίς ὁποῖες ἐγκαταστάθηκαν Γερμανοί μετανάστες. Οἱ γερμανικές μέθοδοι στούς τομεῖς τῆς ἐξόρυξης μετάλλων, τῶν ἀγροτικῶν καλλιεργειῶν καί τοῦ ἐμπορίου υἱοθετήθηκαν σταδιακά στά ἀνατολικά σλαβικά ἐδάφη. Οἱ

ἐξελίξεις αὐτές ἔθεσαν τίς βάσεις γιά τή δημιουργία ἑνός ἀγροτικοῦ πλεονάσματος στήν Ἀνατολική Εὐρώπη, τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου στήν περιοχή τῆς Βαλτικῆς (τό Βραδεμβοῦργο ἄρχισε νά ἐξάγει δημητριακά στήν Ἀγγλία καί στήν Φλάνδρα γύρω στά 1250), τήν ἀνάπτυξη τῆς Χανσεατικῆς Εὐρώπης καί τήν ἀνάπτυξη τῆς μεταλλουργίας καί τοῦ ἐξορυκτικοῦ τομέα στήν Κεντρική Εὐρώπη.

Ὁ συνδυασμός τῶν εὐνοϊκῶν αὐτῶν συνθηκῶν προκάλεσε μία γενική οἰκονομική ἄνοδο ἀπό τήν ὁποία φαίνεται ὅτι ὠφελήθηκαν ὅλοι στήν Εὐρώπη, ἄν καί σέ διαφορετικό βαθμό ὁ καθένας. Τά στοιχεῖα πού διαθέτουμε εἶναι λιγοστά καί συγκεχυμένα, ἀλλά μέσα ἀπό τό πέπλο τῆς ὁμίχλης πού καλύπτει τούς μακρινούς αὐτούς αἰῶνες, μπορεῖ νά διακρίνει κανείς μιά κατάσταση πού χαρακτηρίζεται ἀπό αὔξηση τῶν πραγματικῶν εἰσοδημάτων ὅλων τῶν κατηγοριῶν· τά κέρδη, οἱ μισθοί καί τά ἐνοίκια αὐξήθηκαν καί αὐτό ἴσως νά ὀφείλεται ἐν μέρει στό γεγονός ὅτι ἡ αὔξηση τοῦ εἰσοδήματος δημιούργησε μεγαλύτερες δυνατότητες ἀποταμίευσης, ἀλλά καί στό ὅτι μιά σειρά καινοτομιῶν διευκόλυναν τή διάθεση τῶν ἀποταμιεύσεων γιά καταναλωτικούς καθώς καί γιά παραγωγικούς σκοπούς.

Μέχρι τή βιομηχανική ἐπανάσταση, ἡ εὐρωπαϊκή οἰκονομία παρέμεινε κατά βάση γεωργική. Ὡστόσο, οἱ κύριοι μοχλοί τῆς ἀνάπτυξης μετά τόν 11ο αἰώνα ἦταν: α) τό διεθνές ἐμπόριο, β) οἱ ὑφαντουργίες καί γ) οἱ οἰκοδομές. Ὁ ὄγκος τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου ἐξακολουθοῦσε νά βασίζεται στά εἴδη διατροφῆς, στά μπαχαρικά καί τά ὑφάσματα. Εὔκολα μπορεῖ κανείς νά διαπιστώσει ὅτι ὁ κατάλογος αὐτός ἀντανακλᾶ τή βασική δομή τῆς ζήτησης ἡ ὁποία, ὅπως εἴδαμε στό πρῶτο κεφάλαιο, ἑστιαζόταν στά εἴδη διατροφῆς, στήν ἔνδυση καί τήν στέγαση.

Ὅπως ἔγινε λόγος γιά κύριους τομεῖς ἀνάπτυξης, ἔτσι μπορεῖ νά μιλήσει κανείς καί γιά κύριες περιοχές ἀνάπτυξης. Οἱ περιοχές τῆς Εὐρώπης πού βρίσκονταν στήν πρωτοπορία τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης ἦταν ἡ βόρεια Ἰταλία, οἱ νότιες Κάτω Χῶρες καί οἱ πόλεις τῆς Χανσεατικῆς Ἕνωσης. Ἡ Ἰταλία ἐπωφελήθηκε ἀπό τήν ρωμαϊκή παράδοση τῆς ἀστικῆς ζωῆς, ἡ ὁποία παρόλο πού εἶχε ὑποβαθμισθεῖ, δέν εἶχε ὁλοκληρωτικά καταστραφεῖ στά χρόνια τοῦ Μεσαίωνα καί

ἀπό τό γεγονός ὅτι ἡ θέση της εὐνοοῦσε τήν ἐπαφή μέ δυό αὐτοκρατορίες –τῶν Βυζαντινῶν καί τῶν Ἀράβων– οἱ ὁποῖες μέχρι τόν 12ο αἰώνα ἦταν πολύ περισσότερο ἀνεπτυγμένες ἀπό ὁποιαδήποτε ἄλλη περιοχή τῆς Εὐρώπης. Οἱ νότιες Κάτω Χῶρες ἐπωφελήθηκαν ἀπό τήν οἰκονομική ἀνάπτυξη πού γνώρισε ἡ περιοχή στή διάρκεια τῆς Καρολιγγειανῆς ἀναγέννησης. Ἡ Ἰταλία καί οἱ Κάτω Χῶρες ἄντλησαν ἐπιπρόσθετα ὀφέλη ἀπό τίς ἀντίστοιχες γεωγραφικές τους θέσεις: ἡ Ἰταλία σάν τήν γέφυρα πού συνένωνε τήν Εὐρώπη, τήν Βόρεια Ἀφρική καί τήν Ἐγγύς Ἀνατολή καί οἱ νότιες Κάτω Χῶρες σάν τό σταυροδρόμι τῶν χερσαίων καί θαλάσσιων ὁδῶν μεταξύ τῆς Βόρειας Θάλασσας καί τῶν Ἀτλαντικῶν ἀκτῶν τῆς Γαλλίας καί τῆς Ἱσπανίας, καθώς καί μεταξύ τῆς Ἀγγλίας καί τῆς Ἰταλίας.

Δέν ἔχουμε ἐπαρκῆ στοιχεῖα πού θά μᾶς ἐπέτρεπαν νά μετρήσουμε τή μακροπρόθεσμη ποσοτική αὔξηση τῆς παραγωγῆς καί τῆς κατανάλωσης. Ἔχουμε στή διάθεσή μας μονάχα λίγα ἀριθμητικά στοιχεῖα. Ἔχει ὑπολογισθεῖ ὅτι στήν Γένοβα (Ἰταλία) ἡ ἀξία τῶν προϊόντων πού εἰσάγονταν καί ἐξάγονταν διά θαλάσσης καί πού ὑπόκεινταν σέ φορολογία ὑπερτετραπλασιάσθηκε ἀπό τό 1274 ὥς τό 1293. Γύρω στό 1280, στή Βενετία παράγονταν 60.000 βαμβακερά κομμάτια ἀπό 140 τόννους ἀκατέργαστου βάμβακα. Στό διάστημα μεταξύ τῶν ἐτῶν 1280 καί 1300 ὑπῆρχε τέτοια ὑπερεπάρκεια δανειακῶν κεφαλαίων στό Λύμπεκ (Γερμανία) πού τό ἐπιτόκιο τῶν χρημάτων πού εἶχαν ἐπενδυθεῖ σέ ὁμολογίες ἔπεσε ἀπό 10 σέ 5 τοῖς ἑκατό. Στήν Ὕπρ (Φλάνδρα), ὁ ἀριθμός τῶν μολύβδινων σφραγίδων ἐλέγχου πού ἐπισυνάπτονταν στά ὑφάσματα τοπικῆς παραγωγῆς, αὐξήθηκε ἀπό 10.500 τό 1306 σέ 92.500 τό 1313. Παρόλο πού δέν μποροῦμε νά διακινδυνεύσουμε ὁποιεσδήποτε γενικεύσεις στή βάση ἀποκλειστικά καί μόνο αὐτῶν τῶν στοιχείων, τά ὁποῖα ἐξάλλου ἀφοροῦν συγκεκριμένες περιοχές καί ἀντανακλοῦν βραχυπρόθεσμες τάσεις, τά τεκμήρια τῆς ἐποχῆς ἐπιβεβαιώνουν ὁμόφωνα καί πέρα ἀπό κάθε ἀμφιβολία ὅτι κατά τή διάρκεια τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων τῆς χιλιετηρίδας πού διανύουμε, σημειώθηκε ἐντυπωσιακή αὔξηση ὅλων τῶν σχετικῶν οἰκονομικῶν μεταβλητῶν.

Στίς ἀρχές τοῦ 14ου αἰώνα, ὁ ἔμπορος καί χρονικογράφος

Giovanni Villani περιέγραφε μέ ζωηρά χρώματα τό «μεγαλεῖο καί τήν λαμπρότητα» τῆς Φλωρεντίας:[2]

«Διαπιστώνουμε μετά από προσεκτική ἔρευνα ὅτι στήν περίοδο αὐτή (1336-1338) ὑπῆρχαν στή Φλωρεντία περίπου 25.000 ἄνδρες, ἡλικίας ἀπό 15 ἕως 70, ἱκανοί νά φέρουν ὅπλα, ὅλοι πολίτες [...] 'Από τίς ποσότητες ψωμιοῦ πού συνεχῶς χρειάζονταν ἡ πόλη, ὑπολογίσθηκε ὅτι στή Φλωρεντία ὑπῆρχαν περίπου 90.000 στόματα, ἄνδρες, γυναῖκες καί παιδιά καί στήν πόλη ὑπῆρχαν πάντα περί τούς 1500 ξένους, περαστικούς καί στρατιῶτες, χωρίς νά ὑπολογίζονται στό σύνολο οἱ πολίτες πού ἦταν κληρικοί ἤ καλόγεροι καί καλόγριες στά μοναστήρια. Βρίσκουμε ὅτι τά ἀγόρια καί τά κορίτσια πού διδάσκονταν τήν ἀνάγνωση ἀριθμοῦσαν περί τίς 8.000 μέ 10.000, τά παιδιά πού διδάσκονταν τό ἀβάκιο καί τόν ἀλγόριθμο ἔφθαναν τά 1000 μέ 1200, ἐνῶ αὐτά πού διδάσκονταν γραμματική καί λογική σέ τέσσερα μεγάλα σχολεῖα ἦταν περί τά 550 μέ 660.

Βρίσκουμε ὅτι οἱ 'Εκκλησίες τότε στή Φλωρεντία καί τά προάστεια, συμπεριλαμβανομένων τῶν 'Αββαείων καί τῶν ἐκκλησιῶν τῶν μοναστηρίων ἦταν 110 [...]

Τά ἐργαστήρια τῆς Arte della Lana (συντεχνία τῶν ἐμπόρων μαλλιοῦ) ἦταν 200 ἤ καί περισσότερα καί κατασκεύαζαν 70.000 μέ 80.000 κομμάτια, ἡ ἀξία τῶν ὁποίων ξεπερνοῦσε τό 1.200.000 χρυσά φιορίνια. Καί πάνω ἀπό τό 1/3 τοῦ ποσοῦ αὐτοῦ παρέμενε στήν πόλη γιά τή μισθοδοσία τῶν ἐργατῶν, χωρίς νά ὑπολογίζουμε τά κέρδη τῶν ἐπιχειρηματιῶν. Καί ἀπό αὐτήν τή δουλειά ζοῦσαν πάνω ἀπό 30.000 ἄτομα. Βέβαια, εἶναι ἀλήθεια, ὅτι πρίν 30 περίπου χρόνια, στήν πόλη ὑπῆρχαν 300 ἐργαστήρια ἤ περίπου τόσα καί κατασκεύαζαν περισσότερα ἀπό 100.000 κομμάτια ὑφάσματος τόν χρόνο· ὅμως τά ὑφάσματα αὐτά ἦταν πιό χοντρά καί δέν εἶχαν οὔτε τή μισή ἀξία, ἐπειδή τότε τό ἀγγλικό μαλλί δέν εἰσαγόταν καί ἐπειδή δέν ἤξεραν πῶς νά τό δουλεύουν.

Οἱ ἀποθῆκες τῆς Arte di Calimala (συντεχνία τῶν

2. Giovanni Villani, *Cronica*, 11ο βιβλίο, 94ο κεφάλαιο. 'Η μετάφραση στά 'Αγγλικά ἔγινε ἀπό τούς Lopez καί Raymond, *Medieval Trade*, σ. 71-74.

εἰσαγωγέων, φινιριστῶν καί πωλητῶν ἐνδοευρωπαϊκῶν ὑφασμάτων) ἦταν περίπου 20 καί εἰσήγαγαν ἐτησίως περισσότερα ἀπό 10.000 κομμάτια ὑφάσματος ἀξίας 300.000 χρυσῶν φιορινίων. Καί ὅλα αὐτά πουλιόντουσαν μέσα στή Φλωρεντία, χωρίς νά ὑπολογίζουμε τά ὅσα ἐπανεξάγονταν ἀπό τή Φλωρεντία.

Οἱ τράπεζες τῶν ἀργυραμοιβῶν ἦταν περίπου 80. Τά χρυσά νομίσματα πού κόβονταν ἔφθαναν σέ 350.000 χρυσά φιορίνια περίπου καί κατά καιρούς σέ 400.000 τόν χρόνο. Καί ὅσο γιά τά νομίσματα (deniers) ἀξίας 4 πεννῶν τό καθένα, περίπου 20.000 λίρες ἀπό αὐτά ἐκδίδονταν κάθε χρόνο.

Ὁ σύλλογος τῶν δικαστῶν ἀριθμοῦσε 80 περίπου μέλη· οἱ συμβολαιογράφοι ἦταν περίπου 600· οἱ γιατροί καί οἱ χειροῦργοι περίπου 60· τά καταστήματα τῶν φαρμακοποιῶν καί τῶν πωλητῶν μπαχαρικῶν περίπου 100.

Οἱ ἔμποροι καί οἱ ὑφασματέμποροι ἦταν πολυάριθμοι· τά καταστήματα τῶν τσαγκάρηδων καθώς καί αὐτῶν πού κατασκεύαζαν παντόφλες καί ξύλινα παπούτσια ἦταν τόσο πολλά πού ἦταν ἀδύνατο νά μετρηθοῦν. Ὑπῆρχαν περί τά 300 ἄτομα πού ταξίδευαν γιά δουλειές καί σ' αὐτούς θά πρέπει νά προστεθοῦν πολλοί ἄλλοι τεχνίτες διαφόρων εἰδικοτήτων καθώς καί ξυλουργοί καί λιθοξόοι.

Ὑπῆρχαν τότε στή Φλωρεντία 146 ἀρτοποιεῖα καί ἀπό τό φόρο ἀλέσματος καί ἀπό πληροφορίες τῶν ἴδιων τῶν ἀρτοποιῶν διαπιστώνουμε ὅτι ὁ πληθυσμός πού ζοῦσε μέσα στά τείχη τῆς πόλης χρειάζονταν 140 *moggia*[3] δημητριακῶν κάθε μέρα... Μέσω τοῦ φόρου πού ἐπιβαλλόταν στίς εἰσόδους τῆς πόλης βρίσκουμε ὅτι 55.000 περίπου *cogna* κρασιοῦ ἔμπαιναν κάθε χρόνο στή Φλωρεντία καί σέ καιρούς ἀφθονίας ἀκόμα 10.000 περίπου *cogna*.

Κάθε χρόνο ἡ πόλη κατανάλωνε περίπου 4000 βόδια καί μοσχάρια, 60.000 ἀρνιά καί πρόβατα, 20.000 αἶγες καί 30.000 χοιρινά.

3. Τό moggio εἶναι μέτρο χωρητικότητας δημητριακῶν ἴσο πρός 16,59 bushels (1 bushel = 8 γαλλόνια).

Κατά τόν μήνα Ἰούλιο, 4.000 φορτία πεπονιῶν μπῆκαν ἀπό τήν πύλη San Friano...
Ἡ Φλωρεντία μέσα ἀπό τά τείχη, ἦταν καλοφτιαγμένη μέ πολλά ὄμορφα σπίτια καί κατά τό διάστημα αὐτό, ὁ κόσμος ἐξακολουθοῦσε νά χτίζει μέ βελτιωμένες μεθόδους γιά νά ἀποκτήσει ἄνεση καί κάθε εἴδους νεωτερισμός εἰσαγόταν...».

Λίγες δεκαετίες νωρίτερα, ἕνας ἄλλος χρονικογράφος ὁ Bonvesin della Riva, εἶχε γράψει παρόμοια σχόλια γιά τό Μιλάνο ἐπισημαίνοντας «τήν ἀφθονία ὅλων τῶν εἰδῶν», «τούς σχεδόν ἀπειράριθμους ἐμπόρους μέ τήν ποικιλία τῶν ἀγαθῶν τους» καί τίς ἄφθονες εὐκαιρίες ἀπασχόλησης («ἐδῶ κάθε ἄνθρωπος, ἐάν εἶναι ὑγιής καί ὄχι ὀκνός μπορεῖ νά κερδίσει τά ἔξοδα συντήρησής του καί τόν ἀνάλογο μέ τήν σειρά του σεβασμό»).[4] Οἱ μοραλιστές διακατέχονταν ἀπό ἀγωνία. Στόν *Παράδεισό* του ὁ Δάντης ἀντιδρᾶ προβάλλοντας μία ἐξιδανικευμένη εἰκόνα κατά τήν ὁποία,[5]

Μές στά παλιά μουράγια ἡ Φλωρεντία,
ὅπου χτυπάει τίς ὧρες τό ρολόι,
ἁπλή, σεμνή κι εἰρηνεμένη ἐζοῦσε.

Δέν εἶχε αὐτή βραχιόλια οὐδέ κορόνες,
κυράδες στολισμένες μήτε ζῶνες,
πού νά τραβοῦν, πιό ἀπ' τή θωριά, τό μάτι

δέν τρέμαν οἱ γονιοί σάν κάναν κόρη,
γιατί ὁ καιρός τῆς παντριγιᾶς κι ἡ προίκα
δέ φεῦγαν καί τά δυό ἀπ' τό δίκιο μέτρο

Οὔτε ἔρμα κι ἀδειανά θωροῦσες σπίτια·
οὔτε εἶχαν Σαρδανάπαλο νά δείξει
τό τί μπορεῖ στήν κάμαρα νά γίνει.

Οὔτε εἶχε νικηθεῖ τό Μοντεμάλο

4. Bonvesin della Riva, *De Magnalibus Urbis Mediolani*, σ. 67-114. Γιά μιά ἀγγλική μετάφραση τῶν σχετικῶν σελίδων, βλ. Lopez and Raymond, *Medieval Trade*, σ. 61-69.

5. Δάντης, *Θεία Κωμωδία*, μετάφραση Νίκου Καζαντζάκη. Παράδεισος, τραγούδι ιε'.

ἀπ' τό Οὐκελάτογιό σας, πού ὡς ἀσκώθη
ψηλά, παρόμοια χαμηλά θά πέσει.

Εἶδα τόν Μπελινκιόν μέ πετσοζώνη
καί κλειδωτήρα κόκαλο, καί δίχως
φκιασίδια ἀπ' τόν καθρέφτη τήν κυρά του.

Εἶδα ἕνα Νέρλη κι ἕνα Βέκιο, μόνο
μέ μιάν ἁπλή προβιά νά εὐχαριστιοῦνται,
μέ ρόκα τίς γυναῖκες τους κι ἀδράχτι.

Γύρω στά τέλη τοῦ 13ου αἰώνα καί τίς ἀρχές τοῦ 14ου, ὁ Ricobaldo da Ferrara, ἐφημέριος τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῆς Ραβέννας, ἐπισήμανε τήν σημαντική βελτίωση πού σημειώθηκε ὡς πρός τίς συνθῆκες διαβίωσης στή βόρεια Ἰταλία.[6] Ἀπηχώντας τίς ἴδιες ἀπόψεις, ὁ Galvano Flamma ἔγραψε στό Μιλάνο:[7]

«Ἡ ζωή ἦταν δύσκολη καί τά ἔθιμα σκληρά στήν Λομβαρδία κατά τήν περίοδο τοῦ Φρειδερίκου τοῦ Β' [πέθανε τό 1250]. Οἱ ἄνθρωποι σκέπαζαν τά κεφάλια τους μέ καλύπτρες καμωμένες ἀπό λέπια σιδήρου. Τά ροῦχα τους δέν ἦταν παρά μανδύες ἀπό δέρμα χωρίς κανένα στολίδι ἤ ροῦχα ἀπό σκληρό μαλλί χωρίς φόδρα. Μέ λίγες μόνο πέννες, οἱ ἄνθρωποι ἔνιωθαν πλούσιοι. Λαχταροῦσαν ὅλοι νά ἔχουν ὅπλα καί ἄλογα. Ἐάν κανείς ἦταν εὐγενής καί πλούσιος, ἡ φιλοδοξία του ἦταν νά γίνει κάτοχος ψηλῶν πύργων ἀπό τούς ὁποίους νά μπορεῖ νά θαυμάζει τήν πόλη, τά βουνά καί τά ποτάμια. Οἱ γυναῖκες κάλυπταν τό σαγόνι καί τό μέτωπο μέ λωρίδες ἀπό ὕφασμα. Οἱ παρθένες φοροῦσαν χιτῶνες ἀπό "pignolato" καί μισοφόρια ἀπό λινό καί στά χέρια τους δέν φοροῦσαν καθόλου κοσμήματα. Ἡ συνηθισμένη προίκα ἦταν περίπου 10 λίρες καί τό ἀνώτερο πού

6. Ricobaldus, *Historia Universalis* RRIISS, τόμ. 9, στήλη 128. Γιά τή σχέση μεταξύ τοῦ κειμένου τοῦ Ricobaldo καί τῶν κειμένων τοῦ Flamma καί τοῦ De Mussis πού ἀκολουθοῦν καθώς καί γιά τίς ἰδέες περί οἰκονομικῆς προόδου τῆς ἐποχῆς βλ. Rubinstein, *Some Ideas on Municipal Progress*, σ. 165-183 καί Herlihy, *Pistoia*, σ. 1-5.

7. Flamma, *Opusculum*, RRIISS, τόμ. 12, στήλη 1033-4.

μποροῦσε νά φθάσει ἦταν 100, μιᾶς καί τά γυναικεῖα ροῦχα ἦταν τόσο ἁπλά.

Δέν ὑπῆρχαν ἑστίες θέρμανσης στά σπίτια.[8] Τά ἔξοδα μειώνονταν στό ἐλάχιστο, ἐπειδή τό καλοκαίρι οἱ ἄνθρωποι ἔπιναν λίγο κρασί, ἐνῶ στά σπίτια τους δέν διατηροῦσαν κελλάρια. Στό τραπέζι δέν χρησιμοποιοῦνταν μαχαίρια· ἄντρας καί γυναίκα ἔτρωγαν ἀπ' τό ἴδιο πιάτο καί ὑπῆρχαν ἕνα ἤ δύο τό πολύ φλυτζάνια γιά ὅλη τήν οἰκογένεια. Δέν χρησιμοποιοῦνταν κεριά καί τά βράδια οἱ ἄνθρωποι δειπνοῦσαν κάτω ἀπ' τό φῶς τῶν δαυλῶν. Τό φαΐ τους ἀποτελοῦνταν ἀπό γογγύλια, ἐνῶ κρέας ἔτρωγαν μόνο 3 φορές τήν ἑβδομάδα. Τά ἐνδύματα ἦταν λιτά. 'Αντίθετα, σήμερα, ὅλα εἶναι πλουσιοπάροχα. Τά ἐνδύματα ἔγιναν πολύτιμα καί πλούσια μέ τό παραπάνω. Ἄνδρες καί γυναῖκες στολίζονται μέ χρυσό, ἄργυρο καί μαργαριτάρια. Ξένα κρασιά, καί ἀπό μακρινές χῶρες, καί πολυτελῆ δεῖπνα καταναλώνονται καί οἱ μάγειροι χαίρουν ἰδιαίτερης ἐκτίμησης».

Κατά τό δεύτερο μισό τοῦ 14ου αἰώνα, ὁ Giovanni de Mussis ἔγραφε στήν Πλακεντία ('Ιταλία):[9]

«Οἱ κάτοικοι τῆς Πλακεντίας ζοῦν μέσα στήν πολυτέλεια καί τήν καθαριότητα καί στά σπίτια τους βρίσκει κανείς μαγειρικά καί πήλινα σκεύη πολύ ἀνώτερα ἀπό αὐτά πού ὑπῆρχαν πρό ἑβδομηκονταετίας, δηλαδή γύρω στά 1320. Τά σπίτια εἶναι κατά πολύ ὡραιότερα ἀπ' ὅ,τι ἦταν τότε, γιατί οἱ χῶροι τους εἶναι ὄμορφα διακοσμημένοι μέ ἑστίες θέρμανσης, ἁψίδες, αὐλές, πηγάδια, κήπους καί λιακωτά. Στά σπίτια ὑπάρχουν ἀρκετές ἑστίες θέρμανσης, ἐνῶ παλαιότερα δέν ὑπῆρχε οὔτε μία. Οἱ ἑστίες κατασκευάζονταν τότε στό κεντρικό δωμάτιο τοῦ σπιτιοῦ κάτω ἀπό τά κεραμίδια καί ὅλοι οἱ κάτοικοι τοῦ σπιτιοῦ μαζεύονταν γύρω ἀπό τήν φωτιά, ὅπου μαγειρευόταν τό φαγητό. 'Εγώ ὁ ἴδιος, τό ἔχω δεῖ αὐτό σέ πολλά σπίτια [...] Οἱ κάτοικοι τῆς Πλακεντίας, στίς

8. Στήν Πλακεντία, οἱ πρῶτες ἑστίες ἐμφανίσθηκαν μετά τό 1320. Στή Ρώμη, ἀποτελοῦσαν ἀκόμη σπάνιο εἶδος τό 1368.

9. De Mussis, *Chronicon Placentium*, στῆλες 582-584.

μέρες μας, πίνουν ἐν γένει καλύτερα κρασιά ἀπό αὐτά πού ἔπιναν οἱ γηραιότεροι στό παρελθόν».

Οἱ διαπιστώσεις τῶν χρονικογράφων ἀφοροῦσαν ἰδιαίτερα τίς ἀνώτερες τάξεις, παρόλο πού ὁ Giovanni de Mussis, μέσα στόν ἐνθουσιασμό τῆς ἀφήγησής του, αἰσθάνθηκε τήν ἀνάγκη νά διακηρύξει ὅτι ἡ περιγραφή του:

> «ἀναφέρεται ὄχι μόνο στούς εὐγενεῖς καί τούς ἐμπόρους, ἀλλά καί στούς χειρώνακτες πού προβαίνουν σέ ἀλόγιστες ἀγορές, ἰδιαίτερα ρούχων γι' αὐτούς καί τίς γυναῖκες τους· ἡ ἀπασχόλησή τους φαίνεται ὅτι τούς ἀποφέρει ἀρκετά γιά νά μποροῦν νά ἀντεπεξέρχονται στίς ὑποχρεώσεις τους αὐτές».

Εἶναι ἀλήθεια, βέβαια, ὅτι αὐτό πού φάνταζε στούς αὐστηρούς μοραλιστές τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ὡς πολυτελής διαβίωση, γιά μᾶς δέν θά ἀποτελοῦσε παρά ἕναν πολύ πρωτόγονο τρόπο ζωῆς. Οἱ ἄνθρωποι ἄρχισαν νά συνηθίζουν τήν παρουσία τῶν μαχαιριῶν στά τραπέζια, ἀλλά τά πηρούνια ἦταν ἀκόμη ἄγνωστα· συνήθως χρησιμοποιοῦσαν τά χέρια τους γιά νά φᾶνε ὅπως καί γιά νά φυσήξουν τήν μύτη τους· τά μαντήλια ἦταν μιά «πολυτέλεια» τοῦ 17ου καί 18ου αἰώνα.[10] Ἀκόμη καί στά πλουσιότερα ἀρχοντικά, οἱ τουαλέτες δέν ἦταν παρά στενοί διάδρομοι μέ τρύπες στό δάπεδο καί ἀγωγούς πού κατέληγαν στόν δρόμο. Ὡστόσο, καί πέρα ἀπό τούς περιορισμούς αὐτούς, δέν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία ὅτι στό διάστημα μεταξύ τοῦ 11ου καί τοῦ 14ου αἰώνα, τό βιοτικό ἐπίπεδο βελτιώθηκε σημαντικά –παρόλο πού ἡ βελτίωση αὐτή ἔγινε περισσότερο αἰσθητή σέ ὁρισμένους τομεῖς καί κοινωνικές ὁμάδες, γεγονός παραμένει ὅτι ὑπῆρξε πρόοδος καί ὅτι ἡ πρόοδος αὐτή ἦταν γενική.

10. Ἀνάμεσα στά ὑπάρχοντα τοῦ Αὐτοκράτορα Καρόλου Ε΄ ὑπῆρχε καί μία δωδεκάδα πηρούνια ἀλλά οἱ αὐλικοί τοῦ Ἑρρίκου Γ΄ τῆς Γαλλίας προκαλοῦσαν ἀκόμα τό γέλιο γιά τήν ποσότητα τῆς τροφῆς πού ἔχαναν ἀπό τό πιάτο ὥς τό στόμα τους. Ὅσο γιά τά μαντήλια, ἀρκεῖ νά σκεφθεῖ κανείς, ὅτι κατά τό Μεσαίωνα τό ἀποκορύφωμα τῶν καλῶν τρόπων ἦταν τό νά φυσάει κανείς τή μύτη του στό τραπέζι χρησιμοποιώντας μόνο τό ἀριστερό χέρι. Κατά τόν 16ο αἰώνα ἡ μεσαία τάξη εἶχε ἤδη ἀρχίσει νά χρησιμοποιεῖ τό μανίκι γιά τό σκοπό αὐτό. Ἀργότερα, σιγά-σιγά ἄρχισαν νά χρησιμοποιοῦνται καί μαντήλια. Λέγεται ὅτι ὁ Ἑρρίκος Δ΄ τῆς Γαλλίας εἶχε πέντε μαντήλια, γεγονός πού θεωροῦνταν ἄξιο λόγου γιά τήν ἐποχή ἐκείνη.

Ἐνῶ οἱ ἱεροκήρυκες καί οἱ μοραλιστές ἀνησυχοῦσαν γιά τήν τροπή αὐτή τῶν πραγμάτων, ἡ πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ δεχόταν μέ ἀνακούφιση τή βελτίωση τῶν συνθηκῶν διαβίωσης. Ὁ 14ος αἰώνας ἄρχισε μέσα σέ μιά ἀτμόσφαιρα γενικῆς αἰσιοδοξίας. Κατά τή διάρκεια τοῦ 13ου αἰώνα, ὁ περίλαμπρος μητροπολιτικός ναός πού οἰκοδομήθηκε στήν πόλη τῆς Σιένας (Ἰταλία) ἀποτελεῖ ἀδιάψευστη μαρτυρία τῆς μεγάλης αὔξησης τοῦ πλούτου. Στίς ἀρχές τοῦ 14ου αἰώνα, οἱ κάτοικοι τῆς Σιένας ἦταν τόσο σίγουροι ὅτι ὁ πλοῦτος καί ὁ πληθυσμός θά συνέχιζαν τήν ἀνοδική τους πορεία, ὥστε στά 1339 ἀνέθεσαν στόν L. Maitani τήν προετοιμασία τῶν σχεδίων ἑνός τεράστιου ναοῦ, στόν ὁποῖο θά ἐνσωματωνόταν ἡ παλιά μητρόπολη σάν μιά ἁπλή πτέρυγά του. Τά σχέδια ἑτοιμάστηκαν καί οἱ ἐργασίες ἀνοικοδόμησης ξεκίνησαν. Δέν τελείωσε ὅμως ποτέ. Οἱ ἐρειπωμένες του ἁψίδες καί οἱ μισοτελειωμένοι του τοῖχοι πού εἶχαν ἀποκολληθεῖ ἀπ' τό παλιό κτίσμα ἀποτελοῦν θλιβερή ὑπόμνηση τῆς ἀβεβαιότητας πού χαρακτηρίζει τήν ἔκβαση τῶν ἀνθρώπινων σχεδίων.

2. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΤΑΣΕΙΣ: 1300-1500

Στίς ἀρχές τοῦ 14ου αἰώνα, τόν μοναδικό λόγο αἰσιοδοξίας ἀποτελοῦσε ἡ πεποίθηση ὅτι οἱ συνθῆκες θά ἐξακολουθοῦσαν νά ἐξελίσσονται τό ἴδιο εὐνοϊκά ὅπως καί στό παρελθόν. Ἤδη στή διάρκεια τοῦ 13ου αἰώνα, κάποιες πρῶτες δυσχέρειες ἄρχισαν νά γίνονται ἐμφανεῖς. Καθώς ἡ δημογραφική πίεση αὐξανόταν σταθερά, δημιουργήθηκε ἡ ἀνάγκη ἐντατικοποίησης τῆς καλλιέργειας ἀκόμα καί ὁριακῶν γαιῶν, γεγονός πού τελικά ἔφερε στό προσκήνιο τίς δυσάρεστες συνέπειες τοῦ οἰκονομικοῦ νόμου τῆς φθίνουσας ὁριακῆς ἀπόδοσης. Δέν εἶναι διόλου ἀπίθανο ὅτι κατά τό δεύτερο μισό τοῦ 13ου αἰώνα, οἱ ὑπό ἐκμετάλλευση ἐκτάσεις ξεπέρασαν τά ἀνώτατα ἐπιθυμητά ὅρια πού ὑπαγορεύονταν ἀπό τήν ἀγροτική τεχνολογία τῆς ἐποχῆς. Διάφοροι λόγοι μᾶς ὁδηγοῦν στό συμπέρασμα ὅτι σέ ἀρκετές περιοχές τῆς Εὐρώπης, μετά τό 1250, ὁ μέσος ὅρος ἀπόδοσης ἀνά μονάδα σπόρου ἄρχισε νά παρουσιάζει μείωση. Ταυτόχρονα καί λόγω τῆς συνεχοῦς αὔξησης τοῦ πληθυσμοῦ καί τῆς συνακόλουθης σχετικῆς ἔλλειψης

καλλιεργήσιμης γῆς, οἱ νόμοι τῆς προσφορᾶς καί τῆς ζήτησης προκάλεσαν αὔξηση τῶν ἐνοικίων καί μείωση τῶν πραγματικῶν μισθῶν.

Μέ βάση τά δεδομένα αὐτά, ἐάν ἕνας σύγχρονος οἰκονομολόγος μεταφερόταν στήν Εὐρώπη τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, εἶναι πιθανό ὅτι θά μποροῦσε νά εἶχε προβλέψει τό ἐνδεχόμενο κάποιας συντελειακῆς συμφορᾶς ὑπό τήν μορφή σειρᾶς λιμῶν. Πράγματι, στή Βόρεια Εὐρώπη, ἕνας καταστροφικός λιμός ἐκδηλώθηκε τό 1317, ἐνῶ ἕνας ἄλλος χτύπησε τή Νότια Εὐρώπη στήν περίοδο 1346-1347.[11] Ἀλλά ὅταν πράγματι ἔφθασε τό πλήρωμα τοῦ χρόνου, ἡ συντέλεια δέν ἦρθε ὑπό τήν μορφή πείνας.

Ἔχουμε ἤδη διαπιστώσει τίς καταστροφικές συνέπειες τῆς ἐπιδημίας τῆς πανώλης πού ἐνέσκηψε κατά τό διάστημα 1348-1351. Ἀπό τά 80 ἑκατομμύρια τῶν κατοίκων πού ἀποτελοῦσαν τόν πληθυσμό τῆς Εὐρώπης, πρίν ἀπό τήν ἐκδήλωση τῆς ἐπιδημίας, τά 25 περίπου πέθαναν σέ διάστημα μικρότερο ἀπό δύο χρόνια. Ἀλλά ἡ τραγωδία δέν σταμάτησε ἐδῶ. Στό διάστημα πού ἐπακολούθησε, ὁ πληθυσμός τῆς Εὐρώπης δοκιμάσθηκε σοβαρά ἀπό τά ἀλλεπάλληλα πλήγματα διαφόρων ἐπιδημιῶν καί ἰδιαίτερα τῶν ἐπιδημιῶν τῆς πανώλης. Ἡ ἐποχή τοῦ *Cantico delle Creature* ἔδωσε τήν θέση της στήν ἐποχή τῆς *Danse Macabre.*[12]

Τήν καταστροφική δράση τῶν μικροβίων ἐπέτεινε καί ὁ παραλογισμός τῶν ἀνθρώπων. Τά πλήγματα πού προκάλεσαν πόλεμοι καί ἐπαναστάσεις σέ διάφορες περιοχές τῆς Εὐρώπης ἦταν ἀνάλογα μέ αὐτά τῶν ἐπιδημιῶν. Ἀπό τά μέσα τοῦ 14ου αἰώνα ὥς τά τέλη τοῦ 15ου, τεράστιες περιοχές τῆς Γαλλίας ἐρημώθηκαν στή διάρκεια τοῦ Ἑκατονταετοῦς Πολέμου (1337-1453). Στήν Καταλωνία, ὁ Ἐμφύλιος Πόλεμος τῆς περιόδου 1462-1472 ἐπιτάχυνε τούς ρυθμούς τῆς οἰκονομικῆς παρακμῆς πού εἶχε ἀρχίσει νά γίνεται ἔκδηλη ἕναν αἰώνα πρίν. Στήν Ἀγγλία, ὁ Πόλεμος τῶν Ρόδων (1455-1485) προξένησε ἀπέραντη δυστυχία καί καταστροφή. Ἀναφερθήκαμε σέ

11. Γιά τό λιμό τοῦ 1317, βλ. Lucas, *The Great European Famine* καί γιά τό λιμό τοῦ 1346-1347 βλ. Pinto, *Firenze e la carestia.*

12. Γιά τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἡ πανώλη ἐπηρέασε τή μαζική ψυχολογία καί τίς τέχνες μπορεῖ νά συμβουλευθεῖ κανείς μεταξύ ἄλλων, Langer, *Next Assignment,* σ. 283-304· Meiss, *Painting·* Brossolet, *L' influence de la peste.*

ἐλάχιστες περιπτώσεις καί σίγουρα στίς πιό γνωστές· ὁ πλήρης κατάλογος τῶν γενικευμένων καί τοπικῶν συρράξεων εἶναι πολύ μακρύς γιά νά μπορεῖ νά παρουσιασθεῖ ἐδῶ –στήν Εὐρώπη ὁ πόλεμος ἦταν τό ἴδιο ἐνδημικός μέ τήν πανώλη. Ἡ ἱστορία διδάσκει –παρόλο πού ὁ ἄνθρωπος σπάνια βγάζει τά ἀνάλογα συμπεράσματα– ὅτι ἐάν ἡ Ἀθήνα κλαίει, ἡ Σπάρτη δέν θά 'πρεπε νά γελᾶ. Ἀκόμη καί οἱ λίγες περιοχές, πού δέν δοκιμάσθηκαν ἄμεσα ἀπό πολέμους καί ἐπαναστάσεις, ἔνιωσαν κι αὐτές τίς συνέπειες τῶν δεινῶν πού ἔπληξαν τίς λιγότερο τυχερές περιοχές. Στό δεύτερο μισό τοῦ 14ου αἰώνα, ἡ ἔναρξη τῶν ἐχθροπραξιῶν μεταξύ τῆς Ἀγγλίας καί τῆς Γαλλίας ὁδήγησε σέ ἀλλεπάλληλες χρεωκοπίες ἑταιρειῶν σέ διάφορα ἐμπορικά κέντρα τῆς Τοσκάνης. Στό Πιεμόντε ἔγινε αἰσθητή μείωση τοῦ διηπειρωτικοῦ ἐμπορίου, ὅπως ἐξάλλου δήλωσε ρητά καί ὁ Δούκας Amedeo σέ ἕνα γράμμα του τό 1346. Δέν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία ὅτι στίς περισσότερες περιοχές τῆς Εὐρώπης, ἡ κατάσταση γύρω στά 1450 ἦταν κατά πολύ χειρότερη ἀπό αὐτή πού ἐπικρατοῦσε στίς ἀρχές τοῦ 14ου αἰώνα. Μελετητές ὅπως ὁ M.M. Postan, ὁ R.S. Lopez, ὁ H. Miskimin δικαιολογημένα ἀπεικονίζουν τήν περίοδο ἀπό τό 1330 ἕως τό 1470 μέ τά πλέον μελανά χρώματα. Ὡστόσο, θά πρέπει κανείς νά ἀποφεύγει νά προβαίνει σέ ὑπεργενικεύσεις ἤ νά προσδίδει σέ ὁρισμένους δεῖκτες μιά σπουδαιότητα πού δέν τήν ἔχουν.

Τό σημαντικότερο χαρακτηριστικό τῆς περιόδου 1350-1500 ἀποτελεῖ τό γεγονός ὅτι οἱ πόλεμοι καί ἰδιαίτερα ἡ πανώλη καί ἄλλες μεταδοτικές ἀσθένειες συνέβαλαν στή μείωση τῆς πληθυσμιακῆς πίεσης πού εἶχε γίνει ὁλοένα καί περισσότερο αἰσθητή στήν Εὐρώπη ἀπό τά μέσα τοῦ 13ου αἰώνα. Τό νά μιλήσει κανείς γιά τήν «οἰκονομική ὕφεση τῆς Ἀναγέννησης» μόνο καί μόνο ἐπειδή κάποια ἀμφίβολης ποιότητας στοιχεῖα δημιουργοῦν τήν ἐντύπωση ὅτι γύρω στά 1450 ἄς ποῦμε, ὁ ὄγκος τοῦ παγκόσμιου ἐμπορίου ἤ τῆς παραγωγῆς ἑνός συγκεκριμένου προϊόντος κυμαινόταν σέ ἐπίπεδα χαμηλότερα ἀπό αὐτά πού σημειώθηκαν κατά τήν πρό τοῦ 1348 περίοδο, εἶναι τό ἴδιο λογικό ὅσο τό νά ἰσχυρισθεῖ κανείς ὅτι τό Λουξεμβοῦργο, σέ σύγκριση μέ τήν Ἰνδία ἐμφανίζει κάμψη, ἐπειδή τό συνολικό εἰσόδημά του εἶναι μικρότερο ἀπό αὐτό τῆς Ἰνδίας. Αὐτό πού ἔχει σημασία δέν εἶναι τό συνολικό

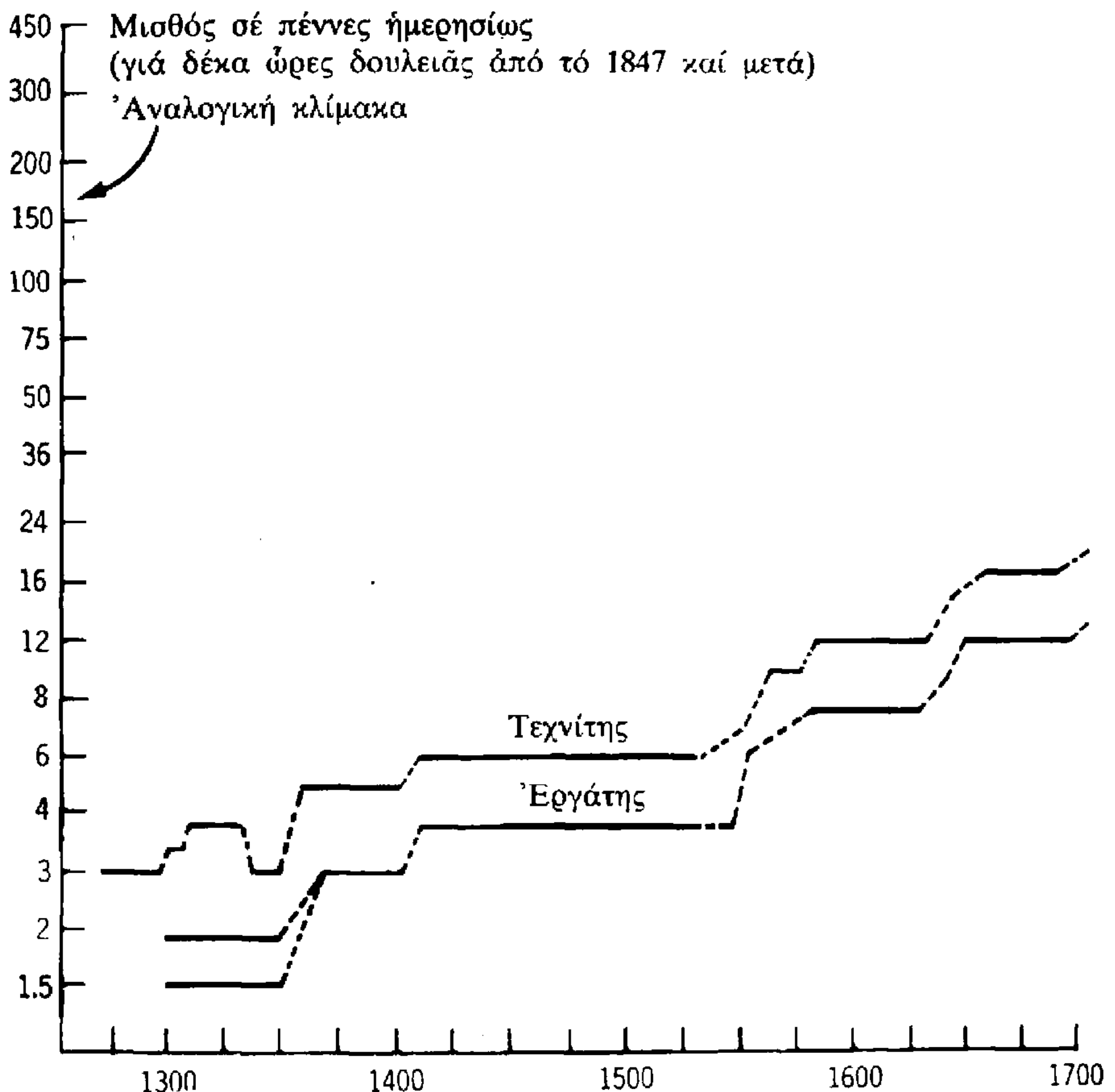
προϊόν, ἀλλά τό *κατά κεφαλήν* προϊόν. Ἡ θνησιμότητα πού προκλήθηκε ἀπό τή Μαύρη Πανώλη καί ἀπό τίς ἐπιδημίες πού ἐπακολούθησαν, διατήρησε τόν πληθυσμό τῆς Εὐρώπης γιά ἕναν αἰώνα τουλάχιστον σέ ἐπίπεδα πολύ χαμηλότερα ἀπό αὐτά πού σημειώθηκαν κατά τήν πρό τοῦ 1347 περίοδο. Μεταξύ τοῦ 1347 καί τοῦ 1500, ὁ πληθυσμός τῆς Εὐρώπης μειώθηκε ἀπό 80 σέ 70 ἤ ἴσως καί 60 ἑκατομμύρια. Οἱ ἱστορικοί ἔχουν διαπιστώσει ὅτι στήν Ἀγγλία, ὅπου ὁ πληθυσμός μειώθηκε στά 2/3 περίπου τοῦ ἀρχικοῦ του μεγέθους, ἡ παραγωγή τοῦ κασσίτερου διατηρήθηκε στά ἴδια μέ τήν προηγούμενη περίοδο ἐπίπεδα –πράγμα πού σήμαινε φυσικά ὅτι ἡ κατά κεφαλή παραγωγή αὐξήθηκε κατά 30 τοῖς ἑκατό. Τά ἴδια μποροῦν νά λεχθοῦν καί γιά τίς ἐξαγωγές μαλλιοῦ καί μαλλίνων ὑφασμάτων τῆς Ἀγγλίας.[13] Γύρω στά 1400, ἡ συνολική εὐρωπαϊκή παραγωγή σιδήρου ἔφθανε τούς 25.000 μέ 30.000 περίπου τόννους. Στά τέλη τοῦ αἰώνα, εἶναι πιθανό ὅτι ἡ παραγωγή σιδήρου εἶχε αὐξηθεῖ στούς 40.000 περίπου τόννους.[14] Καθώς ὁ πληθυσμός μειωνόταν, δέν ὑπῆρχε πλέον καμιά ἀνάγκη συνέχισης τῆς καλλιέργειας τῶν ὁριακῶν γαιῶν, ἡ ἐκμετάλλευση τῶν ὁποίων εἶχε ἀρχίσει σέ ἐποχές ἀνόδου τῆς πληθυσμιακῆς πίεσης, καί οἱ τελευταῖες ἐγκαταλείπονταν (δλ. στή Γερμανία τήν περίπτωση τοῦ *Wüstungen*). Ὅσοι θά ἤθελαν νά δοῦν νά κατοικεῖται κάθε γωνιά τοῦ πλανήτη, ἀνεξάρτητα ἀπό τίς συνέπειες μιᾶς τέτοιας ἐξέλιξης, μποροῦν νά δυσαρεστοῦνται ἀπό τήν «σύμπτυξη» αὐτή, ἡ ὁποία ὅμως ἀπό οἰκονομικῆς πλευρᾶς μποροῦσε νά ἔχει μόνο θετικά ἀποτελέσματα ὡς πρός τήν *κατά κεφαλήν* παραγωγή.

Οἱ ἀλλεπάλληλες ἐπιθέσεις τῶν ἐπιδημιῶν καί τά δεινά τοῦ πολέμου ἦταν φυσικό νά ἐπηρεάσουν τά ἔσοδα τῶν συντελεστῶν παραγωγῆς. Μεταξύ τοῦ 1350 καί τοῦ 1500, οἱ πραγματικοί μισθοί αὐξήθηκαν (δλ. Σχεδιαγράμματα 3 καί 4), ἐνῶ τά ἐνοίκια καί τά ἐπιτόκια παρέμειναν στάσιμα ἤ ἐπέδειξαν πτωτικές τάσεις.[15] Τά χρηματικά ἐνοίκια τῶν Ἀδδαείων τοῦ

13. Bridbury, *Economic Growth*, σ. 25-33 καί σ. 104. Γιά τό ἐμπόριο τοῦ Μπρίστολ δλ. Carus-Wilson, *The Merchant Adventurers*, σ. 3.
14. Sprandel, *Das Eisengewerbe*.
15. Γιά τά ἐνοίκια μπορεῖ νά συμβουλευθεῖ κανείς Bridbury, *Economic Growth*, κεφάλαια 4-6. Γιά τά ἐπιτόκια, Homer, *A History of Interest Rates*, σ. 141 κ. ἑξ.

ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3

Οἱ χρηματικοί μισθοί ἑνός εἰδικευμένου τεχνίτη οἰκοδομῶν καί ἑνός ἐργάτη στή Νότια Ἀγγλία, 1264-1700

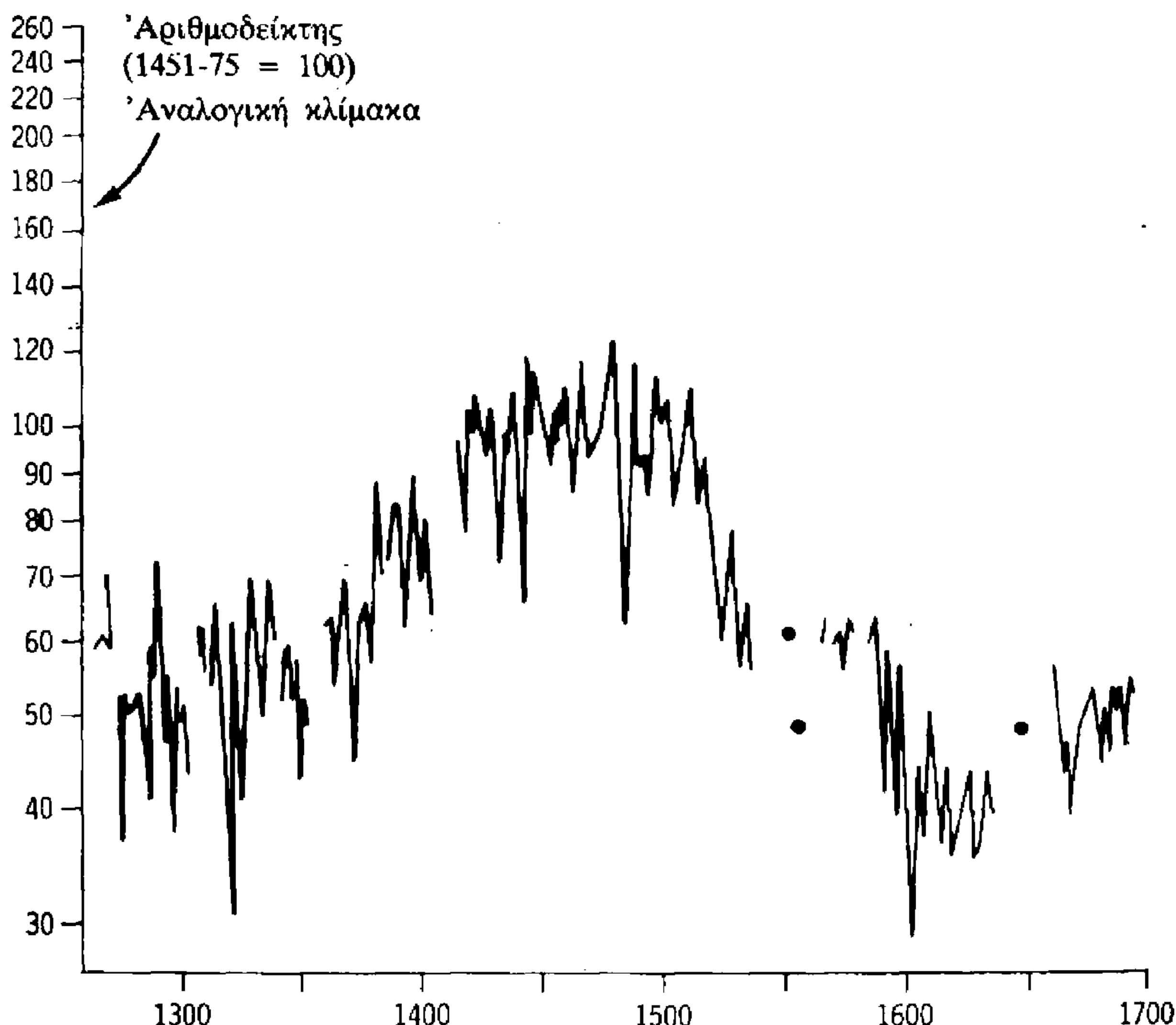

Πηγή: E.H. Phelps Brown and Sheila V. Hopkins, «Wage rates and Prices: Evidence for Population Pressure in the Sixteenth Century».

Tremblay (Γαλλία) μειώθηκαν ἀπό 500 φράγκα πού ἦταν κατά τό διάστημα 1335-1343 σέ περίπου 205 φράγκα τήν περίοδο 1368-1369. Τά ἔσοδα τοῦ Ἀββαείου τοῦ St. Denis (Γαλλία) μειώθηκαν κατά τά δύο τρίτα μεταξύ τοῦ 1342-1343 καί 1374-1375. Τά ἐνοίκια πού εἰσέπραττε ἡ μητρόπολη τοῦ Schleswig (Γερμανία) ἀνέρχονταν σέ 7.600 τόννους σιτάρι περίπου, γύρω στά 1350 καί μόνο 2.400 τόννους περίπου,

ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4

Ὁ πραγματικός μισθός ἑνός εἰδικευμένου τεχνίτη οἰκοδομῶν ὑπό τή μορφή σύνθετης μονάδας καταναλωτικῶν ἀγαθῶν, Νότια Ἀγγλία 1264-1700

Πηγή: Βλ. Σχεδιάγραμμα 3.

γύρω στά 1437.[16] Δέν γνωρίζουμε τήν πορεία πού ἀκολούθησαν τά κέρδη στούς τομεῖς τῆς διομηχανίας καί τοῦ ἐμπορίου. Τό βέβαιο εἶναι ὅτι ἡ περίοδος ἀπό τό 1350 ἕως τό 1500 μπορεῖ νά διαχωρισθεῖ καθαρά ἀπό: α) τήν περίοδο ἀπό τό 1000 ἕως τό 1250, κατά τήν ὁποία οἱ μισθοί, τά ἐνοίκια καί τά κέρδη αὐξήθηκαν καί β) τήν περίοδο μεταξύ τῶν ἐτῶν 1250-1348, ὅταν λόγω τῆς πληθυσμιακῆς πίεσης οἱ πραγματι-

16. Fourquin, *Histoire économique*, σ. 334-343.

κοί μισθοί παρέμειναν στάσιμοι ἤ μειώθηκαν, ἐνῶ τά ἐνοίκια αὐξήθηκαν.

Οἱ ἀντίθετες τάσεις πού ἐμφανίζουν κατά τό διάστημα 1350-1500 οἱ πραγματικοί μισθοί ἀπό τή μιά καί τά ἐνοίκια καί τά ἐπιτόκια ἀπό τήν ἄλλη, συμφωνοῦν μέ τήν εἰκόνα μιᾶς οἰκονομίας πού κάθε ἄλλο παρά σέ κάμψη βρισκόταν, ἀλλά στήν ὁποία ἐξωγενεῖς παράγοντες προκάλεσαν μιά ἐπίμονη σχετική ἔλλειψη ἐργατικῶν χεριῶν. Οἱ διαφορές πού σημειώθηκαν ὡς πρός τίς τάσεις τῶν ἐσόδων τῶν διαφόρων συντελεστῶν παραγωγῆς συνεπάγονταν καί διαφορετική κατανομή τοῦ εἰσοδήματος. Οἱ ἀγροτικές τάσεις βελτίωσαν τήν οἰκονομική καί κοινωνική τους θέση ὡς πρός τήν τάξη τῶν γαιοκτημόνων. Ἡ ἐξασθένηση τῶν συντεχνιῶν τῶν ἐμπόρων καί ἡ δημιουργία πολυάριθμων συντεχνιῶν τεχνιτῶν ὑποδηλώνει ὅτι καί οἱ τεχνίτες καί οἱ ἐργάτες τῶν πόλεων ἐπίσης κατάφεραν νά βελτιώσουν τήν θέση τους ὡς πρός τίς ὁμάδες τῶν ἐμπόρων ἐπιχειρηματιῶν. Τά στοιχεῖα πού διαθέτουμε γιά τήν ἱστορία τῆς κατανάλωσης ἐπιβεβαιώνουν τίς ἀπόψεις αὐτές. Τά ἀποσπάσματα πού παραθέσαμε παραπάνω ἀπό τόν Δάντη, τόν Galvano Flamma καί τόν Giovanni de Mussis ἀναφέρονται κατά κύριο λόγο στήν κατανάλωση τῶν εὔπορων τάξεων. Ἔχει ὅμως κανείς τήν σαφή αἴσθηση ὅτι στό διάστημα μεταξύ τοῦ 1350 καί 1500 κάποια ἀπό τά πράγματα αὐτά πού οἱ μοραλιστές κατά τό πρῶτο μισό τοῦ 14ου αἰώνα θεωροῦσαν εἴδη πολυτελείας καί ἐπίδειξης, διαδίδονταν σιγά-σιγά σέ μεγαλύτερα τμήματα τοῦ πληθυσμοῦ. Στίς πόλεις, τουλάχιστον, τά τζάκια, τό ἀτομικό σερβίτσιο, ἡ καρέκλα ἀντί τοῦ πάγκου καί ἡ παροχή σημαντικῶν προικῶν ἄρχισαν νά ἀποτελοῦν φαινόμενα πού συναντοῦσε κανείς ἀκόμη καί στίς κατώτερες τάξεις.

Μέχρι τά τέλη τοῦ 15ου αἰώνα, ἡ πρόοδος πού εἶχε ἐπιτευχθεῖ στή διάρκεια τῶν πέντε προηγούμενων αἰώνων ἔγινε ἐμφανής ὄχι μόνο σέ σχέση μέ τά ἐπίπεδα κατανάλωσης, ἀλλά καί σέ σχέση μέ τά ἐπίπεδα τῆς παραγωγικῆς ἐπένδυσης. Κατά τόν 11ο αἰώνα ἔπρεπε νά συνενωθοῦν ἀρκετοί κεφαλαιοκράτες ἔμποροι τῆς Βενετίας γιά νά εἶναι σέ θέση νά ἀγοράσουν μιά ἄγκυρα γιά τό ἐμπορικό τους καράβι. Τά ἀρχεῖα τοῦ Ἀββαείου τοῦ St. Bertin ἐμφανίζουν τήν κατασκευή ἑνός μύλου ὡς γεγονός ἰδιαίτερης σημασίας. Στά τέλη

τοῦ 15ου αἰώνα, ἡ ἀγορά μιᾶς ἄγκυρας δέν ἀποτελοῦσε πλέον πρόβλημα γιά τόν μεμονωμένο ἔμπορο καί ἡ κατασκευή ἑνός μύλου –πιθανά πολύ μεγαλύτερου καί πιό πολύπλοκου ἀπό αὐτούς τοῦ 11ου αἰώνα– δέν θεωροῦνταν πλέον σάν ἐξαιρετικό γεγονός. Ὁ ρυθμός, μέ τόν ὁποῖο ἡ Γαλλία κατά τήν τελευταία εἰκοσιπενταετία τοῦ 15ου αἰώνα ἐπούλωσε τά τραύματα τοῦ Ἑκατονταετοῦς Πολέμου, ἀποτελοῦσε σαφή ἔνδειξη τῆς δυναμικότητας στήν ὁποία εἶχε φθάσει ἡ εὐρωπαϊκή οἰκονομία στά τέλη τοῦ Μεσαίωνα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

Η ΑΥΓΗ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

1. ΥΠΟΑΝΑΠΤΥΚΤΗ ΕΥΡΩΠΗ Ή ΑΝΑΠΤΥΓΜΕΝΗ ΕΥΡΩΠΗ

Μετά τόν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ἐπικράτησε μεταξύ τῶν οἰκονομολόγων μιά τάση ἐνασχόλησης μέ τό ζήτημα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης καί τοῦ διαχωρισμοῦ τῶν κοινωνιῶν σέ ἀνεπτυγμένες καί ὑπανάπτυκτες. Ἡ ὑποανάπτυκτη κοινωνία συνήθως ὁρίζεται ὡς ἡ κοινωνία ἐκείνη, τῆς ὁποίας ἡ οἰκονομία χαρακτηρίζεται ἀπό ὑπο-απασχόληση τοῦ ἀνθρώπινου δυναμικοῦ καί τῶν φυσικῶν πόρων· χαμηλό πραγματικό κατά κεφαλήν εἰσόδημα σέ σύγκριση μέ τά ἐπίπεδα πού ἀπαντῶνται στίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, τόν Καναδᾶ καί τήν Δυτική Εὐρώπη καί φαινόμενα ὑποσιτισμοῦ, ἀναλφαβητισμοῦ καί ἐξάπλωσης τῶν ἀσθενειῶν. Ἐάν δεχθοῦμε τόν ὁρισμό αὐτό τῆς ὑπανάπτυξης, τότε θά πρέπει ἀναπόφευκτα νά ταυτίσουμε τήν ἀνάπτυξη μέ τήν ἐκβιομηχάνιση καί τήν ὑπανάπτυξη μέ τό προβιομηχανικό στάδιο. Μέ βάση τό κριτήριο αὐτό, ὅλες οἱ κοινωνίες πρίν τό 1750 θά πρέπει νά θεωρηθοῦν ὡς ὑπανάπτυκτες εἴτε ἐπρόκειτο γιά τούς Τουαρέγκ τῆς Ἀφρικῆς εἴτε γιά τή Φλωρεντία τῆς ἐποχῆς τῶν Μεδίκων. Μετά τήν πλήρη ὁριοθέτηση τοῦ ὁρισμοῦ του, μπορεῖ κανείς νά προβεῖ σέ ὁποιαδήποτε κρίση, ἐφόσον ἡ συλλογιστική του κυμαίνεται μέσα στά προκαθορισμένα πλαίσια, ἀλλά ἡ ἀξία ὁποιουδήποτε ὁρισμοῦ ἔγκειται στή βοήθεια πού μπορεῖ νά προσφέρει στόν ἐρευνητή. Ἡ διαπίστωση, σύμφωνα μέ τήν ὁποία, ὁλόκληρη ἡ ἀνθρωπότητα πρίν τό 1750 ζοῦσε σέ συνθῆκες ὑπανάπτυξης δέν βοηθᾶ καθόλου τήν ἀνάλυσή μας. Ὡστόσο ὁ ὅρος *ὑπανάπτυκτη* ἔχει προσλάβει κάποια συμβατική σημασία καί μπορεῖ νά ἀποβεῖ χρήσιμος, ἐφόσον ὁρισθεῖ ἐκ νέου ὄχι σάν ὅρος συνώνυμος μέ «τά κατά

κεφαλήν εἰσοδήματα πού εἶναι μικρότερα ἀπό ἐκεῖνο τῶν 'Ηνωμένων Πολιτειῶν» ἀλλά ὡς δηλωτικός, παρά τήν ὅποια ἀσάφειά του, ἐπιπέδων ἀπόδοσης κατώτερων ἀπό ἐκεῖνα τῶν ἀνεπτυγμένων κοινωνιῶν τῆς ὑπό ἐξέταση περιόδου.

'Εάν υἱοθετήσουμε τό κριτήριο αὐτό, δέν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία ὅτι ἀπό τήν πτώση τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας ὥς τίς ἀρχές τοῦ 13ου αἰώνα, ἡ Εὐρώπη ἦταν μιά ὑποανάπτυκτη περιοχή σέ σύγκριση μέ τά πιό ἀνθηρά κέντρα τῆς ἐποχῆς, εἴτε πρόκειται γιά τήν Κίνα τῆς περιόδου τῆς Δυναστείας τῶν T'ang ἤ τῶν Sung, εἴτε γιά τήν Βυζαντινή Αὐτοκρατορία κατά τή δυναστεία τῶν Μακεδόνων εἴτε γιά τήν 'Αραβική Αὐτοκρατορία τῶν 'Ομμεϋαδῶν ἤ τῶν 'Αββασιδῶν. Γιά τούς Ἄραβες, ἡ Εὐρώπη παρουσίαζε τόσο λίγο ἐνδιαφέρον, πού, ἐνῶ οἱ γεωγραφικές τους γνώσεις βελτιώνονταν συνεχῶς ἀπό τό 700 ἕως τό 1000, «οἱ γνώσεις τους γιά τήν Εὐρώπη δέν αὐξήθηκαν καθόλου». Τό ὅτι οἱ γνώσεις τῶν 'Αράβων γεωγράφων γιά τήν Εὐρώπη παρέμειναν στάσιμες δέν ὀφειλόταν σέ κάποια ἐχθρική στάση, ἀλλά κύρια στό γεγονός ὅτι ἡ Εὐρώπη τῆς ἐποχῆς «παρουσίαζε ἐλάχιστο ἐνδιαφέρον».[1] Οἱ ἐντυπώσεις πού ἀπεκόμισε κάποιος Liutprando ἀπό τήν Κρεμόνα στή διάρκεια ἑνός ταξιδιοῦ του στήν Κωνσταντινούπολη, ἤ, αἰῶνες ἀργότερα, οἱ ἐντυπώσεις τοῦ Μάρκο Πόλο ἀπό τό ταξίδι του στήν Κίνα, κυριαρχοῦνται ἀπό αἰσθήματα κατάπληξης καί θαυμασμοῦ γιά κοινωνίες πού ἦταν πολύ πιό ἐκλεπτυσμένες καί ἀνεπτυγμένες ἀπό τίς δικές τους.

'Ωστόσο, ἀπό τό ἔτος 1000, ἡ εὐρωπαϊκή οἰκονομία «ἀνορθώθηκε» καί σταδιακά κέρδισε ἔδαφος. Δέν μπορεῖ νά καθορίσει κανείς ἐπακριβῶς πότε ἡ πλάστιγγα ἄρχισε νά γέρνει πρός τή μεριά τῆς Εὐρώπης: ἐκτός ἀπ' τίς ἄλλες δυσκολίες, πρέπει κανείς νά ἔχει ὑπόψη του ὅτι οἱ τομεῖς μιᾶς κοινωνίας δέν προχωροῦν ὅλοι μέ τόν ἴδιο ρυθμό. Θά πρέπει κανείς νά ἀρκεστεῖ σέ κάποιους δεῖκτες πού μποροῦν νά ἀποτελέσουν ἀσαφῆ σημεῖα ἀναφορᾶς.

Κατά τή διάρκεια τοῦ 13ου αἰώνα, οἱ Βενετοί ἔμποροι ἀπέδειξαν ὅτι εἶχαν ἀναπτύξει τίς ἐπιχειρηματικές τους πρακτικές σέ βαθμό πολύ ἀνώτερο ἀπό τούς Βυζαντινούς καί ὅτι οἱ ἔμποροι τοῦ Βυζαντίου ἔπρεπε νά ὑποχωρήσουν μπροστά

1. Ashtor, *Che cosa sapevano i geografi arabi dell' Europa occidentale?*

στήν ὁρμητικότητα τῶν νέων τους ἀνταγωνιστῶν.[2] Ἐπιπλέον, ἀπό τή σύνθεση τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου μεταξύ Ἀνατολῆς καί Δύσης, διαφαίνεται ὅτι ὁ 13ος καί 14ος αἰώνας ἀποτέλεσαν τήν περίοδο ἐκείνη κατά τήν ὁποία γίνεται πλέον ἐμφανής ἡ ὑπεροχή τῆς Εὐρώπης. Κατά τόν 12ο αἰώνα, οἱ ἐξαγωγές τῆς Δύσης στήν Ἀνατολή ἀποτελοῦνταν κατά κύριο λόγο ἀπό πρῶτες ὕλες (σίδηρο, ξυλεία καί πίσσα) καί σκλάβους, ἐνῶ οἱ εἰσαγωγές τους ἀποτελοῦνταν ἀπό κατεργασμένα προϊόντα καί πρῶτες ὕλες. Ἡ Ἐγγύς Ἀνατολή διέθετε τήν ἐποχή ἐκείνη ἀκμάζουσες μονάδες παραγωγῆς χάρτου, σάπωνος καί ὑφασμάτων. Ὥς τόν 13ο αἰώνα, ἡ κατάσταση εἶχε ριζικά μεταβληθεῖ. Κατά τό δεύτερο μισό τοῦ 13ου αἰώνα, ἡ βυζαντινή αὐλή πού ὥς τότε ἔκανε χρήση χαρτιοῦ πού εἰσαγόταν ἀπό τίς ἀραβικές χῶρες, ἄρχισε νά προμηθεύεται χαρτί ἀπό τήν Ἰταλία· ὥς τά μέσα τοῦ 14ου αἰώνα οἱ σάπωνες καί τά ὑφάσματα τῆς Συρίας καί τῆς Αἰγύπτου δέν ἦταν πλέον σέ θέση νά συγκριθοῦν μέ τά ἀντίστοιχα δυτικά προϊόντα. Σαπούνια, χαρτί καί, ἰδιαίτερα, ὑφάσματα ἐξάγονταν πλέον σέ ὁλοένα καί μεγαλύτερες ποσότητες ἀπό τή Δύση στήν Ἀνατολή.[3]

Ἕνας ἀπό τούς κυριότερους λόγους τῆς ἐπιτυχίας τῶν Εὐρωπαίων, τουλάχιστον στούς τομεῖς τῆς χαρτοποιίας καί τῆς ὑφαντουργίας, ἦταν ἡ μηχανοποίηση στήν παραγωγική διαδικασία μέ τήν υἱοθέτηση τοῦ νερόμυλου – μεταλλαγή πού οἱ Ἄραβες ἀπέτυχαν νά ἐπιτελέσουν. Σύμφωνα μέ τόν Al-Makrīzī τά εὐρωπαϊκῆς προέλευσης ὑφάσματα συχνά ἦταν ὑποδεέστερα ἀπό τά κατά παράδοση ἐκλεπτυσμένα ὑφάσματα τῆς Ἀνατολῆς, ἀλλά τό κόστος ἦταν πολύ μικρότερο, σέ βαθμό πού ἀκόμη καί οἱ ἀνώτερες τάξεις ἄρχισαν νά κάνουν χρήση ἐνδυμάτων πού ἦταν κατασκευασμένα ἀπό ὑφάσματα τῆς Δύσης.

Τόν 15ο αἰώνα, εἶχε ἤδη ἀρχίσει τό δυτικό γυαλί νά ἐξάγεται σέ μεγάλες ποσότητες στήν Ἐγγύς Ἀνατολή καί ἕνα εὔστοχο παράδειγμα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ «καπιταλιστικοῦ» πνεύματος, πού παρέμενε ἀνεπηρέαστο ἀπό προκαταλήψεις ἀποτε-

2. Andreades, *The Economic Life of the Byzantine Empire*.

3. Γιά τά ὅσα προηγοῦνται βλ. Ashtor, *Observations on Venetian Trade*· Ashtor, *Levantine Sugar Industry*· Ashtor, *Aspetti della espansione italiana*· Irigoin, *Les Débuts de l' emploi du papier à Byzance*.

λεῖ τό γεγονός ὅτι οἱ Βενετοί κατασκεύαζαν λάμπες γιά τά τεμένη τῆς Ἐγγύς Ἀνατολῆς, πού ἦταν διακοσμημένα ὄχι μόνο μέ σχέδια λουλουδιῶν, σύμφωνα μέ τίς δυτικές προτιμήσεις, ἀλλά καί μέ ἱερά ἀποσπάσματα τοῦ Κορανίου.[4]

Τό καλοκαίρι τοῦ 1338, στό φορτίο μιᾶς γαλέρας πού ἀπέπλεε ἀπό τή Βενετία μέ προορισμό τήν Ἀνατολή, περιλαμβανόταν καί ἕνα μηχανικό ὡρολόγιο,[5] γεγονός πού συμβολίζει τήν ἔναρξη τῶν ἐξαγωγῶν μηχανημάτων καί τήν ἀπαρχή τῆς τεχνολογικῆς ὑπεροχῆς τῆς Δύσης. Στά τέλη τοῦ 15ου αἰώνα, μερικοί Βυζαντινοί συγγραφεῖς, ὅπως ὁ Δημήτριος ὁ Κυδώνης, παραδέχθηκαν γιά πρώτη φορά ὅτι οἱ Δυτικοί δέν ἦταν καί τόσο πρωτόγονοι καί βάρβαροι, ὅπως παραδοσιακά θεωροῦνταν ἀπό τούς Βυζαντινούς.[6] Λίγες δεκαετίες ἀργότερα, ὁ Βυζαντινός Ἐπίσκοπος Βησσαρίων ἔγραψε στόν Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, προτρέποντάς τον νά στείλει νέους Ἕλληνες στήν Ἰταλία γιά νά ἐκπαιδευθοῦν καί νά ἐπωφεληθοῦν από τίς δυτικές προόδους στούς τομεῖς τῆς μηχανικῆς, τῆς σιδηρουργίας καί τῆς κατασκευῆς ὅπλων.[7] Λίγο μετά τήν ἄφιξη τῶν πορτογαλικῶν πλοίων στήν Καντώνα τό 1517, ὁ ἀξιωματοῦχος καί μελετητής Wang Hong ἔγραψε ὅτι «οἱ δυτικοί εἶναι ἰδιαίτερα ἐπικίνδυνοι λόγω τοῦ ὁπλισμοῦ τους. Κανένα ὅπλο ἀπό ὅσα κατασκευάσθηκαν ἀπό τά χρόνια τῆς βαθύτερης ἀρχαιότητας, δέν ξεπερνᾶ τά πυροβόλα τους».[8]

Ὥς τίς ἀρχές τοῦ 16ου αἰώνα, ἡ κατάσταση, πού εἶχε διαμορφωθεῖ κατά τούς πέντε προηγούμενους αἰῶνες, εἶχε ἐντελῶς ἀντιστραφεῖ: ἡ Δυτική Εὐρώπη εἶχε γίνει πλέον ἡ πιό ἀνεπτυγμένη περιοχή τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ὅπως ἔγραφε ὁ Lynn White «Ἡ Εὐρώπη πού κατέκτησε τήν παγκόσμια κυριαρχία γύρω στά 1500, χαρακτηριζόταν ἀπό μιά βιομηχανική ἱκανότητα καί ἐπιδεξιότητα κατά πολύ ἀνώτερη ἀπό

4. Charleston, *The Import of Venetian Glass into the Near East.*

5. Lopez, *Venezia*, σ. 53-59.

6. Sevcenko, *The Decline of Byzantium*, σ. 176 κ. ἑξ. καί Geanakoplos, *A Byzantine Look at the Renaissance*, σ. 157-162.

7. Lambros, *Ipomnima tou Kardinaliou Vissarionos*, σ. 15-27 καί Keller, *A Byzantine Admirer of Western Progress*, σ. 343-348.

8. Cipolla, *Guns and Sails*, σ. 89. Γιά μία ἀνάλυση τῆς «σχετικῆς παρακμῆς» τῆς Κίνας, στόν τομέα τῆς τεχνολογίας κατά τόν 14ο αἰώνα καί μετά, σέ σχέση μέ τήν Εὐρώπη, βλ. Elvin, *The Patterns of the Chinese Past*, σ. 177-178 καί Κεφάλαιο 14.

αὐτήν πού διέθετε ὁποιοσδήποτε ἀσιατικός πολιτισμός –χωρίς νά γίνεται λόγος γιά τήν 'Αφρική ἤ τήν 'Αμερική– μέ τόν ὁποῖο ἐρχόταν σέ σύγκρουση».[9]

2. Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΔΙΕΙΣΔΥΣΗ

Οἱ πιό ἐντυπωσιακές συνέπειες τῆς κυριαρχίας πού ἀπέκτησε ἡ Εὐρώπη στόν τεχνολογικό τομέα ἦταν οἱ γεωγραφικές ἐξερευνήσεις καί ἡ συνακόλουθη οἰκονομική, στρατιωτική καί πολιτική διεύρυνση τῆς Εὐρώπης. Στό διάστημα μεταξύ τοῦ 11ου καί τοῦ 15ου αἰώνα, ἡ Εὐρώπη ἐπέδειξε ἐκπληκτική μαχητικότητα στό οἰκονομικό πεδίο, ἀλλά ὡς πρός τό πολιτικό καί τό στρατιωτικό ἐπίπεδο παρέμεινε στό ἔλεος τοῦ κάθε πιθανοῦ εἰσβολέα. Ἡ περίπτωση τῶν Σταυροφοριῶν δέν πρέπει νά μᾶς ξεγελᾶ. Οἱ ἐπιτυχίες πού σημειώθηκαν κατά τά πρῶτα στάδια τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπίθεσης ὀφείλονταν κατά κύριο λόγο στό στοιχεῖο τοῦ αἰφνιδιασμοῦ καί στήν προσωρινή ἐξασθένηση καί ἀποδιοργάνωση τοῦ ἀραβικοῦ κόσμου. Ὅπως εἶπε ὁ Grousset, ἦταν «ἡ νίκη τῆς φραγκικῆς μοναρχίας ἐπί τῆς μουσουλμανικῆς ἀναρχίας». Ὅμως οἱ δυνάμεις τοῦ 'Ισλάμ ἀναδιοργανώθηκαν καί οἱ Εὐρωπαῖοι ὑποχρεώθηκαν νά ὑποχωρήσουν.

Ἡ καταστροφή στό Wahlstatt (1241) ἀπέδειξε ὅτι ἡ Εὐρώπη δέν ἦταν ἀπό στρατιωτική σκοπιά σέ θέση νά ἀντισταθεῖ στήν μογγολική ἐπιδρομή. Ἡ διάσωσή της ἀπό μιά βέβαιη εἰσβολή, ὀφείλεται στό θάνατο τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν Μογγόλων Ogödäi (Δεκέμβριος τοῦ 1241) καί στό γεγονός ὅτι ἡ δυναστεία τῶν Khan ἐνδιαφέρονταν περισσότερο γιά τήν 'Ανατολή παρά γιά τή Δύση. Τόν αἰώνα πού ἀκολούθησε, ἡ συντριβή τῶν Χριστιανῶν στήν Νικόπολη (1396), ἔδειξε γιά μιά ἀκόμη φορά τήν στρατιωτική ἀδυναμία τῶν Εὐρωπαίων νά ἀντιμετωπίσουν τούς εἰσβολεῖς ἀπό τήν 'Ανατολή. Ἡ Εὐρώπη διασώθηκε ἄλλη μιά φορά χάρη στίς εὐνοϊκές συγκυρίες. Ὁ Βαγιαζήτ ὁ Κατακτητής συγκρούσθηκε μέ τούς Μογγόλους τοῦ Ταμερλάνου καί ἡ μιά πιθανή ἀπειλή ἐξουδετέρωσε τήν ἄλλη.

Ὅσο ὅμως καί ἄν ἐξωτερικές περιστάσεις διέσωσαν τήν

9. White, *Expansion of Technology*, σ. 157.

Εὐρώπη ἀπό ὁλοκληρωτική καταστροφή, ἡ χρόνια ἀδυναμία της ὁδήγησε στή σταδιακή κατάκτηση ἀπό τούς ἐχθρούς της τῶν ἀνατολικῶν της ἐδαφῶν. Ἡ τουρκική προέλαση συνεχίστηκε ἀκάθεκτη, καταλαμβάνοντας τά ἀκραῖα σημεῖα της τό ἕνα μετά τό ἄλλο. Στίς 29 Μαΐου τοῦ 1453, ἔπεσε ἡ Κωνσταντινούπολη. «Γεγονός φοβερό γιά νά τό περιγράψει κανείς καί βαθύτατα θλιβερό γιά ὅσους διατηροῦν μέσα τους τήν παραμικρή φλόγα ἀνθρωπιᾶς καί χριστιανοσύνης», ἔγραφε ὁ ἐπίσκοπος Βησσαρίων στό Δόγη τῆς Βενετίας.

Μετά τήν πτώση τῆς Κωνσταντινούπολης ἡ κατάσταση στήν Εὐρώπη σταδιακά χειροτέρευε. Ἡ Βόρεια Σερβία καταλήφθηκε τό 1459· ἡ Βοσνία καί ἡ Ἐρζεγοβίνη τό 1463-1466· τό Μαυροβούνιο καί ἡ Ἀλβανία τό 1470. «Δέν διαφαίνεται τίποτα καλό στόν ὁρίζοντα», ἔγραφε ὁ Πάπας Πίος ὁ Β΄.

Ὡστόσο καί ἐνῶ οἱ Τοῦρκοι φαίνονταν ἕτοιμοι νά καταφέρουν καίριο πλῆγμα στήν καρδιά τῆς Εὐρώπης, σημειώθηκαν αἰφνίδιες καί ἐπαναστατικές ἀλλαγές. Ὑπερκεράζοντας τόν ἀποκλεισμό τῶν Τούρκων, κάποιες χῶρες τῆς Εὐρώπης ἐξαπέλυσαν ἀλλεπάλληλα κύματα ἐπιθέσεων στούς ὠκεανούς. Ἡ προέλασή τους ἦταν τόσο ὁρμητική ὅσο καί ἀναπάντεχη. Σέ διάστημα λίγο μεγαλύτερο ἀπό ἕναν αἰώνα, πρῶτα οἱ Πορτογάλοι καί οἱ Ἱσπανοί καί στή συνέχεια οἱ Ὁλλανδοί καί οἱ Ἄγγλοι ἔθεσαν τίς βάσεις τῆς παγκόσμιας εὐρωπαϊκῆς κυριαρχίας.

Τά ποντοπόρα καί ἐξοπλισμένα μέ βαρειά πυροβόλα πλοῖα, πού τελειοποιήθηκαν στίς Ἀτλαντικές ἀκτές τῆς Εὐρώπης, κατά τή διάρκεια τοῦ 15ου, 16ου καί 17ου αἰώνα, δημιούργησαν τίς προϋποθέσεις τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐποποιίας. Ὅπου καί ὁπότε ἔκαναν τήν ἐμφάνισή τους τά ἐξοπλισμένα ἱστιοφόρα τῶν Εὐρωπαίων, δέν ὑπῆρχε καμιά δύναμη ἱκανή νά τούς ἀντισταθεῖ. Στά 1513 ὁ μεγάλος Πορτογάλος θαλασσοπόρος Albuquerque ἔγραφε μέ ὑπερηφάνεια στόν βασιλιά του: «στό ἄκουσμα τῆς ἐπικείμενης ἄφιξής μας, τά πλοῖα τῶν ἰθαγενῶν χάνονταν ἀπό προσώπου γῆς καί ἀκόμη καί τά θαλασσοπούλια ἔπαυαν νά διαγράφουν κύκλους πάνω ἀπό τό νερό». Τό ὕφος του ἦταν ρητορικό, ὅμως ἡ οὐσία τῶν λόγων του ἀνταποκρινόταν στήν ἀλήθεια. Μέσα σέ δεκαπέντε χρόνια ἀπό τό πρῶτο τους ταξίδι στίς ἰνδικές θάλασσες, οἱ Πορτογά-

λοι εἶχαν καταφέρει νά ἐξαλείψουν ὁριστικά τήν ναυσιπλοΐα τῶν Ἀράβων.[10]

Στό διάστημα πού οἱ λαοί τῶν Ἀτλαντικῶν ἀκτῶν τῆς Εὐρώπης ἑδραίωναν τήν ὑπερπόντια κυριαρχία τους, ἐκδηλώθηκε καί ἡ προέλαση τῆς εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας στίς στέππες τῆς Ἀνατολῆς, ἀλλά καί νότια ἐναντίον τῶν Τούρκων. Ἡ ἐπιτυχία τοῦ ρωσικοῦ ἐγχειρήματος ἦταν καί αὐτή ἀποτέλεσμα τῆς τεχνολογικῆς ὑπεροχῆς τῆς Εὐρώπης. Ὅπως ἔγραφε ὁ G.H. Hudson σέ σχέση μέ τήν ρωσική ἐπίθεση κατά τῶν κοζακικῶν ὀρδῶν:

> «Ἡ κατάρρευση τῆς δύναμης τῶν νομάδων ὕστερα ἀπό μιά τόσο ἀσθενή ἀντίσταση, ἀφοῦ εἶχαν ἐπανειλημμένα ἐπηρεάσει τήν πορεία τῆς ἱστορίας μέ τήν στρατιωτική τους ἰσχύ, δέν θά πρέπει νά ἀποδοθεῖ σέ κάποιον ἐκφυλισμό τῶν ἴδιων τῶν νομάδων, ἀλλά στήν ἐξέλιξη τῆς πολεμικῆς τέχνης σε ἐπίπεδο πέρα ἀπό αὐτό πού ἐπέτρεπε ἡ ἱκανότητα προσαρμογῆς τους. Οἱ Τάταροι τοῦ 17ου καί 18ου αἰώνα δέν εἶχαν ἀπωλέσει καμιά ἀπό τίς ἀρετές ἐκεῖνες πού ἔκαναν τίς στρατιές τοῦ Ἀττίλα καί τοῦ Baian, τοῦ Τζένγκις Χάν καί τοῦ Ταμερλάνου τόν τρόμο τῶν ἐχθρῶν τους. Ἡ αὐξανόμενη χρήση τοῦ πυροβολικοῦ καί τῶν μουσκετοφόρων σωμάτων στή μάχη ἀποδείχθηκε μοιραία γιά μιά δύναμη πού βασιζόταν στό ἱππικό καί δέν διέθετε τά οἰκονομικά μέσα γιά ἐξοπλισμό νέου τύπου».[11]

Ἡ εὐρωπαϊκή προέλαση πρός ἀνατολάς ἐκτυλίχθηκε μέ ρυθμούς βραδύτερους σέ σύγκριση μέ τήν ὑπερπόντια διείσδυση τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν πού βρίσκονταν πρός τήν πλευρά τοῦ Ἀτλαντικοῦ καί ἡ καθυστέρηση αὐτή κύρια ὀφειλόταν στό γεγονός ὅτι ἡ τεχνολογική ὑπεροχή τῶν Εὐρωπαίων δέν ἦταν τόσο ἐμφανής στήν ξηρά ὅσο στή θάλασσα. Στίς ἀνοιχτές θάλασσες, ὁ συνδυασμός τῆς ἐκμετάλλευσης τῆς δύναμης τοῦ ἀνέμου καί τοῦ πυρός ἦταν ἀρκετός γιά νά κάνει ἀκόμη καί τό μικρότερο τσοῦρμο ἀήττητο. Στήν ξηρά ὅμως, οἱ Ἀσιάτες μποροῦν νά ἀντιπαραθέσουν στήν τεχνολογική ὑπεροχή, τήν

10. Γιά τό θέμα αὐτό βλ.. Cipolla, *Guns and Sails*, σ. 15-18 καί σ. 137.
11. Hudson, *Europe and China*, σ. 268.

ὑπεροχή τῶν ἀριθμῶν. Ἡ εὐρωπαϊκή διείσδυση στήν Ἀνατολή ἀπέκτησε ὁρμητικότητα μόνο μετά τά μέσα τοῦ 17ου αἰώνα, ὅταν ἡ ἐξέλιξη τῆς εὐρωπαϊκῆς τεχνολογίας ἐπέτρεπε τήν κατασκευή περισσότερο εὐέλικτων καί ταχυβόλων ὅπλων. Ἡ τεχνολογική ἀπόσταση, πού συνεχῶς διευρυνόταν, ἐξουδετέρωσε τήν ὑπεροχή τῶν ἀριθμῶν καί οἱ μάζες τῆς Ἀνατολῆς ὑπέστησαν ἀλλεπάλληλες ἧττες.

Ἡ ἀστραπιαία ὑπερπόντια διείσδυση τῶν Εὐρωπαίων προκάλεσε τεράστιες οἰκονομικές ἐπιπτώσεις. Μιά ἀπό τίς σημαντικότερες ἦταν ἡ ἀνακάλυψη στό Μεξικό καί στό Περού πλούσιων κοιτασμάτων χρυσοῦ καί ἰδιαίτερα ἀργύρου. Γιά ἕναν καί πλέον αἰώνα, οἱ θρυλικές ἱσπανικές *Flotas de India* μετέφεραν ἀμύθητους θησαυρούς στήν Εὐρώπη. Οἱ ἐκτιμήσεις τοῦ E.J. Hamilton, ἄν καί θεωροῦνται σήμερα λιγότερο

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Πιθανές εἰσαγωγές ποσοτήτων χρυσοῦ καί ἀργύρου στήν Ἱσπανία ἀπό τήν Ἀμερική, 1503-1650[1] *(σέ χιλιόγραμμα)*

Περίοδος	Ἄργυρος	Χρυσός
1503-1510		4.965
1511-1520		9.153
1521-1530	149	4.889
1531-1540	86.194	14.466
1541-1550	177.573	24.957
1551-1560	303.121	42.620
1561-1570	942.859	11.531
1571-1580	1.118.592	9.429
1581-1590	2.103.028	12.102
1591-1600	2.707.627	19.451
1601-1610	2.213.631	11.764
1611-1620	2.192.256	8.856
1621-1630	2.145.339	3.890
1631-1640	1.396.760	1.240
1641-1650	1.056.431	1.549

1. Ἕνα χιλιόγραμμο = 2,2046 pounds

Πηγή: Hamilton, *American Treasure*, σ. 42.

ἀξιόπιστες ἀπ' ὅ,τι κατά τό παρελθόν, ἐν τούτοις μᾶς παρέχουν κάποια δυνατότητα προσέγγισης τῶν ὑπό ἐξέταση μεγεθῶν.

Ἕνα ποσοστό ἀπό τά μέταλλα, πιθανά περισσότερο ἀπό 20 τοῖς ἑκατό μεταφέρονταν πίσω στήν πατρίδα ὡς εἰσόδημα τοῦ Στέμματος[12] καί ὅπου, λόγω τῆς ἔμμονης προσήλωσης ἡγεμόνων ὅπως τῶν Ἱσπανῶν στήν ἰδέα τῶν Σταυροφοριῶν, μέρος τοῦ θησαυροῦ μετατρεπόταν σέ ἐνεργό ζήτηση γιά στρατιωτικές ὑπηρεσίες, ὁπλισμό καί πολεμοφόδια. Ἕνα μέρος ἀπό τό ὑπόλοιπο 80 τοῖς ἑκατό τοῦ θησαυροῦ μεταφερόνταν στήν Ἱσπανία ἀπό τούς *Κονκισταδόρες* πού ἐπέστρεφαν· ὡστόσο τό μεγαλύτερο μέρος τῶν λαφύρων μετατρέπονταν σέ ἐνεργό ζήτηση γιά καταναλωτικά καί κεφαλαιουχικά προϊόντα –ὑφάσματα, κρασί, ὅπλα, ἔπιπλα, ἐργαλεῖα διαφόρων εἰδῶν, κοσμήματα καί οὕτω καθεξῆς– καθώς ἐπίσης καί γιά ὑπηρεσίες πού σχετίζονταν μέ τήν ἐμπορία καί μεταφορά τῶν ἐν λόγω προϊόντων στήν Ἀμερική.

Ἡ ζήτηση αὐτή σέ συνδυασμό μέ τά συνακόλουθα πολλαπλάσιά της (δηλαδή τήν ἀλληλουχία τῶν δαπανῶν πού προκλήθηκε ἀπό τήν ἀρχική τους αὔξηση) συνέπεσε συμπτωματικά μέ τήν γενική αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ, πού συντελέστηκε στήν Εὐρώπη καθ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ 16ου αἰώνα. Στό βαθμό πού ἡ προσφορά ἦταν ἐλαστική, ἡ αὔξηση τῆς ζήτησης προκάλεσε αὔξηση τῆς παραγωγῆς, ἀλλά στόν βαθμό πού κάποιοι ἐγγενεῖς περιοριστικοί παράγοντες τοῦ παραγωγικοῦ συστήματος –εἰδικότερα στόν τομέα τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς– ἔθεταν ὅρια στήν αὔξηση τοῦ ὄγκου τῆς παραγωγῆς, ἡ αὔξηση τῆς ζήτησης εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τήν αὔξηση τῶν τιμῶν. Ἡ περίοδος ἀπό τό 1500 ἕως τό 1620 ἔχει ἐπονομασθεῖ ἀπό τούς οἰκονομικούς ἱστορικούς –κάπως ὑπερβολικά– ὡς ἡ ἐποχή τῆς «ἐπανάστασης τῶν Τιμῶν». Γενικά, πιστεύεται ὅτι κατά τό διάστημα μεταξύ τοῦ 1500 καί τοῦ 1620, οἱ τιμές σέ διάφορες εὐρωπαϊκές χῶρες σημείωσαν αὔξηση τῆς τάξης τοῦ 300 ἕως 400 τοῖς ἑκατό κατά μέσο ὅρο. Διαπιστώσεις τοῦ εἴδους αὐτοῦ, πέρα ἀπό τίς ἐντυπώσεις πού δημιουργοῦν, εἶναι ἐλάχιστα διαφωτιστικές. Ὁ ὅρος «μέσο γενικό ἐπίπεδο τῶν τιμῶν» δέν ἀποτελεῖ παρά μιά ἐξαιρετικά ἀσαφή καί

12. Brading and Cross, *Colonial Silver Mining*, σ. 560 κ. ἑξ.

ἀφηρημένη ἔννοια· ὁ μέσος γενικός δείκτης τῶν τιμῶν παραλλάσσει ἀνάλογα μέ τίς ὁμάδες τῶν τιμῶν πού ἐξετάζονται καί τόν συντελεστή σταθμίσεως πού υἱοθετεῖται. Ὁ Πίνακας 7 ἀποτελεῖ σαφή ἔνδειξη τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ τιμές τῶν διαφόρων ὑπό διακίνηση προϊόντων μιᾶς συγκεκριμένης ἀγορᾶς εἶναι δυνατόν νά μήν κινηθοῦν πρός τήν ἴδια κατεύθυνση. Ἡ ἀσυμφωνία πού χαρακτηρίζει τήν συμπεριφορά τῶν διαφόρων ὁμάδων τῶν τιμῶν μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ εἴτε σέ ἀλλαγές τῆς δομῆς τῆς ζήτησης, εἴτε στήν παρουσία (ἤ καί ἀπουσία) περιοριστικῶν παραγόντων τοῦ συστήματος παραγωγῆς ἤ καί στά δυό.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Ποσοστό αὔξησης τῶν τιμῶν ἐπιλεγμένων ὁμάδων ἐμπορευμάτων στήν Παβία (Ἰταλία), 1548-1580

Ἐμπορεύματα	Πρῶτες ὕλες καί ἡμικατεργασμένα προϊόντα (α)	Ἕτοιμα πρός πώληση προϊόντα (β)	Μέσος σταθμικός ὅρος γιά (α) καί (β) (γ)
Εἴδη ἔνδυσης & ὑφάσματα	31	58	50
Εἴδη διατροφῆς			86
Μεταλλουργικά, ὀρυκτά καί Χημικά προϊόντα	87	57	81
Δέρματα & προϊόντα δέρματος			18
Μπαχαρικά, Φάρμακα & Χρωστικά			43
Διάφορα			16
Σύνολο	45	58	65

Πηγή: Zanetti, *Rivoluzione dei prezzi*, σ. 13.

Ἡ αὔξηση τῆς ρευστότητας εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τήν πτώση τῶν ἐπιτοκίων, τουλάχιστον σέ κάποια ἀπό τά κυριότερα οἰκονομικά κέντρα. Στίς ἀρχές τοῦ 17ου αἰώνα, στήν Γένοβα, τά ἐπιτόκια τῶν φερέγγυων κυβερνητικῶν ὁμολογιῶν, εἶχαν μειωθεῖ σέ 1,5 τοῖς ἑκατό καί στό Ἄμστερνταμ, κατά τό δεύτερο μισό τοῦ 17ου αἰώνα, μποροῦσε κανείς νά συνάψει

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

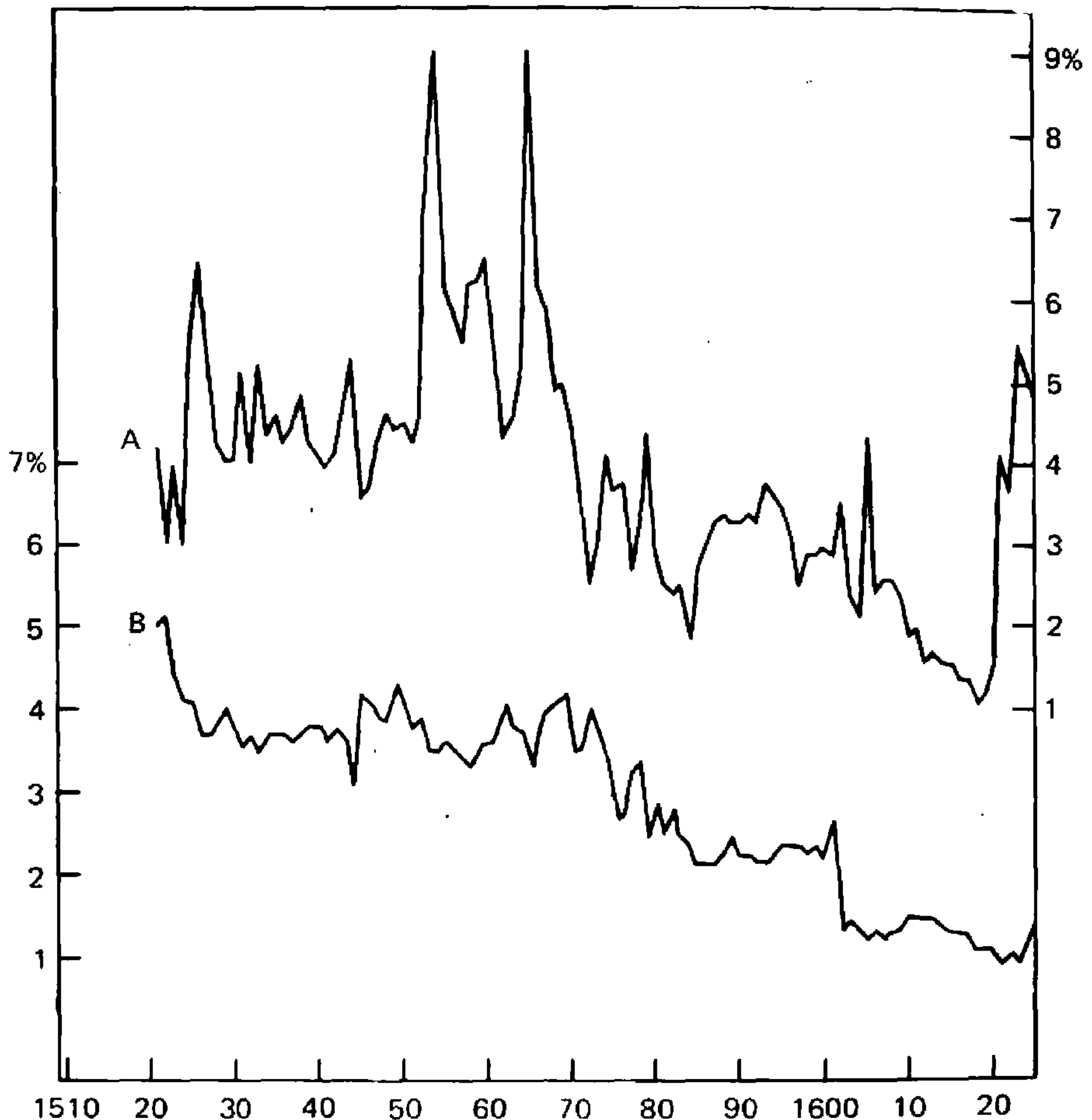
'Επιτόκια (Α) καί προεξοφλητικά ἐπιτόκια (Β) ὁμολογιῶν ἔκδοσης τῆς Τράπεζας τοῦ St. Giorgio, τῆς Γένοβας ('Ιταλία), 1522-1620

Χρόνος	Α %	Β %	Χρόνος	Α %	Β %	Χρόνος	Α %	Β %
1522	4,2	5,0	1555	9,0	3,5	1588	3,3	2,2
1523	3,0	5,1	1556	6,2	3,6	1589	3,4	2,3
1524	4,0	4,4	1557	5,9	3,5	1590	3,3	2,5
1525	2,9	4,1	1558	5,5	3,4	1591	3,3	2,3
1526	5,5	4,1	1559	6,2	3,3	1592	3,4	2,3
1527	6,5	3,7	1560	6,2	3,6	1593	3,3	2,2
1528	5,2	3,7	1561	6,5	3,6	1594	3,8	2,2
1529	4,2	3,8	1562	5,6	3,6	1595	3,7	2,3
1530	4,0	4,0	1563	4,3	4,1	1596	3,5	2,4
1531	4,0	3,8	1564	4,6	3,8	1597	3,1	2,4
1532	5,1	3,5	1565	7,3	3,8	1598	2,5	2,4
1533	4,0	3,7	1566	9,0	3,3	1599	2,9	2,3
1534	5,2	3,5	1567	6,2	3,8	1600	2,9	2,4
1535	4,3	3,7	1568	5,9	4,0	1601	3,0	2,3
1536	4,6	3,7	1569	4,9	4,1	1602	2,9	2,7
1537	4,2	3,7	1570	5,0	4,2	1603	3,6	1,4
1538	4,4	3,6	1571	4,4	3,5	1604	2,4	1,5
1539	4,8	3,7	1572	3,6	3,6	1605	2,1	1,4
1540	4,2	3,8	1573	2,5	4,1	1606	4,4	1,3
1541	4,0	3,8	1574	3,0	3,8	1607	2,4	1,4
1542	3,9	3,6	1575	4,2	3,5	1608	2,6	1,3
1543	4,1	3,8	1576	3,7	2,7	1609	2,6	1,4
1544	4,6	3,7	1577	3,8	2,7	1610	2,4	1,4
1545	5,3	3,1	1578	2,7	3,3	1611	1,9	1,6
1546	3,6	4,2	1579	3,3	3,4	1612	2,0	1,6
1547	3,7	4,1	1580	4,4	2,5	1613	1,6	1,6
1548	4,3	3,9	1581	2,9	2,9	1614	1,7	1,6
1549	4,6	3,8	1582	2,5	2,5	1615	1,6	1,5
1550	4,4	4,3	1583	2,4	2,9	1616	1,6	1,4
1551	4,5	4,1	1584	2,5	2,5	1617	1,4	1,4
1552	4,3	3,8	1585	1,9	2,4	1618	1,4	1,4
1553	4,6	3,9	1586	2,7	2,2	1619	1,1	1,2
1554	7,3	3,5	1587	3,0	2,2	1620	1,2	1,2

Πηγή: Cipolla, *Nota sulla storia del saggio di interesse.*

ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5

Ἐπιτόκια (Α) καί προεξοφλητικά ἐπιτόκια (Β) ὁμολογιῶν ἔκδοσης τῆς Τράπεζας τοῦ St. Giorgio τῆς Γένοβας (Ἰταλία) 1522-1620

δάνεια μέ ἐπιτόκιο ἴσο πρός 3 τοῖς ἑκατό.[13]

Ὁ Πίνακας 8 καί τό Σχεδιάγραμμα 5, ἀπεικονίζουν τήν πτωτική τάση τῶν ἐπιτοκίων στήν Γένοβα. Ἦταν ἴσως ἡ πρώτη φορά στήν παγκόσμια ἱστορία πού τό κεφάλαιο προσφερόταν σέ τόσο χαμηλή τιμή.

Ὁ χρυσός καί ὁ ἄργυρος γίνονταν δεκτοί σέ ὅλα τά μέρη

13. Cipolla, *Saggio di interesse*· Barbour, *Capitalisme*, σ. 85 κ. ἑξ.· Homer, *Interest Rates*, σ. 128.

τοῦ κόσμου ὡς μέσα πληρωμῆς καί διεθνῶν συναλλαγῶν. Ἡ αὔξηση τῆς προσφορᾶς τῶν πολυτίμων μετάλλων συνεπαγόταν μεγαλύτερη ρευστότητα διεθνῶς καί εὐνοοῦσε τήν ἀνάπτυξη τῶν διεθνῶν ἀνταλλαγῶν. Τά ἀποτελέσματα αὐτά ἔγιναν περισσότερο ἐμφανῆ στό ἐμπόριο μέ τήν Ἀνατολή.

Στό διάστημα πού ἐπακολούθησε ἀπό τήν ἐγκαθίδρυση ἄμεσων σχέσεων μέ τήν Ἄπω Ἀνατολή, ἡ Εὐρώπη ἀντιμετώπισε ἕνα ὀξύτατο οἰκονομικό πρόβλημα λόγω τοῦ χρόνια παθητικοῦ ἐμπορικοῦ της ἰσοζυγίου. Οἱ Εὐρωπαῖοι διαπίστωσαν ὅτι τά προϊόντα τῆς Ἀνατολῆς εἶχαν περάσει στή Δύση,[14] ἀλλά κανένα εὐρωπαϊκό προϊόν δέν κατάφερε νά δημιουργήσει ἀντίστοιχες εὐκαιρίες διάθεσής του στήν Ἀνατολή.

Μέ τίς ἰσχυρές γαλέρες τους, οἱ Εὐρωπαῖοι κατέστρεψαν σχεδόν ὁλοκληρωτικά τό μουσουλμανικό ναυτιλιακό ἐμπόριο στόν Ἰνδικό ὠκεανό καί ἑδραίωσαν τήν κυριαρχία τους στά πελάγη. Ἀντικατέστησαν τούς παραδοσιακούς ἐμπόρους καί ἐξασφάλισαν τόν ἔλεγχο μεγάλου ποσοστοῦ τοῦ ἐνδο-ασιατικοῦ ἐμπορίου. Μέσω τῆς μεταφορᾶς χαλκοῦ ἀπό τήν Ἰαπωνία στήν Κίνα καί τήν Ἰνδία, μπαχαρικῶν ἀπό τίς Νήσους Spice στήν Ἰνδία καί τήν Κίνα, ἰνδικῶν βαμβακερῶν ὑφασμάτων στήν νοτιο-ανατολική Ἀσία καί περσικῶν χαλιῶν στήν Ἰνδία, οἱ Εὐρωπαῖοι ἀπεκόμισαν ὑψηλά κέρδη μέ τά ὁποῖα καί πλήρωσαν μέρος τῶν εἰσαγωγῶν τους ἀπό τήν Ἀσία. Οἱ Ὁλλανδοί, στούς ὁποίους ἐπιτράπηκε νά ἐξακολουθήσουν νά ἐμπορεύονται στήν Ἰαπωνία, χρησιμοποίησαν τόν ἄργυρο καί ἀργότερα τόν χρυσό, πού τούς ἀπέφεραν οἱ ἐκεῖ δραστηριότητές τους, γιά τήν πληρωμή τῶν εἰσαγωγῶν πού πραγματοποιοῦσαν ἀπό ἄλλα μέρη τῆς Ἀσίας. Μεταξύ τοῦ 1640 καί 1699, ἡ ἀξία σέ χρυσό καί ἄργυρο τῶν ὁλλανδικῶν ἐξαγωγῶν στήν Ἰαπωνία εἶχε ὡς ἀκολούθως:[15]

14. Καθ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ 16ου αἰώνα καί τῶν ἀρχῶν ἀκόμη τοῦ 17ου, τό πιπέρι, ἄλλα μπαχαρικά καί διάφορες χρωστικές οὐσίες, ἀποτελοῦσαν τό 80 τοῖς ἑκατό περίπου τῶν Εὐρωπαϊκῶν εἰσαγωγῶν ἀπό τήν Ἀνατολή. Κατά τό 17ο αἰώνα, τά ὑφάσματα ἀπέκτησαν μεγαλύτερη σημασία καί πρός τά τέλη τοῦ αἰώνα ἀποτελοῦσαν τό 60 τοῖς ἑκατό περίπου τῶν εἰσαγωγῶν πού πραγματοποιοῦνταν στήν Εὐρώπη μέσω τῆς Ἀγγλικῆς Ἑταιρείας τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν καί τῆς ὁμώνυμης Ὁλλανδικῆς. Σύγκρινε Glamann, *Dutch Asiatic Trade*, σ. 13, 14 καί Pach, *The Role of East-Central Europe*, σ. 220-222.

15. Glamann, *Dutch-Asiatic Trade*, σ. 58.

	ΑΡΓΥΡΟΣ (φιορίνια)	ΧΡΥΣΟΣ (φιορίνια)
1640-1649	15.188.713	
1650-1659	13.151.211	
1660-1669	10.488.214	4.060.919
1670-1679		11.541.481
1680-1689		2.983.830
1699-1699		2.289.520

Τά κέρδη αὐτά ὅμως δέν ἐπαρκοῦσαν γιά νά καλύψουν τό ἔλλειμμα τοῦ ἐμπορικοῦ ἰσοζυγίου μεταξύ τῆς Εὐρώπης καί τῆς Ἄπω Ἀνατολῆς. Γιά νά κλείσει τό ἔλλειμμα αὐτό, ἡ Εὐρώπη ἔκανε χρήση ἀργύρου πού προερχόταν ἀπό τήν Ἀμερική ὑπό τή μορφή μεξικάνικων δολλαρίων, τῶν *reales*, ἤ τεμαχίων τῶν ὀκτώ πού κόβονταν στήν Σεβίλλη, *ducatoons* τῆς Ἰταλίας καί *rixdollars* ὀλλανδικῆς κοπῆς (βλ. Πίνακα 9). Μέ ἐξαίρεση τίς σχετικά περιορισμένης ἔκτασης ἄμεσες συναλλαγές μεταξύ τῶν ἱσπανικῶν ἀποικιῶν τῆς Ἀμερικῆς καί τῶν Φιλιππίνων, μπορεῖ νά πεῖ κανείς ὅτι τό διηπειρωτικό ἐμπόριο τόν 16ο καί 17ο αἰώνα διεξαγόταν μέσω τῆς διακίνησης μεγάλων ποσοτήτων ἀργύρου ἀπό τήν ἀμερικανική ἤπειρο στήν Εὐρώπη καί ἀπό ἐκεῖ στήν Ἄπω Ἀνατολή καί ἀπό μιά ροή ἐμπορευμάτων πρός τήν ἀντίθετη κατεύθυνση: προϊόντα τῆς Ἀσίας μέ προορισμό τήν Εὐρώπη καί προϊόντα τῆς Εὐρώπης μέ προορισμό τήν Ἀμερική.

Ὁ J.H. Van Linschoten, παρατηρώντας τούς ὑπαλλήλους τῆς Ἑταιρείας τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν νά ἀναχωροῦν γιά τήν Ἀνατολή ἔγραφε:

> «Ὅταν φεύγουν γιά κεῖ εἶναι ἐλάχιστα φορτωμένοι, μόνο μέ κάποια βαγένια κρασιοῦ καί λαδιοῦ καί κάποια μικρή ποσότητα ἐμπορευμάτων· ἄλλα πράγματα δέν ἔχουν παρά μόνο ἕρμα καί ἐφόδια τῆς Ἑταιρείας, μιᾶς καί τό πολυτιμότερο καί μεγαλύτερο σέ ποσότητα ἐμπόρευμα, πού συνήθως ἀποστέλλεται στήν Ἰνδία, εἶναι reales τῶν ὀκτώ».[16]

16. Van Linschoten, *The Voyage to the East Indies*, τόμ. 1, σ. 10. Τό ἐμπόριο τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης μέ τή Βαλτική ἦταν ἐπίσης ἐλλειμματικό. Ἔχει ὑπολογισθεῖ ὅτι στά τέλη τοῦ 16ου αἰώνα καί τίς ἀρχές τοῦ 17ου, τό 70 τοῖς

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Κατανομή τῶν εἰσπραχθέντων στήν Batavia
ποσοτήτων ἀργύρου καί χρυσοῦ ὀλλανδικῆς προέλευσης
1677/1678-1684/1685

	1677/ 1678	1678/ 1679	1679/ 1680	1680/ 1681	1681/ 1682	1682/ 1683	1683/ 1684	1684/ 1685
	(χιλιάδες φιορίνια)							
ΑΡΓΥΡΟΣ								
Reales τῶν ὀκτώ	–	–	–	–	–	–	10	–
Mark reales	786	407	503	889	1.182	337	91	316
Ducatoons	101	60	110	36	63	68	–	39
Rixdollars	357	26	44	23	–	–	–	–
Leewendaalders	240	109	254	205	108	331	254	53
Ράβδοι ἀργύρου	102	93	500	332	236	1.020	649	532
Payment	472	134	58	339	46	183	45	192
ΧΡΥΣΟΣ								
Δουκάτα	–	–	20	–	–	–	–	–
Ράβδοι χρυσοῦ	165	222	89	–	13	209	305	–
ΣΥΝΟΛΟ	2.223	1.051	1.578	1.824	1.648	2.148	1.354	1.132

Πηγή: Glamann, *Dutch-Asiatic Trade*, σ. 61.

Στά τέλη τοῦ 16ου αἰώνα, ὁ Φλωρεντίνος ἔμπορος καί περιηγητής Francesco Carletti ὑπολόγιζε ὅτι οἱ Κινέζοι

> «...ἀποκόμισαν ἀπό τά δύο αὐτά ἔθνη [Πορτογαλία καί Ἱσπανία] ἄργυρο ἀξίας μεγαλύτερης ἀπό 1,5 ἑκατομμύριο σκοῦδα τόν χρόνο, πουλώντας τά προϊόντα τους, χωρίς νά ἀγοράζουν τίποτα οἱ ἴδιοι, ἔτσι, πού ὅταν τό ἀσήμι φθάσει στά χέρια τους νά μήν τό ἀποχωρίζονται ποτέ».[17]

ἑκατό περίπου τῆς συνολικῆς ἀξίας τῶν προϊόντων πού διακινοῦνταν μέσω τοῦ Sound ἀφοροῦσε προϊόντα πού προέρχονταν ἀπό τή Βαλτική μέ προορισμό τή Δύση ἐνῶ μόνο τό 30 τοῖς ἑκατό προϊόντα πού κινοῦνταν πρός τήν ἀντίθετη κατεύθυνση. Τό ἔλλειμμα καλύφθηκε μέσω τῶν δυτικῶν ἐξαγωγῶν ἀργύρου. Σύγκρινε Attman, *The Russian and Polish Markets*, σ. 119 κ.ἑξ.

17. Carletti, *Ragionamenti*, σ. 189.

Εἶναι δύσκολο νά κρίνει κανείς τήν ἀξία τῶν ἐκτιμήσεων τοῦ Carletti πού ἀφοροῦν τό ἔλλειμμα τοῦ ἐμπορικοῦ ἰσοζυγίου τῶν Πορτογάλων καί τῶν Ἱσπανῶν ὡς πρός τήν Κίνα, ἀλλά γιά τήν Ἀγγλία ἔχουμε στήν διάθεσή μας τά λογιστικά βιβλία τῆς Ἑταιρείας τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν καί τά στοιχεῖα πού μᾶς παρέχουν εἶναι σημαντικά: ἡ ἀξία τῶν ἐξαγωγῶν ἀργύρου καί χρυσοῦ ποτέ δέν ἦταν μικρότερη ἀπό τά 2/3 τῶν συνολικῶν ἐξαγωγῶν (προϊόντων καί πολύτιμων μετάλλων) καί στή δεκαετία τοῦ 1680 ἔφθασε στό ὕψος τοῦ 87 τοῖς ἑκατό (Πίνακας 10).

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

Ἐξαγωγές πού πραγματοποίησε ἡ Ἀγγλική Ἑταιρεία τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν στήν Ἄπω Ἀνατολή 1660-1699

(χιλιάδες λίρες στερλίνες – τρέχουσα τιμή)

Ἔτος	Μέταλλα (πολύτιμα)	Ἐμπορεύματα	Σύνολο	Ποσοστό πολυτίμων μετάλλων ἐπί τοῦ συνόλου
1660-1669	879	446	1.325	66
1670-1679	2.546	883	3.429	74
1680-1689	3.443	.505	3.948	87
1690-1699	2.100	787	2.887	73

Πηγή: Chaudhuri, *Treasure and Trade Balance*, σ. 497-498.

Οἱ δυσχέρειες πού προκλήθηκαν ἀπό τό χρόνια ἐλλειμματικό ἐμπορικό ἰσοζύγιο δημιούργησαν ἔντονα ἀνησυχητικό κλίμα στήν Εὐρώπη. Ἀφοῦ προσπάθησαν νά ἐξάγουν χωρίς ἐπιτυχία προϊόντα κάθε εἴδους, ἀπό ἀγγλικά ὑφάσματα ἕως θρησκευτικές καί πορνογραφικές παραστάσεις, οἱ Εὐρωπαῖοι βρῆκαν τήν λύση στό πρόβλημά τους μετά τό τέλος τοῦ 18ου αἰώνα διακινώντας ἰνδικό ὄπιο –γεγονός πού τελικά προκάλεσε μιά τραγική σύγκρουση μεταξύ τῆς Κίνας καί τῆς Εὐρώπης, δηλητηριάζοντας τίς σχέσεις τῶν δύο περιοχῶν.

Οἱ γεωγραφικές ἐξερευνήσεις καί ἡ ὑπερπόντια διείσδυση τῶν Εὐρωπαίων εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τήν εἰσβολή πρωτόγνωρων καί ἀσυνήθιστων προϊόντων στήν Εὐρώπη. Οἱ Εὐρω-

παῖοι γοητεύθηκαν ἰδιαίτερα ἀπό τά νέα φάρμακα καί τίς οὐσίες, μέ τίς ὁποῖες ἔρχονταν σέ ἐπαφή πρώτη φορά. Οἱ Ἱσπανοί, γιά παράδειγμα, δέν ἐπέδειξαν κανένα ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἤ σεβασμό γιά τόν πολιτισμό τῶν Ἰνδιάνων τῆς Ἀμερικῆς, ἀλλά ἐντυπωσιάσθηκαν σέ μεγάλο βαθμό ἀπό τήν φαρμακευτική τέχνη τῶν Ἰνδιάνων τοῦ Μεξικοῦ. Τό 1570, ὁ Φίλιππος ὁ Β΄ τῆς Ἱσπανίας διόρισε τόν Francisco Hernandes (1517-1578) στή θέση τοῦ ἀρχίατρου τῶν Δυτικῶν Ἰνδιῶν καί τόν ἐπιφόρτισε ἰδιαίτερα μέ τό καθῆκον τῆς περισυλλογῆς πληροφοριῶν σχετικῶν μέ τά φάρμακα καί ἰδιοσκευάσματα τῶν ἰθαγενῶν. Ὁ Dr. Hernandes τελικά παρουσίασε τό μνημειῶδες καί κλασικό ἔργο του πού φέρει τόν τίτλο *Rerum medicarum Novae Hispaniae Thesaurus.*[18] Τό θέμα ἀπέκτησε μεγάλη δημοτικότητα. Δύο ἄλλοι γιατροί τῆς Ἰβηρικῆς, ὁ García d' Orta καί ὁ Nicolás Monardes δικαιολογημένα ἀπέκτησαν φήμη ἀπό τήν συγγραφή τοῦ ἔργου τους *I semplici aromati et altre cose pertinenti all' uso della medicina che vengono portate dall' Indie Orientali e dall' Indie Occidentali.*

> «Ἀπό τήν Ἀμερική», εἶπαν «τρία πράγματα [φθάσαν στήν Εὐρώπη] γιά τά ὁποῖα μιλᾶ ὁ κόσμος ὁλόκληρος καί τά ὁποῖα ἐπιτρέπουν στήν ἰατρική νά πετυχαίνει ἀποτελέσματα πού δέν κατάφερε ποτέ νά πετύχει κανένα ἄλλο γνωστό φάρμακο ὥς τώρα. Αὐτά εἶναι τό ξύλο πού ὀνομάζεται guaiacum, ἡ cinchona καί τό sarsaparillo».[19]

Στά φάρμακα τῶν Ἰνδιάνων τῆς Νότιας Ἀμερικῆς, ἀπό τά ὁποῖα ὠφελήθηκε ἡ ἰατρική, συγκαταλέγονται ἐκτός ἀπό τήν cinchona, τό curare καί τό ipecac. Οἱ Μάγια χρησιμοποιοῦσαν ἤδη τό πιπέρι, τό chenopodium, τό guaiacum καί τή βανίλια. Ἀπό τήν Ἀμερική οἱ Εὐρωπαῖοι ἔμαθαν νά χρησιμοποιοῦν ἐπίσης τό κακάο, τίς ντομάτες, τό καλαμπόκι καί τά φασόλια. Ἡ πατάτα ἀνακαλύφθηκε τό 1538 ἀπό ἕναν Ἱσπανό στρατιώτη, τόν Pedro de Cieza de Leon στήν κοιλάδα Cauca τῆς Κολομβίας καί ἔφθασε στήν Εὐρώπη, σάν ἀξιοπερίεργο εἶδος τό 1588. Ἡ εἰσαγωγή καί ἀργότερα ἡ διάδοση τῆς καλλιέρ-

18. Hernandes, *Rerum Medicarum.*
19. D' Orta καί Monardes, *Dell' Historia de i semplici aromati,* μέρος δεύτερο, σ. 19. Γιά τούς Garcia d'Orta καί Nicolas Monardes, βλ. Boxer, *Two Pioneers of Tropical Medicine.*

γειας τοῦ καλαμποκιοῦ καί τῆς πατάτας στήν Εὐρώπη, συνέβαλε σέ μεγάλο βαθμό ἀπό τόν 18ο αἰώνα καί μετά στήν ἐπίλυση τοῦ προβλήματος τῆς διατροφῆς καί στή μείωση τῆς ἀπειλῆς ἐκδήλωσης λιμῶν, στήν περίοδο κατά τήν ὁποία ὁ πληθυσμός τῆς Εὐρώπης σημείωσε ραγδαία αὔξηση.[20] Ὁ καπνός ἦρθε στήν Ἀγγλία ἀπό τόν Ralph Lane, ἀλλά ἡ δημοτικότητά του ὀφείλεται στόν Sir Walten Raleigh. Στό διάστημα μεταξύ τῶν ἐτῶν 1537 καί 1559, 14 βιβλία τά ὁποῖα ἀναφέρονταν στίς θεραπευτικές ἰδιότητες τοῦ καπνοῦ ἐμφανίστηκαν στήν Εὐρώπη. Τό 1560, ὁ Jean Nicot, πρεσβευτής τῆς Γαλλίας στήν Πορτογαλία, ἄρχισε νά πειραματίζεται μέ τό θεραπευτικό αὐτό βότανο καί νά διαδίδει τήν ἀποτελεσματικότητά του. Στό διάστημα μεταξύ τοῦ 1560 καί 1570, πολλά ἀκόμη βιβλία, σημαντικά ὡς πρός τή διάδοση τῆς χρήσης τοῦ καπνοῦ στή θεραπευτική, ἔκαναν τήν ἐμφάνισή τους καί ὥς τά τέλη τοῦ αἰώνα, τό δόγμα πού ἔφερε τόν καπνό ὡς τήν πανάκεια τῶν πανακειῶν εἶχε πλέον ἀναπτυχθεῖ μέ ὅλες του τίς λεπτομέρειες. Τό 1602, ὁ συγγραφέας ἑνός ἐγχειριδίου πού ἀποκάλυπτε τίς βλαβερές ἐπιπτώσεις τοῦ καπνοῦ, θεώρησε σκόπιμο νά τό συντάξει ἀνώνυμα. Τό 1604 ὅμως, ὁ Βασιλιάς Ἰάκωβος τῆς Ἀγγλίας συνέγραψε ἕνα φυλλάδιο πού ἔφερε

20. Κατά τήν περίοδο 1557-1710, ἡ κατά κεφαλήν κατανάλωση δημητριακῶν στίς Κάτω Χῶρες ἦταν περίπου ἴση μέ ἕνα λίτρο τή μέρα. Κατά τή δεκαετία 1781-1791, ἡ κατανάλωση μειώθηκε σέ 0,6 λίτρα λόγω τοῦ ὅτι ἡ πατάτα εἶχε στό μεταξύ ἀντικαταστήσει ἐν μέρει τά δημητριακά ὡς εἶδος καθημερινῆς κατανάλωσης. Στήν Ἰρλανδία, ὁ βαθμός ὑποκατάστασης ἦταν κατά πολύ ὑψηλότερος. Γιά τά παραπάνω βλ. Vandenbroeke, *Cultivation and Consumption of the Potato*, σ. 28-29.

Ὅσον ἀφορᾶ τήν κλασική περίπτωση τῆς Ἰρλανδίας, βλ. Connell, *The Population of Ireland*, κεφάλαιο 5, καί Davidson, *The History of the Potato and its Progress in Ireland*. Γενικά βλ. Salaman, *History and Social Influence of the Potato*. Ὁ Barrow στό: *Travels in China*, σ. 398 ὑποσημείωση, ἔγραψε στά τέλη τοῦ 18ου αἰώνα: «Τό μεγάλο πλεονέκτημα τῆς σοδειᾶς τῆς πατάτας ἔγκειται στή σιγουριά τῆς ἐπιτυχίας της. Ἐάν ἀποτύγχανε ποτέ ὁλοσχερῶς ἡ καλλιέργειά της, ὅπως συμβαίνει κάποτε με τά σπαρτά τοῦ ρυζιοῦ, ἡ Ἰρλανδία, στήν κατάσταση πού βρίσκεται τώρα, θά ἀντιμετώπιζε ὅλα τά τραγικά ἐπακόλουθα τῶν λιμῶν πού σημειώνονται σέ μερικές ἐπαρχίες τῆς Κίνας». Ἡ σύντομη καί ἄσημη αὐτή ὑποσημείωση τοῦ Barrow ἀποδείχθηκε ἐκπληκτικά προφητική. Σέ διάστημα μικρότερο ἀπό πέντε δεκαετίες ἀπό τότε πού γράφτηκαν τά λόγια αὐτά, ἡ σοδειά τῆς πατάτας ἀπέτυχε στήν Ἰρλανδία καί ἡ χώρα ἀντιμετώπισε «ὅλα τά τραγικά ἐπακόλουθα τῶν λιμῶν πού σημειώνονται σέ μερικές ἐπαρχίες τῆς Κίνας».

τόν τίτλο *A Counterblaste to Tobacco*. Στήν Ρωσία, ὁ Τσάρος Μιχαήλ τιμωροῦσε τούς στρατιῶτες πού κάπνιζαν, ὑποβάλλοντάς τους στό βασανιστήριο τοῦ τροχοῦ καί στά χτυπήματα τοῦ κνούτου. Οἱ Πουριτανοί καταδίκασαν τό κάπνισμα. Πολλοί ὅμως ἄνθρωποι ἐπιδίδονταν σ' αὐτό, γιατί πίστευαν ὅτι ἀποτελοῦσε μέσο πρόληψης τῶν ἐπιδημιῶν καί τό 1665 ἐπιβλήθηκε στούς μαθητές τοῦ Ἦτον τό κάπνισμα τῆς πίπας ὡς ἀποτρεπτικό μέσο τῆς πανώλης. Μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου, ἡ κατανάλωση τοῦ καπνοῦ διαδόθηκε σέ μεγάλα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Εὐρώπης. Στά πρῶτα στάδια, ἡ κατανάλωση τοῦ καπνοῦ γινόταν εἴτε μέσω τῆς χρήσης πίπας, εἴτε μέσω τῆς ἀναρρόφησης ἀπό τούς ρώθωνες καπνόσκονης, ἐνῶ τά ποῦρα ἀπόκτησαν δημοτικότητα τήν περίοδο τῆς Ἀντιβασιλείας· τό τσιγάρο φέρεται ὡς μία νοτιοαμερικανική ἐφεύρεση τῆς δεκαετίας τοῦ 1750. Οἱ εἰσαγωγές καπνοῦ στό Λονδίνο ἀπό τήν Βιρτζίνια καί τό Μαίρυλαντ στό διάστημα 1619 μέ 1701 ἐμφανίζουν τήν ἀκόλουθη τάση:

1619	:	20.000
1635	:	1.000.000
1662-1663	:	7.000.000
1668-1669	:	9.000.000
1689-1692	:	12.000.000
1699-1701	:	22.000.000

Ὁ κατάλογος τῶν νέων προϊόντων πού ἡ Εὐρώπη ἀπέκτησε ἀπό τήν Ἀνατολή εἶναι κατά πολύ μικρότερος ἀπό τόν ἀντίστοιχο τῶν προϊόντων ἀμερικανικῆς προέλευσης καί ἡ διαφορά αὐτή ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι μέσω τῆς παρέμβασης διαφόρων μεσαζόντων, ἡ Εὐρώπη καί ἡ Ἀνατολή βρίσκονταν πάντα σέ ἐπαφή. Ἡ μεγάλη ἀνακάλυψη τῶν Εὐρωπαίων πού προῆλθε ἀπό τήν ἄμεση ἐπαφή τους μέ τήν Κίνα ἦταν τό τσάι. Τό τσάι εἰσήχθη στήν Ἀγγλία γιά πρώτη φορά τό 1664. Ὁ Βασιλιάς Κάρολος ὁ Β΄ εἶχε πάθος μέ τά ἐξωτικά πτηνά καί γιά τόν λόγο αὐτό εἶχε ἐπανειλημμένα ζητηθεῖ ἀπό τήν Ἑταιρεία Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν νά συμβάλει στόν ἐμπλουτισμό τῆς βασιλικῆς συλλογῆς μέ νέα εἴδη. Τό 1664, ἡ Ἑταιρεία δέν κατάφερε νά φέρει στήν Εὐρώπη κανένα εἶδος ἀντάξιο τῆς βασιλικῆς συλλογῆς, καί, μήν ξέροντας τί ἄλλο νά κάνουν οἱ διευθυντές τῆς Ἑταιρείας, ἀποφάσισαν νά

προσφέρουν στόν βασιλιά ἕνα πακέτο πού περιεῖχε ἐξωτικά βότανα –πακέτο πού ζύγιζε 2 λίβρες καί 2 οὐγγιές καί πού τό κόστος του ἀνερχόταν σέ 4,5 λίρες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Τό πείραμα θά πρέπει νά πέτυχε, γιατί ἡ δωρεά ἐπαναλήφθηκε τόν ἑπόμενο χρόνο. Τό 1703, ἕνας πράκτορας τῆς Ἑταιρείας στό Chusan θρηνοῦσε γιά τήν κακοτυχία πού τόν βρῆκε ἐπειδή οἱ Κινέζοι τόν ὑποχρέωσαν νά ἀγοράσει τσάι ἀντί γιά τά μεταξωτά πού ἐκεῖνος ἤθελε, ἀλλά στό Λονδίνο διαπιστωνόταν ὅτι «τό τσάι γίνεται δημοφιλές σέ ἀνθρώπους κάθε τάξης» καί στή δεκαετία τοῦ 1720, τό τσάι ἀντικατέστησε ὁριστικά τό μετάξι ὡς τό κύριο εἶδος εἰσαγωγῆς τῆς Ἑταιρείας.[21]

Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι τό τσάι ἔγινε δημοφιλές σέ ἀνθρώπους κάθε τάξης μόνο στήν Ἀγγλία. Στήν ὑπόλοιπη Εὐρώπη, τό κρασί καί ἡ μπύρα παρέμειναν τά κύρια εἴδη προτίμησης τῶν λαϊκῶν μαζῶν. Οἱ Ὁλλανδοί ἐξελίχθηκαν σέ μεγάλους καταναλωτές καφέ, κατά τόν 17ο αἰώνα, ἀλλά στήν ἠπειρωτική Εὐρώπη ἐν γένει, ἡ κατανάλωση τοῦ καφέ, τοῦ τσαγιοῦ, τῆς σοκολάτας καί τοῦ καπνοῦ παρέμεινε περιορισμένη μεταξύ τῶν μελῶν τῆς ἀνώτερης καί τῆς μεσαίας ἀνώτερης τάξης. Στή Ρωσία, ἡ κατανάλωση τοῦ τσαγιοῦ ἐξακολούθησε νά ἀποτελεῖ μιά καθαρά ἀριστοκρατική συνήθεια.

Στήν ἐξάπλωση τῆς κατανάλωσης τοῦ τσαγιοῦ, ὅπως καί τοῦ καφέ, τῆς σοκολάτας καί τοῦ καπνοῦ, μεταξύ τῶν μελῶν τῆς ἀριστοκρατίας, τῆς ἀνώτερης ἀστικῆς τάξης καί τῶν διανοουμένων συνέβαλλε καί ἡ ἐντύπωση πού εἶχε καλλιεργηθεῖ γιά τίς σημαντικές θεραπευτικές ἱκανότητες πού διέθεταν τά προϊόντα αὐτά. Γιά τό τσάι εἰδικότερα ἀκούγονταν τά πιό ἀπίθανα πράγματα καί σημειώνοντας ὅτι στήν Εὐρώπη, τό τσάι δέν εἶχε καταφέρει νά κάνει τά θαύματα πού λέγονταν ὅτι εἶχε κάνει στήν Κίνα, ὁ διαπρεπής γιατρός Lionardo di Capua παρατήρησε:

> «Τό βότανο τοῦ τσαγιοῦ χρησιμοποιεῖται πλέον εὐρύτατα, παρόλο πού δέν βλέπουμε κανένα ἀπό τά θαυμαστά ἐκεῖνα ἀποτελέσματα πού φέρεται νά ἔχει ἐπιτελέσει στήν Κίνα –αὐτό ἴσως νά ὀφείλεται στό ὅτι κατά τή διάρκεια ἑνός τόσο μεγάλου ταξιδιοῦ, εἶναι πιθανό νά

21. Morse, *The Chronicles of the East India Company*, τόμ. 1, σ. 9, 125 καί 158.

χάνει τό μεγαλύτερο μέρος άπό τήν εύμετάβλητη βάση πού περιέχει καί μαζί μ' αύτήν σχεδόν ολόκληρη τήν δραστικότητά του– ἴσως πάλι σέ κάποιον ἄλλο λόγο».[22]

Τά σχόλια ἄλλων γιατρῶν ἦταν λιγότερο ἐπικριτικά, ἐνῶ ἡ στάση τοῦ συνόλου σχεδόν τῶν γιατρῶν εὐνοοῦσε τήν κατανάλωση τοῦ τσαγιοῦ, τοῦ καφέ καί τῆς σοκολάτας. Μπορεῖ κανείς νά παραθέσει ὡς χαρακτηριστικά παραδείγματα τῆς στάσης αὐτῆς τήν *Tractaat* τοῦ 'Ολλανδοῦ γιατροῦ Cornelis Bontekoe περί τῆς ἀξίας τοῦ τσαγιοῦ, τοῦ καφέ καί τῆς σοκολάτας (Χάγη, 1685) καί τό βιβλίο τοῦ Γάλλου Nicolas de Blégny (Παρίσι, 1687) πού φέρει τόν τίτλο *'Η ὀρθή χρήση τοῦ τεΐου, τοῦ καφέ καί τῆς σοκολάτας γιά τήν πρόληψη καί τήν θεραπεία ἀσθενειῶν*. Στίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰώνα, ὁ Dr. Daniel Duncan ἐναντιώθηκε στό ρεῦμα αὐτό, μέ τήν συγγραφή ἑνός βιβλίου περί τῶν βλαβερῶν συνεπειῶν τῆς ὑπερβολικῆς κατανάλωσης αὐτῶν τῶν ροφημάτων καί ἀρκετοί γιατροί ἀκολούθησαν τό παράδειγμά του,[23] ἀλλά τήν ἐποχή ἐκείνη πλέον τό τσάι, ὁ καφές καί ἡ σοκολάτα εἶχαν γίνει ἀντικείμενα τρέχουσας κατανάλωσης. Οἱ μέσες ἐτήσιες εἰσαγωγές τοῦ τσαγιοῦ καί τοῦ καφέ στήν 'Αγγλία, ἔφθασαν τίς ἀκόλουθες τιμές (σέ λίρες στερλίνες τῆς ἐποχῆς καί σέ ἐπίσημες τιμές):

Ἔτος	Καφές	Τσάι
1700-1714	44.000	10.000
1785-1789	266.000	1.810.000

'Η ζάχαρη ἦταν γνωστή στούς Εὐρωπαίους ἀπό τά χρόνια τῆς ἀρχαιότητας, ἀλλά ἀποτελοῦσε πάντα ἕνα πολύ σπάνιο εἶδος. Πράγματι, ἦταν τόσο δυσεύρετη, πού κατά τήν περίοδο τοῦ Μεσαίωνα, οἱ ἄνθρωποι τήν προμηθεύονταν κατά κύριο λόγο ἀπό τά φαρμακεῖα καί σέ μορφή δισκίων (συνέχεια τῆς παράδοσης αὐτῆς ἀποτελοῦν οἱ καραμέλες στίς μέρες μας). Γιά νά γλυκάνουν τά φαγητά καί τά ποτά τους, οἱ Εὐρωπαῖοι τῆς ἐποχῆς τοῦ Τσῶσερ καί τοῦ Λεονάρντο χρησιμοποιοῦσαν

22. Lionardo di Capua, *Parere*, σ. 110.

23. Duncan, *Avis Salutaire*. 'Από τούς ὀπαδούς του βλ. Tissot, *Santé des gens de lettres*, σ. 189 κ. ἑξ.

σέ καθημερινή βάση μέλι. Τό 1500, ή ζάχαρη ἐξακολουθοῦσε νά ἀποτελεῖ δαπανηρό καρύκευμα. Ἡ καλλιέργεια τοῦ σπάνιου ζαχαροκάλαμου γινόταν κύρια στήν Κύπρο, τή Σικελία καί τή Μαδέρα. Ὥς τά τέλη τοῦ 15ου αἰώνα, ή Μαδέρα εἶχε ἐξελιχθεῖ σέ σημαντικό κέντρο καλλιέργειας ζαχαροκάλαμου καί ή τοπική παραγωγή ἔφθασε τό ὕψος τῶν 70.000 *arrobas* (μονάδα βάρους ἴση πρός 25 λίβρες περίπου) τό 1508 καί τῶν 200.000 τό 1750. Αὐτό ὡστόσο ἦταν καί τό ἀποκορύφωμα τῆς τοπικῆς παραγωγικῆς δραστηριότητας. Στή δεκαετία τοῦ 1580, ή παραγωγή ἔπεσε στίς 30.000 μέ 40.000 *arrobas* καί ἐξασθένησε ὁλοκληρωτικά τόν 17ο αἰώνα. Γιά τήν τύχη τῆς ζάχαρης τῆς Μαδέρας εὐθύνεται ή φθηνή καί πλούσια παραγωγή τῆς Βραζιλίας. Ἤδη ἀπό τή δεκαετία τοῦ 1560, 180.000 *arrobas* περίπου ἐξάγονταν ἐτησίως ἀπό τήν ἀποικία καί ὁ ὄγκος τῶν ἐξαγωγῶν αὐξήθηκε στίς 350.000 κατά τά πρῶτα χρόνια τοῦ 17ου αἰώνα. Ὥς τά 1650, ή παραγωγή εἶχε φθάσει στό ὕψος τῶν 2.000.000 *arrobas* τόν χρόνο (περισσότερο ἀπό 22 τόννους). Στά 1662, ἕνας σχολιαστής τῆς ἐποχῆς ἔγραφε: «Ὅποιος λέει Βραζιλία, λέει ζάχαρη καί περισσότερη ζάχαρη». Τό βάρος τῶν φορτίων τῆς ζάχαρης πού ἀποστέλλονταν ἀπό τίς Δυτικές Ἰνδίες στό Λονδίνο ἀνερχόταν κατά τήν περίοδο 1663-1669 σέ 15 ἑκατομμύρια λίβρες περίπου τόν χρόνο, ἐνῶ κατά τό διάστημα 1663-1669 σέ 15 ἑκατομμύρια λίβρες περίπου τόν χρόνο καί κατά τό διάστημα 1699-1701 τό βάρος τῶν ἐτήσιων φορτίων αὐξήθηκε σέ 37 ἑκατομμύρια λίβρες περίπου. Μεταξύ τοῦ 1650 καί τοῦ 1700, ή τιμή τῆς ζάχαρης στό Λονδίνο μειώθηκε κατά 50 τοῖς ἑκατό καί τό προϊόν αὐτό σταδιακά ἔγινε ἀντικείμενο καθημερινῆς καί μαζικῆς κατανάλωσης.

Ἡ ἱστορία τῆς γλυκιᾶς ζάχαρης ὅμως, εἶχε καί τήν πικρή της ὄψη. Ἡ ἀνάπτυξη τῶν φυτειῶν προκάλεσε τεράστια αὔξηση τῆς ζήτησης γιά μαύρους σκλάβους. Οἱ Εὐρωπαῖοι ἀγόραζαν τούς σκλάβους στήν ἀκτή τῆς Δυτικῆς Ἀφρικῆς, προσφέροντας ὡς ἀντάλλαγμα ὑφάσματα (περίπου 60% τῶν σκλάβων ἀγοράσθηκαν κατ' αὐτόν τόν τρόπο), ὅπλα καί πυρίτιδα (περίπου 20%), οἰνοπνευματώδη (περίπου 10%) καί ἄλλα προϊόντα (περίπου 10%). Ὁ Πίνακας 11 παρέχει κάποιες προσεγγιστικές ἐκτιμήσεις γιά τόν ἀριθμό τῶν δυστυχισμένων αὐτῶν ἀνθρώπινων ὑπάρξεων πού μεταφέρθηκαν

ΠΙΝΑΚΑΣ 11

Εἰσαγωγές σκλάβων ἀνά χώρα ὑποδοχῆς (1451-1700)

Χώρα ὑποδοχῆς	1451-1600 (χιλιάδες σκλάβων)	1601-1700
Βρετανική βόρεια Ἀμερική	–	–
Ἱσπανική Ἀμερική	75	300
Καραϊβική	–	450
Βραζιλία	50	550
Εὐρώπη	50	–
Sao Thomé & Νῆσοι τοῦ Ἀτλαντικοῦ	100	25
Σύνολο	275	1.325
Μέσος ἐτήσιος ὅρος	2	13

Πηγή: Curtin, *The Atlantic Slave Trade*, σ. 77. Οἱ ἀριθμοί ἔχουν στρογγυλοποιηθεῖ γιά νά ὑποδηλώσουν μεγάλο περιθώριο λάθους.

βίαια διά μέσου τοῦ Ἀτλαντικοῦ στόν Νέο Κόσμο.

Ἡ εἰσροή τῶν πολυτίμων μετάλλων καί τῶν ἐξωτικῶν προϊόντων ἀποτελοῦν γεγονότα πού κεντρίζουν καί συγκινοῦν τήν ἀνθρώπινη φαντασία, ὅμως ἡ ὑπερπόντια διείσδυση τῶν Εὐρωπαίων εἶχε καί ἄλλες ἐξίσου, ἴσως καί περισσότερο, σημαντικές ἐπιπτώσεις. Γιά νά διευκολύνουμε τήν περιγραφή, μποροῦμε νά ἀναφερθοῦμε ξεχωριστά α) στίς τεχνολογικές, β) τίς οἰκονομικές καί γ) τίς δημογραφικές ἐπιπτώσεις.

Ἄς ἀρχίσουμε λοιπόν ἀπό τήν τεχνολογία. Ἡ ὠκεάνεια ναυσιπλοΐα ἦταν πολύ διαφορετική ἀπό τήν παράκτια ναυσιπλοΐα. Ἡ ἀνάπτυξή της προκάλεσε τήν ἐπινόηση καί τελειοποίηση νέων ὀργάνων καί μεθόδων, τά ὁποῖα στή συνέχεια δημιούργησαν τίς προϋποθέσεις γιά τήν περαιτέρω ἐξέλιξή της. Ἀξίζει νά ἀναφερθοῦμε στήν ἀνακάλυψη τοῦ ναυτικοῦ χρονόμετρου, στίς νέες μεθόδους χαρτογράφησης, κατασκευῆς πυροβόλων, ναυπηγικῆς, καθώς καί στήν πρωτοποριακή χρήση τῶν ἱστίων. Οἱ ἐξελίξεις αὐτές βέβαια, παρά τόν κύρια τεχνικό χαρακτήρα τους εἶχαν οἰκονομικές ἐπιπτώσεις· ἡ ἀνακάλυψη τοῦ ναυτικοῦ χρονομέτρου σήμανε τήν ἀπαρχή νέων ἐξελίξεων στή βιομηχανία κατασκευῆς ὡρολογίων· ἡ σύλληψη καί κατασκευή τῶν πυροβόλων τῶν πλοίων εἶχε

ἐπιπτώσεις στή μεταλλουργική βιομηχανία· οἱ καινοτομίες πού σημειώθηκαν στόν τομέα τῆς ἐπιχειρηματικῆς πρακτικῆς ἐπέφεραν ἀλλαγές στή ναυπηγική βιομηχανία. Ἡ ἵδρυση μεγάλων ἑταιρειῶν ὅπως τῆς Ἀγγλικῆς Ἑταιρείας τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν ἤ τῆς ἀντίστοιχης Ὀλλανδικῆς· ἡ ἐμφάνιση τοῦ «supercargo» ἤ ἀλλιῶς τοῦ περιοδεύοντος ἐπόπτη φορτίου πού ἐκπροσωποῦσε τά συμφέροντα τῆς Ἑταιρείας πάνω στό πλοῖο καί στά ξένα λιμάνια· ἡ ἵδρυση τῶν ἑταιρειῶν ναυτασφαλείας (ὅπως τοῦ Lloyds τοῦ Λονδίνου) –ὅλες οἱ ἐξελίξεις αὐτές καί ἄλλες ἀκόμη ἦταν τό ἀποτέλεσμα τῆς ὑπερπόντιας εὐρωπαϊκῆς διείσδυσης. Πολλές ἀπό τίς οἰκονομικές αὐτές ἐπιπτώσεις ἐξυπακούονται στά ὅσα ἔχουν ἤδη λεχθεῖ σέ σχέση μέ τήν εἰσροή τῶν πολυτίμων μετάλλων καί τῶν νέων προϊόντων, τήν ἀνάπτυξη τῆς ὡρολογοποιΐας, τῆς χαρτογράφησης, τῆς ναυπηγικῆς, τῆς ναυτασφάλισης καί οὕτω καθεξῆς. Θά μπόρουσε νά προσθέσει κανείς στόν κατάλογο αὐτό καί στοιχεῖα, ὅπως τήν ἐμφάνιση καί γοργή διάδοση τῶν καφενείων, τά ὁποῖα σέ σύντομο χρονικό διάστημα πολλαπλασιάσθηκαν στό Λονδίνο καί ἐξαπλώθηκαν ἀργότερα σ' ὁλόκληρη τήν Εὐρώπη. Μιᾶς καί ὁ κατάλογος, δέν θά μποροῦσε νά ὁλοκληρωθεῖ ποτέ, εἶναι σκοπιμότερο νά ἑστιάσουμε τήν προσοχή μας σέ μιά θεμελιακῆς σημασίας διαπίστωση, δηλαδή στό ὅτι τό ὑπερπόντιο ἐμπόριο συνεπαγόταν κινδύνους καί ζημίες, ἀλλά πάνω ἀπ' ὅλα κέρδη μεγαλύτερα ἀπό κάθε ἄλλη ἐπιχειρηματική δραστηριότητα. Στό Λονδίνο, ὅπως καί στό Ἄμστερνταμ, τό ἐμπόριο τῶν εἰδῶν εἰσαγωγῆς καί ἐπανεξαγωγῆς, σέ συνδυασμό μέ τίς ἐπικουρικές πρός αὐτό δραστηριότητες, ἐπέτρεψε μιά σημαντική συσσώρευση κεφαλαίου. Γίνεται πολύς λόγος στίς μέρες μας γιά τήν ἀνάγκη πρώιμης συσσώρευσης κεφαλαίου ὡς ὅρου ἀναγκαίου τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης. Τά πράγματα δέν εἶναι τόσο ἁπλά, ὅσο προσπαθοῦν νά μᾶς κάνουν νά πιστέψουμε ὁρισμένοι θεωρητικοί, ἀλλά δέν ἐπιδέχεται ἀμφισβήτηση τό γεγονός ὅτι ἐάν ἡ Ἀγγλία, γιά παράδειγμα, ἦταν σέ θέση νά ἐπιτελέσει τά ὅσα ἐπετέλεσε κατά τά πρῶτα στάδια τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης, αὐτό ὀφειλόταν ἐν μέρει στήν ἐμπορική ἐπανάσταση πού προηγήθηκε καί πού ἐπέτρεψε μιά σημαντική (γιά τήν ἐποχή ἐκείνη) συσσώρευση κεφαλαίου: μέρος ἀπό τά κέρδη τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου διοχετεύθηκε στή γεωργία, στόν με-

ταλλευτικό τομέα καί στήν κατασκευαστική διομηχανία.

Σέ ἔντονη ἀντίθεση μέ τίς τεχνολογικές καί οἰκονομικές ἐπιπτώσεις, οἱ δημογραφικές συνέπειες τῆς εὐρωπαϊκῆς διείσδυσης παρέμειναν στό σύνολό τους ἀσήμαντες μέχρι τά τέλη τοῦ 19ου αἰώνα. Γύρω στά μέσα τοῦ 17ου αἰώνα σέ ὅλες τίς πορτογαλικές, ἱσπανικές, ἀγγλικές καί γαλλικές ὑπερπόντιες κτήσεις ὑπῆρχαν συνολικά λιγότερο ἀπό ἕνα ἑκατομμύριο λευκοί, συμπεριλαμβανομένων καί ὅλων ἐκείνων πού γεννήθηκαν ἐκεῖ ἀπό Εὐρωπαίους γονεῖς. Τό γεγονός αὐτό ὀφείλεται στό ὅτι, καταρχήν, ἐκεῖνοι πού ἐγκατέλειπαν τήν Εὐρώπη ἦταν λίγοι ἀριθμητικά καί στό ὅτι δέν κατάφερναν ὅλοι νά φθάσουν στόν προορισμό τους, ἐνῶ ἕνας σημαντικός ἀριθμός ὅσων κατάφερναν νά ἐπιζήσουν ἀπό τίς κακουχίες καί τούς κινδύνους τοῦ ταξιδιοῦ καί τῆς ζωῆς στά μακρινά ἐκεῖνα μέρη, ἐπέστρεφαν στήν Εὐρώπη μέ τήν πρώτη εὐκαιρία. Μέχρι τίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα, ἡ εὐρωπαϊκή διείσδυση στήν οὐσία διατήρησε τόν χαρακτήρα μιᾶς ἁπλῆς ἐπιχειρηματικῆς δραστηριότητας.

Ὡς πρός τόν κοινωνικό τομέα, ὡστόσο, ἡ θεμελιακή ἐπίδραση τῆς εὐρωπαϊκῆς διείσδυσης θά πρέπει νά ἀναζητηθεῖ στίς ἐπιρροές πού ἀσκήθηκαν στή διαμόρφωση τοῦ ἀνθρώπινου παράγοντα. Τό ἐξωτερικό ἐμπόριο ἀποτέλεσε στήν πράξη μιά σημαντική σχολή ἐξάσκησης τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ πνεύματος –ὄχι μόνο γιά ἐκείνους, ὅπως τόν κυβερνήτη τοῦ σκάφους, τόν ἐπόπτη φορτίου τῆς ἑταιρείας καί τούς ἐμπόρους πού ἔπαιρναν μέρος στά μακρινά ταξίδια, ἀλλά καί γιά τούς ἐμπόρους, τούς πράκτορες τῶν ἀσφαλιστικῶν ἑταιρειῶν, τούς ναυπηγούς, τούς ἐπανεξαγωγεῖς, τούς ἐφοδιαστές, ὅλους ἐν γένει τούς ὑπαλλήλους τῶν ἑταιρειῶν, πού ἄν καί παρέμεναν στήν Εὐρώπη συμμετεῖχαν στίς διαδικασίες τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου μέ διαφορετικές ἰδιότητες καί σέ διαφορετικό βαθμό. Ἦταν ἐπίσης σημαντική σχολή γιά τούς ἀποταμιευτές πού μάθαιναν τό πῶς νά ἐπενδύουν τίς οἰκονομίες τους στίς ἐμπορικές ἑταιρεῖες ἤ ἀκόμη καί στόν πιό ἀβέβαιο τομέα τῆς ναυτασφάλισης. Μιά ἀπό τίς σημαντικότερες συνέπειες τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορικῆς δραστηριότητας κατά τόν 16ο καί 17ο αἰώνα ἀποτέλεσε ἡ ἀσυνήθιστη συσσώρευση πλούτου πού σημειώθηκε σέ μερικές εὐρωπαϊκές χῶρες. Ἀλλά μιά ἀκόμη σημαντικότερη συνέπεια ἦταν ἡ συσσώρευση ἑνός πολύτιμου

καί πλούσιου «ἀνθρώπινου κεφαλαίου», δηλαδή ἀτόμων προικισμένων μέ ἰσχυρές βάσεις ἐπιχειρηματικῆς ἐντιμότητας, μέ ἱκανότητες θαρραλέας ἀντιμετώπισης τῶν ἐπιχειρηματικῶν κινδύνων καί μέ κοσμοπολίτικες πλατειές ἀντιλήψεις. Οἱ διαπιστώσεις αὐτές μᾶς ὠθοῦν σέ μιά πιό προσεκτική ἐξέταση τῶν πολιτισμικῶν ἐξελίξεων τῆς περιόδου αὐτῆς.

3. Η ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Γεγονότα ὅπως ἡ ἀνακάλυψη νέων κόσμων καί προϊόντων, ἡ ἀπόδειξη τῆς σφαιρικότητας τῆς γῆς, ἡ ἀνακάλυψη τῆς τυπογραφίας, ἡ τελειοποίηση τῶν πυροβόλων ὅπλων, ἡ ἀνάπτυξη τῆς ναυπηγικῆς καί τῆς ναυσιπλοΐας βρίσκονταν στή ρίζα μιᾶς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης.[24]

Σέ πολλά κείμενα τοῦ 17ου αἰώνα, συναντᾶ κανείς τή διαπίστωση ὅτι ἀφοῦ οἱ ἀρχαῖοι δέν γνώριζαν τόν κόσμο στόν ὁποῖο ζοῦσαν, δέν μποροῦν νά θεωρηθοῦν, ὡς ἡ πηγή κάθε γνώσης. Ἡ τυφλή καί ἀπόλυτη πίστη στά δόγματα τῆς ἀρχαιότητας πού ἐπεκράτησε στή διάρκεια τοῦ Μεσαίωνα ἔμπαινε πλέον σέ μιά περίοδο κρίσης. Ἀντί νά ἐξακολουθήσουν νά προσβλέπουν μέ νοσταλγία πρός τό παρελθόν καί νά τό θεωροῦν σάν μιά χαμένη χρυσή ἐποχή πού αὐτοί ποτέ δέν θά μποροῦσαν νά δημιουργήσουν, ὁλοένα καί περισσότεροι Εὐρωπαῖοι ἄρχισαν νά ἀτενίζουν τό μέλλον μέ αἰσιοδοξία, κάνοντας ὄνειρα γιά πρόοδο καί καινοτομίες.

Κατά τόν 17ο αἰώνα, σημειώθηκε μιά βίαιη καί σφοδρή πνευματική σύγκρουση ἀνάμεσα στούς «ἀρχαίους» καί τούς «σύγχρονους», ἀνάμεσα σέ ἐκείνους πού ἐξακολουθοῦσαν νά ὑποστηρίζουν τήν αὐθεντία καί τήν παντογνωσία τῶν κλασικῶν καί σέ ἐκείνους πού ἀντιπαρέθεταν στό δόγμα τήν λογική καί τό πείραμα, πού δέν δίσταζαν νά ἀνασκευάσουν τά λάθη καί τίς παραδοξολογίες τῶν κλασικῶν μέ βάση τά ἀποτελέσματα τῶν πρόσφατων ἀνακαλύψεων. Ἡ ἐποχή τῶν Γαλιλαίου, Νεύτωνα, Huygens, Leeunwenhoek, Χάρβεϋ, Ντεκάρτ, Κοπέρνικου καί Λάϊμπνιτς ἐπισφράγισε τήν νίκη τῶν «σύγχρονων», τῆς πειραματικῆς μεθόδου καί τῆς ἐφαρμογῆς τῶν

24. Γιά τό θέμα αὐτό ἀξίζει ἰδιαίτερης προσοχῆς τό ἔργο τοῦ Jones, *Ancient and Moderns* γιά τόν πλοῦτο τῶν γνώσεων πού περιέχει.

μαθηματικῶν στήν ἑρμηνεία τῆς πραγματικότητας. Ἡ Φυσική καί εἰδικότερα ἡ Μηχανική, στίς ὁποῖες, ἀκριβῶς λόγω τῆς φύσεως τοῦ γνωστικοῦ τους πεδίου, ἡ μαθηματική ἀγωγή δέν μποροῦσε παρά νά προσφέρει τά καλύτερα ἀποτελέσματα, πραγματοποίησαν θεαματικές προόδους καί ἡ συγκίνηση πού προκάλεσε ἡ πρόοδος αὐτή ἦταν τέτοια πού σταδιακά ἐπεκράτησε μιά σύλληψη τοῦ διαστήματος ὡς μιᾶς τεράστιας μηχανῆς.[25] Ἦταν τότε πού καί ὁ Θεός ὁ ἴδιος ἐπονομάσθηκε ὡς «ὁ ὑπέρτατος κατασκευαστής μηχανῶν».

Ἕνα ἀπό τά ὑπο-προϊόντα τῆς ἐπανάστασης τῆς ἀνθρώπινης σκέψης πού προκλήθηκε τήν περίοδο αὐτή, ἀποτελεῖ ἡ ἀνάπτυξη τῆς στατιστικῆς μεθόδου. Οἱ συγγραφεῖς καί πειραματιστές τοῦ 17ου αἰώνα ἀσταμάτητα κατέγραφαν, ταξινομοῦσαν καί καταμετροῦσαν. Ὁ William Letwin ἔγραψε ὅτι:

> «Τά δυνατότερα μυαλά τῆς Ἀγγλίας κατασπατάλησαν τίς ἱκανότητές τους καταγράφοντας λεπτομερειακά τήν θερμοκρασία, τόν ἄνεμο καί τήν εἰκόνα πού παρουσίαζε ὁ οὐρανός ὥρα μέ τήν ὥρα σέ διάφορες ἄκρες τῆς χώρας. Οἱ κόποι τους δέν ἀπέφεραν παρά ἄχρηστα ἀρχεῖα. Ἡ παθιασμένη αὐτή δραστηριότητα στράφηκε καί στήν μέτρηση οἰκονομικῶν καί κοινωνικῶν μεγεθῶν διαφόρων εἰδῶν».[26]

Ἡ κριτική εἶναι ἄδικη. Γιά τόν μορφωμένο πολίτη, ὅπως καί γιά τόν ὑπάλληλο, οἱ ἀριθμοί ἄρχισαν νά ἀποκτοῦν μιά δική τους ὀντότητα. Ἡ νέα ἀντίληψη ἦταν ἰδιαίτερα ἐμφανής στήν ἐπεξεργασία τῶν προβλημάτων τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου[27] καί τοῦ πληθυσμοῦ.

Ἀκριβῶς μέσα σ' αὐτό τό πολιτισμικό κλίμα, δημιουργήθηκε καί ἀναπτύχθηκε ἡ σχολή «τῆς πολιτικῆς ἀριθμητικῆς»· ὁ Graunt, ὁ Petty καί ὁ Halley ἐξέθεσαν τίς δημογραφικές τους ἐκτιμήσεις καί κατασκεύασαν τούς πρώτους πίνακες ἐπιβίωσης· καί ὁ Gregory King ὑπολόγισε τό Ἀγγλικό Ἐθνικό Εἰσόδημα. Ἀκόμη καί σήμερα, τά ἱστορικά στατιστικά στοι-

25. Dijksterhuis, *The Mechanisation of the World Picture.*
26. Letwin, *The Origins of Scientific Economics,* σ. 99-100.
27. Stone, *Elizabethan Overseas Trade,* σ. 30.

ΠΙΝΑΚΑΣ 12

Σύγχρονες ἐκτιμήσεις τοῦ παγκόσμιου πληθυσμοῦ στήν περίοδο 1650-1900 (ἐλάχιστο-μέγιστο) (σέ ἑκατομμύρια)

Ἔτος	Ἀφρική	Βόρεια Ἀμερική	Λατινική Ἀμερική	Ἀσία (ἐκτός Ρωσίας)	Εὐρώπη & Ρωσία	Ὠκεανία	Κόσμος
1650	100(;)		7-12	257-327	103-105	2	470-545
1750	95-106	1-2	10-16	437-498	144-167	2	695-790
1800	90-107	6-7	19-24	595-630	192-208	2	905-980
1850	95-111	26	33-38	656-801	274-285	2	1090-1260
1900	120-141	81-82	63-74	857-925	423-430	6	1570-1650

Πηγή: United Nations, *The Determinats and Consequences of Population Trends*, σ. 11, Πίνακας 2· Durand, *The Modern Expansion of World Population*, σ. 109.

χεῖα τοῦ παγκόσμιου πληθυσμοῦ πού περιέχονται σέ ἄρθρα καί βιβλία τῆς δημογραφικῆς ἱστορίας πάντα ἀναφέρουν τό ἔτος 1650 ὡς σημεῖο ἐκκίνησης (βλ. Πίνακα 12). Ἡ ἐξήγηση ἔγκειται στό γεγονός ὅτι οἱ Εὐρωπαῖοι ἄρχισαν νά προβαίνουν σέ ἐκτιμήσεις τοῦ παγκόσμιου πληθυσμοῦ ἤ τμημάτων του μετά ἀκριβῶς ἀπό τά μέσα τοῦ 17ου αἰώνα (βλ. Πίνακα 13).

ΠΙΝΑΚΑΣ 13

Ἐκτιμήσεις τοῦ παγκόσμιου πληθυσμοῦ ἀπό συγγραφεῖς τοῦ 17ου καί 18ου αἰώνα (σέ ἑκατομμύρια)

Ἔτος	Συγγραφέας	Κόσμος	Εὐρώπη	Ἀσία	Ἀφρική	Ἀμερική	Ὠκεανία
1661	Riccioli	1000	100	500	100	200	100
1682	Petty	320					
1685	Vossius	500	30	300			
1696	King	700	100	340	95	65	100
1696	Nicholls	960					
1702	Whiston	4000					
1740	Struyck	500	100	250	100	50	
1741	Süssmilch	950	150	500	150	150	

῾Ωστόσο, ἡ ἁπλή παράθεση ἀριθμῶν δέν σημαίνει ὅτι οἱ ἀριθμοί αὐτοί εἶναι ἐπιστημονικά ἐπεξεργασμένοι. Τό 1589, τό ἔργο τοῦ Giovan Maria Bonardo, πού ἔφερε τόν τίτλο *Τό Μέγεθος, τό Εὖρος, ἡ ᾿Απόσταση Κάθε Σφαίρας ῾Υπολογισμένης σέ Δικά μας Μίλια*, ἐπανεκδόθηκε στή Βενετία. Σ' αὐτό μεταξύ ἄλλων, προβαλλόταν καί ὁ ἰσχυρισμός ὅτι «ἡ Κόλαση βρίσκεται σέ ἀπόσταση 3.758 $^1/_4$ μιλίων ἀπό ἐμᾶς» καί ὅτι ἔχει «εὖρος 2.505 $^1/_2$ μιλίων», ἐνῶ «ἡ Αὐτοκρατορία τοῦ Παραδείσου [...] ὅπου οἱ εὐλογημένοι ἀναπαύονται εὐτυχισμένοι [...] βρίσκεται σέ ἀπόσταση 1.799.955.500 μιλίων ἀπό ἐμᾶς». Τά στοιχεῖα πού περιλαμβάνονται στόν Πίνακα 13 δείχνουν ὅτι ἡ ἀξιοπιστία μερικῶν ἀπό τίς ἐκτιμήσεις πού προτάθηκαν κατά τό δεύτερο μισό τοῦ 17ου αἰώνα γιά τόν συνολικό πληθυσμό τῆς γῆς δέν εἶναι καί τόσο μεγαλύτερη ἀπό αὐτήν τῶν ὑπολογισμῶν τοῦ Giovan Maria Bonardo γιά τήν ἀπόσταση τῆς γῆς ἀπό τόν Παράδεισο καί τήν Κόλαση. ῾Ωστόσο, ἡ ἀξία τῶν δυό αὐτῶν προσπαθειῶν δέν εἶναι ταυτόσημη. ῞Ενα ἀπό τά κύρια χαρακτηριστικά τῆς ᾿Επιστημονικῆς ᾿Επανάστασης τοῦ 17ου αἰώνα ἀποτελεῖ τό γεγονός ὅτι γιά πρώτη φορά οἱ διαλογισμοί τῶν ἀνθρώπων ἀπομακρύνονται ἀπό τή θεώρηση τέτοιου εἴδους ἄλυτων καί παράλογων προβλημάτων ὅπως αὐτό τῆς ἀπόστασης τῆς γῆς ἀπό τήν κόλαση ἤ τόν ἀριθμό τῶν ἀγγέλων πού μποροῦν νά σταθοῦν στό κεφάλι μιᾶς καρφίτσας, καί κρέμεται πρός τή διευρεύνηση προβλημάτων πού ἐπιδέχονται λύση. Οἱ ἐκτιμήσεις τῆς ἀπόστασης τῆς Κόλασης πού παρέχει ὁ Giovan Maria Bonardo ὅπως καί αὐτή πού ἀφορᾶ τό μέγεθος τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ τῆς γῆς τοῦ Petty εἶναι καί οἱ δυό ἐξίσου ἀπίθανες, ἀλλά διαφέρουν ὡς πρός τό ὅτι ἡ πρώτη ἐπιχειρεῖ νά δώσει ἀπάντηση σέ ἕνα παράλογο ἐρώτημα, ἐνῶ ἡ δεύτερη εἶναι ἁπλά μιά ἀτελής προσπάθεια καταμέτρησης ἑνός λογικά ἰσχύοντος προβλήματος. Μόλις ἐκφρασθεῖ μιά ἐρώτηση σωστά εἶναι σίγουρο ὅτι θά ὑπάρξει ἀπάντηση.

῾Η σύγχρονη στατιστική μέθοδος στήν οὐσία γεννήθηκε ἀπό τίς προσπάθειες πού ἔγιναν στίς δεκαετίες ἐκεῖνες καί τά ποσοτικά στοιχεῖα περί τοῦ πληθυσμοῦ, τῆς παραγωγῆς, τοῦ ἐμπορίου καί τοῦ χρήματος σταδιακά ἐμπλουτίσθηκαν καί ἔγιναν περισσότερο ἀξιόπιστα. ᾿Από τήν ἄλλη μεριά, ἡ νέα κατηγορία προβλημάτων ἦταν τό τελικό προϊόν μιᾶς πρωτόγνωρης μεταστροφῆς τῆς ἀνθρώπινης σκέψης πού τώρα πλέον

ἀπέδιδε μεγαλύτερη σημασία στό λογικό ἀπ' ὅ,τι στό παράλογο, ἔδινε προτεραιότητα στόν πραγματισμό ἔναντι τοῦ ἰδεαλισμοῦ καί στήν ἐπικαιρότητα ἔναντι τῆς ἐσχατολογίας. Στό ἐπίπεδο τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων, τό ἔδαφος προετοιμάστηκε γιά τά φιλελεύθερα μηνύματα τοῦ Διαφωτισμοῦ. Στό τεχνολογικό ἐπίπεδο, ἡ ἔμφαση πού δόθηκε στόν πειραματισμό ἄνοιξε τόν δρόμο πρός τήν ἐπίλυση συγκεκριμένων προβλημάτων τῆς παραγωγῆς.

Τό μεγαλόπνοο αὐτό κίνημα στόν χῶρο τῶν ἰδεῶν ἦταν ἰδιαίτερα σημαντικό καί γιά ἕναν πρόσθετο λόγο. Στόν Μεσαίωνα, διατηρήθηκε ἡ παραδοσιακή ἀντίληψη τῆς ἀρχαιότητας πού ἐπέμενε στό διαχωρισμό τῆς ἐπιστήμης ἀπό τήν τεχνολογία. Ὅπως τόνιζαν καί οἱ ἀρχιμάστορες τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τοῦ Μιλάνου στά 1392 *«scientia est unum et ars est aliud»*,[28] δηλαδή ἄλλο πράγμα εἶναι ἡ ἐπιστήμη καί τελείως διαφορετικό ἡ τεχνολογία. Ἡ ἐπιστήμη θεωροῦνταν ταυτόσημη μέ τήν φιλοσοφία· ἡ τεχνολογία ἦταν ἡ *ars* τοῦ μάστορα. Ἡ ἐπιστήμη «ἐπιστήμη» δέν ἐπεδείκνυε κανένα ἐνδιαφέρον ἤ ἔφεση ὡς πρός τή μελέτη τῶν τεχνολογικῶν ζητημάτων καί οἱ τεχνολογικές ἐξελίξεις ἦταν κατά κύριο λόγο τό προϊόν τοῦ μόχθου τῶν ἀγράμματων μαστόρων. Ἡ Ἀναγέννηση, μέ τήν ἄκριτη ἀποδοχή καί πίστη της στίς ἀξίες τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητας, ἐπέτεινε τόν διαχωρισμό αὐτό, διαχωρισμός πού στήν Ἰταλία ἀπό τά μέσα τοῦ 15ου αἰώνα καί μετά ἐνισχύθηκε περισσότερο λόγω τῆς σταδιακῆς αὔξησης καί σκλήρυνσης τῶν ταξικῶν διαφορῶν. Κάτω ἀπό τό πρίσμα τῶν σκέψεων αὐτῶν, θά πρέπει νά ἑρμηνεύσουμε τήν ὁμολογία τοῦ Λεονάρντο περί τῆς ἀγραμματοσύνης του, τήν προειδοποίηση τοῦ Tartaglia ὅτι τό δόγμα του «δέν εἶναι παρμένο οὔτε ἀπό τόν Πλάτωνα, οὔτε ἀπό τόν Πλωτίνο» καί τίς προσπάθειες τῶν γιατρῶν πού θεωροῦσαν τούς ἑαυτούς τους ἐπιστήμονες καί κατά συνέπεια φιλόσοφους[29] νά διαχωρίσουν τή θέση τους ἀπό τούς χειρούργους πού θεωροῦνταν σάν τεχνικοί καί κατά συνέπεια ἁπλοί τεχνίτες.

Οἱ «σύγχρονοι» τοῦ 17ου αἰώνα γιά νά ἐκφράσουν τήν ἀντί-

28. *Annali della fabbrica del Duomo*, τόμ. 1, σ. 209-210.

29. Ὅπως ὑποστήριζε καί ὁ Μιλανέζος γιατρός G.B.Silvatico στά 1607, παραφράζοντας μία ῥήση τοῦ Γαληνοῦ, *«qui medicus esse vult optimus, is prius philosophus sitnecesse est»*. Βλ. Cipolla, *Public Health*.

θεσή τους στίς παραδοσιακές ἀξίες καί νά ἐπιβάλουν τήν πειραματική μέθοδο ἐπιδόθηκαν δραστήρια σέ μία προσπάθεια ἐπανεκτίμησης τῆς ἀξίας τῆς ἐργασίας τῶν τεχνιτῶν. Ὁ Francis Bacon εἶχε κατ' ἐπανάληψη τονίσει τήν ἀνάγκη συνεργασίας μεταξύ τῶν ἐπιστημόνων καί τῶν τεχνιτῶν. Ὁ Γαλιλαῖος στόν περίφημο «Διάλογό» του, βάζει τόν φανταστικό του ἥρωα Σαγκρέδο νά δηλώνει ὅτι ἡ συνδρομή τῶν τεχνιτῶν τοῦ Ναύσταθμου τῆς Βενετίας εἶχε διευκολύνει σημαντικά τή μελέτη του τῶν διαφόρων δύσκολων προβλημάτων. Ἡ Βασιλική Ἑταιρεία τοῦ Λονδίνου ἀνέθεσε σέ ὁρισμένα μέλη της τήν συγγραφή τῆς ἱστορίας τῶν τεχνικῶν ἐπαγγελμάτων καί μεθόδων· μιά ἰδέα πού υἱοθετήθηκε ἀργότερα μέ ἐνθουσιασμό ἀπό τούς συντάκτες τῆς *Encyclopédie*.

Ἐνῶ ὅλες αὐτές οἱ ἐξελίξεις σημειώνονταν στό χῶρο τῆς «ἐπιστήμης», ἀνάλογες ἐξελίξεις συνέβαιναν καί στό χῶρο τῆς «τεχνολογίας». Πρῶτον, θά πρέπει νά λάβει κανείς ὑπόψη του τό γεγονός ὅτι, παρά τίς ὅποιες διαφορές καί ἀποστάσεις τους, τά διάφορα κοινωνικά στρώματα ἀντιδροῦν ἀπό κοινοῦ σέ κοινά πολιτισμικά ἐρεθίσματα. Ἐπιπλέον, ἡ ἐξάπλωση τῆς τυπογραφίας καί, ἰδιαίτερα στίς προτεσταντικές χῶρες, τῆς γνώσης γραφῆς καί ἀνάγνωσης, σηματοδότησαν τόν θρίαμβο τοῦ βιβλίου ἔναντι τοῦ γνωμικοῦ, τοῦ κειμένου ἔναντι τῆς εἰκόνας, τῆς ὀρθολογικῆς ἀξιολόγησης τῶν πληροφοριῶν ἔναντι τῆς δουλικῆς ἐπανάληψης καί ὅλα αὐτά μέ τήν σειρά τους προκάλεσαν τήν σταδιακή ἐγκατάλειψη τῶν ἐθιμικῶν καί παραδοσιακῶν ἀντιλήψεων γιά χάρη τοῦ ὀρθολογισμοῦ καί τοῦ πειραματισμοῦ. Οἱ ἴδιες ἐκεῖνες πρέσσες τῶν τυπογραφείων πού ἔδωσαν στούς ἀνθρώπους τή δυνατότητα νά μορφωθοῦν, πρόσφεραν ἐπίσης σέ ὅσους ἦταν προικισμένοι μέ ταλέντο καί φαντασία τά μέσα μετάδοσης τῆς πνευματικῆς τους συμβολῆς στούς ἄλλους. Τέλος, οἱ ἐξελίξεις πού σημειώθηκαν στούς τομεῖς τῆς ὠκεάνειας ναυσιπλοΐας, τῆς βιομηχανίας κατασκευῆς ὡρολογίων καί τῆς πειραματικῆς ἐπιστήμης ἔκαναν δυνατή τήν ἐμφάνιση ἑνός προοδευτικά αὐξανόμενου ἀριθμοῦ κατασκευαστῶν ὀργάνων ἀκριβείας. Οἱ κατασκευαστές αὐτοί σταδιακά ἀπέκτησαν κῦρος, ἔτσι πού νά θεωροῦνται ὡς τεχνίτες ἀνώτερης κατηγορίας καί ἱκανοί νά συνδιαλλαγοῦν μέ τούς σύγχρονούς τους ἐπιστήμονες. Δέν εἶναι τυχαῖο τό γεγονός ὅτι ἡ μηχανή τοῦ ἀτμοῦ, πού βρίσκεται στήν καρδιά τῆς βιομηχα-

νικῆς ἐπανάστασης, ἀποτελοῦσε τόν ἀκρογωνιαῖο λίθο καθώς καί τό ὅτι ὁ ἐφευρέτης της προερχόταν ἀπό τίς τάξεις τῶν κατασκευαστῶν ὀργάνων ἀκριβείας.

Μέχρι τήν ἐποχή τοῦ Γαλιλαίου, οἱ κλάδοι ἐκεῖνοι τῶν ἐπιστημῶν πού συνέβαλλαν στήν ἐξέλιξη τῆς χρηστικῆς τεχνολογίας εἶχαν βρεῖ ἐκπροσώπους ἱκανούς νά προσελκύσουν τήν προσοχή καί νά ἀξιώσουν τόν σεβασμό. Ὁ ἴδιος ὁ Γαλιλαῖος ἔδωσε στό μικρό του σύγγραμμα περί τῆς μηχανικῆς τόν τίτλο *Περί τῶν ὠφελειῶν πού συνεπάγεται ἡ μηχανική ἐπιστήμη. καί τά ὄργανά της*. Ὁμολογουμένως, μέχρι τά τέλη τοῦ 18ου αἰώνα, ἡ συμβολή τῆς «ἐπιστήμης» στήν τεχνολογία «παρέμεινε ἀποσπασματική καί ἀσήμαντη». Ὅμως, οἱ πολιτισμικές ἐξελίξεις τοῦ 17ου αἰώνα, προκάλεσαν μιά πρώτη προσέγγιση μεταξύ τῶν δύο κλάδων καί δημιούργησαν τίς προϋποθέσεις τῆς συνεργασίας τους πού ἀποτελεῖ καί τήν βάση καί τήν οὐσία τῆς σύγχρονης βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης.

4. ΜΙΑ ΕΝΕΡΓΕΙΑΚΗ ΚΡΙΣΗ

Στίς ἱστορικές συγγραφές, ἡ κρίση τοῦ ἱστορικοῦ ἀναπόφευκτα ἐπηρεάζεται ἀπό τό γεγονός ὅτι ἡ παρατήρησή του ἀφορᾶ τετελεσμένα γεγονότα –δηλαδή ἀπό τό πλεονέκτημα τῆς ὕστερης γνώσης πού διαθέτει. Κατά τήν ἐπιλογή τῶν λόγων πού διαδραμάτισαν κάποιον ρόλο, ὅπως καί κατά τήν προσπάθεια ἑρμηνείας τοῦ ρόλου τους, ὁ ἱστορικός ἀναπόφευκτα ἐπηρεάζεται ἀπό τό γεγονός ὅτι εἶναι σέ θέση νά γνωρίζει τήν τροπή πού πῆραν τά ὑπό ἐξέταση συμβάντα. Ὅταν περιγράφει μιά ἀποτυχία, στήν προσπάθεια νά ἐξηγήσει τούς λόγους πού τήν προκάλεσαν, ὁ ἱστορικός ἀναπόφευκτα θά τονίσει τίς «ἀρνητικές» συγκυρίες καί τούς παράγοντες πού προηγήθηκαν τῆς καταστροφῆς. Ἀντίθετα, ἐάν ὁ ἱστορικός περιγράφει μιά ἐπιτυχία, θά τονίσει ἀναπόφευκτα τίς «θετικές» συγκυρίες καί τούς παράγοντες πού προηγήθηκαν ἀπό αὐτή. Ἡ ἱστορία, ὡστόσο, ποτέ δέν ἐξελίσσεται τόσο ἁπλά καί στρωτά ὅσο ὁ λόγος τοῦ ἱστορικοῦ. Οἱ συνθῆκες πού προηγοῦνται μιᾶς καταστροφῆς δέν εἶναι ὅλες ἀντίξοες καί κατά τόν ἴδιο λόγο, οἱ ἐπιτυχίες δέν ἀναδύονται μόνο μέσα ἀπό εὐτυχεῖς συγκυρίες. Ἐπιπλέον, ἀρκετοί παράγοντες ἤ περιστάσεις δέν μποροῦν νά θεωρηθοῦν ὡς «θετικοί» ἤ «ἀρνητικοί», παρά μόνον

ὅταν ἡ ἔκβασή τους εἶναι γνωστή πλέον καί πάλι ἀφοῦ ἔχουμε ἐμεῖς προσδώσει στήν κατάληξή τους θετικό ἤ ἀρνητικό πρόσημο. Θά μπορούσαμε νά ἐκφράσουμε τήν ἴδια διαπίστωση, λέγοντας ὅτι ἐξετάζοντας τά πράγματα *ex post*, ἀποδίδουμε στά γεγονότα τῆς περιόδου βαρύτητα καί νόημα πολύ διαφορετικό ἀπό αὐτό πού ἀπέδιδαν σ' αὐτά οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ὁ Atkinson ἔχει ἀποδείξει ὅτι ἀπό τά βιβλία πού τυπώθηκαν στή Γαλλία, στό διάστημα μεταξύ τοῦ 1480 καί τοῦ 1700, αὐτά πού ἀναφέρονταν στήν τουρκική αὐτοκρατορία ἦταν διπλάσια ἀπό ἐκεῖνα πού ἀναφέρονταν στήν ἀμερικανική ἤπειρο.[30]

Ἀνάμεσα στίς συνθῆκες ἐκεῖνες τοῦ 16ου καί 17ου αἰώνα πού προετοίμασαν τό ἔδαφος γιά τήν ἐπιτυχία ἐκείνη πού ἔγινε γνωστή ὡς βιομηχανική ἐπανάσταση ὑπῆρχαν κάποιες πού σ' ἐμᾶς φαίνονταν ἀναμφισβήτητα εὐνοϊκές. Μαζί ὅμως μ' αὐτές ὑπῆρχαν καί συνθῆκες περισσότερο ἀμφίβολου χαρακτήρα, οἱ ὁποῖες σίγουρα στούς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς ἐκείνης θά πρέπει νά φαίνονταν δυσοίωνες, παρόλο πού ἐμεῖς δέν τίς καταλογίζουμε ὡς τέτοιες λόγω τοῦ ὅτι εἴμαστε σέ θέση νά γνωρίζουμε *ex post* τήν αἴσια ἔκβασή τους.

Ἡ κρίση πού προκάλεσε ἡ ἔλλειψη ξυλείας ἀποτελεῖ ἕνα ἐξαίρετο παράδειγμα γιά νά διευκρινίσουμε τό σημεῖο αὐτό. Ἀπό καταβολῆς κόσμου, τό ξύλο ὑπῆρξε τό κυριότερο εἶδος καυσίμου, ὑλικό τῆς ἐπιπλοποιΐας καί τῆς κατασκευῆς ἐργαλείων καί μηχανῶν. Ἀπό τόν 12ο καί 13ο αἰώνα, παρατηρήθηκε ἔλλειψη ξυλείας στήν περιοχή τῆς Μεσογείου καί τό γεγονός αὐτό ἀνάγκασε τήν κατασκευαστική βιομηχανία νά στραφεῖ πρός τή χρήση ὑλικῶν ὅπως τό τοῦβλο, ἡ πέτρα καί τό μάρμαρο. Τό ξύλο ὅμως παρέμεινε τό μοναδικό ἐν χρήσει καύσιμο καί ἐξακολουθοῦσε νά ἀποτελεῖ τό βασικό ὑλικό κατασκευῆς ἐπίπλων, ἐργαλείων καί μηχανῶν.

Τό 1492, στήν κεντρική Ἰταλία, ἕνας χρονικογράφος ἀνέφερε ὅτι τήν ἐποχή ἐκείνη, ἡ περιοχή εἶχε ἀρχίσει νά ὑποφέρει ἀπό «μιά σημαντική ἔλλειψη ξυλείας»: ἦταν ἀδύνατο πλέον νά βρεῖ κανείς δρύινη ξυλεία καί οἱ ἄνθρωποι στράφηκαν στά «ἥμερα δέντρα», «ἀλλά καθώς αὐτά δέν ἐπαρκοῦν, ἄρχισαν τώρα νά κόβουν καί ἐλαιόδεντρα καί κατ' αὐτόν τόν τρόπο

30. Atkinson, *Les nouvaux horizons*, σ. 10.

ὁλόκληροι ἐλαιῶνες καταστράφηκαν».[31] Αὐτό δέν ἦταν παρά τό προοίμιο τῶν γεγονότων πού ἔμελλε νά διαδραματισθοῦν στήν Εὐρώπη σέ πολύ μεγαλύτερη κλίμακα, τίς ἑπόμενες δεκαετίες. Τόν 16ο αἰώνα, ἡ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ, ἡ ἀνάπτυξη τῆς ὠκεάνειας ναυσιπλοΐας καί τῆς ναυπηγικῆς, οἱ ἐξελίξεις στόν τομέα τῆς μεταλλουργίας καί ἡ ἐπακόλουθη αὔξηση τῆς κατανάλωσης ξυλοκάρβουνου γιά τήν τήξη τῶν μετάλλων προκάλεσαν μιά σημαντική αὔξηση τῆς κατανάλωσης ξυλείας. Πρός τά μέσα τοῦ 16ου αἰώνα, στά ὀρυχεῖα ἀργύρου τοῦ Φράιμπουργκ, ἡ κατανάλωση ξυλείας ἔφθασε τά 2,1 ἑκατομμύρια κυβικά πόδια τόν χρόνο. Περίπου οἱ ἴδιες ποσότητες ἀπαιτοῦνταν γιά τά ὀρυχεῖα τοῦ Hüttenberg καί Joanchimstal. Στίς περιοχές τοῦ Schlaggenwold καί τοῦ Schönfeld πάνω ἀπό 2,6 ἑκατομμύρια κυβικά πόδια καταναλώνονταν ἐτησίως. Στήν Ἀγγλία, στό διάστημα 1548-1549, ἡ κυβέρνηση διέταξε τή διεξαγωγή ἔρευνας γιά τήν κατανάλωση ξυλείας καί τήν καταστροφή τῶν δασῶν. Γύρω στά 1560, τά χυτήρια τοῦ State Hory καί Harmanec τῆς Σλοβακίας ἐξαναγκάσθηκαν νά περικόψουν δραστικά τίς δραστηριότητές τους ἤ καί νά κλείσουν τελείως λόγω τῆς ἔλλειψης ξυλείας. Οἱ τάσεις πού παρατηρήθηκαν ὡς πρός τίς τιμές τοῦ ξύλου καί τοῦ κάρβουνου μᾶς παρέχουν κάποιο μέτρο τῆς ἐπικαιρότητας καί τῆς δριμύτητας τῆς κρίσης. Στή Γένοβα, ἡ τιμή τῆς δρύινης ξυλείας πού χρησιμοποιοῦνταν στήν ναυπηγική, αὐξήθηκε ἀπό τήν βασική τιμή τῶν 100 μονάδων τῆς περιόδου 1463-1468 σέ 300 κατά τήν περίοδο 1546-1555 καί σέ 1200 στό διάστημα 1577-1581.[32] Ἀπό τόν 17ο αἰώνα, πού ἡ Ἰταλία μπῆκε σέ μιά περίοδο οἰκονομικῆς παρακμῆς, ἡ ζήτηση καυσίμων καί δομικῶν ὑλικῶν παρέμεινε στάσιμη καί ἡ τιμή τῆς ξυλείας δέν παρουσίασε καμιά ἐπιπλέον αὔξηση.[33] Ἀλλά στόν Βορρᾶ, ὅπου ἡ οἰκονομική δραστηριότητα διευρύνθηκε, ἡ τιμή τοῦ ξύλου συνέχισε νά αὐξάνει μέ γοργούς ρυθμούς. Στήν Ἀγγλία, ὁ δείκτης τῆς τιμῆς τῆς ξυλείας (1450-1650 = 100) αὐξήθηκε ὡς ἀκολούθως:[34]

31. Matarazzo, *Cronaca della città di Perugia*, σ. 3.
32. Calegari, *Legname e costruzioni navali*, σ. 94.
33. Calegari, *ὅ.π.*, καί Sella, *Salari e Lavoro*, Πίνακας 9 τοῦ Παραρτήματος.
34. Coleman, *The Economy of England*, σ. 23.

1490-1509	:	88
1510-1529	:	98
1530-1549	:	108
1550-1569	:	176
1570-1589	:	227
1590-1609	:	312
1610-1629	:	424
1630-1649	:	500

Κατά τήν ἐκτίμηση τῶν στοιχείων αὐτῶν θά πρέπει κανείς νά ἔχει ὑπόψη του ὅτι: α) ἡ αὔξηση θά ἦταν αἰσθητά μεγαλύτερη, ἐάν δέν εἶχε ἀρχίσει νά χρησιμοποιεῖται εὐρύτατα τό κάρβουνο ὡς ὑποκατάστατο τοῦ ξύλου καί β) ὅτι τά στοιχεῖα αὐτά δέν μᾶς δίνουν μιά ὁλοκληρωμένη εἰκόνα, μιᾶς καί ἡ ἔλλειψη ξυλείας ἔγινε ὀξύτατα αἰσθητή στήν Ἀγγλία ἀπό τή δεκαετία τοῦ 1630 καί μετά.[35]

Ἐάν λάβει κανείς ὑπόψη του τόν ρόλο τοῦ ξύλου στήν οἰκονομία τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ὡς πηγή ἐνέργειας καί ὡς βασική πρώτη ὕλη εἶναι φανερό ὅτι ἡ ἔλλειψη θά πρέπει νά εἶχε προκαλέσει παραγωγικές δυσχέρειες μέ συνέπειες καταστροφικές γιά τήν περαιτέρω ἀνάπτυξη τῆς Εὐρώπης. Ὅπως ὅμως ἐξελίχθηκαν τά πράγματα, ἡ ἐνεργειακή κρίση ἔσπρωξε τήν Ἀγγλία στόν δρόμο τῆς ἐκβιομηχάνισης. Γιά νά ἐπιτευχθεῖ αὐτό ὡστόσο, ἀπαιτήθηκε καί ἡ συνδρομή ἄλλων παραγόντων.

35. Βλ. παρακάτω σ. 373.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

Η ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΙΣΟΡΡΟΠΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

1. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΤΑΣΕΙΣ: 1500-1700

Στήν τρέχουσα ἱστορική καί οἰκονομική βιβλιογραφία, ὁ 16ος καί 17ος αἰώνας ἀποδίδονται μέ παραλλαγές τοῦ ἄσπρου καί τοῦ μαύρου. Ὁ 16ος αἰώνας παρουσιάζεται σάν «el siglo de oro», ἕνα εἶδος χρυσῆς ἐποχῆς ὄχι μόνο γιά τήν Ἱσπανία πού δέχθηκε σημαντικές ποσότητες χρυσοῦ καί ἀργύρου ἀπό τίς ἀποικίες της στήν Ἀμερική, ἀλλά καί γιά τήν λοιπή Εὐρώπη. Ἀντίθετα, ὁ αἰώνας πού ἀκολούθησε παρουσιάζεται μέ τά μελανότερα χρώματα καί εἶναι πλέον τῆς μόδας νά γράφει κανείς γιά τήν «κρίση τοῦ 17ου αἰώνα».[1]

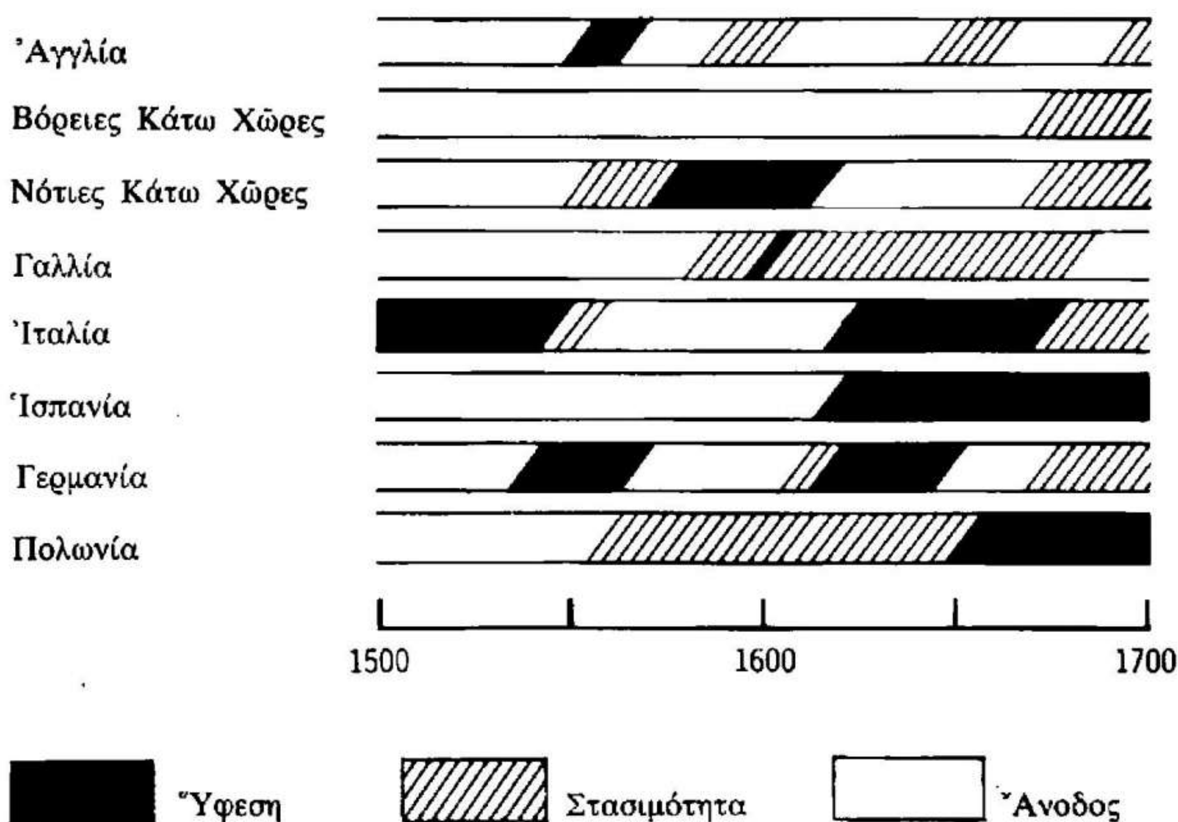
Οἱ μόδες καί οἱ περιγραφές σέ ἀσπρόμαυρο χρῶμα θά πρέπει πάντα νά θεωροῦνται μέ καχυποψία, διότι, ἐνῶ ὑπάρχει κάποια δόση ἀλήθειας στίς στερεότυπες ἀφηγήσεις, ἄλλο τόσο βρίσκει κανείς σ' αὐτές ἐπιφανειακές διαπιστώσεις καί ἀνακριβεῖς ἀναφορές. Γιά ἕνα σημαντικό τμῆμα τῆς βόρειας Ἰταλίας, περιοχῆς ἀπό τίς πλέον προηγμένες τῆς Εὐρώπης, τό πρῶτο μισό τοῦ 16ου αἰώνα δέν ἀποτελοῦσε κανενός εἴδους χρυσή ἐποχή. Ἦταν μιά ἐποχή πυρός καί σιδήρου, καταστροφῆς καί ἐξαθλίωσης. Τό δεύτερο μισό τοῦ αἰώνα πάλι δέν ἦταν ἐποχή ἐξαιρετικῆς ἄνθισης οὔτε γιά τήν Γαλλία, οὔτε γιά τίς νότιες Κάτω Χῶρες. Ἀπό τήν ἄλλη, ὁ 17ος αἰώνας κάθε ἄλλο παρά περίοδος ὕφεσης ἦταν γιά τήν Ὁλλανδία, τήν Ἀγγλία καί τήν Σουηδία. Τό διάγραμμα πού ἀκολουθεῖ εἶναι κι αὐτό προϊόν ὑπεραπλούστευσης καί χαρα-

1. Γιά μία εὐεργετική ἀντίδραση στήν τάση αὐτή, βλ. Schöffer, *Holland's Golden Age*, σ. 82-107.

κτηρίζεται ἀπό ὅλα τά μειονεκτήματα πού εἶναι ἐγγενῆ στίς ἁπλουστεύσεις· ὅμως πέρα ἀπό τόν ἐπιφανειακό καί ἁπλουστευτικό του χαρακτήρα, μᾶς δίνει τήν εὐκαιρία νά διαπιστώσουμε πόσο πιό παραπλανητικές εἶναι οἱ περιγραφές ἐκεῖνες πού παρουσιάζουν τόν 16ο αἰώνα σάν τόν *«el siglo de oro»* καί τόν 17ο σάν τήν «ἐποχή τῆς κρίσης».

ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 6

Οἰκονομική πορεία ἐπιλεγμένων εὐρωπαϊκῶν χωρῶν
1500-1700

Τό μεγαλύτερο μειονέκτημα μιᾶς περιγραφῆς πού φέρει τόν 16ο αἰώνα ἀδιακρίτως σάν μία περίοδο γενικῆς εὐημερίας καί τόν 17ο αἰώνα ἀντίστοιχα σάν μιά περίοδο γενικῆς ὕφεσης ἤ στασιμότητας ἔγκειται στό ὅτι μιά τέτοια ἄποψη συσκοτίζει τήν σημαντικότερη πλευρά τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας τῶν ἀρχῶν τῆς σύγχρονης περιόδου, δηλαδή τήν ἀνατροπή τῶν παραδοσιακῶν οἰκονομικῶν ἰσορροπιῶν τῆς Εὐρώπης. Στά τέλη τοῦ 15ου αἰώνα, ἡ πιό προηγμένη περιοχή τῆς Δυτικῆς

Εὐρώπης ἦταν ἡ μεσογειακή ζώνη καί ἰδιαίτερα ἡ κεντρική καί βόρεια Ἰταλία. Κατά τή διάρκεια τοῦ 16ου αἰώνα, λόγω τῆς εἰσροῆς τῶν θησαυρῶν ἀπό τήν Ἀμερική, ἡ Ἱσπανία γνώρισε μιά περίοδο λαμπρότητας καί ἔτσι ἡ περιοχή τῆς Μεσογείου κατάφερε νά διατηρήσει τήν οἰκονομική ὑπεροχή της, ἀλλά στά τέλη τοῦ 17ου αἰώνα δέν ἀποτελοῦσε πλέον παρά μιά σαφῶς καθυστερημένη περιοχή. Τό κέντρο βάρους τῆς εὐρωπαϊκῆς ἰσορροπίας μετατοπίσθηκε στή Βόρεια Θάλασσα. Κάθε προσπάθεια ἑρμηνείας τῆς δραματικῆς αὐτῆς μεταστροφῆς πού θά περιοριζόταν στίς συνήθεις ἀναφορές περί τῶν «γεωγραφικῶν ἀνακαλύψεων» καί τῶν ἀλλαγῶν τῶν «ἐμπορικῶν δρομολογίων» πού προκλήθηκαν ἀπό αὐτές, θά ἦταν ἐπιφανειακή καί ἀφελής. Τό πρόβλημα εἶναι τόσο περίπλοκο πού γιά νά μελετηθεῖ ἐπαρκῶς θά ἀπαιτοῦνταν ἡ συγγραφή σειρᾶς τόμων. Ἐδῶ θά ἀσχοληθοῦμε μόνο μέ κάποιες πλευρές του.

2. Η ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΗΣ ΙΣΠΑΝΙΑΣ

Δέν εἶναι δύσκολο νά κατανοήσει κανείς τούς λόγους πού συνέβαλαν στήν παρακμή τῆς Ἱσπανίας κατά τόν 17ο αἰώνα. Τό θέμα εἶναι ὅτι ἡ Ἱσπανία δέν ἀναπτύχθηκε ποτέ.

Στίς ἀρχές τοῦ 16ου αἰώνα, ὁ Francesco Guicciardini στό βιβλίο του πού φέρει τόν τίτλο *Relazione di Spagna* ἔγραφε:

> «...ἡ φτώχεια εἶναι μεγάλη ἐδῶ καί πιστεύω ὅτι αὐτό δέν ὀφείλεται τόσο πολύ στήν ποιότητα τῆς χώρας, ὅσο στήν φύση τῶν Ἱσπανῶν πού δέν θέλουν νά κοπιάζουν· προτιμοῦν νά στέλνουν στά ξένα ἔθνη τίς πρῶτες ὕλες πού βρίσκονται στό βασίλειό τους μόνο καί μόνο γιά νά τίς ἀγοράζουν κατεργασμένες ἀπό τούς ἄλλους ὅπως στήν περίπτωση τοῦ μαλλιοῦ καί τῆς μέταξας πού τά πουλοῦν σέ ἄλλους γιά νά τά ἀγοράζουν ἀργότερα ἀπό αὐτούς ὑπό τήν μορφή μάλλινων καί μεταξωτῶν ὑφασμάτων».[2]

Στά 1557, ὁ Βενετός πρέσβης Badoer συμφώνησε λέγοντας:

2. Guicciardini, *Relazione di Spagna*, σ. 131

«Δέν πιστεύω ὅτι ὑπάρχει ἄλλη χώρα πού νά χαρακτηρίζεται ἀπό τέτοια ἔλλειψη εἰδικευμένων ἐργατῶν ὅσο ἡ Ἱσπανία».[3]

Ἡ μαζική εἰσροή χρυσοῦ καί ἀργύρου ἀπό τήν Ἀμερική καί ἡ συνακόλουθη αὔξηση τῆς ἐνεργοῦς ζήτησης θά μποροῦσε νά εἶχε ἐνθαρρύνει τήν οἰκονομική ἀνάπτυξη τῆς χώρας. Ἡ Ἱσπανία ὅμως τοῦ 16ου αἰώνα ἀποτελεῖ χαρακτηριστικό παράδειγμα κανόνα σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο ἡ ζήτηση, ἄν καί ὅρος ἀναγκαῖος γιά τήν οἰκονομική ἀνάπτυξη, δέν εἶναι ὅμως καί ἱκανός.

Ἡ Ἱσπανία στό σύνολό της (δηλαδή ἀνεξάρτητα ἀπό τήν κατανομή εἰσοδήματος κατά περιοχές καί κοινωνικές τάξεις), κατά τόν 16ο αἰώνα, ἔγινε κατά πολύ πλουσιότερη ἀπ' ὅ,τι στό παρελθόν καί ἡ σπουδαιότητά της ὡς πρός τήν εὐρωπαϊκή οἰκονομία αὐξήθηκε ὑπερβολικά ἐξαιτίας τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ ἄργυρος καί ὁ χρυσός γίνονταν πάντα ἀποδεκτοί στίς διεθνεῖς συναλλαγές. Ὡς τά 1569, ὁ θεολόγος Thomás de Mercado δικαιολογημένα μποροῦσε νά γράφει ὅτι ἡ Σεβίλλη καί ὅλες οἱ ἐπαρχίες τῶν Ἀτλαντικῶν ἀκτῶν τῆς Ἱσπανίας «ἀπό ἐκεῖ πού ἦταν τά ἄκρα ἔγιναν τό κέντρο τῆς γῆς». Ἡ ἀποτυχία τῶν Ἱσπανῶν ὀφειλόταν σέ δυσχέρειες τοῦ παραγωγικοῦ συστήματος (εἰδικότερα σέ ἔλλειψη εἰδικευμένων ἐργατῶν, σέ πρότυπα ἀξιῶν πού δέν εὐνοοῦσαν τήν ἀνάπτυξη τεχνικῶν καί ἐμπορικῶν δραστηριοτήτων στίς συντεχνίες καί τίς περιοριστικές τους πρακτικές). Ἡ αὔξηση τῆς ζήτησης προκάλεσε κάποια περιορισμένης κλίμακας ἀνάπτυξη: στό διάστημα μεταξύ τοῦ 1570 καί 1590 ἡ παραγωγή τῶν μάλλινων ὑφασμάτων ἔφθασε στήν Σεγκόβια στό ὕψος τῶν 13.000 τεμαχίων τόν χρόνο καί τῶν 1500 τεμαχίων στήν Κόρδοβα. Ἡ οἰκοδομική δραστηριότητα ἔφθασε σέ μεγάλα ὕψη. Ἀλλά ἡ αὔξηση τῆς παραγωγῆς δέν ἐπαρκοῦσε γιά νά καλύψει τήν αὐξημένη ζήτηση. Κατά συνέπεια, οἱ τιμές αὐξήθηκαν καί ἕνα μεγάλο μέρος τῆς ζήτησης καλύφθηκε ἀπό ξένα προϊόντα καί ὑπηρεσίες.

Ὑπολογίσθηκε ὅτι στά 1545, οἱ Ἱσπανοί κατασκευαστές δέν εἶχαν καταφέρει ἀκόμα νά ἐκτελέσουν παραγγελίες πού τούς εἶχαν δοθεῖ 6 χρόνια πρίν ἀπό τούς ἐμπόρους τῆς Καρθαγέ-

3. Ἀναφέρεται ἀπό τόν Luzzatto, *Storia economica*, τόμ. 1, σ. 139.

νης, τοῦ Πόρτο Μπέλο καί τῆς Βέρα Κρούζ.[4] Κάτω ἀπό τίς συνθῆκες αὐτές, οἱ ἔμποροι πού ἔπρεπε νά ἱκανοποιήσουν τήν ζήτηση τῶν ἀποικιῶν τῆς 'Αμερικῆς, γρήγορα ἀναγκάσθηκαν νά στραφοῦν σέ ξένους παραγωγεῖς στούς ὁποίους ἐπέτρεπαν χρήση τοῦ ὀνόματός τους γιά νά ἀποφύγουν τίς συνέπειες τοῦ νόμου, πού ἀπαγόρευε στίς ἀποικίες ὁποιεσδήποτε συναλλαγές μέ μή Ἱσπανούς. Ὅπως παρατήρησε ὁ Luzzatto: «Ὅλα αὐτά συνέβαλλαν στή δημιουργία τοῦ μεγαλύτερου λαθρεμπορικοῦ κυκλώματος πού ἔμελλε νά γνωρίσει ἡ ἱστορία ὥς τίς μέρες τοῦ Ναπολεόντειου ἀποκλεισμοῦ».

Ἡ ἐπικρατοῦσα νοοτροπία τοῦ *hidalgo* θεωροῦσε τίς εἰσαγωγές περισσότερο ὡς καύχημα παρά ὡς ἕναν λανθάνοντα κίνδυνο γιά τήν οἰκονομία τῆς χώρας. Τό 1675 ὁ Alfonso Nuñez de Castro ἔγραφε:

> «Ἄς ἀφήσουμε τό Λονδίνο νά κατασκευάζει τά ὑφάσματά του ὅσο τό ἐπιθυμεῖ ἡ ψυχή του· ἡ Ὁλλανδία τά chambrays· ἡ Φλωρεντία τό μαλλί της· οἱ Ἰνδίες τά καστόρινα καί τά vicuña· τό Μιλάνο τά χρυσοποίκιλτά του· ἡ Ἰταλία καί ἡ Φλάνδρα τά λινά τους, ἐφόσον ἡ πρωτεύουσά μας μπορεῖ νά τά χαίρεται· τό μόνο πράγμα πού ἀποδεικνύεται εἶναι ὅτι ὅλα τά ἔθνη ἐκπαιδεύουν τεχνίτες γιά τήν Μαδρίτη καί ὅτι ἡ Μαδρίτη εἶναι ἡ βασίλισσα τῶν Κοινοβουλίων, ἀφοῦ ὅλος ὁ κόσμος τήν ὑπηρετεῖ, χωρίς αὐτή νά ὑπηρετεῖ κανέναν».

Μέ ἰδέες σάν κι αὐτές νά ἐπικρατοῦν στήν χώρα δέν εἶναι ἀπορίας ἄξιο ὅτι στά 1659, μέ τήν συνθήκη τῶν Πυρηναίων, ἡ Γαλλία ἀπέκτησε δικαιώματα ἐξαγωγῆς ἀφορολόγητων προϊόντων κάθε εἴδους στήν Καταλωνία καί ὅτι λίγα χρόνια ἀργότερα τό 1667, τά ἱσπανικά σύνορα ἄνοιξαν διάπλατα στά ἀγγλικά προϊόντα. Ἀπό τότε πλέον δέν ὑπῆρχε καί καμία ἀνάγκη γιά διεξαγωγή λαθρεμπορίου. «Ἡ Ἱσπανία ἐφοδιάζεται ἀπό ἄλλες χῶρες σχεδόν ὅλα τά εἴδη πού κατασκευάζονται γιά κοινή χρήση καί τά ὁποῖα ὀφείλονται στήν ἐργατικότητα καί τόν μόχθο τῶν ἀνθρώπων», ἔγραφε ἕνας καλά πληροφο-

4. Γιά τή σπουδαιότητα τῶν ἐξαγωγῶν στίς Ἀμερικανικές ἀποικίες, βλ. Vilar, *Oro e moneta*, σ. 107 κ. ἑξ. Οἱ ἐξαγωγές ἀποτελοῦνταν κύρια ἀπό τά ἑξῆς προϊόντα λάδι, κρασί, ξύδι, ἀλεύρι, μεταξωτά, βελοῦδα, ὑποδήματα, καπέλλα, ὑφάσματα, γυαλί, σαπούνι, ὅπλα κάθε εἴδους κ.ο.κ.

ρημένος παρατηρητής τῆς ἐποχῆς καί ὁ πρέσβης τῆς Βενετίας Vendramin σχολίαζε:

«...ὡς πρός τό πολύτιμο αὐτό μέταλλο πού φθάνει στήν Ἱσπανία ἀπό τίς Ἰνδίες, οἱ Ἱσπανοί λέγουν δικαιολογημένα ὅτι μοιάζει μέ βροχή πού πέφτει στήν στέγη – πέφτει πάνω της χωρίς νά παραμένει».

Στά τέλη τοῦ 16ου αἰώνα, ἡ Ἱσπανία ἦταν πολύ πιό πλούσια ἀπ' ὅ,τι τόν προηγούμενο αἰώνα, ἀλλά ἡ ἀνάπτυξή της δέν εἶχε προχωρήσει καθόλου –«σάν ἕναν κληρονόμο πού τοῦ ἔτυχε μιά ἐκκεντρική διαθήκη».[5] Τά πλούτη τῆς Ἀμερικῆς αὔξησαν τήν ἀγοραστική δύναμη τῆς Ἱσπανίας, ἀλλά σέ τελευταία ἀνάλυση βοήθησαν τήν ἀνάπτυξη τῆς Ὁλλανδίας, τῆς Ἀγγλίας, τῆς Γαλλίας καί ἄλλων εὐρωπαϊκῶν χωρῶν. Μέ χαρακτηριστική διορατικότητα ἕνας Βενετός πρέσβης σχολίασε: «ἡ Ἱσπανία δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει χωρίς τήν ὑποστήριξη τῶν ἄλλων, ἀλλά οὔτε καί ὁ ὑπόλοιπος κόσμος χωρίς τά χρήματα τῆς Ἱσπανίας».

Κατά τή διάρκεια τοῦ 17ου αἰώνα, ὡστόσο, ἡ εἰσροή τῶν πολυτίμων μετάλλων ἀπό τήν Ἀμερική μειώθηκε δραστικά λόγω τῆς φθίνουσας παραγωγῆς, ἀλλά καί λόγω τοῦ ὅτι οἱ ἀποικίες γίνονταν ὅλο καί περισσότερο αὐτάρκεις παράγοντας τοπικά τά εἴδη πού κατά τό παρελθόν προμηθεύονταν ἀπό τή μητρόπολη.[6] Ἔτσι, ἡ μόνη πηγή τῆς εὐημερίας τῆς χώρας στέρεψε. Στό μεταξύ, ὡστόσο, ἕνας αἰώνας ἐπίπλαστης εὐημερίας εἶχε δώσει τή δυνατότητα στήν κυβέρνηση νά ἐμπλέξει τή χώρα σέ διαρκεῖς πολεμικούς τυχοδιωκτισμούς μέ συνέπειες καταστροφικές γιά τό κρατικό θησαυροφυλάκιο. Ἐπιπλέον, ἡ τεχνητή αὐτή εὐημερία εἶχε ὁδηγήσει πολλούς στό νά ἐγκαταλείψουν τήν γῆ· ὁ ἀριθμός τῶν σχολείων εἶχε αὐξηθεῖ, ἀλλά τό μόνο πού αὐτά κατάφεραν ἦταν νά δημιουργήσουν ἕνα ἡμιμαθές προλεταριάτο διανοουμένων πού περιφρονοῦσε τήν παραγωγική βιομηχανία καί τή χειρωνακτική ἐργασία καί πού ἔβρι-

5. Ἡ παρομοίωση εἶναι τοῦ Tawney, *Business and Politics*, σ. 28.

6. Βλ. Brading καί Cross, *Colonial Silver Mining*, σ. 568-579. Ἀνάμεσα στά αἴτια τοῦ φαινομένου αὐτοῦ θά πρέπει κανείς νά συμπεριλάβει καί τήν στρατιωτική πίεση τῶν Ὁλλανδῶν ἡ ὁποία καί συνέβαλε στήν οἰκονομική αὐτονόμηση τῶν ἀποικιῶν, καθώς ὑποχρέωσε τίς τελευταῖες νά παράγουν τοπικά τά ὅπλα πού τόσο ἐπειγόντως χρειάζονταν.

σκε ἀπασχόληση στήν ἐκκλησιαστική ἱεραρχία καί στή διογκωμένη κρατική γραφειοκρατία, δηλαδή σέ τομεῖς πού πάνω ἀπ' ὅλα συνέτειναν στήν ἀπόκρυψη τῆς ἀνεργίας.[7] Ἡ Ἱσπανία κατά τόν 17ο αἰώνα ἦταν βαθειά χρεωμένη (βλ. Πίνακα 14) καί ἐνῶ μαστιζόταν ἀπό ἔλλειψη ἐπιχειρηματιῶν καί τε-

ΠΙΝΑΚΑΣ 14

Δημόσια ἔσοδα καί χρέος τῆς Καστίλλης, 1515-1667
(σέ ἑκατομμύρια δουκάτα)

Ἔτος	Ἔσοδα	Χρέος	Τόκος Δανείου
1515	1,5	12	0,8
1560	5,3	35	2,0
1575	6,0	50	3,8
1598	9,7	85	4,6
1623	15,0	112	5,6
1667	36,0	130	9,1

Πηγή: Wilson and Parker, *An Introduction to the Sources*, σ. 49.

χνιτῶν, διέθετε πληθώρα γραφειοκρατῶν, δικηγόρων, ἱερέων, ζητιάνων καί ληστῶν. Ἔτσι ἡ χώρα βυθίστηκε σέ μιά ἀποκαρδιωτική παρακμή.

3. Η ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΗΣ ΙΤΑΛΙΑΣ

Τό πρόβλημα τῆς οἰκονομικῆς παρακμῆς τῆς Ἰταλίας εἶναι πολύ πιό σύνθετο ἀπό αὐτό τῆς Ἱσπανίας. Ἀπό τόν 14ο αἰώνα καί μετά, ἡ παρακμή τῆς αὐτοδιοίκησης τῶν πόλεων καί ἡ ἐγκαθίδρυση τῆς *Signorie* εἶχαν προκαλέσει μιά σαφή ὑποβάθμιση τῆς κοινωνικῆς ζωῆς: οἱ μάζες ἔνοιωθαν ὁλοένα καί περισσότερο ἀποξενωμένες ἀπό τή δημόσια διοίκηση καί οἱ κοινωνικές διακρίσεις αὐξήθηκαν πρός ὄφελος συγκεκριμένων πολιτικῶν προτιμήσεων καί οἰκογενειακῶν παραδόσεων, καί εἰς βάρος τῆς ἱκανότητας γιά ἀνάπτυξη πρωτοβουλιῶν καί

7. Trevor Davies, Spain in Decline, σ. 92-93 καί Kagan, *Students and Society on early modern Spain.*

εἰς βάρος τῆς ἀξίας. Οἱ ἄνθρωποι ἄρχισαν νά θεωροῦν τίς βιοτεχνικές καί ἐμπορικές δραστηριότητες ὡς ὑποδεέστερες ἀσχολίες, πού ἀπέκλειαν τούς ἀπασχολούμενους σ' αὐτές ἀπό τήν συμμετοχή στίς ἀνώτερες τάξεις. Ὡστόσο καί παρά τούς σοβαρούς κινδύνους πού περιέκλειαν, οἱ τάσεις αὐτές δέν εἶχαν ἀκόμα ἐπηρεάσει αἰσθητά τήν οἰκονομική ἀποδοτικότητα καί τόν πλοῦτο τῆς Ἰταλίας.

Στά τέλη τοῦ 15ου αἰώνα, εὔλογα καί μέ πλήρη γνώση τῆς πραγματικότητας, ὁ Francesco Guicciardini μποροῦσε ἀκόμα νά γράφει:

> «Ἡ Ἰταλία δέν εἶχε γνωρίσει ποτέ τέτοια εὐημερία, οὔτε καί συνθῆκες τόσο εὐνοϊκές σάν καί αὐτές πού ἐπικρατοῦσαν κατά τό σωτήριο ἔτος 1490, ὅπως καί κατά τά πρίν καί μετά ἀπό αὐτό χρόνια. Ὁ λόγος γι' αὐτό ἦταν ὅτι ὁλόκληρη ἡ χώρα, στήν ὁποία βασίλευε ἡ εἰρήνη καί ἡ ἠρεμία, μοχθώντας τό ἴδιο σκληρά στά πιό ὀρεινά καί ἄγονα ἐδάφη ὅσο καί στούς κάμπους καί τίς εὔφορες περιοχές, ἔχοντας ἐπάρκεια πληθυσμοῦ καί πλούτου, ἐξευγενισμένη ἀπό τήν μεγαλοπρέπεια τῶν πολλῶν πριγκίπων, ἀπό τήν λαμπρότητα τῶν ἀναρίθμητων καί ἐπιβλητικῶν της πόλεων, ἀπό τήν ἕδρα καί μεγαλειότητα τῆς θρησκείας, ἄνθισε μέ ἄνδρες διαπρεπεῖς στή διοίκηση τῶν δημοσίων ὑποθέσεων, σέ ὅλες τίς ἐπιστῆμες καί σέ κάθε περίοπτη δραστηριότητα καί τέχνη».

Αὐτή ἦταν ἡ ρόδινη ἐντύπωση πού ἔδινε ἡ χώρα στά τέλη τοῦ 15ου αἰώνα. Τότε, ξαφνικά, καί στό διάστημα μεταξύ τῶν ἐτῶν 1494 καί 1538, οἱ Ἱππεῖς τῆς Ἀποκάλυψης ἐπιτέθηκαν στήν χώρα. Ἡ Ἰταλία μετατράπηκε σέ πεδίο μάχης μιᾶς διεθνοῦς σύρραξης, στήν ὁποία εἶχαν ἐμπλακεῖ ἡ Ἱσπανία, ἡ Γαλλία καί ἡ περιοχή πού θά ἀποκαλούσαμε σήμερα Γερμανία. Ὁ πόλεμος προκάλεσε τήν ἐκδήλωση λιμῶν καί ἐπιδημιῶν, τήν καταστροφή κεφαλαίου καί τήν ἐξάρθρωση τοῦ ἐμπορίου.

Ἡ Μπρέσια, πόλη στήν ὁποία ἡ παραγωγή μάλλινων ὑφασμάτων στίς ἀρχές τοῦ αἰώνα εἶχε φθάσει στό ὕψος τῶν 8.000 τεμαχίων τόν χρόνο, κατάντησε νά παράγει ὄχι περισσότερα ἀπό 1000 γύρω στά 1540. Στό Κόμο, ἡ βιομηχανία καί τό ἐμπόριο πήγαιναν ἀπό τό κακό στό χειρότερο. Ὁ πληθυσμός

τῆς Παβίας, ἀπό 16.000 κατοίκους στά τέλη τοῦ 15ου αἰώνα, μειώθηκε σέ λιγότερους ἀπό 7.000 στά 1529.[8] Τήν ἴδια αὐτή χρονιά, οἱ Ἄγγλοι πρεσβευτές πού εἶχαν πάει στήν Μπολώνια γιά νά λάβουν μέρος στήν στέψη τοῦ Καρόλου τοῦ Ε' ἀνέφεραν:

«Εἶναι, Μεγαλειότατε, πολύ θλιβερό νά βλέπει κανείς τήν χώρα αὐτή ἔτσι, ὥστε νά ὑποθέτουμε ὅτι δέν ὑπῆρξε ποτέ στήν χριστιανοσύνη· σέ ὁρισμένες περιοχές δέν ὑπάρχει μήτε ἀλογίσιο, μήτε ἀνθρώπινο κρέας, οἱ λαμπρές πόλεις ὄντας κατεστραμμένες καί ἔρημες.

Ἡ περιοχή ἀνάμεσα στίς Verceilles, πού ἀνήκει στόν Δούκα τῆς Σαβοΐας καί τήν Παβία, ἔκτασης 50 μιλίων, ἡ πιό εὔφορη γῆ γιά καλαμπόκι καί κρασί πού ὑπῆρχε, εἶναι τόσο ἔρημη πού στόν δρόμο μας δέν συναντήσαμε οὔτε ἕναν ἄνδρα ἤ γυναίκα νά δουλεύουν τά χωράφια, οὔτε καί ἄλλη ψυχή ζῶσα, ἀλλά στά κεφαλοχώρια μόνο 5 μέ 6 ἐξαθλιωμένες ψυχές· διασχίζοντας ὅλον αὐτό τό δρόμο, εἴδαμε σέ ἕνα μέρος 3 γυναῖκες νά μαζεύουν τά σταφύλια πού ἦταν ἀκόμη πάνω στά κλήματα, γιατί δέν ὑπάρχουν οὔτε τακτοποιημένα καί φροντισμένα κλήματα, οὔτε σπαρμένο καλαμπόκι σ' ὁλόκληρη τήν ἔκταση αὐτή, οὔτε καί ἄνθρωποι νά μαζέψουν τά σταφύλια πού μεγαλώνουν πάνω στά κλήματα, ἀλλά τά κλήματα θέριεψαν φορτωμένα μέ τσαμπιά σταφύλια. Στά μέσα τῆς διαδρομῆς, ὑπάρχει ἕνα μέρος πού ἦταν ἀπ' τίς πιό προηγμένες πόλεις τῆς Ἰταλίας καί πού λέγεται Vegeva· ὑπάρχει ἕνα φρούριο, ἡ πόλη εἶναι κατεστραμμένη καί ἔρημη. Ἡ Παβία εἶναι σέ ὅμοια κατάσταση, θέαμα θλιβερό· τά παιδιά τριγυρνᾶνε στούς δρόμους κλαίγοντας γιά ψωμί καί πεθαίνουν ἀπό τήν πείνα. Λένε ὅτι ὅλος ὁ πληθυσμός τῆς περιοχῆς αὐτῆς καί ἄλλων περιοχῶν τῆς Ἰταλίας, ὅπως μᾶς εἶπε καί ὁ Πάπας, γιά διάφορες αἰτίες, ἀπό λιμούς καί ἐπιδημίες πού προκάλεσε ὁ πόλεμος ἔχει τελείως ἐκλείψει. Ἔτσι λοιπόν δέν ὑπάρχει καμία ἐλπίδα ἡ Ἰταλία γιά πολλά χρόνια νά ἀνακάμψει κάπως, λόγω ἔλλειψης πληθυσμοῦ· ἡ δέ καταστροφή αὐτή προκλήθηκε τόσο ἀπό τούς Γάλλους

8. Γιά τά παραπάνω, βλ. Sella, *Venetian Woollen Industry*, σ. 113-115.

ὅσο καί ἀπό τούς Αὐτοκράτορες γιατί λένε ὅτι ὁ Monsr de Lautreyght κατέστρεψε πολλά στό διάβα του».[9]

Λίγα χρόνια ἀργότερα, τό 1583, ὁ Βενετός πρέσβης Basadonna ἀνέφερε:

«Τό κράτος τοῦ Μιλάνου εἶναι ἐντελῶς κατεστραμμένο· τέτοια φτώχεια καί ἐρήμωση δέν μποροῦν νά ξεπεραστοῦν σέ μικρό χρονικό διάστημα, γιατί τά ἐργοστάσια ἔχουν καταστραφεῖ καί ὁ πληθυσμός ἔχει ἐκλείψει· αὐτός ἄλλωστε εἶναι καί ὁ λόγος τῆς ἔλλειψης κάθε παραγωγικῆς δραστηριότητας».[10]

Στή Φλωρεντία, ἡ κατάσταση δέν ἦταν καλύτερη. Μεταξύ τοῦ τέλους τοῦ 15ου αἰώνα καί τῆς περιόδου 1530-1540 ὁ πληθυσμός μειώθηκε ἀπό 72.000 σέ περίπου 60.000, ὁ ἀριθμός τῶν ἐργαστηρίων ἐριουργίας ἔπεσε ἀπό 270 σέ λίγο περισσότερα ἀπό 60 καί ἡ ἐτήσια παραγωγή μάλλινων ὑφασμάτων μειώθηκε ἀνάλογα.[11]

Τελικά, ἡ εἰρήνη ἀποκαταστάθηκε γύρω στά μέσα τοῦ αἰώνα καί ἡ πρόβλεψη ὅτι «ἡ φτώχεια καί ἡ ἐρήμωση δέν μποροῦν νά ξεπεραστοῦν σέ μικρό χρονικό διάστημα» ἀποδείχθηκε λανθασμένη. Ἡ μακραίωνη παράδοση ἐργατικότητας καί ἐπιχειρηματικότητας εἶχε δημιουργήσει ἕνα ἀνθρώπινο κεφάλαιο ξεχωριστῶν δυνατοτήτων. Ἡ ἀνάκαμψη ἦταν ἐκπληκτικά γρήγορη. Τό Μπέργκαμο πού γύρω στά 1540 παρήγαγε 7000 μέ 8000 τεμάχια ὑφασμάτων τόν χρόνο, ἔφθασε νά παράγει 26.500 τό 1596. Στή Φλωρεντία, ἡ παραγωγή τῶν μάλλινων ὑφασμάτων αὐξήθηκε ἀπό 14.700 τεμάχια τό 1553 σέ 33.000 τό 1561, ὅπως φαίνεται καί ἀπό τόν Πίνακα 15.

Ἡ παραγωγή τοῦ μαλλιοῦ στή Βενετία δοκιμάσθηκε σοβαρά ἀπό τήν ἀνάπτυξη πού σημείωσε ἡ ἐριουργία σέ ἄλλα κέντρα,[12] ἀλλά ἡ ἄνοδος πού σημειώθηκε στούς ἄλλους τομεῖς τῆς οἰκονομίας ἦταν σέ θέση νά καλύψει καί μέ τό παραπάνω

9. Κρατικά ἔγγραφα, περιόδου Ἐρρίκου Η', ἔκδοση τοῦ 1830-1852, τόμ. 7, (1849), σ. 226 (Ἐπιστολή πού ἀπέστειλαν ὁ Sir Nicholas Carew καί ὁ Richard Sampson στόν Ἐρρίκο Η' ἀπό τή Μπολώνια στίς 12 Δεκεμβρίου 1529).

10. *Relazione del Ducato di Milano di G. Basadonna*, σ. 333.

11. Sella, *Venetian Woollen Industry*, σ. 114.

12. *Στό ἴδιο*, σ. 116.

ΠΙΝΑΚΑΣ 15

Παραγωγή μάλλινων ὑφασμάτων στή Φλωρεντία 1537-1644

Ἔτος	Ἀριθμός ἐργαστηρίων ἐριουργίας	Ἀριθμός τεμαχίων ὑφασματος παραγομένων ἐτησίως
1537	63	
1553		14.700
1560		30.000
1561		33.000
1571		28.490
1572		33.210
1586	14	
1596	100	
1602		14.000
1606	98	
1616	84	
1626	47	
1629		10.700
1636	41	
1644		5.650

Πηγή: Romano, *A Florence*, σ. 509-511· Sella, *Venetian Woolen Industry*, σ. 115· Diaz, *Il Granducato di Toscana*, σ. 356.

τίς ἀπώλειες πού προκλήθηκαν στήν ἐριουργία.[13]

Τό δεύτερο μισό τοῦ 16ου αἰώνα ἦταν ἡ Ἄνοιξη τῆς ἰταλικῆς οἰκονομίας. Κατά τήν περίοδο αὐτή ὅμως ἐμφανίστηκαν καί τά σπέρματα τῶν μελλοντικῶν δυσχερειῶν. Ὑπῆρχε ἀνάκαμψη, ἀλλά ἡ ἀνάκαμψη αὐτή ἀφοροῦσε τήν ἀναστήλωση παλαιῶν δομῶν καί ἐπιτελέσθηκε μέ βάση παραδοσιακά πρότυπα. Οἱ συντεχνίες ἰσχυροποιήθηκαν, ἀλλά τό μόνο πού κατάφεραν ἦταν νά παρεμποδίσουν τόν ἀνταγωνισμό καί τίς καινοτομίες.

Ἡ Ἰταλία, προοδευτικά, ἔχασε τήν ἀνταγωνιστικότητά της στίς διεθνεῖς ἀγορές – δυστυχῶς σέ μιά περίοδο πού δέν ἦταν σέ θέση νά ἀντέξει τήν πολυτέλεια μιᾶς τέτοιας ἀπώλειας.

Ἡ Ἰταλία εἶχε μία σχετικά περιορισμένη ἐσωτερική ἀγορά καί ἔλλειψη φυσικῶν πόρων. Ἡ οἰκονομική εὐημερία της

13. Pullan, *Crisis and Change*, σ. 8-9.

κατά παράδοση βασιζόταν στήν ἱκανότητά της νά ἐξάγει ἕνα μεγάλο ποσοστό τῶν προϊόντων καί τῶν ὑπηρεσιῶν πού μποροῦσε νά παράγει. Κατά τόν 16ο αἰώνα, ἄλλες χῶρες καί ἰδιαίτερα οἱ βόρειες Κάτω Χῶρες καί ἡ 'Αγγλία, ἐπέκτειναν τήν παραγωγή τους σέ μεγάλη κλίμακα, ἐφαρμόζοντας νέες μεθόδους καί τά προϊόντα τους κέρδισαν ἔδαφος στή διεθνή ἀγορά. Ἕνας Μιλανέζος ἐπίσημος παρατηροῦσε μέ μελαγχολία τό 1650: «τόν τελευταῖο καιρό ἡ δημιουργικότητα τῶν ἀνθρώπων ἔχει ὀξυνθεῖ παντοῦ».[14]

Μέχρι τά τέλη τοῦ 16ου αἰώνα, ἡ ζήτηση διογκωνόταν στίς διεθνεῖς ἀγορές καί, χάρη στήν εὐνοϊκή αὐτή συγκυρία, μποροῦσαν νά ἐπιβιώνουν καί οἱ λιγότερο ἀποδοτικοί, ἀκόμα καί οἱ οριακοί παραγωγοί. Ὡστόσο, πίσω ἀπό τήν ἐπιφανειακή της εὐημερία, ἡ 'Ιταλία κατρακυλοῦσε ἀνεπαίσθητα ἀπό τήν ἡγετική θέση στό περιθώριο.

Μεταξύ τῆς 2ης καί τῆς 3ης δεκαετίας τοῦ 17ου αἰώνα, μιά σειρά ἀπό βαρυσήμαντες ἐξελίξεις ἀνέτρεψαν τήν παγκόσμια οἰκονομική ἰσορροπία. Οἱ εἰσαγωγές τῶν πολυτίμων μετάλλων ἀπό τήν 'Αμερική ἄρχισαν νά φθίνουν καί μαζί μ' αὐτές ἦρθε καί ὁ ὀδυνηρός κατήφορος τῆς Ἱσπανίας. Στήν Κεντρική Εὐρώπη ξέσπασε ἕνας καταστροφικός πόλεμος στά 1618, πού γιά περισσότερο ἀπό 30 χρόνια, προκάλεσε τήν ἐρήμωση καί ἀπέραντη ἐξαθλίωση μεγάλων περιοχῶν τῶν γερμανικῶν κρατῶν. Ὁ Βενετός πρέσβης στήν Τουρκία, ἐπισήμανε τό 1611, μιά σημαντική πτώση τῆς τοπικῆς ἀγορᾶς, ἐξαιτίας ἐσωτερικῶν ταραχῶν πού εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τήν πτώση τοῦ πληθυσμοῦ καί τοῦ εἰσοδήματος. Μεταξύ τοῦ 1623 καί 1638, ὁ τουρκο-περσικός πόλεμος ἐπιδείνωσε περισσότερο τήν ἤδη κλονισμένη οἰκονομική κατάσταση. Ἡ κατάρρευση τῶν ἀγορῶν τῆς Ἱσπανίας, Γερμανίας καί Τουρκίας, σέ συνδυασμό μέ τήν διαρκή μείωση τῶν χρηματικῶν διαθέσιμων εἶχε ἄμεσες ἐπιπτώσεις στήν διεθνή οἰκονομική σκηνή. Δέν ὑπῆρχε πλέον σ' αὐτή καμιά θέση γιά ὁριακούς παραγωγούς, ὅπως ἡ 'Ιταλία.

Τά ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς μᾶς παρέχουν μιά ἀρκετά σαφή εἰκόνα τῆς πτώσης πού σημείωσαν οἱ ἰταλικές ἐξαγωγές τόν 17ο αἰώνα. Πρός τά τέλη τοῦ 16ου αἰώνα, ἡ Γένοβα ἐξήγαγε

14. 'Αναφέρεται ἀπό τόν **Sella**, *Industrial Production*, σ. 247.

ἐτησίως περίπου 360.000 λίβρες μεταξωτῶν ὑφασμάτων συνολικῆς ἀξίας 2,1 ἑκατομμυρίων λιρῶν, πού ἕναν αἰώνα ἀργότερα οἱ ἀντίστοιχοι ἀριθμοί ἦταν 50.000 λίβρες περίπου καί μισό ἑκατομμύριο λίβρες (βλ. Πίνακα 17). Στίς ἀρχές τοῦ 17ου αἰώνα, ἡ Βενετία ἐξήγαγε στήν Ἐγγύς Ἀνατολή περίπου 25.000 μάλλινα ὑφάσματα τόν χρόνο. Ἕναν αἰώνα ἀργότερα, σύμφωνα μέ τό Βενετό πρέσβη στήν Κωνσταντινούπολη, ἡ Βενετία ἐξήγαγε ὄχι περισσότερα ἀπό 100 τεμάχια τόν χρόνο, δηλαδή 50 περίπου στήν Κωνσταντινούπολη καί ἄλλα τόσα στήν Σμύρνη. Ὁ ὄγκος τῆς ἐπιχειρηματικῆς δραστηριότητας τῆς Βενετίας στά δυό αὐτά κέντρα εἶχε μειωθεῖ στό ποσό τῶν 600.000 δουκάτων κατά μέσο ὅρο τόν χρόνο, ἐνῶ τῆς Γαλλίας εἶχε φθάσει στό ὕψος τῶν 4 ἑκατομμυρίων περίπου καί τῆς Ἀγγλίας σέ ποσό ὄχι πολύ μικρότερο ἀπό αὐτό τῶν Γάλλων.[15] Ὅσο γιά τή Φλωρεντία, τό 1668, ὁ Κόμης Priorato Gualdo μέ θλίψη παρατήρησε: «Εἴχαμε κατά τό παρελθόν μεγάλη ἐπιτυχία μέ τά μάλλινα ὑφάσματά μας, ἀλλά οἱ Ὁλλανδοί ἔχουν ζημιώσει σημαντικά τίς πωλήσεις μας μέ τά δικά τους ὑφάσματα».[16]

Οἱ Ὁλλανδοί, οἱ Ἄγγλοι καί οἱ Γάλλοι παραγωγοί ἐκδίωξαν τά ἰταλικά προϊόντα ὄχι μόνον ἀπό τίς διεθνεῖς ἀγορές ἀλλά καί ἀπό τήν ἴδια τήν ἐσωτερική ἀγορά τῆς Ἰταλίας. Ἡ ἀπώλεια τῶν ἐξωτερικῶν καί ἡ ἀπώλεια ἐσωτερικῶν ἀγορῶν προκάλεσαν ἀπό κοινοῦ μιά δραστική πτώση τοῦ ὄγκου τῆς παραγωγῆς τῶν μάλλινων ὑφασμάτων καί μιά μαζική μείωση τῶν ἐπενδύσεων στούς τομεῖς τῆς βιομηχανίας καί τῶν ὑπηρεσιῶν. Τά στοιχεῖα τῶν πινάκων 15 καί 16 δείχνουν τήν κατάρρευση τῆς παραγωγῆς τῶν μάλλινων ὑφασμάτων τῶν σημαντικότερων πόλεων. Τά στοιχεῖα πού διαθέτουμε ἐπίσης γιά διάφορα ἄλλα παραγωγικά κέντρα ἐπιβεβαιώνουν τήν εἰκόνα τῆς γενικευμένης κρίσης. Στήν Κρεμόνα, τό 1615 ὑπῆρχαν 187 ἐπιχειρήσεις παραγωγῆς μάλλινων ὑφασμάτων, οἱ ὁποῖες φορολογοῦνταν μέ ποσό 742 λιρῶν. Ὥς τό 1648, ὁ ἀριθμός τους μειώθηκε στό 23 καί τό ποσό τοῦ πληρωτέου φόρου ἔπεσε στίς 97 λίρες. Ὥς τά 1749, μόνο δύο ἐπιχειρήσεις

15. Γιά ὅλα ὅσα προηγοῦνται, σύγκρινε Cipolla, *The Economic Decline of Italy*, σ. 203.

16. Gualdo, *Relatione*, σ. 97.

ΠΙΝΑΚΑΣ 16

Παραγωγή μάλλινων ύφασμάτων σέ έπιλεγμένες ίταλικές πόλεις, 1600-1699

(μέσος ὅρος τεμαχίων ὑφασμάτων πού παράγονται ἐτησίως)

Δεκαετία	Βενετία	Μιλάνο	Κόμο
1600-1609	22.430	15.000	10.000
1610-1619	18.700		
1620-1629	17.270		
1630-1639	12.520		
1640-1649	11.450	3.000	
1650-1659	9.930		400
1660-1669	7.480		
1670-1679	5.420	445	
1680-1689	3.050	489	
1690-1699	2.640	400	

Πηγή: Sella, *Venetian Woollen Industry*· Sella, *Crisis and Continuity*· Cipolla, *The Economic Decline of Italy.*

λειτουργοῦσαν. Στήν Κρεμόνα ἐπίσης, ὑπῆρχαν 91 ἐπιχειρήσεις παραγωγῆς χοντρῶν βαμβακερῶν ὑφασμάτων τό 1615. Ὡς τά 1648, ὁ ἀριθμός τους μειώθηκε σέ 41.[17] Στό Κόμο, στίς ἀρχές τοῦ 17ου αἰώνα, ὑπῆρχαν σέ λειτουργία περισσότεροι ἀπό 30 ἀργαλειοί στίς μεταξουργίες. Ὡς τά 1650, εἶχαν ἀπομείνει μόνο 2, ἕνας ἐκ τῶν ὁποίων λειτουργοῦσε μόνον 6 μῆνες τόν χρόνο. Στίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰώνα, δέν βρισκόταν πιά οὔτε ἕνας ἀργαλειός σέ λειτουργία στό Κόμο.[18] Ἡ βιομηχανία μεταξωτῶν στήν Γένοβα ἀριθμοῦσε περίπου 10.000 ἀργαλειούς τό 1565, περίπου 4.000 τό 1630 καί περίπου 2.500 τό 1675.[19] Ἡ Βενετία παρήγαγε περίπου 800.000 γυάρδες μεταξωτῶν ὑφασμάτων τόν χρόνο, στίς ἀρχές τοῦ 17ου αἰώνα. Τό 1623, ἡ παραγωγή μειώθηκε σέ περίπου 600.000 γυάρδες καί τό 1695 σέ μόνο 250.000 περίπου (παρόλο πού ἡ ἀπώλεια αὐτή ἀντισταθμίστηκε ἐν μέρει ἀπό τήν αὔξηση τοῦ

17. Meroni, *Cremona fedelissima*, τόμ. 2, σ. 19-21.
18. Cipolla, *The Economic Decline*, σ. 197.
19. Sivori, *Il tramonto dell' industria serica*, σ. 896.

ΠΙΝΑΚΑΣ 17

'Εξαγωγές μεταξωτῶν ὑφασμάτων τῆς Γένοβας, 1578-1703

	Βελοῦδα	Μανδίες & Δαμασκηνά ὑφάσματα	Μεταξωτά ὑφάσματα		Μικρές νωπογραφίες	Σύνολο	
τος	Τόπια	Παλάμες	Λίβρες	Κιβώτια	Λίβρες	Βάρος Λίβρες	'Αξία (Λίβρες)
78	3.056	45.735	12.561	7	116	359.028	2.131.733
21	1.745	28.227	11.912	251	9.292	135.109	702.266
22	5.249	66.920	20.137	171	12.191	198.502	1.320.933
23	5.181	58.251	15.627	329	4.985	232.158	1.751.200
24	5.270	57.000	20.596	395	5.182	258.905	1.146.660
25	4.139	24. 37	6.806	228	3.923	167.738	1.031.466
26	5.024	39.986	8.103	365	6.888	232.770	1.352.933
27	4.047	50.165	21.177	274	9.480	201.326	1.400.000
28	3.715	61.084	20.667	259	12.790	193.442	1.475.066
29	3.834	66.096	20.844	210	8.142	177.090	1.153.333
30	3.429	66.738	20.936	210	6.471	167.051	908.000
39	4.798	130.494	28.784	70	6.704	166.608	1.111.333
93	513	77.805	34.385		20.703	71.264	553.200
94	518	70.013	29.390		28.626	73.756	609.066
95	728	83.591	34.461		25.194	80.748	608.266
96	730	49.264	17.774		5.241	41.766	260.800
97	746	38.679	25.842		6.578	50.772	356.533
00	404	75.680	20.010		30.357	64.107	533.866
03	496	71.200	21.176		12.705	49.241	487.066

ηγή: Sivori, *Il tramonto dell' industria serica genovese*, σ. 937.

ποσοστοῦ παραγωγῆς ὑφασμάτων ἀνώτερης ποιότητας).[20] Στά πρῶτα χρόνια τοῦ 17ου αἰώνα, ἡ Βερόνα καί ἡ γύρω περιοχή της παρήγαγαν μέχρι καί 150.000 λίβρες μέταξας τόν χρόνο. Μετά τό 1620, ἡ παραγωγή μειώθηκε σέ λιγότερο ἀπό 90.000 λίβρες καί ὥς τό 1713 μόνο 83 ἀργαλειοί παρέμεναν σέ λειτουργία σέ ὁλόκληρη τήν περιοχή.[21]

Στό Μιλάνο, ὑπῆρχαν 3000 ἀργαλειοί τό 1600, περίπου 600 τό 1635 καί περίπου 350 τό 1711. Ἡ οἰκονομική παρακμή τοῦ κρατιδίου τοῦ Μιλάνου φαίνεται καθαρά ἀπό τά ποσά πού ἀπέφερε ἡ μέση φορολογία μεταξύ τῶν ἐτῶν 1619 καί 1648. Τά κρατικά ἔσοδα ἀπό τήν καταβολή τῶν φόρων, ἐξελίχθηκαν ὡς ἑξῆς:[22]

1619-1621:	2,1 ἑκατομμύρια λίρες
1622-1624:	1,8
1625-1627:	1,6
1628-1630:	1,7
1631-1633:	1,2
1634-1636:	1,3
1637-1639:	1,2
1640-1642:	1,1
1643-1645:	1,2
1646-1648:	0,9

Στή Φλωρεντία, ἡ μέση ἐτήσια παραγωγή λεπτῶν ὑφασμάτων (*tele macchiate*) μειώθηκε σέ 130.000 τεμάχια στίς ἀρχές τοῦ 17ου αἰώνα, σέ 6.000 περίπου γύρω στά 1650.[23]

Ὁ πρωταρχικός λόγος γιά τόν ὁποῖο, τά ἰταλικά ἀγαθά καί οἱ ὑπηρεσίες ἔχασαν ἔδαφος ἔναντι τῶν ξένων ἦταν κατά βάση ὁ ἴδιος πάντα: τά ἀγγλικά, γαλλικά καί ὁλλανδικά προϊόντα προσφέρονταν σέ χαμηλότερες τιμές. Ἀλλά ποιός εἶναι ὁ λόγος γιά τή διαφορά αὐτή στίς τιμές; Τά ἰταλικά προϊόντα ἦταν ἐν γένει καλύτερης ποιότητας. Οἱ Ἰταλοί κατασκευαστές λόγω τῆς ὑψηλῆς τους παράδοσης, ἀλλά κύρια λόγω τῶν προτύπων πού τούς ἐπιβάλλονταν ἀπό τίς συντεχνίες, ἐπέμεναν στήν παραγωγή μέ παραδοσιακές μεθόδους, θαυμάσιων

20. Sella, *Commercio e industrie*, σ. 126.
21. Borelli, *Un Patriziato della Terraferma Veneta*, σ. 26.
22. Sella, *Crisis and Continuity*, σ. 59.
23. Romano, *A Florence*, σ. 508-511.

ἀλλά ὅμως ξεπερασμένων προϊόντων. Στόν τομέα τῆς ὑφαντουργίας, γιά παράδειγμα, οἱ Ἄγγλοι καί οἱ Ὁλλανδοί ἐκπόρθησαν τή διεθνή ἀγορά μέ πιό πρόχειρα, εὔφθαρτα, ἀλλά καί ἐντονότερα χρωματισμένα προϊόντα. Ἀπό πλευρᾶς ποιότητας, τά ὁλλανδικά καί ἀγγλικά προϊόντα ἦταν κατώτερα ἀπό τά ἰταλικά, ἀλλά κόστιζαν πολύ φθηνότερα.

Τά ἰταλικά προϊόντα, ὡστόσο, ἦταν πιό ἀκριβά, ὄχι μόνο λόγω τῆς καλύτερης ποιότητάς τους, ἀλλά καί ἐξαιτίας τοῦ γεγονότος ὅτι τό κόστος τῆς παραγωγῆς –μέ τήν προϋπόθεση ὅτι οἱ ἄλλοι παράγοντες ἔμεναν ἀμετάβλητοι– ἦταν ὑψηλότερο στήν Ἰταλία ἀπ' ὅ,τι στήν Ὁλλανδία, τήν Ἀγγλία καί τήν Γαλλία. Αὐτό κατά βάση ὀφειλόταν σέ τρεῖς λόγους.

α) Ὁ ὑπερβολικός ἔλεγχος πού ἀσκοῦσαν οἱ συντεχνίες ὑποχρέωνε τούς Ἰταλούς παραγωγούς νά ἐξακολουθοῦν νά χρησιμοποιοῦν ἀπαρχαιωμένες μεθόδους παραγωγῆς καί ὀργάνωσης. Κύριο μέλημα τῶν συντεχνιῶν εἶχε γίνει ἡ πρόληψη τοῦ ἀνταγωνισμοῦ μεταξύ τῶν μελῶν τους, ὀρθώνοντας ἔτσι ἀξεπέραστα ἐμπόδια στήν υἱοθέτηση τεχνολογικῶν καί ὀργανωτικῶν καινοτομιῶν.

β) Ἡ φορολογική πίεση στά ἰταλικά κρατίδια ἦταν ὑπερβολικά ὑψηλή καί λανθασμένα σχεδιασμένη.

γ) Στήν Ἰταλία, τό κόστος ἐργασίας ἦταν πολύ ὑψηλό σέ σχέση μέ τά μισθολογικά ἐπίπεδα τῶν ἀνταγωνιστριῶν χωρῶν. Κατά τή διάρκεια τῆς ἀποκαλούμενης ἐπανάστασης τῶν τιμῶν τοῦ 16ου αἰώνα, οἱ ὀνομαστικοί μισθοί στό ἐξωτερικό τῆς Ἰταλίας δέν κατάφερναν νά συμβαδίσουν μέ τήν πορεία τῶν τιμῶν. Στήν Ἰταλία, λόγω τῆς δύναμης τῶν συντεχνιῶν, οἱ ἐργάτες κατάφεραν νά πετύχουν μισθολογικές αὐξήσεις ἀνάλογες μέ τίς αὐξήσεις τῶν τιμῶν. Ἐνῶ στήν Ἀγγλία, τό ἐπίπεδο τῶν πραγματικῶν μισθῶν στίς ἀρχές τοῦ 17ου αἰώνα ἦταν αἰσθητά χαμηλότερο ἀπ' ὅ,τι ἕναν αἰώνα πρίν, στήν Ἰταλία, οἱ πραγματικοί μισθοί δέν παρουσίαζαν καμιά οὐσιαστική μείωση κατά τή διάρκεια τοῦ 16ου αἰώνα.[24] Τά πάντα δείχνουν ὅτι στίς ἀρχές τοῦ 17ου αἰώνα στήν Ἰταλία, οἱ μισθοί δέν ἀντιστοιχοῦσαν μέ αὐτούς τῶν ἄλλων χωρῶν. Ἐάν τά ὑψηλότερα μισθολογικά ἐπίπεδα εἶχαν ἀντισταθμιστεῖ ἀπό

24. Parenti, *Prime Ricerche*, Κεφάλαιο 3, καί Pullan, *Wage Earners*, σ. 146-174.

αὐξήσεις τῆς παραγωγικότητας, ἡ Ἰταλία δέν θά εἶχε ζημιωθεῖ, ἀλλά γιά τούς λόγους πού ἀναφέρθηκαν πιό πάνω, ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας στήν Ἰταλία ἦταν χαμηλότερη ἀπό αὐτή τῆς Ἀγγλίας, Ὁλλανδίας καί Γαλλίας.

Ὅσον ἀφορᾶ τόν τομέα τῆς ναυτιλίας, ὁ Fynes Moryson ἔγραφε ὅτι εἶχε «παρατηρήσει τά ἀγγλικά πλοῖα νά ξεκινᾶνε μαζί μέ τά ἰταλικά ἀπό τή Βενετία γιά τήν Συρία καί νά ἐπιστρέφουν στή Βενετία γιά δεύτερη φορά πρίν ἀκόμα τά ἰταλικά πραγματοποιήσουν τήν πρώτη τους ἐπιστροφή».[25] Μπορεῖ ἡ διαπίστωση νά εἶναι κάπως ὑπερβολική, ἀλλά γεγονός παραμένει ὅτι έναν ἤ δυό αἰῶνες νωρίτερα, κανένας Ἄγγλος δέν θά διανοεῖτο νά γράψει τέτοια πράγματα. Οἱ ἄνθρωποι ὑπερβάλλουν εὔκολα, ἀλλά πίσω ἀπό κάθε ὑπερβολή κρύβεται κάποια δόση ἀλήθειας.

Οἱ ἐπιπτώσεις ὅλων αὐτῶν τῶν ἐξελίξεων, γιά τήν ἰταλική οἰκονομία ἦταν οἱ ἀκόλουθες: α) μιά δραστική μείωση τῶν ἐξαγωγῶν πού διήρκεσε ἐπί δεκαετίες καί πού συνεχῶς χειροτέρευε καί β) μιά παρατεταμένη διαδικασία ἀντεπένδυσης στούς τομεῖς τῆς βιομηχανίας καί τῆς ναυτιλίας.

Στά 1630, ἡ κεντρική-βόρεια Ἰταλία ἐπλήγη ἀπό τήν πανώλη. Σέ διάστημα μικρότερο ἀπό 2 χρόνια, ἐπί συνόλου πληθυσμοῦ 4 ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων πέθαναν περίπου 1,1 ἑκατομμύρια ἄνθρωποι. Ἄν δεχθοῦμε ὅτι θά ἦταν ἀδύνατο γιά τήν Ἰταλία νά διατηρήσει τίς παραδοσιακές πηγές εἰσοδημάτων της ἤ νά ἐξασφαλίσει νέες, τότε μιά μικρή καί παρατεταμένη μείωση τοῦ πληθυσμοῦ της θά ἀποτελοῦσε, πιθανά, λύση γιά τίς οἰκονομικές της δυσχέρειες. Ἀλλά μιά μεγάλη καί γοργή μείωση τοῦ πληθυσμοῦ της, ὅπως αὐτή πού προξένησε ἡ ἐπιδημία τῆς πανώλης τοῦ 1630, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τήν αὔξηση τῶν μισθῶν δυσχεραίνοντας κατ' αὐτόν τόν τρόπο περισσότερο τίς ἐξαγωγές τῆς χώρας. Ἐκτός αὐτοῦ, ὁ πληθυσμός της μακροπρόθεσμα, μέ τό πέρας τῆς ἐπιδημίας, αὐξήθηκε καί πάλι. Στά 1600, ὁ συνολικός πληθυσμός τῆς ἰταλικῆς χερσονήσου θά πρέπει νά ἀνερχόταν σέ 12 ἑκατομμύρια περίπου. Γύρω στά 1700, εἶχε φθάσει τά 13 ἑκατομμύρια.[26] Ὡστόσο, στά 1700, ἡ Ἰταλία εἶχε ἀπομείνει μέ ἐλάχιστες

25. Moryson, *Itinerary*, σ. 135.

26. Cipolla, *Four Centuries of Italian Demographic Development*, σ. 573.

βιομηχανίες καί εἶχε ἀπωλέσει τήν ὑπεροχή πού κατεῖχε στόν ἐμπορικό καί τραπεζικό τομέα.

Στά τέλη πλέον τοῦ 17ου αἰώνα, ἡ Ἰταλία εἰσήγαγε μεγάλες ποσότητες κατεργασμένων προϊόντων ἀπό τήν Ἀγγλία, Γαλλία καί Ὁλλανδία. Στό στάδιο αὐτό, ἡ Ἰταλία ἐξήγαγε κύρια ἀγροτικά καί ἡμικατεργασμένα προϊόντα ὅπως λάδι, σιτάρι, κρασί, μαλλί καί ἰδιαίτερα ἀκατέργαστη μέταξα καί μεταξοκλωστή. Στόν τομέα τῶν ναυτιλιακῶν ὑπηρεσιῶν, ὁ ρόλος τῆς Ἰταλίας περιορίστηκε σ' αὐτόν τοῦ ἁπλοῦ θεατῆ τῶν ἐξελίξεων καί ἡ μεγάλη ἀνάπτυξη τοῦ ἐλεύθερου λιμανιοῦ τοῦ Λιβάνου κατά τόν 17ο αἰώνα ὑπῆρξε τό ἀποτέλεσμα τοῦ θριάμβου τῆς ἀγγλικῆς καί ὀλλανδικῆς ναυτιλίας στήν Μεσόγειο.

Ἡ περίπτωση τῆς Ἰταλίας εἶναι ἕνα καλό παράδειγμα τῆς ἀστάθειας τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου. Ἀπό τόν 11ο ἕως τόν 16ο αἰώνα, τό ἐξωτερικό ἐμπόριο ἀποτέλεσε πράγματι μιά «ἀναπτυξιακή μηχανή» γιά τήν Ἰταλία, διότι α) τροφοδοτοῦσε τήν χώρα μέ πρῶτες ὕλες καί προϊόντα γιά ἐπανεξαγωγή καί β) αὔξανε τήν ζήτηση τῶν κατεργασμένων προϊόντων, προκαλῶντας ἔτσι τήν ἀνάπτυξη τῶν τεχνικῶν ἱκανοτήτων καί τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς. Ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 17ου αἰώνα, ὡστόσο, ὅπως εἴδαμε καί πιό πάνω, ἡ δομή τοῦ ἰταλικοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου ἄλλαξε ριζικά. Ξένα κατεργασμένα προϊόντα εἰσάγονταν, τά ὁποῖα καί ἐκδίωξαν τά ἰταλικά προϊόντα καί τούς κατασκευαστές τους ἀπό τήν ἀγορά. Ταυτόχρονα, ἡ ἐξωτερική ζήτηση εὐνοοῦσε τήν παραγωγή λαδιοῦ, κρασιοῦ καί ἀκατέργαστης μέταξας. Μπορεῖ νά ὑποστηρίξει κανείς ὅτι βραχυπρόθεσμα οἱ νέες συνθῆκες πρόσφεραν στήν Ἰταλία κάποια συγκριτικά πλεονεκτήματα ὑπό τήν ἔννοια πού ἀναφέρονται στήν θεωρία τοῦ Ricardo. Μακροπρόθεσμα ὅμως, τό ἐξωτερικό ἐμπόριο λειτούργησε ὡς «μηχανή ὀπισθοδρόμησης»· συνέβαλε στήν μετατόπιση κεφαλαίου καί ἐργατικοῦ δυναμικοῦ ἀπό τόν δευτερογενή καί τριτογενή τομέα στήν γεωργία. Ὅσον ἀφορᾶ τό ἐργατικό δυναμικό, ἡ μετατόπιση αὐτή σήμαινε μακροπρόθεσμα, α) τήν μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐγγράμματων τεχνιτῶν καί τῶν ἐπιχειρηματιῶν ἐμπόρων, β) τήν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀγράμματων ἀγροτῶν καί γ) τήν ἄνοδο στήν ἐξουσία τῶν εὐγενῶν γαιοκτημόνων. Ἡ τάξη τῶν συγγενῶν ἐπέβαλε τήν ὑπεροχή της στό

οἰκονομικό, ὅπως καί στό πολιτικό, κοινωνικό καί διοικητικό πεδίο. Οἱ πόλεις ἔχασαν τήν ζωτικότητα πού τίς χαρακτήριζε κατά τό παρελθόν. Τά περίφημα πανεπιστήμια τῆς Πάδοβας καί τῆς Μπολώνια ξεχάσθηκαν. Ἡ Βενετία ἔστειλε τόν καλύτερο μάστορα τῶν χυτηρίων κατασκευῆς ὅπλων, τόν Alberghetti, στό Λονδίνο γιά νά ἐκπαιδευθεῖ στίς νέες τεχνικές ἐπεξεργασίας τῶν μετάλλων. Οἱ λιγοστοί ὡρολογοποιοί πού ἀπέμειναν στήν Ἰταλία ἀντέγραφαν τά μοντέλα καί τούς μηχανισμούς πού κατασκεύαζαν οἱ ἀναρίθμητοι καί ἔμπειροι ὡρολογοποιοί τοῦ Λονδίνου. Ἡ Ἰταλία ἄρχιζε τήν σταδιοδρομία της ὡς μία ὑπο-ανάπτυκτη περιοχή τῆς Εὐρώπης.

4. Η ΑΝΟΔΟΣ ΤΩΝ ΒΟΡΕΙΩΝ ΚΑΤΩ ΧΩΡΩΝ

Κατά παράδοση γίνεται ἕνας διαχωρισμός τῶν Κάτω Χωρῶν σέ βόρειες καί νότιες.[27] Στά μέσα τοῦ 16ου αἰώνα στίς νότιες Κάτω Χῶρες περιλαμβάνονταν ἡ Φλάνδρα καί τό Νεμούρ, τό Αἰνώ καί τό Ἀρτουά, τά δουκάτα τοῦ Μπραμπάν, τοῦ Λουξεμβούργου καί τοῦ Λιμβούργου, ἡ ἐπικράτεια τῶν Μαλίν καί τά ἐπισκοπάτα τῆς Λιέγης καί τοῦ Καμπραί. Οἱ βόρειες Κάτω Χῶρες περιελάμβαναν τίς περιοχές τῆς Ὁλλανδίας, τῆς Ζηλανδίας, τῆς Φρισίας, τῆς Οὐτρέχτης, τοῦ Γκρόνινγκεν, τῆς Γκέλντρ, τοῦ Drente καί τοῦ Overijssel.

Ἀπό τόν 11ο ἕως τόν 15ο αἰώνα, οἱ νότιες Κάτω Χῶρες ἀναδείχθηκαν σέ πρωταγωνιστές μιᾶς οἰκονομικῆς καί ἀστικῆς ἀνάπτυξης πού ἦταν πρωτοφανής γιά τά μέτρα τῆς ἐποχῆς. Πράγματι, οἱ Κάτω Χῶρες ἀποτελοῦσαν τόν κυριότερο πόλο ἀνάπτυξης τῆς Εὐρώπης μετά τήν περιοχή τῆς Ἰταλίας. Τό πιό σημαντικό διεθνές ἐπιχειρηματικό κέντρο τῆς Βόρειας Εὐρώπης, κατά τόν 13ο καί 14ο αἰώνα ἦταν ἡ Μπρύζ πού ἀνῆκε στήν κομητεία τῆς Φλάνδρας, ἐνῶ κατά τόν 15ο αἰώνα καί τό πρῶτο μισό τοῦ 16ου αἰώνα ἦταν ἡ Ἀντβέρπ, πού ἀνῆκε στό δουκάτο τοῦ Μπραμπάν.[28] Οἱ ὑφαντουργίες

27. Γιά μιά πλήρη καί μεθοδική ἀναφορά στήν οἰκονομική ἱστορία τῆς Ὁλλανδίας μπορεῖ νά συμβουλευθεῖ κανείς τό Baasch, *Holländische Wirtschaftsgeschichte*. Σαφῶς ἀνώτερο, εἶναι τό βιβλίο τοῦ Barbour, *Capitalism in Amsterdam*. Βλ. ἐπίσης Van Houtte, *Economische en Sociale Geschiedenis*· Boxer, *The Dutch Seaborne Empire* καί Wilson, *The Dutch Republic*.

28. Γιά τήν ἀνάπτυξη τῶν Κάτω Χωρῶν κατά τήν περίοδο τοῦ Μεσαίωνα,

τῆς Φλάνδρας ἦταν ἐκεῖνες πού κατά κύριο λόγο προμήθευαν τήν Εὐρωπαϊκή ἀγορά μέ τά καλύτερα μάλλινα ὑφάσματα σέ ὅλη τήν Βόρεια καί Κεντρική Εὐρώπη. Καί οἱ Φλαμανδοί ζωγράφοι ἀπέδιδαν τή ζωτικότητα τοῦ λαοῦ τους σέ ἀριστουργηματικές χρωματικές συνθέσεις.

Οἱ βόρειες Κάτω Χῶρες δέν μποροῦσαν νά συναγωνιστοῦν τίς νότιες περιοχές: ὁ ρυθμός ἀνάπτυξής τους ἦταν βραδύτερος καί τά ἐπιτεύγματά τους λιγότερο ἐντυπωσιακά. Ὅμως ἀνάπτυξη ὑπῆρχε καί σ' αὐτές καί ἡ ἀνάπτυξη αὐτή ἦταν σταθερή. Βασιζόταν κυρίως στή γεωργία καί τήν κτηνοτροφία καί σέ δυό ἄλλους τομεῖς πού σχετίζονταν μέ τήν ναυσιπλοΐα: τήν ἁλιεία καί τό ἐμπόριο μέ τίς χῶρες τῆς Βαλτικῆς. Κατά τή διάρκεια τοῦ Μεσαίωνα, διάφορες πόλεις τῆς περιοχῆς αὐτῆς ἀποτέλεσαν τμῆμα τῆς Χανσεατικῆς Ἕνωσης. Ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 15ου αἰώνα, ἐξαιτίας τῆς ἀνάπτυξης τῆς δύναμής τους καί τῆς ἐπιχειρηματικῆς τους μαχητικότητας, ἡ Ἕνωση προσπάθησε νά ἀποκλείσει τίς πόλεις αὐτές ἀπό τή Βαλτική. Οἱ Ὀλλανδοί ἀποχώρησαν ἀπό τήν Ἕνωση καί μετά ἀπό ἕναν πεισματικό ἀγώνα (1438-1471) κατάφεραν νά ἐξασφαλίσουν τήν ἐλεύθερη ναυσιπλοΐα τῶν σκαφῶν τους στή θάλασσα αὐτή. Τό ἐμπόριο μέ τήν Βαλτική ἦταν καί παρέμεινε ὁ πιό σημαντικός κλάδος τοῦ τριτογενῆ τομέα παραγωγῆς τῶν βορείων Κάτω Χωρῶν. Ἀκόμη καί ὅταν, αἰῶνες ἀργότερα, οἱ Ἑνωμένες Ἐπαρχίες καθιέρωσαν ἐπιτυχεῖς ἐμπορικούς δεσμούς μέ τήν Ἀμερική καί τήν Ἄπω Ἀνατολή, τό ἐμπόριό τους στήν Βαλτική παρέμεινε ἡ πιό σημαντική τους ἐπιχειρηματική δραστηριότητα καί γιά τόν λόγο αὐτό ἐπονομάσθηκε «μήτηρ ἐμπορίου». Ἡ σχετική σημασία τοῦ ἐμπορίου μέ τίς χῶρες τῆς Βαλτικῆς σέ σχέση μέ τίς λοιπές ἐμπορικές δραστηριότητες τῶν Κάτω Χωρῶν (νοτίων καί βορείων) στά μέσα τοῦ 16ου αἰώνα ἀποδεικνύεται ἀπό τίς ἐκτιμήσεις τοῦ Πίνακα 18.

Τό ἐμπόριο μέ τήν Βαλτική ἀποτελοῦνταν κύρια ἀπό ἐξαγωγές ἁλατιοῦ, ψαριῶν καί κρασιοῦ καί ἀπό εἰσαγωγές ὀγκωδῶν προϊόντων χαμηλῆς μονάδας κόστους, ὅπως τό

μπορεῖ νά συμβουλευθεῖ κανείς τό κλασικό ἔργο τοῦ Pirenne, *Histoire de Belgique. Belge au Moyen Age*. Γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς Ἀμβέρσας καί τήν παρακμή τῆς Μπρύζ, βλ. τό ἀριστουργηματικό καί κλασικό ἄρθρο τοῦ Van Houtte, *La genése du grand marché international d' Anvers à la fin du Moyen Age*, καί πιό πρόσφατα τοῦ Van Der Wee, *Antwerp Market*.

ΠΙΝΑΚΑΣ 18

Ἐκτιμήσεις τῆς ἀξίας τῶν ἐτησίων εἰσαγωγῶν τῶν Κάτω Χωρῶν (βορείων καί νοτίων), κατά τά μέσα τοῦ 16ου αἰώνα περίπου

Χώρα ἤ περιοχή προέλευσης	Ἀξία τῶν εἰσαγωγῶν (Guilders)
Ἀγγλία	4.150.000
Βαλτική	4.500.000
Γερμανικά πριγκιπάτα	2.000.000
Γαλλία	2.700.000
Ἱσπανία καί Πορτογαλία	4.650.000
Ἰταλία	4.300.000
Σύνολο	22.300.000

Πηγή: Brulez, *The Balance of Trade*, σ. 20-48.

λινάρι, ἡ κάνναβις καί ἰδιαίτερα τά δημητριακά καί ἡ ξυλεία. Στά μέσα τοῦ 16ου αἰώνα, ἐνῶ ἡ Ἀμβέρσα στίς νότιες Κάτω Χῶρες ἀποτελοῦσε τό λαμπρότερο διεθνές χρηματιστηριακό καί ἐμπορικό κέντρο διακίνησης πολύτιμων εἰδῶν, ὅπως τά μπαχαρικά, τά ἀγγλικά ὑφάσματα, τά μεταξωτά τῆς Ἰταλίας καί ὁ γερμανικός ἄργυρος καί χρυσός, τό Ἄμστερνταμ στίς βόρειες Κάτω Χῶρες εἶχε ἐξελιχθεῖ στό σημαντικότερο διεθνές κέντρο ἐμπορίου, δημητριακῶν καί ξυλείας. Τήν ἐποχή ἐκείνη πλέον, ἡ οἰκονομία τῶν βόρειων Κάτω Χωρῶν χαρακτηριζόταν ἀπό ὑψηλό βαθμό διαφοροποίησης. Τό ἐξωτερικό ἐμπόριο εἶχε πλέον σχεδόν συστηματικά συνδεθεῖ μέ τήν βιομηχανία. Ἡ κατάσταση αὐτή φαίνεται καθαρά στήν ἔκθεση ἑνός ὀξυδερκοῦς Ἰταλοῦ παρατηρητῆ, τοῦ Ludovico Guicciardini, πού στά 1567 ἔγραφε:

«Ἡ χώρα αὐτή παράγει λίγο σιτάρι καί καθόλου σίκαλη λόγω τοῦ χαμηλοῦ της ἐδάφους καί τῆς ὑγρασίας κι ὡστόσο τά ἀπολαμβάνει μέ τόση ἀφθονία ὥστε εἶναι σέ θέση νά ἐξάγει καί σέ ἄλλες χῶρες δημητριακά πού εἰσάγει, ἰδιαίτερα ἀπό τήν Δανία καί τίς Ostarlante [χῶρες τῆς Βαλτικῆς]. Δέν παράγει κρασί καί ὅμως διαθέτει καί καταναλώνει ποσότητες μεγαλύτερες ἀπό κάθε ἄλλη παραγωγό περιοχή καί τό κρασί της τό

προμηθεύεται ἀπό διάφορες περιοχές, ἰδιαίτερα ἀπό τήν Ρηνανία. Δέν ἔχει καθόλου λινάρι κι ὡστόσο παράγει ὑφάσματα καλύτερα σέ ποιότητα ἀπό κάθε ἄλλη περιοχή τοῦ κόσμου [κι ἀκόμα, εἰσάγει τέτοια ὑφάσματα] ἀπό τή Φλάνδρα καί ἀπό τήν περιοχή τῆς Λιέγης... Δέν διαθέτει μαλλί καί ὅμως κατασκευάζει ἀναρίθμητα μάλλινα [καί ἀκόμη εἰσάγει καί ἄλλα] ἀπό τήν Ἀγγλία, τήν Σκωτία, τήν Ἱσπανία καί λίγα ἀπό τό Μπραμπάν. Δέν διαθέτει ξυλεία κι ὅμως σωρεύει στίβες ξυλείας καί φτιάχνει περισσότερα ἔπιπλα καί ἄλλα εἴδη ἀπ' ὅλη τήν ὑπόλοιπη Εὐρώπη».[29]

Μέ τά λόγια αὐτά, ὁ Guicciardini ὑπογράμμισε ὄχι μόνον τή σημασία τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου γιά τίς βόρειες Κάτω Χῶρες, ἀλλά καί τή στενή διασύνδεση πού ὑπῆρχε ἀνάμεσα στούς τομεῖς τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου καί τῆς βιομηχανίας. Πίσω ἀπό τούς προηγμένους τομεῖς τοῦ ἐμπορίου καί τῆς βιομηχανίας, ὑπῆρχε καί ἡ γεωργία, πού, λόγω τῆς μακραίωνης παράδοσής της, ἦταν ἀπό τίς πιό ἀνεπτυγμένες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Μέ τά ὅσα ἐκθέσαμε παραπάνω, ἐπιχειρεῖται μία συνοπτική ἀναδρομή, σύντομη καί ἀνεπαρκής βέβαια στίς μακρινές ρίζες τοῦ ὀλλανδικοῦ «θαύματος», πού σημειώθηκε κατά τόν 17ο αἰώνα. Ἡ χώρα πού κατά τό δεύτερο μισό τοῦ 16ου αἰώνα ἐπαναστάτησε κατά τοῦ ἱσπανικοῦ ἰμπεριαλισμοῦ καί ἔφθασε νά διαδραματίσει τόν πιό δυναμικό ρόλο στήν εὐρωπαϊκή οἰκονομία κάθε ἄλλο παρά ὑπο-ανάπτυκτη ἦταν.

Μέ τήν ἐξέγερση κατά τῆς Ἱσπανίας καί τόν παρατεταμένο πόλεμο πού ἐπακολούθησε, ἐπέρχεται καί ἡ καταστροφή τῶν νοτίων Κάτω Χωρῶν. Στά 1571, τά ὑφαντουργεῖα τῆς Ninove καί τοῦ Ath μετατράπηκαν σέ σωρούς ἐρειπίων. Στά 1584, σ' ὁλόκληρη τή Φλάνδρα διασώθηκαν μόνο οἱ ὑφαντουργίες τοῦ Blendesques. Οἱ πόλεις Hodschote, Bailleuie, Nieuwkerke, Weert, Zichem καί ἄλλα κέντρα ὑφαντουργικῆς παραγωγῆς ὑπέστησαν σοβαρές ζημιές ἀπό τόν πόλεμο. Τό 1585, ἡ Ἀμβέρσα λεηλατήθηκε ἄγρια. Οἱ Ὀλλανδοί παρέμειναν κυρίαρχοι τῶν θαλασσῶν καί ἡ καταστροφή τῶν νότιων περιοχῶν κατέστησε εὐκολότερη τήν ἐμπορική διείσδυσή τους στίς νότιες θάλασσες καί τούς ὠκεανούς. Ὄχι μόνο ἐκμεταλλεύθη-

29. Guicciardini, *Descrittione*, σ. 176.

καν τήν εὐκαιρία, ἀλλά καί συμμετεῖχαν ἐνεργά στίς ἐξελίξεις. Μιᾶς καί οἱ νότιες Κάτω Χῶρες βρίσκονταν πλέον κάτω ἀπό τήν ἱσπανική κυριαρχία καί ὁ πόλεμος παρατεινόταν, οἱ Ὁλλανδοί ἀπέκλεισαν τά νότια λιμάνια καί ἔκαναν ὅ,τι μποροῦσαν γιά νά ἐπιβραδύνουν τήν ἀνάκαμψη τῶν νότιων ἐπαρχιῶν.

Μέ τήν συνθήκη τοῦ 1609, οἱ Βόρειες Ἑνωμένες Ἐπαρχίες ἀποκτοῦν πολιτική ἀνεξαρτησία καί θρησκευτική ἐλευθερία. Ἀκόμα πιό ἐντυπωσιακό ἦταν τό γεγονός ὅτι ἡ οἰκονομία τοῦ νέου κράτους ἦταν τόσο ζωτική ὅσο δέν ὑπῆρξε ποτέ στό παρελθόν –πράγματι, ἦταν ἡ πιό δυναμική, ἡ πιό προηγμένη καί ἡ πιό ἀνταγωνιστική οἰκονομία τῆς Εὐρώπης παρά τήν ἐμπλοκή της ἐπί 40 χρόνια σέ πόλεμο μέ τόν ἱσπανικό γίγαντα καί παρά τό ὅτι ἡ χώρα διέθετε ἐλάχιστες φυσικές πλουτοπαραγωγικές πηγές.[30] Τό 1611, δυό χρόνια μετά τό τέλος τοῦ πολέμου, ὁ Βενετός πρέσβης Foscarini ἀνέφερε ἀπό τό Λονδίνο:

> «Εἶναι διάχυτη ἡ ἐντύπωση ὅτι σέ πολύ σύντομο χρονικό διάστημα τό ἐμπόριο τῶν Ἑνωμένων Ἐπαρχιῶν μέ ὅλα τά μέρη τοῦ κόσμου θά διευρυνθεῖ, ἀφοῦ οἱ Ὁλλανδοί ἀρκοῦνται σέ λίγα κέρδη καί εἶναι πλούσια προικισμένοι μέ λαμπρούς ναῦτες, πλοῖα, χρήματα, δηλαδή μέ ὅλα ὅσα διέθετε ἀποκλειστικά ἡ Βενετία, ὅταν τό ἐμπόριό της ἄνθιζε».

Καί λίγα χρόνια ἀργότερα, τό 1618, ἕνας ἄλλος Βενετός διπλωμάτης ἔγραφε ὅτι τό Ἄμστερνταμ παρουσίαζε «εἰκόνα ὅμοια μέ αὐτή τῆς Βενετίας κατά τήν περίοδο τῆς ἀκμῆς της».[31]

Στήν προσπάθειά του νά ἐξηγήσει αὐτό τό «θαῦμα», ὁ Charles Wilson,[32] τόνισε τήν σπουδαιότητα τῶν «παλιῶν βουργουνδιανῶν παραδόσεων» – ὑπογράμμισε δηλαδή τό γεγονός πού ἐπισημάνθηκε καί πιό πάνω, ὅτι ἡ χώρα πού ἐξεγέρθηκε κατά τῆς Ἱσπανίας, πολέμησε γιά 40 χρόνια καί ἀναδύθηκε νική-

30. Σχολιάζοντας τήν ἔνδεια τῶν φυσικῶν πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν τῆς Ὁλλανδίας, ἕνας Ἄγγλος τοῦ 17ου αἰώνα χαρακτήρισε τή χώρα σάν «τόν τόπο πού, ὁ Θεός ἔπλασε μόνο καί μόνο γιά νά παράγει χλόη».

31. Burke, *Venice and Amsterdam*.

32. Wilson, *The Dutch Republic*, σ. 15-18.

τρια δέν ἦταν μιά ὑπο-ανάπτυκτη χώρα, ἀλλά μιά προηγμένη καί πολιτισμένη χώρα μέ μακρόχρονη παράδοση. Οἱ διαπιστώσεις τοῦ Charles Wilson πού κύρια ἀφοροῦσαν τίς πολιτικές καί στρατιωτικές πλευρές τοῦ «θαύματος» μποροῦν νά ἐπαναληφθοῦν καί ὡς πρός τήν οἰκονομική του πλευρά –μέ μιά ὅμως σημαντική προσθήκη.

Τό πιό καταστρεπτικό πλῆγμα πού ὁ ἱσπανικός φανατισμός καί ἡ μισαλλοδοξία ἐπέφεραν στίς νότιες Κάτω Χῶρες ἴσως καί νά μήν ἦταν ἡ καταστροφή τοῦ πλούτου καί τοῦ ὑλικοῦ κεφαλαίου, ὅσο μεγάλη καί ἄν ἦταν ἡ ἔκταση τῆς καταστροφῆς αὐτῆς, ἀλλά ἡ φυγή τοῦ «ἀνθρώπινου κεφαλαίου». Ἄθελά της, ἡ Ἱσπανία κατάφερε νά ἐμπλουτίσει τόν ἐχθρό της μέ τό πιό πολύτιμο κεφάλαιο. Οἱ φυγάδες τῶν νότιων περιοχῶν –γνωστοί σ' ὅλη τήν Βόρεια Εὐρώπη ὡς Walloons (Βαλλῶνοι)– σκόρπισαν παντοῦ, στήν Ἀγγλία, τήν Γερμανία, τήν Σουηδία, ἀλλά κατά τό πλεῖστον ὅπως ἦταν φυσικό κατέφυγαν στίς βόρειες Κάτω Χῶρες. Ἀνάμεσά τους ὑπῆρχαν ναῦτες, ἔμποροι, ἐπιχειρηματίες καί ἐλεύθεροι ἐπαγγελματίες πού ἔφεραν στίς χῶρες πού ἐπέλεξαν γιά τήν ἐγκατάστασή τους τεχνικές καί ἐμπορικές γνώσεις, ἐπιχειρηματικό πνεῦμα καί συχνά ρευστοποιημένο κεφάλαιο. Ὁ ἀριθμός τῶν φυγάδων πού ἀναζήτησαν ἐλευθερία στό Ἄμστερνταμ αὐξήθηκε ἀπό 344 στό διάστημα 1575-1579 σέ 2.768 τό 1615-1919.[33] Γιά τίς νότιες ἐπαρχίες, ἡ φυγή αὐτή ἀποτέλεσε μιά καταστροφική ἀφαίμαξη· γιά τίς βόρειες ἕνα ἰσχυρό τονωτικό. Ὁ πιό φημισμένος ἔμπορος τῆς ἐποχῆς, ὁ ἱδρυτής καί διευθύνων νοῦς μιᾶς τεράστιας οἰκονομικῆς αὐτοκρατορίας πού εἶχε ὡς ἀρχηγεῖο της τό Ἄμστερνταμ, ὁ Luis de Geer, (1587-1652), ἦταν καί αὐτός ἕνας Βαλλῶνος.[34] Στίς ἀρχές τοῦ 17ου αἰώνα, οἱ Βαλλῶνοι ἦταν μιά ἀπό τίς πιό ἰσχυρές ὁμάδες μετόχων τῆς Ὁλλανδικῆς Ἑταιρείας τῶν Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν. Στήν περίοδο 1609-

33. Ἐπιτρέποντας στούς ξένους τεχνίτες νά ἐγκατασταθοῦν σ' αὐτήν, ἡ πόλη τοῦ Ἄμστερνταμ διακινδύνευσε μία πιθανή ρήξη μέ τίς συντεχνίες, ἐξασφάλισε στέγη γιά τούς πρόσφυγες καί πρόσφερε κίνητρα γιά τήν ἐγκατάσταση νέων βιομηχανιῶν ἤ τή βελτίωση τοῦ τεχνικοῦ ἐπιπέδου τῶν ἤδη λειτουργούντων βιομηχανιῶν. Γιά νά γίνει κανείς πολίτης τοῦ Ἄμστερνταμ ἔπρεπε νά πληρώσει ποσό 8 φιορινίων· τό ποσό αὐτό αὐξήθηκε μετά τό 1622 σέ 14 φιορίνια. Βλ. Barbour, *Capitalism in Amsterdam*, σ. 15-16.

34. Γιά τήν ἐπιφανή αὐτή προσωπικότητα, βλ. Dahlgren, *Louis de Geer*.

1611, οἱ Βαλλῶνοι ἦταν οἱ κάτοικοι τῶν μισῶν ἀπό τίς μεγαλύτερες τραπεζικές καταθέσεις τοῦ Ἄμστερνταμ καί στίς τάξεις τους συγκαταλέγονταν τό 30 τοῖς ἑκατό περίπου τῶν ὑψηλότερα φορολογουμένων πολιτῶν.[35] Οἱ ἐξόριστοι Βαλλῶνοι ἦταν ἐκεῖνοι πού ἐγκατέστησαν νέου τύπου μηχανές γιά τόν ἐμπλουτισμό τοῦ μαλλιοῦ, τό 1585 στό Λέϋντεν καί τό 1591 στό Ρότερνταμ.[36]

Ὄντας ἀκμαῖες ἀπό τά πρίν, ἐνδυναμωμένες ἀπό τήν νέα αὐτή δόση ζωτικότητας καί ἰσχυροποιημένες ἀπό τή διάνοιξη ἀναρίθμητων νέων εὐκαιριῶν στόν τομέα τοῦ ὑπερατλαντικοῦ ἐμπορίου, οἱ Βόρειες Ἑνωμένες Ἐπαρχίες γνώρισαν μιά χρυσή ἐποχή. Τό Ἄμστερνταμ ἐξελίχθηκε σέ μιά διεθνή ἀγορά, ὅπου μποροῦσε κανείς νά βρεῖ προϊόντα ἀπό ὅλα τά μέρη τοῦ κόσμου – χαλκό ἀπό τήν Ἰαπωνία καί τήν Σουηδία, δημητριακά ἀπό τίς χῶρες τῆς Βαλτικῆς, ἰταλική μέταξα, γαλλικά κρασιά, κινέζικες πορσελάνες, καφέ Βραζιλίας, τσάι Ἀνατολῆς, μπαχαρικά τῆς Ἰνδονησίας, ἀσήμι ἀπό τό Μεξικό. Τό Ἄμστερνταμ πράγματι ἔγινε ἡ κύρια παγκόσμια ἀγορά ποικίλων προϊόντων –ἀπό ὅπλα καί διαμάντια μέχρι ζάχαρη καί πορσελάνη– καί ἡ δημοσίευση τῆς τρέχουσας τιμῆς κάθε προϊόντος πού διακινοῦνταν στήν ἀγορά του, ὑπαγόρευε τήν τιμή τοῦ προϊόντος αὐτοῦ καί στίς ὑπόλοιπες εὐρωπαϊκές ἀγορές.[37] Οἱ ἐπιχειρηματικές μέθοδοι, πού εἶχαν κληρονομηθεῖ ἀπό τούς Ἰταλούς, βελτιώθηκαν καί ἀναπτύχθηκαν. Τό πρῶτο χρηματιστήριο γεννήθηκε ἐκεῖ καί αὐτό πού ὁ Werner Sombart χαρακτήρισε ὡς «früh Kapitalismus» ἀντικαταστάθηκε ἀπό ἕνα σύγχρονο καπιταλισμό ἐν τῇ γενέσει του.

Ὅπως συμβαίνει πάντα, στίς περιπτώσεις αὐτές, ἡ ὑπέρβαση τῶν ὁρίων τῆς χώρας ἀποτελεῖ ἔνδειξη τοῦ σφρίγους ἑνός λαοῦ. Αὐτό πού κάποιος Πάπας εἶχε πεῖ γιά τούς Φλωρεντίνους τόν Μεσαίωνα, ἰσχύει καί γιά τούς Ὁλλανδούς τοῦ 17ου αἰώνα: ἀποτελοῦσαν τό πέμπτο στοιχεῖο τῆς φύσεως. Τούς ἔβρισκες παντοῦ νά προσφέρουν τίς ὑπηρεσίες τους –ὡς

35. Jeannin, *L' Europe du Nord-Ouest*, σ. 70-71.

36. Van Uytven, *The Fulling Mill*, σ. 12.

37. Τό 1585, ἄρχισαν νά δημοσιεύονται καί νά διανέμονται σ' ὁλόκληρη τήν Εὐρώπη δελτία τιμῶν τοῦ Χρηματιστηρίου Ἐμπορευμάτων Ἄμστερνταμ. Τό 1634 τά δελτία αὐτά ἀνέφεραν τίς τιμές 359 ἐμπορευμάτων. Τό 1686 ὁ κατάλογος αὐξήθηκε σέ 550 ἐμπορεύματα.

σύμβουλοι στό Μέγα Δουκάτο τῆς Τοσκάνης– νά ἀποξηραίνουν τήν περιοχή τῆς Maremma, νά ἐγκαθιστοῦν τά πρῶτα χυτήρια παρασκευῆς σιδηρῶν πυροβόλων στή Ρωσία· νά ἐπεκτείνουν τίς φυτεῖες ζάχαρης στή Βραζιλία· νά ἀγοράζουν τσάι, πορσελάνη καί μέταξα στήν Κίνα· νά ἱδρύουν τό Νέο Ἄμστερνταμ (πού ἀργότερα ὀνομάστηκε Νέα Ὑόρκη) στή Βόρεια Ἀμερική καί στήν Ἀδριατική νά προστατεύουν μέ τίς γαλέρες τους τήν πάλαι ποτέ θαλασσοκράτειρα Βενετία ἀπό ἐνδεχόμενες ἐπιθέσεις τῶν Ἱσπανῶν. Ἡ οἰκονομική ἀνάπτυξη τῆς Σουηδίας κατά τόν 17ο αἰώνα ὑπῆρξε συνέπεια τῆς ὀλλανδικῆς δραστηριότητας. Ὅταν ἡ Ἰαπωνία ἔκλεισε τίς πύλες της στή Δύση, κατά τήν περίοδο τοῦ ἀπομονωτισμοῦ της, ἔγινε μιά ἐξαίρεση γιά τούς Ὀλλανδούς πού τούς ἐπιτράπηκε νά διατηρήσουν μιά βάση στό Ναγκασάκι.

Ὅπως ἡ ζωτικότητα ἑνός λαοῦ δέν σταματάει μπροστά σέ γεωγραφικά ὅρια, κατά τόν ἴδιο τρόπο δέν γνωρίζει καί ἐπαγγελματικούς φραγμούς. Ὅταν κατά τό διάστημα μεταξύ τοῦ 13ου καί τοῦ 14ου αἰώνα, ἡ Τοσκάνη ἀνέδειξε τούς πιό δραστήριους ἐμπόρους καί τεχνίτες τῆς Εὐρώπης, ἀνέδειξε καί ἐξαιρετικῆς στάθμης ποιητές, συγγραφεῖς καί γιατρούς. Στίς Βόρειες Κάτω Χῶρες, κατά τόν 17ο αἰώνα ἄκμασε ἡ ναυτιλία καί ἡ ζωγραφική, τό ἐμπόριο, ὁ φιλοσοφικός στοχασμός καί ἡ ἐπιστημονική παρατήρηση. Ἡ ἐτήσια παραγωγή ὑφασμάτων στό Λέϋντεν ἔφθασε ἀπό 30.000 περίπου τεμάχια τό 1585 σέ περισσότερα ἀπό 140.000 τεμάχια γύρω στό 1665.[38] Τήν ἴδια περίοδο, τό Πανεπιστήμιο τοῦ Λεϋντεν ἔγινε γνωστό ὡς τό πιό σημαντικό κέντρο σπουδῶν Ἰατρικῆς τῆς Εὐρώπης. Ἐνῶ ὁ de Keyster, ὁ Van de Welde καί ὁ Frans Hals δημιουργοῦσαν τούς ἀριστουργηματικούς πίνακές τους καί ὁ Huygens συνέβαλλε σημαντικά στήν ἀνάπτυξη τῆς τεχνολογίας καί τῆς ἐπιστήμης, στό πεδίο τοῦ διεθνοῦς δικαίου ὁ Grotius ἐπεξεργαζόταν τή θεωρία του περί τῶν διεθνῶν καί χωρικῶν ὑδάτων πού ἀκόμα ρυθμίζει τίς διεθνεῖς σχέσεις σήμερα.

Δέν εἶναι τυχαῖο τό ὅτι ὁ Grotius ἐμφανίσθηκε αὐτήν τήν περίοδο καί σ' αὐτήν τήν περιοχή. Ἡ ὕπαρξη καί ἡ εὐημερία τῶν Βόρειων Κάτω Χωρῶν κατά τήν χρυσή ἐποχή τους ἐξακολουθοῦσε νά βασίζεται στήν ἐλεύθερη ναυσιπλοΐα καί τή

38. Jeannin *L' Europe du Nord-Ouest* σ. 75

δύναμη τῶν στόλων τους. Ἐντυπωσιασμένοι ἀπό τήν ὁλλανδική ναυτική ἰσχύ, οἱ σύγχρονοι ἔκαναν τίς πιό ὑπερβολικές ἐκτιμήσεις γιά τό δυναμικό της. Ὁ Sir Walter Raleigh ἰσχυριζόταν ὅτι οἱ Ὁλλανδοί ναυπηγοῦσαν 1000 πλοῖα τόν χρόνο καί ὅτι ὁ πολεμικός καί ἐμπορικός τους στόλος ἔφθανε στό ὕψος τῶν 20.000 μονάδων. Ὁ Colbert ὑπολόγισε τό 1669 ὅτι «τό θαλάσσιο ἐμπόριο ὁλόκληρης τῆς Εὐρώπης διεκπεραιώνεται ἀπό 20.000 πλοῖα, ἀπό τά ὁποῖα 15 μέ 16.000 εἶναι ὁλλανδικά, 3 ἕως 4.000 εἶναι ἀγγλικά καί 500 ἕως 600 εἶναι γαλλικά».[39] Ὡστόσο τό ζήτημα ἀφοροῦσε ὄχι μόνο τήν ποσότητα ἀλλά καί τήν ποιότητα. Τό 1596, τό δημοτικό συμβούλιο τοῦ Ἄμστερνταμ εὔλογα μποροῦσε νά γράφει στόν διοικητή τῶν κρατιδίων τῆς Ὁλλανδικῆς Δημοκρατίας ὅτι «ἡ χώρα αὐτή διαθέτει ἐμπορική ναυτιλία καί ναυπηγική τόσο περισσότερο προηγμένη ἀπό τῆς Γαλλίας καί τῆς Ἀγγλίας ὥστε νά εἶναι δύσκολο νά γίνει σύγκριση».[40] Ὅπως καί ὁ R.W. Unger τό ἔθεσε, «Στούς δυό αἰῶνες πού ἀκολούθησαν, ὁ στόχος τῶν ναυπηγῶν τῆς ὑπόλοιπης Εὐρώπης ἦταν νά φθάσουν στό ἴδιο ἐπίπεδο τεχνικῆς προόδου πού εἶχαν καταφέρει οἱ Ὁλλανδοί ναυπηγοί».[41]

Ὁ πλέον δυναμικός καί ἐντυπωσιακός τομέας τῆς ὁλλανδικῆς οἰκονομίας ἦταν ἀναμφίβολα αὐτός τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου. Ὅπως εἶπε ὁ Ντάνιελ Ντεφόε:

> «Πρέπει κανείς νά δεῖ τούς Ὁλλανδούς, ὅπως αὐτοί πράγματι εἶναι, οἱ Μεσάζοντες στό ἐμπόριο, οἱ Παράγοντες καί οἱ Μεσίτες τῆς Εὐρώπης [...] Ἀγοράζουν γιά νά μεταπουλοῦν, εἰσάγουν γιά νά ἐξάγουν καί τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ τεράστιου ἐμπορίου τους τροφοδοτεῖται ἀπό ὅλα τά μέρη τοῦ κόσμου, γιά νά εἶναι αὐτοί σέ θέση νά τροφοδοτήσουν ὁλόκληρο τόν κόσμο στή συνέχεια».[42]

39. Clement, *Lettres*, τόμ. 6, σ. 264. Γιά σύγχρονες ἐκτιμήσεις τοῦ μεγέθους τοῦ Ὁλλανδικοῦ στόλου βλ. Vogel, *Handelsflothen*, σ. 268-334 καί Boxer, *The Dutch in Brazil*, σ. 204-205. Σύμφωνα μέ τόν Christensen, *Dutch Trade to the Baltic*, σ. 94, μία πιό ἀξιόπιστη ἐκτίμηση πού ἔγινε ἀπό τήν Ὁλλανδική Ἐπαρχιακή Κυβέρνηση στά 1636 ἀνεβάζει τή δύναμη τοῦ Ὁλλανδικοῦ ἐμπορικοῦ στόλου πού ἐξυπηρετοῦσε τίς περιοχές τῆς Βαλτικῆς, τῆς Νορβηγίας καί τῆς Γαλλίας σέ 1050 πλοῖα.

40. Elias, *Het Voorspel*, σ. 60.

41. Unger, *Dutch Ship Design*, σ. 409.

42. Defoe, *A Plan of the English Commerce*, σ. 192.

Εἶναι χρήσιμο νά ὑποδιαιρέσουμε τό ὁλλανδικό ἐμπόριο τοῦ 16ου καί τοῦ 17ου αἰώνα σέ δυό ἀρκετά εὐδιάκριτους τομεῖς, κάθε ἕνας ἀπό τούς ὁποίους χαρακτηρίζεται ἐν γένει ἀπό διαφορετικές πρακτικές πρακτόρευσης, ναυτιλίας καί χρηματοδότησης. Ἀπό τήν μιά πλευρά ὑπῆρχε τό ὑπερπόντιο ἐμπόριο πού διεξαγόταν σέ μακρινούς τόπους –στίς Ἀνατολικές καί Δυτικές Ἰνδίες, στήν Βραζιλία, τήν Καντώνα καί τό Ναγκασάκι. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ὑπῆρχε τό ἐμπόριο πού διεξαγόταν στά χωρικά ὕδατα τῆς Εὐρώπης. Καί ἀπό τούς δυό αὐτούς τομεῖς, τό ἐμπόριο τῆς Βαλτικῆς παρέμεινε γιά τούς Ὁλλανδούς τό πιό σημαντικό. Ἡ σύνθεση τοῦ ἐμπορίου τῆς Βαλτικῆς καί ἡ συναφής ὑπεροχή τῶν Ὁλλανδῶν εἶναι πολύ γνωστή, λόγω τοῦ ὅτι οἱ Δανοί ἦταν σέ θέση νά ἐπιβάλλουν δασμούς σέ ὅλα σχεδόν τά ξένα πλοῖα πού διέρχονταν ἀπό τό μόνο πλωτό πέρασμα πού συνέδεε τήν Βαλτική μέ τή Βόρεια Θάλασσα. Ὑπάρχουν λεπτομερῆ δασμολογικά ἀρχεῖα ἀπό τόν 15ο αἰώνα στό Sound, ἀπό τά ὁποῖα ἄν συνυπολογίσει κανείς τίς παραλείψεις, τό λαθρεμπόριο, τά ἑρμηνευτικά λάθη καί ἄλλα παρόμοια, μπορεῖ νά σχηματίσει μιά ἀρκετά ἀξιόπιστη εἰκόνα ὡς πρός τή μορφή τοῦ ἐμπορίου στήν περιοχή αὐτή. Ἐπί τοῦ συνόλου τῶν πλοίων πού πέρασαν ἀπό τό Sound κατά τό διάστημα 1550-1650, τό ποσοστό τῶν ὁλλανδικῶν κυμαίνονταν ἀπό 55 ἕως 85 τοῖς ἑκατό. Τό ὁλλανδικό μερίδιο τῶν εἰσαγωγῶν πού πραγματοποιήθηκαν στήν περιοχή τῆς Βαλτικῆς κυμάνθηκε γύρω στά 50 τοῖς ἑκατό γιά τό ἁλάτι, στά 60 ἕως 80 τοῖς ἑκατό γιά τήν ρέγγα καί πάνω ἀπό 80 τοῖς ἑκατό γιά τά κρασιά τῆς Ρηνανίας. Ἀνάμεσα στίς ἐξαγωγές ἀπό τήν Βαλτική στήν Δύση, κύρια θέση κατέχουν τά δημητριακά (περίπου 65 τοῖς ἑκατό τῶν συνολικῶν ἐξαγωγῶν γύρω στά 1565 καί περίπου 55 τοῖς ἑκατό τό 1635). Τό ὁλλανδικό μερίδιο στό ἐμπόριο τῶν δημητριακῶν κυμάνθηκε μακροπρόθεσμα γύρω στά 75 τοῖς ἑκατό κατά μέσο ὅρο.[43] Ἡ εὐημερία τῶν Ὁλλανδῶν, ὡστόσο, δέν βασίσθηκε ἀποκλειστικά στήν ἐμπορική τους ἐπιτυχία. Ἡ γεωργία καί ἡ βιομηχανία ἀναπτύχθηκαν ἐντυπωσιακά στήν Ὁλλανδία τοῦ 17ου αἰώνα. Ὅπως ἔχουμε ἤδη τονίσει, οἱ Κάτω Χῶρες συγκέντρωναν τούς καλύτερους ἐμπειρογνώμο-

43. Christensen, *Dutch Trade to the Baltic*, πολλ.

νες ἀγροτικῶν θεμάτων καί εἶναι πιθανό ἡ περιοχή αὐτή νά ἔφθασε σέ σχετικά ὑψηλά τεχνικά ἐπίπεδα μέ συντελεστές ἀπόδοσης σπόρου διπλάσιους ἤ καί τριπλάσιους ἀπό τήν λοιπή Εὐρώπη. Σημαντική ἦταν ἐπίσης καί ἡ ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας πού κάλυπτε ἕνα εὐρύ φάσμα.

Ἀρκετές ἀπό τίς βιομηχανίες τῶν Κάτω Χωρῶν ἦταν στενά συνδεδεμένες μέ τό διεθνές ἐμπόριο καί ἰδαίτερα ἐκεῖνες πού ἀφοροῦσαν τήν τελική ἐπεξεργασία ἤ τελειοποίηση ἐμπορευμάτων πού εἰσάγονταν σέ μιά ἀκατέργαστη ἤ ἡμι-κατεργασμένη μορφή.[44] Συναντοῦσε λοιπόν κανείς στίς Βόρειες Κάτω Χῶρες ἕνα μεγάλο ἀριθμό σημαντικῶν μονάδων κοπῆς καί συσκευασίας εἰσαγόμενου καπνοῦ, ὕφανσης εἰσαγόμενης μέταξας καί καθαρισμοῦ εἰσαγόμενης ζάχαρης. Ὑπῆρχαν τρία ζαχαρουργεῖα στό Ἄμστερνταμ τό 1605 καί 60 τό 1660. Χρησιμοποιώντας χαλκό πού εἰσαγόταν ἀπό τήν Ἰαπωνία καί τήν Σουηδία, τά χυτήρια τοῦ Ἄμστερνταμ, τοῦ Ρότερνταμ καί ἄλλων πόλεων κατασκεύαζαν ὅπλα, τό μεγαλύτερο μέρος τῶν ὁποίων διοχετευόταν σέ ξένες χῶρες –ἀκόμα καί στόν πιό ἄσπονδο ἐχθρό, τήν Ἱσπανία. Ἀπό τό γαλλικό κρασί πού εἰσήγαγαν οἱ Ὀλλανδοί κατανάλωναν, σύμφωνα μέ τόν Colbert, μόνο τό ἕνα τρίτο. Τά ἄλλα δύο τρίτα ἐπανεξάγονταν κατόπιν ἐπεξεργασίας καί ἀνάμειξης. Ὅπως ἔγραψε ὁ Roger Dion:

> «Ὄντας κατεξοχήν ἔμποροι, οἱ Ὀλλανδοί δέν ἐπέδειξαν τόν ἀπαραίτητο σεβασμό γιά τήν ὁμοιογένεια τοῦ "cru" πού ἀποτελεῖ μιά ἀπό τίς βασικές ἀρχές τῆς παρασκευῆς κρασιῶν ποιότητας στήν Γαλλία. Ἀκόμα καί τά καλύτερα κρασιά δέν γλύτωσαν ἀπό τά "μαγειρέματά" τους».[45]

Ἡ ἀνάπτυξη τῆς ναυτιλίας καί τοῦ ὑπερατλαντικοῦ ἐμπορίου προκάλεσε τήν ἀνάπτυξη συναφῶν δραστηριοτήτων,

44. Σέ μερικές περιπτώσεις, οἱ Ὀλλανδοί ἐπιχειρηματίες θεωροῦσαν περισσότερο βολικό νά μετατρέπουν τίς πρῶτες ὕλες σέ κατεργασμένα προϊόντα στά σημεῖα προέλευσης τῶν πρώτων ὑλῶν. Ὁ De Geer καί οἱ Tripp λειτουργοῦσαν χυτήρια σιδήρου στή Σουηδία. Τό προϊόν τῶν μονάδων αὐτῶν ὑπό τή μορφή σιδηρῶν βεργῶν καί κανονιῶν εἰσάγονταν στίς Ἑνωμένες Ἐπαρχίες: ἀπό ἐκεῖ ἕνα μεγάλο ποσοστό του ἐπανεξάγονταν ἀλλά τά κέρδη παρέμεναν στό Ἄμστερνταμ.

45. Dion, *Histoire de la vigne*, σ. 426-427.

ὅπως τῆς ναυπηγικῆς, τῆς κατασκευῆς ὀργάνων ἀκριβείας, καί τῆς χαρτογραφίας καί τῆς ἐκτύπωσης χαρτῶν.

Στόν τομέα τῆς κατασκευῆς ὡρολογίων, ἡ Ὀλλανδία τοῦ 17ου αἰώνα μπορεῖ δίκαια νά καυχηθεῖ γιά δυό σημαντικά ἐπιτεύγματά της καί συγκεκριμένα τήν ἀνακάλυψη τοῦ ἐκκρεμοῦς (ἀντισταθμιστή αἰωρήσεως) καί τοῦ σπειροειδοῦς ἐλατηρίου. Οἱ Ὀλλανδοί κατασκευαστές ἐν γένει δέν κατάφεραν νά ἀξιοποιήσουν στό ἔπακρο τίς ἀνακαλύψεις τοῦ Huygens καί νά ἀνυψώσουν τήν τέχνη τους στό ἐπίπεδο τελειότητας καί ἀκρίβειας τῶν Ἄγγλων, ἀλλά παρήγαγαν ὡρολόγια πλαισίου, ἀτομικά ὡρολόγια καί ὡρολόγια σέ μακρόστενη ξύλινη θήκη σέ σημαντικές ποσότητες. Ὅσον ἀφορᾶ τά ὑπόλοιπα ὄργανα ἀκριβείας, νωρίς τόν 18ο αἰώνα, ἀναφέρθηκε ὅτι «ὑπάρχει μεγαλύτερη ποικιλία ἀστρονομικῶν, γεωμετρικῶν καί ἄλλων μαθηματικῶν ὀργάνων στήν Ὀλλανδία ἀπό ὁποιοδήποτε ἄλλο μέρος τοῦ κόσμου».

Στόν τομέα τῆς χαρτογραφίας, τό προβάδισμα ἀνῆκε στούς Ἰταλούς, τουλάχιστον ὥς τό 1570, χρονιά κατά τήν ὁποία κυκλοφόρησε, στήν Ἀμβέρσα, ἡ πρώτη ἔκδοση τοῦ περίφημου ἄτλαντα τοῦ Ortelius. Τό παράδειγμα τοῦ Ortelius, σύντομα ἀκολούθησαν ὁ Mercator καί ὁ Hondius καί τά πρωτεῖα στόν τομέα τῆς χαρτογραφίας σύντομα πέρασαν ἀπό τήν Ἰταλία στίς Κάτω Χῶρες. Τά κέντρα τῆς παραγωγῆς, πού βρίσκονταν ἀρχικά ἐγκατεστημένα στήν Ἀμβέρσα καί τό Duisberg, σύντομα μετατοπίσθηκαν στό Ἄμστερνταμ καί μπορεῖ νά πεῖ κανείς ὅτι γιά ἕναν περίπου αἰώνα, ἀπό τό 1570 ὥς τό 1670, οἱ Κάτω Χῶρες ἀνέδειξαν τούς μεγαλύτερους, ἀπό μιά ἄποψη, χαρτογράφους τοῦ κόσμου. Ἀπό τήν ἄποψη τῆς ἀκρίβειας (σύμφωνα μέ τίς γνώσεις τῆς ἐποχῆς), τῆς λαμπρότητας τῆς παρουσίασης καί τοῦ διακοσμητικοῦ πλαισίου, ἡ ποιότητα τῶν ὀλλανδικῶν χαρτῶν τοῦ 17ου αἰώνα παραμένει ἀνυπέρβλητη.[46]

Ὁποιαδήποτε προσπάθεια ἑρμηνείας τῆς ἐπιτυχίας τῶν Ὀλλανδῶν στούς διάφορους τομεῖς τῆς γεωργίας, τοῦ ἐμπορίου καί τῆς βιομηχανίας θά ἦταν ἐλλιπής, ἐάν δέν λαμβανό-

46. Γιά τήν Ὀλλανδική ὡρολογοποιΐα βλ. Britten, *Old Clocks*, σ. 246 κ. ἑξ. Γιά τά ὄργανα ἀκριβείας βλ. Barbour, *Capitalism in Amsterdam*, σ. 63 σημ.· γιά τόν τομέα τῆς χαρτογραφίας καί τῆς παραγωγῆς χαρτῶν βλ. Tooley, *Maps and Map Makers*, σ. 21 καί 29.

ταν ὑπόψη τό γεγονός ὅτι οἱ Ὁλλανδοί κατάφεραν νά ξεπεράσουν τίς δυσχέρειες πού δημιουργοῦσε ἡ ἔλλειψη ἐνέργειας, κάνοντας χρήση σέ μεγάλη κλίμακα δύο ὑλικῶν πηγῶν ἐνεργείας καί συγκεκριμένα τῆς τύρφης καί τοῦ ἀνέμου.

Οἱ Κάτω Χῶρες ἦταν φτωχές σέ ξυλεία, ὅμως διέθεταν πλούσια κοιτάσματα τύρφης. Ἀπό τόν 16ο αἰώνα καί μετά, ἄρχισε ἡ ἐκμετάλλευση τῆς ἐνεργειακῆς αὐτῆς πηγῆς σέ μεγάλη κλίμακα. Ὁ Dr. de Zeeuw ὑπολόγισε ὅτι στά μέσα τοῦ 17ου αἰώνα, οἱ Κάτω Χῶρες ἔκαιγαν ποσότητες τύρφης ἰσοδύναμες μέ 6 δισεκατομμύρια kilocalories ἐτησίως. Ἡ τεράστια αὐτή ποσότητα ἐνεργείας δέν ἐξυπηρετοῦσε μόνον τή θέρμανση κατοικιῶν, ἀλλά καί διομηχανικές δραστηριότητες πού σχετίζονταν μέ τήν παραγωγή τούβλων, γυαλιοῦ, μπύρας καί ἄλλων προϊόντων.

Οἱ Ὁλλανδοί ἐκμεταλλεύθηκαν ἐπίσης σέ πολύ μεγάλη κλίμακα τήν αἰολική ἐνέργεια. Στή θάλασσα ἐκμεταλλεύθηκαν ἀποδοτικά τήν ἐνέργεια πού προσέφερε ὁ ἄνεμος μέ τήν ὀρθολογική χρήση τεράστιων ἱστίων, ἐνῶ στήν ξηρά παρόμοια ἀποτελέσματα ἐπιτεύχθηκαν μέσω τῆς μαζικῆς κατασκευῆς ἀνεμομύλων. Ὁ De Zeeuw ὑπολόγισε ὅτι στά μέσα τοῦ 17ου αἰώνα λειτουργοῦσαν περίπου 3.000 ἀνεμόμυλοι στίς Κάτω Χῶρες μέ δυνατότητα παραγωγῆς ἐνέργειας ἰσχύος ἴσης πρός 45 ἑκατομμύρια κιλοβατῶρες τόν χρόνο, δηλαδή ποσό ἐνέργειας ἴσο μέ αὐτό πού θά ἀπέφερε ἡ χρήση 50.000 ἵππων. Οἱ ἀνεμόμυλοι χρησιμοποιοῦνταν σέ παραγωγικές δραστηριότητες κάθε εἴδους. Γύρω στά 1630, στήν ἐπαρχία τῆς Ὁλλανδίας ὑπῆρχαν 222 ἀνεμόμυλοι διομηχανικῆς χρήσης καθώς καί ἄγνωστος ἀριθμός μύλων πού χρησιμοποιοῦνταν γιά τό ἄλεσμα τῶν δημητριακῶν καί τήν ἀποστράγγιση τοῦ ἐδάφους. Οἱ περισσότεροι ἀπό αὐτούς ἦταν ἐγκατεστημένοι στήν περιοχή τοῦ Noorder-Kwartier, πού βρίσκεται λίγο βορειότερα ἀπό τό Ἄμστερνταμ. Ἡ λειτουργική κατανομή τῶν ἀνεμομύλων τῆς περιοχῆς αὐτῆς (συνολικῆς ἔκτασης περίπου 148.000 acres μέ πληθυσμό 85.000 κατοίκους) εἶχε ὡς ἀκολούθως:[47]

47. Van der Woude, *Het Noorderkwartier*, τόμ. 2, σ. 320. Πίνακες 5-11.

Τομέας ἐκμετάλλευσης	Ἀριθμός μύλων
Πριόνισμα ξύλου	60
Σύνθλιψη πυρήνων γιά τήν παραγωγή ἐλαίου	57
Ἄλεσμα δημητριακῶν	53
Παραγωγή χάρτου	9
Ἐπεξεργασία καννάβεως	5
Ἐπεξεργασία ὑφασμάτων	2
Σύνθλιψη φλοιῶν	1
Βυρσοδεψία	1
Ἄλεσμα σικάλεως	1
Παραγωγή χρωμάτων	1
Παραγωγή χρωστικῶν οὐσιῶν	1
Ἀποστράγγιση ἐδάφους	(;)

Σ' ὅποιον τομέα καί ἄν κοιτάζει κανείς, στή γεωργία, τό ἐμπόριο ἤ τή βιομηχανία, θά διαπιστώσει τήν ἐξαιρετική ἱκανότητα καί τήν ἐμμονή τῶν Ὁλλανδῶν στό ζήτημα τῆς μείωσης τοῦ κόστους. Κατάφεραν νά πουλᾶνε προϊόντα κάθε εἴδους σέ ὅλα τά μέρη τοῦ κόσμου καί στούς πάντες, ἐπειδή πουλοῦσαν φθηνότερα ἀπό ὁποιονδήποτε ἄλλο καί οἱ τιμές τους ἦταν τόσο ἀνταγωνιστικές, γιατί εἶχαν καταφέρει νά συμπιέσουν τό κόστος παραγωγῆς περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλη χώρα.

Οἱ μισθοί ἦταν ἰδιαίτερα ὑψηλοί στίς Ἑνωμένες Ἐπαρχίες, ὅπου οἱ ὑπερβολικά ὑψηλοί ἔμμεσοι φόροι ἐπιβάρυναν ὅλα τά εἴδη γενικῆς κατανάλωσης: ἡ παραγωγικότητα ὅμως τῶν Ὁλλανδῶν ἐργατῶν ἀντιστάθμιζε μέ τό παραπάνω τό συγκριτικό αὐτό μειονέκτημα. «Ἡ μετρημένη καί τακτική νοοτροπία» τῶν Ὁλλανδῶν τεχνιτῶν, τήν ὁποία καί ἐκθειάζει ὁ Nicolaes Witsen (βλ. παραπάνω) ἀναγνωρίσθηκε μέ θαυμασμό καί ἀπό τόν Colbert πού ἔγραφε γιά τήν «l' économie et l' application continuelle au travail» τῶν Ὁλλανδῶν ἐργατῶν.[48] Οἱ Ὁλλανδοί εἶχαν στή διάθεσή τους φθηνό χρῆμα.[49] Ἐπιπλέον, χρησιμοποίησαν εὐρύτατα μηχανισμούς ἐξοικονόμησης

48. Barbour, *Dutch and English Merchant Shipping*, σ. 239.

49. Ὁ μέσος ὅρος τῶν ἐπιτοκίων στό Ἄμστερνταμ ἦταν ἴσος περίπου μέ 13% ὅταν στό Λονδίνο ἔφθανε τό 6% καί ὁ Josiah Child τό 1665 θεώρησε τό γεγονός αὐτό ὡς «τό πρωταρχικό αἴτιο πλουτισμοῦ τοῦ λαοῦ αὐτοῦ». Σύγκρινε Wilson, *The Dutch Republic*, σ. 33-34 καί Homer, *A History of Interest Rates*, σ. 128.

Τό fluyt. Ἀριστουργηματικό δεῖγμα τῆς τέχνης τῶν Ὀλλανδῶν ναυπηγῶν τοῦ 17ου αἰώνα.

ἐργατικῆς δύναμης. Ἔχουμε ἤδη ἀναφερθεῖ στήν ἐκτεταμένη ἐκμετάλλευση τῆς αἰολικῆς ἐνέργειας στήν ξηρά καί τή θάλασσα. Στόν τομέα τῶν θαλάσσιων μεταφορῶν, τό μεγαλύτερό τους ἐπίτευγμα ἦταν ἡ κατασκευή ἑνός τύπου πλοίου, γνωστοῦ ὡς *fluyt*.

Ἡ κατασκευή τοῦ *fluyt* βασίσθηκε στήν ἐμπειρία πού εἶχαν ἀποκτήσει οἱ Ὀλλανδοί μέ τό *flyboat*. Ὅπως ἔχει ὀρθά ὑποστηριχτεῖ, «τό fluyt ἀποτέλεσε τό κορυφαῖο ἐπίτευγμα τῆς ὀλλανδικῆς ναυπηγικῆς τῆς ἐποχῆς τῶν ἱστιοφόρων, τό ἐπιστέγασμα μιᾶς μακρόχρονης περιόδου τελειοποίησης τῆς τέχνης τοῦ σχεδιασμοῦ πλοίων ἀπό τούς Ὀλλανδούς»[50] καί ἀναδείχθηκε τό κύριο μέσο μεταφορᾶς ἐμπορευμάτων τῆς Βόρειας Εὐρώπης κατά τόν 17ο αἰώνα. Ἡ ἐπιφάνεια τῶν

50. Unger, *Dutch Ship Design*, σ. 405. Σύμφωνα μέ τά ὅσα ἐπικρατοῦσαν στόν τομέα τῆς τεχνολογίας κατά τήν πρίν ἀπό τή βιομηχανική ἐπανάσταση περίοδο ἡ Ὀλλανδική ναυπηγική τέχνη, «βασιζόταν ἀποκλειστικά στήν παράδοση καί τήν ἐμπειρία: δέν ὑπῆρχε κάν θέμα ἐπιστημονικῆς ναυπηγικῆς». Σύγκρινε Van Kampen, *Sheepsbouw*, σ. 240.

ἱστίων παρέμεινε μικρή καί τά ἱστία χαμηλά σέ σχέση μέ τήν χωρητικότητα τοῦ σκάφους· μιά τέτοια κατασκευή συνεπαγόταν ἕνα ἀργό σκάφος, ἀλλά καί ἕνα σκάφος, πού, γιά τή διακυβέρνησή του, ἀπαιτοῦσε μικρότερο πλήρωμα καί πού κατά συνέπεια ἐπιβαρυνόταν μέ μικρότερο κόστος. Οἱ ἔξοχες δυνατότητες χειρισμοῦ πού πρόσφερε τό σκάφος, ὅπως ἐπίσης καί ἡ ἐκτεταμένη χρήση ἁπλῶν καί πολλαπλῶν τροχαλιῶν γιά τόν ἔλεγχο τῶν κεραιῶν καί τῶν ἱστίων, συνέτειναν στήν περαιτέρω μείωση τοῦ μεγέθους τοῦ ἀπαιτούμενου πληρώματος. Γιά τήν κατασκευή του χρησιμοποιόταν ἐν γένει φθηνή καί ἐλαφριά ξυλεία πεύκου, μέ ἐξαίρεση τόν σκελετό, πού, γιά τήν κατασκευή του χρησιμοποιόταν δρύϊνη ξυλεία λόγω τῆς ἀνθεκτικότητας πού ἐπιδεικνύει κατά τήν ἐπαφή της μέ τό θαλασσινό νερό. Τό ἐλαφρά σχεδιασμένο *fluyt* ἦταν σχεδόν ἀνυπεράσπιστο καί ἀκόμα καί ὅταν ἔφερε πυροβόλα, ἡ κατάσταση δέν ἦταν καί πολύ διαφορετική· ὁ κίνδυνος πού συνεπαγόταν εἶχε γίνει ἀποδεκτός,[51] ἀφοῦ κατά τόν τρόπο αὐτό ἐπιτυγχανόταν περαιτέρω μείωση τοῦ κόστους λειτουργίας του.

Ὅταν οἱ Ὁλλανδοί δέν μποροῦσαν νά μειώσουν τό κόστος μέ κανένα ἄλλο τρόπο, ὑποβάθμιζαν τήν ποιότητα τοῦ προϊόντος. Στόν τομέα τῶν μάλλινων ὑφασμάτων, κατασκεύασαν ὑφάσματα ἐντόνων χρωμάτων καί κατώτερης ποιότητας – γνωστά ὡς «ὑφάσματα ὀλλανδικῆς τεχνοτροπίας» καί μέ αὐτά κατόρθωσαν νά ἐλέγξουν ἕνα μεγάλο μέρος τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς εἰς βάρος ὅλων ἐκείνων πού ἐξακολουθοῦσαν νά παράγουν ὑφάσματα «τῆς παλιᾶς καλῆς ποιότητας».[52] Στόν τομέα τῆς ἐμπορίας κρασιῶν διακινοῦσαν «petits vins» (κρασιά κατώτερης ποιότητας) πού κανείς ἄλλος δέν εἶχε ποτέ διανοηθεῖ στό διεθνές ἐμπόριο.[53]

Θυσιάζοντας τήν ποιότητα γιά χάρη τῆς μείωσης τῆς τιμῆς, οἱ Ὁλλανδοί ἀνέτρεψαν τήν παράδοση πού ἐπικρατοῦσε κατά

51. Οἱ Ὁλλανδοί πλοιοκτῆτες δέν ἀπασχολοῦνταν καί τόσο μέ τήν ἀμυντική ἱκανότητα καί τήν ταχύτητα τῶν σκαφῶν τους, ἀφοῦ στίς περισσότερες περιπτώσεις μποροῦσαν νά βασίζονται στήν προστασία τοῦ Ὁλλανδικοῦ ναυτικοῦ. Γιά ὅλα ὅσα προηγοῦνται, βλ. Unger, *Dutch Ship Design*, σ. 406-408.

52. Βλ. προηγούμενα, σ. 338.

53. Dion, *Histoire de la vigne*, σ. 427

τά χρόνια τοῦ Μεσαίωνα καί τῶν ἀρχῶν τῆς 'Αναγέννησης καί εἰσήγαγαν μιά ἀρχή πού ἔμελλε νά ἐπικρατήσει κατά τήν σύγχρονη περίοδο. 'Ο ἔμπορος τοῦ Μεσαίωνα συνήθως προσπαθοῦσε νά μεγιστοποιήσει τό κέρδος κάθε μονάδας παραγωγῆς – καί ἔτσι ἐξηγεῖται καί ἡ ἐμμονή του στήν ποιότητα. Οἱ 'Ολλανδοί προχώρησαν ἀποφασιστικά πρός τή μαζική παραγωγή. Σέ ἕνα ὁλοένα αὐξανόμενο φάσμα δραστηριοτήτων ἐπιδίωξαν νά μεγιστοποιήσουν τά κέρδη τους, μεγιστοποιώντας τόν ὄγκο τῶν πωλήσεών τους. Ὅπως ἀνέφερε ὁ Βενετός πρέσβης Foscarini, τό 1611, «οἱ 'Ολλανδοί ἀρκοῦνταν σέ λίγα κέρδη». 'Ακόμη καί οἱ 'Ολλανδοί ζωγράφοι παρήγαγαν τά ἀριστουργήματά τους σέ χαμηλές τιμές καί σέ μεγάλες ποσότητες. 'Η μέση τιμή, ἄς ποῦμε, ἑνός τοπίου τοῦ Salomon Ruisdael ἤ ἑνός πίνακα τῆς τεχνοτροπίας τοῦ Steen δέν ξεπερνοῦσε τό ἕνα τέταρτο τοῦ ἑβδομαδιαίου μισθοῦ ἑνός ὑφαντουργοῦ τοῦ Λέϋντεν.[54] 'Η υἱοθέτηση τῆς νέας αὐτῆς τεχνικῆς ἐκ μέρους τῶν 'Ολλανδῶν, καθώς καί οἱ ἐπιτυχίες πού σημείωσε ὀφείλονταν στό γεγονός τῆς ἀνόδου στήν οἰκονομική κλίμακα τῆς Εὐρώπης κοινωνικῶν ὁμάδων καί στήν συνακόλουθη αὔξηση τῆς ἐλαστικότητας τῆς ζήτησης ὡς πρός τήν τιμή ὁλοένα καί μεγαλύτερου ἀριθμοῦ προϊόντων.

'Η ἐπιτυχία τῶν 'Ολλανδῶν προκάλεσε σέ μερικούς τόν θαυμασμό, σέ ἄλλους τόν φθόνο καί τεράστιο ἐνδιαφέρον παντοῦ. Οἱ 'Ολλανδοί γοήτευσαν τήν Εὐρώπη, ἀλλά περισσότερο ἀπό ὁποιονδήποτε ἄλλο τούς πέραν τῶν ἀκτῶν τῆς Μάγχης γείτονές τους, τούς Ἄγγλους.

5. Η ΑΝΟΔΟΣ ΤΗΣ ΑΓΓΛΙΑΣ

Στά τέλη τοῦ 15ου αἰώνα, ἡ 'Αγγλία ἦταν μιά «ὑπο-ανάπτυκτη χώρα» –ὑποανάπτυκτη ὄχι μόνο σέ σύγκριση μέ τίς σημερινές σύγχρονες βιομηχανικές χῶρες ἀλλά καί σέ σχέση μέ τά πρότυπα τῶν «ἀνεπτυγμένων» χωρῶν τῆς ἐποχῆς ὅπως τῆς 'Ιταλίας, τῶν Κάτω Χωρῶν, τῆς Γαλλίας καί τῆς Νότιας Γερμανίας.

'Υπῆρχαν λιγότεροι ἀπό 4 ἑκατομμύρια κάτοικοι στήν 'Αγγλία καί τήν Οὐαλλία, τήν ἐποχή πού ἡ Γαλλία ἀριθμοῦσε

54. Price, *Culture and Society in the Dutch Republic.*

περισσότερα ἀπό 15 ἑκατομμύρια κατοίκους, ἡ Ἰταλία περίπου 11 ἑκατομμύρια καί ἡ Ἱσπανία 6 μέ 7 ἑκατομμύρια. Τό μικρό μέγεθος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἀγγλίας δέν ἀντισταθμιζόταν ἀπό μεγαλύτερο πλοῦτο. Ἀντίθετα, ἀπό τεχνολογικῆς καί οἰκονομικῆς πλευρᾶς, ἡ Ἀγγλία ἦταν καθυστερημένη σέ σχέση μέ τίς περισσότερες περιοχές τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης. Ὅπως τό ἔθεσε ὁ D. C. Coleman:

> «Ἡ Ἀγγλία βρισκόταν ἀκόμη στό περιθώριο τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κόσμου, ἀπό πλευρᾶς οἰκονομικῆς, πολιτισμικῆς, ὅπως καί γεωγραφικῆς. Οἱ δεσπόζουσες οἰκονομίες βρίσκονταν στόν χῶρο τῆς Μεσογείου καί ἰδιαίτερα στήν Ἰταλία, στή νότια Γερμανία, στίς ἐμπορικές καί βιομηχανικές πόλεις τῆς Φλάνδρας καί τίς βόρειες γερμανικές πόλεις τῆς ἐμπορικῆς αὐτοκρατορίας τῆς Χανσεατικῆς Ἕνωσης. Πράγματι, οἱ Χανσεάτες καί ἄλλοι ξένοι, κύρια Ἰταλοί ἐξακολουθοῦσαν νά ἐλέγχουν τό 40 τοῖς ἑκατό περίπου τοῦ ἀγγλικοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου. Ὁ ἀγγλικός ἐμπορικός στόλος, παρά τίς εὐοίωνες ἀναπτυξιακές του τάσεις ἦταν ἀκόμα μικρῆς σημασίας. Ἡ μόνη σημαντική ἐμπορική πόλη τῆς Ἀγγλίας, τό Λονδίνο, ἐπισκιαζόταν ἀπό πλευρᾶς μεγέθους, καθώς ἐπίσης καί ἀπό πλευρᾶς πολιτικῆς καί πολιτισμικῆς σημασίας ἀπό τίς πόλεις τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης. Ἦταν περίπου στήν ἴδια κατηγορία μέ τήν Βερόνα καί τήν Ζυρίχη. Δέν μποροῦσε νά συγκριθεῖ μέ τό σπουδαιότερο λιμάνι τῆς Εὐρώπης, τήν Βενετία· ὅπως καί τίποτα στήν Ἀγγλία δέν μποροῦσε νά φθάσει οὔτε κἄν μιά τέτοια ἐκδήλωση πλούτου ἤ δύναμης ὅπως αὐτή τῆς οἰκογένειας τῶν Μεδίκων πού ἔλεγχαν τήν μεγαλύτερη οἰκονομική ὀργάνωση στήν Εὐρώπη, πού ἡ βάση της βρισκόταν στήν Φλωρεντία».[55]

Ἡ Ἀγγλία ὡστόσο παρήγαγε τό καλύτερο μαλλί τῆς Εὐρώπης καί ἀπό τόν 14ο αἰώνα καί μετά, ἡ παραγωγή τῶν μάλλινων ὑφασμάτων της ἀναπτυσσόταν σταθερά. Τό μαλλί καί τά μάλλινα ὑφάσματα ἀποτελοῦσαν τόν κύριο ὄγκο τῶν ἐξαγωγῶν τῆς Ἀγγλίας κατά τούς τελευταίους αἰῶνες τοῦ Μεσαίω-

55. Coleman, *The Economy of England*, σ. 49.

ΠΙΝΑΚΑΣ 19

Μέσες ἐτήσιες ἀγγλικές ἐξαγωγές ἀκατέργαστου μαλλιοῦ καί μάλλινων ὑφασμάτων, 1361-1500

Ἔτη	Ἀκατέργαστο μαλλί (Σάκκοι)	Μάλλινα Ὑφάσματα (ἰσοδύναμα μέ σάκκους ἀκατέργαστου μαλλιοῦ)
1361-1370	28.302	3.024
1371-1380	23.241	3.432
1381-1390	17.988	5.521
1391-1400	17.679	8.967
1401-1410	13.922	7.651
1411-1420	13.487	6.364
1421-1430	13.696	9.309
1431-1440	7.377	10.051
1441-1450	9.398	11.803
1471-1480	9.299	10.125
1481-1490	8.858	12.230
1491-1500	8.149	13.891

Πηγή: Bridbury, *Economic Growth*, σ. 32. Ἐπειδή τά στοιχεῖα αὐτά προέρχονται ἀπό ἀρχεῖα τελωνείων, πρέπει νά υἱοθετοῦνται μέ ἐπιφύλαξη λόγω τῆς πιθανῆς ἀπόκρυψης τῆς πραγματικῆς ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων. Λόγω τοῦ ὅτι ἡ ἀπόκρυψη, προσέλαβε μεγαλύτερες διαστάσεις κατά τή διάρκεια τοῦ Ἐμφυλίου Πολέμου, τά στοιχεῖα πού ἀφοροῦν τό διάστημα 1451-1470 ἔχουν παραλειφθεῖ.

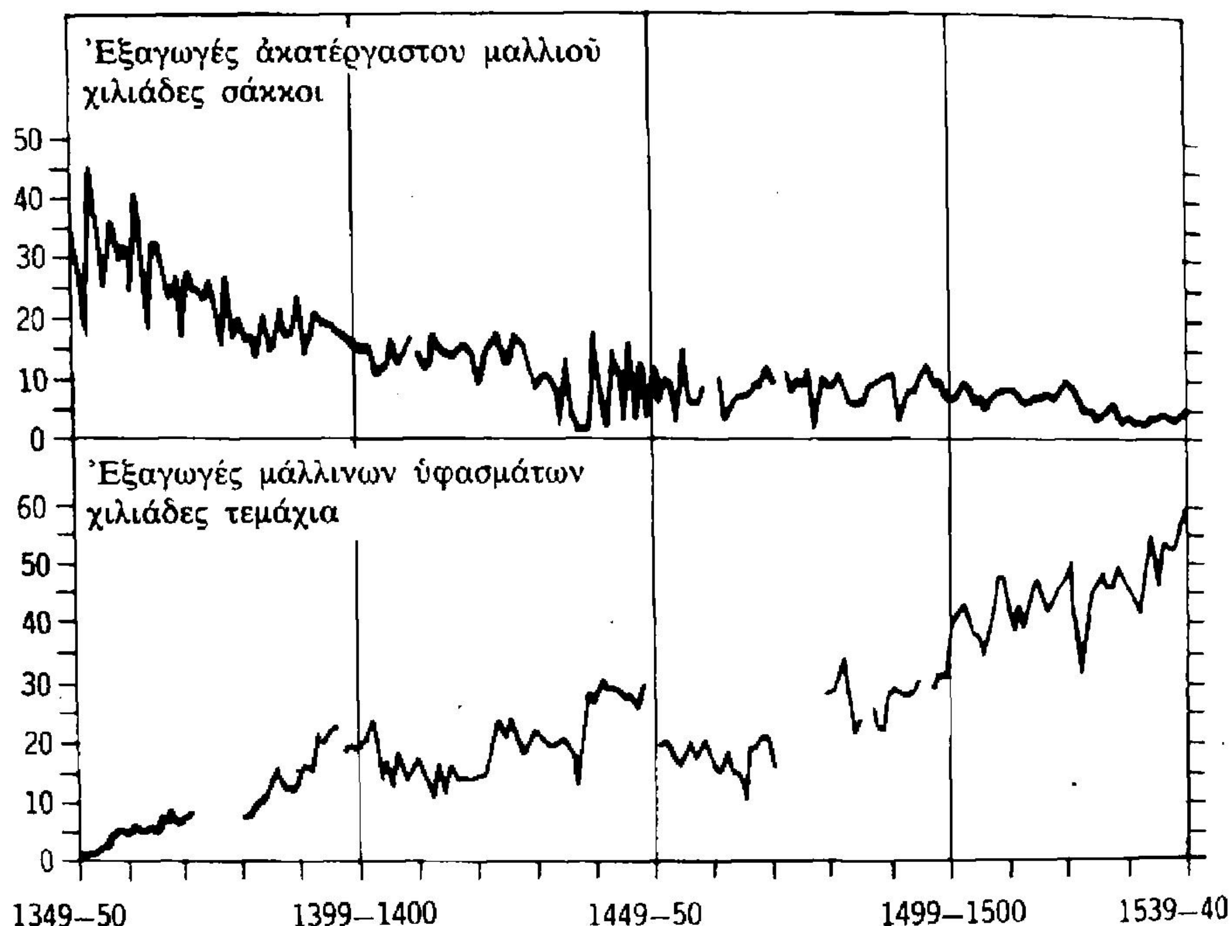
να καί ἡ αὔξηση τοῦ ποσοστοῦ ἐπί τῶν ἐξαγωγῶν, τῶν μάλλινων ὑφασμάτων ὡς πρός τό ἀκατέργαστο μαλλί, μπορεῖ νά θεωρηθεῖ σάν ἕνας δείκτης τῆς αὐξανόμενης σημασίας τῶν βιομηχανικῶν δραστηριοτήτων στήν οἰκονομία τῆς χώρας (βλ. Πίνακα 19 καί Σχεδιάγραμμα 7). Ἡ μετάβαση ἀπό τό στάδιο τῆς μαζικῆς ἐξαγωγῆς τῶν πρώτων ὑλῶν μιᾶς χώρας στό στάδιο, κατά τό ὁποῖο παρατηρεῖται προοδευτική αὔξηση τῶν ἐξαγωγῶν κατεργασμένων προϊόντων μέ βάση τίς τοπικές πρῶτες ὕλες, ἀποτελεῖ χαρακτηριστικό φαινόμενο εἰσόδου τῆς χώρας στόν δρόμο τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης.

Τά ἀγγλικά προϊόντα, κατά παράδοση, ἐξάγονταν στίς ἀγορές τῶν νότιων Κάτω Χωρῶν –ἀρχικά στήν Μπρύζ, κατόπιν στήν Ἀμβέρσα– ἀπό ὅπου καί διοχετεύονταν σέ διάφορες περιοχές τῆς Εὐρώπης.

Κατά τή διάρκεια τοῦ 15ου αἰώνα, οἱ ἔμποροι τῆς Νυρεμ-

ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 7

Ἡ πορεία τῶν ἐξαγωγῶν ἀκατέργαστου μαλλιοῦ καί μάλλινων ὑφασμάτων τῆς Ἀγγλίας 1349-1540

Πηγή: H.C. Darby (διευθ.), *A New Historical Geography of England*, σ. 219.

δέργης, τοῦ Augsburg, τοῦ Ravenburg καί ἄλλων πόλεων τῆς νότιας Γερμανίας δημιούργησαν στενότατες ἐπαφές μέ τήν Μπρύζ καί τήν Ἀμβέρσα, χρησιμοποιώντας ὡς μεσάζοντες τούς ἐμπόρους τῶν πόλεων τῆς Ρηνανίας καί κατά τό δεύτερο μισό τοῦ αἰώνα, οἱ ἐπαφές αὐτές ἔγιναν περισσότερο συχνές καί ἄμεσες. Ἡ ἄνοδος τοῦ πορτογαλικοῦ ἐμπορίου στήν Ἀμβέρσα ἐπέδρασε καταλυτικά· οἱ Πορτογάλοι πουλοῦσαν ἐλεφαντόδοντο, χρυσό καί πιπέρι ἀπό τή Δυτική Ἀφρική καί ζάχαρη ἀπό τή Μαδέρα καί πραγματοποιοῦσαν μεγάλης ἔκτασης ἀγορές τῶν προϊόντων ἐκείνων πού οἱ Γερμανοί μποροῦσαν νά διαθέσουν σέ μεγάλες ποσότητες, δηλαδή ἀργύρου, ὑδραργύρου, χαλκοῦ καί ὅπλων.[56] Ἡ περίοδος 1490-1525 ἀποτελεῖ

56. Γιά τά ὅσα προηγοῦνται, βλ. Van Houtte, *Anvers au XVe et XVIe siècles*, σ. 251.

τό ἀπόγειο τῶν δραστηριοτήτων τῶν Γερμανῶν ἐμπόρων στήν ἀγορά τῆς 'Αμβέρσας, ὅπου μεταξύ ἄλλων συναλλάσσονταν καί οἰκονομικοί γίγαντες ὅπως οἱ Imhofs, οἱ Welsers καί οἱ Fuggers.[57] Στήν ἀγορά τῆς 'Αμβέρσας, οἱ Γερμανοί ἔμποροι ἔβρισκαν ἐκτός ἀπό τά προϊόντα πού κουβαλοῦσαν ἐκεῖ οἱ Πορτογάλοι, καί τά ἀγγλικά ὑφάσματα.

Κατά παράδοση, οἱ ἔμποροι τῆς νότιας Γερμανίας προμηθεύονταν μάλλινα ὑφάσματα ἀπό τίς ἀγορές τῆς βόρειας 'Ιταλίας (ἰδιαίτερα τοῦ Μιλάνου, τοῦ Κόμο, τῆς Μπρέσια καί τοῦ Μπέργκαμο),[58] τά ὁποῖα καί διοχέτευαν κατόπιν σ' ὁλόκληρη τήν Κεντρική καί 'Ανατολική Εὐρώπη. 'Ωστόσο, ἀπ' ὅ,τι εἴδαμε πρωτύτερα, κατά τό πρῶτο μισό τοῦ 16ου αἰώνα, ἡ ἰταλική παραγωγή κατέρρευσε, ἐξαιτίας τοῦ πολέμου καί τῶν δεινῶν πού ἐπακολούθησαν. Καθώς οἱ 'Ιταλοί παραγωγοί δέν ἦταν πλέον σέ θέση νά ἱκανοποιήσουν τή ζήτηση τῶν Γερμανῶν, οἱ τελευταῖοι στράφηκαν στά ἀγγλικά ὑφάσματα πού μποροῦσαν νά προμηθευτοῦν στήν 'Αμβέρσα.

Μιά χρυσή ἐποχή ἄρχισε ἔτσι γιά τίς ἀγγλικές ἐξαγωγές πού εὐνοήθηκαν ἀργότερα, μεταξύ τοῦ 1522 καί τοῦ 1550, ἀπό τήν

ΠΙΝΑΚΑΣ 20

Μέσες ἐτήσιες ἐξαγωγές μαλλίνων ἐνδυμάτων ἀπό τό λιμάνι τοῦ Λονδίνου, 1500-1550

Ἔτη	'Αριθμός ἐνδυμάτων (χιλιάδες)	Ἔτη	'Αριθμός ἐνδυμάτων (χιλιάδες)
1500-1502	49	1527-1529	75
1503-1505	44	1530-1532	66
1506-1508	50	1533-1535	83
1509-1511	58	1536-1538	87
1512-1514	61	1539-1541	103
1515-1517	61	1542-1544	99
1518-1520	66	1545-1547	119
1521-1523	54	1550	133
1524-1526	73		

Πηγή: Fisher, *Commercial Trends and Policy*, σ. 153.

57. Van der Wee, *Antwerp*, τόμ. 2, σ. 131.
58. Γιά τό θέμα αὐτό βλ. Schulte, *Geschichte des Mittelaltterlichen Handels*.

προοδευτική κατάπτωση τῆς λίρας, τήν ὁποία καί ὑποτίμησε ὁ Ἐρρίκος ὁ Η΄ γιά νά χρηματοδοτήσει τίς ὑπερβολικά ὑψηλές στρατιωτικές του δαπάνες. Μεταξύ τοῦ 1500 καί τοῦ 1550, οἱ ἐξαγωγές τῶν «short cloths» ἀπό τό λιμάνι τοῦ Λονδίνου αὐξήθηκαν κατά 170 τοῖς ἑκατό (βλ. Πίνακα 20).

Ὁ τομέας τῆς ὑφαντουργίας στήν Ἀγγλία ἦταν ὁ πρῶτος στόν ὁποῖο ἔγιναν ἐμφανεῖς οἱ ἐπιπτώσεις τῆς ἄνθισης τῆς ἐξαγωγικῆς δραστηριότητας. Ἀλλά στήν οἰκονομία, αὐτό πού συμβαίνει σέ ἕναν τομέα, πάντοτε ἔχει ἐπιπτώσεις στούς ὑπόλοιπους – ἰδιαίτερα ὅταν ὁ τομέας πού ἀναπτύσσεται εἶναι καθοριστικῆς σημασίας γιά τήν οἰκονομία. Ὅπως ἔγραψε ὁ Frederick J. Fisher:

> «Ἀπό τήν μιά σημειώθηκε μιά σημαντική στροφή τῶν ἐθνικῶν πόρων πρός ἄλλους τομεῖς. Ἡ καλλιεργήσιμη γῆ μετατράπηκε σέ βοσκοτόπους· ἡ ὑφαντουργία ἐξαπλώθηκε σ' ὁλόκληρη τήν ὕπαιθρο· οἱ τάξεις τῶν ἐμπόρων αὐξήθηκαν. Ἀπό τήν ἄλλη, ἡ αὔξηση τῶν ἐξαγωγῶν εἶχε ὡς συνέπεια καί τήν αὔξηση τῶν εἰσαγωγῶν [...] [Ὑπάρχουν πηγές πού πιστοποιοῦν] μιά ἄνοδο τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου, ἡ ὁποία καί ὑπογραμμίζεται ἀπό τήν περί καταναλώσεως νομοθεσία πού θεσπίστηκε ἀποσκοπώντας στόν περιορισμό τῶν πιό ἀκραίων ἐκδηλώσεών της».[59]

Ἡ οἰκονομική ἀνάπτυξη τῆς περιόδου 1480-1550 κύρια βασιζόταν στή δημιουργία καί τήν εὐημερία τοῦ ἄξονα Λονδίνου-Ἀμβέρσας. Τό γεγονός αὐτό ἐξηγεῖ τόν λόγο γιά τόν ὁποῖο κατά τήν περίοδο αὐτή, ἡ νότια καί εἰδικότερα ἡ νοτιοανατολική Ἀγγλία ἀποτέλεσε τήν πλουσιότερη καί τήν πλέον δραστήρια οἰκονομική ζώνη, προσελκύοντας ἀνθρώπους, προϊόντα καί ἐμπόριο. Ἀρκετοί ἔμποροι τῶν ἐπαρχιῶν διαπίστωναν ὅτι δέν ἦταν σέ θέση νά συναγωνιστοῦν μέ τούς ἐμπόρους τοῦ Λονδίνου, τῶν ὁποίων ἡ δύναμη καί ὁ πλοῦτος συνεχῶς αὐξάνονταν. Ἡ ἐμπορική δραστηριότητα τοῦ παλιοῦ καί σημαντικοῦ λιμανιοῦ τοῦ Μπρίστολ ἐξασθένησε καί τήν ἴδια τύχη εἶχαν λιμάνια ὅπως τό Hull, τό Boston καί τό Sandwich – παρόλο πού μερικά ἀπ' αὐτά στράφηκαν σέ ἄλλα

59. Fisher, *Commercial Trends and Policy*, σ. 154-155.

εἴδη ἐμπορίου, ὅπως, γιά παράδειγμα, πρός τό παράκτιο ἐμπόριο κάρβουνου καί δημητριακῶν πού ἀπαιτοῦνταν γιά τήν τροφοδοσία τοῦ γοργά αὐξανόμενου πληθυσμοῦ τοῦ Λονδίνου.

Ὥς τά μέσα τοῦ 16ου αἰώνα, ἡ ἀξία τῶν συνολικῶν ἐξαγωγῶν τῆς Ἀγγλίας σέ φυσιολογικές χρονιές προσέγγιζε τό ὕψος τῶν 750.000 λιρῶν ἐτησίως. Τά μάλλινα κάθε εἴδους ἀποτελοῦσαν ἀκόμη τό 80 τοῖς ἑκατό τοῦ συνόλου τῶν ἐξαγωγῶν, ἐνῶ τό ἀκατέργαστο μαλλί μόνο τό 6 τοῖς ἑκατό. Τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἐμπορίου διεξαγόταν ἀκόμη στά εὐρωπαϊκά χωρικά ὕδατα. Ἡ σπουδαιότητα τοῦ ἀγγλικοῦ ἐμπορικοῦ στόλου ἦταν ἀκόμη σχετικά μικρή, ἀφοῦ ἡ συνολική χωρητικότητά του ἔφθανε ἴσως τούς 50.000 τόννους καί τό μεγαλύτερο ποσοστό τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου τῆς χώρας, ἀκόμη καί ὅταν διακινοῦνταν ἀπό Ἄγγλους ἐμπόρους, μεταφερόταν μέ ξένα σκάφη.

Τά στοιχεῖα τῆς ἱστορικῆς συνέχειας ἦταν ἀναρίθμητα καί ἐμφανῆ, ὡστόσο ἡ Ἀγγλία στά μέσα τοῦ 16ου αἰώνα ἔδινε μιά εἰκόνα πολύ διαφορετική ἀπ' ὅ,τι ἕναν αἰώνα πρωτύτερα. Ἡ γνώση γραφῆς καί ἀνάγνωσης –γιά νά πάρουμε ἕναν δείκτη– ἐξαπλωνόταν συνεχῶς στόν πληθυσμό καί ἡ κοινωνία, ὅπως καί ἡ οἰκονομία, διέρχονταν ἀπό ἕνα στάδιο σημαντικῶν διαφοροποιήσεων. Ἡ Ἀγγλία μετεξελισσόταν γοργά σέ μιά ἀπό τίς πιό προηγμένες χῶρες τῆς Εὐρώπης.[60]

Στό σημεῖο αὐτό, μιά σφοδρή καί παρατεταμένη κρίση ἀνέκοψε τήν ἀνοδική πορεία πού χαρακτήριζε τήν ἀγγλική οἰκονομία γιά τά δύο περίπου τρίτα τοῦ αἰώνα. Στό διάστημα 1550 μέ 1563, οἱ ἐξαγωγές τῶν ὑφασμάτων της ἀπό τό λιμάνι τοῦ Λονδίνου μειώθηκαν ἀπό 133.000 σέ περίπου 61.000 τεμάχια τόν χρόνο.[61] Ἡ ἀνάκαμψη τῆς ἰταλικῆς ὑφαντουργίας, ἡ στασιμότητα τῆς νότιας Γερμανίας, ὁ πόλεμος πού διεξαγόταν στίς νότιες Κάτω Χῶρες, ἡ ἀνατίμηση τῆς στερλίνας δημιούργησαν ἀπό κοινοῦ δυσχέρειες στούς Ἄγγλους ἐξαγωγεῖς. Ὅπως ἕνα κείμενο τῆς ἐποχῆς ἀναφέρει: «οἱ Ἄγγλοι ἔμποροι διαπίστωναν ὅτι τά προϊόντα καί τά ἐμπορεύματα τῆς Ἀγγλίας εἶχαν μικρή ζήτηση στούς γειτονικούς

60. Γιά ὅ,τι προηγεῖται, βλ. Coleman, *The Economy of England*, σ. 61 κ. ἑξ.
61. Fisher, *Commercial Trends and Policy*, σ. 153 κ. ἑξ.

λαούς καί χῶρες καί ὅτι ἡ τιμή γιά τόν λόγο αὐτό μειωνόταν, καί κάποιοι ἐπιφανεῖς πολίτες τοῦ Λονδίνου καί ἄνθρωποι μεγάλης γνώσης, πού ἐνδιαφέρονταν γιά τό καλό τῆς χώρας τους, ἄρχισαν νά σκέφτονται γιά τό πῶς ἡ ζημία αὐτή θά μποροῦσε νά ἀποκατασταθεῖ.

Ἡ «ζημιά» πράγματι «ἀποκαταστάθηκε». Μέ βάση τά στοιχεῖα τῶν ἐξαγωγῶν ὑφασμάτων ἀπό τό Λονδίνο, ἕνας σύγχρονος οἰκονομικός ἱστορικός διατύπωσε τήν ἄποψη ὅτι «οἱ κακές ρυθμίσεις τῆς δεκαετίας τοῦ '50» προετοίμασαν τό ἔδαφος γιά τήν ἐκδήλωση τῆς «μεγάλης ὕφεσης» πού διήρκεσε ἕως τά τέλη τοῦ αἰώνα.[62] Ἡ διαπίστωση αὐτή εἶναι ὑπερβολική. Σύμφωνα μέ τήν ὑπόδειξη ἑνός ἄλλου οἰκονομικοῦ ἱστορικοῦ θά πρέπει νά «μετριάσουμε τήν ἐντύπωση τῆς στασιμότητας καί ὕφεσης πού δίνουν οἱ στατιστικές τοῦ Λονδίνου γιά τά ὑφάσματα».[63] Αὐτό πού συνέβη ἦταν ὅτι κατά τήν περίοδο 1550-1650, ἡ Ἀγγλία πέρασε σέ μιά καινούρια φάση τῆς οἰκονομικῆς της ἀνάπτυξης – φάση, κατά τήν ὁποία, καί ἄλλα προϊόντα, πέρα από τά μάλλινα ὑφάσματα, ἄρχισαν νά διαδραματίζουν κύριο ρόλο στήν οἰκονομία.

Ἡ μετάβαση ἀπό τόν ἕνα τύπο παραγωγῆς σέ ἄλλο ἐπιτελέσθηκε σταδιακά. Τά μάλλινα ὑφάσματα ἐξακολουθοῦσαν νά ἐκπροσωποῦν τό 48% περίπου τῶν ἐξαγωγῶν (βλ. Πίνακα 21) στά τέλη τοῦ 17ου αἰώνα. Ἀλλά ἀπό τά μέσα τοῦ 16ου αἰώνα,

ΠΙΝΑΚΑΣ 21

Σύνθεση τοῦ ἀγγλικοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου 1699-1701
(Ποσοστό ἐπί τοῖς ἑκατό)

	Ἐξαγωγές	Εἰσαγωγές
Μάλλινα προϊόντα	47,5	31,7
Ἄλλα προϊόντα	8,4	
Τρόφιμα	7,6	33,6
Πρῶτες ὕλες	5,6	34,7
Ἐπανεξαγωγές	30,9	
Σύνολο	100,0	100,0

Πηγή: Davis, *English Foreign Trade 1600-1700*, σ. 109.

62. *Στό ἴδιο*, σ. 160, 169, 172.
63. Coleman, *The Economy of England*, σ. 64.

νέοι τομεῖς ἄρχισαν νά ἀναπτύσσονται καί νά ἀποκτοῦν προοδευτικά μεγαλύτερη βαρύτητα στήν οἰκονομία. Οἱ γενιές πού ἔζησαν κατά τό δεύτερο μισό τοῦ 16ου αἰώνα δέν διακατέχονταν ἀπό ἀπαισιοδοξία γιά τήν στασιμότητα πού παρουσίαζαν οἱ ἐξαγωγές τῶν ὑφασμάτων ἀπό τό λιμάνι τοῦ Λονδίνου. Ἦταν ἄνθρωποι τολμηροί καί ριψοκίνδυνοι, πού ὅποτε ἀντιμετώπιζαν κάποιες δυσκολίες, πρόσβλεπαν σέ νέους ὁρίζοντες, κυνηγοῦσαν τίς εὐκαιρίες καί ἐπαναπροσδιόριζαν τήν πορεία τῆς ἀνάπτυξης τῆς χώρας. Ἡ παραγωγή σιδήρου, μολύβδου, πολεμικοῦ ἐξοπλισμοῦ, νέων τύπων ὑφασμάτων, γυαλιοῦ καί μέταξας ἀναπτύχθηκε ἐντυπωσιακά κατά τό δεύτερο μισό τοῦ 16ου αἰώνα. Οἱ ὑψικάμινοι τῆς

ΠΙΝΑΚΑΣ 22

Ὑψικάμινοι σέ λειτουργία, μέση ἀπόδοσή τους
καί συνολική ἀπόδοση ἀνά δεκαετίες,
στήν Ἀγγλία καί τήν Οὐαλλία
1530-1709

Χρονολογία	Ὑψικάμινοι	Μέση ἀπόδοση (τόννοι)	Συνολική ἀπόδοση (χιλιάδες τόννοι)
1530-1539	6	200	1,2
1540-1549	22	200	4,4
1550-1559	26	200	5,2
1560-1569	44	200	8,8
1570-1579	67	200	13,4
1580-1589	76	200	15,2
1590-1599	82	200	16,4
1600-1609	89	200	17,8
1610-1619	79	215	17,0
1620-1629	82	230	19,0
1630-1639	79	250	20,0
1640-1649	82	260	21,0
1650-1659	86	270	23,0
1660-1669	81	270	22,0
1670-1679	71	270	19,0
1680-1689	68	300	21,0
1690-1699	78	300	23,0
1700-1709	76	315	24,0

Πηγή: Hemmersley, *The Charcoal Iron Industry*· Riden, *The Output of the British Iron Industry*.

'Αγγλίας καί τῆς Οὐαλλίας παρήγαγαν 5.000 τόννους σιδήρου περίπου, τόν χρόνο, γύρω στά 1550 καί 18.000 τόννους ἐτησίως γύρω στά 1600 (βλ. Πίνακα 22). Ἡ παραγωγή τοῦ μολύβδου ἔφθασε στό ὕψος τῶν 3.200 τόννων γύρω στά 1580. Ὡς συνήθως, ἡ ζωτικότητα τοῦ λαοῦ δέν ἐκφράσθηκε σ' ἕναν τομέα μόνο. Στό δυναμισμό πού ἐπεδείκνυε τό ἐμπόριο μπορεῖ νά ἀντιστοιχίσει ἕνας ἐφάμιλλος δυναμισμός στούς τομεῖς τῆς ναυσιπλοΐας καί τῆς τεχνολογίας, ὅπως καί στίς σφαῖρες τοῦ πολιτισμοῦ καί τῆς τέχνης. Στό Palazzo Vecchio τῆς Φλωρεντίας, στούς τοίχους τοῦ δωματίου μέ τούς χάρτες, μιά ἐπιγραφή τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 16ου αἰώνα γιά τήν 'Αγγλία ὑπενθυμίζει ὅτι «οἱ ἄνθρωποι τοῦ νησιοῦ αὐτοῦ, πού οἱ ἀρχαῖοι θεωροῦσαν ὅτι στεροῦνται γραμμάτων καί μουσικῆς διαπρέπουν τώρα καί στούς δυό αὐτούς τομεῖς». Καί ἕνας περίοπτος κατασκευαστής ὅπλων τῆς Βενετίας, ὁ Gentilini ἔγραψε: «οἱ Ἄγγλοι, γιά νά ποῦμε τό σωστό, εἶναι ἄνθρωποι συνετοί καί νοήμονες καί ἐπιδεικνύουν μεγάλη ὀξυδέρκεια στίς ἐφευρέσεις τους».

Γιά νά ἔχουμε πλήρη ἀντίληψη τῶν ἐξελίξεων πού σημειώθηκαν κατά τήν ἐποχή ἐκείνη στήν 'Αγγλία, θά πρέπει νά λάβουμε ὑπόψη μας καί τήν συμβολή τῶν μεταναστῶν. Ὅπως παρατηρήσαμε πιό πάνω, οἱ πολιτικοί καί θρησκευτικοί διωγμοί στήν Γαλλία, οἱ διώξεις καί οἱ καταστροφές τῶν Ἱσπανῶν στίς νότιες Κάτω Χῶρες, ὅπως ἐπίσης καί οἱ οἰκονομικές δυσχέρειες ἄλλων περιοχῶν, ἀνάγκασαν μεγάλο ἀριθμό ἀτόμων νά ἀναζητήσουν τήν ἠρεμία, τήν γαλήνη καί εὐκαιρίες ἀπασχόλησης σέ πιό φιλόξενες χῶρες. Ὁ ἀριθμός τῶν Βαλλώνων καί τῶν Γάλλων Οὐγενότων πού συνέρρεαν στήν 'Αγγλία μετά τά μέσα τοῦ αἰώνα, αὐξανόταν συνεχῶς. Ἡ ἀνάπτυξη τῶν νέων μεθόδων παρασκευῆς ὑφασμάτων, γνωστῶν ὡς «newdrapery», ἦταν πάνω ἀπ' ὅλα τό ἀποτέλεσμα τῆς ἐγκατάστασης τῶν Βαλλώνων στήν χώρα. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς ὑαλοποιΐας, τῆς ὡρολογοποιΐας καί τῆς μεταξουργίας ὀφείλονταν κύρια στούς Γάλλους μετανάστες. Οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης εἶχαν συνειδητοποιήσει τήν συνεισφορά αὐτή. Νωρίς τόν 17ο αἰώνα, ὁ John Stow ἔγραφε:

> «Ὁ τρόπος κατασκευῆς ἱσπανικῶν βελονῶν ἔγινε γνωστός γιά πρώτη φορά στήν 'Αγγλία ἀπό τόν Elias

Crowse, ἕναν Γερμανό, κατά τό 8ο περίπου ἔτος τῆς βασιλείας τῆς Βασίλισσας 'Ελισάβετ [...] Οἱ πρῶτες κατασκευές βενετικοῦ γυαλιοῦ στήν 'Αγγλία ἄρχισαν στό Crotched Fryers στό Λονδίνο, στίς ἀρχές περίπου τῆς βασιλείας τῆς Βασίλισσας 'Ελισάβετ ἀπό κάποιον Jacob Venaline, 'Ιταλό [...] 'Η μέθοδος κοπῆς τῶν ράβδων σιδήρου στό ἐργαστήριο, ὥστε νά εἶναι ἕτοιμοι πρός χρήση ἀπό τούς σιδεράδες, πού θέλουν νά κατασκευάσουν ἐπιμήκεις βέργες καί καρφιά κάθε λογῆς, ἔγινε γνωστή στήν 'Αγγλία, γιά πρώτη φορά, κατά τό ἔτος 1590, ἀπό τόν Godfrey Box πού προερχόταν ἀπό τήν ἐπαρχία τῆς Λιέγης [...] Ὄχι πολύ νωρίτερα, κατασκευάστηκε πάνω στόν ποταμό Dartford ἕνας μύλος παραγωγῆς λευκοῦ χαρτιοῦ ἀπό τόν μάστορα John Spilman, ἕνα Γερμανό, πού τοῦ ἀπονεμήθηκε ἀργότερα τίτλος εὐγενείας ἀπό τόν Βασιλιά 'Ιάκωβο· αὐτός ἦταν ὁ πρῶτος μύλος στήν 'Αγγλία πού παρήγαγε λεπτό λευκό χαρτί».[64]

Λίγες δεκαετίες ἀργότερα ὁ T. Violet ἔγραφε:

«Δέν μπορεῖ νά ἀρνηθεῖ κανείς τό γεγονός ὅτι οἱ περισσότεροι ἀπό αὐτούς τούς ἀνθρώπους [οἱ πρόσφυγες] ἔφεραν πολλές εὐφυεῖς παραγωγικές μεθόδους σέ τούτη τή χώρα, μέσω τῶν ὁποίων τό ἔθνος αὐτό ἔχει ἐμπλουτισθεῖ μέ ξένους ἐμπόρους, ἀπόδειξη τό Colchester, τό Norwich, τό Canterbury καί τά θαλάσσια λιμάνια, ὅπου αὐτοί ζοῦνε. Θεωροῦσα πάντα κάθε 'Ολλανδό ἔμπορο τό ἴδιο ὠφέλιμο σέ μᾶς καί τό ἔθνος μας, ὅπως αὐτοί στήν 'Ολλανδία θεωροῦν τίς ἀγελάδες τους».[65]

'Ο W. Cunningham, στά τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα, ἔγραψε ἕνα μικρό βιβλίο, πού θεωρεῖται πλέον κλασική σπουδή τοῦ θέματος αὐτοῦ.[66] Εἶναι κρίμα πού τό θέμα ἔχει ἀγνοηθεῖ ἔκτοτε καί πού ἡ συνεισφορά τῶν μεταναστῶν στήν οἰκονομική ἄνοδο τῆς 'Αγγλίας τῆς περιόδου 1550-1650 ἀναφέρεται

64. Stow, *Annales*, σ. 1038-1040.
65. Violet, *Mysteries and Secrets of Trade*, σ. 17-18.
66. Cunningham, *Alien Immigrants*.

συνήθως ἐπιγραμματικά, σάν νά ἦταν παράγοντας δευτερεύουσας σημασίας. Τό ὅτι πολλά ὀφείλονταν στούς μετανάστες, δέν ἀφαιρεῖ τίποτα ἀπό τούς Ἄγγλους. Ὁμολογουμένως, οἱ πρόσφυγες παρενοχλοῦνταν συχνά ἀπό κάποιους Ἄγγλους μάστορες, πού τούς θεωροῦσαν ὡς μελλοντικούς καί ἐπικίνδυνους ἀνταγωνιστές.[67] Ὅμως τό Στέμμα καί ἡ κοινή γνώμη τούς προστάτευαν καί οἱ ντόπιοι τεχνίτες, ἀκόμη κι ὅταν τούς ἀντιμετώπιζαν ἐχθρικά, μάθαιναν ἀπό τούς πρόσφυγες τίς πιό προηγμένες τεχνικές καί στίς περισσότερες περιπτώσεις κατάφερναν νά τίς τελειοποιήσουν.

Πράγματι, δύο εἶναι τά χαρακτηριστικά ἐκεῖνα τῆς ἀγγλικῆς κοινωνίας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης πού ἐκπλήσσουν ἀκόμη καί τόν πιό ἐπιφανειακό παρατηρητή: μιά πρωτοφανής πολιτισμική δεκτικότητα καί μιά ἐξίσου ἐκπληκτική ἱκανότητα νά ἀντιδροῦν ἀποφασιστικά στίς δυσκολίες τῶν περιστάσεων καί νά τίς μετατρέπουν σέ σημεῖα ἐκκίνησης νέων ἐξελίξεων καί νέων συγκριτικῶν πλεονεκτημάτων.

Ἡ πολιτισμική δεκτικότητα πιθανά διευρυνόταν ἀπό τό γεγονός ὅτι γιά αἰῶνες οἱ Ἄγγλοι ζοῦσαν σέ στενή ἐπαφή μέ πολύ πιό προηγμένες ἀπό τή χώρα τους περιοχές καί εἶχαν κατ' αὐτόν τόν τρόπο ἀναπτύξει τήν ἱκανότητα πρός μίμηση. Ἐνῶ δέν ὑπῆρχε ἔλλειψη συντηρητικῶν, πού ἦταν πλήρως ἱκανοποιημένοι μέ τό τοπικό πολιτισμικό πλαίσιο καί τίς παραδόσεις, ὑπῆρχαν πολλοί πού, ξεπερνώντας τόν μυωπικό τοπικισμό τους, διερευνοῦσαν τίς νέες προοπτικές μέ ἔντονη περιέργεια. Ἡ ἔφεση γιά τά ταξίδια στό ἐξωτερικό καί ἡ ἐκπαιδευτική σημασία πού ἀποδιδόταν στό «Grand Tour», ἡ ἰδέα τῆς ἀποστολῆς τῶν νέων γιά σπουδές στά ξένα πανεπιστήμια τῆς Πάδοβας ἤ τοῦ Παρισιοῦ, καί ἀργότερα τοῦ Λέϋντεν ἀποτελοῦσαν ἐκφάνσεις ἑνός πολιτισμικοῦ φαινομένου πού ἀπέκτησε μεγαλύτερη ὤθηση στήν περίοδο μεταξύ τῶν μέσων τοῦ 16ου αἰώνα καί τῶν μέσων τοῦ 17ου αἰώνα.[68] Οἱ Ἰταλοί εἶχαν ἐπιδείξει παρόμοια πολιτισμικά γνωρίσματα τήν ἐποχή τοῦ Δάντη καί τοῦ Μάρκο Πόλο, ἀλλά ἡ ἐπιτυχία προκαλεῖ ἔπαρση καί ἀλαζονεία. Συγκρίνοντας τήν στάση τῶν

67. Βλ. τά ἔγγραφα πού παραθέτουν ὁ Thirsk καί ὁ Cooper, *Seventeenth Century Economic Documents*, σ. 713 καί 737.

68. Stoye, *English Travellers*, σ. 22 κ. ἑξ.

Ἄγγλων, κατά τά τέλη τοῦ 16ου αἰώνα, μ' αὐτήν τῶν Ἰταλῶν συγχρόνων τους, ὁ Fynes Moryson ἔγραφε:

«Οἱ Ἰταλοί θεωροῦν τούς ἑαυτούς τους προικισμένους μέ τόση γλυκύτητα, ἀποδοτικότητα καί μέ τόσο περίοπτα ἔργα τέχνης καί οἰκοδομήματα, καθώς δέν ταξιδεύουν σχεδόν ποτέ σέ ξένες χῶρες, παρά μόνο ὅταν τούς τό ἐπιβάλλουν οἱ ἀπαιτήσεις τῶν πολέμων ἤ τῆς διακίνησης τῶν ἐμπορευμάτων στό ἐξωτερικό: ἡ ἀντίληψη αὐτή ὅτι ἡ Ἰταλία ἐπαρκεῖ γιά νά δεῖ ἤ νά μάθει κανείς ὅσα θά ἔβλεπε ἤ θά μάθαινε στόν ὑπόλοιπο κόσμο, τούς περιορίζει μόνο στή γνώση πού προσφέρει ὁ τόπος τους καί ἡ ἀλαζονική ὑπεροψία τῆς ἐξυπνάδας τους».[69]

Τά ταξίδια στό ἐξωτερικό ἄρεσαν πολύ στούς ἀνθρώπους τῆς Ἐλισαβετιανῆς ἐποχῆς, οἱ ὁποῖοι συνήθιζαν νά τά συνιστοῦν γιά τήν ἐπιμορφωτική τους ἀξία. «Δέν μπορεῖ νά εἶναι ὁλοκληρωμένος ἄνθρωπος, ἀφοῦ δέν ἔχει δοκιμασθεῖ καί διδαχθεῖ ἀπό τόν κόσμο», λέει ὁ Ἀντόνιο στό ἔργο *Οἱ Δυό Εὐγενεῖς τῆς Βερόνας*. Ἐνῶ οἱ τεχνίτες ἀφομοίωναν τίς τέχνες καί τίς μεθόδους τῶν μεταναστῶν, οἱ περιηγητές εἰσήγαγαν νέες ἰδέες.[70] Σέ ἀρκετές περιπτώσεις οἱ νέες ἰδέες καί τεχνικές πού εἰσάγονταν ἀπό τό ἐξωτερικό τελειοποιήθηκαν μέ θαυμαστή ἐπιδεξιότητα. Στίς ἀρχές τοῦ 17ου αἰώνα, ὁ John Stow ἔγραφε: «Σήμερα τά καλύτερα καί ὡραιότερα μαχαίρια τοῦ κόσμου κατασκευάζονται στό Λονδίνο [...] Οἱ Ἄγγλοι ἄρχισαν νά κατασκευάζουν καρφιά κάθε εἴδους καί σήμερα πλέον ὑπερέχουν κάθε ἄλλου ἔθνους».[71] Ὅταν ὁ Ἑρρίκος ὁ Η' ἀποφάσισε νά ἐπισκευάσει τό μεγάλο ρολόι τῶν Ἀνακτόρων τοῦ Nonesuch χρειάστηκε τήν συνδρομή Γάλλων ὡρολογοποιῶν· ὁ Nicolas Cratzer «σχεδιαστής τῶν βασιλικῶν ὡρολογίων» ἦταν Βαυαρός· ὁ Nicolas Urseau, ὁ ὡρολογοποιός τῆς

69. Moryson, *Itinerary*, σ. 419.

70. Οἱ περιοριστικές διατάξεις πού θεσπίσθηκαν ἀπό τόν Ἑρρίκο Η' γιά τήν ἀποφυγή ἐξάπλωσης ἐπιδημιῶν, οἱ ἀνάλογες «Plague Orders» τῆς Ἐλισάβετ καθώς καί τό Κολλέγιο τῶν Ἰατρῶν τοῦ Λονδίνου, βασίσθηκαν ὅλα σέ ἰταλικά πρότυπα. Βλ. Copeman, *Doctors and Disease*, σ. 169 καί Clark, *Royal College of Physicians*, τόμ. 1, σ. 58 κ.ἑξ.

71. Stow, *Annales*, σ. 1038.

Βασίλισσας Ἐλισάβετ ἦταν Γάλλος στήν καταγωγή, ἀλλά ὥς τό 1680 «ἡ Ἀγγλία εἶχε ἀποκτήσει τήν ἀδιαφιλονίκητη ὑπεροχή στόν τομέα τῆς ὡρολογοποιΐας, μιά ὑπεροχή πού διατήρησε γιά ἕνα περίπου αἰώνα».[72]

Ὅπως ἔγραψε καί ὁ Eric Hoffer «τό σφρίγος μιᾶς κοινωνίας φαίνεται ἐν μέρει ἀπό τήν ἱκανότητά της νά δανείζεται ἀδιάκοπα χωρίς νά προκαλεῖ ἀνεπιθύμητες παρενέργειες ἤ ἀπώλεια τῆς ταυτότητάς της».

Ὄχι μόνο ὑπῆρχε εὐρύτητα πνεύματος στήν Ἀγγλία τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἀλλά καί ἡ ἴδια ἡ ὑφή τῆς ἀγγλικῆς κοινωνίας ἦταν ἐξαιρετική. Χρησιμοποιώντας ὅρους τοῦ Toynbee, θά μποροῦσε νά πεῖ κανείς ὅτι στίς ἀναρίθμητες καί σοβαρές «προκλήσεις» πού ἔπρεπε νά ἀντιμετωπίσει κατά τήν περίοδο ἐκείνη, ἡ Ἀγγλία ἦταν σέ θέση νά δώσει θετικές καί καινοτόμες «ἀπαντήσεις», κατά τόν ἴδιο τρόπο πού ἕνας ὑγιής ὀργανισμός ἀντιδρᾶ στίς φυσικές προσβολές, βγαίνοντας ἐνδυναμωμένος ἀπ' αὐτές. Ἡ καταστροφή τῆς ἱσπανικῆς ἀρμάδας ἀποτελεῖ χαρακτηριστικό παράδειγμα τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο οἱ Ἄγγλοι ἐκμεταλλεύθηκαν τούς λιγοστούς εὐνοϊκούς γι' αὐτούς παράγοντες καί μετέτρεψαν τίς κατ' οὐσίαν ἀντίξοες συνθῆκες σέ θρίαμβο. Εἴδαμε ὅτι στόν τομέα τῶν ἐξαγωγῶν τῶν μάλλινων προϊόντων ἀπό τό 1550 καί μετά οἱ Ἄγγλοι εἶχαν νά ἀντιμετωπίσουν ἕναν ὁλοένα καί αὐξανόμενο ἀνταγωνισμό καί δυσχέρειες. Ἀντί νά ἀποδεχθοῦν τήν ἧττα τους, μέ τήν βοήθεια τῶν μεταναστῶν γρήγορα ἐφάρμοσαν τίς νέες ὁλλανδικές μεθόδους παραγωγῆς, διέρρηξαν τούς δεσμούς μέ τήν πρακτική τοῦ παρελθόντος, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἔρχονταν οἱ ξένοι ἔμποροι στήν Ἀγγλία γιά νά ἀγοράσουν τά μάλλινα εἴδη τους καί ἐπιδόθηκαν δραστήρια οἱ ἴδιοι στήν κατάκτηση τῶν ἀγορῶν τῆς Βόρειας Ἀφρικῆς καί τῆς Μέσης Ἀνατολῆς.

Στόν τομέα τῶν πολεμικῶν ἐξοπλισμῶν, ἡ Ἀγγλία βρέθηκε σέ μειονεκτική θέση, ὅταν, λόγω τῆς διασπάθισης τῶν δημόσιων πόρων, ἡ χώρα ἀντιμετώπιζε αὐξανόμενες δυσκολίες στό νά ἀγοράσει τό ἀναγκαῖο γι' αὐτήν πυροβολικό ἀπό τούς ἐμπόρους τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης. Τά πυροβόλα τῆς ἐποχῆς κατασκευάζονταν κύρια ἀπό ὀρείχαλκο καί ἡ Ἀγγλία δέν

72 Britten, *Old Clocks*, σ. 77

διέθετε καθόλου χαλκό. Στό διάστημα μεταξύ τοῦ 1543 καί τοῦ 1545, ὑπό τήν πίεση τῶν περιστάσεων, λίγοι Ἄγγλοι τεχνίτες μέ τή βοήθεια κάποιων ξένων κατάφεραν νά ἀξιοποιήσουν τίς τοπικές πρῶτες ὕλες καί νά ἀναπτύξουν μέ ἐπιτυχία νέες τεχνικές κατασκευῆς πυροβόλων ἀπό χυτοσίδηρο. Τό 1575, ἡ Ἀγγλία ἔφθασε νά παράγει πάνω ἀπό 500 τόννους σιδηρῶν πυροβόλων καί μέχρι τά τέλη τοῦ αἰώνα περίπου 1000 τόννους. Τά ὅπλα πού κατασκευάζονταν ἀπό σίδηρο ἦταν πολύ φθηνότερα ἀπό τά ὀρειχάλκινα, καί παρόλο πού ὑπολείπονταν σέ ποιότητα, ἐπαρκοῦσαν καί μέ τό παραπάνω, ἰδιαίτερα γιά τόν ἐξοπλισμό τῶν ἐμπορικῶν καί τῶν καταδρομικῶν σκαφῶν. Μέσα σέ μιά γενιά, οἱ ἀντίξοες συνθῆκες εἶχαν μετατραπεῖ σέ εὐνοϊκές.

Παρόμοια μ' αὐτήν εἶναι καί ἡ ἱστορία τῆς ἐνέργειας. Ἡ Ἀγγλία ποτέ δέν εἶχε ἐπαρκή ξυλεία. Ὁ κάποιος δασικός πλοῦτος της μειώθηκε γοργά κατά τόν 16ο αἰώνα, λόγω τῆς συνδυασμένης αὔξησης τοῦ πληθυσμοῦ, τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητας καί τῆς κατανάλωσης ξυλείας γιά τήν θέρμανση τῶν κατοικιῶν, τῆς ναυπηγικῆς δραστηριότητας καί τέλος τῆς παραγωγῆς τοῦ ξυλάνθρακα, πού ἦταν καί τό μόνο γνωστό καύσιμο γιά μιά σειρά βιομηχανικῶν διαδικασιῶν. Κατά τόν 16ο αἰώνα, τό Κοινοβούλιο θέσπισε σειρά νόμων πού ἀποσκοποῦσαν στήν περιστολή τῆς χρήσης ξυλείας γιά βιομηχανικούς σκοπούς. Τό 1548-1549, ἡ ἀγγλική κυβέρνηση διέταξε τή διενέργεια ἀνακρίσεων γιά τήν κατανάλωση ξυλείας ἀπό τά χυτήρια σιδήρου τοῦ Σάσσεξ.[73] Ἡ κυβερνητική παρέμβαση δέν ἔφερε κανένα οὐσιαστικό ἀποτέλεσμα. Τά ἀποθέματα τῆς ἀγγλικῆς ξυλείας γρήγορα ἐξαντλήθηκαν. Γύρω στά 1580, ὁ William Harrison ἐπεσήμανε ὅτι μποροῦσε νά καλύψει κανείς ἀπόσταση 10 ἤ 20 μιλίων καί νά βρεῖ ἐλάχιστη ξυλεία ἤ νά μήν βρεῖ καθόλου, «παρά μόνο ὅπου οἱ κάτοικοι ἔχουν φυτέψει λίγες φτελιές, βελανιδιές, φουντουκιές ἤ μελίες γύρω ἀπό τίς κατοικίες τους». Τό 1611, ὁ Arthur Standish ἐπεσήμανε τήν καταστροφή πού εἶχε ἐπιτελεσθεῖ κατά τά προηγούμενα 20 ἤ 30 χρόνια καί ἔκανε ἔκκληση γιά ἀναδάσωση. Στίς ἀρχές τοῦ 17ου αἰώνα, ὁ Edmund Howes ἔγραφε:[74]

73. Tawney καί Power, *Tudor Economic Documents*, τόμ. 1, σ. 231-238.
74. Stow, *Annales*, σ. 1025.

«Τέτοια ἦταν ἀνέκαθεν ἡ ἀφθονία τῶν δέντρων στήν Ἀγγλία, πού θεωροῦνταν ἀπίθανο ὅτι θά ὑπῆρχε ποτέ ἔλλειψη ξύλου στήν χώρα. Ἀλλά ἀντίθετα ἀπό τίς προβλέψεις, ὑπῆρξε τέτοια ἡ κατανάλωση ξύλου γιά τήν ναυπήγηση σκαφῶν, ἡ τεράστια αὔξηση τῆς κατασκευῆς σπιτιῶν, ἡ μεγάλη κατανάλωση ξύλου γιά τήν κατασκευή ἐπίπλων, βαρελιῶν καί ἄλλων ἀμέτρητων δοχείων, καροτσιῶν, κάρων καί ἁμαξιῶν, πέρα ἀπό τήν κατασπατάληση τοῦ ξύλου γιά τήν παρασκευή σιδήρου, τό ψήσιμο τῶν τούβλων καί τῶν πλακιδίων, πού τώρα πιά λόγω τῆς μεγάλης κατανάλωσης τοῦ ξύλου, ὅπως τήν περιγράψαμε, καί τῆς ἀδιαφορίας ὡς πρός τήν φύτευση δένδρων, ὑπάρχει τέτοια μεγάλη ἔλλειψη σ' ὁλόκληρο τό βασίλειο...».

Τό 1637, οἱ ὑφαντουργοί τῆς πόλης Cranbrook τοῦ Κέντ διαμαρτυρήθηκαν στό Ἀνακτοβούλιο, ἐπειδή ὁ John Browne εἶχε προκαλέσει αὔξηση τῆς τιμῆς τοῦ ξύλου, καίγοντας μεγάλες ποσότητες στό καμίνι του.[75]

Σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τοῦ Πίνακα 23, ἡ τιμή τοῦ ξυλάνθρακα τετραπλασιάσθηκε στό διάστημα μεταξύ τῆς δεκαετίας τοῦ 1530 καί τῆς δεκαετίας τοῦ 1620. Ἡ αὔξηση ἦταν

ΠΙΝΑΚΑΣ 23

Τιμές ξυλάνθρακα στήν Ἀγγλία, 1530-1699

Δεκαετίες	Σελλίνια ἀνά φορτίο
1530-1539	3,0
1570-1579	3,4
1580-1589	9,5
1590-1599	10,0
1610-1619	10,0
1620-1629	14,4
1650-1659	18,0
1690-1699	30,0

Πηγή: Hammersley, *The Charcoal Iron Industry*.

πάνω-κάτω σύμφωνη μέ τήν γενική πορεία τῶν τιμῶν. Ὡστόσο, ἀπό τή δεκαετία τοῦ 1620 ἕως αὐτή τοῦ 1690, ἡ τιμή τοῦ ξυλάνθρακα διπλασιάσθηκε, ἐνῶ οἱ περισσότερες τιμές παρέμειναν στάσιμες ἤ σημείωσαν ἀκόμα καί μιά μικρή πτώση.[76] Ἡ πορεία τῶν σχετικῶν τιμῶν φαίνεται κατά τόν τρόπο αὐτό νά ὑποδεικνύει ὅτι ἡ κρίση τῆς ἔλλειψης καυσίμων ξέσπασε κατά τή δεκαετία τοῦ 1630.[77] Οἱ ἐπιπτώσεις τῆς κρίσης αὐτῆς φαίνονται καθαρά στήν πολεμική βιομηχανία. Ἀπό τά μέσα τοῦ 16ου αἰώνα, ἡ Ἀγγλία εἶχε ἐξελιχθεῖ σέ κατασκευαστή καί ἐξαγωγέα πυροβόλων ἀπό χυτοσίδηρο. Σύμφωνα μέ τήν ἔκθεση τοῦ 1573, «χύνονται πάνω ἀπό 400 τόννους ἐτησίως καί ὅλη αὐτή ἡ ποσότητα δέν θά πουληθεῖ, οὔτε θά ἀγοραστεῖ γιά νά παραμείνει μέσα στό βασίλειο»· σύμφωνα μέ μιά ἔκθεση τοῦ 1607 στό διάστημα μεταξύ τοῦ 1596 καί τοῦ 1603, περίπου 2.270 τόννοι πυροβόλων ἀπό χυτοσίδηρο ἐξάγονταν ἐτησίως μέ ἄδεια, πέρα ἀπό μιά ἄγνωστη ποσότητα πού ἐξάγονταν παράνομα.[78] Ὥς τό 1630, ὡστόσο, ἡ παραγωγή τῶν πυροβόλων ἀπό χυτοσίδηρο εἶχε πληγεῖ σοβαρά ἀπό τήν ἔλλειψη καυσίμων καί ἡ Ἀγγλία τότε δέν ἦταν σέ θέση νά καλύψει οὔτε τίς δικές της ἀνάγκες. Τό 1632 μαθαίνει κανείς γιά σιδηρά πυροβόλα σουηδικῆς προέλευσης πού δρομολογοῦνται γιά τήν Ἀγγλία καί στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1670, ὁ Μαρκήσιος de Seignelay ἀνέφερε στόν Κολμπέρ, τόν πατέρα του, ὅτι οἱ Ἄγγλοι «μή ἔχοντας ἀρκετή ξυλεία γιά τό χύσιμο ὅλων τών πυροβόλων πού χρειάζονται, εἰσάγουν κανόνια ἀπό τή Σουηδία, παρόλο πού θεωροῦν τόν σουηδικό σίδηρο ὑποδεέστερο τοῦ ἀγγλικοῦ».[79]

Ἡ Ἀγγλία ἀντέδρασε στήν ἐνεργειακή κρίση μέ δυό τρόπους. Ἀπό τήν μιά ἐνδυνάμωσε τήν ναυτιλία καί τό ἐμπόριο με τίς σκανδιναβικές χῶρες, πού διέθεταν ἄφθονη ξυλεία. Ἀπό τήν ἄλλη στράφηκε πρός τή χρήση καυσίμων πού ὑπῆρχαν σέ ἀφθονία στά βρετανικά νησιά. Ὅπως κάποιος Ἄγγλος κατέγραψε τό 1577 «ἀνθρακωρυχεῖα διαθέτουμε

76. Γιά τήν πορεία τῶν τιμῶν, βλ. Coleman, *The Economy of England*, σ. 100-102.

77. Γιά συμπληρωματικές πληροφορίες, βλ. Cipolla, *Guns and Sails*, σ. 62-64.

78. Cipolla, *Guns and Sails*, σ. 44 σημ. 2.

79. *Στό ἴδιο*, σ. 64.

ἄφθονα στά βόρεια καί στά δυτικά τοῦ νησιοῦ μας».

Τό κάρβουνο ἦταν ἀρκετά γνωστό στό Λονδίνο τό 1228, γιατί τή χρονιά αὐτή ὑπάρχουν σαφῆ στοιχεῖα πού ἀναφέρονται στήν ὕπαρξη μιᾶς «sea-coal lane» πού σύμφωνα μέ τίς ἐνδείξεις χρησίμευε ὡς τόπος ἀποθήκευσης κάρβουνου πού μεταφερόταν ἀπό τά πλοῖα. Τήν ἴδια χρονιά, οἱ ἀναθυμιάσεις τοῦ κάρβουνου λέγεται ὅτι ἔκαναν τήν Βασίλισσα Ἑλεονώρα νά ἐγκαταλείψει τό Κάστρο τοῦ Νότιγχαμ. Τό 1257 γίνεται ἀναφορά σέ κάποια φορτία ἄνθρακα πού εἰσάγονται διά θαλάσσης στό Λονδίνο. Καθ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ Μεσαίωνα, ὡστόσο, οἱ Ἄγγλοι –ὅπως καί οἱ ὑπόλοιποι Εὐρωπαῖοι– δίσταζαν νά χρησιμοποιήσουν τό κάρβουνο σέ μεγάλη κλίμακα, φοβούμενοι τίς ἀναθυμιάσεις του, τίς ὁποῖες οἱ ἄνθρωποι ἐνστικτωδῶς θεωροῦσαν δηλητηριώδεις. Στίς ἀρχές τοῦ 17ου αἰώνα, ὡστόσο, κάτω ἀπό τήν πίεση τῶν περιστάσεων, οἱ Ἄγγλοι παραμέρισαν τούς ἐνδοιασμούς τους καί κατά τό διάστημα μεταξύ τοῦ 1500 καί τοῦ 1700 χρησιμοποίησαν ἐκτεταμένα τό κάρβουνο, ὄχι μόνο γιά τήν θέρμανση κατοικιῶν, ἀλλά καί γιά βιομηχανικούς σκοπούς, ὅπως τό ψήσιμο τῶν τούβλων καί τῶν πλακιδίων, καθώς καί τῆς βύνης πού χρησιμοποιεῖται στήν παρασκευή τῆς μπύρας, τή διάλυση τῆς ζάχαρης, τήν παραγωγή γυαλιοῦ καί σάπωνος καί τήν τήξη τοῦ σιδήρου. Ἤδη ἀπό τό 1631, ὁ Edmund Howes ἔγραφε:

> «Ὑπάρχει τέτοια μεγάλη ἔλλειψη ξυλείας σ' ὁλόκληρο τό βασίλειο πού ὄχι μόνο στήν πόλη τοῦ Λονδίνου, ἀλλά καί σέ ὅλα τά λιμάνια καί σέ πολλά ἀκόμα σημεῖα τῆς ἐνδοχώρας, οἱ κάτοικοι ὡς ἐπί τό πλεῖστον, ἀναγκάζονται νά καῖνε κάρβουνο πού εἰσάγεται διά θαλάσσης ἤ κάρβουνο τῶν ὀρυχείων· ἀκόμη καί στά δωμάτια ἐπιφανῶν προσωπικοτήτων καί λόγω τοῦ ὅτι ἡ πενία τέχνας κατεργάζεται, ἔχουν πρόσφατα ἐπινοήσει μεθόδους παρασκευῆς σιδήρου, γυαλιῶν κάθε εἴδους καί ψησίματος τῶν τούβλων κάνοντας χρήση εἰσαγόμενου ἤ ἐξορυσσόμενου κάρβουνου».[80]

Ἀπό τά τέλη τοῦ 16ου αἰώνα, καί μετά, ἡ παραγωγή κάρβουνου αὐξήθηκε σημαντικά, καθώς ἡ ἀγορά, οἰκιακή καί

80. Stow, *Annales*.

διομηχανική, διευρύνθηκε καί τά ἀποθέματα τῆς καύσιμης ξυλείας μειώθηκαν.

Ἡ συνολική ἐτήσια παραγωγή κάρδουνου στήν Βρετανία ἀνερχόταν σέ 210.000 τόννους περίπου γύρω στά 1550· τό 1630 ἔφθασε τό 1,5 ἑκατομμύριο τόννους περίπου.[81] Τό 1650, ὁ John Cleveland ἔγραφε:

«Τῆς Ἀγγλίας ὁ τέλειος κόσμος
περιλαμβάνει καί τίς Ἰνδίες.
Διορθῶστε τούς χάρτες σας
τό Νιουκάστλ εἶναι τό Περού».

Ἡ βρετανική παραγωγή κάρδουνου ἔμελλε νά φθάσει στό ὕψος τῶν 11 ἑκατομμυρίων τόννων τό 1800 καί στό ὕψος τῶν 60 ἑκατομμυρίων τόννων γύρω στά 1850. Ἡ ἀνάπτυξη ἦταν μεγαλύτερη ὅπου ὑπῆρχε πρόσβαση στίς θαλάσσιες μεταφορές. Τά φορτία τοῦ κάρδουνου πού μεταφέρονταν διά θαλάσσης ἀπό τό Νιουκάστλ στό Λονδίνο αὐξήθηκαν ἀπό 35.000 τόννους τό 1549-50 σέ 560.000 τόννους τό 1679-80. Οἱ ἐξελίξεις αὐτές συνέβαλαν μέ τήν σειρά τους στήν ἀνάπτυξη τῆς ναυτιλίας καί τῆς ναυπηγικῆς. Στήν Ἀγγλία τοῦ 17ου αἰώνα, συνήθιζαν νά λένε ὅτι τό ἐμπόριο τοῦ κάρδουνου ἀποτελοῦσε «ἐάν ὄχι τό μοναδικό, πάντως τό κυριότερο φυτώριο καί σχολεῖο τῶν ναυτικῶν» καί τόν κλάδο «κύριας ἀπασχόλησης τῶν ναυτικῶν». Τό 1738, ἕνας Γάλλος περιηγητής ἔγραψε ὅτι τό κάρδουνο ἦταν «ἡ ψυχή ὅλων τῶν διομηχανιῶν τῆς Ἀγγλίας».

Ἀντιμετωπίζοντας σοδαρές ἐλλείψεις, ἡ Ἀγγλία ἀντέδρασε εὔστοχα ἀναπτύσσοντας τεχνικές πού τῆς ἐπέτρεπαν νά κάνει χρήση ἐκείνων τῶν πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν πού διέθετε σέ ἀφθονία. Συγκεντρώνοντας τίς προσπάθειές της στήν παραγωγή σιδήρου καί ἄνθρακα, ἡ Ἀγγλία ἄνοιξε τόν δρόμο πού τήν ὁδήγησε πρός τή διομηχανική ἐπανάσταση. Ὁ σίδηρος καί τό κάρδουνο, περισσότερο ἀπ' ὅ,τι τό δαμδάκι ξεχωρίζουν ὡς κρίσιμοι παράγοντες τῶν ἀρχῶν τῆς διομηχανικῆς ἐπανάστασης. Ἡ ἀνάπτυξη τῶν πρώτων ὑφαντουργικῶν μηχανημάτων ἀποτέλεσε σημαντικό σταθμό στήν οἰκονομική ἱστορία τῆς Εὐρώπης, ἀλλά ὅπως ἔχει ὀρθά τονιστεῖ:

81. Nef, *British Coal Industry*, τόμ. 1, σ. 19-20, 36, 208.

«[Τά πρῶτα μηχανήματα βαμβακουργίας] ἀποτελοῦν περισσότερο μιά προσθήκη, παρά, ὅπως παρουσιάζονται, μιά ἀπαρχή [...] Μήπως δέν θά ἦταν δυνατόν ἐάν τό ἀπαιτούμενο κεφάλαιο μποροῦσε νά εἶχε ἐξευρεθεῖ καί ἐάν ὑπῆρχε ἡ σταθερή παροχή τῆς ὑδατικῆς ἐνέργειας τοῦ Lancashire, νά εἶχε συμβεῖ κάτι παρόμοιο, ἄς ποῦμε, στή Φλωρεντία τοῦ 15ου αἰώνα; Ὑπάρχει μιά συνέχεια ἀνάμεσα στίς ἐξελίξεις πού σημειώθηκαν κατά τόν 18ο αἰώνα στό Lancashire καί στό West Riding καί στήν πρό τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης ἐποχή. Ἀκόμη καί χωρίς τούς Crompton καί Arkwright, ἡ βιομηχανική ἐπανάσταση θά μποροῦσε νά εἶχε συμβεῖ».[82]

Τό ὅτι ἡ στροφή πρός τήν χρήση, σέ μεγάλη κλίμακα, τοῦ κάρβουνου καί τοῦ σιδήρου ἴσως ἦταν τό σημαντικότερο βῆμα πρός τήν βιομηχανική ἐπανάσταση, δέν θά πρέπει νά μᾶς κάνει νά παραβλέψουμε ἄλλους συμφυεῖς παράγοντες καί ἐξελίξεις. Μιά ἄλλη ἐξέλιξη πού ὁδήγησε κατευθείαν στήν βιομηχανική ἐπανάσταση ἀφορᾶ τήν αὔξηση τοῦ μεγέθους τῶν μονάδων καί τήν ταυτόχρονη συγκέντρωση ἐργασίας καί κεφαλαίου σέ τεχνικές μονάδες παραγωγῆς. Στά χυτήρια σιδήρου ὑπῆρχε σημαντική συγκέντρωση πάγιου κεφαλαίου, ἀλλά τό ἐργατικό δυναμικό, παρέμεινε μικρό.[83] Σέ ἄλλους τομεῖς, ὡστόσο, ὅπως αὐτούς τῆς παραγωγῆς στυπτηρίας ἤ τῆς ναυπηγικῆς καί τῆς ὑφαντουργίας ὑπῆρχε μιά αὐξανόμενη συγκέντρωση κεφαλαίου καί ἐργασίας· ἡ ἀξία τῶν μονάδων ἀνερχόταν σέ ἀρκετά ἑκατομμύρια λιρῶν στερλινῶν καί σ' αὐτές ἀπασχολοῦνταν ἑκατοντάδες ἐργάτες.[84]

Εἶναι ἀδύνατο νά κατανοήσει κανείς πολλές ἐξελίξεις πού σημειώθηκαν στό βιομηχανικό καί τό ναυτιλιακό τομέα, χωρίς νά λάβει ἐπαρκῶς ὑπόψη του τό τί συνέβαινε κατά τήν ἴδια

82. Hicks, *A Theory of Economic History*, σ. 147.

83. Ὁ Nef στό *The Conquest of the Material World*, σ. 125, κάνει λόγο γιά διακόσιους ἐργάτες πού ἀπασχολοῦνταν στά χυτήρια κατασκευῆς πυροβόλων στίς ἀρχές τοῦ 17ου αἰώνα. Κατά πᾶσα πιθανότητα ὅμως στόν ἀριθμό αὐτό περιλαμβάνονταν καί αὐτοί πού ἔκαιγαν τόν ξυλάνθρακα καθώς καί οἱ μεταφορεῖς. (Cipolla, *Guns and Sails*, σ. 153). Ὁ ἀριθμός τῶν φροντιστῶν τῶν ὑψικαμίνων παρέμεινε σχετικά μικρός καθ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ 17ου αἰώνα.

84. Nef, *The Conquest of the Material World*, σ. 124 κ. ἑξ.· Davis, *The Rise of the Shipping Industry*, σ. 389· Coleman, *Naval Dockyards*, σ. 189 κ. ἑξ.

περίοδο στόν ἐμπορικό τομέα. Τό 1706 ὁ Βενετός πρέσβης στό Λονδίνο Alvise Mocenigo ἔγραφε: «Δέν ὑπάρχει καμιά ἄκρη τοῦ γνωστοῦ κόσμου προσβάσιμη διά θαλάσσης, στήν ὁποία νά μήν βρίσκει κανείς πολυάριθμα πλοῖα τῆς Ἀγγλίας» καί «ἀναπολώντας μελαγχολικά» παρατήρησε ὅτι ἡ Ἀγγλία ἦταν τώρα αὐτό πού «ἡ ἴδια αὐτή πόλη [ἡ Βενετία] ὑπῆρξε σέ ἄλλες ἐποχές». Ὁ σημαντικός ρόλος τῶν μεταναστῶν, τόν ὁποῖο καί ὑπογραμμίσαμε παραπάνω, σέ σχέση μέ τήν ἀνάπτυξη τῶν βιομηχανιῶν τῆς Ἀγγλίας κατά τό διάστημα μεταξύ τοῦ 1550 καί τοῦ 1650, ἦταν ἐξίσου ἐμφανής στήν ἀνάπτυξη τοῦ ἀγγλικοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου κατά τή διάρκεια τοῦ 17ου καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰώνα. Ὅπως ὁ Ashton παρατήρησε «Ἀπό τούς 810 ἐμπόρους πού φίλησαν τό χέρι τοῦ Γεωργίου Γ΄, τουλάχιστον οἱ 250 θά πρέπει νά ἦταν ξενικῆς προέλευσης. Ἕνα ἀπό τά προϊόντα τῶν Ἄγγλων τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἦταν τό ὅτι ἄνοιξαν τίς πύλες τους στό κεφάλαιο καί τήν ἐπιχειρηματικότητα, ἀπ' ὅπου καί ἄν προέρχονταν». Ὁ Πίνακας 14 τοῦ Πρώτου Μέρους δείχνει ὅτι μεταξύ τῶν ἀρχῶν τοῦ 17ου αἰώνα καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰώνα, οἱ συνολικές ἐξαγωγές (δηλαδή οἱ ἐξαγωγές σύν τίς ἐπανεξαγωγές), ἑξαπλασιάσθηκαν. Παρόλο πού οἱ ἀριθμοί αὐτοί, ὅπως καί ὅλες οἱ στατιστικές τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, πρέπει νά υἱοθετοῦνται μέ περίσκεψη, δέν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία ὅτι τό ἀγγλικό ἐξωτερικό ἐμπόριο διευρύνθηκε σημαντικά. Κατά τή διαδικασία αὐτή, τό ἐμπόριο μέ τίς ἐκτός Εὐρώπης περιοχές, ὅπως καί οἱ ἐπανεξαγωγές ἀπέκτησαν σταδιακά μεγαλύτερη βαρύτητα (βλ. Πίνακα 24). Γύρω στά 1640, οἱ ἐπανεξαγωγές ἀποτελοῦσαν τό 18 τοῖς ἑκατό περίπου τῶν συνολικῶν ἐξαγωγῶν (βλ. Πίνακα 14 τοῦ Πρώτου Μέρους). Στά τέλη τοῦ αἰώνα ἔφθασαν περίπου στό 31 τοῖς ἑκατό (βλ. Πίνακα 21) καί στά 1773 περίπου στό 37 τοῖς ἑκατό.[85]

Τό ἐπανεξαγωγικό αὐτό ἐμπόριο τό ἀποτελοῦσαν κυρίως προϊόντα τῶν Ἀνατολικῶν καί Δυτικῶν Ἰνδιῶν. Ὅπως ἔγραψε καί ἡ Phyllis Deane:[86]

«Ἡ τεράστια σημασία τῶν τροπικῶν προϊόντων ὀφείλε-

85. Davis, *English Foreign Trade 1700-1774*, σ. 109. Σύγκρινε ἐπίσης Davis, *English Foreign Trade 1660-1700*, σ. 78-98.

86. Deane, *The First Industrial Revolution*, σ. 53.

ται στό ὅτι αὔξαναν τήν ἀγοραστική δύναμη τῶν Βρετανῶν στήν ἠπειρωτική Εὐρώπη. Ἡ Βρετανία χρειαζόταν τίς εὐρωπαϊκές εἰσαγωγές της γιά νά καλύψει ζωτικές παραγωγικές ἀνάγκες της καί ὄχι μόνο γιά νά ἱκανοποιήσει τήν ζήτηση τῆς ἀνώτερης τάξης γιά κρασί καί μπράντυ. Χρειαζόταν ξένη ξυλεία, πίσσα καί κάνναβη γιά τά πλοῖα καί τά κτίριά της, ὑψηλῆς ποιότητας σιδερόβεργες γιά τή μεταλλουργία της, ἀκατέργαστη μέταξα καί μεταξοκλωστή γιά τίς ὑφαντουργίες της. Ἡ βιομηχανική της ἀνάπτυξη πάνω σέ παραδοσιακά πρότυπα περιοριζόταν ἀπό τό γεγονός ὅτι ἡ ζήτηση γιά τά μάλλινα προϊόντα της ἦταν ἀνελαστική καί προσέγγιζε ἤδη τό σημεῖο κορεσμοῦ στίς παραδοσιακές ἀγορές. Ἐάν δέν ὑπῆρχαν τά παραδοσιακά προϊόντα μέ τήν ἐλαστική τους ζήτηση καί οἱ ἀναπτυσσόμενες ἀγορές τους στίς εὔκρατες περιοχές, θά ἦταν δύσκολο νά ἀναπτυχθεῖ τό βρετανικό ἐμπόριο μέ τήν Εὐρώπη».

Ἡ διακίνηση τῶν τροπικῶν προϊόντων ταυτόχρονα προκάλεσε καί τήν ἀνάπτυξη ἐντελῶς νέων βιομηχανιῶν, ὅπως τῶν διυλιστηρίων ζάχαρης. Τό ἐπιχειρησιακό κέντρο τοῦ ἐκτεταμένου, πολύπλοκου καί πολυμεροῦς δικτύου τοῦ παγκόσμιου ἐμπορίου, πού ἀναπτύχθηκε τόν 18ο αἰώνα, ἦταν τό Λονδίνο μέ τά μεγάλα καί προστατευμένα ἀγκυροβόλια του, τίς τεράστιες ἀποβάθρες καί ἀποθῆκες του, τίς πλούσιες τράπεζες τοῦ city, τούς εἰδικούς του στόν τομέα τῆς ναυτασφάλισης καί τίς παγκόσμιες ἐμπορικές ἐπαφές του.[87] Ὅπως φαίνεται καί ἀπό τόν Πίνακα 1 τοῦ Παραρτήματος, ὁ πληθυσμός τοῦ Λονδίνου αὐξήθηκε ἀπό 70.000 περίπου κατοίκους τό 1500 σέ 450.000 τό 1650 καί σέ πάνω ἀπό 500.000 στά τέλη τοῦ 17ου αἰώνα. Τό Λονδίνο ἦταν τότε ἡ μεγαλύτερη, ἡ πιό δραστήρια καί πλουσιότερη μητρόπολη τοῦ κόσμου καί ὁ Σάμουελ Τζόνσον ἔγραφε: «Ὅταν κανείς κουράζεται ἀπό τό Λονδίνο, κουράζεται ἀπό τήν ζωή, γιατί στό Λονδίνο ὑπάρχουν ὅλα ὅσα μπορεῖ ἡ ζωή νά προσφέρει».

Τό εἶδος τοῦ ἐμπορίου, πού κατόρθωσε ἡ Ἀγγλία νά ἀναπτύξει σέ παγκόσμια κλίμακα στό διάστημα μεταξύ τοῦ 1550 καί τοῦ 1700, ἀπαιτοῦσε ἕνα βαθμό ἐπιδεξιότητας,

87. *Στό ἴδιο*, σ. 57.

ΠΙΝΑΚΑΣ 24

Γεωγραφική κατανομή τοῦ ἀγγλικοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου 1700-1750

	1700-1701	1750-1751
	(ποσοστό ἐπί τοῖς ἑκατό)	
Σύνολο εἰσαγωγῶν ἀπό:		
Εὐρώπη	66	55
Βόρεια Ἀμερική	6	11
Δυτικές Ἰνδίες	14	19
Ἀνατολικές Ἰνδίες καί Ἀφρική	14	15
Σύνολο	100	100
Ἐπανεξαγωγές στήν:		
Εὐρώπη	85	79
Βόρεια Ἀμερική	5	11
Δυτικές Ἰνδίες	6	5
Ἀνατολικές Ἰνδίες καί Ἀφρική	4	5
Σύνολο	100	100
Ἐξαγωγές ἀγγλικῶν προϊόντων στήν:		
Εὐρώπη	85	77
Βόρεια Ἀμερική	6	11
Δυτικές Ἰνδίες	5	5
Ἀνατολικές Ἰνδίες καί Ἀφρική	4	7
Σύνολο	100	100

Πηγή: Deane, *The First Industrial Revolution*, σ. 56.

ἐπιτήδευσης καί ἱκανότητας στίς διεθνεῖς συναλλαγές ἐντελῶς διαφορετικό ἀπό αὐτό πού ἐπαρκοῦσε γιά τό ἁπλό πρότυπο ἀνταλλαγῆς τοῦ ἄξονα Λονδίνου-Ἀμβέρσας τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰώνα. Τά μέσα πού ἐπέτρεψαν στούς Ἄγγλους νά ἀναπτύξουν τό παγκόσμιας κλίμακας ἐμπορικό τους δίκτυο ἦταν κυρίως α) ἄφθονα, σχετικά, ἀποθέματα καλῶν ναυτῶν καί ἱκανῶν ἐμπόρων, β) μιά σχετικά ἄφθονη παρουσία φυσικοῦ κεφαλαίου (βλ. Πίνακα 25 γιά παράδειγμα) καί χρηματικοῦ κεφαλαίου, γ) μία ἐπαρκῶς ἀνεπτυγμένη ὀργανωτική δομή τοῦ πιστωτικοῦ, ἐμπορικοῦ καί ἀσφαλιστικοῦ τομέα, δ) μιά κυβέρνηση πού εἶχε πλήρη γνώση τῶν φιλοδοξιῶν τῆς ἐμπορικῆς τάξης καί πού τίς διευκόλυνε ἔντεχνα καί ε) ἡ ἐξάπλωση τῶν διπλωματικῶν ὑπηρεσιῶν καί ἡ ἰσχύς τοῦ Βασιλικοῦ Ναυτικοῦ. Ἀπό πλευρᾶς του τό διεθνές ἐμπόριο

ΠΙΝΑΚΑΣ 25

Μέγεθος τοῦ ἀγγλικοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ, 1572-1686

Ἔτος	Συνολική χωρητικότητα	Ἀριθμός πλοίων 100-199 τόννοι	200 τόννοι καί πάνω
1572	50.000	72	14
1577		120	15
1582	67.000	155	18
1629	115.000	>178	>145
1686	340.000		

Πηγή: Davis, *The Rise of the English Shipping Industry*, σ. 7, 15, 25, 27.

συνέβαλε σημαντικά στήν εὐρύτερη οἰκονομική ἀνάπτυξη. Τό νά καθορίσουμε τήν συμβολή αὐτή ἐπακριβῶς, δέν εἶναι εὔκολο ἐπειδή, ἐκτός ἀπό τίς ἄμεσες ἐπιπτώσεις του, ὅσον ἀφορᾶ τήν οἰκονομική ὀργάνωση, τίς εὐκαιρίες, τήν ἐπαγγελματική κατάρτιση, τά συστήματα ἀξιῶν καί ἄλλα συναφῆ, πού εἶναι δύσκολο νά ἀπομονωθοῦν. Μέ πρόχειρες κατηγοριοποιήσεις μπορεῖ νά πεῖ κανείς, ὡστόσο, ὅτι ἡ ἀξιοσημείωτη ἀνάπτυξη τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου:

α) συνέβαλε στήν αὔξηση τῆς ζήτησης τῶν προϊόντων τῆς βρετανικῆς βιομηχανίας·

β) πρόσφερε πρόσβαση σέ πρῶτες ὕλες πού διεύρυναν τήν ποικιλία καί μείωσαν τήν τιμή τῶν προϊόντων τῆς βρετανικῆς βιομηχανίας·

γ) ἔδωσε στίς ὑπανάπτυκτες χῶρες τήν ἀναγκαία ἀγοραστική δύναμη γιά τήν ἀγορά βρετανικῶν προϊόντων·

δ) διευκόλυνε τήν συσσώρευση κεφαλαίου, τό ὁποῖο στήν συνέχεια συνέβαλε στήν χρηματοδότηση τῆς ἀνάπτυξης τοῦ βιομηχανικοῦ τομέα καί στή βελτίωση τοῦ ἀγροτικοῦ·

ε) συνέβαλε στήν ἀνάπτυξη τοῦ ἀσφαλιστικοῦ τομέα, ὅπως ἐπίσης καί τοῦ τομέα τῶν μεταφορῶν·

στ) διευκόλυνε τή δημιουργία ἑνός θεσμικοῦ πλαισίου καί ἑνός ἐπιχειρηματικοῦ ἤθους, τό ὁποῖο καί συνέδραμε ἀποτελεσματικά στήν προώθηση τῆς ἐσωτερικῆς δραστηριότητας καί τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου·

ζ) ἀναδείχθηκε σέ μεγάλη σχολή μαθητείας μελλοντικῶν ἐπιχειρηματιῶν γιά ὅλους ἐκείνους πού ἄμεσα ἤ ἔμμεσα

συμμετεῖχαν στό διεθνές ἐμπόριο·

η) ἀποτέλεσε τόν κύριο παράγοντα ἀνάπτυξης τῶν μεγάλων πόλεων καί τῶν διομηχανικῶν κέντρων.[88]

Ἐκτός ἀπό τά παραπάνω, θά πρέπει κανείς νά τονίσει μιά ἄλλη ἐξέλιξη πού ἐπηρέασε τήν εὔθραυστη σχέση μεταξύ ἐμπορίου καί διομηχανίας. Στό ἐθνικό ἐπίπεδο, δέν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία ὅτι ἡ οἰκονομική σπουδαιότητα τῶν συντεχνιῶν μειώθηκε κατά τή διάρκεια τοῦ 16ου καί 17ου αἰώνα. Αὐτό ἐν μέρει σχετιζόταν μέ τήν παρέμβαση τοῦ Στέμματος πού δέν ἐνέκρινε τίς περιοριστικές πρακτικές τῶν συντεχνιῶν τῶν τεχνιτῶν. Κύρια ὅμως σχετιζόταν μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου. Στό Λονδίνο, οἱ συντεχνίες τῶν τεχνιτῶν τέθηκαν ὑπό τήν κυριαρχία τῶν συντεχνιῶν τῶν ἐμπόρων, τῶν ὁποίων τά μέλη, ὄντας πλουσιότερα καί ἰσχυρότερα ἔλεγχαν εἴτε τήν ἀγορά εἴτε τίς πρῶτες ὕλες τῶν τεχνιτῶν. Παρόμοια κατάσταση ἐπικρατοῦσε στή δόρεια Ἰταλία κατά τή διάρκεια τῆς χρυσῆς της ἐποχῆς. Ἀλλά στήν Ἰταλία, κατά τή διάρκεια τοῦ 15ου, 16ου καί 17ου αἰώνα, οἱ συντεχνίες τῶν τεχνιτῶν κατάφεραν νά αὐτονομηθοῦν ἀπό τήν κηδεμονία καί τήν ἐπικυριαρχία τῶν συντεχνιῶν τῶν ἐμπόρων καί νά ἐφαρμόσουν μέ αὐξανόμενη ἀποφασιστικότητα, τίς περιοριστικές καί συντηρητικές πρακτικές τους, γεγονός πού προκάλεσε δριμύτατες ἐπιπτώσεις στό κόστος παραγωγῆς. Στήν Ἀγγλία τοῦ 17ου αἰώνα, οἱ ἐξελίξεις εἶχαν ἀντίθετη φορά.

Δύσκολα θά μποροῦσε κανείς νά μήν ἐκτιμήσει τήν σημασία τῶν διαφόρων παραγόντων πού ὥς τά τώρα ἀναφέρθηκαν. Σέ τελευταία ἀνάλυση, ὡστόσο, τά γεγονότα πού συνθέτουν οἱ ἀνθρώπινες πράξεις μποροῦν νά κατανοηθοῦν μόνον ὑπό τό πρίσμα τῆς ἀνθρώπινης δράσης. Ἀναφέρθηκα πιό πάνω στήν παρουσία ἐπί τῆς ἀγγλικῆς σκηνῆς μιᾶς μεγάλης τάξης ἱκανῶν ἐμπόρων καί στήν πετυχημένη ἀντιμετώπιση ἀπό πλευρᾶς δημόσιας διοίκησης τοῦ ἐμπορίου. Θά πρέπει ὅμως κανείς νά ἐμβαθύνει περισσότερο. Ὁμολογουμένως, τό μεγαλύτερο μέρος τῶν ἀνθρώπινων ἱκανοτήτων πού τελικά καθορίζουν τήν ἐπιτυχία ἤ ἀποτυχία μιᾶς κοινωνίας δύσκολα ἐπιδέχονται ὁρισμοῦ καί ἀκόμη δυσκολότερα ὑπόκεινται σέ μέτρηση. Ἡ δυσκολία αὐτή ὅμως δέν μειώνει τήν σπουδαιότητά τους.

88. *Στό ἴδιο*, σ. 66-68.

Όταν διαβάζει κανείς τά κείμενα τῶν Samuel Pepys, John Graunt, William Petty καί Ἰσαάκ Νεύτωνα, ὅταν παρατηρεῖ κανείς τούς μόχθους τους καί τή δραστηριότητα τῆς Βασιλικῆς Ἑταιρείας, διακρίνει τήν διάχυτη παρουσία τῶν στοιχείων ἑνός συστηματικοῦ, πεφωτισμένου καί λογικοῦ ὀρθολογισμοῦ πού φαίνεται ὅτι κέρδιζε ἔδαφος σέ ολοένα καί μεγαλύτερα στρώματα τῆς ἀγγλικῆς κοινωνίας κατά τόν 17ο αἰώνα, καί πού ἴσως ἀποτελοῦσε τό πολυτιμότερο κεφάλαιό της.

Κατά τή διάρκεια τοῦ 17ου αἰώνα, οἱ Ἄγγλοι ἀπέκτησαν πλήρη συναίσθηση τῆς δύναμής τους. Ἡ ἰσχύς ὅμως ἐνέχει τά σπέρματα τῆς ἐπιθετικότητας. Σέ ἀντιδιαστολή μέ τήν θεωρία τῶν Ὀλλανδῶν περί *Mare Liberum*, οἱ Ἄγγλοι ἀνέπτυξαν τήν δική τους θεωρία περί *Mare Clausum*. Ἕνας Σουηδός διπλωμάτης πού ἐπεχείρησε νά παρέμβει στή διαμάχη τῶν δύο ἐθνῶν ἔγραψε ἀπό τό Λονδίνο στήν Βασίλισσα Χριστίνα τῆς Σουηδίας τόν Ἰούνιο τοῦ 1653 ὅτι οἱ Ἄγγλοι ἦταν «ὑπερβολικά ἀλαζονικοί καί ἴσως ὁ Θεός τούς τιμωρήσει γιά τήν ὑπεροψία τους αὐτή». Ὁ Θεός ὅμως ἦταν ἀπασχολημένος μέ ἄλλα πράγματα.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στό διάστημα μεταξύ τοῦ 1780 καί τοῦ 1850 μία πρωτοφανής καί ἀνυπολόγιστης σημασίας ἐπανάσταση ἄλλαξε τή μορφή τῆς 'Αγγλίας. Ἔκτοτε ὁ κόσμος δέν ἦταν πιά ὁ ἴδιος. Οἱ ἱστορικοί ἔχουν συχνά κάνει χρήση καί κατάχρηση τοῦ ὅρου «ἐπανάσταση» γιά νά ὑποδηλώσουν ριζική ἀλλαγή, καμία ὅμως ἐπανάσταση δέν ὑπῆρξε τόσο βαθειά ἐπαναστατική ὅσο ἡ Βιομηχανική 'Επανάσταση.[1] Ἡ Βιομηχανική 'Επανάσταση ἄνοιξε τίς πύλες ἑνός νέου κόσμου, ἑνός κόσμου νέων καί ἀνεκμετάλλευτων πηγῶν ἐνεργείας, ὅπως τοῦ κάρβουνου, τοῦ πετρελαίου, τοῦ ἠλεκτρισμοῦ καί τοῦ ἀτόμου· ἑνός κόσμου στόν ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος ἀπέκτησε τή δυνατότητα χαλιναγώγησης τεράστιων ποσοτήτων ἐνέργειας, σέ βαθμό ἀσύλληπτο γιά τόν προηγούμενο βουκολικό κόσμο. 'Από τή στενά τεχνολογική καί οἰκονομική ἄποψη, ἡ Βιομηχανική 'Επανάσταση μπορεῖ νά ὁρισθεῖ ὡς ἡ διαδικασία ἐκείνη μέσω τῆς ὁποίας μιά κοινωνία ἀπέκτησε τόν ἔλεγχο τεράστιων ποσοτήτων ἐνέργειας πού βρισκόταν ἐνσωματωμένη σέ νεκρή ὕλη. Ἕνας τέτοιος ὁρισμός ὅμως ὑποτιμᾶ τό φαινόμενο καί ὡς πρός τίς μακροχρόνιες ρίζες του καί ὡς πρός τίς οἰκονομικές, πολιτισμικές, κοινωνικές καί πολιτικές του ἐπιπτώσεις.

Ὁ Crescenzi κατά τόν 13ο αἰώνα καί οἱ γεωπόνοι τοῦ 15ου καί τοῦ 16ου αἰώνα ἔβρισκαν ἀκόμη χρήσιμες τίς σχετικές πραγματεῖες τῶν ἀρχαίων Ρωμαίων. Οἱ ἰδέες τοῦ Ἱπποκράτη

1. Γιά τήν προέλευση καί ἱστορία τοῦ ὅρου «Βιομηχανική 'Επανάσταση» βλ. Bezançon, *The Early Use of the Term Industrial Revolution*. Γιά τή Βιομηχανική 'Επανάσταση βλ. μεταξύ ἄλλων καί ἐκτός ἀπό τά κλασικά ἔργα τοῦ Mantoux καί τοῦ Ashton, τούς τόμους τῶν Beales, *The Industrial Revolution*· Deane, *The First Industrial Revolution*· Mathias, *The First Industrial Nation*· Fohlen, *Qu'est-ce que la Revolution Industrielle?*· Crouzet, *Capital Formation in the Industrial Revolution*· Musson, *Science, Technology and Economic Growth*· Drake, *Population in Industrialization*.

καί τοῦ Γαληνοῦ ἐξακολουθοῦσαν νά ἀποτελοῦν τή βάση τῆς ἐπίσημης ἰατρικῆς γιά μεγάλο ἀκόμα διάστημα τοῦ 18ου αἰώνα – δύο αἰῶνες μετά τήν ἐπανάσταση τοῦ Παράκελσου. Δέν φαινόταν καθόλου ἀφύσικο στόν Μακιαβέλι νά ἀναφέρεται στίς Ρωμαϊκες στρατιωτικές διατάξεις, στήν προσπάθειά του νά καταρτίσει τά σχέδια ἑνός σύγχρονου στρατοῦ. Στά τέλη τοῦ 18ου αἰώνα, ἡ Αἰκατερίνη Β΄ τῆς Ρωσίας μετέφερε ἕνα μεγάλο βράχο ἀπό τή Φινλανδία, γιά νά τόν τοποθετήσει ὡς βάση στό μνημεῖο πού ἦταν ἀφιερωμένο στό Μέγα Πέτρο. Ἡ μέθοδος μεταφορᾶς τοῦ κολοσσιαίου λίθου ἦταν ἐν πολλοῖς ἡ ἴδια μέ αὐτή πού χρησιμοποιοῦσαν οἱ ἀρχαῖοι Αἰγύπτιοι χιλιάδες χρόνια πρίν γιά τό κτίσιμο τῶν πυραμίδων τους. Ὅπως ἔγραφε ὁ Cederna,

> «Ἀπό τήν ἐποχή τῶν Φαραώ ὡς τήν ἐποχή τοῦ Βαρώνου Hausman, κάποια γνωρίσματα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ παρελθόντος παρέμεναν σταθερά καί ἀναλλοίωτα, παρά τίς ἀλλαγές τοῦ ὕφους: τά ὑλικά –πέτρα, ἀσβέστης, τοῦβλα– καθώς καί κάποιες βασικές σχέσεις μεταξύ τῶν ὑποστηριγμάτων καί τῶν ὑποστηριζομένων, τῶν τοίχων καί τῆς ὀροφῆς, τῆς στήλης καί τῆς ἀψίδας, τῆς κολώνας καί τοῦ θόλου κ.ο.κ. Εἶναι εὔκολο νά δώσει κανείς παραδείγματα μνημείων, τά σχέδια τῶν ὁποίων κυριολεκτικά ξεπήδησαν ἀπό τά ἤδη ὑπάρχοντα. Ὁ τραβερτίνης τοῦ Κολοσσαίου ἀποδείχθηκε πολύ χρήσιμος κατά τήν ἀνέγερση τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Πέτρου στό Βατικανό, τόν 16ο αἰώνα».[2]

Ἀκατάλυτα στοιχεῖα ἱστορικῆς συνέχειας διαπερνοῦν ὅλα τά στάδια τοῦ προβιομηχανικοῦ κόσμου, παρά τίς βαρυσήμαντες ἀλλαγές πού σημειώθηκαν κατά τήν πορεία αὐτή, ὅπως ἡ ἄνοδος καί ἡ πτώση τῆς Ρώμης, ὁ θρίαμβος καί ἡ παρακμή τοῦ Ἰσλάμ, οἱ ἀλλεπάλληλες κινεζικές δυναστεῖες. Ὅπως ὁ C. H. Waddington παρατήρησε:

> «Ἐάν ἕνας Ρωμαῖος τῆς Αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς μποροῦσε νά μεταφερθεῖ στό μέλλον, σέ μιά ἐποχή πού ἀπεῖχε 18 περίπου αἰῶνες ἀπό τήν δική του, θά ἀντιμετώπιζε μιά κοινωνία, τήν ὁποία θά μποροῦσε, χωρίς μεγάλη δυ-

2. Cederna, *I Vandali*, σ. 8

σκολία, νά κατανοήσει. Ὁ Ὁράτιος θά ἔβρισκε τήν κατοικία τοῦ Horace Walpole ἕνα σχετικά οἰκεῖο περιβάλλον, καί ὁ Κάτουλλος θά ἐξοικειωνόταν γρήγορα με τίς καρότσες, τίς κοκότες καί τούς ἀναμένους πυρσούς τῶν δρόμων τοῦ Λονδίνου τή νύχτα».[3]

Ἡ ἱστορική αὐτή συνέχεια διακόπηκε στήν περίοδο μεταξύ τοῦ 1780 καί τοῦ 1850. Ἐάν στά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα κάποιος στρατηγός μελετοῦσε τήν ὀργάνωση τοῦ Ρωμαϊκοῦ στρατοῦ, κάποιος γιατρός ἐντρυφοῦσε στίς ἰδέες τοῦ Ἱπποκράτη καί τοῦ Γαληνοῦ καί κάποιος γεωπόνος διάβαζε Columella, θά τό ἔκαναν καθαρά ἀπό ἱστορικό ἐνδιαφέρον καί μόνο ἤ στά πλαίσια μιᾶς ἀκαδημαϊκῆς μελέτης. Ἀκόμη καί στή μακρινή, ἀμετάβλητη Κίνα, γινόταν πλέον συνείδηση ἀνάμεσα στούς περισσότερο πεφωτισμένους μελετητές-ἀξιωματούχους τῆς Οὐράνιας Αὐτοκρατορίας, ἡ ὀδυνηρή διαπίστωση ὅτι τά ἀρχαῖα κλασικά κείμενα καί οἱ ἀξίες, πού εἶχαν διαφυλάξει τήν ἱστορική συνέχεια τῆς Κίνας ἐν μέσῳ τῶν εἰσβολῶν καί τῶν ἀλλεπάλληλων δυναστειῶν, δέν μποροῦσαν πλέον νά προσφέρουν λύσεις στά προβλήματα τοῦ σύγχρονου κόσμου. Ὡς τό 1850 τό παρελθόν δέν ἦταν ἁπλά παρελθόν – εἶχε πεθάνει.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, σέ διάστημα τριῶν γενεῶν, ἡ Βιομηχανική Ἐπανάσταση εἶχε δημιουργήσει ἕνα δραματικό ρῆγμα στήν πορεία τῆς ἱστορίας, παρά τό γεγονός ὅτι οἱ ρίζες της ἁπλώνονταν βαθειά στόν προηγούμενο αἰώνα. Στό 1ο Κεφάλαιο τοῦ Δεύτερου Μέρους προσπάθησα νά δείξω ὅτι οἱ ἀρχές τῆς Βιομηχανικῆς Ἐπανάστασης ἀνάγονται στή μακρινή ἐκείνη θεμελιακή ἀλλαγή τῶν ἀντιλήψεων, τῶν κοινωνικῶν δομῶν καί τῶν συστημάτων ἀξιῶν πού συνόδευε τήν ἀνάπτυξη τῶν ἀστικῶν κοινοτήτων τοῦ 11ου καί 13ου αἰώνα. Στό 3ο Κεφάλαιο ἐπισήμανα ὅτι οἱ τεχνολογικές ἀλλαγές πού ταυτίζουμε μέ τή Βιομηχανική Ἐπανάσταση, ἀποτελοῦν προεκτάσεις τῶν τεχνολογικῶν καινοτομιῶν τοῦ Δυτικοῦ Μεσαίωνα. Ἡ Βιομηχανική Ἐπανάσταση ἔλαβε χώρα στήν Ἀγγλία, ἐπειδή ἐκεῖ ἕνας ἀριθμός ἱστορικῶν συνθηκῶν προκάλεσαν – ὅπως ὁ W.S. Jevons ἔγραψε κάποτε – «τήν συνένωση κατάλληλων διανοητικῶν ἱκανοτήτων καί πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν ἰδιάζουσας μορφῆς». Ἀπό τήν Ἀγγλία ἡ Βιομηχανική Ἐπανάσταση γρή-

3. Waddington, *The Ethical Animal*, σ. 15.

γορα ἐξαπλώθηκε στήν ὑπόλοιπη Εὐρώπη. Τό νά προσδιορίσουμε τή χρονική στιγμή κατά τήν ὁποία ἡ Βιομηχανική Ἐπανάσταση ἐκδηλώθηκε σέ κάθε χώρα, θά ἀποτελοῦσε ἐγχείρημα τό ἴδιο αὐθαίρετο, ὅσο ἡ προσπάθεια προσδιορισμοῦ τῆς χρονικῆς στιγμῆς ἔναρξης τοῦ Μεσαίωνα ἤ τῶν Νεότερων Χρόνων. Μέσα σέ μιά χώρα, οἱ διάφορες γεωγραφικές της περιοχές, κοινωνικές ὁμάδες καί οἰκονομικοί τομεῖς ἀναπτύσσουν τούς δικούς τους ρυθμούς· νέες δραστηριότητες καί τρόποι ζωῆς ἐμφανίζονται καί παίρνουν τή θέση τους πλάι σ' ἕνα ἀριθμό παραδοσιακῶν δραστηριοτήτων καί θεσμῶν πού καταφέρνουν νά ἐπιβιώσουν. Γενικά, ὡστόσο, μπορεῖ νά ἰσχυρισθεῖ κανείς ὅτι ὥς τό 1850 ἡ Βιομηχανική Ἐπανάσταση εἶχε εἰσχωρήσει στό Βέλγιο, τή Γαλλία, τή Γερμανία καί τήν Ἑλβετία. Ὥς τά 1900 εἶχε ἐπεκταθεῖ στή βόρεια Ἰταλία, τή Ρωσία καί τή Σουηδία.

Τό ὅτι ἡ Βιομηχανική Ἐπανάσταση ἀποτελοῦσε κύρια καί πρωταρχικά ἕνα κοινωνικοπολιτισμικό καί ὄχι ἁπλά τεχνολογικό φαινόμενο, καθίσταται ὀφθαλμοφανές, καθώς διαπιστώνει κανείς ὅτι οἱ πρῶτες χῶρες πού πέρασαν στό βιομηχανικό στάδιο ἦταν ἐκεῖνες πού ἐπεδείκνυαν τίς μεγαλύτερες πολιτισμικές καί κοινωνικές ὁμοιότητες μέ τήν Ἀγγλία.

Μέ τή Βιομηχανική Ἐπανάσταση ἡ Εὐρώπη βρέθηκε σέ πλεονεκτική θέση, ἀπό τεχνολογικῆς καί οἰκονομικῆς σκοπιᾶς, ἔναντι τοῦ ὑπόλοιπου κόσμου καί ὁ 19ος αἰώνας βρῆκε τήν γηραιά ἤπειρο νά ἐπιβάλλει τήν ὑπεροχή της σ' ὁλόκληρο τόν κόσμο.

Ἐάν σταθεῖ κανείς γιά λίγο καί ἀναλογισθεῖ τά ἐπιτεύγματα πού ἐπιτέλεσε ἡ Εὐρώπη κατά τή διάρκεια τῶν ἐννέα αἰώνων τῆς ἀνάπτυξής της, δέν μπορεῖ παρά νά νιώσει ἔκπληξη καί θαυμασμό. Ἀναμφίβολα ὑπῆρχαν μελανές καί αἱματηρές σελίδες, ἀλλά ὑπῆρχε πάνω ἀπ' ὅλα μιά ἀτελείωτη σειρά θαυμαστῶν ἐπιτευγμάτων σέ ὅλους τούς τομεῖς τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας. Οἱ καθεδρικοί ναοί τοῦ Μεσαίωνα, οἱ πίνακες τῆς Ἀναγέννησης, ἡ μουσική τοῦ Μότσαρτ, τοῦ Μπετόβεν καί τοῦ Μπάχ, ἡ ποίηση τοῦ Δάντη, ὁ λόγος τοῦ Βοκάκιου καί τοῦ Τσῶσερ, οἱ τραγωδίες τοῦ Σαίξπηρ, οἱ φιλοσοφικοί στοχασμοί τοῦ Ἁγίου Θωμᾶ [τοῦ Ἀκινάτη], τοῦ Ντεκάρτ καί τοῦ Κάντ, ἡ εὐφυΐα τοῦ Μονταίνιου καί τοῦ Βολταίρου, τά μεσαιωνικά ὡρολόγια, οἱ πίνακες τοῦ Λεονάρντο ντά Βίντσι, οἱ

ἀναρίθμητες τεχνολογικές καινοτομίες τοῦ Μεσαίωνα καί τῆς Ἀναγέννησης, ἡ μηχανή τοῦ ἀτμοῦ, τό μικροσκόπιο, οἱ ἀνακαλύψεις τῆς μικροβιολογίας, τά θαύματα τῆς χημείας, ἡ Διώρυγα τοῦ Σουέζ, οἱ ἐπιχειρηματικές τεχνικές ἀπό τήν ἐπιταγή ὥς τό χρηματιστήριο, ἡ καταδίκη τῶν βασανιστηρίων, ἡ διακήρυξη τῆς ἀρχῆς τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας καί τῶν δικαιωμάτων, τό κοινοβουλευτικό σύστημα – ὁ κατάλογος τῶν ἐπιτευγμάτων τῆς Εὐρώπης κατά τήν περίοδο 1000-1900 μ.Χ. εἶναι ἀτελείωτος.

Ἐπιπλέον, ἡ τεχνολογία καί ἡ Βιομηχανική Ἐπανάσταση στήν Εὐρώπη ἄλλαξαν ἀμετάκλητα τήν πορεία τῆς ἱστορίας ὄχι μόνο στά ἐδάφη τῆς ἴδιας τῆς Εὐρώπης, ἀλλά στόν κόσμο ὁλόκληρο. Ἡ ἱστορία κάθε ἀπόμακρης γωνιᾶς τοῦ πλανήτη μετά τό 1500 δέν μπορεῖ νά γίνει πλήρως κατανοητή, χωρίς νά λάβει ὑπόψη του κανείς τίς ἐπιδράσεις τῆς εὐρωπαϊκῆς πολιτισμικῆς παράδοσης, οἰκονομίας καί τεχνολογίας. Ὁ Henri Pirenne ἔγραψε κάποτε ὅτι *«Sans Mahomet Charlemagne est inconcevable»*. Μποροῦμε νά παραφράσουμε τά λόγια του, λέγοντας ὅτι *«Sans l'Europe l'histoire moderne est inconcevable»*.

Ἡ Μπέλ Ἐπόκ ἦταν τό ἀποκορύφωμα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἔπους. Οἱ περίφημες Διεθνεῖς Ἐκθέσεις στό Λονδίνο, τό Παρίσι καί τή Βιέννη ἀποτελοῦσαν τούς γεμάτους ὑπερηφάνεια καί αἰσιοδοξία ἑορτασμούς τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπιτυχίας. Ὁ Πύργος τοῦ Ἄϊφελ ἦταν τό μνημεῖο γιά τά οἰκονομικά καί τεχνολογικά της ἐπιτεύγματα. Τό σαράκι ὅμως εἶχε ἤδη ἀρχίσει νά κατατρώει τά σωθικά της. Ἡ ἀντίδραση στά κελεύσματα τοῦ ὀρθολογισμοῦ εἶχε ἤδη διακηρυχθεῖ διά στόματος Ρουσώ καί κέρδισε περισσότερο ἔδαφος κατά τόν 19ο αἰώνα, εὐνοώντας τόν ἐθνικισμό καί μιά σειρά ἀπό ἄλλα δόγματα. Ἡ λανθάνουσα κρίση τελικά ἐκδηλώθηκε ὑπό τήν μορφή ἑνός πολέμου, πού οἱ Δυτικοί ἀποκάλεσαν «Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο», ἀλλά πού, σέ ἕνα ὀξυδερκή ἱστορικό τῆς Ἀσίας θά εἶχε φανεῖ περισσότερο σάν τόν «Εὐρωπαϊκό Ἐμφύλιο Πόλεμο». Ἦταν ἡ ἀρχή ἑνός γρήγορου τέλους. Σέ διάστημα λιγότερο ἀπό μισό αἰώνα, μία βαθύτατη οἰκονομική κρίση καί ἕνας δεύτερος μεγάλης κλίμακας πόλεμος ἔδωσαν τήν χαριστική βολή στήν Εὐρώπη. Τό ὅραμα τοῦ Σπένγκλερ τῆς Παρακμῆς τῆς Δύσης ἀπέκτησε, μέρα μέ τή μέρα, καθαρότερες ἀποχρώσεις πραγματικότητας. Ἡ αὐγή τοῦ 20οῦ αἰώνα βρῆκε τή Βρε-

τανία νά κυριαρχεῖ τῶν κυμάτων καί τήν Ἀγγλία μαζί μέ τήν Εὐρώπη νά κυριαρχοῦν στόν κόσμο. «Στίς ἀρχές τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα ὑπῆρχαν ἔξι μεγάλες δυνάμεις καί ὅλες βρίσκονταν στήν Εὐρώπη. Ἐάν ἀναφερόταν κανείς στίς ΗΠΑ ἤ τήν Ἰαπωνία, θά τό ἔκανε μόνο καί μόνο γιά νά ἐπιδείξει τίς γεωγραφικές του γνώσεις». Στά τέλη τοῦ 20οῦ αἰώνα ἡ Εὐρώπη φαίνεται νά παλεύει γιά ἐπιβίωση.

Ἐντελῶς παράδοξα ἡ Εὐρώπη φαίνεται νά ὀπισθοχωρεῖ τήν στιγμή πού ὁ βιομηχανικός τρόπος ζωῆς, πού πρωτοαναπτύχθηκε στούς κόλπους της, καταλαμβάνει ὁλόκληρο τόν πλανήτη. Ἡ ἀγωνία τῆς Εὐρώπης βρίσκει ἀπόηχους σ' ὁλόκληρη τήν ὑφήλιο. Μετά τήν αἰσιοδοξία τῆς δεκαετίας τοῦ 1950 καί τῶν ἀρχῶν τῆς δεκαετίας τοῦ '60 κάποια ἴχνη ἀνησυχίας εἶναι ἔκδηλα σέ ὅλα τά ἔθνη. Αἰσθήματα ἀνησυχίας καί δυσοίωνες προβλέψεις κατακλύζουν τήν ἀνθρωπότητα. Καθώς τό μέλλον τῆς Εὐρώπης φαίνεται πιό ἀβέβαιο παρά ποτέ, μιά ἐρώτηση βασανίζει ὁλοένα καί περισσότερους ἀνθρώπους: ὑπάρχει κάποια ἐλπίδα γιά τό εἶδος ἐκεῖνο τοῦ πολιτισμοῦ πού ἡ Εὐρώπη ἀνέπτυξε καί μετέδωσε σ' ὁλόκληρο τόν κόσμο;

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Πληθυσμός, κατά προσέγγιση, ἐπιλεγμένων πόλεων, 1300-1700
(σέ χιλιάδες)

Χώρα	Πόλη	1300 περίπου	1400 περίπου	1500 περίπου	1550 περίπου	1600 περίπου	1650 περίπου	1700 περίπου
Ἰταλία	Asti					9		10
	Βενετία			115	160	150	120	140
	Βερόνα		20	40	46	55	25	
	Βικεντία					35	25	26
	Γένοβα					63	70	
	Κόμο		10			11	9	
	Κρεμόνα				37	40	17	
	Λούκκα					25	25	
	Μάντουα			27	35	31	15	20
	Μιλάνο			100	50	110	95	100
	Μοδένη			18	20	18		18
	Μπέργκαμο				18	24		25
	Μπολώνια			55	55	63	58	63
	Μπρέσια			50	40	50	40	35
	Νάπολη				210	250		215
	Παβία			18	13	18	19	20
	Πάδοβα	30		27	32	35	25	
	Παλέρμο			50	80	100		100
	Πάρμα			16	20	25	20	30

Χώρα	Πόλη	1300 περίπου	1400 περίπου	1500 περίπου	1550 περίπου	1600 περίπου	1650 περίπου	1700 περίπου
	Περούτζια					20	16	16
	Pistoia	11	4		8	8		8
	Πλακεντία				27	30		
	Ρώμη			50	45	110	126	135
	San Gimignamo		3		5			3
	Σιένα			15	10	19	16	16
	Τορίνο		4		14	20		42
	Φερράρα					33	25	27
	Φλωρεντία	95	55	70	60	80	70	80
Γερμανία	'Αμβούργο	5	10	20		20	50	
	Augsbourg			18			20	
	Βιέννη		20			60		
	Κολωνία		30		35			
	Λειψία				7	15	15	22
	Νυρεμβέργη		20	50				
	Φρανκφούρτη		10			25	15	25
Γαλλία	Angers					25	32	27
	Μπεζανσόν			8		11		17
	Λυών				70			90
	Παρίσι	100				300		500
	Ρουέν		40			80		65
	Στρασβούργο					25		27
	Τουλούζη		23	35			42	43
Κάτω Χώρες	'Αμστερνταμ			15	35	100	135	180
	'Αντβέρπ						57	
	Μπρύζ	35					34	
	Λέϋντεν						66	
	Λιέγη						50	55
	Ύπρ		11	8				12
'Αγγλία	Λονδίνο		35	70	80	250	450	600
'Ελβετία	Γενεύη		5	13				17
	Ζυρίχη			5		7		
Σουηδία	Στοκχόλμη							50
'Ισπανία	Βαρκελώνη						64	
	Μαδρίτη						75	
	Σεβίλλη				100	150	125	
Ρωσία	Νόβγκοροντ		6					

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Μή ἐπεξεργασμένα στοιχεῖα σχετικά μέ τόν ρυθμό γεννήσεων καί θανάτων σέ ἐπιλεγμένες εὐρωπαϊκές πόλεις 1551-1699 (ἀνά χιλίους κατοίκους)

Πόλη	Ἔτος	Γεννήσεις	Θάνατοι
Ἀντβέρπ	1696-1699	30	
Βενετία	1581	34	33
	1624	31	35
	1642	37	30
	1696	31	32
Βερόνα	1641-1650		38
	1651-1660		37
	1661-1670		49
	1671-1680		54
	1681-1690		42
	1691-1700		43
Ζυρίχη	1631-1650	37	36
Λονδίνο	1668	50	
	1696-1699	38	37
Λουβαίν	1635-1644	44	
Μπολώνια	1581	38	
	1587	38	
	1595	36	
	1600	35	18
	1605		46
	1606	36	43
	1615		11
	1617	35	
	1619		46
	1620		49
Παβία	1640-1649	46	30
	1650-1659	40	41
	1690-1699	52	44
Πάρμα	1505-1509	41	
	1545-1549	45	
	1590-1594	42	
	1650-1654	42	
Φλωρεντία	1551	41	
	1559	36	
	1561	47	
	1562	42	
	1622	39	
	1630	45	

Πόλη	Έτος	Γεννήσεις	Θάνατοι
Φλωρεντία	1632	43	
	1633	44	
	1642	48	
	1657	48	
	1660	49	
	1661	48	

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Βαθμός νηπιακῆς θνησιμότητας στήν Fiesole (Τοσκάνη), 1621-1699 (Θάνατοι νηπίων κατά τό πρῶτο ἔτος τῆς ἡλικίας τους, ἀνά 100 βαφτισμένα νήπια)

Ἔτος	Θάνατοι	Ἔτος	Θάνατοι
1621	141	1647	118
1622	238	1648	363
1623	119	1649	514
1624	258	1650	296
1625	177	1651	223
1626	278	1652	236
1627	216	1653	222
1628	148	1654	355
1629	186	1655	273
1630	164	1656	411
1631	140	1657	310
1632	228	1658	496
1633	224	1659	736
1634	243	1660	162
1635	213	1661	303
1636	257	1662	167
1637	319	1663	230
1638	193	1664	358
1639	315	1665	199
1640	322	1666	388
1641	205	1667	377
1642	192	1668	383
1643	287	1669	212
1644	224	1670	245
1645	369	1671	277
1646	234	1672	301
1673	183	1687	360
1674	115	1688	567
1675	339	1689	393
1676	145	1690	259
1677	364	1691	341
1678	423	1692	298
1679	515	1693	396
1680	184	1694	392
1681	302	1695	277
1682	362	1696	468
1683	492	1697	252
1684	565	1698	370
1685	459	1699	229
1686	430		

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Χαρακτηριστικά ἑνός συνηθισμένου προβιομηχανικοῦ πληθυσμοῦ: Σουηδία, 1778-1782

Φαινόμενο	Τιμή
Συνολικός πληθυσμός	2.104.000 κάτοικοι
Πληθυσμός ἡλικίας κάτω τῶν 15 ἐτῶν	31,9%
Πληθυσμός ἡλικίας μεταξύ 15 & 64 ἐτῶν	63,2%
Πληθυσμός ἡλικίας 65 ἐτῶν καί ἄνω	4,9%
Βαθμός Ἐξάρτησης	58,3%
Μή ἐπεξεργασμένος ρυθμός γεννήσεων	34,5‰
Μή ἐπεξεργασμένος ρυθμός θανάτων	25.9‰
Μή ἐπεξεργασμένος ρυθμός φυσικῆς αὔξησης	8,6‰
Ἐγγενής ρυθμός γεννήσεων (θήλεις)	31,2‰
Ἐγγενής ρυθμός θανάτων (θήλεις)	25,3‰
Ἐγγενής ρυθμός φυσικῆς αὔξησης (θήλεις)	5,9‰
Νηπιακή θνησιμότητα	211,6‰
Ρυθμοί θανάτων ἀνά ἡλικία:	
Ἡλικία 1-4 (ἄρρενες)	45,9‰
Ἡλικία 1-4 (θήλεις)	44,3‰
Ἡλικία 50-54 (ἄρρενες)	20,8‰
Ἡλικία 50-54 (θήλεις)	16,1‰
Στοιχεῖα κύκλου ζωῆς:	
Πιθανότητα θανάτου κατά τό πρῶτο ἔτος ἡλικίας	
Ἄρρενες	0,1974
Θήλεις	0,1768
Ἐπιζῶντες ἕως τήν ἡλικία τῶν 50 ἐτῶν, ἀνά 100 γεννήσεις	
Ἄρρενες	41
Θήλεις	45
Πιθανή διάρκεια ζωῆς κατά τήν γέννηση:	
Ἄρρενες	36 χρόνια
Θήλεις	39 χρόνια
Πιθανή διάρκεια ζωῆς κατά τό πρῶτο ἔτος τῆς ἡλικίας:	
Ἄρρενες	44 χρόνια
Θήλεις	46 χρόνια

Φαινόμενο	Τιμή
Πιθανή διάρκεια ζωῆς κατά τό πεντηκοστό ἔτος:	
Ἄρρενες	19 χρόνια
Θήλεις	20 χρόνια
Μέση ἡλικία γυναικῶν κατά τήν τεκνοποίηση	32 χρόνια
Γενικός βαθμός γεννητικότητας	145,2 παιδιά ἀνά 1000 γυναῖκες
Ἀκαθάριστος βαθμός ἀναπαραγωγῆς	2,2 κορίτσια ἀνά γυναίκα

Πηγή: Keyfitz καί Flieger, *Population*, σ. 100-103.